RIG-VEDA SAMHITA.

FIRST ASHTAKA.

EDITED AND PUBLISHED BY

MANMATHA NATH DUTT (Shastri), M.A., M.R.A.S.

Rector, Keshub Academy,
Author of the English Translations of The Rámáyana, Mahá-Bhárata, S'rimadbhágavatam, Mahánirvána-Tantram, Harivams'a, Agni Puránam, Márkandéya Puránam, &c., &c.

CALCUTTA

SOCIETY FOR THE RESUSCITATION OF INDIAN LITERATURE.

40, NAYAN CHAND DUTT'S STREET.

1906.

Calcutta:
ELYSIUM PRESS,
H. C. DAS,—PRINTER,
40, NAYAN CHAND DUTT'S STREET.

INTRODUCTION.

It is almost superfluous to inform the reader that the earliest, and the most important, record of the religion and the institutions of the Aryans, is the *Véda*. *Véda*, derived from the Saṁskrit root *Vid* to know, means the sum of knowledge. It, also, means the knowledge which contains, within itself, evidence for its truth,—that is, Revelation. In some cases the word means the entire learning, the eighteen *Vidyâs* or sciences of the Hindus. But it generally refers to the four sacred works of the Hindus, *viz.*, the R*ich*, or R*ig-véda*; the *Yajush*, or *Yajur-véda*; the *Sâman*, or *Sâma-véda*; and the *Atharvâṇ*, or *Atharva-véda*. Many passages,—found in the scriptural writings of the Hindus, and some, in the *Védas* themselves,—limit the number to three. The fourth or *Atharva-véda*, which borrows freely from the R*ich*, is considered as a supplement to the other three.

The R*ig-véda*, derived from the root *ṛich* to laud, is intended to be read on occasions when encomiastic prayers and hymns to the Elemental Deities are prescribed by the Law; the *Yajush* (*Yaj* to sacrifice) deals principally with oblations and sacrifices, and consists of prayers adapted for certain rites to be performed at the Full, and change of, the Moon, and hymns and directions regarding oblations to the Manes. The *Sâma-véda* is nothing but a recast of the R*ich*, composed, with very few exceptions, of the same hymns, broken into parts and arranged newly for being chanted on ceremonial occasions. The *Atharva-véda*, which is

decidedly of a later origin, consists of hymns and incantations, the greater part of which is intended for the destruction and perdition of enemies.

According to tradition, the *Védâs* were cœval with creation which had itself taken place according to the laws of the pre-existing *Véda.* They, however, lay in a scattered form. According to some legends, they were entirely lost, and it was after many a long year that a R*ishi* or Sage arranged them and gave them the form in which they are now known. This arrangement procured to the Editor the name of *Vyása*, or 'Arranger.' He is said to have flourished in the Second *Yuga*, and hence is his surname *Dwaipáyana*, that is, he who belongs to the Second Age, or *Yuga*, of the World. A number of learned Sages helped him in his labour. After he had divided the whole of the fragments of the *Védás* into four parts, he taught them severally to four different pupils. Paila learnt the R*ig-véda*; Vais'ampâyana, the *Yajur-véda*, whilst the *Sáman* was taught to Jaimini, and the *Atharvâṇ* to Sumantu. In time, however, the pupils of those four Sages made some alterations in the original arrangement of the several *Védâs* which had been handed down to them, and they thereby became Founders of the different schools which are called the *S'ákhâs.*

Each of these *Védás*, is divided into two parts, *viz.*, *Saṁhitás*, or the aggregate assemblage of the prayers, hymns and the liturgic formulæ of which they are composed, and the *Bráhmaṇás* containing precepts which inculcate religious duties and maxims which explain these precepts and arguments relating to theology. According to the Brahmanical writers, the *Véda* consists of two component parts called the *Mantra* and the *Bráhmaṇa*: the

first being the hymns and formulæ collected in the *Saṁhitá*, and the second contains rules for the application of the *Mantrás*, directions for the performance of Vedic rites and citations of hymns to be repeated on such occasions. The *Upanishadás*, or the gnostic portions of the *Védás*, are also comprehended under the *Bráhmaṇás*. Connected with the *Védás* are the treatises on Grammar, Astronomy, Intonation, Prosody, Ritual, and the meaning of obsolete words, designated as the *Vedângas*, or the Auxiliaries of the *Védás*. They do not constitute portions of the *Véda* itself, but are supplementary to it. Besides these, there are *Prátis'akhyás* or treatises on the Grammar of the *Véda*, and the *Sûtras* or Aphorisms inculcating and describing its practices.

There are various accounts to be found in the scriptural writings of the Hindus, regarding the origin of the *Védâs*. In the ninth verse of the *Purusha-Sûkta* in the R*ig-véda* the three *Védâs* are said to have been produced from the mystical victim *Purusha*. In *Atharva-véda* Texts X. 7, 14 refer to that subject. We here simply give the translation. "Declare, who is that Skambha, from whom they cut off the R*ich*-Verses, from whom they scraped off the *Yajush*, of whom the *Sáman*-Verses are the hairs, and the Verses of the *Atharvâṇ* and *Aṅgiras* the mouth." The following account occurs in the *S'atapatha Bráhmaṇa* :—"From them so heated the three *Védás* were produced,—the R*ig-véda* from Agni (Fire); the *Yajur-véda*, from Váyu (Wind); and the *Sáma-véda*, from S'úryya (the Sun)." A similar account is also found in the *Chhándogya-Upanishad*. The same origin is, also, assigned to the *Védâs* by the great Hindu Lawgiver Manu. Médhâtithi, a Commentator on Manu, however, explains this passage in a more

rationalistic way by remarking that "the R*ig-véda* opens with a hymn to Fire, and the *Yujur-véda* with one in which air is mentioned." In the *S'atapatha-Brâhmaṇa* it is said:—"The three *Védâs* are identifiable with Speech, Mind and Breath."

The R*ig-véda*, as it is admitted on all hands, is the earliest of all the *Védâs*, and the mode of worship, which the *Sûktas* of this *Véda* inculcate, we doubt not, will be highly interesting to the reader. It comprises offerings, prayer and praise; the former are mainly oblations and libations—clarified butter poured on fire, and the fermented juice of the *Soma*-Plant presented in ladles to the Deities invoked. The ceremony of Vedic worship takes place in the house of the worshipper, in a room appropriated for the purpose and in which a sacred fire is perpetually maintained. The worship is purely domestic, for there is no mention, in the R*ig-veda*, of any temple or any reference to a public place of worship. The worshipper, or *Yajamâna*, does not necessarily take any personal part in the ceremony, and a number of officiating priests, sometimes seven and sometimes sixteen, are engaged in performing different ceremonial rites and in reciting prayers or hymns. It appears also from some hymns that animal victims were offered on particular occasions.

Each *Sûkta* consists of prayer and praise, and describes the power, the vastness, the generosity, the goodness, and even the personal beauty, of the Deity invoked. The priest also implores him to confer blessings on the person who has undertaken the celebration of the ceremony. These blessings generally partake of the nature of a temporal and personal nature, such as wealth, food, life, children, cattle, cows, horses and protection

against enemies. There are occasional references to a hope of immortality and future happiness. But the immortality of the Deities is always recognized as well as the possibility of its attainment by human beings. In some cases they seek moral benefits, such as hatred of untruth and abhorrence of sin, but the main objects of the prayers being temporal and physical benefits.

The Deities, to whom prayers and praises are addressed in the R*ig-véda*, are generally different from those of the heroic poems and the *Purâṇás*. The names of S'iva, of Mahâdéva, of Durgâ, of Kâli, or of Râma, never occur in the R*ig-véda*. The chief Deities are Agni and Indra. The former describes the three aspects of the Element of Fire: 1st., as it exists on earth, not for cooking and sacred purposes, but as the heat of digestion and of life, and the vivifying principle of vegetation; 2nd., as it exists in the atmosphere in the shape of lightning; and 3rd., as it appears in the heavens, as light, the sun, the dawn and the planetary bodies. Although the Sun is acknowledged and lauded as a Divinity, the soul of all movable and immovable beings, still he does not occupy that prominent position in the *Vaidik* liturgy as he does in that of the ancient Persians. He is principally regarded as the celestial representative of Fire and his manifestations are known as the *A'dityas*.

To Agni is attributed various functions and offices by the Vedic Rishis. As the Fire of Sacrifice he conveys the offerings and invocations of men to the celestials; he is the *Hotri*, or priest, who invites the Deities to the ceremony; he is the *Purohita*, or the family priest, who performs the rite on behalf of the *Yajamána*. As a Divinity he is immortal, gifted with infinite power and

splendour, and enjoying perpetual youth. He has the power of granting riches, food, cattle, health and life. He is, sometimes, mentioned under various appellations, being identified with Yama, Varuṇa, Mitra, and the Sun. He is, again, mentioned as the first Angirás, who, in the *Védás*, as well as in the *Puráṇás*, is a patriarch and Ri*shi*. The Vedic myth of Aṇgirás has, however, a special significance. It appears that this priestly family or school either introduced Fire-Worship or organized it in various forms.

Indra is regarded in the *Védás* as a personification of the phenomenon of the Firmament capable of sending down rain. Rain was particularly necessary to an agricultural people like the Vedic Hindus, and, therefore, Indra was deified. The Clouds are described as being unwilling to part with their watery stores and Indra attacks them with his thunderbolt. The Cloud is personified as Ahi or Vṛitra, and is described as fighting with Indra. This is merely an allegory describing the power of Indra in sending down rain for the behoof of humanity. The allegorical character of this Vedic myth is lost sight of in the *Puráṇás*, and Vṛitra becomes a real personage, the King of the *Asuras*, who combats with the King of the Celestials. For his combating with the Clouds, Indra is specially described, in the *Súktas*, as the Martial Deity, the giver of victory to his votaries and the destroyer of the enemies of religious rites. Like Agni he also confers riches and other temporal blessings on his worshippers.

The Sun, Sûryya, or Savitrí, occupies a much less prominent place in the *Vaidik* liturgy. In the first book of the R*ig-véda* we have only three *Súktas* addressed to him individually, but they do not describe

more strikingly his supremacy. Like Agni and Indra he, too, bestows temporal blessings on his worshippers. He is described as the source of light coursing quickly between heaven and earth, in a car drawn by the seven days of the week.

A number of lesser Divinities is, also, mentioned as subordinate to Indra and Agni. The Maruts or Winds are associated with the Firmament. Vâyu or Wind is, also, mentioned as a Divinity but always in association with Indra. The Maruts are frequently addressed as the attendants of Indra. They are called the sons of Pṛis'ni or the Earth, and also Rudrás, or sons of Rudra. This is a pure and simple metaphor expressing, as Professor Wilson holds, the action of wind upon fire. It is, furthermore, described in the R*ig véda* that they were originally mortal, but became immortal by worshipping Agni.

The *A'dityas*, or the lesser Suns, are described as the sons of Aditi, who is known as the Mother of the Celestials and identified with the Earth. There is no separate hymn to Vishṇu, but he is mentioned as Tṛivikrama, taking three steps or paces. Mitra is never addressed alone; he appears amongst the Vis'wadévás, or is associated with Varuṇa and Aryyamán. He presides over the day, and in combination with Varuṇa, dispenses water. Varuṇa presides over the night, and is very commonly called *Rájá*, or King. Pushán is another name of the A'ditya or the Sun, presiding over the earth. His protection is solicited on a journey, particularly against robbers.

The two A'swins are described as demigods. They are mentioned in the later mythology as the sons of the Sun, but no such legend occurs in the R*ig-véda*. They are, however, described, in one place, as having

the sea (*Sindhu*) for their Mother. This merely shows their identity with the Sun and Moon which apparently rise out of the ocean. They are described as the destroyers of enemies and diseases. They are known as the physicians of the celestials.

We thus find that the hymns of the R*ig-véda* are addressed to the three Deities,—Agni or Fire, Indra or the Firmament, and the Sun. Or it may be said that there are only two Deities, for the Sun is only a manifestation of Fire. Yáksha, in the *Daivata-Kâṇdam* of his *Nirukta*, asserts that there are in the *Véda* "three divinities: Agni on the earth; Vâyu, or Indra in the sky, and Suryya in heaven; of each of whom there are many appellations expressive of his greatness and of the variety of his functions." Yáksha further asserts that "all the Deities are but parts of one *átman*, or soul, subservient to the diversification of his praises through the immensity and variety of his attributes." The *Anukramaṇikâ* goes further, and affirms that there is but *One Deity*, the *Great Soul*, quoting in support of this doctrine, a passage which applies only to the Sun, who is there called "the Soul of all that moves or is immovable."

Thus we see that in invoking the different phenomena of nature, the Vedic Aryans had evidently in view the Supreme Energy underlying them all. It is not the rain or the lightning that is worshipped, but the Deity or the Divine Power that rules them; and this Divine Power is designated by the Vedic Rishis as Parjanya.

The fire, that we see before us and which is so useful to the people, is not the Deity who is invoked by the Rishis—but the Divine Power which is designated by them as Agni, "who bursts forth from the wood when

the fire is churned with a stick." It is thus clear that the Vedic Aryans did not merely worship the natural phenomena, but the Energy underlying them all, which they denominated by various names, such as, Suryya, Agni, Indra, etc. To them either Indra only, or Agni, or Suryya, or all of them, together with the other Powers of Nature, did not complete the conception of God. Nor was any of them regarded by them as the Supreme Ruler of the Universe, Omniscient and Omnipotent. They represented merely the various Energies of the All-Powerful Providence manifested to humanity through diverse natural phenomena.

The *Rig-véda* throws a considerable light upon the social and political condition of the then Hindus. The following observations, made by that eminent and erudite scholar Professor H. H. Wilson, will give a sufficient idea to the reader.

"It has been a favourite notion with some eminent scholars, that the Hindus, at the period of the composition of the hymns, were a nomadic and pastoral people. This opinion seems to rest solely upon the frequent solicitations for food, and for horses and cattle which are found in the hymns, and is unsupported by any more positive statements. That the Hindus were not Nomads, is evident from the repeated allusions to fixed dwellings, and villages, and towns; and we can scarcely suppose them to have been in this respect behind their barbarian enemies, the overthrow of whose numerous cities is so often spoken of. A pastoral people they might have been to some extent; but they were, also, and, perhaps, in a still greater degree, an agricultural people, as is evidenced by their supplications for abundant rain and for the fertility of the earth, and by the

mention of agricultural products, particularly barley. They were a manufacturing people; for the art of weaving, the labours of the carpenter, and the fabrication of golden and of iron mail, are alluded to; and, what is more remarkable, they were a maritime and mercantile people.

"Not only are the *Súktas* familar with the ocean and its phenomena, but we have merchants described as pressing earnestly on board ship, for the sake of gain; and we have a naval expedition against a foreign island, or continent *(dwípa)*, frustrated by a shipwreck. They must, also, have made some advance in astronomical computation, as the adoption of an intercalary month, for the purpose of adjusting the solar and lunar years to each other, is made mention of. Civilization must have therefore made considerable progress; and the Hindus must have spread to the seacoast, possibly along the Sindhu or Indus, into Cutch and Guzerat, before they could have engaged in navigation and commerce. That they had extended themselves from a more northern site, or that they were a northern race, is rendered probable from the peculiar expression used, on more than one occasion, in soliciting long life—when the worshipper asks for a hundred *winters* (*himas*), a boon not likely to have been desired by the natives of a warm climate. They appear, also, to have been a fair-complexioned people, at least comparatively, and foreign invaders of India, as it is said that Indra divided the fields among his *white*-complexioned friends, after destroying the indigenous barbarian races, for such there can be little doubt we are to understand by the expression *Dasyu*, which so often recurs, and which is often defined to signify one who not only does not

perform religious rites, but attempts to disturb them, and harass their performers: the latter are the *A'ryyas*, the *A'ryya*, or respectable, or Hindu, or *Arian* race. *Dasyu*, in later language, signifies a thief, a robber, and *A'ryya* a wealthy or respectable man; but the two terms are constantly used in the Text of the *Véda* as contrasted with each other, and as expressions of religious and political antagonists, requiring, therefore, no violence of conjecture to identify the *Dasyus* with the indigenous tribes of India refusing to adopt the ceremonial of the *A'ryyas*, a more civilized, but intrusive, race, and availing themselves of every opportunity to assail them, to carry off their cattle, disturb their rites and impede their progress; to little purpose, it should seem, as the *A'ryyas* commanded the aid of Indra, before whose thunderbolt the numerous cities, or hamlets of the *Dasyus* were swept away.

"We have no particular intimation of the political condition of the Hindus, except the specification of a number of names of princes, many of which are peculiar to the *Véda*, and differ from those of the heroic poems and *Purâṇás*: a few are identical, but the nomenclature, evidently, belongs to a period anterior to the construction of the dynasties of the Sun and Moon, no allusion to which thus far occurs. The princes named are sometimes described as in hostility with each other, and the condition of the provinces of India occupied by the Hindus was, no doubt, the same, which it continued to be until the Mahommedan conquest,—parcelled out amongst insignificient principalities, under petty and contending princes.

"Upon a subject of primary importance in the history of Hindu society,—the distinctions of caste,—

the language of the *Sûktás*, of the first *Ashtaka* at least, is by no means explicit. Whenever collectively alluded to, mankind are said to be distinguished into five sorts, or classes, or, literally, five men, or beings *(pancha kshitayah)*. The Commentator explains this term to denote the four castes, *Bráhmaṇ*, *Kshatriya*, *Vais'ya* and *Sûdra*, and the barbarian, or *Nishada*; but Sáyana, of course, expresses the received impressions of his own age. We do not meet with the denomination *Kshatriya* or *Sûdra* in any Text of the First Book, nor with that of *Vais'ya*; for *Vis'*, which does occur, is there a synonym of man in general. *Brâhmaṇ* is met with, but in what sense is questionable. In the neuter form *Brahma*, it usually implies prayer or praise, or sacrificial food, or, in one place, preservation; in its masculine form *Brahmá*, it occurs as the praiser or reciter of the hymn, or, as the particular priest, so denominated, who presides over the ceremonial of a sacrifice; and in neither case does it necessarily imply a *Brâhmaṇa* by caste; for that the officiating priests might not be *Brâhmaṇâs* appears from the part taken by Vis'wâmitra at the sacrifice of S'unahs'epas, who, although, according to tradition, by birth a *Kshatriya*, exercises the functions of the priesthood. There is one phrase which is in favour of considering the *Bráhmaṇa* as the member of a caste, as distinguished from that of the military caste: 'If you Indra and Agni, have ever delighted in a *Bráhmaṇ* or a *Rájá*, then come hither;' but even this can scarcely be regarded as decisive. A hymn that occurs in a subsequent part of the *Véda* has, however, been translated by Mr. Colebrooke, in which the four castes are specified by name, and the usual fable of their origin from *Brahmâ* alluded to."

Even from a careful perusal of this hymn and the observation of the practices of the Vedic people as recorded in the hymns we find that they were divided into four classes after their respective callings. The promulgator of the system had, evidently, in view the organization of the various classes of people with reference to their trades and professions. But we have no such proof, in the whole range of the Vedic literature, as prohibits one class from taking food with another. Besides we have no proof against inter-marriages—but, on the other hand, we have overwhelming evidence of R*ishis* marrying the daughters of the kings. The classification, of the people, however, did not at all depend on their birth but upon their character and attainments. We have allusions of *Kshatriyás* attaining to the dignity of a *Bráhmaṇaḥ* on account of their spiritual attainments and many of them were authors of several *Upanishadás.* The system, as it appears, was evidently instituted to divide the functions of the respective classes so that the great work, of conquering the country and establishing a good and just government which the Aryans took up, might go on without any interruption.

The condition of women in India, during the Vedic Age, was immensely superior to what we find now. They were not required to remain behind a curtain, a loathsome practice, which is evidently an outcome of the Mahommedan Rule, for it finds only in Bengal, North-Western Provinces and the Punjâb where the Mahomedan rule was most dominant, whereas their sisters of Madras and Bombay enjoy, even now, the sweet air of freedom. Vedic Hymns clearly prove that women, in that Age, used to come out before the public. The daughter and her mother were present at the public

sacrifice made by the "Opulent Rathávati." The presence of women in public was recognised in the Vedic Age.

There was no early marriage in the Vedic Age and maidens, when of proper age and education, used to take husbands after their hearts. It is to the accomplishments and character of a husband that they, always, looked, and the son of a R*ishi* was, always, considered the desirable match for the daughter of a *Râjâ.* Monogamy was practised in the Vedic Period and women had a recognized position of their own. Husbands and wives, as a married pair, used to perform sacrifices conjointly. The wife was a necessary factor, in a household, in carrying on sacrifices, preserving sacred fire and performing other duties of life. Women used to receive education and such was the extent of this education that some of them were the authors of Hymns. One of them is Viswavará ; she was the authoress of the 2nd Song of the Fifth Chapter of the R*ig-vêda* which contains twenty-eight most beautiful stanzas.

Another is Vak, the authoress of the 125th Song in the Tenth Chapter of the R*ig-vêda.* The hymn contains the highest ideal of the conception of God. The great Commentators on these Songs have said that they are the root of the *Vêdânta* Philosophy. She lived the life of an ascetic and passed her days in prayers and meditation.

Another is Lopámudrá ; she was the authoress of the 79th Song of the R*ig-véda*, containing two most excellent stanzas. She was the daughter of a king and the wife of the great R*ishi* Agastya ; though she was a princess, born and bred in luxury, she lived, with her husband, as an ascetic and followed him like a shadow.

We need not mention more,—these three will give

our reader an idea of some of the ideal Vedic women and of the extent of their education.

It is not easy to determine accurately the Age of Vedic Composition. Many European Scholars have exhausted, with no useful result, their ingenuity on this question. Professor Max-Müller maintains that Saṁskrit-speaking Aryans lived in India about at least 3,000 B.C. This he proves from the mention of *Sindhu*, a vegetable fibre, in the list of the vegatable-clothing made for the library of Assur-bam-pal in Babylonia. This vegetable fibre, which is cotton, is not mentioned in the Vedic Hymns, or the *Brâhmaṇâs*, but in the *Sûtrâs*.

According to him, however, there are three literary periods of the Vedic Age, *viz*., that of the Hymns, that of the *Brâhmaṇâs*, and that of the *Sútrâs*. He then attempts to fix dates for these Periods. The only historical date, on which we can rely is that of the rise of Buddhism. This, according to the information contained in the Buddhist Cannon, is about 500 B.C. Buddhism is really the Protestantism of India, and is, decidedly, a movement against the rise of the *Brâhmaṇâs*. The word *Upanishad* is, also, mentioned in the Cannon of the Southern Buddhists. This fact goes to prove that Buddhism pre-supposes the Period of the *Brâhmaṇâs*. Thus the learned Professor attempts to build up the Vedic Age beginning with the rise of Buddhism. His conclusion is, in his own words, thus summed up:—"If, then, we place the rise of Buddhism between 500 and 600 B.C., and assign, provisionally, 200 years to the *Sûtra*-Period, another 200 years to the *Brâhmaṇa*-Period, we should arrrive at about 1,000 B.C., as the date when the collection of the ten books of the ancient hymns must have taken place." But he gives no reason which justifies him to give 200 years

to each Period. If this duration of several Periods be a child of imagination, we may, as well, extend it to 500 or 1,000 years.

The views, of other Western Scholars, tally more or less with that of Professor MaxMüller. We can, very well understand the difficulties under which they labour in ascertaining the date of the composition of the Vedic Hymns.

Attempts have also been made to ascertain the date of Vedic Hymns from Astronomical Calculations. Professor Tilak, of Bombay, has written a learned treatise on the Antiquity of the *Védás* in which he has made use of astronomical observations for ascertaining the Vedic Age. According to him, the marking of the changes, in the position of heavenly bodies, "is the best measurement of time for determining the periods of antiquity, only if we have reliable records about the position of heavenly bodies in early days; fortunately, such records of the time, when the Hellenic, the Iranian, and the Indian, Aryans lived together, have been preserved for us in the R*ig-vêda*, and, with the help of Greek and Parsi traditions, we can now decipher these records."

By various internal evidence and other researches he has proved that "the oldest Vedic Calendar, like the oldest Hymn, was sacrificial; and that the sacrifice or the year commenced with *Aditi* at the vernal equinox in or near *Puṇarvasu*. The phase of the Moon, the seasons and the *Ayanás* further guided the ancient *A'ryyas* in measuring time for sacrificial purposes. The asterism of *Abhijit* marked the approach of *Vishuvau* or the central day, while *Puṇarvasu*, which soon after came to be called *Jamakau*, indicated the beginning of the year. Sometime after this and before the vernal equinox had

receded to Orio the lunar months, and *tithis* or days appear to have come in use; and, in fact, the whole Calendar seems to have been re-arranged, the year being made to commence from the winter solistice in the *Chitrâ* Full-Moon. But this did not alter the sacrificial system, which, so far as the procedure is concerned, still continues to be what it was in the oldest day."

The oldest Period, therefore, according to him, in the Aryan Civilization, "may be called the *Aditi*, or the pre-Orion-Period, and we may, roughly, assign 6,000-4,000 B.C., as its limits. It was a period when the finished hymns do not seem to have been known, and half-prose and half-poetical *Nivids*, or sacrificial formulæ, were probably in use."

The next is the Orion-Period, "which, roughly speaking, extended from 4,000 to 5,000 B.C., from the time when the vernal equinox was in the asterism of *A'drâ* to the time when it receded to the asterism of *Krittikás*. This is the most important period in the history of the Aryan Civilization. A good many *Suktas*, in the Rig-*vêda*, were sung at the time, and several legends were either formed anew or developed from the older ones. This was pre-eminently the Period of Hymns."

"The Third, or the *Krittiká*-Period commences with the vernal equinox in the asterism of the *Krittikás* and extends up to the period recorded in the *Védánga Jyotisha*, that is, from 2500 B.C., to 1400 B.C. It was the Period of *Taittiriya Samhitâ* and several of the *Bráhmaṇás*. The hymns of the Rig-*véda* had, already, become antique and unintelligible by this time, and the *Brahmavâdins* indulged in speculations, often too free, about the real meaning of those hymns and legends. It was at this time that the *Samhitás* were probably

compiled into systematic books and attempts made to ascertain the meanings of the oldest hymns and formulæ."

"The Fourth, and the Last, Period, of the old Saṁskrit literature, extends from 1400 B.C., to 500 B.C., or the birth and rise of Buddhism. It was the Period of *Sûtrás* and philosophical systems."

Thus we see that the terminus of the Vedic Age is placed about 500 B.C., the birth and rise of Buddhism. From the above results it is evident that the Vedic Hymns were composed in the Period extending from 4000 to 2500 B.C. From internal evidence, in the R*ig-véda*, it is seen that the ancient Hindu Civilization reached its zenith during this Period. It must have taken a considerable time, not less than one thousand, or two thousand, years, for a civilization to attain to such a maturity as is seen in the R*ig-véda.* Besides, a literature cannot grow so very antique as to require attempts of the learned writers to explain it within a short period of two hundred years. The *Bráhmaṇás* and the *Upanishadás* are, undoubtedly, attempts to decipher the rituals and the theosophy of the *Védâs*.

Although, therefore, the Vedic Age is more a matter of speculation, yet the birth, of the Hymns of the R*ig-véda* must have been very early, decidedly earlier than 10,000 B.C. And it is not improbable, as proved by Professor Tilak, that they must have been composed about 4,000 B.C. Two hundred years is too short a period for a literature to pass through such stages.

The *Saṁhitá*, of the First *Véda*, contains *Mantrás* or prayers, which for the most part are encomiastic, as the name of the R*ig-véda* implies. This collection is divided into eight parts (*Ashtaka*), each of which is sub-

divided into as many lectures (*Adhyáya*). Another mode of division, also, runs through the volume, distinguishing ten books (*Maṇdala*) which are, again, sub-divided into more than a hundred chapters (*Anuváka*) and comprise a thousand hymns or invocations (*Súkta.*) A further sub-division, of more than two thousand sections (*Varga*), is common to both methods: and the whole contains above ten thousand verses, or rather stanzas, of various measures.

On examining this voluminous compilation, a systematic arrangement is readily perceived. Successive chapters, even entire books, comprise hymns of a single author; invocations, too, addressed to the same Deities, hymns relating to like subjects, and prayers intended for similar occasions, are, frequently, classed together.

The *Rishi*, or saint of a *Mantra*, is defined both in the Index of the R*ig-véda* and by the Commentators, as, "he by whom it is spoken;" as, the *Dévatá*, or Deity, is "that which is therein mentioned." In the Index to the *Vájasanéyi Yajur-véda*, the *Rishi* is interpreted as "the Seer, or the Rememberer," of the Text and the *Dévatá* is said to be "contained in the prayer."

The names, of the respective Authors of each passage, are preserved in the *Aṇukramaṇi*, or Explanatory Table of Contents, which has been handed down with the *Véda* itself, and of which the authority is unquestioned. According to this Index, Vis'wámitra is the Author of the Hymns contained in the Third Book of the *véda*; as Bharadwája is, with rare exceptions, the Composer of those collected in the Sixth Book; Vasishtha in the Seventh; Gritsamada in the Second; Vámadéva in the Fourth; and Buddha and other descendants of Atri, in the Fifth. But in the remaining Books of this

Véda, the Authors are more various; among these, besides Agastya, Kas'yapa son of Marichi, Aṅgiras, Jamadagni son of Bhrigu, Parásara father of Vyása, Gotama and his son Nodhas, Vṛihaspati, Nárada and other celebrated Indian Saints, the most conspicuous of whom are Kaṇwa and his numerous descendants,—Medhátithi, etc.; Madhuchhandas and others among the posterity of Vishwámitra; Sunahsepha son of Ajigarta; Kutsa, Hiraṇyastup, Savya and other descendants of Aṅgiras, besides many other saints among the posterity of the personages above-mentioned.

Several persons of royal birth are mentioned among the Authors of the Hymns which constitute this *Véda.*

The Deities, invoked, appear, on a cursory inspection of the *Véda*, to be as various as the Authors of prayers addressed to them; but according to most ancient annotations on the Indian Scriptures, those numerous names, of persons and things, are all resolvable into different titles of three Deities, and, ultimately, of One God.

The places of these three Deities are the earth, the intermediate region and heaven—they are the Fire, Air and the Sun. They are pronounced to be the Deities of the mysterious names severally; and (*Prajápati*) the lord of creatures is the Deity of them collectively. The syllable OM intends every Deity; it belongs to (*Paraméshthi*) Him, who dwells in the supreme abode; it appertains to (*Brahma*) the vast one; to (*Déva*) God; to (*Adhyâtmâ*) the superintending soul. Other Deities, belonging to those several regions, are portions of the three Divinities; for they are, variously, named and described, on account of their different operations: but, in fact, there is only One Deity, the Great Soul. He is called the Sun, for He is the Soul of all beings; (and) that is

declared by the Sage, "the Sun is the Soul of (*Jagat*) what moves and of that which is fixed." Other Deities are portions of Him; and that is expressly declared by the Text,—"the wise call Fire, Indra, Mitra, and Varuṇa."

The subject and uses of the prayers contained in the *Véda* differ more than the Deities by which they are addressed. Every line is replete with allusions to mythology and to the Indian notion of the Divine Nature and of Celestial Spirits. For the innumerable ceremonies to be performed by a householder, and, still more, for those endless rites enjoined for hermits and ascetics, a choice of prayer is offered in every stage of the celebration. It may be sufficient here to observe that Indra or the Firmament, Fire, the Sun, the Moon, Water, Air, the Spirits, the Atmosphere, and the Earth, are the objects, most frequently, addressed; and the various and repeated sacrifices with Fire and the drinking of the milky-juice of the Moon-Plant, furnish an abundant occasion for numerous prayers adapted to the many stages of those religious rites.

RIG-VEDA SAMHITA.

FIRST ASHTAKA.

FIRST MANDALA.

FIRST ADHYA'YA.

ANUVAKA I.

SUKTA I.

THE first *Sukta* or hymn, is addressed to Agni. The R*ishi* or the saintly author, is Madhuchhandas, the son of Viswámitra. The metre is *Gáyatrí*.

I WORSHIP by hymns Agni,[1] the high-priest of the sacrifice,[2] the deity,[3] the sacrificial priest who presents oblations (to the deities) and is the possessor of great riches.[4]

2. May Agni, lauded by the ancient[5] and modern R*ishis*, conduct the deities hither, (*i.e.*, in this sacrifice).

3. Through Agni, (the worshipper) comes by riches which multiplies daily, which is the source of fame[6] (and) which secures heroes.[7]

---

1 Agni or Fire was an object of worship with the ancient Aryáns.

2 Agni is called the *Purohita*. As a priest performs religious rites for a king for accomplishing all his desired-for objects, so *Agni* performs *Homa* for the sacrifice.

3 *Devam* here means endued with feelings of charity and other accomplishments.

4 The word in the Text is *ratnadhátama*, *i.e.*, holder of jewels. Figuratively it means here "the multiplier of jewels" in the shape of sacrificial fruits.

5 The ancient R*ishis* were Bhrigu, Angiras, etc.

6 *Yas'asam*, *i.e.*, endued with fame for charity, etc.

7 *Veeravattamam*, *i.e.*, having heroic servants and sons.

4. O Agni, the sacrifice, around[1] which thou residest, is unimpeded[2] and reaches the celestials in heaven.

5. May Agni, the presenter of oblations, the attainer of success in works,[3] ever truthful, highly illustrious for many noble deeds, divine, come hither with the celestials.

6. Whatever good, O Agni, thou mayst confer upon the giver of oblations that, indeed, O Aṅgiras, belongs to thee.[4]

7. Bowing unto thee mentally, O Agni, we approach thee daily, both morning and evening.

8. Thee, the radiant, the protector of sacrifices

---

1 It means that at a sacrifice fire should be lighted at the four cardinal points, east, west, south and north, termed severally *A'havaníya*, *Mánjáliya*, *Gárhapatya* and *Agnidhriya*.

2 *Adhvaram*, *i.e.*, free from injury offered by *Rákshasás*.

3 *Kavikratu.*—Sáyana has explained it as *krántaprajña* (attainer of knowledge) and *krántakarma* (attainer of success in works). Wilson has adopted the former meaning. But we prefer the latter, as Agni is better known as the successful performer of religious rites for the celestials.

4 That is the riches, etc., which Agni will confer upon the performer of sacrifices, will enable him to multiply his oblations, the fruits of which Agni will ultimately reap. Here Aṅgiras is a synonym for Agni. The Commentator quotes Yáksha for the identity of Aṅgiras with *Aṅgára*, live coal; and a passage from the *Aitaréya Bráhmana* is cited in which it is said, "the coals became the Aṅgirás." The identification of Aṅgiras with Agni in function, though not in person, is the subject of a legend told in the *Mahábhárata*, *Vanaparvan*. There Márkandéya relates that Agni, having engaged in penance and relinquished his duties, the Muni Aṅgirás took upon him his office, and when he prevailed upon Agni to resume it, became his son; his descendants, the Aṅgirás, are, therefore, also the descendants of Agni, or so many Agnis or Fires.

(unobstructed by Râkshasâs), the perpetual illuminator of truth[1] and increasing in thine own room.[2]

9. Like unto a father to his son, O Agni, be easily accessible unto us; be ever present with us for our well-being.

SUKTA II.

THE *Rishi* is Madhuchhandas; the metre *Gáyatrí*. This hymn consists of nine *Riks* or stanzas. Of these three are addressed to Váyu; three, to Indra and Váyu conjointly; and three, to Mitra and Varuna.

VA'YU, worthy of being seen, (libations of) Soma[3] have been dressed, come, drink of them; (and) hear our invocation.

2. Váyu, the eulogists who have prepared the Soma-Juice, who know the sacrifice,[4] praise thee with encomiastic verses.

3. Váyu, thy speech[5] describing the qualities of Soma, comes to the giver (of the libation) and to many others (who invite thee) to drink of the Soma-Juice.

---

1 The word in the Text is *Ritam* which means truth or future fruits of religious rites.

2 *Swedame.*—The chamber in which Fire-Worship is performed.

3 *Arangkrita* or *alangkrita*, literally dressed or prepared. The Soma-Plant, being pressed, yields a profuse milky juice of a mild nature. It is used in sacrifice when it goes through a process of fermentation. This view of Mr. Stevenson is warranted by various expressions in the succeeding hymns.

4 *Aharvidah.* Sáyana translates it as *kratvabhijña, i.e.*, knowing all the sacrificial rituals. Wilson has translated it as "knowing the fit season."

5 Váyu is supposed to say,—"O performer of sacrifice, I will drink the libation of Soma."

4. Indra and Váyu, these libations are prepared (for you), come hither with food (for us); indeed, the drops of (Soma-Juice) await you both.

5. Indra and Váyu, living in oblations containing boiled rice,[1] you are aware of these libations; come near quickly.

6. Indra and Váyu, come near the prepared libation of the sacrificer who presses or extracts out the Soma-Juice for these men;[2] the ceremony will be speedily completed.

7. I invoke Mitra of pure strength and Varuṇa—the destroyer of enemies, (the joint) performers of the act of water-shedding.[3]

8. Mitra and Varuṇa, augmenters of water,[4] dispensers of water, you exist in this great sacrifice for bestowing reward (of sacrifice).

9. May Indra and Varuṇa, endued with mental powers, born for doing good to many and the refuge of multitudes, multiply our strength and sacrifice.

---

1 *Vájeenivasu.*—Sáyana explains *Vajeeni* as *Havi* (oblation) in which there is *anna* (boiled rice). The meaning is, therefore, *residing in such Havi.* Wilson translates the word as *abiding in the sacrificial rite.*

2 *Nará*, dual of *nara*, a man. Sáyana explains the word as "gifted with manly vigour," and it applies to Váyu and Indra.

3 The word in the Text is *Ghritáchi*. Sáyana explains it as water-shedding. Mitra and Varuna are said to cause rain indirectly by evaporation. Ramánáth Saraswatí explains it as *ghritáhuti*, oblation of clarified butter. But Sáyana's explanation is particularly applicable here.

4 *Ritávridhau:* Sáyana has explained the word *Ritu* as water and truth. It may also import sacrifice. Ramánáth Saraswatí has explained it as sacrifice and so has Langlois.

SUKTA III.

The *Rishi* and metre are the same; of twelve stanzas; three are addressed to the As'wins; three to Indra; three, to the Vis'wadévás; and three to Saraswatí.

As'wins,[1] cherishers of pious deeds, having outstretched hands[2] (for accepting the oblation), long-armed,[3] desire for sacrificial viands.

2. As'wins, of many acts, guides (of devotion), endowed with intellect, accept our eulogistic words with unaverted minds.[4]

3. As'wins, destroyers of diseases,[5] shorn of falsehood, leaders in the van of heroes,[6] come to the mixed libations of Soma, extracted and placed on lopped Kus'a-grass.[7]

---

1 As'wins are the two sons of the Sun, begotten during his metamorphosis as a horse endowed with perpetual youth and beauty. They are known as the celestial physicians and are the heroes of the many Védic and Pauránic legends.

2 *Dravatpáni.*—Having arms outstretched for receiving oblations offered in a sacrifice.

3 *Purubhuta.*—It may be translated as both long-armed and "great eaters."

4 *Shaviraya* —Moving or unobstructed. *Dhiya.*—Loving mind, *i.e.*, accept our praises with a loving mind unobstructed.

5 *Dasra.*—Destroyers of enemies or diseases. The latter is preferable, for As'wins are known as the celestial physicians.

6 *Rudra-Varttani.*—Sáyana translates *Rudra* as heroes from the root *rúd*,—to weep, *i.e.*, those who make the enemies weep. *Varttani* means road: hence the compound means,—"they who are in the van of warriors." Wilson has followed Sáyana. K. M. Bannerjee renders it as "Ye of terrific paths."

7 *Vriktavarhísha.*—The sacred Kus'a-grass, having the roots cut off, is spread on the altar and upon it the libation of Soma-Juice is poured out. According to Mr. Stevenson, it is also strewn over the floor of the chamber in which the worship is performed.—*Wilson.*

4. Indra of variegated splendour, come hither; these libations, ever pure and extracted by fingers, are seeking thee.

5. Indra, drawn by the devotion (of the sacrificer) (and) invoked by the intelligent (priest), come hither and accept the prayers of the priest as he offers the libation.

6. Indra, having twany horses, come hither speedily, to accept the prayers (of the priest); in this sacrifice (of extrated Soma-Juice), accept our (proferred) food.

7. Vis'wadévâs,[1] protectors, supporters of men,[2] granters of (sacrificial) rewards, come to the extracted Soma-Juice of the worshipper.

8. May Vis'wadévâs, the bestowers of rain, come speedily to the libation, as the rays of the sun come diligently to the days.[3]

9. May Vis'wadévás, who are exempt from deterioration, omniscient,[4] shorn of malice, givers of wealth, partake of this sacrifice.

10. May Saraswatí,[5] the purifier, the giver of

---

1 The Vis'wadévás are sometimes vaguely applied to the divinities in general, but they also form a class. Some of their attributes are particularized, connecting them with the elements.—*Wilson.*

"To comprehend all the gods by one common name, to call them Vis'wadévás, the All-gods and to address prayers and sacrifices to them in their collective capacity."—Max Müller's *Origin and Growth of Religion.*

2 *Charshani-dritah.*—The root-meaning, according to Sáyana, would be,—*supporters of the cultivators.*

3 *Usra iva svasarani.* We have followed Sáyana. Ramánáth Saraswatí has rendered it as "the kine come to their own fold." This meaning does not appear to be unreasonable, for in many places the word *Usra* means cow.

4 *Ehimayasha.*—Sáyana explains it as "those who have obtained knowledge universally."

5 *Saraswati* is here mentioned as "The Divinity of Speech."

food, the bestower of wealth in the shape of sacrificial fruits, seek viands in our sacrificial rite.

11. Saraswatí, the inspirer of truthful words, the instructress of the right-minded, has accepted our sacrifice.

12. Saraswatí[1] makes manifest by her deeds a huge river, and (in her own form) enlightens all her undertakings.

ANUVAKA II.

SUKTA I. (IV.)

THE *Rishi* and metre the same: the hymn is addressed to Indra.

DAY by day we invoke (Indra) the performer of good deeds for our protection, as a milker (does) a good milch-cow for (the purpose of) milking.

2. (Indra) drinker of the Soma-Juice, come to our (daily) rites and drink of the libation; rich as you are, your delight gives kine.[2]

3. May we recognise thee in the midst of the right-minded who are nearest to thee: come to us; pass us not by to reveal (thyself to others).[3]

4. Go, worshipper to the intelligent and uninjured Indra who confers the best riches (sons, etc.,) on thy

---

1 Saraswatí (from *Saras*, water) a river. The Hindus at that time used to worship a river of that name.

2 *I.e.*, You are endued with riches; when you are pleased, we get kine from you.

3 The Text *ma no ati khyah* is perfectly elliptical. But the Commentator has supplied the complete sense by rendering "neglecting us, do not reveal yourself to others."

friends[1] and ask him about the learned (priest, *i.e.*, myself).[2]

5. Let our sacrificial priests, serving Indra, sing his praises; O revilers, depart from hence and every other place.

6. Destroyer of enemies, let our enemies say that we are prosperous; men[3] (friends) (must say so); may we live in the felicity (derived from the favour) of Indra.

7. Offer to Indra, the pervader (of every rite of libation), the Soma-Juice that is present (at the three ceremonies), the wealth of the sacrifice, the source of joy to mankind,[4] which brings about the accomplishment of an act,[5] the favourite of (that Indra) who confers happiness (on the worshipper).

8. Having drunk, S'atakratu[6] of this (Soma-Juice) thou hadst killed Vitras;[7] thou defendest (thine devoted) warrior in battle.

9. O S'atakratu,[8] we offer to thee, powerful in

---

1 *Sakhibhya*: Sáyana explains it as *Ritwik* or sacrificial priest who is supposed to be the best friend of the worshipper.

2 The Text is elliptical. The sense is:—"Go to Indra and ask him about the fitness of myself who am the learned priest."

3 *Kristaya.*—Sáyana explains it as "men who are friends." The root-meaning is *cultivators*. Perhaps the word is used for *men in general*, because the Aryáns were cultivators.

4 *Nri.*—Sáyana explains it as "the worshipper and priest."

5 *I.e.*, Religious rite.

6 S'atakratu.—A name of Indra, the performer of a hundred sacrificial rites. Sáyana explains it as *vahukarmayukta*, either as their performer or their object.

7 The leading Asurás headed by Vitra.

8 Sáyana also explains *Kratu* as *prajña*—knowledge, *i.e.*, "endowed with great wisdom."

battle, sacrificial viands, O Indra, for the acquirement of wealth.

10. Sing unto that Indra, who is the protector of riches, who is endued with many great accomplishments, the perfecter of good deeds, the friend of the worshipper.

SUKTA II. (V.)

The Deity, R*ishi* and metre the same.

COME here, (priestly) friends, offering praises;[1] sit down and sing, again and again, the praises of Indra.

2. When Soma is extracted and poured, sing in a body unto Indra, the subduer of many enemies, the lord of many adorable deities.

3. May he[2] secure for us manliness (energy), may he secure for us riches, may he confer on us women,[3] may he come to us with food.

4. Sing to that Indra, before whose pair of steeds, carrying car in battle, enemies cannot stand.

5. These pure, extracted Soma-Juices, mixed with curds, are poured out for being drunk by the drinker of extracted libations.

6. Indra, performer of good sacrificial rites, for drinking extracted Soma-Juice, for acquiring seniority

---

1 "*Stoma váhasa*, literally, bearing praises. Sáya*n*a explains the expression presenting in this rite *Trivit*, *Pañchadas'í*, and others, *i.e.*, collections of laudatory stanzas in the *R*ig-Véda so denominated."—*Wilson*.

2 Indra, endued with accomplishments, described in the previous *Mantram*.

3 *Purandhyam.*—Sáya*n*a has explained it as, both "women" and "knowledge." Wilson has rendered it as, "knowledge."

amongst the celestials,[1] thou hast suddenly become endued with great energy.

7. Indra, adored by encomiastic hymns, may these pervading (quickly intoxicating) Soma-Juices enter into thee; may they be of good unto thee for the acquirement of superior knowledge.

8. The chants (of the *Sâma*)[2] have magnified thee, S'atakratu; the hymns (of the *Rich*) have magnified thee: may our eulogies magnify thee.

9. May Indra, the unobstructed protector,[3] accept these thousand (sacrificial) viands in which exist all manly properties.

10. Indra, the object of eulogistic verses, let not (inimical) men do injury to our persons. Thou art powerful, ward off our destruction (by enemies).

SUKTA III. (VI.)

The *Rishi* and metre the same. The first three stanzas and the last are addressed to Indra, the rest to the *Maruts* or Winds.

THE circumstationed (inhabitants of the three worlds),[4] associate with (Indra), the mighty (Sun), the indestructive

---

1 *Jyaísthyam.*—Seniority amongst the celestials or the highest place.

2 The terms in the Text are *stomah* and *ukthah*: the former means the hymns of the *Sáma*-, and the latter the verses of the Rig-, *Véda*.

3 *I.e.*, who never renounces the work of protection.

4 "The Text has only *Paritasthushah*, those who are standing around; *lokatraya varttinah práninâh*, the living beings of the three worlds, is the explanation of the Scholiast."—*Wilson.*

(Fire), the moving (Wind), and the Lights that shine in the sky.[1]

2. They (the charioteers) harness to his chariot two beautiful steeds,[2] placed in different sides, bay-colored, high-spirited and chief-bearing.[3]

3. Mortals, (Indra as the Sun); rises with burning rays, giving sense to the senseless (in the night) and form to the formless (in darkness).[4]

4. Thereafter, verily those who bear names invoked in holy rites, (the Maruts,)[5] having seen the rain (about to be engendered), instigated him to resume his embryo condition (in the clouds).

5. In company with the carrying Maruts, the

---

1 "Of the three first objects, the Text gives only the epithets *Vradhna*, the mighty, to which Sáyana adds *A'ditya*, the Sun, *Arusha*, the non-injuring, to which Fire is supplied and *Charan*, the moving, an epithet of Wind. The last phrase is complete,—*rochante rochaná dévi.* Sáyana's additions are supported by a *Bráhmana* which explains the epithets as equivalent severally to A'ditya, Agni, and Váyu. The identification of Indra with the three, implies, the Scholiast says, his supremacy—he is *paramaís'waryyayukta.*"—*Wilson.*

The meaning of the R*ich* is really very obscure, and the sense can only be made out by following the explanation given by Sáyana in his Commentary.

2 The horses of Indra are called *Hari*, green or yellow-coloured.

3 *Nrivahasa,* literally, men-bearing.

4 "Indra is here, again, identified with the Sun, whose morning rays may be said to re-animate those who have been dead in sleep through the night. There is some difficulty in the construction, for *Maryáh*, mortals, is plural while *Ajayathah* is the second person singular of the first preterite. Sáyana is of opinion that the want of concord is a *Vaídik* license."—*Wilson.*

5 Maruts are not named in the Text, but the allusions justify the specification.

traversors of strong places, thou, Indra, hast discovered the cows hidden in the cave.[1]

6. The reciters of laudatory verses, desirous of seeking the celestials (the Maruts), laud the powerful (Maruts), illustrious, and conscious of the powers of bestowing riches as they glorify the good counsellor (Indra).

7. May you be seen, ye Maruts, in the company of the fearless Indra, always full of joy and equally brilliant.

8. This sacrifice adores the powerful Indra along with bands (of the Maruts), shorn of all shortcomings, proceeding towards the celestial region and desired (for granting fruits).

9. Therefore, (ye Maruts,) abiding on all sides, come hither, whether from the sky or from the radiant solar sphere;[2] in this sacrifice (the priest) sings your praises.

10. We invoke Indra, for giving us riches, whether he comes from this earth, the sky, or from the vast firmament.

SUKTA IV. (VII).

The Deity, R*ishi* and metre the same.

THE chanters (of the *Sáma*) laud Indra with songs; the reciters of the R*ich*, with prayers; (the priests of the *Yajush*), with Texts.[3]

---

1 The allusion is to a legend. The Asurâs named Pâ*n*is stole the cows of the celestials and hid them in a cave which Indra found out with the help of a bitch named Saramá.

2 The region of the Winds is *dyu-loka*, the celestial region, or *antaríksha*, the region above the sky, or the solar region.

3 The first term *Gâthina* merely means singers with the *Virhat-Sáma*. Sáya*n*a explains *arka* as, *Mantramâs* of the R*ig-Véda*; and *varich* as, the Texts of the *Yajush*.

2. Indra, bedecked with all ornaments,[1] the wielder of the thunderbolt, comes with his steeds harnessed at his words,[2] and mixes with all.

3. Indra, to see a long distance, elevated the Sun in the sky[3] and lighted the mountain with its rays.[4]

4. Invincible Indra, with thy invincible protection protect us in battles and in thousand battles abounding in spoils of horses and elephants.

5. We invoke Indra for great affluence, for limited wealth; (our) ally and wielder of the thunderbolt against (our) enemies.

6. Giver of rain, granter of all desires, set open this cloud. Thou art never uncompliant with our (requests).[5]

7. All the encomiastic verses which are addressed to different deities (givers of different fruits) are due to Indra, the wielder of the thunderbolt; I do not know his fitting praise.

8. As a bull defends a herd of kine, so the shedder of desired-for objects, the powerful lord who never says no to any request, fills men with strength.

---

1 *Hiranmayas*, literally means made of gold. Sáyana explains it as, "decorated with all ornaments."

2 This shows that the horses are well-trained.

3 The world being covered with darkness by Vritra, Indra, in order to dispell it, elevated the Sun in heaven.

4 Sáyana has explained it, both as, "lighted the mountain with its rays," and "charged the cloud with waters." Wilson has adopted the second interpretation.

5 The words in the Text are *Asmabhyampratishkrita*. Sáyana explains it as, "Thou hast never said (no) to what we have requested thee for."

9. Indra, who alone rules over men, over riches, and over the five (classes) of the dwellers on earth.[1]

10. For you, we invoke, Indra placed over all men; may he be exclusively our own.

ANUVAKA III.

SUKTA I. (VIII.)

The Deity, *Rishi* and metre as before.

INDRA, bring for our protection riches,—profuse, enjoyable, the source of victory, (and) the humbler of our enemies.

2. Through the constant strokes of fists[2] (soldiers engaged), by which (wealth) we shall repel enemies; or protected by thee with a horse.[3]

3. Indra, protected by thee we hold weapons made of thunderbolt; by which in battle we conquer enemies elated with pride.

4. With thee for our help, Indra, and (helped by) heroes holding strong weapons, we can defeat enemies arrayed in hosts.

---

1 "The Text has, over the five men or classes of men, *pañch kshitinám*, the latter term is explained etymologically, those who are fit for habitations (*nivásarhanám*); the phrase is of not unfrequent recurrence and is usually said to imply the four castes, *Bráhmanas*, *Kshatriyas*, *Vaishyas* and *Sudras*, and *Nishádas*, barbarians or those who have no caste, intending possibly the aboriginal races of India, all in a very low stage of civilization, like the *Gonds*, *Koles* and *Bhils*, of the present day."—*Wilson.*

2 *Mushtihatyayá.*—Literally striking with a fist.

3 The Scholiast, in this and the preceding expressions, means infantry and cavalry.

5. Mighty (in strength) is Indra, supreme (in accomplishments), may greatness[1] ever abide in the holder of the thunderbolt; this army is vast like the firmament.

6. Persons engaged in battle, those seeking children, and intelligent men seeking knowledge, (obtain them by lauding Indra.)

7. The belly (of Indra) which quaffs Soma-Juice in abundance, swells like the ocean, (and is ever) moist like the ample fluids of the palate.[2]

8. The words of Indra to his worshipper, are true, of manifold (sweet) expressions, many cow-conferring, greatly adorable, and like a branch of tree loaded with ripe fruits.

9. Indra, thy lordly powers are ever protectors of every such worshipper as I am and immediate givers of fruits.

10. Indeed, encomiastic verses,[3] (sung in his praise in the *Sâma*) and recited (in the *Rich*), are to be desired and repeated to Indra that he may drink the Soma-Juice.

---

1 This indicates Indra's superiority in physical strength and in mental and intellectual accomplishments.

2 "The Scholiast expounds the Text *urvirapo na kákudha* as rendered above, but *kakuda* may refer to *kakud*, the pinnacle of a mountain, and the phrase might then be translated, like the abundant waters or (torrents) from the mountain tops."—*Wilson.*

3 "The first is the translation of *stoma*, which the Commentary defines *Sáma-Sâdhyâm Stotram*, praise to be accomplished by the *Sáma-Véda*: the second is the rendering of *uktha*, which the same authority describes as, the R*ik-Sádhyâm S'ástram*, the unsung praise to be accomplished by the R*ich*. *S'ástram* is explained by S'ŕidhara Swâmi in the Scholia on the *Bhágvat-Puránam*, to signify a sacred hymn not sung."—*Wilson.*

SUKTA II. (IX.)

The Deity, R*ishi* and metre the same.

COME, Indra, in this sacrificial rite and be gratified with all these viands and libations; growing in strength be victorious (over thy enemies).

2. The libation being prepared, present (O priests) this exhilarating and efficacious (draught) to the gratified Indra, the accomplisher of all deeds.

3. Handsome-nosed[1] (Indra), adorable unto all,[2] be gratified with these joy-producing laudatory verses; come with the deities in these sacrifices.

4. Indra, I have composed laudatory verses; they have reached thee, the showerer of desired-for objects, the protector (of thy worshippers); thou hast accepted them.

5. Send us, Indra, best and multiform riches; thou hast enough and more than enough riches.

6. Indra, lord of profuse riches, engage us, diligent by nature and renowned for the acquirement of wealth, in this rite.

7. Give us, Indra, incalculable, inexhaustible wealth, containing many kine, profuse food, full of virtues in abundance and granting sufficient longevity.

8. Indra, confer on us great renown, wealth

---

1 *Su-s'ipra.*—"S'ipra" means either the lower jaw or nose. Wilson has translated it as, "with the handsome chin." But we think "handsome-nosed" is a better rendering.

2 The Text is *vahwa charshane.*—Literally, "Oh thou! who art all men." Sâyana has explained it as, *sarva manushyayukta*, joined with all men, or *sarva yajamânais pujya*, adorable unto all sacrificers, better unto all men.

distributed in a thousand objects of charity, and food filling up many carts.[1]

9. Chanting laudatory verses, we invoke Indra, the lord of riches, fond of *Rich* (verses), the repairer[2] to the place of sacrifice, for protecting our wealth.

10. In every sacrifice the sacrificer glorifies the great prowess of Indra, powerful and ever dwelling (in an eternal mansion).

SUKTA III. (X.)

The Deity and the *Rishi* are the same; the metre is *Anushtubh*.

THE chanters (of the *Sáma*), hymn thee, S'atakratu; the reciters of the *Richas*, praise thee, worthy of adoration; the *Bráhmanás*[3] elevate thee like a bamboo pole.

2. When (the worshipper), becoming ready to perform a great (sacrificial) rite, ascends from one summit

---

1 *Rathinis ishas.*—Literally "car having viands." The Commentator has explained it fully; as, "those articles of food which are conveyed in cars, carts, or waggons from the place of production."

2 *Gantáram.*—The Commentator explains it as "going to the chamber where sacrifice is performed."

3 The first term *Gáyatrínah*, literally "those who employ the *Gáyatrí* metre," is said by Sáyana to denote the *Udgátri*, the chanter of the hymns of the *Sáma*; *Arkina*, the reciters of the *Rich*. The third term *Bráhmanah* is explained, the *Brahmá* of a sacrifice, or the priest so denominated, and the other *Bráhmanás*. The concluding phrase *twa vams'am iva udyemire*, "they have raised thee like bamboo," is rather obscure. The Scholiast says, "they have elevated Indra, as tumblers raise a bamboo pole, on the summit of which they balance themselves," not an uncommon feat in India; or as *vams'a* means also a family, it may be rendered as, "ambitious persons raise their family to consequence."

to another summit,[1] Indra knows his object, and, showering desired-for objects, becomes moved to come with the troops (of Maruts.)

3. Indra, the drinker of Soma-Juice, yoke thy long-maned, powerful and plump[2] horses, and come near to hear our praises.

4. Come, Vasu,[3] (to the rite), praise our hymns, accept them, (express thy delight) by sound, and multiply the food and rite (undertaken by us).

5. The hymn, the cause of increase, is to be repeated to Indra,—the repeller of many foes, that S'akra may make great sound[4] to our sons and friends.

6. We go to him, for (the favour of) his friendship, and for the acquisition of wealth and becoming strength; for the powerful Indra, conferring riches, can protect (us).

7. Indra, the food (given by thee) is everywhere profuse, easily attainable and assuredly perfect; holder of the thunderbolt, set open the habitation of cows[5] and provide (ample) riches.

---

1 The Text is *yat sanoh sanum aruhat*, which rendered into plain English would read as, "mounting from summit to summit." Sáyana completes the sense, saying,—"who goes to the mountain to collect the Soma-Plant, or fuel, or other articles required for the ceremony."

2 *Kakshyapra.*—Literally "filling out their girths; plump or well-conditioned."

3 *Vasu*, here used as a synonym of Indra, is explained as the original donor or cause of habitations.

4 *Ráranat.*—Literally making great sound: Sáyana explains it as, "being pleased with us speaks highly of our sons and friends."

5 The Text is *Gavám Vrajam.*—Sáyana has explained *Vrajam* as, *Nivása Sthánam*, "dwelling-place." Wilson has rendered it as, "cow-pastures," meaning that "Indra, as the sender of rain, should fertilize

8. Heaven and earth are unable to sustain thee, when killing thine enemies; thou mayst command (send) the waters of the sky: send us abundant kine.

9. O thou, having ears which hear all, listen speedily to my invocation; hold in thy heart my praises; keep near to thee this, my hymn, as it were (the words of a) friend.

10. We know thee, the showerer of desired-for objects in profusion, the hearer of our call in battles; we invoke the thousandfold wealth-giving protection of thee, the showerer (of abundant bounties)

11. Come, Indra, speedily to us; son of Kus'ika,7 delighted, drinking the fermented Soma-juice; prolong the life highly spoken of by all the Deities; make me, who am a *Rishi*, profusely endowed (with possessions).

12. O thou the object of praises, may these eulogistic verses, engaged in all rites, reach thee from all sides. May they augment, by following thee who art long-lived; and being agreeable to thee, may they give us joy.

---

the fields, and, by providing abundant pasturage, enable the cattle to yield store of milk." The rendering is, indeed, very happy, but we have followed the Text literally.

7 In all the '*Paurának* genealogies, the son of Kus'ika is the sage Vis'wámitra, and in order to explain its application to Indra, Sáyana quotes the legend given in the Index which states that Kus'ika, the son of Is'irathi, being desirous of a son equal to Indra, adopted a life of continence, in requital of which Indra was born as the son of Gáthi, the Gâdhi of the Puránás.—Wilson.

SUKTA IV. (XI).

The Deity is Indra ; the *Rishi* is Jetri the son of Madhuchhandas ; the metre is *Anushtubh*.

All our eulogistic verses magnify Indra, spreading like the ocean, the most valiant of car-warriors, the lord of food, the protector of the virtuous.

2. Supported by (the favour of) thy friendship, Indra, cherisher of strength, we have no fear (of our enemies) but glorify thee, the conqueror, the unconquered.

3. Indra's gifts of wealth are known from time immemorial ; his protection will not be wanting to him (the worshipper) who presents to the reciters of the hymns, wealth of food and cattle.

4. Indra,—the ever youthful, the intelligent, of great strength, the sustainer of all deeds, the wielder of the thunderbolt, the subject of profuse laudation, was born as the destroyer of the cities (of the Asurâs).

5. Thou, O wielder of the thunderbolt, didst break open the cave of Vala,[1] where he kept the kine (of the celestials concealed) ; the deities oppressed (by Vala) no longer feared him, having obtained thee as their protector.

6. (Drawn) by the gifts of wealth, I, again, come, O hero, to thee, describing (everywhere the virtues of) trickling Soma-Juice ;[2] the performers of the rite ap-

---

1 Vala was an *Asura*, who stole the cows of the celestials and hid them in a cave. Indra surrounded the cave with his army and recovered the cattle.

2 The Text is *Sindhum ahvadan*. It can be rendered as both " describing the virtues of the trickling or pouring Soma-juice," or " recounting his liberality in the Soma-Sacrifice." Wilson has adopted the latter. But the former appears to be more literal.

proach thee, worthy of being lauded, for they have known thy (liberality).

7. Indra, thou didst kill by stratagem, the wily S'ushna;[1] the intelligent know thy (greatness); multiply their food.

8. The reciters of R*ichas*, laud Indra,—the ruler of the universe, by virtue of his power,[2] whose gifts of wealth are thousandfold or even more.

AUVANKA IV.

SUKTA I. (XII.)

THE Deity is Agni; the *R*ishi Medhátithi, the son of Kanwa; the metre *Gáyatri*.

WE select Agni, the messenger of the celestials, their invoker,[3] the possesser of all riches, the perfect performer[4] (of sacrificial rites.)

2. (The sacrificers), always, invoke, with their in-

---

1 S'ushna is described as an *Asura* slain by Indra; but this is evidently a metaphorical murder. *Sushna* means dryer up; *Bhutánám soshanam-hetum*, "the cause of the drying or withering of beings, heat or drought; which Indra, as the rain, would put an end to.—Wilson.

2 The text is *Ojasá*: it may apply to the reciters, *i.e.*, with all their might or to Indra. Wilson has taken the former view. But the latter rendering appears to be better.

3 Agni is described in the *Taittriya Brahmana* as the messenger of the celestials.

4 The word in the Text is *Sukratu.*—Sáyana explains it both as *Shobhanakarmánam*, "good performer of the rite," and *Shobhanaprajnam* "endued with beneficial wisdom." Wilson has translated it as, "the protector of this rite."

vocations Agni, the lord of men,[1] the carrier of oblations, the beloved of many.

3. Agni generated[2] (by attrition), bring here the celestials to the clipped sacred grass; thou art their invoker for us, and art to be adored.

4. Since thou performest the duty of messenger, arouse them desirous of the oblation; sit down with them on the sacred grass.

5. Resplendent Agni, invoked by oblations of clarified butter, consume our enemies who have been joined by *Rákshasás.*[3]

6. Agni,—the intelligent, the young,[4] the protector[5] of the dwelling (of the sacrificer), the carrier of offerings, whose mouth is the vehicle of oblation,—is kindled by Agni.

7. (O Ye chanters) approach and praise, in the sacrifice, Agni, the intelligent, the truthful, the resplendent, the destroyer of enemies.[6]

8. O resplendent Agni, thou becomest the sure protector of that sacrificer who worships thee,—the messenger of the celestials.

---

1 *Vispati.* *Vis* means *Prajáh*, "progeny, people, or man.

2 The Text is *Jajánák*, "being born," that is being artificially produced by the friction of two pieces of a particular species of wood, that of *Premna spinosa*, used for the purpose—*Wilson.*

3 The word in the Text is *Rakshaswinah.*—Wilson has rendered it as, "defended by evil spirits," literally, it means joined by *Rákshasás.*

4 In this name *Yavishtha*, which is never given to any other Vedic Deity, we may recognize the Hellenic Hephaistos—Cox's *Mythology of Aryan Nations.*

5 *Grihapati.*—But *pati* is most usually interpreted by Sáyana, as, *pátaka* the cherisher or protector, hence it characterises Agni as the protector "of the sacrificer's dwelling."

6 It may, also, mean "the remover of diseases."

9. Be propitious, *Pávaka*,[1] to him, who, presenting oblations for the gratification of the celestials, approaches Agni.

10. Agni, the bright, the purifier, bring, here, the celestials to this our sacrifice, to our oblations.

11. Lauded with our newest hymn, confer on us riches, food and heroic sons.

12. Agni, shining with pure radiance, and charged with all the invocations of the celestials, be pleased by this our hymn.

SUKTA II. (XIII.)2

The *Rishi* and the metre are the same, but the hymn is addressed to a number of deified objects generally named *Apri*. The first five stanzas describe the various forms of Agni; the sixth the doors of the sacrificial chamber; the seventh morning and night; the eighth two deified priests; the ninth the goddess *Ilá*, *Saraswati* and *Bhárati*; the tenth *Twashtri*; the eleventh *Vanaspati*; and the twelfth *Swáhá*. They are all connected with Agni.

AGNI, Susamiddha,[3] the invoker, the purifier, bring, here, the celestials, to the offerers of our oblation and do thou sacrifice.

---

1 Literally "purifier;" a name of Agni.

2 This Sukta is called *Apri* Sukta. It used to be applied in the sacrifice of animals. There are ten *Apri* Suktas in all the ten *Mandalas* of the Rig-Veda. The enumeration is as follows:—

1st	Mandala—	13th, 142nd and 188th Suktas.
2nd	"	3rd Sukta.
3rd	"	4th "
5th	"	5th "
7th	"	2nd "
9th	"	5th "
10th	"	70th and 110th Suktas.

3 *Su*, well; *Sam*, completely; and *iddka*, kindled:—"the thoroughly kindled.

2. Intelligent Tanunapat,[1] carry to-day our well-flavoured sacrifice to the celestials for their food.

3. Here, in this sacrifice, I invoke the beloved Narâsansa,[2] the sweet-tongued, the offerer of oblations.

4. O Agni, Ilita,[3] bring, hither, the celestials, in an easy-going chariot; for thou art the invoker elected by men.

5. Learned priests spread the sacred grass *Varhis*,[4] bundled together and covered with clarified butter and on which is seen ambrosia-like clarified butter.[5]

6. Let the bright doors,[6] the multiplier of sacrifice, not visited by multitudes of people, be set open, for surely to-day is the sacrifice to be made.

7. I invoke the lovely night and dawn,[7] to sit upon the sacred grass, at this our sacrifice.

8. I invoke the two beautiful-tongued[8] divine and intelligent invokers,[9] that they may celebrate this our sacrifice.

---

1 *Tanunapat.*—"The devourer of clarified butter," or, according to another Etymology "the consumer of its own substance (*tanu*), a fuel." *Napât* occurs in *Nirghanta*, as the synonym of *tanaya* son or offspring; but in this compound the second member is considered to be either *ad* who eats, or *pá* who preserves, the latter with *na* prefixed, *napát*, "who does not preserve, who destroys."—*Wilson*.

2 Lauded by men.

3 The worshipped;—from the root *ila*, "to adore."

4 *Varhis* is, also, an appellative of Agni.

5 The word *amrita* may either imply the clarified butter sprinkled on the grass, or the immortal Agni.

6 Doors of the sacrificial chamber, are considered as the personification of Agni.

7 They signify the two forms of Fire presiding over those seasons.

8 It may mean, also, *Priyavachanam*, literally "sweet-speeched, or eloquent," as Wilson has rendered it.

9 The two Agnis.

9. May the three delight-giving and undecaying Goddesses—Ilá, Saraswatí and Mahí,[1] sit down upon the sacred grass.

10. The foremost Twashtri,[2] having various forms, I invoke; may he be solely ours.

11. Present, Divine Vanaspati,[3] our oblations to the Celestials; may the giver come by true knowledge.

12. Perform the sacrifice, conveyed through Swáhá[4] to Indra, in the house of the sacrificer; therefore I invoke the Celestials here.

SUKTA III (XIV).

THE Rishi and metre the same; but the hymn is addressed to Agni and other Divinities named and to the Vis'wadévás.

AGNI, come, with all the Deities, in this sacrifice, to our service and to our praises, to drink the *Soma*-Juice and perform the sacrifice (for us).

2. Intelligent Agni, *Kanwas*[5] invoke thee and highly speak of thy works. Come, O Agni, with the Celestials.

---

1 These are personifications of Agni; they are, also, called the Three personified Flames of Fire. *Mahí* is said to be a synonym of *Bhárati*. As Goddesses, *Ilá* represents the Earth; *Saraswatí*, the consort of *Brahmá* is the presiding Deity of Eloquence and *Mahí*, Speech, the consort of *Bharata*. But these mythological personifications belong to the Post-Vedic Period.

2 *Twashtri*, in the popular system, represents the Divine Architect. He is, also, one of the twelve *A'dityas*: here he is Fire.

3 Literally, "the Lord of Woods," or "a large tree," but, here, Agni.

4 An exclamation used in pouring the oblation to Fire. Here, it is identified with Agni.

5 Literally, "descendants of *Kanwa*;" but the Scholiast explains it as "intelligent *Ritwijás*."

3. (Offer sacrificial offerings)[1] to Indra, Vâyu, Vṛihaspati, Mitra, Agni, Pushan and Bhaga, the A'dityas and troops of Maruts.

4. For you, are specially prepared all these *Soma*-Juices, satisfying, exhilarating, sweet, falling in drops and placed in ladles.

5. Having lopped the sacred grass, the intelligent priests, desirous of protection, laud thee with oblations and ornaments.

6. Let the steeds, which convey thee, rendered plump with being fed with clarified butter[2] and harnessed at will, bring the Celestials to drink the *Soma*-Juice.

7. Agni, unite these (Deities), worshipful and augmenters of sacrifices, with their wives; O beautiful-tongued, make them partake of the sweet *Soma*-Juice.

---

1 The ellipsis is supplied by the Commentator. Mitra, Pushan and Bhaga are forms of the Sun or A'dityas. They are the descendants of Aditi. In the 27th *Sukta* of the Second *Mandala* of the Rig-*Véda*, Six A'dityas are mentioned, *viz.*, Mitra, Aryamá, Bhaga, Varuna, Daksha, and Angs'a. In the 114th *Sukta* of the 9th *Mandala*, the number is Seven, but their names are not mentioned. In the 72nd *Sukta* of the 10th *Mandala*, Eight sons of Aditi are mentioned. In *Taittiríya Bráhmana* Eight A'dityas are mentioned, *viz.*, Dhátá, Aryamá, Mitra, Varuna, Angs'a, Bhaga, Indra and Vivaswán. In the *Satapatha Bráhmana* twelve A'dityas are mentioned. They are the Suns in the Twelve Months of the Year.

"Aditi, an ancient goddess, is in reality the earliest name invented to express the Infinite; not the Infinite as the result of a long process of abstract reasoning, but the visible Infinite, visible by the naked eye, etc."—MaxMüller's, Rig-*Véda.*

Pandit Satyavrata Sámas'rami thus describes the A'dityas:—Aruna rises in the morning just after dawn; Bhaga appears thereafter when the rays of the Sun become a little stronger; thereafter the Sun is called Púsha till his rays do not become the fiercest; in the fore noon the Sun is called Aryamá, and in the noon, he is called Vishnu."

2 This is how Sáyana explains the expression. Wilson renders it as "glossy-backed."

8. Let those Celestials, who are worthy of being offered oblations and lauded, drink, with thy tongue, of the sweet *Soma*-Juice just before the termination of the sacrifice.[1]

9. Let the intelligent invoker (of the Celestials) bring hither, from the resplendent solar region, all the Divinities awaking with the dawn.

10. Agni, with all the Celestials—with Indra, Vâyu and the effulgent forms of Mitra, drink the sweet *Soma*-Juice.

11. Agni, appointed by man as the invoker (of the Celestials), preside over his sacrifice; complete this sacrifice of ours.

12. Yoke, Divine Agni, this quick-coursing and strong mares, *Rohitaḥ*[2] to thy chariot, and, by them, bring hither the Celestials.

SUKTA IV (XV).

THE R*ishi* and metre the same, the Deity is *R*itu[3]; but in each stanza some other familiar Deity is associated with him.

INDRA, drink with *R*itu, the *Soma*-Juice; may these satisfying drops, ever abiding in thy stomach, enter into thee.

---

1 The Text is *Vashathkriti*: The word *Vashat* is uttered when a sacrifice is about to be completed. Sáya*n*a explains it as *Vashatkárkále* "at the time of *Vashatkár*," or "a sacrifice in which the word *Vashat* is uttered."

2 The Text is *Arushí haritaḥ Rohitaḥ* :—Sáya*n*a means by the word *Rohitas*, the horses of Agni, and uses the other two words as adjectives, meaning by *Arushi*, "quick-coursing;" and by *Haritas* "capable of carrying." MaxMüller interprets *Arushi* as the red horses of Agni and uses the other two words as adjectives.

3 Personification of season.

2. Maruts, drink with *R*itu, from the sacrificial vessel *Potṛi*; consecrate the rite, for you are bountiful.

3. Neshtṛi,[1] with thy wife, commend our sacrifice to the Celestials; drink with *R*itu; for thou art the giver of jewels.

4. Agni, bring hither the Celestials, arrange them in three places,[2] bedeck them with ornaments; drink with *R*itu.

5. Drink the *Soma*-Juice, Indra, from the valuable vessel of *Bráhmaṇa*[3] after *R*itu, since thy friendship with him is uninterrupted.

6. Mitra and Varuṇa, performers of promised deeds, be present with *R*itu at our sacrifice, efficacious and undisturbed (by enemies).

7. (The priests), desirous of riches, having stones in their hands (for bringing the *Soma*-Plant), laud the Divine (Agni) Draviṇodâs,[4] both in the primary and subsidiary sacrifices.[5]

8. May Draviṇodâs give us riches we have heard of; we ask them, for the Celestials.

---

1 *Neshtri* is another name of *Twashtrí*, from his having assumed, it is said, upon some occasion, the function of *Neshtrí* or priest so denominated at a sacrifice.—*Wilson.*

2 Either at the three daily ceremonies, at dawn, mid-day and sun-set, or in the three fires lighted at sacrifices.—*Wilson.*

3 The Text is obscure. *Bráhmanád-rádhasah* is literally from Brahmanical wealth; but the latter is explained a costly vessel. The *Bráhmanachchhansí* is one of the sixteen priests employed in sacrifices: his function may be to hold some ladle or vase in which the offering is presented.—*Wilson.*

4 *Dravinodás* is an epithet of Agni, meaning "the giver of wealth or strength."

5 In the *Adhwara* and in the *Yajñas*, the first is said to be the primary or essential ceremony, *prakriti-rupa*, such as the *Agnisthoma*; the second, the modified ceremonies, *Vikriti-rupéshu*, such as the *Ukthya*.—*Wilson.*

9. Draviṇodâs wishes to drink with the Ritus from the cup of Neshṭṛi; hasten (priests to the sacrificial chamber); present the oblation and depart.

10. Since, Draviṇodâs, we worship thee for the fourth time along with the *R*itus, do thou give us wealth.

11. As'wiṇs, performers of pious deeds, bright with sacrificial fires, accepters, with the *R*itus, of sacrifice, drink the sweet juice.

12. Agni, the giver of rewards, identical with household fire, thou art the performer of sacrifice with *R*itu; worship the Celestials, on behalf of the sacrificer seeking them.

SUKTA V (XVI).

THE R*ishi* and metre the same; the Deity is Indra.

INDRA, let thy horses bring here the, showerer of riches to drink the *Soma*-Juice; may (the priests) radiant as the Sun (make thee manifest).

2. Let his horses *Hari* convey Indra in an easy-going chariot here where these grains (of parched barley), steeped in clarified butter, are strewn (upon the altar).

3. We invoke Indra at the morning rite; we invoke him at the time of the celebration of the sacrifice; we invoke him to drink the *Soma*-Juice (at the time of completion).

4. Come Indra, with thy long-maned steeds, near our pressed *Soma*-Juice; we invoke, when *Soma*-Juice is extracted and poured out.

5. Do thou come to this our praise, to this our sacrifice, for which the libation is prepared; drink like a thirsty *Goura*-deer.

6. These dripping *Soma*-Juices are effused upon the sacred grass; drink them, Indra, for gaining strength.

7. Indra, may this most excellent hymn touch thy heart and afford thee delight; thereafter drink the extracted *Soma*-Juice.

8. Indra, the destroyer of enemies, goes, forsooth, to every sacrifice where the libation is poured out, to drink the *Soma*-Juice for (his) exhilaration.

9. S'atakratu, do thou fully satisfy our desires with (the gift of) kine and horses; being filled with perfect meditation we laud thee.

SUKTA VI. (XVII).

THE metre and R*ishi* the same; the Deities Indra and Varu*n*a conjointly.

I SEEK the protection of the sovereign rulers[1] Indra and Varuṇa; when thus prayed for, they make us happy.

2. For you are ever ready, guardians of mankind, to grant protection on the appeal of a minister such as I am.

3. Satisfy us with riches, Indra and Varuṇa, according to our desires; we desire you ever near us.

4. (The libations) of our holy rites have been mixed; (the laudations) of our right-minded priests have been mixed; may we, therefore, become the foremost among the givers of food.[2]

---

1 *Samrájoh,* of the two emperors; but *Rájá* is, in general, equivocally used, meaning shining, bright, as well as royal, so that Sáya*n*a explains the term "possessed of extensive dominion," or "shining very brilliantly."—*Wilson.*

2 The Stanza is obscurely worded. We have in the Text *Yuvaku sachinám, Yuváku sumatinám*; the former (*sachinám*) is explained, a mixture of butter milk, water and meat, suited for acts of religious worship; the latter, the combination of choice expressions and praises which are the suitable phraseology of the right-minded or the pious (*sumatinám*).

5. Indra is a giver among the givers of thousands; Varuṇa is to be lauded among those who are deserving of laudation.

6. Through their protection we enjoy (riches) and husband them, and may there be an abundance of wealth.

7. I invoke you both Indra and Varuṇa for manifold riches: make us perfectly victorious.

8. Indra and Varuṇa, speedily bestow happiness on us for our minds are willing to serve you properly.

9. May the excellent hymn, which I offer to Indra and Varuṇa, reach you both; that conjoint praise which you (accepting) dignify.

ANUVAKA V.

SUKTA I. (XVIII.)

THE metre and R*ishi* the same. The first five stanzas are addressed to Bráhma*n*aspati, associated, in the fourth, with Indra and Soma; and, in the fifth, with them and Dakshi*n*á: the three next are addressed to Sadasaspati; and the ninth to the same or to Narás'aṁsa.

BRAHMANASPATI,[1] make the offerer of libation (*i.e.*, myself) illustrious among the Celestials like Kakshivat, the son of Us'ij.[2]

Ramánâth Saraswatí translates the word *Yuvaku* as "your," and renderes the stanza thus,—"may we gain your favour in the shape of protection and wealth."

1 The Deity *Brahmanaspati* is the same as *Vrihaspati*. This will be evident when the reader goes to the 23rd *Sukta* of the Second *Mandala*. Sáya*n*a gives no account of the station of this Deity. Dr. Roth defines him as the Deity of sacred prayer, or, perhaps, of the Text of the *Véda*. The etymology justifies this definition. Sáya*n*a, however, understands by the word *Brahma* eulogy or prayer.

2 This story is to be found in several of the *Puránás*, especially the *Matysa* and *Váyu*, as well as in the *Mahábhárata*. *Kakshivat* was

2. May he, who is possessed of riches, the destroyer of diseases, the acquirer of riches, the augmenter of nourishment, the prompt giver of rewards, favour us.

3. Protect us, Brahmaṇaspati, so that caluminous censure of the malevolent may not touch us.

4. That heroic mortal, whom Indra, Brahmaṇaspati and *Soma* protect, never perishes.

5. Do thou, Brahmaṇaspati and do you, *Soma*, Indra and Dakshiṇâ[1] protect that man from sin.

6. I solicit intelligence from Sadasaspati,[2] the wonderful, the friend of Indra, the beautiful and the giver of riches.

7. Without whose help, the sacrifice, even of the wise, is not perfected ; he pervades the association of our thoughts.[3]

8. He rewards the presenter of the oblation ; he brings the sacrifice to a consummate close ; (through him) our invocation reaches the Celestials.

9. I have seen Narâs'aṁsa,[4] the most resolute, the most celebrated and radiant as the sky.

---

the son of *Dírghatamas* by Usij, a female servant of the Queen of the *Kalinga Rájá*, whom her husband had desired to submit to the embraces of the Sage, in order that he might beget a son. The Queen substituted her bondmaid Usij ; the Sage, cognizant of the deception, sanctified Usij and begot by her a son named *Kakshivat*, who through his affiliation by *Kalinga* was a Kshatriya, but as the son of *Dírghatamas* was a *Bráhmana* ; he was also a *Rishi.—Wilson.*

1 Literally it means a present made to a Bráhmana at the termination of a religious rite. But here it is personified as a female divinity.

2 Literally, the *pati* (protector) of *sadas* (assembly) ; it is here a name of Agni.

3 The Text is *áhinâm Yogam invati* which may mean "he pervades the association of our minds," or "the object of our pious acts."

4 It is an appelletion of Agni, meaning "he who is to be praised by men." According to the *Kátthakas*, it means the personified *Yajna* or sacrifice at which men (*nara*) praise (*S'ansanti*) the Celestials.

SUKTA II. (XIX.)

The metre and Rishi the same; Agni and the Maruts are the Deities.

Agni, thou art invoked, to this perfect sacrifice, to drink the *Soma*-Juice;[1] come, Agni, with the Maruts.

2. There is no greater Deity or man, who can oust thee of the rite, O Agni, who art supremely powerful: come with the Maruts.

3. Come, Agni, with the Maruts, who are all[2] (*i.e.*, seven in number) radiant,[3] and devoid of malignity, and who know (how to cause the descent) of great waters.[4]

4. Come, Agni, with the Maruts, who are fierce, and pour down rain,[5] and are unequalled in strength.

5. Come, Agni, with the Maruts, who are beautiful, of terrific forms, who are possessors of profuse wealth, and are devourers of the malevolent.

6. Come, Agni, with the Maruts, who are Divinities residing in the radiant heaven above the Sun.[6]

7. Come, Agni, with the Maruts, who scatter the clouds, and agitate the sea full of water.

---

1 The Text is *gopítháya* :—Sáyana explains it as, *Somapándya*, *i.e.*, to drink *Soma*-Juice. MaxMüller translates it as, "For a draught of milk." We prefer Sáyana's explanation, for Vedic Deities are, always, mentioned as drinking *Soma*-Juice.

2 *Visve* :—Literally, all: here it refers to the seven troops of the Maruts.

3 *Devásaḥ* :—The Scholiast explains it as, *dyotamána*, radiant. Wilson translates it as, "Divine."

4 MaxMüller translates the expression as, "Who know of the great sky;" but we follow Sáyana's rendering; for many Texts attribute to the Maruts the power of creating rain.

5 *Arka* means water or rain: but MaxMüller translates the expression *arkam ánrichuḥ* as, "Who sing their song."

6 *Nákasya adhi.* Sáyana explains it as, "Above the Sun," but MaxMüller translates *Náka* as, "Firmament."

8. Come, Agni, with the Maruts, who spread (through the sky) along with the rays (of the Sun), and, with their strength, agitate the sea.

9. Come, Agni, with the Maruts, I pour out the sweet *Soma*-Juice for thy drinking (as of old).[1]

---

1 MaxMüller translates the expression as, "For the early draught."

SECOND ADHYAYA.

ANUVAKA V.—(*Continued.*)

SUKTA III. (XX.)

THE metre and R*ishi* the same: the Deities are *R*ibhus.

THIS hymn, the bestower of many beautiful jewels, has been addressed, by the sages, with their own mouths, to the Deities having birth.[1]

2. They, who created, by their mind (*i.e.*, will-power), for Indra the steeds that are harnessed at his words, have spread over this (our) sacrifice with the ceremonial utensils.[2]

---

1 The Text is *deváya janmane* :—The Scholiast explains *deváya* as, *deva-sangháya*, *i.e.*. a collection of Divinities, here referring to R*ibhus* and *janmane* as *jáyamánáya*, *i.e.*, being born or having birth.

R*ibhus* were, formerly, men, but, by ascetic penances, they attained to the dignity of the Celestials. The R*ibhus* were the three sons of *Sudhanwan*, the son of *Angiras*, severally named R*ibhu*, *Vibhu* and *Vája*: but they were called R*ibhus*, from the name of the elder. Through their assiduous performance of good works, they acquired divinity, exercised superhuman powers and became entitled to receive praise and adoration.

2 The Text is *s'ámibhir-yajnam-ás'ata*: It has been rendered variously by different scholars. Sáya*n*a has interpreted the expression as "*graha chamasádi nishpádanah rupai karmabhir, yajnam ashmadiyám, ás'ata vyaptavanta*," *i e.*, they have pervaded (or accepted) our sacrifice, performed with those acts which are executed by the means of tongs, ladles and other (utensils employed in making oblations). Wilson translates it as, "Have partaken of the sacrifice performed with holy acts." Mr. Stevenson, "They pervade our sacrifice by purificatory rites." Rosen, "*Ceremoniis sacrificium.*" Langlois, "*Ils out entoure le sacrifice de ceremonies.*" The expression suggests that perhaps the R*ibhus* were the inventors of those sacrificial implements.

3. They constructed for the Nâsatyas a car going everywhere and pleasant to sit on, and a cow yielding milk.[1]

4. The *R*ibhus, endued with the power of making their prayers unfailing, fond of peace, and successful[2] (in all pious deeds), made[3] their (aged) parents young.

5. *R*ibhus, the intoxicating *Soma*-Juices are offered to you, along with Indra, attended by the Maruts, and along with the radiant A'dityas.[4]

6. The *R*ibhus have divided, into four, the new ladle, which was completely constructed by the divine Twashtri.[5]

7. May they, moved by our excellent praises, give to (the priest, who, on) our (behalf), offers libations of

---

1 The word is *taksham* : the meaning of the verb implies mechanical formation. The R*ibhus* may have been the first to attempt the bodily representation of these appendages of *Indra* and *As'wins.*—*Wilson.*

2 The Text is *Vishthi :* Sáya*n*a explaints it as, *Vyápti-Yukláh, i.e.,* meeting with no opposition in all acts, on account of the never-failing potency of their prayers.

3 *Akrata*, from *kri* to make. It does not mean here 'mechanical making.'

4 According to As'waláyana, as quoted by Sáya*n*a, the libations offered at the third daily, or evening, sacrifice, are presented to Indra, along with the *A'dityas*, together with R*ibhu, Vibhu, Vája*, with *Vrihaspati* and the *Vis'wadévas.*—*Wilson.*

5 *Twashtri*, is described in the *Purán*as as an artizan of the celestials. In the *Védás,* he is mentioned as a Divinity who works as a carpenter for the Deities. The Scholiast, also, describes the *Ribhus* as the disciples of *Twashtri.* The act, of their making one ladle four, has very likely some more references to some innovation in the objects of libation, than to the mere multiplication of the wooden vessel. The *Nítimañjari* says, that Agni, coming to the sacrifice, performed by the R*ibhus*, became as one of them. And, to give him a share in the sacrifice, they divided the ladle into four.

Soma-Juice, three sorts of precious articles, one by one, and perfect seven times seven sacrifices.[1]

8. Offerers of sacrifices, they hold[2] (immortality, although born as mortals); by their good deeds, they obtain, among the Celestials, a share of sacrifices.

SUKTA IV. (XXI.)

R*ishi* and metre the same; the hymn is addressed to Indra and Agni.

I INVOKE in this sacrifice, Indra and Agni, to whom we wish to present our laudatory verses; let them, who are both profuse drinkers of the *Soma*-Juice, drink *Soma.*

2. Laud, men, Indra and Agni in sacrifices; decorate them with various ornaments and hymn them with laudatory verses.

3. We invoke Indra and Agni for singing the praises of our friend (the instituter of the rite): we invoke those drinkers of *Soma*, to drink the libation.

4. We invoke the two fierce Deities, near the rite where the libation is prepared: Indra and Agni come here.

---

1 *Tirá Sáptáni*: The Scholiast considers that *trih* may be applied to precious things, as meaning best, middling, worst, or to *sáptáni*, seven sacrifices, as classed under three heads. Thus, one class consists of the *Agnyádheyam*, seven ceremonies in which clarified butter is offered on fire; one class consists of the *Páka-Yajñas* in which dressed viands are offered to the *Vis'wadévás* and others; and one comprehends *Agnisthoma* class, in which libations of *Soma*-Juice are the characteristic offering.—*Wilson.*

If, however, the Text is literally followed, the translation would be,—"Give, one by one, thrice seven sorts of precious articles."

2 The Text is *Adharayanta*, literally, 'held' or 'enjoyed.' The Scholiast explains it fully: they were mortals, but they obtained immortality, by performing many good deeds. The R*ibhus* acquired the prestige of drinking *Soma* in the company of the Deities.

5. May those two powerful Indra and Agni, the guardians of the assembly, make the Rákshasás innocuous, and may the devourers (of men) be destitute of progeny.

6. By this unfailing sacrifice, be you rendered vigilant, Indra and Agni, in the station which affords knowledge (of the fruits of deeds), and grant us happiness.

SUKTA V. (XXII.)

THE *Rishi* and metre the same; the hymn contains twenty-one stanzas which are addressed to various Deities; or four, to the As'wins and four, to Sávitri; the next two, to Agni; the eleventh, to the goddesses collectively; the twelfth to the wives of Indra, Varu*n*a and Agni; the two next, to heaven and earth; the fifteenth, to earth alone; the last six, to Vish*nu*.

(O PRIEST,) awaken the As'wins, associated for the morning (libation); let them, both, come here to drink of the *Soma*-Juice.

2. We invoke the two Divine As'wins, having the most excellent car, the best of charioteers, and residing in the celestial region.

3. As'wins, stir up[1] the sacrifice, with your whip, that is wet with the foam (of your horses) and lashing loudly.

4. As'wins, the residence, of the offerer of libation, where you are going to in your car, is not far from you.

---

1 *Mimikshatam*, mix intimately the juice of the *Soma*. It is not clear how this is to be done with the whip, allusion to which only intimates, it is said, that the As'wins should come quickly. *Tayá*, by that, may, also, mean, with that—come with that your whip; or *Kasá*, commonly a whip, may mean speech; in which case *Madhumati* and *Sunritivati*, explained wet and loud, will signify sweet and veracious—come with such speech, As'wins, and taste the libation.—*Wilson.*

5. I invoke the golden-handed Sâvitri,[1] to protect me: he will let us know of the station of the sacrificers.

6. Hymn Sâvitri, who is the drier up of water,[2] for our protection: we wish to celebrate his sacrifice.

7. We invoke Sâvitri, the enlightener of men and the distributer of various home-insuring wealth.

8. Sit down, friends, Sâvitri is soon to be lauded by us: shines there the giver of riches.

9. Agni, bring, here, the loving wives of the Celestials and Twastri, to drink the *Soma*-Juice.

10. Agni, bring the wives of the Celestials here, for our protection. O youthful (Agni), bring Hotrá, Bhárati, Varutri and the adorable Dhishaná.[3]

11. May the goddesses, whose wings are unclipt,[4] the protectresses of mankind, be propitiated with us, by giving us protection and great felicity.

12. I invoke Indráṇi, Varuṇaṇi and Agneyi, for our welfare, and to drink the *Soma*-Juice.

13. May the great heaven and earth sprinkle this sacrifice (with their dews) and fill us with nutriment.

14. The intelligent taste, through their pious deeds, the waters of these two, resembling clarified butter

---

1 Sávitri is a synonym of the Sun. There is a *Vaidik* legend about his being golden-handed. At a sacrifice of the celestials, Súrya undertook the office of Ri*twij*, but placed himself in the station of *Brahmá*. The *Adhyáryu* priests, seeing him in that position, gave him the oblation, termed *Prasitra*, which cut off that hand of *Súrya* which had improperly accepted it. Thereupon, he was given a golden hand by them. It is, really, a figurative expression, descriptive of solar effulgence.

2 Here the word *Napat* is taken in its literal sense, *i.e.*, who does not cherish but dries up water by his heat.

3 Hotrá is called the wife of Agni; Bhárati, one of the A'dityas and Dhishaná is *Vag-Dévi* or the Goddess of Speech.

4 The wives of the Celestials, being in the form of birds, no one had cut their wings.

and (abiding) in the permanent region of the *Gandharvas.*[1]

15. O earth, be thou extensive, free from thorns, and our abiding place; give us profuse happiness.

16. May the Deities protect us (from that portion) of the earth whence Vishṇu, (aided) by the seven metres, stepped.[2]

17. Vishṇu traversed this (world): three times he planted his foot,[3] and the universe was enveloped by his foot covered with dust.

18. Vishṇu, the preserver, the uninjurable, stepped three steps, upholding righteousness.

19. Behold the deeds of Vishṇu, by virtue of which the sacrificer performs all rites: he is the worthy friend of Indra.

20. The wise, always, behold the great station of Vishṇu as the eye sees, ranging everywhere in the sky.

---

1 *Antariksha*, or firmament between heaven and earth, is the region of the Gandharvas, Yakshas and Apsarás.

2 Sáyana explains *Saptadhamabhi* as, "Seven metres." Muir explains it as, "Through the seven regions." According to the *Taittiriyas*, as cited by the Scholiast, "The Celestials, headed by Vishnu, subdued the invincible earth, using the seven metres of the Védás as their instruments.

3 Commentators disagree about the meaning of the sentence *tredha nidadhe padam*, *i.e.*, thrice he planted his step. According to Sákapuni it was on earth, in the firmament, in heaven; according to Aurnavábha, on *Samárohana* or the eastern mountain, on *Vishnupada*, the meridian sky, and *Gayas'iras*, the western mountain; thus identifying Vishnu with the Sun; and his three paces, with the rise, culmination and setting of the luminary. Allusion is made to the three paces of Vishnu in the *Vajasaneyi Saṁhitá* of the *Yajur Veda*, and the Scholiast there explains them to imply the presence of Vishnu in the three regions of earth, air and heaven, in the forms, respectively, of Agni, Váyu and Súrya, Fire, Wind and the Sun.

21. The intelligent, ever vigilant and always singing his praises, illumine the great station of Vishṇu.

SUKTA VI. (XXIII.)

The *Rishi* is Medhátithi, the son of Ka*n*wa; the metre of the first eighteen stanzas is *Gáyatrí*; that in the nineteenth stanza, *Ushnik*; and in the rest, *Anushtubh*. The hymn contains twenty-four stanzas, of which the first is addressed to Váyu; then three, to Mitra and Varu*n*a; three, to Indra and the Maruts; three, to the Vis'wadévás; three to Pushá*n*; seven and a half to the Waters; and the last verse and a half, to Agni.

THESE *Soma*-Juices, strong and full of blessings, have been poured out: come, Váyu, and drink them off as presented.

2. We invoke both the Deities,—Indra and Váyu, residing in the firmament, to drink off this *Soma*-Juice.

3. The intelligent invoke, for their protection, Indra and Váyu, who are fleet like the mind, have a thousand eyes[1] and are protectors of sacrifices.

4. We invoke Mitra and Varuṇa, who are present at the sacrificial ground and of pure strength, to drink the *Soma*-Juice.

5. I invoke Mitra and Varuṇa, who, with true speech, multiply pious deeds and protect the light of the sacrifice.

6. May Varuṇa protect us fully; may Mitra defend us with all defences; may they make us immensely rich.

---

1 The expression *Sahasráksha*, which is generally applied to Indra, and never to Váyu, is applied here to both for grammatical construction.

7. We invoke Indra, together with the Maruts, to drink the *Soma*-Juice: may he, with his companions, be satisfied.

8. Divine Maruts, of whom Indra is the king and Pushâṇ,[1] the benefactor,—all hear my invocations.

9. Liberal Maruts, associated with powerful Indra, destroy Vṛitra; let not the evil one reign supreme over us.

10. We invoke all the Divine Maruts, who are fierce and have the (many-coloured) earth for their mother,[2] to drink the *Soma*-Juice.

11. Leaders, when you receive an auspicious offering, then the proud shout of the Maruts comes like that of the conquerors.

12. May the Maruts, born from the effulgent lightning,[3] protect us and render us happy.

13. Resplendent and quick-coursing Pushân, bring from heaven the (*Soma*-)Juice together with the variegated sacred grass as (a man brings back) a lost animal.

14. The resplendent Pushân has found the effulgent *Soma*-Juice concealed, placed in a cave,[4] strewed amongst the sacred grass.

15. Indeed, he brought to me in succession the six[5] (seasons) connected with the drops (of the *Soma*-

---

1 The *Maruts* are styled *Pusharátayah*, of whom *Pushan* is the donor.—*Wilson.*

2 The Text literally means,—"Who have *Pris'ni* for their mother." According to Sáya*n*a, *Pris'ni* is the many-coloured earth.

3 *Haskarad-Vidyutaḥ*: the Commentator explains it as "Variously shining."

4 According to the Scholiast, *guha sadrise durgame dyuoloke, i.e.*, in heaven, difficult of access like a cave.

5 The Text has only *shat*, six: the Commentator explains it as "Six Seasons," adding *Vasantadin Ritun*—the Seasons, Spring and the rest."

Juice) as (a husbandman) repeatedly ploughs (the earth) for barley.

16. Friendly Waters, that are mothers to us who are desirous of sacrificing, flow by the paths (of sacrifice) qualifying the milk with sweetness.

17. May those Waters, which are near the Sun or are associated with the Sun, gladden our sacrifice.

18. I invoke the Divine Waters, which our kine drink: oblations should be offered to the Divine Flowing (Waters).

19. Ambrosia is in the Waters; medicinal herbs are in the Waters: Saintly Priests, be prompt in their praise.

20. *Soma* has said to me, (that) all medicines, Agni—the benefactor of the Universe, and all sorts of healing herbs are in the Waters.

21. Water, make perfect the medicine that prevents all diseases for my body, that I may long behold the Sun.

22. Water, wash away whatever sin is in me, what wrong I have done, what imprecation I have pronounced or what untruth I have spoken.

23. I have, this day, entered into the Waters: we have been associated with their essence. Agni, abiding in the Waters, come and fill me with vigour.

24. Agni, bestow on me vigour, progeny and life, so that the Celestials may know the (sacrifice) of this my (employer) and Indra, with the *R*ishis, may know it.

ANUVAKA VI.

SUKTA I. (XXIV.)

THE *R*ishis is S'unaḫs'épa,[1] the son of Ajígartta; the metre is *Trishtubh*, except in stanzas three, four and five in which it is *Gáyatri*. The first verse is addressed to Prajápati; [the second, to Agni; the three next, to Savitri; or the last of the three, to Bhaga; the rest, to Varu*n*a.

OF what Divinity, of what class amongst the immortals shall we invoke the sweet name?[2] Who will give us

---

1 The story of S'unaḫs'épa has been for some time known to Sanskrit students by the version of it presented in the *Rámáyana*. He is there called the son of the *R*ishi *R*ichaka and is sold for a hundred coins by his father to Ambarisha, king of Ayodhyâ, as a victim for a human sacrifice; on the road he comes to the Lake Pushkara, where he sees Vis'wamitra and implores his succour, and learns from him a prayer, by the repetition of which at the stake, Indra is induced to come and set him free. It is obvious that this story has been derived from the Véda, for Vis'wamitra teaches him two *Gáthás*. Manu, also, alludes to the story (10, 105) where, it is said, Ajígartta incurred no guilt by giving up his son to be sacrificed, as it was to preserve himself and family from perishing with hunger. Kullukabhatta names the son S'unaḫs'épa, and refers for his authority to the *Bahvricha Bráhmana*. The story is told, in full detail, in the *Aitaréya Bráhmana*, but the Rájá is named Haris'-chandra; he has no sons and worships Varu*n*a, in order to obtain a son, promising to sacrifice to him his first-born; he has a son, in consequence, named Rohita; but when Varu*n*a claims his victim, the king delays the sacrifice, under various pretexts, from time to time, until Rohita attains adolescence, when his father communicates to him the fate for which he was destined; Rohita refuses submission and spends several years in the forests, away from home: he, at last, meets there with Ajígartta, a *R*ishi in great distress, and persuades him to part with his second son, S'unaḫs'épa, to be substituted for Rohita as an offering to Varu*n*a: the bargain is concluded, and S'unaḫs'épa is about to be sacrificed, when by the advice of Vis'wámitra, one of the officiating priests, he appeals to the gods, and is, ultimately, liberated.—*Wilson.*

2 "Of whom" (*Kásyá*) may, also, be rendered "of Brahmá" or "Prajápati," one of whose names, in the Véda, is *ká*.—*Wilson.*

to the great Aditi that I may, again, behold my father and mother.

2. Let us invoke the sweet name of Agni, the foremost amongst the Divinities, that he may give us to the great Aditi and that I may, again, behold my father and mother.

3. Ever protecting Sâvitri, we solicit thy protection, who art the lord of riches.

4. That wealth which has been kept in thy hands, which is commendable and free from envy or reproach.

5. O Sâvitri, who art the possessor of wealth, through thy protection we are busy with attaining the summit of affluence.

6. Varuṇa, these birds, that are flying, have not thy physical strength, or thy prowess, or thy anger; neither these waters nor the wind, which are flowing unceasingly, surpass thy speed.

7. The royal Varuṇa of pure strength, (residing) in the baseless firmament, sustains on high a heap of light, the rays (whereof) come downwards while their base is above; may they keep the vital airs concentrated in us.

8. The royal Varuṇa has, indeed, made wide the path of the Sun,[1] (by which) to travel on his daily course;—a path to course on in pathless (firmament): may he chastise the enemy who afflicts our heart.

9. Thine, O king, are a hundred and thousand medicaments: may thy favour be extensive and deep; keep, at a distance from us, Nirriti,[2] with his face turned

---

1 According to the Commentator, the Sun's course north and south of the equator is here alluded to: he does not explain what Varu*n*a has to do with it.—*Wilson.*

2 The Deity of Sin.

back, and free us from whatever sin we may have committed.

10. These Constellations,[1] placed on high and visible by night, where do they go to in the day? The holy acts of Varuṇa are undisturbed: (by his command) the Moon shines by night.

11. Lauding thee with a hymn, I beg thee for that[2] (life) which the sacrificer solicits with oblations. Varuṇa, undisdainful, confer a thought upon us; lauded of many, do not take away my longevity.

12. This, they repeat to me, by night and by day: the understanding of my heart, also manifests it: may he, whom the fettered S'unḥas'épa has invoked,—may that royal Varuṇa, liberate us.

13. S'unḥasépa, caught and bound to the three-footed tree,[3] has invoked the son of Aditi; may the royal Varuṇa, wise and irresistible, set him free; may he let loose his bonds.

14. Varuṇa, we pacify thy wrath with bow, sacrifices and oblations: O Asura,[4] O Prachétaḥ, O king,

---

1 The Constellations, R*ikshaḥ,* may be either, it is said, the seven *R*ishis Ursa Major, or the Constellations generally.

*R*iksha, in the sense of bright, has become the name of the bear, so called either from his bright eyes or from his brilliant tawny fur....The same name, in the sense of the bright ones, had been applied, by the Vedic poets, to the stars in general, and more particularly to that Constellation which in northern parts of India was the most prominent.—Max Muller's *Science of Language*, Vol. II., P. 395.

2 The Text is only *that*: the Commentator adds *life.*

3 It means here, the sacrificial post.

4 Sáya*n*a explains it as "averter of misfortune." The early Aryans used to designate the Deities they worshipped as *Asurás* or *Dévás*. Afterwards when they were divided into two bands, one class (*Irans*) called their Deities *Ahurs*; and the other (Aryans) *Dévás*. The latter used to vilify the Deities of the former by calling them *Asurás*.

be present in our sacrifice and mitigate the sins we have committed.

15. Varuṇa, loosen the upper band[1] by the higher part, loosen the middle band by the middle, loosen the lower band by the lower part. O Son of Aditi, without violating thy worship, we shall become freed from sin.

SUKTA II. (XXV.)

The hymn is addressed by S'unḥas'épa to Varuna: the metre is *Gáyatrí.*

As people commit mistakes, so do we, Divine Varuṇa, daily disfigure thy worship with errors.

2. Being disregardful and bent upon destroying,[2] do not make us the objects of death; being thyself wrought up with rage, do not make us the objects of thy rage.

3. For our happiness, we propitiate thy mind, Varuṇa, with our praises, as a charioteer, his weary horse.

4. My meditations, shorn of anger, revert to the desire of highly precious life,[3] as birds hover round their nest.

5. When, for our happiness, shall we bring here Varuṇa—the powerful, leader of men, and the beholder of many?

---

1 These bands, according to Sáyana, are the legatures fastening the head, feet and the waist.

2 Sáyana explains the word *Hatnavé* as *pápahananas'ílasya*, *i.e.*, "Who by nature destroys sins." But as Varuna is described here as "being enraged and bent upon destroying," it is better to adopt the literal word meaning.

3 The Text is *Vasya ishtaye.* Sáyana explains it as *Vasumatáḥ*, precious, and supplies *jeevanasya*, life, after it.

6. Being pleased with the sacrificer, offering clarified butter, (Mitra and Varuṇa) are partaking of the common oblation, and do not disregard it.

7. He, who knows the course of birds, flying in the sky;—he, abiding in the ocean, knows the course of ships.[1]

8. He, accepting the rite, knows the twelve months, yielding (their respective) productions; who, also, knows what is supplementarily produced.[2]

9. He, who knows the path of the vast, the beautiful and the excellent wind; and who knows those who live above.

10. Varuṇa, the accepter of holy rites, the performer of excellent deeds, has sat down, amongst the Divine Progeny,[3] to exercise supreme dominion (over them).

11. Through him the wise man sees all the marvels that have been and will be worked.

---

1 This is the duty of Varu*n*a, as described in the Védás; for he is the Deity of Water.

2 *Vedáya upajáyate*, who knows what is *upa* additionally or subordinately produced. The expression is obscure, but in connection with the preceding, *Védamásodwádasa*, who knows the twelve months, we cannot doubt the correctness of the Scholiast's conclusion, that the thirteenth, the supplementary or intercalary month of the Hindu luni-solar year, is alluded to; "that thirteenth or additional month which is produced of itself, in connection with the year." The passage is important, as indicating the concurrent use of the lunar and solar years at this period, and the method of adjusting the one to the other.—*Wilson.*

3 Dr. Roer translates the passage "among his subjects." Here the sovereignty of Varu*n*a is distinctly specified. He has been described, in many places, as the Lord Paramount of the Deities and as being freed from sin and imperfection. It is clear that he was the earliest Deity, receiving adoration from the Aryans even when they lived with the Iranis, but was ultimately superseded by Indra.

12. May that greatly wise[1] son of Aditi, direct us every day in a righteous path and prolong our lives.

13. Wearing golden armour,[2] Varuṇa clothes his well-nourished (body) whence the rays are spread around.

14. Whom enemies dare not offend; the oppressors of mankind (cannot oppress him); the iniquitous (venture not to displease) that Divine (Being).

15. Who has made profuse food for mankind, and, especially, for our belly.

16. My meditations ever turn back to him, who is seen by many, as the kine return to the pastures.

17. Since my sweet oblation has been prepared, do you, like the offerer, eat the valued (oblation); we shall, then, have a pleasant conversation.

18. I have seen him, who is worthy of being seen by all. I have seen his car upon the earth: he has accepted my laudation.

19. Hear this my invocation, Varuṇa; make us happy to-day; desirous of protection I laud thee.

20. O intelligent Varuṇa, thou shinest over heaven and earth, and all the world; do thou hear and reply (to my prayer, seeking) prosperity.

21. Loosen our upper bands, the central and the lower, so that we may live.

---

1 The word in the Text is *Sukratu.* Sáyana explains it as *Shovonaprajña, i.e.*, "greatly wise." It may, also, mean "The performer of good deeds."

2 Sáyana explains *drápin hiranyam* as *Suvarnamayam Kavachâm*, or mail "made of gold." It has been translated by some as *golden raiment.*

SÚKTA III. (XXVI.)

THE Author is supposed to be S'unhasépa; the hymn is addressed to Agni: the metre is *Gáyatrí.*

O THOU, worthy of being honoured with a sacrifice, O lord of food, cover thy investing radiance;[1] complete this our sacrifice.

2. Ever youthful, adorable Agni, (becoming) our ministrant priest, (lauded) with brilliant strains, (invested) with radiance, (do thou sit here).

3. O adorable (Agni), thou art [donor] (*i.e.*, thou dost give us all desirable objects); as a father, to a son; as a kinsman, to a kinsman; as a friend, to a friend.

4. May Varuṇa, Mitra and Aryyamaṇ,[2] destroyers of enemies, sit down upon our sacred grass, as they did at the sacrifice of Manu[3].

5. O sacrificer, born before us,[4] be pleased with this our sacrifice and with our friendship, and listen to this thy laudation.

6. Whatever daily and plentiful oblation we offer to any other Deity, is assuredly offered to thee.

7. May (Agni), the lord of men, the sacrificing priest, the gracious, the adorable, be loved of us; may we, possessed of holy fires, be loved of thee.

8. As the effulgent (priests), possessed of holy fires, have taken charge of our oblation, so we, with holy fires, pray to thee.

---

1 The Text has only *Vastráni*, "clothes." Sáyana explains it as *achhádakáni téjánsi*, "investing radiance."

2 A monthly form of the Sun, said to preside over the Twilight.

3 The Scholiast explains it as "the sacrifice of Manu, the Prajápati."

4 *Purvya Hotri*, *i.e.*, "The *Hotri*, born before us." Sáyana refers to Agni.

9. O immortal Agni, let us, both—mortals (and yourself), praise mutually.

10. Agni, son of strength,[1] (accept, this our sacrifice and laudation, with all fires, and grant us food.

SUKTA IV. (XXVII.)

THE *Rishi*, the Deity and metre are the same as before, except in the last stanza, where the metre is *Trishtubh* and the Vis'wadévás are addressed.

I (PROCEED) to address thee, the lord paramount of sacrifices, with encomiastic verses, (for thou dost disperse our enemies) like a horse (who brushes off flies with) his tail.[2]

2. May he, the son of strength, who moves everywhere quickly, be propitiated with us and shower down (wished-for objects).

3. Do thou Agni, who goest everywhere, ever protect us, whether near or at a distance from men wishing to do us mischief.

4. Agni, announce, to the Celestials, this our offering and these altogether new *Gáyatrí* verses.

5. Reach us to the most excellent food, (that is in heaven), to the middling food (that is in the mid-air); grant us the wealth, that is near (*i.e.*, on the earth).

6. Thou, Chitrabhâṇu,[3] art the distributor of wealth, as the waves of a river are parted by interjacent

---

1 This epithet is applicable to Agni, for the strength required for rubbing the sticks together so as to generate fire.

2 The literal meaning is,—"We praise thee like a horse with a tail.' The Commentator supplies the rest.

3 A name of Agni: literally, he who has wonderful or various lustre.

(islets); thou pourest immediate (rewards upon the giver (of oblations).

7. The mortal, whom thou, Agni, protectest in battle, whom thou despatchest to battle, will, always, get food.

8. O subduer of foes, no one will be able to defeat this thy worshipper, for he has well-known strength.

9. May he, adored of all, take us with horses through the battle; may he, (propitiated) by the intelligent priests, be the bestower (of profuse riches).

10. O thou, who art awakened[1] by praises, enter into the oblation, for the completion of the sacrifice that benefits all mankind. (The worshipper) offers this agreeable laudation to the terrific (Agni).

11. May the vast, illimitable, smoke-bannered, effulgent Agni, be pleased with our rites and bestow on us food.

12. May Agni, the lord of men, the invoker and messenger of the Celestials, the effulgent, hear us with our hymns as a rich man (listens to encomiastic verses).

13. Salutation unto the great Deities; salutation unto the lesser, salutation unto the young, salutation unto the old; we adore the Deities, as we are able; may I not omit the laudation of the elder Divinities.

---

1 The word is *jarâbodha*, *i.e.*, *bodha* (awakened) by *jara* (praise).

SUKTA V. (XXVIII.)

The Rishi is S'unhasépa; the metre of the first six stanzas is *Anushtubh*; of the three last, *Gáyatrí*. The first four stanzas are addressed to Indra; the two next, to the domestic mortar; the next two, to the mortar and pesttle; and the ninth is of a miscellaneous appropriation either to Haris'chandra, a Prajápati; to the *Adhis'avana* or the effused libation; to the *Soma*-Juice; or to the skin (*charma*) on which it is poured.

Indra, in the sacrifice in which the broad-based stone[1] is raised to extract the *Soma*-Juice, consider as thy own and drink the effusions of the mortar.

2. Indra, (in the rite) in which the two platters,[2] for containing the juice, as (broad) as a woman's hips, are used, consider as thy own and drink the effusions of the mortar.

3. Indra, (in the rite) in which the housewife practises egress from, and ingress into, (the sacrificial chamber),[3] consider as thy own and drink the effusions of the mortar.

4. Where they find the churning-staff (with a chord),[4] like reins to control (a horse), Indra, consider as thy own and drink the effusions of the mortar.

---

1 The stone-pestle, used for extracting Juice from *Soma*-Plants.

2 The word is *adhishavanyá*, two shallow plates for receiving and pouring out *Soma*-Juice.

3 The Scholiast explains the terms of the Text, *Apachyava* and *Upachyava*, going in and out of the hall (*s'álá*); but it should, perhaps, rather be moving up and down, with reference to the action of the pestle.—*Wilson*.

4 In churning the stick is moved by a rope passed round the handle of it, and round a post planted in the ground as a pivot.

5. Although, O Mortar,[1] thou art present in every house, (yet) give forth (in this rite) a lusty sound, like the drum of a victorious army.

6. Lord of the forest,[2] as the wind blows before thee, so do thou, O Mortar, dress this *Soma*-Juice to be drunk by Indra.

7. Implements of sacrifice, bestowers of food, loud-sounding, sport again and again, like horses of Indra champing the grain.

8. Do you two forest lords, of agreeable form, prepare with beautiful instruments of libations, our sweet (*Soma*-)Juices for Indra.

9. Bring the remains of the *Soma*-Juice from the expressing instruments and place them on a cart, sprinkle it upon the sacred (*Kus'a*-grass) and place (the remainder upon the cow-hide.[3]

---

1 The mortar is usually a heavy wooden vessel, found in every farmer's cottage: according to Sáyana, it is the Divinities presiding over the mortar and pestle, not the implements themselves, that are addressed.—*Wilson.*

2 A large tree, but here meaning the mortar.

3 Sáyana says that this verse is addressed to *Haris'chandra*, either the ministering priest, or a Divinity so named. His function is not clearly mentioned. As it appears from the Text he is to place the remains of the libation, from the instrument, upon a cart (*Sakatasya-upari*) as supplied by the Commentator. It should be cast upon the *Pavitra*, which, as explained in the comment on the *Yajur-Véda*, means two or three blades of *Kus'a*-grass serving as a fitter. It should then be placed on a cow-hide. According to Mr. Stevenson, the *Soma*-Juice, after being expressed, is filtered through a strainer made of goat's hair and is received in a sort of ewer.

SUKTA VI. (XXIX.)

The Rishi is Sunḥas'épa: the Deity is Indra: the metre *Pankti.*

TRUTHFUL Indra, the drinker of *Soma*-Juice, even if we be unworthy, do thou, Indra, of profuse riches, enrich us with thousands of excellent cows and horses.

2. O powerful lord of food, O thou, having a handsome prominent nose, ever enduring is thy favour; therefore, Indra, of profuse riches, enrich us with thousands of excellent cows and horses.

3. Put to sleep (the two female messengers of Yama); looking at each other, let them sleep, never waking:[1] Indra, of profuse riches, enrich us with thousands of excellent cows and horses.

4. May our enemies sleep, and our friends, O hero, be awake. Indra, of profuse riches, enrich us with thousands of excellent cows and horses.

5. Indra, kill this ass (our enemy), lauding thee with such discordant speech.[2] Do thou Indra, of profuse riches, enrich us with thousands of excellent cows and horses.

6. Let the (adverse) wind, of crooked course, descend at a distance from the forest. Indra, of pro-

---

1 The Text is very elliptical and obscure: it is literally, "Put to sleep the two reciprocally looking; let them sleep, not being awakened. That two females are intended is inferable from the epithets being in the dual number and feminine gender; and the Scholiast calls them, upon what authority is not stated, two female messengers of Yama: *Yama-dutyan Mithúdrisá*, he explains as "looking, after the manner of twins, at each other.—*Wilson.*

2 *Nuvantan-papayámuya* praising with this speech that is of the nature of abuse. *Nindá rupayá Váchá* is the addition of the Scholiast, who adds, therefore he is called an ass, as braying or uttering harsh sounds intolerable to hear.—*Wilson.*

fuse riches, enrich us with thousands of excellent cows and horses.

7. Kill all those who revile us; kill every one who injures us. Indra, of profuse riches, enrich us with thousands of excellent cows and horses.

SUKTA VII. (XXX.)

The Rishi is Sunhas'épa; of the twenty-two stanzas the hymn contains, sixteen are addressed to Indra; three, to the Aswins; and three, to Ushás or personified Dawn; the metre is *Gáyatrí* except in verse fifteen where it is *Trishtubh*

Let us, who are desirous of food, please this your Indra, who is highly powerful, and of a hundred sacrifices, with drops (of *Soma*-Juice), as a well (is filled with water).

2. May he come near a hundred pure, and a thousand distilled, (libations); as (water), to low places.

3. All these (libations) being collected together, for the satisfaction of powerful Indra, are contained in his belly; as water, in the ocean.

4. This libation is (prepared) for thee; thou approachest it as a pigeon, his pregnant (mate); and, on that account, do thou accept our words (*i.e.*, prayers).

5. O lord of riches, O hero, worthy of being lauded, such is thy laudatory hymn; may thy lordly power be gratifying and genuine.

6. S'atakratu, be anxious to protect us in this battle: we will talk together in other matters.

7. At the commencement of every work, in every battle, we invoke, as friends, the most powerful Indra, for our defence.

8. If he hears our invocation, let him come to us with thousand of defences and food.

9. I invoke the male being (Indra), who visits many adorers from his ancient dwelling place,[1]—thee, Indra, whom, my father formerly invoked.

10. O thou, who art adored of all, invoked by many, a friend and protector of dwellings, we implore thee, (to be favourable) to thy worshippers.

11. O drinker of the *Soma*-Juice, O holder of the thunderbolt, O friend, (confer upon) us—thy friends and drinkers of the *Soma*-Juice—(numberless cows), with projecting jaws.[2]

12. O drinker of the *Soma*-Juice, (O) wielder of the thunderbolt, O friend, so be it; do thou so do, that we may seek thy favour, for our well-being.

13. Indra, being propitiated with us, we may have (profuse food) and cows, robust and rich in milk, with which we may be happy.

14. O high-spirited (Indra), let some other Deity as thou art, self-pleased, (and) solicited by us, grant thy praisers (all desired-for objects), as (they whirl) the axle of the wheels (of a car).[3]

---

1 The Revd. K. M. Banerjea has translated the passage thus,—"From the site of our ancient home." This rendering does not appear inappropriate, for immediately after the *R*ishi says,—"Whom my father invoked formerly."

2 The expression in the Text is *S'ipriníním*, genitive plural of the feminine *S'iprini*, having a nose or a jaw; it cannot, therefore, refer to the previous nouns in the genitive plural, *Somapâbnâm* and *Sakhínâm*, which are masculine; and the Scholiast, therefore, supplies *gavâm*, of cows, and adds *samúha*, a multitude, or herd.—*Wilson.*

3 The verse is, throughout, very elliptical and obscure, and is intelligible only through the liberal additions of the Scholiast. The simile is, literally, "like the axle of two cars,"—*aksham na chakryoh*, which the Commentator renders, *rathasya chakrayoh*, "of the two wheels of a car."

15. S'atakratu, thou conferest upon them, such riches as thy praisers desire, as the axle (revolves) with the movements (of the waggon).[1]

16. Indra has ever acquired riches (from his enemies), with his champing, neighing and snorting (horses); he, liberal and performer of many deeds, has given us, as a gift, a golden chariot.[2]

17. As'wins, come here, with viands borne on many horses; O destroyer of enemies, (let our house) be filled with cattle and with gold.

18. O destroyer of enemies, your chariot, harnessed for both alike, is imperishable; it courses, As'wins, through the firmament.

19. You have placed one wheel on the top of the imperishable (rock), while the other revolves in the sky.[3]

20. Ushâ, fond of laudation, immortal, what mortal is capable of offering enjoyment worthy of thee?[4] O mighty one, whom dost thou attain?

---

and adds *prakshipanti*, "they cast or turn over." The phrase seems to have puzzled the Translators;......Stevenson has, "that blessings may come round to them with the same certainty that the wheel revolves round the axle;" Dr. Roer, "as a wheel is brought to a chariot;"...... The meaning intended, is, probably, the hope that blessings should follow praise as the pivot on which they revolve, as the revolutions of the wheels of a car turn upon the axle.—*Wilson*.

1 It is like the axle by the acts. The Scholiast defines 'the acts,' the movements of the car or waggon.

2 By Indra, pleased, a golden chariot was given to S'unhas'épa.

3 The myth has not been explained by the Commentator. Wilson says:—"It may be connected with the *Pouránik* notion of the single wheel of the chariot of the Sun."

4 *Literally*,—"What mortal enjoyeth thee?" We have adopted Sáyana's interpretation.

"What mortal can be equal for thy enjoyment."—The Revd. *K. M. Banerjea.*

21. Diffusive, variegated, effulgent Ushâ, we know not (thy form), whether from near or distance.

22. O daughter of heaven, come, with these viands, and perpetuate wealth in us.[1]

ANUVAKA VII.

SUKTA 1. (XXXI.)

THE Deity is Agni; the *R*ishi is Hira*n*yastûpa, the son of Aṅgiras. The eigth, sixteenth, and the eighteenth stanzas are in the *Trishtubh* metre; the rest, in *Jagatí.*

THOU, Agni, was the first Aṅgiras R*ishi*;[2] a Deity, thou wast the auspicious friend of the Deities. In thy rite the intelligent, the rite-knowing, the bright-weaponed *Maruts* were created.

2. Thou intelligent Agni, the first and chiefest Aṅgiras, gracest the rite of the Celestials. (Thou art,) for the behoof of all the world, manifold,[3] intelligent,

---

"Who and where was there a mortal to be loved to thee."—*Max Müller.*

1 Ushâ was one of the Deities adored by the Aryans. Her name and worship is, therefore, mentioned by the various branches of the Aryans. Eos and Aurora are but the different names of Ushá.

"The heroine of the stories must be the Dawn, aptly represented as a charming maiden, and her names in the R*ig-Véda*, are Arj'uní, Brisaya, Dahaná, Ushas, Saramá, and Sara*n*yu, and all these names re-appear among the Greeks, as Argynoris, Briseis, Daphne, Eos, Helen, and Erinys."—Rájendra Lálá Mitra's *Indo-Aryans*, Vol. II., article, *Primitive Aryans.*

2 According to Sáya*n*a, he was the first, as being the progenitor of all the Aṅgiras, as the coals or cinders of the sacrificial fire.

3 *Vibhu* means, "of many kinds," referring to the different fires of a sacrifice.

the offspring of two mothers,[1] and presents everywhere, in various ways, for mankind.

3. Thou, Agni, art first in the Wind,[2] be manifest to the sacrificer, working with a desire to the celebration of an agreeable rite; heaven and earth tremble (at thy power); appointed as a priest, thou dost sustain the burthen in the rite; O Lord of dwellinghouses, thou hast worshipped the venerable Celestials.

4. Thou, Agni, hast announced heaven to Manu,[3] thou hast done more good to Pururavâs, who has done good to thee.[4] When thou art liberated by the attrition of thy parents, they take thee first to the east, then to the west, of the altar.[5]

5. Thou, Agni, art the showerer (of desired-for objects), the multiplier of the prosperity (of thy worshipper); thou art lauded when the ladle is lifted up; thou, the only giver of food, dost first bestow light upon him, who fully understands the invocation and makes the oblation,[6] and then upon all men.

---

1 *Dwimátá*, either of two mothers, *i.e.*, the two sticks, or the maker of two, *i.e.*, heaven and earth.—*Wilson*.

2 Literally, it means, "first in, or on, or over, the Wind," *prathamo mátariswane*. It means "Thou dost precede the Wind." According to the Scholiast, it alludes to the Text *agnirváyuráditya*, fire, air, sun, in which Agni precedes Váyu.

3 It is said that Agni communicated to Manu, that heaven is to be acquired by pious deeds.

4 We have given the literal rendering. Wilson's rendering "Thou hast more than requited Pururavás doing homage to thee," is more explanatory. The agency of Pururavás in the generation of fire by attrition, and its employment in the form of three sacrificial fires, as told in the *Vishnu Puránam* may be here alluded to.

5 The fire first is applied to kindle the *Ahavaníya* fire, and then to the *Gárhapatya*.

6 He who knows the *áhuti*, with the *Vasat kriti*, or utterance of the word *Vashat* at the moment of pouring the butter on the fire.

6. Agni, endued with most excellent knowledge, thou leadest the man, who follows improper ways, to deeds that are fitted to reclaim him; thou, who, in the strife of heroes, (grateful to them) as widely-scattered wealth, destroyest, in the combat, the mighty by the feeble.

7. Thou sustainest, Agni, that mortal (who worships thee) for daily food in the most excellent and immortal station: thou conferest on the sage, who seeks both kinds of birth,[1] happiness and food.

8. O Agni, thou art lauded by us for giving wealth; give us a son, illustrious and celebrator of sacrifices; by the new son we shall multiply sacrifices. Preserve us perfectly, heaven and earth, along with the Celestials.

9. Immaculate Agni, wide awake among the Celestials, (living) near (thy) parents[2] and confering upon us embodied (son), awake[3] us. Be favourably disposed towards the offerer of the oblation; for thou, auspicious Agni, has sown all riches.

10. Thou, Agni, art favourably disposed towards us; thou art our father,[4] thou art the giver of the duration of life; we are thy kinsmen. Uninjurable Agni, hundreds and thousands of riches are thine, who art the defender of pious deeds and attended by good men.

---

1 The sense of the expression is not at all clear. The Commentator says, "For the acquirement of bipeds and quadrupeds."

2 Agni's parents are heaven and earth.

3 The Text is literally rendered. The meaning, however, is, as the Commentator says, "favour us."

4 The word in the Text is *pitá*, *i.e.*, father. Sáyana explains it as *Pálakaḥ*, protector.

11. The Celestials, formerly, made thee, Agni, the human general of human Nahusha;[1] they made Ilâ[2] the instructress of Manu, when the son of my father was born.

12. Agni, worthy of being lauded, protect us, who are opulent with thy protection, as also the persons (of our sons); thou art the defender of the cattle of the son of my son,[3] who is busily engaged in thy adoration.

13. Agni, thou art the protector of the sacrificer; being near at hand, for the protection of the sacrifice, thou shinest as four-eyed.[4] Thou dost accept, with the mind, the hymn of thine adorer, who offers oblation to thee (who art) harmless and a benefactor.

14. Thou, Agni, desirest that (thy worshipper), lauding (thee) profusely, may get desirable and most excellent wealth; thou art called the well-intentioned father (*i.e.*, protector) of the worshipper, who ever needs protection; thou, who art greatly wise, instructest the

---

1 It is mentioned in the *Vishnu Puránam* that, Nahusha, the grandson of Pururavás, was precipitated from the celestial region for his arrogance, but it is nowhere mentioned that Agni was his general.

2 Frequent passages, in the *Védás*, ascribe to Ilá the first institution of the rules of performing sacrifices; thus in the Text she is termed *S'ásaní*, which the Scholiast explains *Dharmopadésa karttri*, "The giver of instruction in duty." The *Taittiriyas* are quoted for the Text,—"Ilâ, the daughter of Manu, was the illustrator of sacrifice;" and the *Vája-saneyis* for the passage,—"She, Ilá, said to Manu, 'Appoint me to officiate in sacrifices, principal and supplementary, for, by me, shalt thou obtain all thy desires.'" M. Burnouf questions,—If Ilá ever occurs in the sense of daughter of Manu in the *Védás*, and restricts its meaning to 'earth' or to 'speech.'—*Wilson.*

3 This hymn must have been written by the *R*ishi in his old age.

4 Illuminating the four cardinal points.

infant (worshipper) and (determinest) the points of the horizon.[1]

15. Thou, Agni, dost protect, on all sides, the man who gives presents (to the priests), like a well-stitched armour.[2] The man,—who keeps sweet viands in his house, and, with them, entertains (his guests),—performs the sacrifice of life[3] and becomes an example of heaven.

16. Agni, forgive us this our negligence, this path in which we have gone astray. Thou art attainable unto those who offer libations of the *Soma*, art their father (protector), art of a favourable disposition and the accomplisher (of rites); thou makest thyself visible to mortals.[4]

17. Pure Agni, who goest about (to receive oblations), come, proceeding to the hall of sacrifice, as did Manu, Angiras, Yayâti and others of old, bring here

---

1 It refers to a legend in which the Celestials, desirous of celebrating a sacrifice, could not determine the cardinal points until Agni removed the difficulty by ascertaining the South.

2 *Varma syútam*, sewn armour. The *Kavacha* was, perhaps, a quilted jacket, such as is still, sometimes, worn; the Scholiast says, "formed with needles without leaving a fissure."—*Wilson.*

3 The expression is, rather, ambiguous—*Jiva-yájam yajate*, "sacrifices a life-sacrifice." It seems rather, to denote an offering (food and hospitality) to a living being, the *Nri-Yajña*, worship of man, of Manu. The expression, however, is not incompatible with the practice of killing a cow for the food of a guest, thence denominated, as M. Langlois remarks, *goghna* "a cow-slayer." The Scholiast sanctions either sense, explaining the phrase either *jívayajana sahitam yajñam*, "a sacrifice with sacrifice of life," or *jívanishpádyam*, "that by which life is to be supported;" he, also, explains *jivayájam* by *jiváh*, living, priests, who are worshipped by gifts.—*Wilson.*

4 *Rishikrit*, becoming present through desire for the offered oblation.

the Divinities, make them sit on the sacred grass and offer them grateful (oblation).

18. Agni, do thou thrive through this our hymn, which we compose according to our ability and knowledge; do thou grant us, by it, riches, and endow us with right undertaking, securing (sufficient) food.

SÚKTA II. (XXXII.)

The *R*ishi and metre are the same; the hymn is addressed to Indra.

DESCRIBE the brave deeds of Indra, which the wielder of the thunderbolt had, formerly, performed; he killed the clouds; he cast the waters down (to the earth); he cut (a way) for the torrents of the mountain.[1]

2. He killed (clove) the cloud, seeking refuge on the mountain: Twashtri sharpened his far-whirling bolt; the currents of water speedily proceeded to the ocean as cows (hasten) to their calves.

3. Acting like a bull, he quaffed the *Soma*-Juice, he drank of the libation at the threefold[2] sacrifice. Maghavân took his arrow and the thunderbolt, and, therewith, struck the first-born of the clouds.

---

1 In this and subsequent *Súktas*, we have an ample elucidation of the original purport of the legend of Indra's slaying V*r*itra, which the *Pouránic* writers converted into a combat between Indra, the king of the Celestials and V*r*itra, the king of the Asuras. In the *Védás*, this legend is, merely, an allegorical narrative of the production of rain. V*r*itra, also named Ahi, is nothing but the accumulation of condensed vapour. Indra, with his thunderbolt or atmospheric influence, divides the accumulated clouds, which produced rain, descending upon the earth and moistening the fields. There are many hymns addressed to the slayer of V*r*itra before the Aryans migrated from their early home.

2 The three sacrifices termed Jyotish, Gab and A'yu.

4. Since thou hast killed the first-born of the clouds, thou hast destroyed the delusions of the deluders and, then, creating the Sun, the Dawn, the Firmament, thou hast got no enemy (to oppose thee).[1]

5. With his highly destructive thunderbolt, Indra killed the mutilated Vṛitra, covering all with darkness; like the trunks of trees felled by the axe, Ahi lies prostrate on the earth.

6. The haughty Vritra, as if he had no combatant to match him, invited Indra to encounter, the great heroe, the destroyer of many, the vanquisher of enemies; he has not escaped the contact of the fate of (Indra's) enemies. The enemy of Indra has crushed the (banks of the rivers.[2]

7. Vritra, having no foot or hand, desired to combat with Indra, who struck him with the thunder-bolt upon his shoulder (resembling the summit) of a mountain. As one shorn of virility, desirous of acquiring equality with one possessed of it (does not succeed, so did Vritra); then Vritra, mutilated of many members, slept.

8. Delightful waters flow over him lying prostrate on earth as a river (overflows) its broken (banks). Ahi has laid himself low under the feet of the waters which Vritra had obstructed by his glorious power.

9. Vritra's mother was bending over her son when Indra struck her nether part with his arrow, so the

1 By scattering the clouds and dispersing the darkness, Indra may be said to be the parent of the Sun and daylight; leaving no enemy that is, nothing to obscure the atmosphere.—*Wilson.*

2 The text has only *Rujánâh pipishe*, he has ground the rivers; the commmentator, supplies the banks, which he says were broken down by the fall of *Vritra*, that is, by the innundation occassioned by the descent of the rain.

mother was above and the son underneath. Then Dânu,[1] (Vritra's mother) slept (with her son) like a cow with its calf.

10. The waters flow over the nameless body of Vritra tossed into the midst of never-stopping, never-resting currents. Indra's enemy has slept a long darkness.[2]

11. The waters, the wives of Dâsa (Vritra stood obstructed, guarded by Ahi like the cows by Panin; the passage of water stood obstructed (by Vritra); by killing Vritra he set it open.

12. When the single resplendent Vritra returned the blow (inflicted), Indra, by thy thunder-bolt, thou becamest like a horse's tail.[3] Thou hast rescued the kine; thou hast acquired, Heroe, the *Soma*-Juice[4]; thou hast let loose the seven rivers to flow.[5]

---

1 *Dánu* may be derived either from *do* to cut or from *Danu*, the wife of Kashyapa and mother of the Dánavas.

2 In the text is *tamas*, literally darkness; the commentator explains it as long sleep like death.

3 As a horse drives away the flies by its tail.

4 Alluding, it is said, to a legend of Indra's having drunk a libation prepared by *Trisiras*, also killed by Indra and to avenge which *Vritra* was created by *Twashtri*—Wilson.

5 According to one *Pauránik* legend, the *Ganges* divided on its descent into seven streams, termed the *Nalini*, *Pavani*, and *Hládini*, going to the east; the *Chakshu*, *Sitá* and *Sindhu* to the west, and the *Bhagiratha* or the Ganges proper, to the south. In one place in the Mahábhárata, the seven rivers are termed *Vaswankasárá*, *Nalini*, *Pavani*, *Gangá*, *Sitá*, *Sindhu*, *Jambunadi*; in another *Gangá*, *Yamuná*, *Plakshagá*, *Rathasthá*, *Saryu*, *Gomati* and *Gandaki*. In a text quoted and commented on by *Yáksha* we have ten rivers, named, *Gangá*, *Yamuná*, *Saraswati*, *Satudri*, *Parushni*, *Aikni*, *Marudvridhá*, *Vitastá* *Arjikiyá* and *Sushomá*; of these, the *Parushni* is identified with the *Iravati*, the *Arjiki* with the *Vipásá* and the *Sushomá* with the *Sindhu*—

13. Neither the lightning, nor the thunder, nor the rain which he showered, nor the thunder-bolt harmed Indra when he and Ahi fought; and Maghavat triumphed also over other attacks.

14. When fear[1] entered, Indra, into thy heart when about to kill Ahi, what other killer of him didst thou expect, that, afraid, thou didst traverse ninety and nine streams like a (swift) hawk?

15. Then Indra, the holder of the thunder-bolt, became the king of the moveable and the immoveable, of (hornless) quiet animals and horned cattle; he lives as the king of men; he comprehended all things (within him) as the circumference comprehends the spokes of a wheel.

Nir 3, 26. The original enumeration of seven appears to be that which has given rise to the specifications of the *Puránás.*—Wilson.

7 This fear was the uncertainty whether he should destroy *Vritra* or not. In the *Puránás* however he is described as fearing his enemy's power.

THIRD ADHYA'YA.

ANUVA'KA VII.—*(Continued.)*

SUKTA III. (XXXIII.)

THE *Rishi* is Hiranyastupa; Indra is the Deity and the metre is *Trishtubh.*

COME, let us go to Indra,[1] (to recover our stolen cattle), for he, shorn of malice, increases our most excellent understanding; thereupon he will confer on us perfect knowledge of their wealth of kine.

2. Like a hawk to its nest, I fly to that Indra who is invoked by worshippers in battle, adoring, with examplary hymns, him who is invincible and the giver of wealth.

3. The commander of the entire army has bound his quiver (on his back); the lord[2] drives the cattle to him whom he pleases. Indra, endued with most excellent understanding, giving us profuse wealth, take not advantage of us like a dealer.[3]

4. Indeed, Indra, thou hadst killed alone the wealthy robber[4] with thy hard thunder-bolt, (although the powerful Maruts) existed near thee. Coming with

---

1 The Commentator says: "The celestials are supposed to say this to one another when their cows have been stolen.

2 The word in the text is *Arya*, which means master, lord.

3 Lit. do not be to us a *Pani*, a trafficker, from *pana*, price. Indra is requested not to make a hard bargain with his worshippers.

4 *Vritra,* the *Dasyu,* literally a robber, but apparently used in contrast to *Arja* as if intending the uncivilized tribes of India. He is called wealthy because, according to the *Vajasaneyis*, he comprehends within him all gods, all knowledge, all oblations—Wilson.

the desire of meeting with manifold destructiveness from thy bow, the *Sanakas*, the neglecters of sacrifice, died.

5. Indra, those neglecters of sacrifice, contending with the sacrificers, fled with averted faces. O lord of horses, O thou, who dost never retreat from the battle-field, O terrific (Indra), thou didst blow the violators of religious rites off the celestial region, earth and sky.

6. They desired to fight with the army of faultless (Indra); men of praiseworthy characters[2] encouraged him. Like the emasculated fighting with men, they, scattered before him, and conscious (of their worthlessness, fled by precipitous paths.

7. Thou hast slain them in battle, Indra, weeping or laughing at the farthest end of the sky; thou hast consumed the robber (having dragged him) from the celestial region and hast protected the hymns (of the worshipper) pouring libations of *Soma*-Juice and lauding thee.

8. Bedecked with gold and jewels they covered the surface of the earth. They could not conquer Indra: he dispersed them with the rising sun.[3]

---

1 The followers of *Vritra* are called by this name, the meaning of which, as explained by the Scholiast *Snán-Káyanti* they who eulogize benefactors. They are called *ayajwanás,* non-sacrificers, for the followers of *Vritra* were hostile to all Vedic rituals.

2 These men were, according to the Scholiast, *Angirasas* engaged in offering libations to *Indra* for nine months, in order to give him courage.

3 The followers of *Vritra* are described as the shades of the night which are dispersed by the rising of the Sun.

9. Indra, as thou enjoyest both the celestial region and earth, investing the universe with thy greatness, thou hast blown away the robbers with the hymns which are repeated on behalf of those who do not understand their meaning.[1]

10. When the waters descended not upon the ends of the earth and overspread not that giver of affluence with its productions then Indra, the showerer, grasped his bolt and with its brightness milked out the waters from the darkness (cloud).

11. The waters flowed to provide the food of the navigable (rivers). Then Indra, with highly powerful and fatal weapon, killed, within few days, (Vritra) whose thoughts were always with him.[2]

12. Indra pierced (*i.e.*, set free the waters) obstructed by (Vritra) while sleeping in the caverns of the earth and killed the horned dryer up (of the world)[3]

---

1 This passage is rather obscure, owing to the vague purport of the preposition *abhi*; *amanyamánán abhi manyamánair brahmabhih*, with prayers to be understood over those not under-standing; that is, accord- to the Scholiast, those *Yajamánás* or instituters of sacrifices, who merely repeat the *mantras* without understanding their meaning, are nevertheless to be protected by, or are to reap the benefit of those *mantras*; and with *mantras* or prayers of this description *Indra* is to be animated, or empowered to blow away or scatter the followers of *Vritra*, clouds and darkness. Rosen renders the expression, *carminibus respicientibus eos qui tuorum hymnorum sensum non perspiciunt*; M. Langlois has (*excite*) *contre ces mecreans par nos chants respectuex*—Wilson.

2 Sâyana has made the expression an adjective of Vritra. But Ramánâth Saraswati has made it an adjective of Indra explaining "With all the skill of his understanding Indra slew Vritra."

3 *Sriningam Sushnam*, the first, literally, having horns, the Scholiast explains, furnished with weapons like the horns of bulls and

Thou, Maghavan, with equal swiftness and strength didst slay, with thy thunder-bolt, the enemy defying thee to battle.

13. The active weapon of Indra fell upon his enemies; with his sharp and excellent (weapon) he destroyed their cities; he then reached Vritra with his thunder-bolt and killing him exhilarated his mind.

14. Thou, Indra, hast protected Kutsa whose praises thou dost solicit: thou hast defended the excellent Dasâdyu engaged in battle; the dust of thy horse's hoofs ascended the celestial region; the son of Switra, rose up (from waters) to be foremost among men.[11]

15. Thou hast protected, Maghavan, the excellent son of Switra endued with forgiveness and immersed in water, for getting lands; do thou inflict sharp pains on those of our hostile minds who have long been fighting with us.

---

buffaloes. *Sushnam*, literally drying, drying up, is applied to *Vritra* or or the cloud, as withholding the moisture necessary for fertility—Wilson.

11 Kutsa is said to be a Rishi, founder of a *Gotra*, a religious family or school, and is elsewhere spoken of as the particular friend of Indra or even as his son; he is the reputed author of several hymns: we have a Purukutsa in the *Purânâs*, but he was a Raja, the son of Mándhátri. Dasádyu is also called a Rishi; but he appears to have been a warrior; no mention of him is found in the *Purânâs*. The same may be said of Swaitreya or Switrya, the son of a female termed Switra. Switrya is described in the next stanza as having hidden himself in a pool of water through fear of his enemies—Wilson.

SUKTA IV. (XXXIV.)

THE *Rishi* the same; the hymn is addressed to Aswins; the metre is *Trishtubh*, except in the ninth and twelfth stanzas in which it is *Jagati*.

INTELLIGENT Aswins, be present with us thrice[1] to-day. Vast is your vehicle as well as your munificence; your union is regulated like that of the shining (day) and dewy (night); be kindly subject to intelligent (priests.)

2. There are three adamantine wheels in your chariot, conveying sweet articles of food; all (celestials) have known (it) when (starting) with Vená the beloved of Soma;[2] there are three columns placed (above it) for support;[3] and in it do you travel thrice by night and thrice by day.

3. Thrice in a day do you rectify the faults (of your worshippers); sprinkle thrice to-day the oblation with sweetness; and grant us Aswins, strength-giving food, thrice, evening and morning.

4. Visit, Aswins, thrice our house, and the person who is engaged in doing good unto us; come thrice to the person who deserves your protection and instruct us in three-fold knowledge; grant us gratifying fruits thrice and thrice shower food on us as (Indra pours down) rain.

5. Aswins, thrice confer upon us riches; thrice approach the divine rite; thrice preserve our intellects;

---

1 This refers to the three diurnal sacrifices at dawn, mid-day or sunset or to the deities passing equally through the heavens, the firmament and the earth.

2 This refers to the marriage of Vená with Soma when the Aswins filled their cart, with all sorts of good things. This legend is not to be found in the *Puránás*.

3 This means the posts created on the cart which the riders may lay hold of.

thrice grant us prosperity and food. The daughter of the Sun has got upon your three-wheeled car.

6. Thrice give us, Aswins, the celestial medicaments and those of earth and those of the firmament; confer on my son the prosperity of Sanyu;[1] protectors of wholesome medicinal herbs, give us pleasure about the three humours (of the body.)[2]

7. Aswins, who are to be thrice adored, repose daily in the triple (couch of) sacred grass upon the earth; O car-warrior Nâsatyas,[3] go from afar to the three-fold[4] (place of sacrifice) as the vital airs to living bodies.

8. Come, Aswins, with the seven mother-streams;[5] the three rivers are ready;[6] the three-fold oblation is prepared; rising above the three worlds, you defend the sun in the sky, who is established for both day and night.[7]

9. Where, Nâsatyas, are the three wheels of your triangular car? Where the three fastings and props (of the awning). When will the powerful ass be harnessed to your chariot that you may come to the sacrifice?

10. Come, Nâsatyas, to the sacrifice; the oblation is offered; drink the juice with mouths, that relish the sweet savour. Before dawn, Savitri has sent your

1 The son of Vrihaspati brought up by Aswins.

2 The wind or nerve-power, bile and phlegm.

3 Literally, in whom there is no untruth.

4 The text has only " to the three; the Scholiast adds' 'altars'

5 Gangá and other rivers are the parents of all the streams.

6 These are three sorts of jars or pitchers.

7 The rising and setting of the Sun indicate the arrival of both day and night.

wonderful car, shining with clarified butter (to bring you) to the rite.

11. Come Nâsatyas, with thirty-three[1] deities here to drink of the sweet (*Soma*-Juice); prolong our lives, remove our faults, restrain our enemies and live always with us.

12. Borne in your car traversing the three worlds, bring us, Aswins, wealth attended with male progeny; I call upon you, both listening to me, for protection; be to us for vigour in battle.

SUKTA V. (XXXV.)

THE *Rishi* the same; the first and ninth verses are in the *Jagati* metre, the rest in the *Trishtubh*. The deity of the whole hymn is Savitri, but in the first stanza, Agni, Mitra, Varuna and Night are mentioned as subordinate deities.

I INVOKE Agni first, for protection: I invoke Mitra and Varuna for protection; I invoke Night who is the root of rest to the world; I invoke the divine Savitri for protection.

2. Traversing, again and again, the dark firmament, arousing mortal and immortal, the divine Savitri travels in his golden chariot seeing the world.

3. The divine Savitri travels by an upward and downward path;[2] worthy of adoration, he travels with two white steeds; he comes here from a distance, destroying all sins.

4. The adorable Savitri, of many rays, having power to (remove) darkness from the world, has got

1 This *Sloka* is the original authority for the *Paurânik* enumeration of thirty three *Kotis* of deities.

2 Ascending from sun-rise to the meridian, and then declining.

upon his chariot, standing near, decorated with many kinds of golden ornaments and furnished with golden yokes.

5 His white-footed horses, *S'yáva,* harnessed to his chariot with a golden yoke, have shown light to mankind. Men and all the worlds are present before the divine Savitri.

6. There are three regions; two are near the sun and one leads to the dwelling of Yama.[1] The immortal (luminaries) depend upon Savitri as a car upon the pin of the axle; let him who knows (the greatness of Savitri) say it.

7. The deep-quivering, life-giving and well-directed solar ray has lighted up the three regions. Where now is the Sun? who knows to what sphere his rays have extended?[2]

8. He has lighted up the eight cardinal points, the three regions of living beings, the seven rivers; may the golden-eyed Savitri come here, conferring, upon the offerer of the oblation, desirable objects.

9. The golden-handed Savitri, the beholder of various objects, travels between the two regions of heaven and earth, removes deseases, approaches the sun[3] and covers the sky alternately with darkness and light.

---

1 Heaven and earth are the regions which lie in the immediate path of the Sun: the firmament is the road that leads to the realm of Yama, the ruler of the dead.

2 *Suparna*, the well-winged, is, in the *Nirghanta,* a synonym of *rasmi*, a ray; one of its epithets, *asura*, is here explained life-giving, *aṣu*, vital breath, and *ra*, who gives.—Wilson.

3 The Commentator explains it by saying that although *Savitri* and *Surya* are the same as regards their divinity, yet they are two different forms, and therefore one may go to the other.

10. May the golden-handed, life giving, well-guiding, exhilarating and affluent Savitri come here; for the deity, adored every evening, remains driving away *Rákshasás* and *Yatudhânas*.

11. Thy paths, Savitri, are prepared of old, free from dust and well made in the firmament; (coming) by these paths, easily traversable, preserve us today. Deity, speak to us.

ANUVA'KA VIII.

SUKTA I. (XXXVI.)

The *Rishi* is Kanwa, the son of Gohara; the deity is Agni. The metre of the old verses is *Brihati* having twelve syllables in the third *Páda* or quarter of the stanza; the metre of the even verses is termed *Satobrihati*, having the first and third *Pádas* equal.

We implore, with sacred hymns, the powerful Agni, whom other (*Rishis*) also laud for the behoof of you, who are many people, adoring the deities.

2. Men have recourse to Agni, the multiplier of strength; with oblations we adore thee; do thou, liberal giver of food, be well disposed to us here this day, and be our protector.

3. We select thee, Agni, the messenger and invoker of the deities, who art endued with all knowledge. Thy flames, who art mighty and eternal, spread around and thy rays touch the celestial region.

4. The deities Varuna, Mitra and Aryaman kindle thee, (their) ancient messenger. The man, who offers thee oblation, conquers all wealth by thy help.

5. Thou, Agni, dost give delight, art the invoker and messenger of the deities and the domestic guide

of human beings. All actions, which the celestials perform, are aggregated in thee.

6. Youthful and lucky Agni, whatever oblation is presented to thee, do thou, well disposed towards us, carry it to the powerful deities, either to-day or at any other time.

7. Likewise devout people adore thee who art bright with thine own radiance. Men, desirous of defeating their enemies, kindle him (Agni) with (seven) ministrant priests.

8. The destroying (deities along with thee) have killed Vṛitra; they have made earth, the celestial region and the firmament the spacious habitation (of living creatures); may Agni, possessed of weath, when invoked, be a benefactor to Kanwa like a horse that neighs in a conflict for cattle.[1]

9. Sit on the sacred grass, (for) thou art profusely possessed of accomplishments; shine forth, for thou art devoted to the deities; adorable and excellent Agni, emit the moving and graceful smoke.

10. Bearer of oblations, (thou art he) the most adorable whom the deities detained for the sake of Manu; whom, giver of wealth, Kanwa, the host of pious guests,[2] has detained; whom Indra detained and whom some other worshipper has detained.

11. Kanwa, attended by venerable guests, has made Agni more brilliant than the sun: his moving rays pre-eminently shine; him do these our hymns, him do we extol.

---

1 *Krandad-as'wa gavishtishu,* like a horse making a noise in wishes for cattle. The Scholiast adds *Sangrâmeshu,* in battles, having for their object the wish to win cattle,—*govishayechhâyukteshu.* The relation of the simile to Agni is somewhat obscure.—Wilson.

2 *Medhyatithi,* attended by venerable (*medhya*) guests (*atithi*).

12. Agni, giver of food, complete our treasures, for (the friendship) of the deities is obtainable through thee. Thou art the well-known lord of food, thou art great, make us happy.

13. Stand up erect for our protection like the divine Savitri; being erect[1] give us food, for which we invoke thee through priests, the performers of various sacrifices.

14. Erect, preserve us, by knowledge, from sin; consume all the *Rákshasás*; raise us aloft that we may range (in the world); convey our wealth (of oblations) to the deities that we may live.

15. Youthful and most resplendent Agni, protect us from *Râkshasâs*, and from the malevolent (man) who makes no gifts; protect us from injurious (animals), and from those who seek to kill us.

16. O thou of burning rays, do thou completely destroy those who make no gifts as (potter's ware) with a club; let not one, who is inimical to us, nor the man who attacks us with sharp weapons, prevail against us.

17. Agni is solicited for power-giving (riches); he has granted prosperity to Kanwa, he has protected our friends, as well as the (sage who was) the host of the holy, and (every other) worshipper (who sought him) for riches.

18. We invoke, from afar, along with Agni, Turvasa Yadu, and Ugrâdeva; let Agni, the arrester of the robber, bring here Navavâstwa, Brihadratha and Turviti.

---

1 *Agni,* as erect, is here said to be identified with the *Yupa,* or post, to which the victims, at a sacrifice of animals, are bound; and according to *Aswálayana,* this and the next verse are to be recited on such occasions at the time of setting up the post—Wilson.

19. Manu detained thee, Agni, (to give) light to the various races of mankind. Born for the sacrifice and gratified with oblation, thou, whom men salute, hast blazed for Kanwa.

20. The flames of Agni are luminous, powerful, fearful and never to be trusted. Consume entirely the *Râkshasâs*, *Yatudhânas* and all our other adversaries.

SUKTA II. (XXXVII.)

THE *Rishi* is Kanwa; the deities are the Maruts; the metre is *Gáyatri*.

O YE, Kanwas,[1] hymn, for us, the strength of Maruts, sportive, without horses,[2] but shining in their cars.

2. Who, borne by spotted deer, were born self-radiant, with weapons, war-cries[3] and decorations.

3. I hear the cracking of the whips in their hands wonderfully inspiring (courage) in the fight.

4. Address, the god-given[4] prayer, to those who are your strength, the destroyer of enemies, the powerful, possessed of brilliant reputation.

---

1 *Kanwas* may mean either the members of *Kanwa's* family or intelligent priests.

2 The word is *anarvánam*: the Commentator explains it as *bhrátrivya rahitam* without a brother's son; the meaning is perfectly unintelligible. But the word *Bhrátrivya* may mean "an enemy" and hence the expression may mean "without enemy." Rosen and Langlois accept this meaning. Wilson explains *arvan* as horse and says "being without horses would not be inapplicable to the *Maruts*, whose chariot is drawn by deer."

3 *Vâsibhih*, with sounds or speeches *i. e.* according to the Scholiast, with cries terrifying the enemy's army; *Vasi* is a synonym of *Vach*, speech, voice, in the *Nirghanta*—Wilson.

4 *Devattam-brahma*, the praise or prayer which recommends the oblation, obtained from the favour or instruction of the gods—Wilson

5. Laud the imperishable, sportive and resistless power of the Maruts, who were born amongst kine[1] and whose strength has been nourished by the milk.

6. Who is the oldest among you, O ye leading agitators of the celestial region and the nether world, who shake like the top (of a tree) all around?

7. Fearing your terrific and violent approach the householder has planted a firm (pillar); for even the many-ridged mountain is moved by you.

8. At whose impetuous approach, the earth trembles like an enfeebled king through fear (of his enemies).

9. Fixed is their birthplace (the sky), yet the birds (are able) to issue from (the sphere of) their parent; for your strength is everywhere (divided) between the two (regions).

10. They are the generators of speech: they spread out the waters in their courses: they make the lowing (cattle) to enter (the water) up to their knees (to drink).

11. They drive before them in their course, the well-known, long, vast, uninjurable, rain-retaining cloud.

12. Maruts, since you have the strength, send men to their respective works, drive the clouds.[2]

13. Whenever the Maruts pass, they fill the way with roar; every one hears their (clamour).

14. Come speedily, with your quick-coursing

---

1 The Text has *Goshu-Márutam*, the tribe of *Maruts* among the cows; another Text is cited, which says the *Maruts* were born of milk for *Prís'ni Pris'niyai vai payaso marutah.—Wilson.*

2 Max Müller renders it thus:—"You have caused men to fall, you have caused mountains to fall." The Text is *janaṇ acuchyavitan girracuchyavitan.*

(vehicles); the offerings of the Kaṇwas are prepared; be pleased with them.

15. The libation is prepared for your gratification; we are your (servants), that we may live the full term of our life.

SUKTA III. (XXXVIII.)

The *Rishi*, Deities and metre are the same.

MARUTS, who are fond of laudation, and for whom the sacred grass is trimmed, when will you take us by both hands as does a father his son?

2. Where are you now? When will you come? Pass from the celestial region, not from the terrene sphere. Where are the sacrificers crying like cattle?

3. Where, Maruts, are your new riches? Where your beautiful (articles? Where all your auspicious (gifts).[1]

4. O sons of Pris'ṇi,[2] even if you become mortal, your panegyrist would become immortal.

5. Never may your worshipper become indifferent to adore you, as a deer (is never indifferent) to pasture, so that he may not tread the path of Yama.[3]

---

1 The expressions.—*sumná, suvita*, and *soubhagá*, indicate, severally, children and kine, jewels and gold, and horses, elephants and the like.

2 The Text has *Pris'ni-Mátarah*; but *Pris'ni* is here explained by the Scholiast by *Dhenu*, a milchcow.

3 Max Müller translates the 4th and 5th Stanzas as follow:—" If you, sons of Pris'ni, were mortals and your worshipper an immortal, then never should your praiser be unwelcome, like a deer in pasture grass, nor should he go on the path of Yama;" and gives his reasons

6. Let not the most powerful and indestructible Nirriti[1] destroy us; let him fall with our thirst.

7. Truly the resplendent and powerful (Maruts), cherished by Rudra,[2] send down the rain without wind upon the desert.

8. Like a cow, having big udders bellowing (for its calf), the lightning roars, and hence the rain is set free by the Maruts.

9. They spread darkness over the day by a water-bearing cloud[3] and thence inundate the earth.

10. When the Maruts roar, every earthly habitation (shakes), and men tremble as well.

11. Maruts, with strong hands, come along the rivers, having variegated banks, with unobstructed course.[4]

---

for so doing. "I feel justified in so doing by other passages where the same or a similar idea is expressed, *viz.*, that if the god were the poet and the poet the god, then the poet would be more liberal to the god than the god is to him."

1 A Deity of the *Râkshas's* race.

2 *Rudriyâsah ; Rudrasya-imé* those who are of or belonging to *Rudra* ; explained *Rudrena-pâlitâh*, cherished or protected by *Rudra*.

3 The Text is *Parjanya* which Sáyana has explained as cloud. " Parjanya is a God who presides over the lightning, the thunder, the rain, and the procreation of plants and living creatures."

In his Rig *Véda*, Vol. I., p. 75, Max Müller remarks thus on the word :—" It is interesting to watch the personifying process, which is very palpable in this word, and by which Parjanya becomes at last a friend and companion of Indra."—Dr. *Buhler*.

4 Max Müller gives quite a different explanation of this Stanza :—" Marut, on your strong-hoofed steeds, go on easy roads after those bright ones (the clouds)—which are still locked up." The *Védârtha-Yatna*, renders it thus :—" Go, ye Maruts, along the banks of variegated rivers on strong-footed horses of unbroken speed." We do not, however, see the reasons for Max Müller's differing with the Scholiast.

12. May the felloes of your wheels be firm; may your cars and their horses be steady, and your fingers well-skilled (to hold the reins).[1]

13. (O ye priests) describe, in our presence, with words describing the true form of deities, Brahmaṇaspati,[2] Agni and the beautiful Mitra.

14. Make hymns by your mouths, spread it like a cloud spreading[3] rain; chant the laudatory hymn composed in *Gâyatrî* metre.

15. Glorify the host of Maruts, brilliant, worthy of laudation, entitled to adoration: may they be exalted by this our worship.

SUKTA IV. (XXXIX.)

THE *Rishi* and Deities are the same; the metre is *Vrikati* in the odd verses, and *Satovrihati* in the even.

O YE Maruts, when, shaking all stable objects, you direct your great vigour like a light downwards from afar, by whose sacrifice, by whose praise, (are you attracted)? to what (place of sacrifice), to whom, do you repair?

2. May your weapons be strong for driving away enemies and firm in resisting them; may your strength be worthy of praise and not (that) of a treacherous mortal.

---

1 The Text has *Susaṁskrita abhishavas.* Max Müller translates it as, "May your reins be well-fashioned." He says:—"*Abhisa* does not mean finger in the *Rig-Véda*, though Sáyana frequently explains it so, misled by Yáksha.

2 The lord of the *Mantra* or prayer.

3 The Text is *tatanas*; the *Védárta-Yatna* explains it as, *stanaáya*; rumble.

3. O ye leaders, when you break down what is stable, when you scatter what is ponderous, then you pass through the forest of earth and the defiles of the mountains.

4. Destroyers of foes, there is no enemy of yours either in the celestial region or on this terrestrial globe; O sons of Rudra, may your strength collectively humble (your enemies).

5. They make the mountains tremble, they set apart the lords of the forest. Go, divine Maruts, where-ever you like, with all your progeny, like those intoxicated.

6. You have harnessed the spotted deer to your chariot; the red deer yoked between them, (helps to) drag the car:[1] the earth[2] has heard about your coming and men are alarmed.

7. Rudrâs, we take recourse to your help, for the

---

1 The spotted deer, *Prishatí*, are always specified as the steeds of the Maruts. We then have in the Text, *prashtir-vahati rohita ; prashtih* is said to be a sort of yoke, in the middle of three horses or othe animals, harnessed in a car; but the word stands alone, without any grammatical concord, and it does not appear what is to be done with the yoke. *Rohita*, the Scholiast says, is another kind of deer, the red deer, who, *vahati*, bears or drags the car, *ratham náyati*. The sense may be something like that which is given in the translation but the construction of the original is obscure, apparently rude and ungrammatical.—*Wilson*.

Max Müller dos not accept this sense. He says,—" *Prastih* is explained by Sáyana's authority as a sort of yoke in the middle of three horses. If Sáyana's authority is to be invoked at all, one might appeal from Sáyana in this place, to Sáyana VIII., 7, 28, where *Prastih* is explained by him either by ' quick' or ' harnessed in front." '

2 The Text is *prithivi* ; but Sáyana explains it as *antariksha*, 'firmament.' But why? The context supports the translation of the word by 'earth.'

sake of our progeny; come speedily to the timid Kaṇwa, as you formerly came, for our protection.

8. Should any enemy,[1] instigated by you or by man, attack us, withhold from him food and strength and your help.

9. Maruts, possessed of superior intellect and perfectly worthy of a sacrifice, uphold Kaṇwa, come to us, with perfect protectiveness, as the lightning brings the rain.

10. Givers of most excellent (articles), you possess perfect vigour; shakers (of the earth), you possess perfect strength; Maruts, despatch your anger, like an arrow to the wrathful enemy of the *R*ishis.

SUKTA V. (XL.)

The Deity is Brahma*n*aspati; the R*ishi* is Ka*n*wa; the metre the same.

RISE up Brahmaṇaspati,[2] seeking the Deities we solicit thee. Bounteous Maruts, come near; Indra, be a partaker of the libation.[3]

2. Protector of strength,[4] man celebrates thee for the wealth[5] abandoned by the foe; Maruts, may h

---

3 The word *abhas* occurs in the Text. Max Müller translate as 'fiend.'

1 In a former passage, *Brahmanaspati* appeared as a form of Ag : in this hymn, he is associated with the Maruts although Indra is : separately named.

2 The Text is *Prás'rurvabáh.* Sáya*n*a explains it as either " partaker of the libation," or " the destroyer of Vritra."

3 The word is *putra*: Sáya*n*a explains it as *pataka*, 'protec ' Wilson translates the word etymologically as ' son.'

4 According to the *Védártha Yatna*,—" When a battle is imminei

who lauds you, obtain wealth, yielding beautiful horse and great vigour.

3. May Brahmaṇaspati, approach us; may the goddess of speech approach us; may the Deities drive away every enemy and conduct us to sacrifice, which is beneficial to man and (abounds) with respectfully presented offerings.

4. He who presents to the ministrant priest acceptable wealth, enjoys inexhaustible food. For him we worship in a sacrifice Ilâ,[1] attended by brave warrriors, inflicting much injury and incapable of being injured by any one.

5. Indeed Brahmaṇaspati recites the sacred prayer in which the Divinities Indra, Varuṇa, Mitra, and Aryaman reside.[2]

6. O ye, Deities, let us recite that felicitous and faultless prayer at sacrifices: if you, leaders, wish for this prayer, then will all that is to be spoken reach unto you.

7. Who (except) Brahmaṇaspati may come near the man, who is devoted to the Deities, who clips the

---

1 Sáya*n*a explains Ilá as *Manoh putri*, 'the daughter of Manu and the institutor of sacrifices. Allusion to Ilá is not out of place here because Brahma*n*aspati is the presiding Divinity of prayer or Sacrifice.

2 This and the next verse are directed to be recited at the *Agnistoma*-ceremony in connection with prayers addressed to Indra and the Maruts. Professor Roth cites it in proof of his theory, that Brahma*n*aspati is in an especial manner, the Divinity of prayer, which is not incompatible with his being identical with either Agni or Indra in the same capacity. He recites, it is said, aloud (*pravadati*) the prayer (*Mantra*), which ought to be so recited (*ukhyá*) by the mouth, according to the Scholiast, of the *Hotri*; in which *Mantra*, Indra and the rest abide, or are mystically present; or as explained in the Commentary on the next stanza, it is the *Mantra* or prayer that generates or brings them to the presence of the worshipper.—*Wilson.*

sacred grass: the sacrificer has gone with the priests (to the sacrificial chamber) for he possesses a house (abounding) internally with precious things.[1]

8. Let Brahmaṇaspati concentrate his strength; associated with the regal Divinities,[2] he kills (the enemy): in the time of danger, he maintains his station: armed with the thunderbolt,[3] there is none to encourage or discourage him in a great, or a small, battle.

SUKTA VI. (XLI.)

THE *Rishi* is Ka*n*wa: the first three and the last three stanzas are addressed to Varu*n*a, Mitra and Aryaman: the middle three to the A'dityas: the metre is *Gáyatrí*.

THE man whom the wise Varuṇa, Mitra and Aryaman protect, speedily subdues (his enemies).

2. He whom they heap (with riches), as if (collected) by his own hands; the man whom they defend from the malignant; every such man, safe from injury, prospers.

3. The kings (Varuṇa, etc.,) first destroy their (enemy's) forts, and then the enemies of those (who worship them) and put aside their evil deeds.

4. A'dityas, to you going to the sacrifice, the path is easy and free from thorns: no bad food is here prepared for you.

---

1 Sáya*n*a gives two interpretations of the expression, *antarbavat* 'abounding internally with precious things,' or 'containing sons and grandsons, etc.'

2 Sáya*n*a explains *Rajabhih* as *Varunadivih.*

3 This attribute would identity him with Indra, in which character he appears throughout this hymn.

5. A'dityas, leaders, may the sacrifice, which you come to by a straight path, lead to your gratification.

6. That mortal, (whom you favour), exempt from harm, gets all valuable wealth and offspring like himself.

7. How, my friends, shall we recite laudatory hymns (worthy) of the great glory of Mitra, Varuṇa and Aryaman?

8. I do not speak against him to you, who injures or reviles the man devoted to the Deities; I rather propitiate you with proffered riches.

9. For he (the worshipper) loves not, but fears to speak ill (of any one), as a gamester fears (his adversary) holding the four[1] (dice), until they are thrown.

SUKTA VII. (XLII.)

R*ishi* and metre as before: the Deity is Púshan.[2]

PUSHAN, convey us over the road, remove the wicked (obstructer of the way). Son of the Cloud, Deity, go before us.

---

1 The Text has only, *chaturaschid dadamánád vibhíyad-á-nidhátoh*, he may fear from one holding four until the fall. The meaning is supplied by the Scholiast, with the assistance of Yáska, *Chatura akshán dhárayatah kitavát*, from a gambler holding four dice; Sáyana says, four *cowri* shells,—*kapardakáh*; that is, where two men are playing together, the one who has not the throw of the dice or the shells is in anxious apprehension lest it should be against him.—*Wilson.*

2 *Púshan* is usually a synonyme of the Sun; that is, he is one of the twelve *A'dityas*. He is described by the Scholiast as the presiding Deity of the earth,—*prithivyabhimání dévaḥ*; he is also the cherisher of the world; from *púsh*, to nourish. According to the tenour of the hymn, he is the Deity presiding especially over roads or journeyings. His being called the son of the Cloud, is not incompatible with his character

2. If a wicked (adversary), Púshan, a robber, or one who delights in evil, points out to us (the way we ought not to go), do thou drive him from the road.

3. Drive him far away, apart from the road, the hinderer of our journey, a thief, a deceiver.

4. Trample with your feet upon the mischievous (body) of that evil-minded pilferer of both (what is present and what is absent), whoever he be.

5. Sagacious and handsome Púshan, we solicit of thee that protection wherewith thou hast encouraged the patriarchs.

6. Therefore do thou, who art possessed of all prosperity, and well equipped with golden weapons, bestow upon us riches that may be liberally distributed.

7. Lead us past our opponents; conduct us by an easy path; know, Púshan, how to protect us on this (journey).[1]

---

of earth personified as a male, as, according to other Texts of the *Véda*, the earth was born of the water,—*adbhyah prithiví;* and again, earth was the essence of the water; *tad yad apám sára ásít tat samahanyata sá prithiví abhavat,*—that which was the essence of the waters, that was aggregated, and it became earth. *Púshá* occurs also as a feminine noun, in which case it appears to be synonymous with *Prithivi*, the earth, as in the Text: *Pushádhwana pátu*, which is explained, *iyam pushá*, may this *Pushá* protect the roads; where the gender is denoted by the feminine pronoun *íyam:* and in another Text, *íyam vai pusheyam hídam sarvam pushyati,*—this is verily *Pushá*, for she cherishes this whole world. Throughout the hymn, however, *Pushan* is masculine.—*Wilson.*

1 In this and the two next verses, we have an example of what is not unfrequent, the repetition of a phrase as a sort of burden or refrain: the expression is, *Pushan iha kratum vidah,*—*Pushan*, know here, the act or business; that is, on this occasion or journey, know how to fulfil your function of giving us protection. Rosen renders it, *Pushan hic sacrificum animadverte*; *kratu* meaning an act of sacrifice, as well as act or action in general.—*Wilson.*

8. Lead us where there is abundant fodder; let there be no extreme heat by the way; Púshan, know how to protect us on this (journey).

9. Be favourable to us, fill us (with abundance), give us (all good things), sharpen us (with vigour), fill our bellies; Púshan, know how to protect us on this (journey).

10. We do not censure Púshan, but praise him with hymns; we solicit the good-looking (Púshan) for riches.

SUKTA VIII. (XLIII.)

The *Rishi* is the same; the Deity is Rudra;[1] the third stanza is addressed to Mitra and Varu*n*a also, and the last three verses to Soma; the metre of the last verse is *Anushtub*, of the rest, *Gâyatrí.*

When may we repeat a most grateful hymn to the wise, the most bountiful and mighty Rudra, who is (cherished) in our hearts?

2. By which earth may (be induced to) grant the gifts of Rudra[2] to our cattle, our people, our cows, and our progeny.

---

1 According to the Scholiast, *Rudra* means, he who makes to weep, who causes all to weep at the end of time; thus identifying him with the destroying principle, or *S'iva*; but there is nothing in the hymn to bear out such an identification; on the contrary, he appears as a beneficent Deity, presiding especially over medicinal plants.—*Wilson.*

2 *Aditi* is here said to mean the earth, who, it is wished, may so act (*karat*), that *Rudriya* may be obtained. The meaning of *Rudriya*, according to the Scholiast, is, *Rudra sambandhi bhéshajam*,—medicament in relation to or presided over by *Rudra*, conformably to the Text, *yá te Rudra s'ivâ tanuh, s'ivâ vis'wá ha, bhésháji s'ivá, Rudrasya bhéshajiti*,—whatever are thy auspicious forms, O *Rudra*, they are all auspicious; auspicious are medicaments, the medicaments of *Rudra.*—*Wilson.*

3. By which Mitra, and Varuṇa, and Rudra, and all the gods, being gratified, may show us (favour).

4. We ask the felicity of S'anyu,[1] from Rudra, the encourager of hymns, the protector of sacrifices, possessed of medicaments that confer delight.[2]

5. Who is so brilliant as S'anyu, who gratifies like gold, the best of the gods, the provider of habitations?

6. Who bestows easily-obtained happiness on our steeds, our rams, our ewes, our men, our women, and our cows?

7. Soma, grant us prosperity more than (sufficient for) a hundred men, and much strength-engendering food.

8. Let not the adversaries of Soma, let not our enemies, harm us: cherish us, Indra, with (abundant) food.

9. Soma, who art immortal, and abidest in an excellent dwelling, have regard for thy subjects, when at their head in the hall of sacrifice thou observest them (engaged in) decorating thee.[3]

---

1 *S'anyu* is said to be the son of *Vrihaspati*; nothing more is related of him.—*Wilson*.

2 *Jaláshabheshajam*, he who has medicaments conferring delight; from *ja*, one born, and *lásha*, happiness; an unusual word except in a compound form, as *abhilásha*, which is of current use; or it may mean, sprung from water (*jala*), all vegetables depending upon water for their growth.—*Wilson*.

3 Apparently there is some confusion of objects in this place, *Soma*, the Moon, being confounded with *Soma*, libation.—*Wilson*.

ANUVA'KA IX.

SUKTA I. (XLIV.)

PRASKANWA, the son of Kanwa, is the Rishi; *Agni* is the Deity, but the two first verses are addressed also to the As'wins and to Ushas (the dawn); the metre is *Brihati* in the odd verses, *Satobrihati* in the even.

AGNI, who art immortal, and cognizant of all begotten things, bring from the dawn to the donor (of the oblation), wealth of many sorts with an excellent habitation; bring hither to-day the gods awaking with the morning.

2. For thou, Agni, art the accepted messenger of the gods, the bearer of oblations, the vehicle of sacrifices:[1] associated with Ushas and the As'wins, bestow upon us abundant and invigorating food.

3. We select to-day Agni, the messenger, the giver of dwellings, the beloved of many, the smoke-bannered, the light-shedding, the protector of the worship of the worshipper at the break of day.

4. I praise Agni at the break of day, the best and youngest (of the gods), the guest (of man), the universally-invoked, who is friendly to the man that offers (oblations), who knows all that are born, that he may go (to bring) the other divinities.

5. Agni, immortal sustainer of the universe, bearer of oblations, deserving of adoration, I will praise thee, who art exempt from death, the preserver, the sacrificer.

---

1 *Rathiradhwaránám.* Rosen renders *rathih, auriga*, but Sáyana, explains it, *ratha-sthaniya*, in the place of a chariot; confirmed by other Texts; as, *esha hi déva-rathah*, he (Agni) is verily the chariot of the gods, and, *ratha ha vá esha bhutebhyo dévebhyo havyam vahati*, truly he is the chariot that bears the oblation to the spirits and the gods.—*Wilson.*

6. Juvenile, Agni, whose flames delight, who art universally invoked, and art praised (by us) on behalf of the worshipper, understand (our wishes), and, granting Praskaṇwa to live a lengthened life, do honour to the divine man.[1]

7. All people kindle thee, Agni, the sacrificer, the omniscient; do thou, Agni, who art invoked by many, quickly bring hither the sapient Deities.

8. Object of holy rites,[2] (bring hither) on the dawn following the night, Savitri, Ushas, the As'wins, Bhaga,[3] and Agni: the Kaṇwas pouring out libations, kindle the wafter of the burnt offering.

9. Thou, Agni, art the protector of sacrifices of the the people, and the messenger (of the gods); bring hither to-day the gods awaking at dawn, and contemplating the Sun, to drink the *Soma*-Juice.

10. Resplendent Agni visible to all, thou hast blazed after many preceding dawns, thou art the protector (of the people) in villages, thou art the associate of man placed on the east (of the altar).[4]

11. We place thee, Agni, as Manu placed thee, who art the implement of sacrifice, the invoker, the ministering priest, very wise, the destroyer (of foes), immortal, the messenger (of the gods).

12. When, cherisher of friends, thou art present as the *Purohita* at a sacrifice, and dischargest the mission to the gods, then thy flames roar like the resounding billows of the ocean.

---

1 *Namasya daivyam janam;* that is, the R*ishi* of the hymn, Praskan*wa*.—*Wilson.*

2 *Swadhwara;* from *su*, good, and *adhwara*, sacrifice; equivalent, according to the Scholiast, to the *A'havaniya* fire.—*Wilson.*

3 *Bhaga* is one of the *A'dityas.*—*Wilson.*

4 *Purohita*, which may also mean, the domestic priest.—*Wilson.*

13. Agni, with sharp ears, hear me : let Mitra, and Aryaman, and other) early-stirring Deities, with all the accompanying oblation-bearing Gods, sit down at the sacrifice upon the sacred grass.

14. Let the munificent Maruts, who have tongues of fire, and are encouragers of sacrifice, hear our praise ; let the rite-fulfilling Varuṇa, with the As'wins, and with Ushas, drink the *Soma*-Juice.

SÚKTA II. (XLV.)

THE Deity and R*ishi* are the same, except in the last stanza and the half of the preceding, which include any Deified Being ; the metre is *Anushtubh.*

AGNI, do thou, in this our rite, worship the Vasus, the Rudras, the A'dityas, or any other (living) being sprung from Manu, sacrificing well and sprinkling water.[1]

2. Verily the discriminating Gods are givers of rewards to the offerer (of oblations) : lord of red coursers, propitiated by our praises, bring hither the three and thirty Divinities.[2]

---

1 *Janam ; Manu jatam*, a man born of *Manu. Jan*, according to the Scholiast, here signifies a Divine Being in connection with the Divinities enumerated, another man, *devata-rupam*, of a divine nature or form.—*Wilson.*

2 We have had these alluded to on a former occasion (p. 75, n.) ; but, according to the *Aitdreya Bráhmana*, 2, 18, there are two classes of thirty-three Divinities each, the one consisting of those formerly specified, who are termed also *Somapas*, or drinkers of the *Soma*- Juice, and the other of eleven *Prayájas* (the same with the *A'pris*, p. 231), eleven *Anuyájas*, and eleven *Upayájas*, who are to be propitiated by oblations of clarified butter, not by libations of *Soma.* They are evidently little else than personifications of sacrifices.—*Wilson.*

3. Agni, accomplisher of solemn acts, cognisant of all who are born, hear the invocation of Praskaṇwa, as thou hast heard those of Priyamédha, of Atri, Virúpa, of Angiras.[1]

4. The performers of great ceremonies, the offerers of acceptable sacrifices, have invoked for (their protection), Agni, shining amidst the solemnities, with pure resplendence.

5. Invoked by oblations, giver of rewards, listen to these praises with which the sons of Kaṇwa invoke thee for protection.

6. Agni, granter of abundant sustenance, who art beloved of many, the sons of men invoke thee, radiant-haired, to bear the oblation (to the Gods).

7. The wise men have placed thee, Agni, in (their) sacrifices as the invoker, the ministrant priest, the donor of vast wealth, the quick-hearing, the far-renowned.

8. The wise (priests), with effused libations of *Soma*-Juice, have summoned thee, vast and brilliant Agni, to partake of the (sacrificial food), as they hold the oblation on the part of the individual who presents it.

9. Strength-generated,[2] giver of rewards, provider of dwellings, place here to-day upon the sacred grass the morning-moving Deities, or (other) Deified Being, to drink the *Soma*-Juice.[3]

---

1 The Commentator, on the authority of the *Nirukta*, 3, 17, calls these all R*ishis*. *Atri* and *Angiras* are always enumerated among the *Prajâpatis*; *Priyamedhas* may be the same as *Priyavrata*, the son of *Swáyambhua Manu*; and we have a *Virupa* among the early descendants of *Vaivas'wata Manu* who, as the father of *Ilá*, is the *Manu* of the *Veda*.—*Vishnu Purá na*—*Wilson*.

2 Produced by friction, which requires strength to perform effectually.—*Wilson*.

3 In this and the next stanza, we have again an allusion to some divine or deified person, *daivyam janam*, or to some other divinity

10. Worship with conjoint invocations, Agni, the present Deified Being; bounteous Divinities, this is the *Soma*-Juice; drink it, for it was yesterday expressed.[1]

SUKTA III. (XLVI.)

THE *Rishi* as before, the Deities are the Aswins; the metre is *Gáyatri*.

DEAR USHAS, not seen till now, removes darkness from the sky; As'wins, I laud you profusely.

2. The two Deities are of comely looks, have the Ocean for their mother,[2] distribute wealth by the mind and grant habitations by the pious rites (*i.e.*, when any sacrifice is celebrated).

3. When your chariot is drawn by horses to the heavens lauded (in various places) your praises are sung by us.

4. O guides, the Sun,—the evaporator of waters, the nourisher, the protector and beholder of sacrifice, nourishes (the Deities) with our oblation.

5. Násatyas, accepting our laudations, partake of the exhilarating *Soma*-Juice that animates your understanding.

---

without particularizing him; it may be intended for *Ka* or *Prajápati*, who, with Agni, here actually addressed, would make up the thirty-three Divinities, with the *Vasus*, *Rudras*, and *A'dityas*.

1 *Tiro-ahnyam* is said to be the appellation of the *Soma*-Juice so prepared; from *Tiras*, oblique or indirect, and *Ahnyam*, diurnal; that juice which is expressed on the preceding day and offered on the succeeding.

2 *Sindhu-matarau.* The Sun and the Moon, as the Scholiast states, are said to be born of the Sea. The As'wins are said to be the Sun and the Moon. And hence they are described here as the Seaborn.

13

6. As'wins, give us that invigorating food which may satisfy us, having removed the darkness (of want.)[1]

7. Come, as a boat, to carry us over an ocean of laudations: harness, As'wins, your car.

8. Your vessel, vaster than the sky, stops on the seashore; your chariot (waits on the land); the drops (of *Soma*-Juice) have been mixed up for your worship.

9. Kaṇwas, (ask of the As'wins),—(How) do the rays (of the Sun proceed) from the sky? (How) does the Dawn (rise) in the region of the waters? Where do you desire to manifest your own persons.[2]

10. (The Sun's) ray created light in the Dawn; the Sun (after rising) became like gold; the Fire (entering the Sun) shone with darkened flames.

11. A good path was made for the Sun to go beyond the boundary (of night); the radiance of the luminary[3] became profusely visible.

12. The singer of laudatory verses, again and again embellishes the work of protection of the As'wins, drinking *Soma*-Juice for exhilaration.

---

1 The word in the Text is *Tamastiraḥ*; literally, disperse the darkness. Sáya*n*a, however, means by it "the darkness of Poverty."

2 The whole of this stanza is very elliptical and obscure and largely indebted to the Scholiast; [literally it would run, Rays from the sky, *Kanwas*, cause of dwelling in the place of the rivers; where do you wish to place own [form? Sáya*n*a fills up by supposing that the *Kanwas* are directed to inquire of the *As'wins* the particulars specified in the translation. Without some such addition, however conjectural it may be, it were impossible to extract any meaning out of the passage.—*Wilson*.

3 The word in the Text in one place is R*itasya*, and in another *divaḥ*. Sáya*n*a explains both the words as *Súrya*, the Sun. *Védárthayatna* explains it: "Lo, the good road of the true religion for crossing over (misery) has manifested itself."

13. Causers of felicity, co-dwellers with your sacrificer, as with Manu, come here to drink of the *Soma*-Juice, and (accept) our praise.

14. May Ushas follow the lustre of your approach,[1] circumambient As'wins, and may you be pleased with the oblations offered by night.

15. As'wins, do ye both drink (the oblation) and confer happiness on us through your perfect protection.

---

1 The early Aryans used to adore the mixed light and darkness as As'wins, appearing in the sky before dawn. Mr. R. C. Dutt has given an exhaustive note in the Note appended to the First R*ik* of the Third *Súkta*. According to Yáska, the mixed light and darkness appearing in the sky, after midnight and before dawn, is represented by the As'wins. Max Müller means by the two As'wins the two periods of conjunction (See *Origin and Growth of Religion* (1882) p. 219. Goldstucker holds that the *Aswins* were deified men like the *Ribhus*. He writes in a *Note* on *Muir's Sanskrit Texts*:—"The transition from darkness to light, when the intermingling of both produces that inseparable duality expressed by the twin nature of these deities."

FOURTH ADHYA'YA.

ANUVA'KA IX.—*(Continued.)*

SUKTA IV. (XLVII.)

THE *Rishi* is Praskanwa; the Deities are the As'wins: the metre of the odd verses is *Brihati*; and of the even, *Satobrihati*.

AS'WINS, multipliers of sacrifice, this most sweet *Soma*-Juice is prepared for you, drink it of yesterday's expressing and grant riches to the offerer of oblation.

2. As'wins, come in your three-columned, triangular car, beautifully embellished with gold:[1] the Kanwas repeat your praise at the sacrifice; graciously hear their invocation.

3. A'swins, multipliers of sacrifice, drink this most sweet *Soma*-Juice. O ye bearers of wealth, carrying wealth in (your) chariot, approach to-day the offerer of oblation.

4. Omniscient As'wins, stationed on the sacred grass heaped in three chambers, sprinkle the sacrifice with sweet juice; the illustrious Kanwas, with effused libations, invoke you.

5. Such desired aids as you protected Kanwa with, do you, cherishers of pious deeds, preserve us; multipliers of sacrifice, drink the *Soma*-Juice.

6. Handsome As'wins, as you brought, in your

---

1 *Tribandhuréná-trivrita-rathéna*, "with a car with three posts, and triangular," is the explanation we had before. The Scholiast here proposes a somewhat different interpretation, and would render the terms "having three undulating fastenings of timber, and passing unobstructedly through the three worlds."—*Wilson*.

chariot, bearers of wealth, abundance to Sudása,[1] so bring to us riches coveted by many, whether from the firmament or the sky beyond.

7. Násatyas, whether you are near or afar, come to us in your well-made car, with the rays of the Sun.

8. Let your seven (horses), the grace of the sacrifice, bring you to be present at our sacrifice; guides (of men), conferring food upon the pious and liberal sacrificer, sit down on the sacred grass.

9. Come, Násatyas, in your sun-clad[2] chariot, in which you have ever carried riches to the offerer of oblation, to drink of the sweet *Soma*-Juice.

10. We invoke, with chanted and recited verses, the very affluent As'wins towards us for our protection. Have you not ever drunk the *Soma*-Juice in the favourite house of the Kanwas?

SUKTA V. (XLVIII.)

THE R*ishi* is the same, but the hymn is addressed to Ushas, the personified Dawn, or Aurora: the metre is the same as in the previous hymn.

USHA', daughter of the Divinity[3] of heaven, dawn upon us with riches. Vibhávari (diffuser of light) dawn upon us with abundant food; O goddess, being bountiful, dawn upon us with wealth of cattle.

---

1 Sudása is the son of Pijavana. He is called a *Rája* (king). In the *Puránás* we meet with two princes of the name of Sudása,—one in the solar line, and the other in the lunar line.

2 Literally, sun-skinned—*Súryatwachá*; that is, either surrounded, or invested, by the Sun, or like him in brightness.—*Wilson*

3 The Text has *Divas duhitá*: Sáyana explains it *dyudévatayas*—divinity of heaven. Wilson renders it as "daughter of heaven."

2. Possessed of horses, possessed of kine, givers of every sort of wealth,[1] (the Divinities of morning) are possessed of much that is necessary for the habitations (of men). Ushas, speak to me kind and beneficial words: give us the riches of the wealthy.

3. The Divine Ushas dwelt[2] (of yore): may she dawn to-day, the despatcheress of cars which are harnessed at her coming, as those who seek riches (send ships) to sea.[3]

4. Ushas, at thy approach, wise men turn their minds to benefactions. The wise Kanwa proclaims the name of those (liberal) men.

5. Ushas, nourishing (all), comes every day like a matron, the directress (of all domestic works), bringing all living creatures[4] to decripitude; she makes every biped engage in action and make the birds fly away (from their nests).

---

1 The three epithets are in the feminine plural, without a substantive: *aswavatih*, *gomatih*, *vis'wasuvidah*; the Scholiast supplies, therefore, *ushodévotáh*, the divinities of dawn, as if there were many.—*Wilson.*

2 *i.e.*, Used to make dawn formerly, as she is doing to-day.

3 The Text is *Samudre na sravasyavah*, like those desirous of wealth for sea; the Commentary supplies "Send ships." In the beginíng of the stanza we have *uvásha ushas*, which the Scholiast explains *puráni vásam akarot*, she has made a dwelling formerly, *i.e.*, *prabhátam kritavâti*, she produced the dawn.—*Wilson.*

4 The Text has *Jarayanti vrijanam*. Sáyana explains the first word as *Jarám prápayanti i.e.*, bringing into decripitude; and the second word, as *gamanas'ilam jangam*, *i.e.*, living or moving creatures. Wilson translates the expression as, "Conducting all transient (creatures) to decay." Benfey and Bollenson, understands the word *Jarayanti* as meaning "arouse." Muir renders the passage as, "she hastens on arousing footed creatures." We have literally followed the Scholiast.

6. She sends the diligent (to works); she despatches the solicitors (to their patrons)[1]; and shedder of dews[2] knows not delay; bestower of food at thy rising, the soaring birds do not wait (in their nests).

7. This auspicious Ushas has harnessed (her vehicles) from afar, above the rising of the Sun; and she comes gloriously upon man with a hundred chariots.[3]

8. All living beings adore her, that she may be visible; bringer of good, she lights up the world; the affluent daughter of heaven drives away the malevolent and disperses the absorbers[4] (of moisture.)

9. Shine around, Ushas, with cheering lustre; bring us profuse good luck every day and disperse darkness.

10. Bringer of good, the breath and life of all (creatures) rest in thee, for thou removest darkness; diffuser of light, come to us in thy spacious car; possessor of wondrous wealth, hear our invocation.

11. Ushas, accept the food of many sorts which exists among the human race; bring to the innocent rite the pious sacrificers who laud thee.

12. Ushas, bring from the firmament all the Deities, to drink the *Soma*-Juice; do thou give us excellent and invigorating food, together with cattle and horses.

13. May that Ushas, whose rays destroy the enemies,[5] and are seen (full of) auspiciousness, grant

---

1 The Text is *arthinah visrijati*, *i.e.*, "lets loose or despatches the solicitors." The Commentator says, "that the solicitors, having risen up early in the morning, go to the houses of their respective benefactors."

2 Muir translates the word *Odati* as "lively."

3 *i.e.*, many rays of light.

4 *Sridhah*; *Soshayitrin*; the driers up; possibly the clouds are meant.

5 The Text has *Rus'antaḥ*, Sâyana explains it as *S'atrún himsântaḥ*, "destroying the enemies." Wilson translates it as "bright."

us riches, adorable unto all, easily attainable and beautiful.

14. Adorable Ushas, whom the ancient sages invoked for protection and food, do thou, (radiant) with pure light, (pleased) by our offerings, accept our laudations.

15. Ushas, since thou hast to-day set open the two gates of heaven with light,[1] grant us a spacious and secure habitation: bestow upon us, goddess, cattle and food.

16. Ushas, associate us with profuse and multiform wealth, and with abundant cattle, with all foe-destroying fame, and, giver of sustenance, with food.

SUKTA VI. (XLIX.)

THE *Rishi* and Deity are the same; the metre is *Anushtubh.*

USHAS, come by auspicious ways from above the bright (region of the) firmament; let the purple kine[2] bring thee to the habitation of the offerer of the *Soma*-Juice.

2. Ushas, in the beautiful[3] and spacious chariot which thou ridest, come to-day, daughter of heaven, to the pious offerer of the oblation.

3. White-complexioned Ushas, upon thy approach, bipeds and quadrupeds (are in motion), and the winged birds flock round from the boundaries of the sky.

---

1 The east and west points of the horizon.

2 Purple cows—the vehicles of the morning.

3 The Text has *Supés'sam.* Sáyana explains it as either *S'obhanarupayuktam*, "beautiful"; or *S'obhanahiranyayuktam*, "embellished with brilliant gold."

4. Thou, Ushas, destroying darkness, illuminest the shining universe with thy rays: the Kaṇwas, seeking wealth, laud thee, as thou art, with hymns.

SUKTA VII. (L.)

The *Rishi* is Praskanwa, the Deity is Súrya, the Sun. The first nine stanzas are in the *Gáyatri* metre, the last four in the *Anushutbh.*

HIS coursers[1] bear on high the effulgent, all-knowing Sun, that he may be seen by all (the worlds).

2. At the approacch of the all-illuminating Sun, the Constellations[2] depart with the night, like thieves.

3. His illuminating rays behold men in succession, like blazing fires.

4. Thou, Súrya, travellest[3] (in a great way, incapable of being traversed by any); thou art visible unto

---

1 The Text has, *Ketavaḥ.* Sáyana explains it as either the rays of the Sun or its horses.

2 *Nakshatráni*, the Stars in general, or the Lunar Asterisms, which, according to different Texts, are considered to be the abodes of the Gods, or the visible forms of pious persons after death; as, *dévagrihá vai nakshatráni*, the Constellations are verily the dwellings of the Gods; and again, *yo vá iha yajate amum lokam nakshate*, either, he who performs worship here, obtains the next world, or, *sukritám vá etáni jyotínshi yan nakshatrani*, those Constellations are the luminaries of those who practise religious acts, that is, according to Sáyana, those who by attending to religious duties in this world attain *Swarga*, are beheld in the form of Constellations,—*iha loke karmánushtháya ye swargam prápnuvanti te nakshatrarúpena drisyante.—Wilson.*

3 Sáyana says, that, according to the *Smriti*, the Sun moves 2,202 *yojanas* in half a twinkle of the eye.—*Wilson.*

all; thou art the source of light;[1] thou shinest throughout the entire firmament.

5. Thou risest in the presence of the Maruts;[2] thou risest in the presence of mankind, and to be seen by the entire region of heaven.

6. With that light with which, thou, the purifier and defender from evil,[3] lookest upon this creature-bearing world.

7. Thou traversest the vast ethereal space, creating days and nights and seeing all creatures.

8. Divine and all-manifesting Súrya, thy seven coursers[4] bear thee, bright-haired, in thy car.

9. The Sun has yoked the seven mares[5] drawing his chariot (safely), and comes with them self-harnessed.

---

1 *Jyotishkrit*, giving light to all things, even to the Moon and the Planets, by night; for they, it is said, are of a watery substance, from which the rays of the Sun are reflected, in like manner as the rays of the Sun, falling upon a mirror placed in the door-way of a chamber, are reflected into the interior, and give it light. Sáyana also explains the whole passage metaphysically, identifying the Sun with the Supreme Spirit, who enables all beings to pass over the ocean of existence, who is beheld by all desirous of final emancipation, who is the author of true or spiritual light, and who renders everything luminous through the light of the mind.—*Wilson.*

2 The Text has, *dévanám vis'aḥ.* Sáyana explains it as, "in the presence of the Deities, the *Maruts*." Muir translates it as, "The race of Gods." The latter is a literal rendering of the Text.

3 The Text has, *Varuna*. Sáyana explains it as, "evil-preventing Sun."

4 The name of the Sun's horses is *Harita*. It may also mean the seven rays. The seven horses are the seven days of the week.

5 The Text has, *naptyaḥ.* Sáyana explains it as, "with them the car does not fall." Muir translates it as, "daughters of the car."

10. Beholding the up-springing light above the darkness, we approach the Divine Sun among the Deities, the most excellent light.[1]

11. Radiant with benevolent light, rising to-day and mounting into the highest heaven, do thou, O Sun, remove the sickness of my heart[2] and the yellowness (of my body).

12. Let us transfer the yellowness (of my body) to the parrots, to the starlings, or to the *Haritála* (tree).[3]

13. This A'ditya has risen with all (his) energy, destroying my enemy, for I cannot resist that foe.[4]

---

1 Sáyana also explains it as, the "Spiritual Sun." The darkness indicates the sin, and the approach to the Sun means the re-union with the Supreme Spirit.

2 *Hrid-roga* may also mean heart-burn or indigestion; *harimánam*, greenness or yellowness, is external change of the colour of the skin in jaundice or bilious affections. This verse and the two following constitute a *tricha* or triplet, the repetition of which, with due formalities, is considered to be curative of disease. Súrya, thus hymned by Praskanwa, cured him, it is said, of a cutaneous malady or leprosy under which he was labouring; accordingly Saunaka terms the couplets a *Mantra*, dedicated to the Sun, removing sin, healing disease, an antidote to poison, and the means of obtaining present happiness and final liberation. The especial worship of the Sun in India at the time of the first incursions of the Mohammedans, attributed to that luminary's having cured Samba, the son of Krishna, of leprosy, is fully related by M. Reinaud in his interesting *Mémoire sur l' Inde*, and was then, no doubt, of ancient date, originating with the primitive notions of the attributes of Sûrya here adverted to. The hymn is throughout of an archaic character.—*Wilson*.

3 The Text has, *Haridrava*. Sáyana explains it as *Haritáladruma* (tree). But there is no such tree. *Haridruvá* is truly a yellow vegetable power.

4 This enemy is either sickness or disease.

ANUVA'KA X.

SUKTA I. (LI.)

THE *Rishi* is Savya,[1] the son of Angiras: the Deity is Indra; the last two verses are in the *Trishtubh* metre, the rest in *Jagati*.

GLADDEN with laudations that ram,[2] (Indra), who is invoked by many, who is eulogised by hymns and is an ocean of wealth; whose good deeds, like the rays of light, bring about the well-being of mankind; adore the powerful and wise Indra, for the enjoyment (of riches).

2. The protecting and fostering *R*ibhus[3] hastened to the presence of Indra, of graceful motion, irradiating the firmament, imbued with vigour, the humiliator of his enemies, and the performer of a hundred sacrifices; and by them, encouraging words were uttered.[4]

3. Thou hast set open the cloud[5] for the Angirasas, thou hast shown the way to Atri, who vexes his adversaries by a hundred doors;[6] thou hast granted wealth, with food, to Vimada:[7] thou art wielding thy

---

1 Angiras performed penances for having a son like unto Indra, and accordingly the latter was born as his son Savya.

2 This refers to the legend that Indra came in the form of a ram to a sacrifice performed by Medhátithi. *Mesha* may mean "victors of enemies," says Wilson.

3 The R*ibhus*, as Sáya*n*a holds, mean here the Maruts. When an encounter took place between Indra and V*r*itra, it was the Maruts, who, being present there, encouraged the former.

4 Their encouraging words were,—"Strike; *Bhagaván*, be valiant."

5 Sáya*n*a has given two meanings of the word *gotra*, "a cloud," or "a herd of cattle." So the expression means either that "Indra showered rain by setting open the clouds," or "brought out the herd of cattle hidden by Pa*n*i."

6. *i.e.*, by various means or contrivances.

7 A *Maharshi*.

thunderbolt in defence of a worshipper engaged in battle.

4. Thou hast opened the receptacle of the waters; thou hast detained, in the mountain, the treasures of Vṛitra[1] and other Dánavás; when thou hadst killed Vṛitra the destroyer, thou madest the Sun ascend the sky to be seen (by all).

5. Thou, Indra, by thy devices, hast humbled the deceivers who presented oblations to their own mouths:[2] being favourably disposed towards men, thou hast destroyed the cities of Pipru, and hast well-defended *R*ijis'wan in robber-destroying (contests).[3]

6. Thou hast defended Kutsa in fatal fights with S'ushṇa; (for protecting Divodása) hospitable to his guests), thou hast destroyed S'ambara; thou hast trodden, with thy foot, upon the great Arbuda; thou wast born for the destruction of the oppressors.[4]

7. Forsooth, entire vigour has been placed in thee; thy mind delights to drink the *Soma*-Juice; it is known to us that the thunderbolt is deposited in thy hands; cut off the entire energy of the enemy.

---

1 V*r*itra—the head of the *Asuras*, who is described here as *Ahi*, is explained *hantrí*, "the slayer."

2 According to the *Kaus'itakis*, the *Asuras*, contemning, Agni, offered oblations to themselves, and the *Vájasaneyis* relate that when there was rivalry between the Gods and *Asuras*, the latter arrogantly said, "Let us not offer sacrifice to any one.—*Wilson.*

3 Pipru is called an *Asura*; *R*ijs'wan a worshipper whom they oppressed; *dasyu-hatyeshu,* in battles killing the *Dasyus*, robbers or barbarians.—*Wilson.*

4 S'ushna, S'ambara, and Arbuda are designated as *Asuras*; Kutsa is the name of a R*ishi*; *Atithigwa* is said to mean hospitable, and to be also termed Divodása; but it does not appear whether he is the same Divodása of the *Puranas.*—*Wilson.*

8. Know the *A'ryas* and they who are *Dasyus*:[1] restraining those who perform no religious rites, compel them to submit to the performer of sacrifices with *Varhis* (*Kus'a*-grass): be thou, who art powerful, the encourager of the sacrificer; I wish to laud all thy deeds in the sacrifice that gives thee satisfaction.

9. Indra abides, compelling the neglecters of holy rites to submit to those who perform them; and those who do not chant his praises, to them who are present (with them). Vamra, while praising him, growing and spreading through heaven, carried off the accumulated (materials of the sacrifice).[2]

10. When Us'anas[3] sharpened thy strength with his own, thy might, by its purified fierceness, terrified both heaven and earth. O thou having a mind favourably disposed towards man, let the will-harnessed steeds, fleet like the wind, convey thee, filled (with vigour), to (partake of the sacrificial) food.

11. When Indra is lauded along with charming Us'anas, he ascends (his car), drawn by more and more obliquely-going horses; fierce, he extracts the waters from the passing (cloud) in a torrent and has destroyed the extensive cities of S'ushna.

12. Thou mountest thy chariot willingly, Indra, for

---

1 The *Aryas* were those who used to perform religious rites and the *Dasyus* were inimical to them. The latter were probably the uncivilized tribes of India who had not been, till then, subdued by the *Aryas*.

2 The Text is here obscure,—*Vamra vijaghána sandihah*; *Vamra* destroyed the collections. The Scholiast says, that a R*ishi*, named *Vamra*, took advantage of Indra's absence from a sacrifice to carry away the accumulated heap of offerings, the marrow or essence of the earth.—*Wilson*.

3 *Ushanas* was the preceptor of the *Asuras*.

the sake of drinking the libations. Such in which, thou findest delight, have been prepared (at the sacrifice of S'áryáta;[1] be pleased with them, as thou art gratified by the effused *Soma*-Juices (at the sacrifices) of others, and thou shalt obtain imperishable fame in heaven.

13. Indra, thou hast given the youthful Vṛichayá[2] to the aged king Kakshívat, lauding thee and offering libations: thou, S'atakratu, wast Mená, the daughter of Vṛishaṇas'wa;[3] those thy deeds are to be recited at the time of offering libations to thee.

14. Indra has been served, so that he may help the performer of good deeds in their poverty. The laudation of the Pajras,[4] is (as stable) as the post of a doorway. Indra, the giver of riches, who desires horses, cattle, chariots and wealth, (for the sacrificers) is present.

---

1 S'aryáta was a *Rájarshi* according to the Scholiast, of the race of Bhrigu. The *Aitaréya Brahmana* calls him a prince of the race of Manu. The term is a patronymic, implying son or descendant of S'aryáti, who was the fourth son of the Manu Vaivaswata: the *Rishi* Chyavana married his daughter and a solemn sacrifice was held on the occasion, at which Indra and As'wins were present. Chyavana appropriated to himself the share of the oblation intended for the As'wins, at which Indra was very angry, and to appease him, a fresh offering was prepared. The Scholiast quotes this story from the *Kaus'itaki*. It is detailed in the *Bhagavata* and *Padma Puranas*.—*Wilson*.

2 Kakíshwat performed many sacrifices. Indra, pleased truly, gave him a youthful wife of this name.

3 The *Bráhmana* is cited for a strange story of Indra's having himself become Mená, the daughter of Vrishanas'wa, and having afterwards fallen in love with her. The Mena of the *Puránas* was the wife of Himávat, the king of mountains.—*Wilson*.

4 Pajras are said to be the same as the Angirasas.

15. This adoration is offered to the showerer of rain, the self-resplendent, the possessor of true vigour, the mighty: may we, Indra, be helped, in this conflict, by many heroes, and, in a handsome house, given by thee, may we live with a learned (progeny).

SUKTA II. (LII.)

THE *Rishi* and Deity are the same; the metre of the 13th and 15th verses is *Trishtubh*; and of the rest, *Jagatí*.

ADORE full well that ram who makes heaven known, in whose laudation a hundred worshippers are simultaneously engaged. Implore Indra with many prayers to ascend the chariot, which hastens like a fleet courser to the sacrifice for my protection.

2. When Indra, fond of sacrificial food, had killed Vṛitra, the obstructer of rivers, by pouring down the waters, he stood, amidst the torrents, firm like a mountain and, possessed of a thousand means of protecting (his followers), increased in strength.

3. He,—who covers the covering enemies,[1] who is spread like water in the firmament, the root of happiness (unto all), who has increased (in strength) by (drinking) the *Soma*-Juice,—him I invoke, Indra, possessed of increasing wealth, along with the intelligent priests, with a mind disposed to pious adoration, for he is the bestower of abundant food.

4. That Indra,—whom in heaven, the libations, sprinkled on the sacred grass, replenish, as the kindred rivers hastening to fill the ocean,—that Indra, whom the Maruts, the driers up of moisture, who are unobstructed,

---

[1] *i.e.*, who is victorious over his enemies.

and of undistorted forms, attended as auxiliaries at the death of Vṛitra.

5. His allies, exhilarated (by libations), preceded him, warring with (Vṛitra) holding the rain within himself, as rivers rush down declivities. Indra, animated by the sacrificial food, pierced Vala as did Trita break through the coverings (of the well).[1]

---

1 The Text has only, *paridhír iva tritah ;* and *tritah* may mean triple or threefold ; making the phrase, "as through triple coverings," or defences ; whence Rosen has, *custodes veluti a tribus partibus constitutos ;* M. Langlois is more correct, in considering *Tritah* as a proper name ; but it may be doubted if he has authority for rendering it by *Soma,—ou libation qui porte le nom de Trita ;* or for the additional circumstances he narrates. The legend told by the Scholiast and confirmed by other passages of the Text, as well as by the version of the story found in the *Nítimañjarí,* is wholly different. Ekata, Dwita, and Trita were three men produced in water by Agni, for the purpose of removing or rubbing off the reliques of an oblation of clarified butter, the proper function of the sacred grass, to the three blades of which placed on the altar, the legend may owe its origin ; but this does not appear from the narrative. The Scholiast, following the *Taittiríyas,* says that Agni threw the cinders of the burnt-offerings into water, whence successively arose Ekata, Dwita, and *Trita,* who, it elsewhere appears, were therefore called A'ptyas, or sons of water (*Súkta* CV. v. 9). Trita having on a subsequent occasion gone to draw water from a well, fell into it, and the *Asuras* heaped coverings over the mouth of it, to prevent his getting out ; but he broke through them with ease. It is to this exploit that Indra's breaking through the defences of the *Asura,* Vala, is compared. The story is somewhat differently related in the *Nítimañjari.* Three brothers, it is said, Ekata, Dwita, and Trita, were travelling in a desert, and being distressed by thirst, came to a well, from which the youngest, Trita, drew water and gave it to his brothers ; in requital, they threw him into the well, in order to appropriate his property, and having covered the top with a cart-wheel, left him in the well ; in this extremity, he prayed to all the gods to extricate him, and by their favour he made his escape. *Paridhi,* the term of the Text, means a circumference, a circular covering or lid. Mr. Colebrooke has briefly, but with his usual accuracy, cited this story in his account of the *Rig-Véda* (*As Researches,*

6. When, Indra, thou hadst smitten, with thy thunderbolt, the cheek of the wide-extended Vṛitra, who, having obstructed the waters, reposed in the region above the firmament, thy lustre, destructive of enemies, extended and thy strength became effulgent.

7. The hymns, Indra, that glorify thee, attain unto thee, as rivulets (flow into) a lake. Twashtṛi has increased thy becoming strength; he has sharpened thy bolt with (his) overpowering might.

---

viii., p. 388). Dr. Roth conceives Trita to be the same as Traitana, a name that occurs in a Text of the R*ig*, and, converting the latter into a deification, he imagines him to be the original of Thraetona, the *Zend* form of Feridun, one of the heroes of the *Sháh-Námá*, and of ancient Persian tradition.—*Zeitschrift der D. Morgenländischen Gesellschaft*, vol. ii., p. 216. Professor Lassen seems disposed to adopt this identification.—*Indische Alterthumskunde, Additions.* The identity of Trita and Traitana, however, remains to be established, and the very stanza quoted by Dr. Roth as authority for the latter name, is explained in the *Nitimañjari* in a very different sense from that which he has given. It is said, that the slaves of Dírghatamas, when he was old and blind, became insubordinate and attempted to destroy him, first by throwing him into the fire, whence he was saved by the *As'wins*, then into water, whence he was extricated by the same divinities; upon which Traitana, one of the slaves, wounded him on the head, breast, and arms, and then inflicted like injuries on himself, of which he perished. After these events, the sage recited in praise of the *As'wins* the hymn in which the verse occurs:—*Na má garannadyo mátritamá dásá yadím susamubdham abádhuh siro yad asya Traitano vitakshat swayam dása uro ansávapi gdha*, —"Let not the maternal waters swallow me, since the slaves assailed this decrepit old man; in like manner as the slave Traitana wounded his head, so has he struck it of himself, and likewise his breast and shoulders." If this interpretation be correct, there can be little relation between Trita and Traitana, and between the latter and Feridun. The former term has, however, found admission as a numeral, and apparently also as a proper name, into the *Zend* books. See M. Burnouf's "*Etudes sur les Textes Zends,*" *Journal Asiatique*, April, 1849; see also the word Trita, in the Glossary of Benfey's edition of the *Sáma-Véda.*—*Wilson.*

8. Indra of accomplished deeds, desirous of going to man with thy horses, thou hast slain Vṛitra, hast showered rain, hast taken in thy hands thy thunderbolt of iron, and hast placed the sun in the sky to be seen by us.

9. Through fear (of Vṛitra, thy worshippers) composed the suitable hymn of the *Vṛikat* (*Sâma*), self-illuminating, strengthening and forming the staircase to heaven; on which his allies (the Maruts), fighting for men, (guardians) of heaven and protectors of mankind, excited Indra (to destroy him).

10. The strong heaven was rent asunder with fear at the clamour of that Ahi, when thou, Indra, wast delighted by (drinking) the effused (*Soma*-Juice), and thy thunderbolt vigorously struck off the head of Vṛitra, the obstructer of heaven and earth.

11. Had the earth, Indra, been tenfold (in its extent) and men multiplied every day, then, Maghaván, thy prowess would have been properly renowned; the exploits, achieved by thy might, are vast like the sky.

12. Indra, bent upon destroying the enemies living, in thy strength, above the wide-expanded firmament, thou hast made the earth for our preservation. Thou art the representative of the strength (of the strong.) Thou hast encompassed the firmament and the sky as far as to the heavens.

13. Thou art the measure of the extended earth;[1] thou art the protector of the (*Swarga*),[2] frequented by

---

1 *Pratimánam bhuvah*, the counter-measure of the earth; that is, according to the Scholiast, of similar magnitude and like inconceivable power.—*Wilson*.

2 *Rishwavirasya brihatah pati*, lord or protector of the great (region), in which are the pleasant (*rishwa*) gods (*víra*).—*Wilson*.

the celestials: verily, with thy greatness, thou fillest all the firmament; forsooth, there is none other such as thou.

14. Thou, Indra, of whom heaven and earth have not attained the amplitude; of whose energy the waters, flowing above the heavens, have not reached the limit; of whom, when fighting with animation, created by the *Soma*, against the withholder of the rains, (his adversaries have not equalled the prowess); thou alone hast made everything else, (than thyself), dependent (upon thee).

15. The Maruts worshipped thee in this (battle); all the celestials in this engagement imitated thee in exultation, when thou hadst struck the face of Vṛitra with thy angular and fatal (bolt).[1]

SUKTA III. (LIII.)

The *Rishi* and the Deity are the same; the metre of the 10th and 11th stanzas is *Trishtubh*; of the rest, *Jagatí*.

We offer laudatory words to the mighty (Indra); we offer fitting praise to Indra in the house of the sacrificer engaged in the service. He (the Deity) has quickly acquired riches, as (a thief) hastily carries (off the property) of the sleeping. Praise, ill-expressed, is not prized among the givers of wealth.

2. Thou, Indra, art the giver of horses, of kine, of barley, the lord and protector of wealth, the instrument of habitation, the foremost in liberality, the most

---

1 The Text has only *bhrishtimatá badhéna*,—with the killer (or weapon) that has angles. According to the *Aitaréya Bráhmana*, the *Vajra*, or thunderbolt of Indra, has eight angles, or perhaps blades; *ashtas'rir vai vajra*.—*Wilson*.

ancient Deity; thou disappointest not desires (addressed to thee); thou art a friend to our friends; such an Indra we praise.

3. Wise and resplendent Indra, the achiever of mighty deeds; the riches, that are spread around, are known to be thine; having collected them, victor (over thy enemies) bring them to us, disappoint not the expectation of the worshipper who trusts in thee.

4. Propitiated by these (resplendent) offerings, by these libations, drive away poverty with gifts of wealth consisting of cattle and horses, and be delighted; may we, subduing our enemy, and relieved from foes by (pleased) by our libations, enjoy together abundant Indra, food.

5. Indra, may we become possessed of riches, and of food; and with energies agreeable to many, and shining around, may we prosper through thy divine power, the source of prowess, of cattle, and of horses.

6. O protector of the pious, they, who were thy allies (the Maruts), gladdened thee, while thou wast engaged in slaying Vṛitra; those oblations and libations gladdened thee, when thou, unimpeded by foes, didst destroy the ten thousand obstacles[1] opposed to him who praised thee and offered thee oblations.

7. Humiliator (of adversaries), thou goest from battle to battle, and destroyest, by thy might, city after city: with thy foe-prostrating associate (the thunderbolt,)[2]

---

1 *Das'a sahasráni vritráni;* the last is interpreted by A'varakáni, covers, concealments, obstructions —*Wilson.*

2 The Text has *Namyá sakhyá:* Sáyana has interpreted it, as rendered into English by Prof. Wilson, as, "foe-prostrating associate." *Védártha-Yatna* and Ramánáth Saraswati have explained it as, "with the help of thy friend the *Rishi* Nami."

thou, Indra, didst slay afar off the deceiver named Namuchi.[1]

8. Thou hast slain Krañja and Parṇaya with thy bright gleaming spear,[2] in the cause of Atithigwa: unaided, thou didst demolish the hundred cities of Vaṅgṛida, when besieged by *R*ijis'wan.[3]

9. Thou, renowned Indra, overthrowest, by thy not-to-be-overtaken chariot-wheel, the twenty kings of men, who had come against Sus'ravas, unaided, and their sixty thousand and ninety and nine followers.[4]

10. Thou, Indra, hast preserved Sus'ravas by thy protection, Túrvayáṇa by thy help: thou hast made Kutsa, Atithigwa, and A'yu[5] subject to the mighty, though youthful Sus'ravas.

11. Protected by the celestials, we remain, Indra, at the close of the sacrifice, thy most fortunate friends: we laud thee, for we enjoy through thee excellent offspring, and a long and prosperous life.

---

1 Namuchi is described both here and in the *Puránás* as an *Asura.*

2 The Text has *varttani*: Sáyana has explained it as, "*s'atru-prérana kus'alayá saktyá*, *i.e.*, a *sakti* capable of sending away the enemies." Langlois has translated "*varttani*" as "*Vigueur Puissante*;" and Wilson, as, "gleaming spear."

3 The first two are the names of *Asuras*; *Atithigwa* we have had before; *Vangrida* is called an *Asura*; and R*ijis'wan*, a *Rájá*; we have no further particulars, nor do they appear in the *Puránas.—Wilson.*

4 The legend is not *Pouránik.*

5 In the *Puránas*, A'yus is mentioned as the son of Purúravás: but here is A'yu, without the final sibilant.

SUKTA IV. (LIV.)

THE *Rishi* and the Deity are the same; the metre of the 6th, 8th, 9th, and 11th stanzas is *Trishtubh*: of the other seven, *Jagati*.

Do not throw us, Maghaván, into this iniquity, into these sinful conflicts, for the limit of thy strength cannot be measured. Thou art shouting in the heavens and making the waters of the rivers roar: why shall not the earth be filled with terror?

2. Adore the wise and powerful Indra; adoring the listening Indra, laud him, who adorns both heaven and earth by his irresistible might, who is the sender of showers, and by his bounty gratifies our desires.

3. Offer pleasant laudations to the great and illustrious Indra, who is the victor of enemies and is firm-minded by his own strength. He, of great renown, who is obeyed by his horses, the showerer of bounties and impetuous, drives away the *Asurás*[1] and enemies.

---

1 The word *Asura* occurs in the Text. Sáyana has given three different meanings of the word, *viz.*, (1) *s'atrunám nirastá*, the destroyer of *Asura*-enemies; (2) *asuḥ práno valam ráti dadati*, the mighty or powerful; (3) *asavaḥ pránaḥ téna chápaḥ lakshyante*, the giver of rain. Wilson has translated it as, "the giver of rain." In the first stage of their religious life, the Aryans used to adore their Divinities by two names, the *Dévas* and the *Asuras*. Afterwards when they were divided into two branches, the Iranis used to name their Deities as *Ahurás*; and the word *Dévas* was, with them, an appellative of sinful persons. On the other hand, the Aryans used to call their Deities *Devas*; and the sinful *Dánavas* as *Asuras*. Still in many places of the *Rig-Véda* we find the Deities addressed as *Asuras*. In the middle and last parts of the *Rig-Veda*, the word *Asura* is sometimes applied to the Divinities and sometimes to the *Dánavas*. It is very difficult to ascertain the real cause of such a difference. It may be that both the branches of the Aryans, after their separation, used to apply the word *Asura* to their Divinities. Perhaps the greater portion of the *Rig-Veda* was written at this time. And afterwards as differences of opinion increased, the Iranis began to use the word *Deva* as a term signifying sinful creatures; and the Aryans, the word *Asura*, as a synonym for the *Dánavas*.

4. Thou hast shaken the summit of the spacious heavens; thou hast thyself killed S'amvara by thy foe-destroying might; thou hast hurled with exulting and determined mind the sharp and bright-eyed thunderbolt against the assembled *Asurás*.

5. Thou, loud-shouting, hast poured the rain upon the wind and on the head of the maturing and absorbing (Sun). Who is above thee in the work that thou, endowed with a mind, unaltered and bent upon destroying enemies, hast done to-day?

6. Thou hast protected Naryya, Turvasa, Yadu, and Turvíti, of the race of Varrya; thou hast protected their chariots and horses[1] in a battle undertaken for necessary wealth; thou hast destroyed the ninety-nine cities (of S'amvara).[2]

7. That eminent person, the cherisher of the pious, advances his own prosperity, who, while offering oblations to Indra, sings his praise; or who, along with the offerings he presents, recites hymns (in honour of him); for him the bounteous Indra causes the clouds to rain from heaven.

8. Peerless is his power; peerless is his wisdom; may these drinkers of the *Soma*-Juice become equal to him by the pious act, for they, Indra, who present oblations, to thee augment thy vast strength and thy manly vigour.

9. These copious *Soma*-Juices, expressed with stones and contained in ladles, are prepared for thee; they are the beverage of Indra: quaff them; satiate thine

1 *Ratham; etasam;* the latter is a synonym of *As'wa,* in the *Nirganta,* but the words may also mean two R*ishis.*

2 The Commentary supplies this appellation.

appetite with them; and then fix thy mind on the wealth that is to be given (to us).

10. The darkness obstructed the current of the waters; the cloud was within the belly of Vṛitra; but Indra precipitated all the waters which the obstructor had concealed, in succession, down to the hollows (of the earth).

11. Bestow upon us, Indra, increasing reputation; (bestow upon us) great, augmenting and foe-subduing strength; protect us by making us rich; cherish the wise; and confer upon us wealth with excellent progeny and food.

SUKTA V. (LV.)

THE R*ishi* and the Deity as before; the metre, *Jagatí.*

THE power of Indra was vaster than heaven: earth could not equal Indra in bulk; formidable and most mighty, he has been ever the afflicter (of the enemies of) those men (who worship him); he whets his thunderbolt for sharpness, as a bull (his horns).

2. The firmament-abiding Indra grasps the wide-spread waters with his comprehensive faculties,[1] as the ocean (receives the rivers): he rushes (impetuous) as a bull, to drink of the *Soma*-Juice; he, the warrior, ever covets praise for his prowess.

3. Thou, Indra, hast not (set open) the cloud for (thine own) enjoyment; thou rulest over the great lords of riches: that Divinity has been, by his own strength,

---

1 *Gribhńáti varímabhis,*—he grasps with his powers of comprehending or collecting, *samvaranaih;* or it may be, by his vastness, *uru-twaih-vá.—Wilson.*

greatly known to us; that fierce (Indra) has been, on account of his exploits, placed by all the Celestials before them.

4. He is hymned by adoring (sages) in the forest; he stands beautifully by announcing his own strength amongst men; when protected by Indra, a wealthy sacrificer, the offerer of oblation, recites laudatory verses, Indra, the showerer of desires, engages him who is desirous of performing a sacrifice in that rite.

5. Indra, the warrior, engages in many great conflicts for (the behoof of) man, with his all-purifying prowess; when he hurls his fatal thunderbolt, every one immediately has faith in the resplendent Indra (as being highly powerful).

6. Desiring for fame, destroying the well-built houses of the *Asurás* with his power, expanding like the earth and setting the (heavenly) luminaries free from concealment, he, the performer of good deeds, enables the waters to flow for the behoof of his worshippers.

7. Drinker of the *Soma*-Juice, may thy mind be disposed to grant our desires; hearer of praises, let thy horses be present (at our sacrifice); thy charioteers are experts in restraining (thy steeds); therefore, (thy enemies) cherishing malevolent feelings against thee and carrying arms cannot injure thee.

8. Thou holdest in thy hands unexhausted wealth; thou, renowned (Indra), hast irresistible strength in thy body; thy limbs are invested with (glorious) exploits, as wells[1] (are surrounded by those who come for water); in thy members, Indra are many exploits.

---

1 Like wells, is the whole of the simile, in the usual elliptical style of the Text the amplification is from the Commentary.—*Wilson.*

SUKTA VI. (LVI.)

THE Deity, the *Rishi* and the metre are the same as in the preceding.

VORACIOUS (Indra) has risen up, as a horse (approaches) a mare, to partake of the copious libations (contained) in the (sacrificial) ladles; having stayed his well-horsed, golden and splendid chariot, he plies himself, capable of heroic (actions, with the beverage).

2. His adorers, bearing oblations, are thronging round (him), as (merchants) covetous of gain crowd the ocean (in vessels) on a voyage: ascend quickly, with a hymn to the powerful Indra, the protector of the solemn sacrifice, as women (climb) a mountain.[1]

3. He is quick in action and mighty; his faultless and destructive prowess shines in manly (conflict) like the peak of a mountain (afar), with which, clothed in iron[2] (armour), he, the suppressor of the malignant, when exhilarated (by the *Soma*-Juice), cast the wily S'ushṇa into prison and into bonds.

4. Divine strength waits, like the sun upon the dawn, upon that Indra, who is made more powerful for protection by thee, (his worshipper), who with resolute vigour resists the gloom, and inflicts severe castigation upon his enemies, making them cry aloud (with pain).

5. When thou, destroying Indra, didst distribute the (Vṛitra) hidden life-sustaining, undecaying waters through the different quarters of the heaven, then, animated (by the *Soma*-Juice), thou didst engage in

---

1 The Scholiast here also ekes out the scantiness of the Text,—as women climb a hill to gather flowers.—*Wilson.*

2 *A'yasah,* consisting of iron; that is, according to the Scholiast, whose body is defended by armour of iron, showing the use of coats of mail at this period, and intimating also, a representation of the person of Indra as an image or idol.—*Wilson.*

battle, and with exulting (prowess) slewest Vṛitra, and didst send down an ocean of waters.

6. Thou, mighty Indra, sendest down from heaven, by thy power, upon the realms of earth, the (world)-sustaining rain: exhilarated (by the *Soma*-Juice), thou hast expelled the waters (from the clouds), and hast crushed Vṛitra by a solid rock.[1]

SUKTA VII. (LVII.)

The Deity, the *Rishi* and the metre are the same.

I offer, the most desirable laudation to the most bountiful, the great, the opulent, the highly powerful and stately Indra, whose irresistible impetuosity is like (the rush) of waters down a precipice, and by whom widely-diffused wealth is laid open (to his worshippers) to sustain (their) strength.

2. Indra, this entire universe was engaged in thy sacrifice; the oblations of the sacrificer (flowed) like water (falling) to a depth; the beautiful, golden, fatal thunderbolt of Indra did not sleep upon the mountain.[2]

3. Beautiful Ushas, now present the oblation in this rite to the formidable, praise-deserving Indra, whose all-sustaining, celebrated and characteristic radiance has impelled him hither and thither, (in quest) of (sacrificial) food, as (a charioteer drives) his horses (in various directions).

---

1 *Sámayá páshyá;* the latter may be either, with a stone or a spear; but the adjective *samá*, whole, entire, seems to require the former.—*Wilson.*

2 Or against the side of *Vritra*; that is, it did not stop until it had performed its office.—*Wilson.*

4. Much-lauded and most opulent Indra, we are they, who, relying (on thy favour), approach thee; accepter of praise, no other than thou recieves our commendations; do thou be pleased (with our address), as the earth (cherishes her creatures).

5. Great is thy prowess, Indra: we are thine: satisfy, Maghavan, the desires of this thy worshipper; the vast heaven has acknowledged thy might; this earth has been bowed down through thy vigour.

6. Thou, the wielder of the thunderbolt, hast shattered with thy bolt, the broad and massive cloud into fragments, and hast sent down the waters that were confined in it, to flow (at will): verily thou alone possessest all power.

ANUVA'KA XI.

SUKTA I. (LVIII.)

The Deity is Agni; the R*ishi*, Nodhas, the son of Gotama; the metre of the first five verses is *Jagatí*; of the last four, *Trishtubh.*

The immortal Agni, generated by great strength,[1] quickly issues forth,[2] when he became the invoker of the Celestials and the messenger (of the sacrificer): he, going by suitable paths, created the firmament;[3] he worships (the Deities) in the sacrifice with oblations.

---

1 The Scholiast says that fire is generated by rubbing two sticks with great force.

2 The Text has *ni tundate.* Sáyana explains it as either *nitarám vyathayati*—"gives pain," or *nirgachháti*—"issues forth."

3 The firmament existed but in darkness, until fire, identified with light, rendered it visible, so that Agni may be said to have made or created it.—*vima ne*, or *nírmamé.*—*Wilson*

2. Undecaying Agni, combining his food[1] (with his flame) and devouring it quickly, ascends the dry wood; (the blaze) situate on the back (of Agni), spreading hither and thither for consuming, shines like a horse and roars like a roaring (cloud) in the height of heaven.

3. The immortal and effulgent Agni, the bearer of oblations, placed in front of all by the *Rudras* and *Vasus*, the invoker (of the Celestials), who is present at a sacrifice, and conquers the wealth (of the enemies), lauded by his worshippers, and admired like a chariot amongst mankind, accepts[2] the oblations that are successively presented.

4. Urged on by the wind, and roaring loudly, Agni easily sits upon the trees with his burning tongue and diffusive energy; when, undecaying and fiercely-blazing Agni, thou rushest rapidly like a bull amongst the forest trees, thy path is blackened.

5. The flame-weaponed and breeze-excited Agni, assailing the unexhaled moisture (of the trees), with all his strength, in a volume of fire, rushes triumphant (against all things) in the forest, like a bull, and all, whether stationary or moveable, are afraid of him as he flies along.

6. The Bhrigus amongst men, for the sake of being born as Celestials, cherished thee like a costly treasure, Agni, who sacrificest for men, who art the invoker (of the Celestials), the (welcome) guest at sacrifices, and who art to be esteemed like a loving friend.

---

1 The Text has '*adma*,' food, or what may be eaten; but the Scholiast explains it, *trina gulmádikam*, straw and twigs; in contrast to *atasa*, which presently occurs, and which he explains by *káshtha*, wood or timber.—*Wilson*.

2 It may also mean "makes repeatedly over to the houses of worshippers desirable wealth." Sáyana has given both the explanations.

7. I worship with oblations that Agni whom the seven invoking priests invite as the invoker of the Celestials; who is most worthy of adoration at sacrifices, and who is the giver of all riches: I solicit of him riches.

8. Son of strength, favourably-shining Agni, grant to thy adorers, on this occasion, uninterrupted happiness: offspring of food, preserve him who praises thee from sin with guards of iron.

9. Agni of various rays, be a house to him who lauds thee. Wealthy Agni,[1] be a source of happiness to the wealthy (sacrificers); protect, Agni, thy worshippers from sin; may Agni, who is rich with righteous deeds, come (to us) speedily in the morning.

SUKTA II. (LIX.)

THE *Rishi* is Nodhas; the Deiti, Agni, in the form of *Vais'wánara*;[2] the metre is *Tristubh*.

WHATEVER other fires there may be, they are but ramifications, Agni, of thee; all the immortals rejoice in thee: thou, Vais'wánara, art the navel of men and upholdest them like a deep-planted column.[3]

2. Agni, the head of heaven, the navel of earth, became the ruler over earth and heaven: all the

---

1 This a very unusual appellative of Agni, and is a common synonym of Indra, although, in its proper sense of a possessor of riches, it may be applied to either.—*Wilson.*

2 *Vais'wánara*; from *vis'wa*, all, and *nara*, a man; a fire common to all mankind; or, as here indicated, the fire or natural heat of the stomach, which is a principal element of digestion.—*Wilson.*

3 That is, as a pillar or post fixed firmly in the ground supports the main beam or roof of a house.—*Wilson.*

Celestials created thee, Vais'wánara, in the shape of light, for the *A'ryya*.[1]

3. Treasures were deposited in the Agni, Vais'wánara, like the permanent rays (of light) in the Sun: thou art the sovereign of all the treasures that exist in the mountains, in the herbs, in the waters, or amongst men.

4. Heaven and earth expanded as it were for their son.[2] The experienced sacrificer recites, like a bard,[3] many ancient and copious praises addressed to the graceful-moving, truly-vigorous and all-guiding Vais'wánara.

5. Vais'wánara, who knowest all that are born, thy magnitude has exceeded that of the spacious heaven: thou art the monarch of Manu-descended men; thou hast regained for the Celestials in battle, the wealth (carried off by the *Asuras*).[4]

6. I extol the greatness of that showerer of rain whom men celebrate as the slayer of Vṛitra: the Agni, Vais'wánara, killed the stealer (of the waters) and

---

1 This is the first verse of a *Tricha* to be recited at a ceremony observed on the day of the equinox. Agni is said to be the head of heaven, as the principal element, and the navel of earth, as its main source of support. The term *A'ryya* may apply either to Manu as the institutor of the first sacrifice, or to the *Yajamána*, the institutor of the present rite.—*Wilson.*

2 The Scholiast supports this affiliation by citing another Text; but that does not apply particularly to any form of Agni, but to himself: *Ubhá pitará mahayan ajáyata agnir dyává prithiví*,—Both parents, heaven and earth, expanding, Agni was born.—*Wilson.*

3 The Text has *manushya*: Sáyana explains it as, a panegyrist, or bard.

4 It is supplemented so by the Commentator.

sent them down (upon earth), and clove the (obstructing) cloud.[1]

7. Vais'wánara by his magnitude is all men,[2] and is worthy of being adored in sacrifices of nutritious viands.[3] Agni, endued with rays and truthful speech, praises, with many commendations, Purunítha, the son of S'atavani.[4]

---

1 We have Vais'wánara here evidently identified with Indra, an identification not inconsistent with *Vaidik* theogony, which resolves all the Divinities into three,—Fire, Air, and the Sun, and those three again into one, or the Sun (*Nirukta*, 7, 4); but the Scholiast says we are to understand Vais'wánara, in this verse, as the Agni of the firmament, the *Vaidyuta*, the lightning or electric fire. The firmament, or middle region, is properly that of Váyu, the Wind, or of Indra; the inferior region, or earth, is the proper sphere of Agni, and that of the upper region, or heaven, of the Sun. The Scholiast cites a passage from the *Nirukta*, 7, 21, in which it is discussed who Vais'wánara is, and two opinions are compared, one which places him in the middle region, and identifies with Indra or Váyu, or both, in which character he sends rain, an office that the terrestrial Agni cannot discharge; and another which identifies him with Súryya, or the Sun in the upper sphere. Both are, however, considered by the Scholiast to be untenable, chiefly from the etymologies of the name, which make Vais'wánara an Agni, the fire, as above stated, of the middle region, or lightning; from which, when fallen to earth, the terrestrial fire is born, and from which also the rain is indirectly generated, the burnt-offering ascending to the Sun; and it is in consequence, from the Sun that rain descends; Vais'wánara is therefore an Agni. According to *Pauránik* astronomy, Vais'wánara is the central path of the Sun; in mythology, he occurs as one of the *Dánavás*. The cloud is termed in the Text *S'ambara*, who is elsewhere called an *Asura*.—*Wilson*.

2 The Text has *Vis'wakrishti*, literally rendered, all men: it means Agni has acquired sovereignty over all men.

3 *Bharadwájeshu*; in sacrifices which present food in the shape of nutritious (*pushtikara*) oblations of clarified butter (*havis*); or it may mean, who is to be worshipped by the R*ishis* termed *Bharadwájas*, or of the *Gotra*, or race of *Bharadwája*.—*Wilson*.

4 These are *Vaidik* names; *S'atavani* is so called as the offerer of a hundred, *i.e.*, numerous, sacrifices; his son has the patronymic *S'átavaneya*.—*Wilson*.

SUKTA III. (LX.)

THE Rishi is the same; the Deity is Agni; the metre *Trishtubh.*

MA'TARIS'WAN brought as a friend to Bhṛigu,[1] the celebrated Vanhi, the illuminator of sacrifices, the careful protector (of his votaries), the swift-coursing messenger (of the Celestials), the offspring of two parents,[2] highly spoken of like wealth.

2. Both (Celestials and men)[3] are the worshippers of this ruler; those who are to be desired (the Celestials) and the mortals bearing oblations (are also the worshippers); for this adorable invoker (of the Celestials), the protector of people and distributor of desired-for objects, was placed by the officiating priests (upon the altar), before the Sun was in the sky.[4]

3. May our newest celebration[5] come before that Agni, who is sweet-tongued, and is to be engendered

---

1 The Wind brought Agni to the sage Bh*r*igu, as a friend (*râti*); some translate it, a son, as in the Text, *râtim bhrigúnám*,—the son of the Bh*r*igus. The more modern Sanskrit confirms the first sense, as, although it has lost the original simple term, it preserves it in the compound *aráti*, an enemy, one not (*a*) a friend (*ráti*), an unfriend.—*Wilson.*

2 The Commentator explains it as either the offspring of heaven and earth, or produced by two pieces of wood.

3 The Text has only *ubhayásah*, the both, which the Scholiast explains either Gods and men, or the ministering priests and their employer the *Yajamána*. The same authority would repeat the phrase, Gods and men, as the sense of the Text, *Us'ijo ye cha martáh*, explaining the first by *kámayamána deváh*,—those who are to be wished for, the Gods; he also proposes as an alternative for *us'ijah*, *medhávinah*, wise, or the priests, and for mortals, the *yajamánas.—Wilson.*

4 The priests conduct the *Yajamána* to the place where the fire has been prepared before the break of day by the *Adhwaryu.—Wilson.*

5 *Navyasí sukírttih;* as if the hymn were of very recent composition.—*Wilson.*

in the heart;[1] whom the descendants of Manu, sacrificing and presenting oblations to him, beget in the time of battle.[2]

4. Agni, the desirable, the purifying, the giver of dwellings, the excellent, the invoker (of the Deities), has been placed (upon the altar) among men: may he be determined upon subduing (our foes), the protector of (our) dwellings, and the lord of treasures in the sacrificial chamber.

5. We, born of the race of Gotama, laud thee, Agni, the protector of riches, with desirable (hymns): rubbing thee, the bearer of oblations, (as a rider rubs down) a horse:[3] may he, who has acquired riches by sacred rites,[4] come hither quickly in the morning.

SUKTA IV. (LXI.)

The Deity is Indra; the R*ishi* and the metre are the same as in the previous hymn.

I offer acceptable adoration and oblations, offered by the preceding sacrificers, to that powerful, quick-coursing, mighty, praiseworthy and unobstructed Indra, as food (to a hungry man).

---

1 Agni, it is said, is engendered of air; but that air is the vital air, or breath, and Agni therefore is said to be produced in the heart, or in the interior of the human body.—*Wilson.*

2 In order to make burnt-offering to secure success.—*Wilson.*

3 The Text has only rubbing, or rather sweeping, thee as a horse; that is, according to the Scholiast, brushing the place of the fire for the burnt-offering, the altar perhaps, in like manner as persons about to mount a horse rub with their hands the part where they are to sit; one inference from which is, that the early Hindus had no saddles.—*Wilson.*

4 The Text has *dhiyávasu*: Sáyana explains it as, "*karmaná budhyá bá práptadhana*," *i.e.*, obtained riches by sacred rites or purified intellect.

2. I offer (oblations, acceptable as) food (to the hungry), to that Indra: I raise (to him) exclamations that may be of efficacy in discomfiting (my enemies): others (also) adore Indra, the ancient lord, in heart, in mind, and in understanding.

3. I offer with my mouth a loud exclamation, with powerful and pure words of praise, to exalt him who is the type (of all), the giver (of goo things), the great, the wise.

4. I send hymns to him (Indra), as the constructor of a car drives it to its owner, (so that he) may thence (obtain) food;[1] I send praises, to him who is entitled to commendation; and most excellent oblations, to the wise Indra.

5. For the sake of food, I combine praise with the instrument of invocation,[2] as (a man harnesses) a horse (to a car); I begin to celebrate the heroic, munificent and food-conferring Indra, the destroyer of the cities (of the *Asuras*).

6. For that Indra, verily Twashtṛi sharpened the well-acting, sure-aimed thunderbolt for the battle, with which fatal (weapon), the mighty and lordly (Indra), desirous of killing his enemies, pierced the vital parts of Vṛitra.

7. Quickly quaffing the libations, and devouring the grateful viands (presented) at the three (daily) sacrifices which are dedicated to the creator (of the

---

1 *Ratham na tashtéva tatsináya; Sina*, according to the *Nirukta*, is a synonym of food (*Nirukta*, 5, 5); *tat* implies the owner of the car, for his food.—*Wilson.*

2 *Arkam juhvá*; the latter is defined, the instrument of invocation, the organ of speech; the former means, as usual, hymn or praise in metre.—*Wilson.*

world),[1] he, the pervader of the universe,[2] stole the ripe (treasures of the *Asuras*): the vanquisher (of his foes), the hurler of the thunderbolt, encountering, pierced the cloud.[3]

8. To that Indra the women, the wives of the Celestials,[4] addressed their hymns, on the destruction of Ahi; he encompasses the extensive heaven and earth; they two do not surpass thy vastness.

9. His magnitude verily exceeds that of the heaven, and earth, and sky; Indra, self-irradiating in his

---

1 He may be so termed, as everything in the world proceeds from rain.—*Wilson.*

2 The term of the Text is *Vishnu*, applied to Indra as the pervader of all the world,—*sarvasya jagato vyapakah.*—*Wilson.*

3 *Varáha*, one of the synonyms of *Mégha*, 'cloud,' in the *Nighantu*; or it may mean sacrifice, from *vara*, a boon, and *aha*, a day. In reference to this purport, a different explanation of the Text is given, which is somewhat obscure: *Vishnu*, it is said, means the personified sacrifice (*yajña*), in which character he stole or attracted the accumulated wealth of the *Asuras*; after which he remained concealed behind seven difficult passes, or the days of initiatory preparation for the rite. Indra having crossed the seven defiles, or gone through the seven days of initiation, pierced or penetrated to, or accomplished, the sacrifice. This explanation is supported by a citation from the *Taittiríya*, which is still more obscure: This *Varaha*, the stealer of what is beautiful, (?) cherishes beyond the seven hills the wealth of the *Asuras*; he (Indra), having taken up the tufts of the sacred grass, and pierced the seven hills, slew him.—*Varáhoyam vámamoshah saptánám girínám parastád vittam védyam asuránam vibhartti; sa darbhapinjúlam uddhritya, sapta girín bhittwa, tam ahanniti.*—*Wilson.*

4 The wives of the Gods are the personified *Gáyatrí*, and other metres of the *Védas*; according to the Scholiast, the term *gnah*, preceding *dévapatnih*, usually means females, or women, whose nature, the Scholiast says, is locomotive,—*gamanaswabhavah.*—*Wilson.*

dwelling, equal to every exploit, engaged with no unworthy foe, and skilled in conflict, calls to battle.[1]

10. Indra, by his power, cut to pieces with his thunderbolt Vṛitra, the absorber (of moisture), and set free the waters obstructed by Vṛitra and capable of protecting the universe, like cows (recovered from thieves); and, consentient (to the wishes) of the giver of the oblation, (grants him) food.

11. Through his power the rivers sport, since he has, by his thunderbolt, determined their limits; establishing his supremacy (by killing Vṛitra) and granting a (recompense) to the giver (of the oblation), he, the swift-coursing, provided a resting-place for Turvíti.[2]

12. Indra, the quick-coursing and strength-endowed lord (of all), hurl thy thunderbolt at this Vṛitra and cut off his joints, as (butchers cut up) a cow,[3] that the rains may issue from him, and the waters flow (over the earth).

13. Describe, with new hymns, the former exploits of that quick-coursing Indra, when holding his weapons in battle, he encounters and destroys his foes.

---

1 The Scholiast says, he calls *the clouds* to battle, for by the mutual collision of the clouds rain is engendered.—*Wilson.*

2 The name of a R*ishi*, who, the Scholiast adds, had been immersed in water: Indra brought him to dry land.—*Wilson.*

3 The Text has, "cut in pieces the limbs of Vritra, as of a cow" (*gor na*); the Commentator supplies the rest, "as worldly men, the carvers of flesh, divide here and there the limbs of animals." The expression is remarkable, although it may not be quite clear what is meant by the term used by Sáyana, *vikartarah*, cutters up, or carvers: perhaps the word should be *vikretarah*, venders of meat, butchers: at any rate it proves that no horror was attached to the notion of a joint of beef in ancient days among the Hindus.—*Wilson.*

14. Through fear of him, the mountains remain still; and through fear of his appearance, heaven and earth tremble: lauding repeatedly with hymns the preserving power of that beloved Indra, Nodhas speedily acquired vigour.

15. He alone (is capable of subduing his enemies), and is the powerful lord of manifold riches; give unto him the hymns which he has desired for. Indra defended the pious sacrificer Etasa, when fighting with Súryya, the son of Swas'wa.[1]

16. Indra, harnesser of steeds, the descendants of Gotama have offered to thee encómiastic hymns to secure thy presence: confer upon them manifold riches;[2] may he, who has acquired wealth by pious deeds, come here speedily in the morning.

---

1 The legend relates that a king named Swas'wa, or the lord of good (*su*) horses (*as'wa*), being desirous of a son, worshipped Súryya, who himself was born as the son of the king; at a subsequent period, in some dispute between him and the R*ishi* Etasa, Indra took part with the latter.—*Wilson*.

2 The Text has *dhiyam*: it may mean either "intellect," or "riches."

FIFTH ADHYA'YA.

ANUVA'KA XI.—*(Continued.)*

SUKTA V. (LXII.)

THE R*ishi* is Nodhas; the Deity, Indra; the metre, *Trishtubh.*

WE meditate, like Aṅgiras, an excellent hymn (to be addressed) to that powerful and praise-deserving Indra, who is to be worshipped by his sacrificers (with hymns) capable of bringing him to the ceremony: let us repeat a prayer to the celebrated leader of all.

2. Do you, priests, offer to the vast and most powerful Indra, a great hymn, fit to be chanted aloud;[1] for through him our forefathers, the Aṅgirasas, adoring him, and knowing the footmarks, recovered (the stolen) cattle.

3. When the search was set on foot by Indra and the Aṅgirasas, Saramá secured food for her young;[2] then Vṛihaspati[3] killed the devourer and rescued the kine, and the Celestials, with the cattle, proclaimed their joy aloud.

4. Powerful Indra, who art to be gratified with a laudatory and well-accented hymn by the seven

---

1 The expression is *ángushyam Sáma,* a *Sáma* fit to be recited aloud,—*ághoshya-yogyam;* such as the *Rathantaras*, and other prayers, which are usually considered portions of the *Sáma Véda;* but the Commentator understands *Sáma* in this place to mean, singing or chanting of the R*ichas*:—R*ikshu yad gánam tasya sámetyákhyá.*—*Wilson.*

2 When Indra desired the bitch Saramá to go in search of the stolen cattle, she consented to do so only on condition that the milk of the cows should be given to her young ones, which Indra promised.—*Wilson.*

3 Vrihaspati is here used as a synonym of Indra, the protector or master (*pati*) of the great ones (*brihatám*), the gods.—*Wilson.*

priests, whether engaged for nine months, or for ten; and,[1] desirous of (safe) protection, thou hast terrified by thy voice the divisible fructifying cloud.[2]

5. Destroyer of foes, praised by the Aṅgirasas, thou hast scattered the darkness with the dawn, and with the rays of the sun: thou hast made straight the elevations of the earth; thou hast strengthened the foundations of the ethereal region.

6. The deeds of that graceful Indra are most admirable: his exploits are most glorious, in that he has replenished the four rivers[3] of sweet water, spread over the surface of the earth.

7. He who is not to be attained by violence,[4] but

---

1 Sáyana identifies the priests (*vipras*) with the Aṅgirasas, who, he says, are of two orders; those who conduct sacrifices for nine months, and those who conduct them for ten. He cites the *Nirukta* for the confirmation of this (xi, 19); but the meaning of Ya'ska's interpretation of the word *Navagwá* is doubtful, as *Navagati* may mean, 'that one whose course or condition is new,' better than 'for nine.' Another explanation which he suggests,—*Navanítagati*,—is still less intelligible, for *Navaníta* usually means fresh butter. The seven priests are said to be Medhátithi and other R*ishis* of the race of Aṅgiras.—*Wilson*.

2 *Adrim phaligam valam;* the last is here explained, cloud; the first, that which is to be divided by the thunderbolt; and the second, that which yields fruit, or causes grain to grow by its rain; or the three words may be considered as substantives, *Adri* implying, as usual, a mountain; *phaliga*, a cloud, and *vala*, an *Asura;* all of whom were terrified by Indra's voice or thunder.—*Wilson*.

3 No specification of these four is given beyond their being the *Ganges* and others —*Wilson*.

4 The term *Ayásya* has perplexed the Scholiast: it may be derived from *Yása*, effort, that which is not attainable by effort; that is, according to one interpretation, not to be overcome in battle; whence Rosen has rendered it by *invictus*. It is contrasted apparently with what follows, and which requires the insertion of *Susádhya*,—easily to be reached, or influenced by praises, and the like. Other etymologies are suggested, but they are still less satisfactory.—*Wilson*.

(is easily propitiated) by those who praise him with sacred hymns, parted twofold the eternal and united (spheres of heaven and earth); the graceful Indra cherished the heaven and earth, like the sun in the august and most excellent sky.

8. (Night and dawn,) of various complexion, repeatedly born, but ever youthful, have traversed in their revolutions alternately, from a remote period, earth and heaven; night with her dark, dawn with her luminous, limbs.

9. The son of strength, assiduous in good works, diligent in pious acts, retains his ancient friendship (for his votary). Thou, (Indra,) providest within the yet immature cows, whether black or red, the mature and glossy milk.

10. From a remote time the contiguous, unshifting, and unwearied fingers practise with (all) their energies many thousand acts of devotion (towards Indra);[1] and like the wives (of the gods), the protecting sisters[2] worship him who is without shame.

11. Beautiful Indra, who art to be praised with holy hymns, the pious who are desirous of holy rites, those who are anxious for riches, and those who are wise, repair to thee with veneration: powerful Indra,

---

1 This seems to intimate that the fingers were employed in the performance of what is at present termed *mudrá*, certain intertwinings and gesticulations accompanying prayer; the Commentary understands it as merely their employment in acts of worship or homage. That the practice is not altogether modern appears from the paintings of the *Ajánta* caves, several of the persons of which are evidently performing the finger gesticulations.—*Wilson.*

2 *Patníh swasárah* may mean only the protecting or propitiatory and moving epithets of *avaníh*, fingers; *Janayo na* is the expression for 'like wives;' *i.e.*, says Sáyana, *devánám*,—of the gods.—*Wilson.*

their minds adhere to thee, as affectionate wives to a loving husband.

12. Beautiful Indra, the riches that have long since been held in thy hands have suffered neither loss nor diminution. Thou, Indra, art illustrious, addicted to good works, and resolute: enrich us, thou who art diligent in action, by thy acts.

13. Mighty Indra, Nodhas, the son of Gotama, has composed for us this new hymn, (addressed) to thee, who hast been for ever, who harnessest thy coursers (to thy car), and art the sure guide (of all). May he who has acquired wealth by pious acts, come hither quickly in the morning.

SUKTA VI. (LXIII.)

Rishi, the Deity, and metre as before.

INDRA, thou art the mighty one, who, becoming manifest in (the hour of) alarm, didst sustain by thy energies heaven and earth;[1] then, through fear of thee, all creatures, and the mountains, and all other vast and solid things, trembled, like the (tremulous) rays of the sun.

2. When, Indra, thou harnessest thy variously-moving horses, thy praiser places thy thunderbolt in

---

1 The term explained by the Scholiast, *balaih*, by forces, or strength, is in the Text, *s'ushnaih*, 'the driers up,' that is, it is said, of enemies. Of the circumstance alluded to, we have no other explanation than that Indra became manifest, and sustained earth and heaven when they were filled with fear of an *Asura*. Perhaps *Vritra* is intended; but the passage is obscure.—*Wilson.*

thy hands, wherewith, accomplisher of undesired acts,[1] thou assailest thine enemies, and, glorified by many, destroyest their numerous cities.

3. Thou, Indra, the best of all beings, the assailer and humiliator (of thy foes), the chief of the *R*ibhus,[2] the friend of man, the subduer of enemies, didst aid the young and illustrious Kutsa,[3] and slewest S'ushṇa,[3] in the deadly and close-fought fight.

4. Thou verily didst animate him to (acquire) such (renown) as that which, sender of rain and wielder of the thunderbolt, thou (didst acquire) when thou slewest Vṛitra, and when, munificent Hero, who easily conquerest (thy foes), thou didst put to flight the *Dasyus*[4] in battle.

5. Do thou, Indra, who art unwilling to harm any resolute (mortal),[5] set open all the quarters (of the horizon) to the horses of us who praise thee, (when we are exposed) to the aversion (of our enemies); and,

---

1 *Aviharyatakratu*; Rosen has *desideratas res faciens,* but the Scholiast has *aprepsita karman*; that is, he does actions undesired by his foes.—*Wilson.*

2 So the Scholiast explains R*ibhukshá,*—R*ibhúnám adhipati;* or it may mean, he who abides in the R*ibhus,*—*téshu kritanivása*; but he understands R*ibhu* here to mean a wise man, a sage (*medhávin*).—*Wilson.*

3 These names have occurred before in the same relation.—*Wilson.*

4 The *Dasyus* are described as the enemies of Kutsa,—*Kutsasyopakshayatárah.* Agreeably to the apparent sense of *Dasyu*, barbarian, or one not Hindu, Kutsa would be a prince who bore an active part in the subjugation of the original tribes of India.—*Wilson.*

5 Even although hostile to him; that is, Indra is in himself indifferent to those who are opposed to him, and if he undertakes their destruction, it is not on his own behalf, but in defence of his friends and worshippers, as in the case of Kutsa, alluded to in the preceding stanza.—*Wilson.*

wielder of the thunderbolt, demolish our foes, as with a club.

6. Men invoke thee, such as thou art, in the thick-thronged and wealth-bestowing conflict. May this thy succour, powerful Indra, ever be granted in war, worthy to be enjoyed (by warriors) in battle.

7. Indra, wielder of the thunderbolt, warring on behalf of Purukutsa,[1] thou didst overturn the seven cities; thou didst cut off for Sudás the wealth of Aṁhas, as if (it had been a tuft) of sacred grass, and didst give it to him, O king, ever satiating thee (with oblations).

8. Increase, divine Indra, for us throughout the earth, abundant food, (that it may be as plentiful) as water, by which, Hero, thou bestowest upon us (existence), as thou causest water to flow on every side.

9. Praises have been offered to thee, Indra, by the sons of Gotama: (they have been) uttered with reverence (to thee), borne (hither) by thy steeds: grant us various sorts of food. May he who has acquired wealth by pious acts, come hither quickly in the morning.

SUKTA VII. (LXIV.)

THE R*ishi* is the same; the Deities are the *Maruts* collectively; the metre is *Jagatí*, except in the last verse, in which it is *Trishtubh*.

OFFER, Nodhas, earnest praise to the company of the *Maruts*, the senders of rain and ripeners of fruit,

---

1 Purukutsa is called a R*ishi*; Sudás, a king; and Aṁhás, an *Asura*; but no further information is given in the Comment.—*Wilson*.

deserving of adoration. Composed, and with folded-hands, I utter the praises conceived in my mind, which are efficacious in sacred rites, (and flow readily) as the waters.

2. They were born handsome and vigorus from the sky, the sons of Rudra,[1] the conquerors of their foes, pure from sin, and purifying (all), radiant as suns, powerful as evil spirits,[2] diffusers of rain-drops, and of fearful forms.

3. Youthful Rudras, and undecaying, destructive of those who do not worship (the gods), of unobstructed progress, and immovable as mountains, they are desirous of granting (the wishes of the worshipper), and by their strength agitate all substances, whether of heaven or of earth.

4. They decorate their persons with various ornaments; they have placed, for elegance, brilliant (garlands) on their breasts; lances are borne upon their shoulders, and with them and their own strength have they been born, leaders, from the sky.

5. Enriching their worshipper, agitating the clouds, devourers of foes, they create the winds and lightnings by their power: the circumambient and agitating *Maruts* milk heavenly udders, and sprinkle the earth with the water.

---

1 *Rudrasya maryah*; literally, the mortals or men of *Rudra*; but the Scholiast observes, the *Maruts* are immortal, and the term must therefore imply sons, agreeably to another Text, *á, te Pitar Marutám sumnam etu,*—may he obtain thy favour, father of the *Maruts*; or as in stanza 12, where the *Maruts* are called, collectively, *Rudrasya Súnuh,*—the son of *Rudra.*—*Wilson.*

2 *Satwáno na; Satwánah* is explained, *Paramés'warasya-bhúta gana,*—the troops of demons attendant on *Paramés'wara* or *S'iva.* —*Wilson.*

6. The munificent *Maruts* scatter the nutritious waters, as priests, at sacrifices, the clarified butter; as grooms lead forth a horse, they bring forth, for its rain, the fleet-moving cloud, and milk it, thundering, and unexhausted.

7. Vast, possessed of knowledge, bright-shining, like mountains in stability, and quick in motion, you, like elephants, break down the forests when you put vigour into your ruddy (mares).

8. The most wise *Maruts* roar like lions; the all-knowing are graceful as the spotted deer, destroying (their foes), delighting (their worshippers); of deadly strength in their anger, they come with their antelopes,[1] and their arms, (to defend the sacrificer) against interruption.

9. *Maruts*, who are distinguished in troops, who are benevolent to men, who are heroes, and whose strength is deadly in your anger, you make heaven and earth resound (at your coming); your (glory) sits in the seat-furnished chariots, conspicuous as (a beautiful) form, or as the lovely lightning.

10. The *Maruts*, who are all-knowing, co-dwellers with wealth, combined with strength, loud-sounding, repellers of foes, of infinite prowess, whose weapon (of offence) is Indra, and who are leaders (of men), hold in their hands the shaft.

11. Augmenters of rain, they drive with golden wheels the clouds asunder, as elephants[2] (in a herd

1 *Prishatíbhis*, with the spotted deer, which are the *Váhanas*, or steeds of the *Maruts.—Wilson.*

2 *Apathyo na*; literally, "like that which is produced or occurs on the road," leaving a wide range for explanation. Sáyana therefore proposes another meaning; "like a chariot which drives over and crushes sticks and straws on the way."—*Wilson.*

break down the trees in their way): they are honoured with sacrifices, visitants of the hall of offering, spontaneous assailers of (their foes), subverters of what are stable, immovable themselves, and wearers of shining weapons.

12. We Invoke with praise the foe-destroying, all-purifying, water-shedding, all-surveying band of *Maruts*, the offspring of Rudra: (priests) to obtain prosperity, have recourse to the dust-raising and powerful band of *Maruts*, receiving libations from sacred vessels,[1] and showering down (benefits).

13. The man whom, *Maruts*, you defend with your protection, quickly surpasses all men in strength; with his horses, he acquires food; and with his men, riches: he performs the required worship, and he prospers.

14. *Maruts*, grant to your wealthy (worshippers, a son),[2] eminent for good works, invincible in battle, illustrious, the annihilator (of his adversaries), the seizer of wealth, the deserver of praise, and all-discerning; may we cherish such a son and such a grandson for a hundred winters.

15. Grant us, *Maruts*, durable riches, attended by posterity, and mortifying to our enemies: (riches) reckoned by hundreds and thousands, and ever increasing; may they who have acquired wealth by pious acts, come hither quickly in the morning.

---

1 *Rijíshinam*, which Rosen renders *hostes vincentem*, and M. Langlois, *victorieuse;* but the Commentary offers no such signification. The *Maruts*, it is said, are worshipped at the third or evening ceremonial, according to the Text, *Rijísham abhishunwanti*,—"they (the priests) pour the *Soma*-Juice into the vessel." *Rijísham*, in its ordinary sense, is a frying-pan; but here it may mean any sacrificial vessel.—*Wilson*.

2 *Putra*, son, is supplied by the Comment; the concluding phrases authorize the addition.—*Wilson*.

ANUVA'KA XII.

SUKTA I. (LXV.)

THE Deity is Agni; the R*ishi*, Parás'ara, son of S'akti, the son of Vas'ishtha: the metre is *Dwipada-Virát*.[1]

THE intelligent Divinities, all equally pleased, followed thee, Agni, by thy footmarks, when hiding in the hollow (of the waters),[2] like a thief (who has stolen) an animal; thee, receiving oblations and carrying them to the Deities: all the Celestials, worthy of adoration, sit down near thee.

2. The Deities followed the traces of the fugitive; the search was made everywhere, and earth became like the celestial region; the waters swelled (to conceal him), who was much enlarged by laudation, and was manifested as it were in the womb in the waters, the source of sacrificial food.[3]

3. Agni is beautiful as nourishment, vast as the earth, the giver of food as a mountain, and delightful as

---

1 Each stanza is divided into half, and each two *Padas* are considered as forming a complete stanza; hence this hymn and the five following are said to be *Das'árcha*, or to have ten stanzas each, whilst in fact they have only five.—*Wilson.*

2 The Text has *Guhá chatantam*; the word *Guhá*, as explained by the Scholiast means either the depth of the waters, or the hollow of the *As'watha*-tree, in both of which Agni hid himself for a season.

3 A fish revealed to the Gods where Agni had hidden, as, according to the *Taittiríyas*, "he, concealing himself, entered into the waters; the Gods wished for a messenger to him; a fish discovered him." Védárthayatna, however, gives a different interpretation of this R*ik*:—"Of the truthful (Agni) the Gods obey the ordinances; (to him) the earth like heaven, became the home. Him the waters nourish, who is well-born in the womb, the altar of the sacrifice, (and) well-nourished with prayers."

water; he is like a horse urged to a charge in battle, and like flowing waters;[1] who can arrest him?

4. He is the friend of the waters, like a brother to his sisters; he consumes the forest as a king slays his enemies; when excited by the wind, he traverses the woods and shears the hairs of the earth.[2]

5. He breathes amidst the waters like a sitting swan; awakened at the dawn, he restores by his operations consciousness to men; he is a creator, like *Soma*;[3] born from the waters, (where he lurked) like an animal with coiled-up limbs, he became enlarged, and his light (spread) afar.

---

1 The epithets are in the Text attached to the objects of comparison, although equally applicable to Agni; thus he is *pushtirna ranwá*—like grateful nourishment; *kshitirna prithwí*,—like the vast earth; etc. Several of the comparisons admit of various interpretations; as the first may signify the increase of desired fruits or rewards, as the consequence of sacrifices with fire; in no case does it import the *frugum maturitas* of Rosen.—*Wilson.*

2 Fruits, flowers, grasses, shrubs, etc., are described as the hairs of the earth.

3 *Somo na védhah*; in like manner as *Soma* creates or causes useful plants to grow, so Agni creates or extracts from them their nutritive faculty. The Agni here alluded to is the fire of digestion, the heat of the stomach: *Agnir annado annapatis'cha*,—Agni is the eater and sovereign of food; and in the *Vajasanéyí Yajush* we have, *etavad va idam annam annadas'cha Soma eva annam Agnir annadah*,—inasmuch as there is food and feeder, so *Soma* is the food, and the feeder is Agni. —*Wilson.*

SUKTA II. (LXVI.)

Deity, R*ishi*, and metre the same.

AGNI,—who is of variegated form like wealth, who is the surveyor of all like the Sun, who is the protector of life like the vital air (*Práṇa*), who is the doer of good like a son, who upholds the universe like a horse, who is the giver of gratification like a cow, who is pure and radiant,—consumes the forests.

2. Like a beautiful mansion,[1] he protects property; he (nourishes people) like barley; he is the conqueror of (hostile) men; he is like a R*ishi*, the praiser (of the Deities), eminent amongst (devout) persons, delighted like a steed:[2] may he bestow upon us food.

3. Agni, of unattainable effulgence, is like a vigilant sacrificer;[3] he is (an ornament to all in the sacrificial chamber), like a woman in a dwelling;[4] when he shines with wonderful lustre, he is like the white (sun), or like a golden chariot amongst men, resplendent in battle.

4. He terrifies (his adversaries) like an army sent (against an enemy), or like the bright-pointed shaft of an archer. Agni, as Yama, is all that is born; as Yama,

---

1 The Text has *ranvo*: Sáya*n*a explains it as *ramaníyaḥ*: literally, beautiful. Wilson translates it as secure.

2 The Text has *Vájeena prítaḥ*: literally, "delighted like a steed," Sáya*n*a supplements the ellipsis, and Wilson translates this explanatory passage as,—"as a spirited horse (goes to battle), [so] he (Agni) repairs delighted to the hall of sacrifice."

3 The Text has *Kraturna nityas*: Sáya*n*a explains it as,—"as the performer of a sacrifice takes care that nothing vitiates the rite, so Agni defends it from interruption by *Rákshasás.—Wilson.*

4 The Text is elliptical: its meaning is,—" he is an ornament to all in the sacrificial chamber like a woman in a dwelling."

all that will be born :[1] he is the lover of maidens,[2] the husband of wives.[3]

5. Let us approach that blazing Agni with animal and vegetable offerings,[4] as cows hasten to their pens. He has tossed about his flames, like running streams of water; the rays commingle (with the radiance) visible in the sky.

SUKTA III. (LXVII.)

Deity, *Rishi* and metre the same.

BORN in the woods; the friend of man, Agni protects his worshipper, as a king favours a man shorn

---

1 *Yamo ha játo, yamo janitwam*, is the phraseology of the Text, and is somewhat obscure; according to the Scholiast, *Yama* here has its etymological purport only; he who gives the desired object to the worshippers,—*yachchhati dadáti-kámán stotribhyah*, in which sense it is a synonym of Agni,—*yam Agnir uchyaté*; or it may be applied to him as one of the twins (*yama*), from the simultaneous birth of Indra and Agni, according to Yáska. *Játa* is said to imply all existing beings; *janitwa*, those that will exist: both are identical with Agni as Yama, from the dependence of all existence, past, present, or future, upon worship with Fire.—*Wilson*.

2 Because they cease to be maidens when the offering to Fire, the essential part of the nuptial ceremony, is completed.—*Wilson*.

3 The wife bearing a chief part in oblations to Fire; or a legend is alluded to, of Soma, having obtained, it does not appear how, a maiden, gave her to the *Gandharba*, Vis'wavasu; he transferred her to Agni, who gave her to a mortal husband, and bestowed upon her wealth and offspring. The whole of this stanza is similarly commented upon in the *Nirukta*, 10, 21.—*Wilson*.

4 So the Commentator explains the terms *charáthá* and *vasatyá*, invocations prompted by minds purified by offerings of moveable things, that is, animals; or of immoveable things, as rice, and the like: *tat prabhavaih hridayádibhih sádhyáhutih;* or, *pas'u parbhava hridayadisádhanayáhutyá*.—*Wilson*.

of decrepitude, able as a defender, adorable as a performer of (good) works, may he, the invoker of the Deities, the bearer of oblations,[1] be the performer of excellent works.

2. Holding in his hand all (sacrificial) wealth, and hiding in the hollows (of the waters), he filled the Deities with alarm; the leaders (the Deities), the upholders of acts, then knew Agni when they recited the prayers conceived in the heart.

3. Like the unborn (Sun) he sustains the earth and the firmament, and props up the heaven with true prayers.[2] O Agni, the source of sustenance unto all, do thou protect the pasture that is grateful unto animals and repair to the cave which is unfit for grazing.[3]

4. He who knows Agni hidden in the cave; he who approaches him who is the maintainer of sacrifice,[4] those who, after performing a sacrifice, laud him, to them he, forsooth, promises affluence.

---

1 *Havyaváh*, here used generally, is, properly, the bearer of oblations to the Gods; the *Véda* recognizing besides the usual fires, three Agnis: *Havyaváh* or *Havyaváhana*, that which conveys offerings to the Gods; *Kavyaváh*, which conveys them to the *Pitris* or *Manes;* and *Saharakshas*, that which receives those offered to the *Rákshasas.—Wilson.*

2 According to the *Taittiríyas*, the Gods, alarmed at the obliquity of the region of the Sun, and fearing that it might fall, propped it up with the metres of the *Véda*, an act here attributed to Agni.—*Wilson.*

3 *Guhá guham gáh*; Rosen has, *de specu in specum procedas;* but *Guhá* here means, apparently, any arid or rugged tract unfit for pasture, or as the Commentary says, *sancharáyogyam sthánam*,—"a place unfit for grazing," and which Agni may, therefore, scorch up with impunity. —*Wilson.*

4 The Text has R*itasya*, which Sáya*n*a explains either as truth or sacrifice.

5. The wise, (first) adoring Agni, as they do a dwelling,[1] perform sacrifices—(Agni) who implants their (peculiar) virtues in herbs, and places flowers and fruits in mother-like herbs, and who is the giver of knowledge and sustenance.

SUKTA IV. (LXVIII.)

The R*ishi*, the Deity and the metre the same.

THE bearer (of the oblations), (Agni), mixing them (with other ingredients), ascends to heaven, and clothes all things, moveable and immoveable,[2] and the nights themsevles, (with light), radiant amongst the Celestials, and in himself alone comprehending the virtues of all these (substances).[3]

2. O Divine Agni, when thou art born living[4] from the dry wood, (by attrition), then all (thy worshippers) perform the sacred ceremony, and obtain verily true divinity by lauding thee, who art immortal, with hymns that reach thee.

3. Laudatory hymns are addressed to him when he comes (to the sacrifice); sacrifice[5] is performed

1 In building a house, worship is first offered to the edifice, and it is then put to use. So Agni is to be first adored, and then employed in any sacrificial rites.—*Wilson.*

2 *i.e.*, the entire universe.

3 Or it may be rendered, "he alone surpasses the glories (*mahitwá*) of all these Gods;" as Rosen has it, *excellit deus, deorum magnitudine.* —*Wilson.*

4 The Text has *Jeevan*: literally, "living:" but Sâya*n*a explains it as *prajvalan*, "burning;" for the living condition of the Fire is nothing but burning.

5 The Text has *Dhiti*: The Scholiast explains it as,—"that in which the *Soma*-Juice is quaffed" *i.e.*, a sacrifice.

when he comes; he is the source of sustenance unto all; all (worshippers) perform all rites[1] (for him). Do thou, Agni, knowing (his works), grant riches to him who presents to thee oblations, or who wishes (to be able to present them).

4. Thou hast abided with the descendants of Manu[2] as the invoker (of the Deities); thou art indeed the lord of their wealth; they desire (of thee) procreative energy in their bodies,[3] and, shorn of stupefaction, they live for ever with their excellent sons.[4]

5. Hastening to obey the commands of Agni, like sons (obedient to the orders) of a father, they celebrate his worship: abounding in food, Agni sets open before them treasures that are at the doors of the sacrifice, and he who delights in the sacrificial chamber has studded the sky with constellations.

SUKTA V. (LXIX.)

The R*ishi*, the Deity and the metre the same.

WHITE (Agni), like (the Sun), the lover of the dawn, is the illuminator of all, and fills united (heaven and

---

1 The Text has *Apángsi*: Sáya*n*a explains it as, *Dars'apurna másádini karmáni*, *i.e.*, "religious rites held half-monthly and at the Full-Moon in honour of the departed Manes when oblations are offered to the Sacred Fire."

2 With mankind.

3 *i.e.*, "through thy favour they obtained sons," as explained by the Scholiast in the next line of the Commentary.

4 The Text has *samjánata swai dakshais amaras*: The Scholiast gives two interpretations of the Text. One we have given in the translation. The word *daksha* means *prána*, vital air. So the passage means,—"associated with their own vital airs, they know all things." The word *samjánata*: may mean either "live for ever" or "contemplate."

earth with light), like the lustre of the radiant (sun). Thou, as soon as manifested, hast pervaded all the world with devout acts, being (both) the father and son of the Celestials.[1]

2. The wise, the humble and discriminating Agni, is the giver of flavour to food, as the udder of cows (gives sweetness to the milk); invited (to the ceremony), he sits in the sacrificial chamber, diffusing happiness, like a benevolent man, amongst mankind.

3. He diffuses happiness in a dwelling, like a son (newly) born; he overcomes enemies in battle, like an animated charger; when I, along with other men, invoke Divinities living in one place, thou, Agni, assumest all (their) celestial natures.[2]

4. (The Rákshasás)[3] never interrupt the rites performed for thee, since thou conferrest on the sacrificers happiness (as a reward); for should (such spirits) disturb thy sacrifice, then, assisted by leaders, (Maruts), equally (competent) like thyself,[4] thou puttest the intruders to flight.

---

1 *Devánám pitá putrah san.* The passage is also explained, the protector, either of the Gods or of the priests (*ritwijám*), and their messenger, that is, at their command, like a son; but the expressions are, probably, to be used in their literal sense, with a metaphorical application. Agni, as the bearer of oblations, may be said to give paternal support to the Gods, whilst he is their son as the presenter to them of sacrificial offerings.—*Wilson.*

2 *Tad devatárúpo bhavati,*—he becomes of the form or nature of that Deity; as in the Text, *Twam Agni Varuno jáyase twam Mitro bhavasi*, etc.,—Thou art born as Varuna, thou becomest Mitra.—*Wilson.*

3 The Text has *Nakiḥ minanti*: Sáyana explains it as, "Rákshasás do not obstruct them."

4 *Samánair nribhih,*—with equal leaders, or men; that is, with the Maruts.

5. May Agni, who is possessed of manifold light, like the lover of the dawn,[1] the granter of habitations, and of cognizable form, know (the desires of) this, (his worshipper); (his rays), spontaneously bearing the oblation, open the doors (of the sacrificial chamber), and all spread through the visible heaven.

SUKTA VI. (LXX.)

Rishi, etc., as before.

We solicit abundant (food). Agni, who is to be approached by meditation, and shines with pure light, pervades all holy rites, knowing well the acts that are addressed to the Deities, and (those which regulate) the birth of the human race.

2. (They offer oblations) on the mountain, or in the mansion, to that Agni, who is within the waters, within woods,[2] and within all movable and immovable things, immortal, and performing pious acts, like a benevolent (prince) among his people.

3. Agni, the lord of night,[3] grants riches to (the

---

1 The word in the Text is *jára*, which means "lover." Sáyana explains it as, *jaráyitri*, which Wilson translates as "the extinguisher." He writes:—"This phrase is here, as well as in the first verse, *usho na járah;* the latter being explained by *jaráyitri*,—the causer of decay. The sun obliterates the dawn by his superior radiance."

2 He is the *garbha*, the embryo, the internal germ of heat and life, in the waters, etc., all which depend for existence upon natural or artificial warmth.—*Wilson.*

3 *Kshapá-vat,* having or possessing the night, as then especially bright and illuminating; as the Text, *ágnéyí vai rátrih*,—night is characterized by Agni: so also in one of the Mantras of the (*Agnyádheya* ceremony, we have, *Agnir-jyotih, Jyotiragnih-swáhá* (*Vájasaneyí Samhitá*, p. 64); or the term may be rendered also, capable of destroying (the Rakshasas).—*Wilson.*

worshipper) who adores him with sacred hymns. Agni, who art omniscient, and knowest the origin of Gods and men, protect all these (beings dwelling) upon earth.

4. Agni, whom many variously-tinted (mornings) and nights increase, whom, invested with truth, all movable and immovable things augment, has been propitiated, and is kindly seated at the holy rite, as the invoker (of the Gods), and rendering all (pious) acts (productive) of reward.

5. Agni, confer excellence upon our valued cattle, and may all men bring us acceptable tribute; offering in many places sacrifices to thee, men receive riches from thee, as (sons) from an aged father.

6. (May Agni), who is like one who succeeds (in his undertakings), and acquires (what he wishes for), who is like a warrior casting a dart, and resembles a fearful adversary, who is brilliant in combats, (be to us a friend).

SUKTA VII. (LXXI.)

The Deity and R*ishi* are the same, but the metre is *Trishtubh.*

THE contiguous fingers, loving the affectionate Agni, as wives love their own husbands, please him (with offered oblations), and honour him, who is entitled to honour, (with gesticulations), as the rays of light (are assiduous in the service) of the dawn, which is (at first) dark, (then) glimmering, and (finally) radiant.

2. Our forefathers, the Aṅgirasas, by their praises (of Agni), terrified the strong and daring devourer, (Paṇi), by the sound; they made for us a path to

the vast heaven, and obtained accessible day, the ensign of day,[1] (A'ditya), and the cows (that had been stolen).

3. They secured him, (Agni, in the sacrificial chamber), they made his worship the source of wealth;[2] whence opulent votaries preserve his fires and practise his rites. Free from all (other) desire, assiduous in his adoration, and sustaining gods and men by their offerings, they come into his presence.[3]

4. When the diffusive vital air[4] excites Agni, he becomes bright and manifest[5] in every mansion, and the institutor of the rite, imitating Bhrigu, prevails on him to perform the function of messenger, as a prince

---

1 *Kétu*, the indicator, or causer of day being known; that is, according to the Scholiast, *A'ditya,* the Sun.—*Wilson.*

2 *Aryáh*, explained *dhanasya swáminah;* it does not appear why Rosen renders it *matrons.*—*Wilson.*

3 This and the preceding stanza are corroborative of the share borne by the Aṅgirasas in the organization, if not in the origination, of the worship of Fire.—*Wilson.*

4 *Mátaris'wan* is a common name of Váyu, or wind; but it is here said to mean, the principal vital air (*mukhya-prána*), divided (*vibhrita*) into the five airs so denominated, as in a dialogue between them, cited by the Scholiast: "To them said the Arishta breath, 'Be not astonished; for I, having made myself five-fold, and having arrested the arrow, sustain life).'"—*Wilson.*

5 *Jenya*, from *jana*, to be born; or it may be derived from *ji*, to conquer, and be rendered 'victorious;' as, according to the *Taithiríyas*, the "Gods and Asuras were once engaged in combat; the former, being alarmed, entered into fire, therefore they call Agni all the Gods, who having made him their shield, overcame the Asuras." So in the *Aitaréya Bráhmana*, "the Gods having awoke Agni and placed him before them at the morning sacrifice, repulsed, with him in their van, the Asuras and Rakshasas at the morning rite."—*Wilson.*

who has become a friend sends an ambassador to his more powerful (conqueror).[1]

5. When (the worshipper) offers an oblation to his great and illustrious protector, the grasping (Rákshas), recognizing thee, Agni, retires, but Agni, the archer, sends after him a blazing arrow from his dreadful bow, and the God bestows light upon his own daughter, (the dawn).

6. When (the worshipper) kindles thee in his own dwelling, and presents an oblation to thee, daily desiring it, do thou, Agni, augmented in two ways, (as middling and as best), increase his means of sustenance: may he whom thou sendest with his car to battle, return with wealth.

7. All (sacrificial) viands concentrate in Agni, as the seven great rivers flow into the ocean: our food is not partaken of by our kinsmen,[2] therefore do thou, who knowest (all things), make our desires known to the Gods.

8. May that (digestive) faculty (of Agni) which regards food, be imparted to the devout and illustrious protector of priests, as the source of virile vigour;[3] and may Agni be born as (his) robust, irreproachable, youthful, and intelligent son, and instigate him (to acts of worship).

---

1 This expresses a notion still current amongst the nations of the East, that the mission of an envoy to a foreign prince, is an acknowledgment of the latter's superiority.

2 That is, we have not any to spare for others.

3 That is, the vigour derived from the digestive Agni; or, *retas* may be rendered, 'water;' when the passage will mean, "may fire and water, or heat and moisture, be spread through the earth for the generation of corn."

9. The Sun, who traverses alone the path of heaven with the speed of thought, is at once lord of all treasures: the two kings, Mitra and Varuṇa, with bounteous hands, are the guardians of the precious ambrosia of our cattle.

10. Dissolve not, Agni, our ancestral friendship, for thou art cognizant of the past as well as of the present; in like manner as light (speeds over) the sky, so decay impairs (my body); think of me before that source of destruction (prevails).[1]

SUKTA VIII. (LXXII.)

R*ishi,* etc., as before.

1. AGNI, holding in his hands many good things for men, appropriates the prayers addressed to the eternal creator.[2] Agni is the lord of riches, quickly bestowing (on those who plaise him) all golden (gifts).

2. All the immortals, and the unbewildered (Maruts), wishing for him was (dear) to us as a son, and was everywhere around, discovered him not; oppressed with fatigue, wandering on foot, and cognizant of his acts, they stopped at the last beautiful (hiding-)place of Agni.

3. Inasmuch, Agni, as the pure (Maruts) worshipped thee, (equally) pure, with clarified butter for three

---

1 Which is tantamount to asking Agni to grant immortality,—*Amritatwam prayachchhéti yávat.—Wilson.*

2 *Swátmábhimukham karoti,*—he makes them present or applicable to himself; the Creator is named *Védhas,* usually a name of *Brahmá,* and is here associated with *s'ás'wata,* the eternal; this looks as if a First Cause were recognized, distinct from Agni and the elemental Deities, although, in a figurative sense, they are identified with it.—*Wilson.*

years, therefore they acquired names worthy (to be repeated) at sacrifices, and, being regenerated, obtained celestial bodies.[1]

4. Those who are to be worshipped, (the Gods), inquiring between the expansive heaven and earth for Agni), recited (hymns) dedicated to Rudra:[2] the troop of mortal[3] (Maruts), with (Indra), the sharer of half the oblation,[4] knowing where Agni was hiding, found him in his excellent retreat.

5. The Gods, discovering thee, sat down, and with their wives paid reverential adoration to thee upon their knees.[5] Secure on beholding their friend, of

---

1 The Text has only *S'uchayah*, 'the pure;' the Scholiast supplies Maruts, for whom, it is said, seven platters are placed at the *Agnichayana* ceremony, and they are severally invoked by the appellations, *I dris'*, *Anyádris'*, *Tádris'*, *Pratidris'*, *Mitah, Samitah*, and others. In consequence of this participation with Agni of sacrificial offerings, they exchanged their perishable, for immortal, bodies, and obtained heaven. The Maruts are, therefore, like the Ribhus, deified mortals.—*Wilson.*

2 The allusion to Agni's hiding himself, occurring previously, also in verse 2, has already been explained, but we have here some further curious identifications, from which it appears that Rudra is Agni; the hymns of the Gods are addressed to Agni, and are therefore termed *Rudriyá*, for Rudra is Agni. *Rudra-agniḥ;* the legend which is cited in explanation, from the *Taittiríya* branch of the *Yajush,* relates, that during a battle between the Gods and Asuras, Agni carried off the wealth which the former had concealed; detecting the theft, the Gods pursued the thief, and forcibly recoveerdtheir treasure; Agni wept (*arodít*) at the loss, and was thence called *Rudra.*—*Wilson.*

3 The Text has only *martta*, 'the mortal;' the Scholiast supplies *Marudgana.*—*Wilson.*

4 Here also we have only the epithet *nemadhita,* 'the half-sharer,' from *nema*, a half; to which, according to the *Taittiríya* school, *Indra* is entitled at all sacrifices; the other half goes to all the Gods,—*sarvedéváh éko arddhah, Indra éka éváparo arddhah.*—*Wilson.*

5 *Abhijnu;* or it may be applied to Agni kneeling before them. —*Wilson.*

being protected, thy friends, the Gods, abandoned the rest of their bodies in sacrifice.[1]

6. (Devout men), competent to offer sacrifices, have known the thrice seven mystic rites comprised in thee,[2] and with them, worshipped thee: do thou, therefore, with like affection, protect their cattle, and all that (belongs to them), movable or stationary.

7. Agni, who art cognizant of all things to be known, ever provide for the subsistence of men, grief-alleviating (food); so shalt thou be the diligent bearer of oblations, and messenger of the Gods, knowing the paths between (earth and heaven), by which they travel.

8. The seven pure rivers that flow from heaven (are directed, Agni, by thee: by thee the priests), skilled in sacrifices, knew the doors of the (cave where) the treasure, (their cattle), were concealed; for thee Saramá discovered the abundant milk of the kine with which man, the progeny of Manu still is nourished.[3]

---

1 So the Text, *Dévah yajñam atanwata*, "The Gods verily constituted the sacrifice;" but the expression is still obscure, and refers to some legend, probably which has not been preserved.—*Wilson.*

2 *Grihyáni padá(ni)*,—secret or mysterious steps by which heaven is to be obtained; meaning the ceremonies of the *Vedas*. These are arranged in three classes, each consisting of seven, or the *Páka yajñas*, those in which food of some kind is offered, as in the *Aupásana*, *Homa*, *Vais'wadeva*, *&c.*; the *Havir-yajñas*, those in which clarified butter is presented, as at the *Agnyádheya*, *Dars'a*, *Púrnamása*, and others; and the *Soma-yajñas*, the principal part of which is the libation of the *Soma-* Juice, as the *Agnishtoma*, *Atyagnishtoma*, etc. All these are comprised in Agni, because they cannot be celebrated without fire.—*Wilson.*

3 These circumstances are stated in the Text absolutely, without any reference to the instrument, or agent. The Scholiast supplies "Agni, by thee, etc.;" but the completion of the ellipse is consistent with prevailing notions; the sun, nourished by burnt offerings, is

9. Thou hast been fed, (Agni, with oblations), ever since the A'dityas, devising a road to immortality, instituted all (the sacred rites) that secured them from falling,[1] and mother earth, Aditi, strove with her magnitude to uphold (the world), along with her mighty sons.

10. (The offerers of oblations) have placed in this (Agni) the graceful honours (of the ceremony, and the two portions of clarified butter that are the two eyes[2]

---

enabled to send down the rain which supplies the rivers; the Angirasas recovered their cattle when carried off by Vala through the knowledge obtained by holy sacrifices; and Indra sent Saramá on the search, when propitiated by oblations with fire. Hence, Agni may be considered as the prime mover in the incidents.—*Wilson.*

1 It may be doubted if either of the former translators has given a correct version of this passage: Rosen has, *Diu cunctas luce destitutas per noctes stant;* M. Langlois has, *Qui s'élèvent assurant la marche de (l'astre) voyageur.* The Text has, *ye vis'wá swapatyáni*, interpreted by Sáyana, *sobhanáni apatana-hétu-bhutáni*,—those which were the prosperous causes of not falling; that is to say, certain sacred acts, which secured to the A'dityas their station in heaven; or, that immortality, the way to which they had made or devised. This interpretation is based upon a *Taittiríya* Text:—"The A'dityas, desirous of heaven (*su-varga*, or *swarga*), said, 'Let us go down to the earth;' they beheld there that (*Shat-trins'adrătra*) rite of thirty-six nights; they secured it, and sacrificed with it." It is to this, and a similar rite of fourteen nights, connected with the *Ayanas*, or 'comings' of the A'dityas, that allusion is made. Some reference to solar revolutions may be intended, although it is not obvious what can be meant, as no such movement is effected by thirty-six nights or days, and the Scholiast terms them *Karmáni*, 'acts or ceremonies.' *A'tastha* is also explained, they made or instituted: *A'tasthuh swapatyáni* means, according to him, *chaturdas'a-rátra shat-trimsadrătráadityánam ayanádíni karmáni kritavantah*,—they made the rites or acts which were the *Ayanas* and others of the A'dityas, (and which were for) thirty-six or fourteen nights.—*Wilson.*

2 An expression found also in another Text; or there are, as it were, two eyes of a sacrifice, which are the two portions of the clarified butter.—*Wilson.*

(of the sacrifice); then the immortals come from heaven, and thy bright flames, Agni, spread in all directions like rushing rivers, and the Gods perceive it (and rejoice).

SUKTA IX. (LXXIII.)

THE *Rishi*, Deity, and metre are the same.

AGNI, like a patrimonial wealth, is the giver of food; he is a director, like the instructions of one learned in scripture; he rests in the sacrificial chamber like a welcome guest, and like an officiating priest, he brings prosperity on the house of the worshipper.

2. He who is like the divine Sun, who knows the truth (of things), preserves by his actions (his votaries), in all encounters; like nature,[1] he is unchangeable, and, like soul,[2] is the source of happiness: he is ever to be cherished.

3. He who, like the divine (Sun), is the supporter of the universe, abides on earth like a prince, (surrounded by) faithful friends; in his presence, men sit down like sons in the dwelling of a parent, and (in purity he resembles) an irreproachable and beloved wife.

4. Such as thou art, Agni, men preserve thee constantly kindled in their dwellings, in secure places, and offer upon thee abundant (sacrificial) food: do thou, in

---

1 *Amati,* the term of the Text, is explained *Rúpa* or *Swarúpa,*—peculiar form or nature; as this is essentially the same in all the modifications of earth, or any other element, so Agni is one and the same in all the sacrifices performed with fire.—*Wilson.*

2 As soul is the seat and source of all happiness, so Agni, as the chief agent of sacrifice, is the main cause of felicity both here and hereafter.—*Wilson.*

whom is all existence, be the bearer of riches (for our advantage).

5. May thy opulent worshippers, Agni, obtain (abundant) food; may the learned (who praise thee) and offer thee (oblations), acquire long life; may we gain in battles booty from our foes, presenting their portion to the Gods for (the acquisition of) renown.

6. The cows, loving (Agni, who has come to the hall of sacrifice), sharing his splendour, have brought with full udders (their milk) to be drunk. The rivers, soliciting his good will, have flowed from a distance in the vicinity of the mountain.

7. (The Gods), who are entitled to worship, soliciting thy good will, have intrusted to thee, resplendent Agni, the (sacrificial) food, and, (for the due observance of sacred rites), they have made the night and morning of different colours, or black and purple.

8. May we, mortals, whom thou hast directed (to the performance of sacrifices) for the sake of riches, become opulent: filling heaven and earth, and the firmament (with thy radiance), thou protectest the whole world like a (sheltering) shade.[1]

9. Defended, Agni, by thee, may we destroy the horses (of our enemies) by (our) horses, their men by (our) men, their sons by (our) sons, and may our sons, learned, and inheritors of ancestral wealth, live for a hundred winters.

10. May these our praises, sapient Agni, be grateful to thee, both in mind and heart; may we be competent to detain thy well-supporting wealth, offering upon thee their share of the (sacrificial) food to the Gods.

---

1 As anything affording shade keeps off the heat of the sun, so Agni guards the world against affliction.—*Wilson.*

ANUVA'KA XIII.

SUKTA I. (LXXIV.)

THE Deity is Agni; the R*ishi*, Gotama, son of Rahúga*n*a; the metre, *Gâyatrî*.

HASTENING to the sacrifice, let us repeat a prayer to Agni, who hears us from afar.

2. Who, existing of old, has preserved wealth for the sacrificer, when malevolent men are assembled together.

3. Let men praise Agni as soon as generated, the slayer of Vṛitra,[1] and the winner of booty in many a battle.

4. (The sacrificer), in whose house thou art the messenger of the Gods, whose offering thou conveyest for their food, and whose sacrifice thou renderest acceptable—

5. Him, Aṅgiras, son of strength, men call fortunate in his sacrifice, his Deity, his oblations.

6. Bring hither, radiant Agni, the Gods, to (receive) our praise and our oblations for their food.

7. Whenever thou goest, Agni, on a mission of the Gods, the neighing of the horses of thy (swift-) moving chariot, however audible, is not heard.

8. He who was formerly subject to a superior, having been protected, Agni, by thee, now stands in thy presence as an offerer (of oblations) without bashfulness, and supplied with food.

9. Verily, divine Agni, thou art desirous of bestowing upon the offerer (of oblations) to the Gods, ample (wealth), brilliant, and giving vigour.

---

1 *Vritra* may be here understood, an enemy in general; or, Agni may be identified with Indra.—*Wilson.*

SUKTA II. (LXXV.)

R*ishi*, Deity and metre as before.

ATTEND to our most earnest address, propitiatory of the Gods, accepting our oblations in thy mouth.

2. And then, most wise Agni, chief of the Angirasas, may we address (to thee) an acceptable and gratifying prayer.

3. Who, Agni, amongst men is thy kinsman? who is worthy to offer thee sacrifice? who, indeed, art thou, and where dost thou abide?

4. Worship for us, Mitra and Varuṇa; worship for us, all the Gods; (celebrate) a great sacrifice; be present in thine own dwelling.

SUKTA III. (LXXVI.)

R*ishi* and Deity as before; the metre is *Trishtubh*.

WHAT approximation of the mind, Agni, to thee, can be accomplished for our good; what can a hundred encomiums (effect); who, by sacrifices, has obtained thy might; with what intent may we offer thee (oblations)?[1]

2. Come, Agni, hither; invoker (of the Gods), sit down;[2] be our preceder; for thou art irresistible: may the all-expansive heaven and earth defend thee, that thou mayest worship the Gods to their great satisfaction.

3. Utterly consume all the Rákshasás, Agni, and be the protector of our sacrifices against interruption.

1 That is, it is not possible to offer sacrifice, praise, or prayer that shall be worthy of Agni.—*Wilson*.

2 In the chamber where burnt-offerings are presented.

Bring hither the guardian of the *Soma*-Juice, (Indra),[1] with his steeds, that we may show hospitality to the giver of good.

4. I invoke (thee), who art the conveyer (of oblations), with thy flames, with a hymn productive of progeny (to the worshipper); sit down here with the Gods, and do thou, who art deserving of worship, discharge the office of *Hotṛi*, or of *Potṛi*, and awaken us, thou who art the depositary and generator of riches.

5. As at the sacrifice of the holy Manu, thou, a sage amongst sages, didst worship the Gods with oblations, so also, Agni, veracious invoker of the Gods, do thou to-day (present the oblations), with an exhilarating ladle.

SUKTA IV. (LXXVII.)

R*ishi*, etc., as before.

WHAT (oblations) may we offer to Agni? what praise is addressed to the luminous (Agni) that is agreeable to the Gods? that Agni who is immortal and observant of truth, who is the invoker of the Gods, the performer of sacrifices, and who, (present) amongst men, conveys oblations to the Deities.

2. Bring hither, with praises, him who is most constant in sacrifices, observant of truth, and the invoker (of the Gods), for Agni, when he repairs to

1 *Somapati*, which is a rather unusual appellative of Indra. The latter name is not in the Text, but the Deity is indicated by *Haribhyám*, his two steeds.—*Wilson.*

the Gods on the part of man, knows those (who are to be worshipped), and worships them with reverence.[1]

3. For he is the performer of rites, he is the destroyer and reviver (of all things),[2] and, like a friend, he is the donor of unattained wealth ; all men reverencing the Gods, and approaching the well-looking Agni, repeat his name first in holy rites.

4. May Agni, who is the chief director of sacrifices, and the destroyer of enemies, accept our praise and worship with oblations, and may those who are affluent with great wealth, who are endowed with strength, and by whom the sacrificial food has been prepared, be desirous to offer adoration.

5. Thus has Agni, the celebrator of sacrifices, and by whom all things are known, been hymned by the pious descendants of Gotama ; to them has he given the bright *Soma*-Juice to drink, along with the sacrificial food, and, gratified by our devotion, he obtains nutriment (for himself).

---

1 The expression of the Text is *manasá*, 'with the mind ;' but the Scholiast reads *namasá*, 'with reverence,' asserting that the letters *n* and *m* are transposed.—*Wilson*.

2 The words are *marya* and *sádhu* ; the Commentator explains the first, the killer or extirpator of all, and the latter, the producer.—*Wilson*.

SUKTA V. (LXXVIII.)

THE *Rishi* and Deity are the same; the metre is *Gáyatrí.*

KNOWER and beholder of all that exists, Gotama[1] celebrates thee, Agni, with praise: we praise thee repeatedly with commendatory (hymns).[2]

2. To thee, that (Agni) whom Gotama, desirous of riches, worships with praise, we offer adoration with commendatory (hymns).

3. We invoke thee, such as thou art, the giver of abundant food, in like manner as did Aṅgiras: we praise thee repeatedly which commendatory (hymns).

4. We praise thee repeatedly with commendatory (hymns), who art the destroyer of Vṛitra, and who puttest the Dasyus to flight.

5. The descendants of Rahúgaṇa have recited sweet speeches to Agni: we praise him repeatedly with commendatory (hymns).

SUKTA VI. (LXXIX.)

THE *Rishi* is the same, Gotama; the hymn consists of four *Trichas*, or triads; the Deity of the first is the Agni of the middle region, the ethereal or electric fire or lightning; the Deity of the other triads is Agni in his general character; the metre of the first of them is *Trishtubh*, of the second, *Ushnih*, and of the last two, *Gáyatrí*.

THE golden-haired Agni is the agitator of the clouds when the rain is poured forth, and, moving with the

1 The word is *Gotamáh*, in the plural, whence Rosen renders it *Gotamidæ;* the Scholiast limits it to the sense of the singular, asserting that the plural is used honorifically only.—*Wilson.*

2 *Mantras* is supplied by the Commentator; the Text has only *dyumnaih*, 'with bright,' or those manifesting Agni's worth.—*Wilson.*

swiftness of the wind, shines with a bright radiance. The mornings know not (of the showers),[1] like honest[2] (people), who, provided with food, are intent upon their own labours.

2. Thy falling (rays), accompanied by the moving (*Maruts*), strike against (the cloud); the black shedder of rain has roared; when this is done, (the shower) comes with delightful and smiling (drops), the rain descends, the clouds thunder.

3. When this, (the lightning, Agni), nourishes the world with the milk of the rain, and conducts it by the most direct ways[3] to (the enjoyment of) water, then Mitra, Aryaman, Varuṇa, and the circumambient (troops of *Maruts*) pierce through the (investing) membrane into the womb of the cloud.

4. Agni, son of strength, lord of food and of cattle, give us abundant sustenance, thou who knowest all that exists.

5. He, the blazing Agni, who is wise, and the granter of dwellings, is to be praised by our hymns: Oh! thou whose mouth (glows) with many (flames),[4]

---

1 Agni, in his manifestation of lightning, takes part in the production of rain by piercing the clouds; the dawn is not concerned in the operation; but this is said, not to depreciate the excellence of *Ushas,* but to enhance that of Agni.—*Wilson.*

2 *Satyáh,* true, sincere; there is no substantive; but *Prajáh,* people, or progeny, is supplied by the Commentary; Rosen substitutes *mulieres, satyáh* being feminine, but so also is *Prajá.—Wilson.*

3 Or uses; as drinking, washing, bathing, and the like.—*Wilson.*

4 *Purvaníka;* from *puru,* many. and *aníka,* face or mouth; flames are understood, agreeably to a common name of Agni, *Jwálá-jihva,* flame-tongued. Rosen has evidently read the *mukha* of the Commentary, *sukha,* and explains *purvaníka, multis gaudiis fruens.—Wilson.*

shine (propitiously, so) that food-providing wealth may be ours.

6. Shining Agni, drive off (all disturbers of the rite), either by thyself or (thy servants), whether by day or by night; sharp-visaged Agni, destroy the Rákshasás, entirely.

7. Agni, who in all rites art to be praised, guard us with thy protection, (propitiated) by the recitation of the metrical hymn.[1]

8. Grant us, Agni, riches that dispel poverty, that are desirable (to all), and cannot be taken (from us) in all encounters (with our foes).

9. Grant us, Agni, for our livelihood, wealth, with sound understanding, conferring happiness, and sustaining (us through life).

10. Gotama, desirous of wealth, offers to the sharp-flaming Agni pure prayers and praises.

11. May he, Agni, who annoys us, whether nigh or afar, perish; and do thou be to us (propitious) for our advancement.

12. The thousand-eyed,[2] all-beholding Agni, drives away the Rákshasás, and, (praised by us) with holy hymns, he, (the invoker of the Gods), celebrates their praise.

---

1 *Gáyatra;* either a portion of the *Sáma* so termed, or the *Gáyatrí* metre, according to the Scholiast.—*Wilson.*

2 The literal rendering of the epithet of the Text, *Sahasráksha,* which identifies Agni with Indra; but Sáyana interprets it, having countless flames.—*asankhyátajwálah.*—*Wilson.*

SUKTA VII. (LXXX.)

THE *Rishi* is Gotama, as before, but the Deity is Indra; the metre is *Paṅkti.*

MIGHTY wielder of the thunderbolt, when the priest[1] had thus exalted thee (by praise), and the exhilarating *Soma*-Juice (had been drunk), thou didst expel, by thy vigour, Ahi from the earth, manifesting thine own sovereignty.[2]

2. That exceedingly exhilarating *Soma*-Juice, which was brought by the hawk[3] (from heaven), when poured forth, has exhilarated thee, so that in thy vigour, thunderer, thou hast struck Vṛitra from the sky, manifesting thine own sovereignty.

3. Hasten, assail, subdue; thy thunderbolt cannot fail: thy vigour, Indra, destroys men; slay Vṛitra, win the waters, manifesting thine own sovereignty.

4. Thou hast struck Vṛitra from off the earth and from heaven; (now) let loose the wind-bound, life-sustaining rain, manifesting thine own sovereignty.

5. Indignant Indra, encountering him, has struck with his bolt the jaw of the trembling Vṛitra, setting the waters free to flow, and manifesting his own sovereignty.

---

1 The *Brahmá,* which the Scholiast interprets *Bráhmana.—Wilson.*

2 The burthen of this and of all the other stanzas of this hymn is *archannanu swarájyam;* the first term usually implies worshipping, honouring, but the Commentator gives as its equivalent, *prakatayan: swasya swâmitwam prakatayan,*—making manifest his own mastership or supremacy.—*Wilson.*

3 *Syenábhrita,* as Rosen translates it, *accipitri delatus;* the Scholiast says it was brought from heaven by the *Gáyatri,* having the wings of a hawk.—*Wilson.*

6. Indra has struck him on the temple with his hundred-edged thunderbolt, and, exulting, wishes to provide means of sustenance for his friends, manifesting his own sovereignty.

7. Cloud-borne Indra, wielder of the thunderbolt, verily thy prowess is undisputed, since thou, with (superior) craft, hast slain that deceptive deer,[1] manifesting thine own sovereignty.

8. Thy thunderbolts were scattered widely over ninety-and-nine rivers;[2] great is thy prowess; strength is deposited in thy arms, manifesting thine own sovereignty.

9. A thousand[2] mortals worshipped him together; twenty[3] have hymned (his praise); a hundred (sages) repeatedly glorify him; so, Indra, is the oblation lifted up, manifesting thine own sovereignty.

10. Indra overcame by his strength the strength of Vṛitra: great is his manhood, wherewith, having slain Vṛitra, he let loose the waters, manifesting his own sovereignty.

11. This heaven and earth trembled, thunderer, at thy wrath, when, attended by the *Maruts*, thou slewest Vṛitra by thy prowess, manifesting thine own sovereignty.

12. Vṛitra deterred not Indra by his trembling or his clamour; the many-edged iron thunderbolt fell upon him: (Indra) manifesting his own sovereignty.

---

1 The Commentary says *Vritra* had assumed the form of a deer, but nothing further relating to this incident occurs.—*Wilson.*

2 Put for any indefinite number.—*Wilson.*

3 The sixteen priests employed at a sacrifice, the *Yajamána* and his wife, and two functionaries entitled the *Sadasya* and *S'amitri*, directors, probably, of the ceremonies of the assembly, not of the worship.—*Wilson.*

13. When thou, (Indra), didst encounter with thy bolt Vṛitra, and the thunderbolt (which he hurled), then, Indra, the strength of thee determined to slay Ahi was displayed in the heavens, manifesting thine own sovereignty.

14. At thy shout, wielder of the thunderbolt, all things, moveable or immoveable, trembled; even Twashtṛi shook with fear, Indra, at thy wrath, manifesting thine own sovereignty.

15. We know not of a certainty the all-pervading Indra: who (does know him, abiding) afar off[1] in his strength? for in him have the Gods concentrated riches, and worship, and power, manifesting his own sovereignty.

16. In like manner as of old, so in whatever act of worship Atharvan, or father Manu, or Dadhyañch[2] engaged, their oblations and their hymns were all congregated in that Indra, manifesting his own sovereignty.

---

1 The expression is very elliptical; *ko-viryá-parah*, being, literally, who—with vigour—afar: the Scholiast completes the sentence, as in the Text.—*Wilson.*

2 *Manush-pitá*, Manu, being the progenitor of all mankind. *Dadhyañch*, or Dadhíchi, is a well-known R*ishi*, the son of Atharvan, of whom mention subsequently more than once recurs.—*Wilson.*

SIXTH ADHYA'YA.

ANUVA'KA XIII.—*(Continued.)*

SUKTA VIII. (LXXXI.)

THE R*ishi*, Deity, and metre as before.

INDRA, the slayer of Vṛitra, has been augmented in strength and satisfaction by (the adoration of) men :[1] we invoke him in great conflicts as well as in little; may he defend us in battles.

2. For thou, hero, Indra, art a host; thou art the giver of much booty; thou art the exalter of the humble; thou bestowest (riches) on the worshipper who offers thee oblations, for abundant is thy wealth.

3. When battles arise, wealth devolves on the victor; yoke thy horses, humblers of the pride (of the foe), that thou mayest destroy one and enrich another :[2] place us, Indra, in affluence.

4. Mighty through sacrifice, formidable (to foes), partaking of the sacrificial food, Indra has augment-

---

1 The Scholiast explains this,—"a Deity acquiring vigour by praise increases;" that is, becomes more powerful and mighty. The notion is clear enough, but although 'increases' is the literal rendering of *varddhaté,* it expresses its purport but incompletely.—*Wilson.*

2 We have a legend in illustration of this passage: Gotama, the son of Rahúga*n*a, was the *Purohita* of the Kuru and S*r*injaya princes, and, in an engagement with other kings, propitiated Indra by this hymn, who, in consequence, gave the victory to the former. Rosen puts the phrase interrogatively, *Quemnam occisurus es, quemnam opulentiæ dabis*? but the Scholiast explains *kam,* whom, by *kamchit,* any one, some one; that is, Indra gives the victory to whomsoever he is pleased with.—*Wilson.*

ed his strength; pleasing in appearance, having a handsome chin, and possessing (bright) coursers, he grasps the iron thunderbolt in his contiguous hands for (our) prosperity.

5. He has filled the space of earth and the firmament (with his glory); he has fixed the constellations in the sky: no one has been ever born, nor will be born, Indra, like to thee: thou hast sustained the universe.

6. May Indra, the protector, who returns to the giver (of oblations) the food that is fit for mortals, bestow (such food) on us: distribute thy wealth, which is abundant, so that I may obtain (a portion) of thy riches.

7. The upright performer of (pious) acts is the donor of herds of cattle to us, when receiving frequent enjoyment (from our libations): take up, Indra, with both hands, many hundred (sorts) of treasure; sharpen (our intellects), bring us wealth.

8. Enjoy along with us, O hero, the suffused libation for (the increase of our) strength and wealth: we know thee (to be) the possessor of vast riches, and address to thee our desires; be, therefore, our protector.

9. These, thy creatures, Indra, cherish (the oblation) that may be partaken of by all; thou, lord of all, knowest what are the riches of those men who make no offerings: bring their wealth to us.

SUKTA IX. (LXXXII.)

THE Deity and R*ishi* are the same; the metre is *Pankti*, except in the last stanza, where it is *Jagatí*.

APPROACH, Maghavan, and listen to our praises; be not different (from what thou hast hitherto been);[1] since thou hast inspired us with true speech, thou art solicited with it; therefore, quickly yoke thy horses.

2. (Thy worshippers) have eaten the food which thou hadst given, and have rejoiced, and have trembled through their precious (bodies); self-illuminated sages have glorified thee with commendable thoughts; therefore, Indra, quickly yoke thy horses.

3. We praise thee, Maghavan, who lookest benignly (upon all); thus praised by us, repair (in thy car), filled with treasure, to those who desire thy presence: Indra, quickly yoke thy horses.

4. May he ascend that chariot which rains (blessings), and grants cattle, and which provides the vessel filled with the mixture of *Soma*-Juice and grain:[2] quickly, Indra, yoke thy horses.

5. Performer of many (holy) acts, let thy steeds be harnessed on the right and on the left, and when

---

1 The Text is merely *má atathá iva*,—(be) not, as it were, non-such; that is, according to Sáya*n*a, be not the contrary of that propitious Divinity which thou hast always been to us; the rest of the stanza is equally obscure: "Since thou makest us possessed of true speech (*sunritávatah*), therefore thou art asked (*át arthayása it*) *arthayase eva;*" that is, to accept our praises. In this hymn, also, we have a burthen repeated at the close of each stanza.—*Wilson.*

2 *Patram hariyojanam*, a plate or patera filled with *hariyojanam*; the appellation of a mixture of fried barley, or other grain, and *Soma*-Juice.—*Wilson.*

exhilarated by the (sacrificial) food, repair in thy chariot to thy beloved wife: quickly, Indra, yoke thy horses.

6. I harness thy long-maned steeds with (sacred) prayers: depart; take the reins in your hands: the effused and exciting juices have exhilarated thee, wielder of the thunderbolt; thus filled with nutriment, rejoice with thy spouse.

SUKTA X. (LXXXIII.)

R*ishi* and Deity as before; the metre is *Jagatí.*

THE man who is well protected, Indra, by thy cares, (and dwells) in a mansion where there are horses, is the first who goes to (that where there are) cows; enrich him with abundant riches, as the unconscious rivers[1] flow in all directions to the ocean.

2. In like manner, as the bright waters flow to the sacrificial ladle, so they (the Gods) look down (upon it); as the diffusive light (descends to earth), the Gods convey it, desirous of being presented to them by progressive (movements to the altar), and are impatient to enjoy it, filled with the oblation, as bridegrooms long for (their brides).[2]

1 *Vichétasaḥ ápah*; the epithet is explained by the Scholiast, 'the sources of excellent knowledge,'—*vis'ishtajñánahetubhútáh*; and Rosen renders it, accordingly, *sapientiam conferentes*; but it seems preferable to understand the prefix *vi* in its sense of privation, for it is not very intelligible how the waters should confer, or ever possess, intelligence.—*Wilson.*

2 In this stanza, as usual in the more elaborate metres, we encounter strained collocations and elliptical and obscure allusions,

3. Thou hast associated, Indra, words of sacred praise with both (the grain and butter of oblation), placed together in ladles, and jointly presented to thee, so that (the sacrificer), undisturbed, remains (engaged) in thy worship, and is prosperous; for to the sacrificer pouring out oblations (to thee), auspicious power is granted.

4. The Angirasas first prepared (for Indra) the sacrificial food, and then, with kindled fire, (worshipped him) with a most holy rite: they, the institutors (of the ceremony), acquired all the wealth of Paṇi, comprising horses, and cows, and (other) animals.

5. Atharvaṇ first by sacrifices discovered the path (of the stolen cattle): then the bright Sun, the cherisher of pious acts, was born.[1] Atharvaṇ regained the cattle; Kávya (Us'anas) was associated with him.[2]

---

imperfectly transformed into something intelligible by the additions of the Scholiast; thus, *avah pas'yanti,* 'they look down,' is rendered special by adding *dévâh,* 'the Gods,' who look down, it is said, upon the sacrificial ladle, *hotriyam,* well pleased to behold it filled with the intended libation. The Text, again, has only "as diffused light;" the Comment adds, "descends on earth." In the next phrase we have, "the Gods lead that which is pleased by the libation, and wishes for them, either by progressive movements, or in an eastern direction (*prichair*), as bridegrooms delight." What is so led, and whither? The ladle, *chamasa*, the altar, *védí,* as well as the bride or maiden, *kanayaká*, are filled up by the Comment. The same character of brevity and obscurity pervades the entire hymn.—*Wilson.*

1. *A'jani*; but it may mean, as the Scholiast says, "the Sun appeared, in order to light the way to the cave where the cows were hidden.—*Wilson.*

2. With Indra, according to the Comment, which also identifies Kávya with Us'anas, and the latter with Bhrigu; "*Kâvyaḥ Kaveḥ putra Us'aná Bhriguḥ,*" meaning, however, perhaps, only that Us'anas was of the family of Bhrigu.—*Vishnu* Purána, 82, n.—*Wilson.*

Let us worship the immortal (Indra), who was born to restrain (the Asuras).[1]

6. Whether the holy grass be cut (for the rite) that brings down blessings,[2] whether the priest repeats the (sacred) verse in the brilliant (sacrifice), whether the stone (that expresses the *Soma*-Juice) sound like the priest who repeats the hymn, on all these occasions Indra rejoices.

SUKTA XI. (LXXXIV.)

The Deity and the R*ishi* are the same, but the metre is diversified. The first six stanzas are in the *Anushtubh* measure; the three next, in *Ushnih*; the three next, in *Panktí*; the three next, in *Gáyatrí*; and the next three, in the *Trishtubh*; the nineteenth verse is in the *Brihati*-, and the twentieth, in the *Sato-Brihati*-, metre.

The *Soma*-Juice has been expressed, Indra, for thee: potent humbler (of thy foes), approach; may vigour fill thee (by the potation), as the Sun fills the firmament with his rays.

2. May his horses bear Indra, who is of irresistible prowess, to the praises and sacrifices of sages and of men.

3. Slayer of Vṛitra, ascend thy chariot, for thy horses have been yoked by prayer; may the stone

---

1 The Text has only *yamasya játam*; the Comment explains the former, *asuránám niyamanártham.—Wilson.*

2 *Swápatyáya*; resolving this into *Su* and *ápatya*, Rosen renders it, *egregiam prolem conferentis causa*, and M. Langlois has, *le chef de famille, jaloux d'obtenir une heureuse postérité* Sáyana understands it differently, and explains it by *Sobhanápatana hetubhútáya*,—for the sake of the descent, or coming down, of what is good.—*Wilson.*

(that bruises the *Soma*) attract, by its sound, thy mind towards us.

4. Drink, Indra, this excellent, immortal, exhilarating libation, the drops of which pellucid (beverage) flow towards thee in the chamber of sacrifice.

5. Offer worship quickly to Indra; racite hymns (in his praise); let the effused drops exhilarate him; pay adoration to his superior strength.

6. When, Indra, thou harnessest thy horses, there is no one a better charioteer than thou; no one is equal to thee in strength; no one, although well-horsed, has overtaken thee.

7. He who alone bestows wealth upon the man who offers him oblations, is the undisputed sovereign, Indra :—ho ![1]

8. When will he trample with his foot upon the man who offers no oblations, as if upon a coiled-up snake;[2] when will Indra listen to our praises?—ho!

9. Indra grants formidable strength to him who worships him, having libations prepared :—ho!

10. The white cows drink of the sweet *Soma*-Juice thus poured forth, and, associated with the bounti-

---

1 This verse and the two following end with the unconnected term *Aṅga*, which the Scholiast interprets 'quick;' but it is more usually an interjection of calling; so Rosen has *Ohe!* M. Langlois, *Oh viens!—Wilson.*

2 The Text has *kśhumpa*, explained, *ahichchhatraka;* properly, a thorny plant, but apparently intended by the Scholiast for a snake coiled up, or one sleeping in a ring, which is therefore killed without difficulty: *mand'aláharena s'ayánam kaschid-anáyásena hanti.* Rosen prefers the usual sense, *pede fruticem velut conteret.—Wilson.*

ful Indra, for the sake of beauty, rejoice: abiding (in their stalls), they are expectant of his sovereignty.[1]

11. Desirous of his contact, those brindled cows dilute the *Soma*-Juice with their milk: the milch-kine that are loved of Indra, direct his destructive thunderbolt against his foes, abiding (in their stalls), expectant of his sovereignty.

12. These intelligent kine reverence his prowess with the adoration (of their milk); they celebrate his many exploits as an example to later (adversaries); abiding (in their stalls), expectant of his sovereignty.

13. Indra, with the bones of Dadhyañch, slew ninety times nine Vritras.[2]

---

1 This, which constitutes the burthen of the triad, is rather obscure; the Text is, *vasvíranu swarájyam*, literally, dwelling after, or according to, his own dominion. Sáyana does not make it more intelligible: "Those cows," he says, "who, by giving milk, are the means of providing habitation (*nivásakárinyah*), remain looking to the kingdom of him, or Indra;" so Rosen has, *domicilium procurantes, quæ ipsius dominium respicientes adstant.—Wilson.*

2 Dadhyañch, also named Dadhícha and Dadhíchi, is a well-known sage in *Paurának* legend, of whom, it is said, that his bones formed the thunderbolt of Indra. The story seems to have varied from the original *Vaidik* fiction, as we shall have subsequent occasion to notice (*Súkta* CXVI.). In this place, the story told by the Scholiast also somewhat differs. He relates, that while Dadhyañch, the son of Atharvan, lived, the Asuras were intimidated and tranquillized by his appearance, but when he had gone to *Swarga*, they overspread the whole earth. Indra, inquiring what had become of him, and whether nothing of him had been left behind, was told that the horse's head with which he had at one time taught the Madhuvidyá to the As'wins, was somewhere in existence, but no one knew where. Search was made for it, and it was found in the lake S'aryanavat, on the skirts of Kurukshétra; and with the bones of the skull, Indra slew the Asuras, or, as otherwise explained, foiled the nine times ninety, or eight hundred and ten, stratagems or devices of the Asurás or Vritras. The Scholiast accounts for the

14. Wishing for the horse's head hidden in the mountains, he found it at S'aryanávat.

15. The (solar rays) found on this occasion the light of Twashṭṛi verily concealed in the mansion of the moving Moon.[1]

16. Who yokes to-day to the pole of the car (of Indra) his vigorous and radiant steeds, whose fury is unbearable, in whose mouths are arrows, who trample on the hearts (of enemies), who give happiness (to friends). (The sacrificer) who praises their (performance of their) duties obtains (long) life.[2]

---

number, by saying, that, in the beginning, the *A'surímaya*, or demoniac illusion, was practised in the three worlds, for three periods in each,— past, present, and future, whence it was ninefold; each being exerted with three *s'aktis*, or energies, made the number twenty-seven; each of these again being modified by the three *gunas*, they become eighty-one, and the scene of their display extending to each of the ten regions of space, the total reaches the nine times ninety of the Text, or eight hundred and ten. This seems to be pure invention, without any rational or allegorical meaning.—*Wilson*

1 The Text has only "they found;" the Scholiast, following Yáska (*Nir*. 4. 25), supplies *A'ditya rásmayah*, the rays of the Sun. Twashtri is here used for the Sun, being one of the A'dityas; or, according to the Scholiast, for Indra, to whom the hymn is addressed, and who is also one of the A'dityas. The purport of the stanza is apparently the obscure expression of an astronomical fact, known to the authors of the *Védás*, that the Moon shone only through reflecting the light of the Sun; so it is said, "the rays of the Sun are reflected back in the bright watery orb of the Moon;" and again, "the solar radiance, concealed by the night, enters into the Moon, and thus dispels darkness by night as well as by day." According to the *Nirukta*, 2, 6, it is one ray of the Sun (that named Sushumna) which lights up the Moon, and it is with respect to that, that its light is derived from the Sun. The *Puránas* have adopted the doctrine of the *Védas*.—*Vishnu Purana*, 36

2 Another interpretation may be assigned to this verse, which turns upon rendering *Kah* by Prajápati, instead of *who*, and *ga* by

17. Who goes forth, (through dread of foes, when Indra is at hand); who is harmed (by his enemies); who is terrified; who is aware that Indra is present, who that he is nigh?[1] What need is there that any one should importune Indra for his son, his elephant, his property, his person, or his people?

18. Who praises the (sacrificial) fire, (lighted for Indra), or worships him with the oblation of clarified butter, presented in the ladle, according to the constant seasons?[2] To whom do the Gods quickly bring (the wealth) that has been called for? What sacrificer, engaged in offering oblations and favoured by the Gods thoroughly knows Indra?

19. Powerful Indra, be present and be favourable to the mortal (who adores thee): there is no other giver of felicity, Maghavan, than thou; hence, Indra, I recite thy praise.

20. Granter of dwellings, let not thy treasury, let not thy benefits,[3] ever be detrimental to us. Friend of mankind, bring to us, who are acquainted with prayers, all sorts of riches.

---

words of the Véda, instead of *horses*; making, "Prajápati combines to-day with the burthen of the sacrifice the sacred words that are effective, brilliant, essential, emitted from the mouth, animating the heart, and productive of happiness: the worshipper who fulfils the object of such prayers, obtains life."—*Wilson*.

1 That is, we know it very well, and are therefore secure in his presence at this ceremony; or *Kah* may again be explained by Prajápati, with the sense of the stanza modified accordingly.—*Wilson.*

2 *Ritubhir dhruvebhiḥ*; in which *ritu* may have its ordinary sense of 'season;' or the passage may mean, 'presented by the Divinities called Ritus, who preside over sacrifices,' as in the Text, *Ritavo vai práyájah,*—the Ritus are the chief sacrifices; *i.e., prayájadevatáḥ,*—the Deities presiding over them.—*Wilson.*

3 *Utayáḥ*, benefits, assistances; but it may be read, *dhútayaḥ*, shakers, agitators; *i.e.,* the Maruts, or winds.—*Wilson.*

ANUVA'KA XIV.

SUKTA I. (LXXXV.)

THE Deities are the Maruts, the *Rishi*, Gotama: the metre of the fifth and twelfth verses is *Trishtubh*, of the rest, *Jagatí*.

THE Maruts who are going forth decorate themselves like females: thy are gliders (through the air), the sons of Rudra, and the doers of good works, by which they promote the welfare of earth and heaven: heroes, who grind (the solid rocks), they delight in sacrifices.

2. They, inaugurated by the Gods,[1] have attained majesty; the sons of Rudra have established their dwelling above the sky: glorifying him (Indra) who merits to be glorified, they have inspired him with vigour: the sons of Pris'ni have acquired dominion.

3. When the sons of earth[2] embellish themselves with ornaments, they shine resplendent in their persons with (brilliant) decorations; they keep aloof every adversary: the waters follow their path.[3]

4. They who are worthily worshipped shine with various weapons: incapable of being overthrown, they are the overthrowers (of mountains): Maruts, swift as thought, intrusted with the duty of sending rain, yoke the spotted deer to your cars.

5. When, Maruts, urging on the cloud, for the sake of (providing) food, you have yoked the deer to

---

1 *Ushitasaḥ*, wetted, sprinkled with holy water by the Gods,—*Devair-abhishiktaḥ*.—*Wilson*.

2 Here they are called *Gomataraḥ*, having for their mother the cow; that is, the earth under that type, equivalent to *Pris'ni* in the preceding stanza.—*Wilson*.

3 That is, rain follows the wind.—*Wilson*.

your chariots, the drops fall from the radiant[1] (Sun), and moisten the earth, like a hide, with water.

6. Let your quick-paced, smooth-gliding coursers bear you hither); and, moving swiftly, come with your hands (filled with good things): sit, Maruts, upon the broad seat of sacred grass, and regale yourselves with the sweet sacrificial food.

7. Confiding in their own strength, they have increased in (power); they have attained heaven by their greatness, and have made (for themselves) a spacious abode: may they, for whom Vishṇu defends (the sacrifice) that bestows all desires and confers delight, come (quickly), like birds, and sit down upon the pleasant and sacred grass.

8. Like heroes, like combatants, like men anxious for food, the swift-moving (Maruts) have engaged in battles: all beings fear the Maruts, who are the leaders (of the rain), and awful of aspect like princes.

9. Indra wields the well-made, golden, many-bladed thunderbolt, which the skilful Twashṭri[2] has framed for him, that he may achieve great exploits in war. He has slain Vṛitra and sent forth an ocean of water.

10. By their power, they bore the well aloft, and clove asunder the mountain that obstructed their path: the munificent Maruts, blowing upon their

---

1 *Arusha* is the term of the Text,—'the radiant,' which may apply either to the Sun or to the Agni of lightning, either being in like manner the source of rain.—*Wilson.*

2 *Twashtri* here reverts to his usual office of artisan of the gods.

pipe,[1] have conferred, when exhilarated by the *Soma*-Juice, desirable (gifts upon the sacrificer).

11. They brought the crooked well to the place (where the *Muni* was), and sprinkled the water upon the thirsty Gotama:[2] the variously-radiant (Maruts) come to his succour, gratifying the desire of the sage with life-sustaining (waters).

12. Whatever blessings (are diffused) through the three worlds, and are in your gift, do you bestow upon the donor (of the oblation), who addresses you with praise; bestow them, also, Maruts, upon us, and grant us, bestowers of all good, riches, whence springs prosperity.

SUKTA II. (LXXXVI.)

Rishi and Deities the same; the metre is *Gáyatrí.*

THE man in whose mansion, resplendent Maruts, descending from the sky, you drink (the libation), is provided with most able protectors.

2. Maruts, bearers of oblations, hear the invocation of the praises of the worshipper with or (without) sacrifices.[3]

---

1 *Dhamanto vánam.* The Scholiast explains *vánám* to be a lute, a *viná* with a hundred strings,—a short of Æolian harp, perhaps; *dhamanta*, 'blowing,' would better apply to a pipe, a wind instrument.

2 In this and the next stanza, allusion is made to a legend in which it is related that the *Rishi Gotama*, being thirsty, prayed to the *Maruts* for relief, who thereupon brought a well from a distance to his hermitage. This exploit is subsequently (Sukta CXVI.) related to the *Aswins*.

3 The expression is *yajnair-vá*, 'with sacrifices or;' the 'without' is supplied by the Scholiast.

3. And may he for whom ministrant priests have sharpened[1] the sapient (troop of the Maruts), walk among pastures crowded with cattle.

4. The libation is poured out for the hero (band) at the sacrifice, on the appointed days, and the hymn is repeated, and their joy (is excited).

5. May the Maruts, victorious over all men, hear (the praises) of this (their worshipper), and may (abundant) food be obtained by him who praises them.

6. Enjoying the protection of you who behold all things, we have offered you, Maruts, (oblations) for many years.

7. Maruts, who are to be especially worshipped, may the man whose offering you accept be ever prosperous.

8. Possessors of true vigour, be cognizant of the wishes of him who praises you, and toils in your service, desirous of (your favour.)

9. Possessors of true vigour, you have displayed your might, with the lustre (of which) you have destroyed the Rákshasas.

10. Dissipate the concealing darkness; drive away every devouring (foe); show us the light we long for.

---

1 *Atakshata*, have sharpened, *i.e.*, have excited or animated, by their offerings.

SUKTA III. (LXXXVII.)

Rishi and Deities as before; metre, *Jagati*

ANNIHILATORS (of adversaries,) endowed with great strength, loud-shouting, unbending, inseparable[1] partakers of the evening oblation,[2] constantly worshipped, and leaders (of the clouds), (the Maruts), by their personal[3] decorations, are conspicuous (in the sky), like certain rays of the sun.

2. When, Maruts, flying like birds along a certain path (of the sky), you collect the moving passing (clouds) in the nearest portions (of the firmament), then coming into collision with your cars, they pour forth, (the waters); therefore, do you shower upon your worshipper the honey-coloured rain.[4]

---

1 Always associated in troops.—*Wilson.*

2 The term is *Rijíshinah*, which is not very clearly explained; *Rijísha*, in ordinary use, means a frying-pan, but here the Scholiast seems to consider it as a synonym of *Soma*, the Maruts being thus named because they are entitled, at the third daily ceremonial, or the evening worship, to a share of the effusion of the *Rijísha*,—*Rijíshasya abhishavát*; or the term may signify, he adds, "the acquirers or receivers of the juices,"—*Prárjayitárah rasánám*; from *rij*, to acquire: Rosen has, *lance sacrificiis culti*; M. Langlois, *amis de nos sacrifices.*—*Wilson.*

3 *Stribhih*, covering, or clothing; from *stri*, to cover; an epithet of *anjibhih*, ornaments; *swasarírasyáchchhádakair ábharanaih*,—with ornaments covering their own persons. As the word is separated from the substantive, however, by the intervening simile, "like some rays" (*kechid usrá iva*), it has been understood in a different sense by former translators: thus, Rosen has, *Ornamentis dignoscuntur, rari lucis radii velut qui stellis effunduntur*; and M. Langlois, *Les Maruts brillent sous leurs parures, comme les nuages sous les feux des étoiles*; but *stribhih* cannot have any relation to *stars*.—*Wilson.*

4 *Madhuvarnam*, having the colour of honey; or, according to the Commentator, being equally pure or pellucid (*swachchha*).—*Wilson.*

3. When they assemble (the clouds) for the good work, earth trembles at their impetuous movements, like a wife (whose husband is away): sportive, capricious, (armed with bright weapons, and agitating (the solid rocks), they manifest their inherent might.

4. The troop of Maruts is self-moving, deer-borne, ever young, lords of this (earth), and invested with vigour: you, who are sincere liberators from debt,[1] irreproachable, and shedders of rain, are the protectors of this our rite.

5. We declare by our birth our ancient sire, that the tongue (of praise) accompanies the manifesting (invocation of the Maruts) at the libations of the *Soma*; for, inasmuch as they stood by, encouraging Indra in the conflict, they have acquired names that are to be recited at sacrifices.

6. Combining with the solar rays, they have willingly poured down (rain) for the welfare (of mankind), and, hymned by the priests, have been pleased partakers of the (sacrificial food); addressed with praises, moving swiftly, and exempt from fear, they have become possessed of a station agreeable and suitable to the Maruts.

---

1 By making their worshippers wealthy.—*Wilson.*

SUKTA IV. (LXXXVIII.)

R*ishi* and Deity as before; the metre of the first and last stanzas *Prastara-pankti* of the intermediate four, *Jagati*.

COME, Maruts,[1] with your brilliant, light-moving, well-weaponed, steed-harnessed chariots; doers of good deeds, descend like birds, (and bring us) abundant food.

2. To what glorifier (of the Gods) do they repair with their ruddy, tawny, car-bearing horses for his advantage? bright as burnished (gold), and armed with the thunderbolt, they furrow the earth with their chariot-wheels.

3. Maruts, the threatening (weapon) are upon your persons, (able to win) dominion: (to you) they raise lofty sacrifices, like (tall) trees: well-born Maruts, for you do wealthy worshippers enrich the stone (that grinds the *Soma*-Plant).

4. Fortunate days have befallen you, (sons of Gotama), when thirsty, and have given lustre to the rite for which water was essential; the sons of Gotama, (offering) oblations with sacred hymns, have raised aloft the well (provided) for their dwelling.

5. This hymn is known to be the same as that which Gotama recited, Maruts, in your (praise), when

---

1 The Scholiast here proposes various etymologies of the name Marut, some of which are borrowed from Yáska, *Nír.* 11, 13. They *sound (ruvanti*, from *ru*), having attained mid-heaven (*mitam*); or, They *sound* without measure (*amitam*); or, They *shine* (from *ruch*) in the clouds *made* (*mitam*) by themselves; or, They *hasten* (*dravanti*) in the sky. All the minor Divinities, that people the mid air said in *Védás* to be styled Maruts, as in the Text, "All females whose station is the middle heaven, the all-pervading masculine Váyu, and all the troops (of Demigods), are Maruts." Sáya*n*a also cites the *Pau*r*ánik* tradition of the birth of the forty-nine Maruts, in seven troops, as the sons of Kas'yapa—(*Vishnu Purána*).

he beheld you seated in your chariots with golden wheels, armed with iron weapons, hurrying hither and thither, and destroying your mightiest foes.

6. This is that praise, Maruts, which, suited (to your merits), glorifies every one of you. The speech of the priest has now glorified you, without difficulty, with sacred verses, since (you have placed) food in our hands.

SUKTA V. (LXXXIX.)

THE *Rishi*, as before, Gotama; but the hymn is addressed to the Vis'wadévas. The metre of the first five stanzas and of the seventh is *Jagatí*; of the sixth, *Viráṭsthána*, and of the last three, *Trishṭubh*.

MAY auspicious works, unmolested, unimpeded, and subversive (of foes), come to us from every quarter; may the gods, turning not away from us, but granting us protection, day by day, be ever with us for our advancement.

2. May the benevolent favour of the gods (be ours); may the bounty of the gods, ever approving of the upright, light upon us; may we obtain the friendship of the gods, and may the gods extend our days to longevity.

3. We invoke them with an ancient Text,[1] Bhaga, Mitra, Aditi, Daksha, Asṛidh, Aryaman, Varuṇa, Soma, the As'wins; and may the gracious Saraswati grant us happiness.[2]

---

1 *Purvayá nividá; nivid* is a synonym of *váck*, speech, or a text; here said to be a Text of the *Véda.—Wilson.*

2 Most of these, here included amongst the Vis'wadévas, have occurred before; but the Scholiast here also explains their functions :—

4. May the wind waft to us the grateful medicament;[1] may mother earth, may father heaven, (convey) it (to us);[2] may the stones that express the *Soma*-Juice, and are productive of pleasure, (bring) it (to us); As'wins, who are to be meditated upon, hear (our application).

5. We invoke that lord of living beings, that protector of things immovable, Indra, who is to be propitiated by pious rites, for our protection; as Púshan has ever been our defender for the increase of our riches, so may he (continue) the unmolested guardian of our welfare.

Bhaga and Mitra are A'dityas, and the latter is especially the lord of day, as, by the text, *maitram vá ahar*,—the day is dependent on Mitra. Aditi is the mother of the gods; Daksha is called a *Prajápati* able to make the world; or, he is the creator (*Hiranyagarbha*), diffused among breathing or living creatures as breath or life; as by the Text, *Práno vai Daksha*,—Daksha verily is breath. Asridh, from *sridh*, to dry up; undrying, unchanging; that is the class of *Maruts*. Aryaman is the sun, as by the Text, *Asau vá áditya áryama*,—he, the sun, is Aryaman. Varuna is named from *vri*, to surround, encompassing the wicked with his bonds; he is also the lord of night, as by the Text, *Váruní rátri*,—the night is dependent on Varuna. *Soma* is twofold; the plant so called on earth, and the moon, as a Divinity in heaven. The As'wins are so termed either from having horses (*as'wavantau*), or from pervading all things, the one with moisture, the other with light, according to Yáska, who also states the question; Who were they? which is thus answered; according to some, they are heaven and earth; to others, day and night; according to others, the sun and moon; and, according to the traditionists (*Aitihásiká*), they were two virtuous princes.—*Nirukta* 12, 1.—*Wilson*.

3 *Bhéshajam*; that medicament which the As'wins, as the physicians of the gods, are qualified to bestow. No other specification is given. —*Wilson*.

4 Earth is so termed, as producing all things necessary for life, and heaven as sending rain, and therefore indirectly nourishing all things.—*Wilson*.

6. May Indra, who listens to much praise, guard our welfare; may Púshan, who knows all things, guard our welfare; may Tárkshya,[1] with unblemished weapons, guard our welfare.

7. May the Maruts, whose coursers are spotted deer, who are the sons of Pṛis'ni, gracefully-moving, frequenters of sacrifices, (seated) on the tongue of Agni,[2] regarders (of all), and radiant as the sun, may all the gods come hither for our preservation.

8. Let us hear, gods, with our ears, what is good; objects of sacrifice, let us see with our eyes what is good; let us, engaged in our praises, enjoy, with firm limb and (sound) bodies, the term of life granted by the gods.[3]

9. Since a hundred years were appointed (for the life of man), interpose not, gods, in the midst of our passing existence, by inflicting infirmity on our bodies, so that our sons become our sires.[4]

---

1 *Tárkshya* is a patronymic, implying son of Trikshа and, according to the Scholiast, Garuda. He is termed in the Text *Arishtanémi*,—he who has unharmed or irresistible (*arishta*) weapons (*némi*); or the latter may imply, as usual, the circumference of a wheel,—whose chariot-wheel is unimpeded; but *Arishtanémi* occurs in the *Váyu Purána*, as the name of a *Prajápati*, so that the passage might mean *Arishtanémi*, the son of *Triksha*, which, according to some authorities, is a name of the patriarch Kas'yapa: the same make *Tárkshya* a synonym of *Aruna*, the personified dawn. It is doubtful if we have any reference to the vehicle of *Vishnu*, *Garuda*.—*Wilson.*

2 This may be predicated of all the deities, as they receive oblations through the mouth of Agni.—*Wilson.*

3 *Devahitam;* whence it may be rendered, as the Scholiast proposes, in the singular, understanding by *Déva*, *Prajápati*, either a patriarch or Brahmá. The Commentator says the limit of human life is 116 or 120 years, but the stanza specifies a century.—*Wilson.*

4 That is, let us not become so feeble and infirm as to be, as it were, infants, and to require the paternal care of our own sons.

10. Aditi[1] is heaven; Aditi is the firmament; Aditi is mother, father, and son; Aditi is all the gods; Aditi is the five classes of men;[2] Aditi is the generation and birth.[3]

SÚKTA VI. (XC.)

THE *Rishi* is the same, the deities are various, the mere *Gáyatrí*.

MAY Varuna and the wise Mitra lead us, by straight paths, (to our desires) and Aryaman,[4] rejoicing with the gods.

2. For they are the distributors of wealth (over the world); and, never heedless, discharge their functions every day.

3. May they, who are immortal, bestow upon us mortals, happiness, annihilating our foes.

4. May the adorable Indra, the Maruts, Pushan, and Bhaga, so direct our paths, (that they may lead) to the attainment of good gifts.

---

1 Aditi, literally meaning the independent or the indivisible, may here signify either the earth, or the mother of the gods, according to the Scholiast. According to *Yáska*, the hymn declares the might of Aditi,—*aditer vibhutim achachate* (*Nir.* 4, 23); or, as Sáyana, "Aditi is hymned as the same with the universe.

2 As before noticed, the five orders of men are said to be the four castes and the outcastes. It is also interpreted five classes of beings, or Gods, men, *Gandharbas* (including *Apsarasas*), Serpents, and *Pitris;* Gods *Asuras*, and *Rákshasas*.

3 *Játam* is the actual birth of beings, *Janitwam*, the faculty of being born, generation. Rosen renders the terms, *natum* and *nasciturum*.

4 Aryaman is said to be the sun in his function of separating day from night.

5. Pushan, Vishnu,[1] Maruts, make our rites restorative of our cattle; make us prosperous.

6. The winds[2] bring sweet (rewards) to the sacrificer; the rivers bring sweet (waters); may the herbs yield sweetness to us.

7. May night and morn be sweet; may the region of the earth be full of sweetness; may the protecting heaven be sweet to us.

8. May Vanaspati be possessed of sweetness towards us; may the sun be imbued with sweetness; may the cattle be sweet to us.

9. May Mitra be propitious to us; may Varuna, may Aryaman, be propitious to us; may Indra and Brihaspati be propitious to us; may the wide-stepping Vishnu be propitious to us.

SUKTA VII. (XCI.)

THE *Rishi* is still Gotama, the deity is Soma; from the fifth to the sixteenth stanza the metre is *Gáyatrí*; the seventeenth, *Ushnik*, the rest, *Trishtubh*.

THOU, Soma, art thoroughly apprehended by our understanding; thou leadest us along a straight path: by thy guidance, Indra, our righteous fathers obtained wealth amongst the gods.

2. Thou, Soma, art the doer of good by holy acts; thou art powerful by thine energies, and knowest all things; thou art the showerer (of benefits) by the bounties, and (art great) by thy greatness; thou, the

---

1 Vishnu is said to mean the pervader, or pervading deity.

2 The term of the text is *Evayávan*, which is explained by the Scholiast, the troop of Maruts, from their going with horses (*evaih*).

guide of men, hast been well nourished by sacrificial offerings.

3. Thy acts are (like those) of the royal Varuna:[1] thy glory, Soma, is great and profound; thou art the purifier (of all), like the beloved Mitra; thou art the augmenter of all, like Aryaman.

4. Endowed with all the glories (that are displayed) by thee in heaven, on earth, in the mountains, in the plants, in the waters, do thou, illustrious[2] Soma, well-disposed towards us, and devoid of anger, accept our oblations.

5. Thou, Soma, art the protector, the sovereign of the pious,[3] or even the slayer of Vritra; thou art holy sacrifice.[4]

6. Thou, Soma, fond of praise, the lord of plants, art life to us: if thou wilt, we shall not die.

---

1 *Rajno te Varunasya.* The Scholiast would seem to argue that Varuna here means that which is enclosed in a cloth, or the *Soma* plant that has been purchased for a sacrifice,—*Yágárthkam áhritah krito vastrenávritah Soma* Varunah, chiefly because *Soma* is the king of the Brahmans; as by the text of the *Veda, Soma asmákam Brahmanánám Rájá,*—Soma is the king of us Brahmans; and *Somarájno Brahmanáh,*—the Brahmans have Soma for king. But in that sense the moon, not the plant, is usually understood by *Soma*, aud there does not appear any reason for understanding the term Varuna in any other than its usual acceptation. The title of *Rájá* we have already seen is not unfrequently assigned to him, although, as the following stanzas show, it was equally given to *Soma.*

2 Or royal (*Rájan*) *Soma.*

3 *Satpatis twam Rájá uta.* *Sat* may be explained, also, according to the Scholiast, by Brahman, making the sentence, "the protector, or lord (*Pati*), or the king (*Rájá*), of the Brahmans."

4 *Soma* may be considered as identifiable with sacrifice, from the essential part it performs in it (*tadrupo bhavati sádhyatvád yajñánam*).

7. Thou bestowest, Soma, upon him who worships thee, whether old or young, wealth, that he may enjoy, and live.

8. Defend us, royal Soma, from every one seeking to harm us: the friend of one like thee can never perish.

9. Soma, be our protector with those assistances which are sources of happiness to the donor (of oblations.

10. Accepting this our sacrifice, and this our praise, approach, Soma, and be to us as the augmenter of our rite.

11. Acquainted with hymns, we elevate thee with praises; do thou, who art benignant, approach.

12. Be unto us, Soma, the bestower of wealth, the remover of disease, the cognizant of riches, the augmenter of nutriment, an excellent friend.

13. Soma, dwell happy in our hearts, like cattle in fresh pastures, like men in their own abodes.

14. The experienced sage commends the mortal who through affection, divine Soma, praises thee.

15. Protect us, Soma, from calumny, preserve us from sin; pleased with our service, be our friend.

16. Increase, Soma: may vigour come to thee from every side: be diligent in the supply of food (to us.)

17. Exulting Soma, increase with all twining plants, be to us a friend: well supplied with food, we may prosper.

18. May the milky juices flow around thee; may sacrificial offerings and vigour be concentrated in the destroyer of foes; and, being fully nourished, do thou

provide, Soma, excellent viands in heaven for our immortality.

19. Whichever of thy glories (men) worship with oblations, may our sacrifice be invested with them all: come to our mansions, Soma, who art the bestower of wealth, the transporter (over difficulties); attended by valiant heroes, the non-destroyer of progeny.

20. To him who presents (offerings), Soma gives a a milch-cow, sweet horse, and a son who is able in affairs, skilful in domestic concerns, assiduous in worship, eminent in society, and who is an honour to his father.

21. We rejoice, Soma, contemplating thee, invincible in battle, triumphant amongst hosts, the granter of heaven, the giver of rain, the preserver of strength, born amidst sacrifices, occupying a brilliant dwelling, renowned and victorious.

22. Thou, *Soma*, hast generated all these herbs, the water, and the kine; thou hast spread out the spacious firmament; thou hast scattered darkness with light.

23. Divine and potent *Soma*, bestow upon us, with thy brilliant mind, a portion of wealth: may no (adversary) annoy thee; thou art supreme over the valour of (any) two (mutual) opponents: defend us (from our enemies) in battle.[1]

---

1 There is evidently great confusion in this hymn between *Soma*, the moon, and *Soma*, the acid Asclepias. Few passages indicate the former distinctly, except, perhaps, verse 22, which alludes to the function of scattering darkness by light.

SUKTA VIII. (XCII.)

The *Rishi* is Gotama, the deity is *Ushas* (the dawn), except in the last triad, which is addressed to the *Aswins*. The metre of the first four verses is *Jagati*, of the last six, *Ushnih*, of the rest *Trishtubh*.

THESE divinities of the morning[1] have spread light (over the world); they make manifest the light in the eastern portion of the firmament, brightening all things, like warriors burnishing their weapons; the radiant and progressing mothers[2] (of the earth), they travel daily (on thair course).

2. Their purple rays have readily shot upwards; they have yoked the easily-yoked and ruddy kine (to their car); the deities of the dawn have restored, as of yore, the consciousness (of sentient creatures), and, bright-rayed, have attended upon the glorious sun.

3. The female leaders (of the morning) illuminate[3] with their inherent radiance the remotest parts (of the heaven), with a simultaneous effort, like warriors[4] (with their shining arms in the van of battle), bringing every kind of food to the performer of good works, to the bountiful, and to the worshipper who presents libations.

---

1 We have the term *Ushasah* in the plural, intending, according to the commentator, the divinities that preside over the morning; but, according to *Váska*, the plural is used honorifically only, for the singular personification.—*Nirukta*, 12. 7.

2 Or *mátri* may mean simply maker, author; authors of light.—*bhaso nirmatryah*.—*Nirukta*, 12, 7.

3 *Archanti*; literally, worship; that is, the heavens; but the term is used for spreading over, or extending.

4 The text has only "like warriors;" the Scholiast explains the comparison,—"as they spread with bright arms along the front of the array, so the rays of the dawn spread along the sky before the coming of the sun.

4. Ushas cuts off the accumulated (glooms), as a barber (cuts off the hair);[1] she bares her bosom as a cow yields her udder (to the milker); and, as cattle hasten to their pastures, she speeds to the east, and, shedding light upon all world, dissipates the darkness.

5. Her brilliant light is first seen towards (the east); it spreads and disperses the thick darkness: she anoints her beauty as the priests anoint the sacrificial food in sacrifices: the daughter of the sky[2] awaits the glorious sun.

6. We have crossed over the boundary of darkness. Ushas restores the consciousness (of living beings); bright-shining, she smiles, lik a flatterer, to obtain favour, and, lovely in all her radiance, she has swallowed for our delight, the darkness.

7. The brilliant daughter of the sky, the exciter of pleasant voices,[3] is praised by the descendants of Gotama. Ushas, grant us food associated with progeny and dependants, and distinguished by horses and cattle.

8. May I obtain, Ushas, that ample wealth which confers fame, posterity, troops of slaves, and is characterized by horses; which thou, who aboundest in riches, and art the giver of food, displayest, (when gratified) by hymns and holy sacrifices.

---

1 *Nritür iva*, 'like a barber,' is the phrase of the text; or *Nrituh* may mean a dancing-girl, when the translation will be, "Ushas displays graces, like a dancing-girl" (*pesánsi vapate*); the former meaning either darkness or elegance, the latter, either to cut off, or to possess. There is no point of similitude expressed in Rosen's version, *Tenebras dissipat Aurora, veluti saltatrix.*

2 *Duhitâ divah*, the daughter of heaven, or the sky.

3 With the appearance of dawn, the cries of various animals and birds, and the voices of men, are again heard.

9. The divine (Ushas), having lighted up the whole world, spreads, expanding with her radiance, towards the west, arousing all living creatures to their labours; she hears the speech of all endowed with thought.

10. The divine and ancient Ushas, born again and again, and bright with unchanging hues, wastes away the life of a mortal, like the wife of a hunter cutting up and dividing the birds.[1]

11. She has been seen illuminating the boundaries of the sky, and driving into disappearance the spontaneously-retiring (night);[2] wearing away the ages of the human race, she shines with light like the bride of the sun.[3]

12. The affluent and adorable Ushas has sent her rays abroad, as (a cowherd drives) the cattle (to pasture), and spreads expansive, like flowing water; she is beheld associated with the rays of the sun, unimpeding sacred ceremonies.[4]

13. Ushas, possessor of food, bring us that various wealth by which we may sustain sons and grandsons.

---

1 Like a *Swaghni;* literally, the wife of a dog-killer, but explained *Vyádhastri,* as in the text.

2 *Swasáram* is the only term in the text, explained, *Swayam sarantim,*—going of her own accord; the Scholiast adds *night,* otherwise, we might have understood it in its usual sense of 'sister;' making night the sister of morning.

3 *Járasya yoshá. Jára.* meaning the causer of the decay, or disappearance, of night is explained by, *Surya,* the sun.

4 *Aminati daivyáni vratáni,* not injuring, that is, favouring divine rites or offerings to the gods, which are to be performed by daylight, or after dawn; as by the text, *na rátram na Sáyam asti devayá ajushtam,*—sacrifice is not acceptable to the gods at night, or in the evening.

14. Luminous Ushas, possessor of cows and horses, true of speech, dawn here to-day upon this (ceremony), that is to bring us wealth.

15. Possessor of food, Ushas, yoke, indeed, to-day, your purple steeds, and bring to us all good things.

16. Aswins, destroyers of foes, turn with favourable intentions your chariot towards our abode, which contains cattle and gold.

17. Aswins, who have sent adorable light from heaven[1] to man, bring us strength.

18. May the steeds awakened at dawn bring hither, to drink the *Soma*-Juice, the divine Aswins, who are the givers of happiness, the destroyers of foes, seated in a golden chariot.

SUKTA IX. (XCIII.)

The *Rishi* is Gotama, the deities are Agni and *Soma* : the metre of the three first stanzas is *Anushtubh ;* of three, beginning with the ninth, *Gáyatrí ;* of the eighth, *Jagati* or *Trishtubh,* and of the rest, *Trishtubh.*

AGNI and Soma showerers (of desires), favourably hear this my invocation, graciously accept my hymns, and bestow felicity on the donor (of the oblation).

2. Agni and Soma, grant to him who addresses this prayer to you both, store of cattle with sound strength and good horses.

---

12 As before observed, the Aswins are sometimes identified with the sun and moon.

3. Agni and Soma, may he who offers you the oblation of clarified butter, enjoy sound strength, with progeny, through all his life.

4. Agni and Soma, that prowess of yours, by which you have carried off the cows that were the food of Pani, is (well) known to us; you have slain the offspring of Brisaya,[1] and you have acquired the one luminary (the sun[2]), for the benefit of the many.

5. You two, Agni and Soma, acting together, have sustained these constellations in the sky; you have liberated the rivers that had been defiled from the notorious imputation.[3]

6. Agni and Soma, the wind brought one of you from heaven, a hawk carried off the other by force from the summit of the mountain;[4] growing vast by praise,

---

1 *Brisayasya sesha;* the latter is a synonyme of *apatya,* offspring.—*Nirukta,* 3, 2. Brisaya is said to be a synonyme of *Twashtri,* here styled an *Asura.* The offspring of *Twashtri* is Vritra; and the agency of Agni and *Soma* in his death is explained by identifying them with the two vital airs, *Prána* and *Apána,* the separation of which from Vritra was the approximate cause of his death.

2 By the destruction of Vritra, the enveloping cloud, or gathered darkness, the sun was enabled to appear in the sky.

3 The imputation, or charge, of Brahmanicide, was incurred by Indra, it is said, in killing Vritra, who was a Brahman, but which guilt he transferred to river, women, and trees. This looks rather like a *Pauranik* legend. One of a more *Vaidik* character is also given; the rivers were defiled by the dead body of Vritra, which had fallen into them: their waters were consequently unfit to bear any part in sacred rites until they were purified by Agni and *Soma,* that is, by oblations to fire, and libations of *Soma*-Juice.

4 The legend relates that Váyu brought Agni from heaven at the desire of Bhrigu, when performing a sacrifice; *Soma* was brought from *Swarga,* on the top of Mount *Meru,* by *Gáyatrí,* in the shape of a hawk; these are clearly allegorical allusions to the early use of fire and the *Soma* plant in religious ceremonies.

you have made the world wide for (the performance of) sacrifice.

7. Agni and Soma, partake of the proffered oblation; be gracious to us; showerers (of desires), be pleased; prosperous and diligent protectors, be propitious, and grant to the sacrificer health and exemption from ill.

8. Agni and Soma, protect his sacrifice and defend him from ill, who, with a mind devoted to the gods, worships you with clarified butter and oblations: grant to the man engaged (in devotion) extreme felicity.

9. Agni and Soma, endowed with the like wealth, and invoked by a common invocation, share our praises, for you have (ever) been the chief of the gods.[1]

10. Agni and Soma, give ample (recompense) to him who presents to you both this clarified butter.

11. Agni and Soma, be pleased with these our oblations, and come to us together.

12. Agni and Soma, cherish our horses, and may our cows, affording (milk that yields butter for) oblations be well nourished; give to us, who are affluent, strength (to perform) religious rites, and make our sacrifice productive of wealth.

---

1 The term is simply *Devatrá,* explained *deveshu prasastah.* Another text is quoted, which states that Agni and *Soma* are they who are the two kings of the gods (*Rájánau va etau devánám yad agnishomau.*)

ANUVA'KA XV.

SUKTA I. (XCIV.)

The *Rishi* is Kutsa, the son of Angiras; the deity is Agni, associated in three parts of the eighth stanza with the gods in general, and in the half of the last with different divinities. The metre of the two last stanzas is *Trishtubh,* of the rest, *Jagati.*

To him who is worthy of praise, and all-knowing, we construct, with our minds, this hymn, as (a workman) makes) a car: happy is our understanding when engaged in his adoration: let us not suffer injury, Agni, through thy friendship.[1]

2. He, for whom thou sacrificest, accomplishes (his objects), abides free from aggression, and enjoys (wealth, the source of) strength; he prospers, and poverty never approaches him: let us not suffer injury, through thy friendship.

3. May we be able to kindle thee: perfect the rite, for through thee the gods partake of the offered oblations: bring hither the A'dityas[2] for we love them: let us not suffer injury, Agni, through thy friendship.

4. We bring fuel, we offer oblations, reminding thee of the successive seasons (of worship); do thou thoroughly complete the rite, in order to prolong our lives: let us not suffer injury, Agni, through thy friendship.

5. His genial (flames), the preservers of mankind, spread around, and both bipeds and quadrupeds are

---

1 This last clause is the burden of all the stanzas except the concluding two: *Sakhye má rishámá vayam tava,*—May we not be injured in or by thy friendship; that is, according to the Scholiast, Do thou preserve us.

2 The sons of Aditi, that is, all the gods.

enlivened by his rays; shining with various lustre, and illuminating (the world by night), thou art superior to the dawn: let us not, Agni, suffer injury through thy friendship.

6. Thou art the sacrificing or the invoking priest, thou art the principal (presenter of the offering), the director (of the ceremonies), their performer, or by birth the family priest;[1] thus conversant with all the priestly functions, thou performest perfect the rite: let us not, Agni, suffer injury through thy friendship.

7. Thou art of graceful form, and alike on every side, and, although remote, shinest as if nigh: thou seest, divine Agni, beyond the darkness of night: let us not, Agni, suffer injury through thy friendship.

8. Gods,[2] let the chariot of the offerer of the libation be foremost;[3] let our denunciations overwhelm the wicked: understand and fulfil my words: let us not suffer injury, Agni, through thy friendship.

9. Overcome with your fatal (weapons) the wicked and the impious, all who are enemies whether distant

---

1 Agni is here identified with the chief of the sixteen priests engaged at solemn sacrifices. He is the *Adhwaryu,* usually called the reciter of the *Yajush,* here defined by the Scholiast as the presenter of the offerings; he is the *Hotri,* or invoking priest; he is the *Prasástri,* or the *Maitrâvâruna,* whose duty it is to direct the other priests what to do and when to perform their functions; he is the *Potri,* or priest so termed, and the family or hereditary *Purohita:* or *Purohita* may be the same as the Brahmá of a ceremony, being to men what Brihaspati is to the gods.

2 *Deva.* All the gods are here considered to be but portions or members of Agni

3 *Purva,* before; the Scholiast explains this by *mukhya,* principal; otherwise, it might be thought that we had here an allusion to chariot-races.

or near, and then provide an easy (path) for the sacrificer who praises thee: let us not, Agni, suffer injury through thy friendship.

10. When thou hast yoked the bright red horses, swift as the wind, to thy car, thy roar is like that of a bull, and thou enwrappest the forest trees with a banner of smoke: let us not, Agni, suffer injury through thy friendship.

11. At thy roaring, even the birds are terrified: when thy flames, consuming the grass, have spread in all directions, (the wood) is easy of access to thee and to thy chariots: let not, Agni, suffer injury through thy friendship.

12. May this, (thy adorer), enjoy the support of Mitra and of Varuna: wonderful is the fury of the Maruts: (dwellers in the region) below (the heavens,[1] encourage us: let us not suffer injury, Agni, through thy friendship.

13. Thou, brilliant (Agni), art the especial friend of the gods; thou, who art graceful in the sacrifice, art the confirmer of all riches: may we be present in thy most spacious chamber of sacrifice; let us not, Agni, suffer injury through thy friendship.

14. Pleasant is it to thee when thou art lighted in thine own abode, and, propitiated by libations, art praised (by the priests): then, much delighted, thou givest rewards and riches to the worshipper: let us not, Agni, suffer injury through thy friendseip.

15. (Fortunate is the worshipper) to whom, (assiduous) in all pious works, thou, possessor of riches, indivisible Agni, grantest exemption from sin, whom

---

1 Below *Swarga loka*, or in the *Antariksha*, or firmament.

thou associatest with auspicious strength, may he be (enriched) by thee with wealth that comprehends progeny.

16. Do thou, divine Agni, who knowest what is good fortune, on this occasion prolong our existence, and may Mitra, Varuna, Aditi,—ocean, earth, and heaven, preserve it to us.[1]

---

1 This verse terminates the following hymns, with one exception, as far as the hundred and first Sukta. Mitra, Varuna, and Aditi have been before noticed. By Sindhu, is to be understood the divinity presiding over, or identified with, flowing water; and it may mean either the sea, or flowing streams collectively. or the river Indus. *Prithivi* and *Dyu* are the personified earth and heaven. These are requested to *honour,* 'meaning to preserve or perpetuate, whatever blessing has been asked for (*tan mámahantam*); from *maha, to* venerate or worship; *tad, that,* refers here to *A'yus,* or life.

ऋग्वेदः ।

ॐ

श्रीगणेशाय नमः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥ १ ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ २ ॥
यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्बुक्कमहीपतिः ।
आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।
कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥
आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्व्याकृतः पुरा ।
यजुर्वेदोऽथ हौत्रार्थमृगवेदो व्याकरिष्यते ॥ ५ ॥
एतस्मिनप्रथमोऽध्यायः श्रोतव्यः संप्रदायतः ।
व्युत्पन्नस्तावता सर्वं बोद्धुं शक्नोति बुद्धिमान् ॥ ६ ॥

अत्र केचिदाहुः । ऋगवेदस्य प्राथम्येन सर्वत्राम्नातत्वादभ्यर्हितं पूर्वमिति न्यायेनाभ्यर्हितत्वात्तद्व्याख्यानमादौ युक्तं । प्राथम्यं च पुरुषसूक्ते विस्पष्टं । तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । छंदांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायतेति ।

सहस्रशीर्षा पुरुष इत्युक्तत्वात्परमेश्वराद्यज्ञाद्यजनीयात्सर्वहुतः सर्वैर्हूयमानात्। यद्यपींद्रादयस्तत्र तत्र हूयंते तथापि परमेश्वरस्यैवेंद्रादिरूपेणावस्थानादविरोधः। तथा च मंत्रवर्णः। इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः ससुपर्णो गरुत्मान्। एकं सद्विप्रा बहुधा वदंत्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुरिति। वाजसनेयिनश्चामनंति। तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवा इति। तस्मात्सर्वैरपि परमेश्वर एव हूयते॥ न केवलमृचां पाठप्राथम्येनाभ्यर्हितत्वं किंतु यज्ञांगदार्ढ्यहेतुत्वादपि। तथा च तैत्तिरीया आमनंति। यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते तच्छिथिलं। यदृचा तद्दृढमिति। तथा च सर्ववेदगतानि ब्राह्मणानि स्वाभिहितेऽर्थे विश्वासदार्ढ्याय तदेतदृचाभ्युक्तमित्यृचमेवोदाहरंति॥ मंत्रकांडेष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्र तत्राध्वर्युणा प्रयोज्या ऋचो बहव आम्नाताः। साम्नां तु सर्वेषामृगाश्रितत्वं प्रसिद्धं। आथर्वणिकैरपि स्वकीयसंहितायामृच एव बाहुल्येनाधीयंते। अतोऽन्यैः सर्वैर्वेदैरादृतत्वादभ्यर्हितत्वं प्रसिद्धं। छंदोगास्तु प्राथम्येन सनत्कुमारं प्रति नारदवाक्यमेवमामनंति। ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चेति। मुंडकोपनिषद्यप्येवमाम्नायते। ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इति। तापनीयोपनिषद्यपि मंत्रराजपादेषु क्रमेणाध्ययनमेवमामनंति। ऋग्यजुःसामाथर्वाणश्चत्वारो वेदाः सांगाः सशाखाश्चत्वारः पादा भवंतीति। एवं सर्वत्रोदाहरणीयं। तस्मादृग्वेदस्याभ्यर्हितस्यादौ व्याख्यानमुचितमिति तान्प्रत्येतदुच्यते॥

अस्त्वेवं सर्ववेदाध्ययनतत्पारायणब्रह्मयज्ञजपादावृग्वेदस्यैव प्राथम्यं। अर्थज्ञानस्य तु यज्ञानुष्ठानार्थत्वात्तत्र तु यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वात्तद्व्याख्यानमेवादौ युक्तं। तत्प्राधान्यं तु काचिदृगेवाह। ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु। ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्व इति। एतस्या ऋचस्तात्पर्यं निरुक्तकारो यास्कः संक्षिप्य दर्शयति। इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्ट इति। पुनरपि स एव प्रथमं पादं विवृणोति। ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् होतार्चनीति। अस्यायमर्थः। त्वशब्द एकशब्दपर्यायो होतृविशेषणं। होतृनामक एक ऋत्विग्यज्ञकाले स्वकीयवेदगतानामृचां पुष्टिं कुर्व्वन्नास्ते। भिन्नप्रदेशेष्वाम्नातानामृचां संघमेकत्र संपाद्यैतावदिदं शस्त्रमिति क्लृप्तिं करोति। सेयं पुष्टिः। अर्चनीत्यमुमर्थमृक्शब्द आचष्टे। अर्च्यते प्रशस्यतेऽनया देवविशेषः क्रियाविशेषस्तत्साधनविशेषो वेत्यृक्शब्दव्युत्पत्तिरिति॥ अथ द्वितीयं पादं विवृणोति। गायत्रमेको गायति शक्करीषूद्गाता गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः शक्वर्य ऋचः शक्नोतेस्तद्यदाभिर्वृत्रमशकद्धंतुं तच्छक्करीणां शक्करीत्वमिति विज्ञायत इति। अस्यायमर्थः। उद्गातृनामक एक ऋत्विग्गायत्रशब्दाभिधेयं साम शक्वर्य इति शब्दाभिधेयास्वृक्षु गायति। धातूनामनेकार्थत्वेन स्तुतिक्रियावाचिनो गायतिधातोरुत्पन्नो गायत्रशब्दः। शक्करीशब्दस्तु शक्नोतिधातोरुत्पन्नः। वृत्रं शत्रुं हंतुं शक्नोत्याभिरृग्भिरित्येषा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे विज्ञायत इति॥ अथ तृतीयं पादं विवृणोति। ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति। ब्रह्मा सर्व्वविद्यः

सर्वं वेदितुमर्हतीति। अस्यायमर्थः। ब्रह्मनामक एक ऋत्विक् जाते जाते तदा तदोत्पन्ने यज्ञे प्रस्तुते प्रणयनादिकर्मणि विद्यामनुज्ञां वदति। ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीत्येवं संबोधितः सन्नों प्रणयेत्यनुजानाति। स च ब्रह्मा वेदत्रयोक्तसर्वकर्माभिज्ञः। तस्माद्योग्यतां दृष्ट्वा तत्तदनुज्ञातुं सति प्रमादे समाधातुं च समर्थ इति। तच्च सामर्थ्यं छंदोगा आमनंति। एष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक् च वर्त्तनी। तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा। वाचा होताध्वर्युरुद्गाता चान्यतरामिति। कृत्स्नो यज्ञः प्रमादराहित्याय मनसा सम्यगनुसंधेयः। वाचा च वेदत्रयोक्तमंत्राः पठनीयाः। तत्र होत्रादयस्त्रयो मिलित्वा वाग्रूपं यज्ञमार्गं संस्कुर्वंति। ब्रह्मा त्वेक एव मनोरूपं यज्ञमार्गं कृत्स्नमपि संस्करोति। तस्मादस्यास्ति सामर्थ्यमिति॥ अथ चतुर्थं पादं विवृणोति। यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वरयुरध्वर्युरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेतेति। अस्यायमर्थः। अध्वर्युनामक एक ऋत्विग्यज्ञस्य मात्रां स्वरूपं विमिमीते विशेषेण निष्पादयति। मीयते निर्मीयत इति मात्रा स्वरूपं। तन्निष्पादकत्वं चाध्वर्योर्नाम निर्वचनादवगम्यते। अध्वर्युरित्यत्र छांदस्या प्रक्रियया लुप्तमकारं पुनः प्रक्षिप्याध्वरयुरिति नाम संपादनीयं। अध्वरं युनक्तीत्यवयवार्थः। अध्वरस्य नेतेति तात्पर्यार्थ इति। एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युवेदस्य यागनिष्पादकत्वद्योतकं निर्वचनं यास्को दर्शयति। मंत्रा मननात्। छंदांसि छादनात्। स्तोमः स्तवनात्। यजुर्यजतेरिति। एवं सत्यध्वर्युसंबंधिनि यजुर्वेदे निष्पन्नं यज्ञशरीरमुपजीव्य तदपेक्षितौ स्तोत्रशस्त्ररूपावय-

वावितरेण वेदद्वयेन पूर्यते इत्युपजीव्यस्य यजुर्वेदस्य प्रथमतो व्याख्यानं युक्तं। तत ऊर्द्धं साम्नामृगाश्रितत्वादुभयोर्मध्ये प्रथमत ऋग्व्याख्यानं युक्तमित्यृग्वेद इदानीं व्याख्यायते॥

ननु वेद एव तावन्नास्ति। कुतस्तदवांतरविशेष ऋग्वेदः। तथा हि। कोऽयं वेदो नाम। न हि तत्र लक्षणं प्रमाणं वास्ति। न च तदुभयव्यतिरेकेण किंचिद्वस्तु प्रसिध्यति। लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति न्यायविदां मतं। प्रत्यक्षानुमानागमेषु प्रमाणविशेषेष्वंतिमो वेद इति तल्लक्षणमिति चेत्। न। मन्वादिस्मृतिष्वतिव्याप्तेः। समयबलेन सम्यक्परोक्षानुभवसाधनमित्येतस्यागमलक्षणस्य तास्वपि सद्भावात्॥ अपौरुषेयत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेत्। न। वेदस्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात्। शरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेत्। सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरित्वात्कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वंविवक्षितमिति चेत्। न। जीवविशेषैरग्निवाय्वादित्यैर्वेदानामुत्पादितत्वात्। ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यादिति श्रुतेरीश्वरस्यागन्यादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यं॥ मंत्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेद इति चेत्। न। ईदृशो मंत्रः। ईदृशं ब्राह्मणमित्यनयोरद्याप्यनिर्णीतत्वात्। तस्मान्नास्ति किंचिद्वेदस्य लक्षणं॥

नापि तत्सद्भावे प्रमाणं पश्यामः। ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमित्यादिवाक्यं प्रमाणमिति चेत्। न। तस्यापि वाक्यस्य वेदांतःपातित्वेनात्माश्रयत्व-

प्रसंगात् । न खलु निपुणोऽपि स्वस्कंधमारोढुं प्रभवेदिति ॥ वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः पर इत्यादिस्मृतिवाक्यं प्रमाणमिति चेत् । न । तस्याप्युक्तश्रुतिमूलत्वेन निराकृतत्वात् ॥ प्रत्यक्षादिकं शंकितुमप्ययोग्यं । वेदविषया लोकप्रसिद्धिः सार्वजनीनापि नीलं नभ इत्यादिवद्भ्रांता । तस्माल्लक्षणप्रमाणरहितस्य वेदस्य सद्भावो नांगीकर्तुं शक्यत इति पूर्वपक्षः ॥

अत्रोच्यते । मंत्रब्राह्मणात्मकत्वं तावददुष्टं लक्षणं । । अत एवापस्तंबो यज्ञपरिभाषायामेवमाह । मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति । तयोस्तु रूपमुपरिष्टान्निर्णेष्यते । अपौरुषेयवाक्यत्वमितीदमपि यादृशमस्माभिर्विवक्षितं तादृशमुत्तरत्र स्पष्टीभविष्यति । प्रमाणान्यपि यथोक्तानि श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धिरूपाणि वेदसद्भावे द्रष्टव्यानि । यथा घटपटादिद्रव्याणां स्वप्रकाशत्वाभावेऽपि सूर्यचंद्रादीनां स्वप्रकाशत्वमविरुद्धं । तथा मनुष्यादीनां स्वस्कंधारोहासंभवेऽप्यकुंठितशक्तेर्वेदस्येतरवस्तुप्रतिपादकत्ववत्स्वप्रतिपादकत्वमप्यस्तु । अत एव संप्रदायविदोऽकुंठितां शक्तिं वेदस्य दर्शयंति । चोदना हि भूतं भविष्यंतं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयमर्थं शक्नोत्यवगमयितुमिति । तथा सति वेदमूलायाः स्मृतेस्तदुभयमूलाया लोकप्रसिद्धेश्च प्रामाण्यं दुर्वारं । तस्माल्लक्षणप्रमाणसिद्धो वेदो न केनापि चार्वाकादिनापोढुं शक्यत इति स्थितं ।

नन्वस्तु नाम वेदाख्यः कश्चित्पदार्थः । तथापि नासौ व्याख्यानमर्हति । अप्रमाणत्वेनानुपयुक्तत्वात् । न हि वेदः प्रमाणं । तल्लक्षणस्य तत्र दुःसंपादत्वात् । तथा हि । सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमिति केचिल्लक्षणमाहुः । अपरे त्वनधि-

गतार्थगंतृ प्रमाणमित्याचक्षते। न चैतदुभयं वेदे संभवति। मंत्रब्राह्मणात्मको हि वेदः। तत्र मंत्राः केचिदबोधकाः। अम्यक्सात इंद्र ऋष्टिरित्येको मंत्रः। याद्दश्मिन्धायि तमयस्यया विददित्यन्यः। सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू इत्यपरः। आपांतमन्युस्तृफलप्रभर्मेत्यादय उदाहार्याः। न ह्येतैर्मंत्रैः कश्चिदप्यर्थोऽवबुध्यते। एतेष्वनुभव एव यदा नास्ति तदा तत्सम्यक्त्वं तदीयसाधनत्वं च दूरापेतं। अधःस्विदासी३ दुपरिस्विदासी३ दिति मंत्रस्य बोधकत्वेऽपि स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादिवाक्यवत्संदिग्धार्थबोधकत्वान्नास्ति प्रामाण्यं। ओषधे त्रायस्वैनमिति मंत्रो दर्भविषयः। स्वधिते मैनं हिंसीरिति क्षुरविषयः। शृणोत ग्रावाण इति पाषाणविषयः। एतेष्वचेतनानां दर्भक्षुरपाषाणानां चेतनवत्संबोधनं श्रूयते। ततो द्वौ चंद्रमसाविति वाक्यवद्विपरीतार्थबोधकत्वादप्रामाण्यं। एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे। सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्यामित्यनयोस्तु मंत्रयोर्यावज्जीवमहं मौनीति वाक्यवद्व्याघातबोधकत्वादप्रामाण्यं। आप उंदंत्विति मंत्रो यजमानस्य क्षौरकाले जलेन शिरसः क्लेदनं ब्रूते। शुभिके शिर आरोह शोभयंती मुखं ममेति मंत्रो विवाहकाले मंगलाचरणार्थं पुष्पनिर्मितायाः शुभिकाया वरवध्वोः शिरस्यवस्थानं ब्रूते। तयोश्च मंत्रयोर्लोकप्रसिद्धार्थानुवादत्वादनधिगतार्थगंतृत्वं नास्ति। तस्मान्मंत्रभागो न प्रमाणं।

अत्रोच्यते। अम्यगादिमंत्राणामर्थो यास्केन निरुक्तग्रंथेऽवबोधितः। तत्परिचयरहितानामनवबोधो न मंत्राणां दोषमावहति। अत एवात्र लोकन्यायमुदाहरंति। नैष स्थाणो-

रपराधो यदेनमंधो न पश्यति। पुरुषापराधः संभवतीति। अधःस्विदासीदिति मंत्रस्य न संदेहप्रबोधनाय प्रवृत्तः। किंतर्हि जगत्कारणस्य परवस्तुनोऽतिगंभीरत्वं निश्चेतुमेव प्रवृत्तः। तदर्थमेव हि गुरुशास्त्रसंप्रदायरहितैर्दुर्बोध्यत्वमधःस्विदित्यनया वचोभंग्योपन्यस्यति। स एवाभिप्राय उपरितनेषु को अद्धा वेदेत्यादिमंत्रेषु स्पष्टीकृतः। ओषध्यादिमंत्रेष्वपि चेतना एव तत्तदभिमानिदेवतास्तेन तेन नाम्ना संबोध्यंते। ताश्च देवता भगवता बादरायणेनाभिमानिव्यपदेशस्त्विति सूत्रे सूचिताः। एकस्यापि रुद्रस्य स्वमहिम्ना सहस्रमूर्त्तिस्वीकारान्नास्ति परस्परं व्याघातः। जलादिद्रव्येण शिरःक्लेदनादेर्लोकसिद्धत्वेऽपि तदभिमानिदेवतानुग्रहस्याप्रसिद्धत्वात्तद्विषयत्वेनाज्ञातार्थज्ञापकत्वं। ततो लक्षणसद्भावादस्ति मंत्रभागस्य प्रामाण्यं।

एतदेवाभिप्रेत्य भगवान् जैमिनिर्मंत्राधिकरणे मंत्राणां विवक्षितार्थत्वमसूत्रयत्। तानि च सूत्राणि क्रमेणोदाहृत्य व्याख्यास्यामः। तत्र पूर्व्वपक्षं सूत्रयति॥

तदर्थशास्त्रादिति॥ ७॥ यस्यार्थस्याभिधाने समर्थो मंत्रः स एवाभिधेयो यस्य शास्त्रस्य ब्राह्मणवाक्यस्य तदिदं वाक्यं तदर्थशास्त्रं। तस्माच्छास्त्रादविवक्षितार्थो मंत्र इत्यवगम्यते। तथा हि। उरु प्रथस्वेति मंत्रेण पुरोडाशप्रथनमभिधीयते। पुरोडाशं प्रथयतीति ब्राह्मणेनापि तदेवाभिधीयते। तथा सति मंत्रेणैव प्रतीतत्वात्तदर्थबोधनाय प्रवृत्तं ब्राह्मणमनर्थकं स्यात्। मंत्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु विनियोगबोधनाय ब्राह्मणमुपयुक्तं। तस्मान्मंत्रा उच्चारणेनैवानुष्ठान उपकुर्वंति॥

मंत्रोच्चारणार्थत्वे सत्यदृष्टं प्रयोजनं परिकल्पयेत। अर्थाभिधायकत्वे तु दृष्टं लभ्येत। तस्माद्ब्राह्मणस्यानुज्ञामभ्युपेत्यापि मंत्रस्याभिधानार्थत्वमेवेत्याशंक्योत्तरं सूत्रयति।

वाक्यनियमादिति ॥ २ ॥ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुदित्येवमेव वाक्यं पठितव्यमिति मंत्रे नियम उपलभ्यते। अर्थप्रत्यायनं तु मूर्द्धाग्निरित्येवं व्युत्क्रमपाठेऽपि भवत्येव। तस्मान्नियतपाठक्रमसाफल्यायोच्चारणमेव मंत्रप्रयोजनं॥ ननु पाठक्रमनियममात्रस्यादृष्टार्थत्वेऽपि मंत्रपाठोऽर्थबोधार्थ एवेत्याशंक्य तत्र दोषांतरं सूत्रयति॥

बुद्धशास्त्रादिति ॥ ३ ॥ अग्नीदग्नीन्विहरेति प्रैषमंत्रः प्रयोगकाले पठ्यते। तत्राग्निविहरणादिकर्माग्नीध्रेणाध्ययनकाल एव स्वकर्त्तव्यत्वेनबुद्धं। तस्य च बुद्धार्थस्य पुनर्मंत्रोच्चारणेन शासनमनर्थकं। न हि सोपानत्के पादे पुनरप्युपानहं प्रतिमुंचति॥ ननु बुद्धस्यार्थस्य प्रामादिकविस्मरणपरिहाराय मंत्रेणस्मारणमस्त्वित्याशंक्य दोषांतरं सूत्रयति॥

अविद्यमानवचनादिति ॥ ४ ॥ चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्येति मंत्र आम्नायते। न खलु चतुःशृंगत्वाद्युपेतं किंचिद्यज्ञस्य साधनं विद्यते यन्मंत्रपाठेनानुस्मर्येत। नन्वीदृशी काचिद्देवता स्यादित्याशंक्यान्यं दोषं सूत्रयति॥

अचेतनेऽर्थबंधनादिति ॥ ५ ॥ ओषधे त्रायस्वैनं शृणोत ग्रावाण इत्यादावचेतने द्रव्ये चेतनोचितरक्षणश्रवणाद्यर्थं बध्नाति। स चायुक्तः॥ नन्वभिमानिव्यपदेश इति वैयासिक-

शास्त्रे सूचितत्वादोषध्याद्यभिमानिचेतनदेवता विवक्षिताभि-त्याशंक्य दोषांतरं सूचयति ॥

अर्थविप्रतिषेधादिति ॥ ६ ॥ अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमिति मंत्र आम्नयते। यदेव द्यौस्तदेवांतरिक्षमित्ययमर्थो विप्रति-षिद्धः। एक एव रुद्रः सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा इत्यादि-कमप्युदाहर्तव्यं॥ ननु त्वमेव माता च पिता त्वमेवेत्यादि-वदंतरिक्षादिरूपत्वेनादितिः स्तूयते। एवमेकस्यापि रुद्रस्य योगसामार्थ्याद्बहुमूर्त्तिस्वीकारोऽस्तु। ततोऽनर्थविप्रतिषेध इत्याशंक्य दोषांतरं सूचयति।

स्वाध्यायवदवचनादिति ॥ ७ ॥ पूर्णिका नाम काचि-द्योषिदवघातं करोति। तत्समीपे माणवकः स्वाध्यायग्रहणार्थं कदाचिदवघातमंत्रमधीते। न च तस्यार्थप्रकाशनविवक्षास्ति। प्रतिमुशलप्रहारं तस्य मंत्रस्यापठ्यमानत्वादक्षरग्रहणायैव तं मंत्रमन्यांश्च मंत्रानभ्यस्यति। तत्र स्वाध्यायकाले पठितोऽप्यव-घातमंत्रो यथा पूर्णिकां प्रति स्वार्थं न ब्रूते तथा कर्मकालेऽपि स्वार्थं न वक्ष्यति॥ ननु तत्र माणवकस्यार्थे विवक्षा नास्ति। पूर्णिकाप्यवबोद्धुमक्षमा। कर्मणि त्वध्वर्योरर्थविवक्षा विद्यते बोधश्च संभवतीत्याशंक्य दोषांतरं सूचयति॥

अविज्ञेयादिति ॥ ८ ॥ केषांचिन्मंत्राणामर्थो विज्ञातुं न शक्यते। तद्यथा। अम्यक्सात इंद्र ऋष्टिरस्मे इत्येको मंत्रः। सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू इत्यपरो मंत्रः। नन्वीदृशमंत्रा-र्थबोधायैव निगमनिरुक्तव्याकरणानि प्रवृत्तानीत्याशंक्य दोषांतरं सूत्रयति।

अनित्यसंयोगान्मंत्रानर्थक्यमिति ॥ ९ ॥ किं ते कृण्वंति

कीकटेष्विति मंत्रे कीकटो नाम जनपद आम्नातः। तथा नैचाशाखं नाम नगरं प्रमगंदो नाम राजेत्येतेऽर्था अनित्या आम्नाताः। तथा च सति प्राक् प्रमगंदान्नायं मंत्रो भूतपूर्व इति गम्यते। तदेवमेतैस्तदर्थशास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मंत्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वं नास्ति। किंतूच्चारणाददृष्टार्था एवेति पूर्वपक्षः॥

तत्र सिद्धांतं सूत्रयति॥ अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति॥ १०॥ तुशब्देन मंत्राणामदृष्टार्थमुच्चारणमात्रं वारयति। क्रियाकारकसंबंधेन प्रतीयमानो वाक्यार्थो लोकवेदयोरविशिष्टः। तथा सति यथा लोकेऽर्थप्रत्यायनायैव वाक्यमुच्चार्यते तथा वैदिकयागप्रयोगेऽपि द्रष्टव्यं। मंत्रेण प्रकाशितस्त्वर्थोऽनुष्ठातुं शक्यते न त्वप्रकाशितः। तस्मान्मंत्रोच्चारणस्यार्थप्रकाशनरूपं दृष्टमेव प्रयोजनं॥ नन्वभ्रिरसि नारिरसीत्यारभ्य त्रैष्टुभेन त्वा छंदसा दद इति मंत्र आम्नातः। तेनैवमंत्रेण प्रतीतेऽभ्रयादाने पुनर्ब्राह्मणे तां चतुर्भिरभ्रिमादत्त इति विधीयते। तदेतद्विधानं त्वत्पक्षे व्यर्थं स्यादित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति॥

गुणार्थेन पुनःश्रुतिरिति॥ ११॥ मंत्रेण प्रतीतस्यैवार्थस्य ब्राह्मणे यत्पुनःश्रवणं तदेतच्चतुःसंख्यालक्षणगुणविधानार्थत्वेनोपयुज्यते। एतस्य विधानस्याभावे चतुर्णां मंत्राणां मध्ये येन केनाप्येकेनाभ्रिरादीयेत॥ नन्विमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्र मंत्रसामर्थ्यादेव प्राप्तस्य रशनादानस्य पुनर्ब्राह्मणवाक्यं विनियोजकमाम्नायते। तदेतत्त्वन्मते व्यर्थमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति।

परिसंख्येति॥ १२॥ गर्दभाभिधानीं नादत्त इति निषेधः परिसंख्या। तदर्थमिदं ब्राह्मणवाक्यं॥ ननु परिसंख्यायां

त्रयो दोषाः प्राप्नुयुः। आदत्त इति रशनादानलक्षणं स्वार्थं जह्यात्। निषेधलक्षणः परार्थोऽस्य शब्दस्य कल्प्येत। रशनात्वसामान्येन च प्राप्तं गर्दभरशनायामादानं बाध्येतेति त्रयो दोषाः। मैवं। गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वात्। तथा हि। लभ्यते प्रकरणपाठान्यथानुपपत्त्या मंत्रेणादानं कुर्यादिति वाक्यं परिकल्प्यते। तेन च वाक्येन मंत्रादानयोः संबंधे सति पश्चात्किंविषयकमादानमिति वीक्षायां लिंगाद्रशनामात्रस्या-दानमुपेत्य गर्दभरशनायाः प्राप्तिर्वक्तव्या। सा च विलंब्यत इत्यश्वभिधानीमिति प्रत्यक्षेण वाक्येन। मंत्रादानयोः संबंधे सति लिंगाद्रशनामात्रे प्राप्तमादानमश्वाभिधानीमिति श्रुत्या विशेषे व्यवस्थाप्यते। ततो मंत्रस्य निराकांक्षत्वाद्गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वान्नास्ति प्राप्तबाधः। अत एव निषेधार्थो न कल्प्यते। विध्यर्थश्च न त्यज्यते। तत्र कुतो दोषत्रयं। ईदृशमप्राप्ति-रूपमेव गर्दभरशनाया निवारणमभिप्रेत्य परिसंख्येति सूचितं॥ ननूरु प्रथस्वेति प्रथयतीति ब्राह्मणस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्याशं-क्योत्तरं सूत्रयति॥

अर्थवादो वेति॥ १३॥ वाशब्दो वैयर्थ्यं वारयति। अस्त्यत्रार्थवादः। यज्ञपतिमेव तत्प्रथयतीति तेनार्थवादेन संबंधाय ब्राह्मणे विधिः पठ्यते॥ ननु प्रथयतीत्यनेनैव विधि-शब्देन प्रथनमनूद्य यज्ञपतिमेवेत्यादिनार्थवादेन स्तोतव्यं। तदेव तु प्रथनं कुतः प्राप्तमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति॥

मंत्राभिधानादिति॥ १४॥ अध्वर्युः पुरोडाशमुद्दिश्य मंत्रे प्रथस्वेत्येवमभिधत्ते। तस्मादभिधानादध्वर्युकर्तृकं प्रथनं प्राप्तं। यथा लोके यः कुर्विति ब्रूते स कारयति तथात्रापि यः प्रथस्वेति

ब्रूते स प्रथयत्येव। यदुक्तं अग्निर्मूर्द्धा दिव इति पाठक्रमनियमाददृष्टार्था मंत्र एति तत्रोत्तरं सूत्रयति॥

अविरुद्धं परमिति।॥ १५॥ परं द्वितीयसूत्रोक्तमस्मत्पक्षेऽप्यविरुद्धं। न हि वयं पाठक्रमाददृष्टं निवारयामः। किंतर्हि मंत्रोच्चारणेन जायमानमर्थप्रत्यायनं दृष्टप्रयोजनत्वान्नापेक्षितव्यमित्येतावदेव ब्रूमः॥ ननु प्रोक्षणीरासादयेति मंत्रबुद्धमेवार्थं शास्ति। तदयुक्तं। सोपानत्कस्योपानदंतरासंभवादित्युक्तमिति चेत् तस्य परिहारं सूत्रयति॥

संप्रैषकर्मणो गर्हानुपलंभः संस्कारत्वादिति॥ १६॥ संप्रैषकर्मणो गर्हा त्वदुक्तदोषो नोपलभ्यते। बुद्धस्याप्यर्थस्य मंत्रेणैवानुस्मरणे सति नियमाददृष्टलक्षणस्य संस्कारस्य सद्भावात्॥ यच्चोक्तं चत्वारि शृंगेति मंत्रोऽसंतमेवार्थमभिधत्त इति तस्योत्तरं सूत्रयति॥

अभिधानेऽर्थवाद इति॥ १७॥ असतोऽर्थस्याभिधाने वाक्ये गौणस्यार्थस्योक्तिर्द्रष्टव्या। तद्यथा। चत्वारो होत्रध्वर्यूद्गातृब्रह्मणोऽस्य कर्मणः शृंगाणि। प्रातःसवनादयस्त्रयः पादाः। पत्नीयजमानौ द्वे शीर्षे। गायत्र्यादीनि सप्त छंदांसि हस्ताः। ऋग्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदैस्त्रेधा बंधनं। कामान्वर्षतीति वृषभः। रोरवीति स्तोत्रशस्त्रादिशब्दान्पुनः पुनः करोति। महो देवः सोऽयं प्रौढो यज्ञरूपो देवो मर्त्यानाविवेशेति। लोकेऽप्येवं गौणप्रयोगा दृश्यंते। चक्रवाकस्तनी हंसदंतावली काशवस्त्रा शैवलकेशिनीत्येवं नद्याः स्तूयमानत्वात्। एवमोषधे त्रायस्व शृणोत ग्रावाण इत्याद्यचेतनसंबोधनानि स्तुतिपरत्वेन योजनीयानि। यस्मिन्वपन ओषधिरपि त्रायते

तत्र वपनकर्ता आयत इति किमुवक्तव्यं। तथा ग्रावणोऽपि प्रातरनुवाकं शृण्वंति। किमुत विद्वांसो ब्राह्मणा इत्या-मंत्रणाभिप्रायः॥ योऽप्यदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमिति विप्र-तिषेध उक्तस्तस्योत्तरं सूत्रयति॥

गुणादविप्रतिषेधः स्यादिति॥ १८॥ यथा त्वमेव पिता त्वमेव मातेत्यत्र गौणप्रयोगादविरोधस्तद्वत्। एवमेकरुद्र-देवत्ये कर्मण्येको रुद्रः। शतरुद्रदेवत्ये शतं रुद्रा इत्यविरोधः॥ यदप्युक्तं स्वाध्यायमधीयानो माणवकः पूर्णिकाया अवहंति न प्रकाशयितुमिच्छतीति तत्रोत्तरं सूत्रयति॥

विद्यावचनमसंयोगादिति॥ १९॥ वेदविद्याग्रहणकाले-ऽर्थस्य यदवचनं तदयज्ञसंयोगादुपपद्यते। न हि पूर्णिकाया अवघातो यज्ञसंयुक्तः। नापि माणवको यज्ञमनुतिष्ठति। अतो यज्ञानुपकारान्न तत्रार्थविवक्षा॥ यदप्युक्तं अम्यक्सात इंद्र ऋष्वेव जर्भरी तुर्फरीतू इत्यादावर्थस्य ज्ञातुमशक्यत्वान्ना-स्त्येवार्थ इति तत्रोत्तरं सूत्रयति॥

सतः परमविज्ञानमिति॥ २०॥ विद्यमान एवार्थः प्रमादालस्यादिभिर्न ज्ञायते। तेषां निगमनिरुक्तव्याकरण-वशेन धातुतोऽर्थः परिकल्पयितव्यः। तद्यथा। जर्भरी तुर्फरीतू इत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि। तेषु हि द्विवचनांतत्वं लक्ष्यते। आश्विनं चेदं सूक्तमश्विनोः काममप्रा इति दर्शनात्। एतदेवाभिप्रेत्य निरुक्तकारो व्याचष्टे। जर्भरी भर्तारावित्यर्थ-स्तुर्फरीतू हंतारावित्यर्थ इति। एवमम्यक्सात इत्यादाव-प्युन्नेयं॥ यदप्युक्तं प्रमगंदादयनित्यार्थसंयोगान्मंत्रस्याना-दित्वं न स्यादिति तत्रोत्तरं सूत्रयति।

उक्तश्चानित्यसंयोग इति ॥ २१ ॥ प्रथमपादस्यांतिमाधिकरणे सोऽयमनित्यसंयोगदोष उक्तः परिहृतः । तथा हि । तत्र पूर्वपक्षे वेदानां पौरुषेयत्वं वक्तुं काठकं कालापकमित्यादिपुरुषसंबंधाभिधानं हेतूकृत्यानित्यदर्शनाच्चेति हेत्वंतरं सूचितं । बबरः प्रावाहणिरकामयतेत्यनित्यानां बबरादीनामर्थानां दर्शनात्ततः पूर्वमसत्त्वात्पौरुषेयो वेद इति तस्योत्तरं सूत्रितं । परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति । तस्यायमर्थः । यत्काठकादिसमाख्यानं तत्प्रवचननिमित्तं । यत्तु परं बबराद्यनित्यदर्शनं तच्छब्दसामान्यमात्रं । न तु तत्रानित्यो बबराख्यः कश्चित्पुरुषो विवक्षितः । किंतु बबर इति शब्दानुकृतिः । तथा सति बबरेति शब्दं कुर्वन्वायुरभिधीयते । स च प्रावाहणिः । प्रकर्षेण वहनशीलः । एवमन्यत्राप्यूहनीयं । तदेवं कस्यचिदपि दोषस्यासंभवाद्विवक्षितार्था मंत्राः स्वार्थप्रकाशनायैव प्रयोक्तव्याः ॥ नन्वर्थप्रकाशनार्थत्वे सति दृष्टं प्रयोजनं लभ्यत इति युक्तिमात्रमिदमुच्यते । न त्वेतदुपोद्बलकं किंचिच्छ्रौतं लिंगं पश्याम इत्याशंक्योत्तरं सूत्रयति ॥

लिंगोपदेशश्च तदर्थवदिति ॥ २२ ॥ आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठतेति श्रूयते । तस्यायमर्थः । अग्निर्देवता यस्या ऋचः सेयमाग्नेयी । तयाग्नीध्रस्थानमुपतिष्ठेतेति । अत्र ह्युपस्थानमुपदिशद्ब्राह्मणमग्ने नयेत्यनयोपतिष्ठेतेति मंत्रप्रतीकं पठित्वा नोपदिशति । यदा तस्यामृच्यग्निः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते तदा तस्या ऋचोऽग्निर्देवता भवति । तथा सत्याग्नेय्येति देवतावाचितद्धितांतनिर्देश उपपद्यते । तस्मादयमुपदेशस्तन्मंत्रवाक्यमर्थवदिति बोधयति । अतो विवक्षितार्थत्वादर्थ

प्रत्यायनार्थं प्रयोगकाले मंत्रोच्चारणं॥ तस्मिन्नेव विवचितार्थत्वेलिंगांतरं सूत्रयति।

ऊह इति ॥ २३ ॥ प्रकृतावाम्नातस्य मंत्रस्य विकृतौ समवेतार्थत्वाय तदुचितपदांतरस्य प्रक्षेपेण पाठ ऊहः। तद्यथा। अन्वेनं माता मन्यतामनु पिता न भ्रातेति प्राकृतः पशुविषयो मंत्रपाठः। तस्य च मंत्रस्य विकृतौ पशुद्वये सत्यन्वेतौ माता मन्यतामित्यूहः। पशुबहुत्वे सत्यन्वेतान्माता मन्यतामित्यूहः कर्तव्यः। एतन्मंत्रव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमाम्नायते। न माता वर्धते न पितेति। तत्रेदं चिंतनीयं। किमत्र शरीरवृद्धिर्निषिध्यते। आहोस्विच्छब्द वृद्धिरिति। एकवचनांतस्य मातृशब्दस्य मातराविति द्विवचनांतत्वेन वा मातर इति बहुवचनांतत्वेन वा प्रयोगः शब्दवृद्धिः। न तावच्छरीरवृद्धि निषेद्धुं शक्यते। बाल्यकौमारयौवनादिवयोऽनुसारेण तद्वृद्धेः प्रत्यक्षत्वात्। अतः शब्दवृद्धिनिषेध एव शिष्यते। मातृशब्दपितृशब्दयोर्विशेषाकारेण वृद्धिनिषेधादितरस्यैनमिति शब्दस्यार्थानुसारिणी वृद्धिः सूचिता भवति। तत्र यद्यर्थो न विवक्षते तदा पशुद्वित्वे द्विवचनं पशुबहुत्वे बहुवचनं च कथमूह्येत। तस्माद्विवचितार्था मंत्राः॥

तस्मिन्नेवार्थे लिंगांतरं सूत्रयति॥

विधिशब्दाच्चेति ॥ २४ ॥ मंत्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः शब्दो विधिशब्द इत्युच्यते। सचैवमाम्नायते। शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यास्मेत्येवैतदाहेति। तत्र शतं हिमा इत्येतद्व्याख्येयमंत्रस्य प्रतीकं। अवशिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानं। मंत्रस्याविवचितार्थत्वे तु किं नाम तात्पर्यं मंत्र व्याख्यायेत।

तस्मादविवक्षितार्था मंत्राः प्रयोगकाले स्वार्थप्रकाशनायैवोच्चारयितव्याः ॥

अत्र संग्रहश्लोकौ ॥

मंत्रा उरु प्रथस्वेति किमदृष्टैकहेतवः ।
यागेषूत पुरोडाशप्रथनादेस्तु भासकाः ॥ १ ॥
ब्राह्मणेनापि तज्ज्ञानान्मंत्राः पुण्यैकहेतवः ।
न तज्ज्ञानस्य दृष्टत्वाद्दृष्टं वरमदृष्टतः ॥ २ ॥

नन्वस्तु मंत्रभागस्य प्रामाण्यं। ब्राह्मणभागस्य तु न तद्युज्यते। तथा हि। द्विविधं ब्राह्मणं। विधिरर्थवादश्चेति। तथा चापस्तंबः। कर्मचोदना ब्राह्मणानि। ब्राह्मणशेषोऽर्थवाद इति। विधिरपि द्विविधः। अप्रवृत्तप्रवर्तनमज्ञातज्ञापनं चेति। आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयायामित्याद्याः कर्मकांडगतविधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादयो ब्रह्मकांडगता अज्ञातज्ञापकाः। तत्र कर्मकांडगतानां जर्त्तिलयवाग्वा वाजुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा वेत्यादिविधीनां नास्ति प्रामाण्यं। प्रघृत्ययोग्यद्रव्यविधानेन सम्यगनुभवसाधनत्वाभावात्। अयोग्यत्वं च वाक्यशेषे समाम्नातं। अनाहुतिर्वै जर्त्तिलाश्च गवीधुकाश्चेति तत्र ह्यारण्यतिलानामारण्यगोधुमानां चाहुतिद्रव्यत्वं निषिद्धं। तस्माद्बाधितो जर्त्तिलादिविधिरप्रमाणं। एवमैतरेयतैत्तिरीयादिब्राह्मणेषु तत्तन्नाद्दत्यं तत्तथा न कार्यमिति वाक्यान्यां बहवो विधयो निषिद्धाः। अपि चैतरेयब्राह्मणेऽनुदितहोमं बहुधा निंदित्वा तस्मादुदिते होतव्यमित्यसकृन्निगमितं। तैत्तिरीयाश्च तथैवामनंति। यदनुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयादुभय-

मेवाग्नेयं स्यात्। उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोतीति। पुनरपि त एवोदितहोमे दोषमामनंति। यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयाद्यथातिथये प्रद्रुताय पशून्यायावसथायाहार्यं हरंति तादृगेव तदिति। तथैवातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति विधिर्नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति निषेधेन बाध्यते। ज्योतिष्टोमादिष्वप्यनुष्ठानानंतरमेव च स्वर्गादिफलं नोपलभ्यते। नहि भोजनानंतरं तृप्तेरनुपलंभोऽस्ति। तस्मात्कर्मविधिषु प्रामाण्यं दुःसंपादं॥

अज्ञातज्ञापकेषु ब्रह्मविधिष्वपि परस्परविरोधान्नास्ति प्रामाण्यं। आत्मावा इदमेक एवाग्र आसीदित्यैतरेयिण आमनंति। असद्वा इदमग्र आसीदिति तैत्तिरीयकाः। सोऽयं विरोधः। तस्माद्वेदे विधिभागः सर्वोऽप्यप्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः॥

अस्त्वेव जर्त्तिलादिविधेरप्रामाण्यं तदर्थस्याननुष्ठेयत्वात्। अनुष्ठेयस्त्वर्थं उपरितनेऽजाक्षीरेण जुहोतीति वाक्ये विधीयते। तत्प्रशंसार्थमत्र जर्त्तिलादिकमनूद्य निंद्यते। यथा गवामश्वानां च प्रशंसार्थमपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्य इति वाक्येनार्थवादरूपेणाजादीनां पशुत्वं निंद्यते तद्वत्। एवं तर्ह्यजादेर्यथा वस्तुतः पशुत्वमस्ति तथा जर्त्तिलादिविधिरत्र निंद्यमानोऽपि क्वचिच्छाखांतरे भवेदिति चेत्। भवतु नाम प्रामाण्यमपि तच्छाखाध्यायिनं प्रति भविष्यति। यथा गृहस्थाश्रमे निषिद्धमपि परान्नभोजनमाश्रमांतरेषु प्रामाणिकं तद्वत्। अनेन न्यायेन सर्वत्र परस्परविरुद्धौ विधिनिषेधौ पुरुषभेदेन व्यवस्थापनीयौ यथा मंत्रेषु पाठभेदः। शाखाभेदेन व्यवस्थितत्वात्तैत्तिरीया वायवस्थोपायवस्थेति मंत्रमामनंति। वाजसनेयि-

नस्तु प्रायवस्येत्येतं भागं नामनंति। प्रत्युत शतपथब्राह्मणे स भागोऽनूद्य निराकृतः। तथा सूक्तवाग्मंत्रे शाखांतरपाठं निराकृत्य पाठांतरं तैत्तिरीया आमनंति। यद् ब्रूयात्सूपाव-साना च स्वध्यवसाना चेति प्रमायुक्तो यजमानः स्यादिति निरा-करणं। सूपचरणा च स्वधिचरणा चेत्येव ब्रूयादिति पाठांतरो-पदेशः। तत्रानुष्ठातृपुरुषभेदेन व्यवस्था। तद्वद्विधिषु द्रष्टव्यं। षोडशिग्रहणादिदूषणं त्वश्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तत्रैव शोभते। पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याष्टमपादे षोडशिनो ग्रहणाग्रहण-विकल्पो निर्णीतः। द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे कालांतर-भाविफलसिद्ध्यर्थमपूर्वं निर्णीतं। तदुत्तरमीमांसायां प्रथमा-ध्यायस्य चतुर्थपादे कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्ते-रित्यस्मिन्सूत्रे जगत्कारणे परमात्मनि श्रुतेर्विप्रतिपत्तिर्निरा-कृता। द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादारंभाधिकरणे त्वसद्व्यपदे-शान्नेति चेन्न धर्मांतरेण वाक्यशेषादिति सूत्रे तैत्तिरीयशाख-गतस्यासच्छब्दस्य न शून्यपरत्वं किंत्वव्यक्तावस्थापरत्वमिति निर्णीतं। तथा जैमिनिश्चोदनासूत्रे विधिवाक्यं धर्मे प्रमाण-मिति प्रतिज्ञायौत्पत्तिकसूत्रे तत्प्रामाण्यं समर्थयामास। व्यासोऽपि शास्त्रयोनित्वसूत्रे वेदांतानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय तत्तु समन्वयादित्यादिसूत्रैः समर्थयामास। तस्माद-मीमांसकस्य तव पूर्वोक्तस्यांधन्यायो दुःपरिहारः। अतो विधिभागस्य प्रामाण्यं सुस्थितं॥

अर्थवादभागस्य प्रामाण्यं महता प्रयत्नेन जैमिनिः समर्थ-यामास। तत्सूत्राणि व्याख्यास्यंते। तत्र पूर्वपक्षं सूत्रयति॥

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्य-

मुच्यत इति ॥ १ ॥ आम्नायस्य सर्वस्य क्रियाप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वादक्रियाप्रतिपादकानामर्थवादानां नास्ति कश्चिद्विवक्षितः स्वार्थः । ते चार्थवादा एवमाम्नायंते । सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं । स आत्मानो वपामुदखिदत् । देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्निति । यस्मादीदृशस्य वाक्यस्य विवक्षितार्थः कश्चिदपि नास्ति तस्मादिदं वाक्यमनित्यमुच्यते । यद्यप्यनादित्वात्स्वरूपेणानित्यत्वं नास्ति तथापि धर्मावबोधनलक्षणस्य नित्यकार्यस्याभावादनित्यैः काव्यालापैः समानत्वादप्रमाणमित्यर्थः ॥ ननूदाहृतानामर्थवादानामनुष्ठेये धर्मे प्रामाण्याभावेऽपि स्वार्थप्रामाण्यमस्तु तत्प्रत्यायकत्वेन स्वतः प्रामाण्यस्यापवदितुमशक्यत्वादित्याशंक्यान्येषु केषुचिदर्थवादेषु मानांतरविरोधदर्शनादप्रामाण्ये सति तद्दृष्टांतेन सर्वेषामप्यर्थवादानामप्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य सूत्रयति ॥

शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेति ॥ २ ॥ शास्त्रविरोधो दृष्टविरोधः शास्त्रदृष्टविरोध इति त्रिविधोऽर्थवादेषुपलभ्यते । तथा हि । स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागित्यत्र श्रूयमाणं मानसं चौर्यं वाचिकमनृतवदनं च प्रतिषेधशास्त्रेण विरुद्धं । तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिस्तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तं ददृशे न धूम इत्यत्र दृष्टविरोधः । तथा न चैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वेत्यत्रापि प्रत्यक्षविरोधः । को हि तद्वेद यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वेत्यत्र शास्त्रदृष्टविरोधः । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रे ह्यामुष्मिकं फलं दृश्यते । तस्माद्विरोधादर्थवादानामप्रामाण्यं ॥ ननु सोऽरोदीदित्यादीनां निःप्रयोजकत्वात्स्तेनं मन इत्यादीनां च विरोधादप्रामाण्येऽपि

फलप्रतिपादकानामर्थवादानां तदुभयवैलक्षण्यादस्तु प्रामाण्यमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति ॥

तथा फलभावादिति ॥ ३ ॥ यथा मानांतरविरुद्धमर्थंवादैरुक्तं तथा फलमप्यविद्यमानमेव तैरुच्यते। तथा हि गर्गत्रिरात्रं प्रकृत्य श्रूयते। शोभतेऽस्यमुखं य एवं वेदेति। दर्शपूर्णमासयोर्वेदाभिमर्शनं प्रकृत्य श्रूयते। आस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति। न च वयं वेदितॄणां तत्फलमुपलभामहे ॥ नन्वैहिकफलवाक्यानां विसंवादादप्रामाण्येऽप्यामुष्मिकफलवाक्यानामस्तु प्रामाण्यमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति ॥

अन्यानर्थक्यादिति ॥ ४ ॥ एवं हि श्रूयते। पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोति। पशुबंधयाजी सर्वांल्लोकानभिजयति। तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते। य उ चैनमेवं वेदेति। तत्राग्न्याधेयगतया पूर्णाहुत्या सर्वकामप्राप्तेरन्यान्यग्निहोत्रादीन्युत्तरकालीनान्यनर्थकानि स्युः ॥ तथा निरूढपशुबंधानुष्ठानेन सर्वलोकाभिजयाज्ज्योतिष्टोमादीनामानर्थक्यं। अध्ययनकालीनेनैवाश्वमेधवेदनेन ब्रह्महत्यादितरणात्तदनुष्ठानं च व्यर्थं स्यात्। तस्मादामुष्मिकफलवाक्यानामप्यप्रामाण्यं ॥ ननु मा भूत्फलवाक्यानां प्रामाण्यं। तथापि निषेधवाक्येषु विरोधानुपलंभादस्तु प्रामाण्यमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति ॥

अभागिप्रतिषेधादिति ॥ ५ ॥ न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नांतरिक्षे न दिवीत्यत्रांतरिक्षस्य च दिवश्च प्रतिषेधभागित्वं नास्ति तत्र चयनप्रसंगस्यैवाभावात्। मा भूत्तर्हि निषेधानां प्रामाण्यं ॥ बबरः प्रावाहणिरकामयतेत्यादीनां पूर्वपुरु-

षवृत्तांताभिधायिनां विरोधानुपलंभादस्तु प्रामाण्यमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति ॥

अनित्यसंयोगादिति ॥ ६ ॥ बबरादिरूपेणानित्येनार्थेन संयोगे सत्यस्यवाक्यस्य ततः पूर्वाभावात्कालिदासादिवाक्यवत्पौरुषेयत्वं प्रसज्येत। किं बहुना। सर्वथापि नास्त्येवार्थवादानां प्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धांतं सूत्रयति। विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति ॥ ७ ॥ तुशब्दोऽर्थवादानामप्रामाण्यं वारयति। वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्येवमादीनामर्थवादानां वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिना विधिना सहैकवाक्यत्वादस्ति धर्मे प्रामाण्यं। न च विधिवाक्यस्यार्थवादनैरपेक्षेण पदान्वयसंपूर्तेस्तत्रार्थवादानां नास्त्युपयोग इति शंकनीयं। ते ह्यर्थवादाः पुरुषप्रवृत्तिमाकांक्षतां विधीनां स्तुत्यर्थत्वेनोपयुक्ताःस्युः। स्तुत्या च प्रलोभितः पुरुषस्तत्र प्रवर्तते ॥ नन्वर्थवादानां प्रमादपठितत्वेनोपेक्षणीयत्वात्किमनेनैकवाक्यताप्रयासेनेत्याशंक्याह ॥

तुल्यं च सांप्रदायिकमिति ॥ ८ ॥ अनध्यायवर्जनादिनियमपुरःसरं गुरुसंप्रदायादध्ययनं यत्तत्सांप्रदायिकं। तच्च विधीनामर्थवादानां समानं। तस्माद्विधिवदेतेषामपि प्रमादपाठो न भवति। ननु शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेत्येवमर्थवादेष्वनुपपत्तिरुक्तेत्याशंक्याह ॥

अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्यत इति ॥ ९ ॥ तंत्रवार्त्तिके त्वेतत्सूत्रमध्याहृत्य त्रिधा व्याख्यातं। अप्राप्तां चानुपपत्तिं। अप्राप्ता चानुपपत्तिः। अप्राप्तं चानुपपत्तिमिति। स्तेनं मन इत्यादौ

शास्त्रविरोधादनुपपत्तिरप्राप्ता प्रयोगस्यानुक्तत्वात् । प्रयोगे हि स्तेयादीनामुच्यमाने शास्त्रविरोधः स्यात् । न चात्र स्तेयं कर्तव्यमिति प्रयोग उच्यते । किंतु स्तेनशब्दार्थ एवोच्यते । न च शब्दार्थः प्रयोगभूतः । तस्माच्छब्दार्थवचनमात्रेण शास्त्रविरोधाभावादयमर्थवाद उपपन्न एव ॥ ननु स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति यदुक्तं तदसद्वैयाधिकरण्यात् । वेतसशाखया चावकाभिश्चाग्निं विकर्षत्यापो वै शांता इत्यत्र वेतसावके विधीयेते आपश्च स्तूयंत इति वैयाधिकरण्यमित्याशंक्याह ॥

गुणवादस्त्विति ॥ १० ॥ तुशब्दो वैयाधिकरण्यदोषं वारयति । गुणवादो ह्यत्र विवक्षितः । यथा लोके कश्मीराभिजनो देवदत्तः कश्मीरदेशेषु स्तूयमानेषु स्तुतमात्मानं मन्यते । एवमत्राप्यद्भ्यो जाते वेतसावके अप्सु स्तुतासु स्तुते एव भवतः । शांताभ्योऽद्भ्यो जातत्वाद्वेतसावके स्वयमपि शांते सत्यौ यजमानस्यानिष्टं शमयत इत्येतादृशस्य गुणस्य वादोऽत्राभिप्रेतः । सोऽरोदीदित्यत्रापि रजतस्य पतिताश्रुरूपत्वाद्रजतदाने गृहेऽपि रोदनप्रसंगाद्बर्हिषि रजतं न देयमिति तन्निषेधेन विधेयेनार्थवादस्यैकवाक्यत्वं । तत्र रजतदानाभावे रोदनाभावरूपो गुणोऽत्र विवक्षितः । तेन च गुणेन रजतदाननिवारणरूपो विधिः स्तूयते । यद्यपि रजतस्याश्रुप्रभवत्वमत्यंतमसत् । तथापि यथोक्तनीत्या विधेः स्तुतिः संपद्यते । यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात्स एनं प्राजापत्यमजं तूपरमालभेतेत्ययं विधिः प्रजापतिवपोत्खेदेन स्तूयते । यस्मात्प्रजापतिः स्ववपामप्युतखिद्याग्नौ प्रहृत्य ततो जातं तूपरमजमात्मार्थमालभ्य प्रजाः पशूंश्च लब्धवांस्तस्मात्प्रजादि-

संपादकोऽयं तूपर इति तूपरगुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः। प्रादित्यः प्रायणीयश्चरुरित्येष विधिर्दिशो न प्राजानन्नित्यनेन दिग्मोहेन स्तूयते। यदीयमदितिर्देवता दिग्मोहमपनीय दिग्विशेषं ज्ञापयति। तथा बहुविधकर्मसमुदायरूपे सोमयागे ऽनुष्ठानविषयं भ्रममपनयतीति किमु वक्तव्यमित्येवमदितिदेवतागतस्य गुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः। स्वकीयवपोत्खेदो देवयजनाध्यवसानमात्रेण दिग्मोहस्येत्युभयमस्तु वा मा वा। सर्वथापि स्तुतिपरत्वमभ्युपगच्छतामस्माकं न किंचिद्धीयते। शिखा ते वर्धते तस्य गुडूचीं श्रद्धया पिबेत्यादावविद्यमानेनाप्यर्थेन लोके स्तुतिदर्शनात्। अथ पूर्वपक्षिणा शास्त्रविरोधं दर्शयितुमुदाहृतं स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागिति तत्रोत्तरं सूत्रयति।

रूपात्प्रायादिति॥ ११॥ हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गृभ्णातीत्येतं विधिं स्तोतुमर्थवाद उच्यते। यथा लोके किस्मंषिणा देवदत्त एव पूजयितव्य इत्यत्र देवदत्तपूजां स्तोतुमेवौदासीन्यमृषावुपन्यस्यते न तु पूज्यत्वमृषेर्वारयितुं। एवमत्रापि हस्ते हिरण्यग्रहणं प्रशंसितुं मनसः स्तेनरूपत्वं वाचोऽनृतवादिनीत्वं चोपन्यस्यते। तत्र गुणवादेन शब्दार्थो योजनीयः। यथा स्तेनाः प्रच्छन्नरूपा एवं मनोऽपीति प्रच्छन्नरूपत्वमत्र गुणः। प्रायेण वागनृतं वक्तीति प्रायिकत्वं तत्र गुणः। हस्तस्तु न प्रच्छन्नो नाप्यनृतबाहुलः। अतो हस्ते हिरण्यधारणं प्रशस्तमिति स्तूयते। यदपि दृष्टविरोधाय धूम एवाग्नेर्दिवा ददृश इत्यादिकमुदाहृतं तत्रोत्तरं सूत्रयति॥

दूरभूयस्त्वादिति॥ १२॥ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति

सायं जुहोति। सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरित्येतौ विधी स्तोतुं सोऽयमर्थवादः। यस्मादर्चिर्दिवा न दृश्यते तस्मात्सूर्यमंत्र एव प्रातः प्रयोक्तव्यः। यस्माद्रात्रावर्चिरेव दृश्यते तस्मादग्निमंत्रो रात्रौ प्रयोक्तव्यः सूर्यमंत्रश्च दिवेत्येवं तयोर्मंत्रयोः स्तुतिः। धूमार्चिषोरदर्शनोपन्यासस्तु दूरभूयस्त्वगुणनिमित्तः। भूयसि हि दूरे पर्वताग्रे वृक्षादयोऽपि न विस्पष्टं दृश्यंते। किंतु तृणसादृश्येन तेषां दर्शनाभास एव। तद्वदत्रापि। यदप्यन्यद्दृष्टविरोधायैवोदाहृतं न चैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वेति तत्रोत्तरं सूत्रयति।

स्त्र्यपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनादिति ॥ १३ ॥ प्रवरे प्रव्रियमाणे ब्रूयाद्देवाः पितरः इत्यस्य विधेः स्तावकोऽयमर्थवादः। यदि यजमानो देवाः पितर इत्यादिमंत्रेण प्रवरमनुमंत्रयेत्तदानीमब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवेदित्यनुमंत्रणस्य स्तुतिः। न चैतद्विद्म इत्येतदज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वगुणेन तत्र प्रयुज्यते। यत्र स्त्रियोऽपराधो भवति तत्र कर्तुरुत्पादयितुर्जारस्यापि पुत्रो दृश्यते। अतः पत्युपपत्योरुभयोः पुत्रदर्शनात्स्वकीयजन्म कीदृशमिति दुर्ज्ञानं। अनेनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वान्नास्ति तत्र दृष्टविरोधः। नहि तत्र दृश्यमाणं स्वब्राह्मण्यमपवदितुं न चैतद्विद्म इत्युपन्यस्तं ॥ यदपि शास्त्रीयदर्शनविरोधायोदाहृतं को हि तद्वेद यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वेति तत्रोत्तरं सूत्रयति ॥

आकालिकेप्सेति ॥ १४ ॥ दिक्ष्वतिकाशान्करोतीति प्राचीनवंशस्य द्वारविधिः। तस्य शेषोऽयं को हि तद्वेदेति। धूमाद्युपद्रवपरिहारेण प्रत्यक्षेण फलेन द्वारविधिः स्तूयते। स्वर्गप्राप्तिरूपं तु फलमाकालिकं। अकाले भवमाकालिकं

विप्रकृष्टकालीनं नत्विदानींतनमित्यर्थः । तस्यैषा तस्य प्राप्तुमिच्छा । सा च को हि तद्वेदेत्यनिश्चयोपन्यासे कारणं । यथा भाविकालीनपौत्रप्रपौत्रादिवृत्तांतो निश्चेतुं न शक्यते । तद्वत्स्वर्गप्राप्तिर्भाविकालीनेति गुणयोगादनिश्चयोपन्यासः । धूमादिपरिहारस्तु प्रत्यक्षत्वान्निश्चित इत्यभिप्रायः ॥ यदप्यन्यदृष्टविरोधायोदाहृतं शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति तत्रोत्तरं सूत्रयति ॥

विद्याप्रशंसेति ॥ १५ ॥ सोऽयं गर्गत्रिरात्रविधेः शेषः । तद्विषयं वेदनमपि मुखशोभाहेतु किमुतानुष्ठानमिति स्तूयते । यथाकर्णाभरणादिना मुखं शोभितं भवत्येवं वेदितुरुत्साहेनैव विकसितं वदनं शोभितमिव शिष्यैरुद्वीक्ष्यते । अतः शोभासादृश्यगुणयोगात् शोभत इत्युच्यते । यदप्यन्यद्विरोधायोदाहृतमस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति सोऽपि वेदानुमंत्रणविधेः शेषः । अत्रापि कैमुतिकन्यायेन स्तुतिः पूर्ववद्योजनीया । वेदितुः पुत्रः पितृशिक्षया स्वयमपि विद्वान्भवति । ततः प्रतिग्रहेणान्नं प्राप्नोति । तस्मादीदृशं गुणमभिप्रेत्य वाजी जायत इत्युक्तं । यदप्यन्यदानर्थक्यायोदाहृतं पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोतीति तत्रोत्तरं सूत्रयति ॥

सर्वत्वमाधिकारिकमिति ॥ १६ ॥ पूर्णाहुतिं जुहुयादित्यस्य विधेः शेषोऽयं । सर्वकामावाप्तिहेतुत्वात्प्रशस्तेयमाहुतिरिति स्तूयते । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र सर्वत्वं स्वगृहागतब्राह्मणविषयं । एवं पूर्णाहुत्या कर्मसांगत्वे यत्फलं तस्मिन्नधिकारे प्रस्तावे संभावितं तद्विषयमेव सर्वत्वं द्रष्टव्यं । पूर्णाहुतेरभावे सत्याधानरूपं कर्मांगविकलं भवति । तच्च

वैकल्यं पूर्णाहुत्या समाधीयत इत्येकः कामः। तस्मिन्समाहिते सत्याहवनीयाद्यग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मसु योग्या भवंतीत्यन्यः कामः। तैश्च कर्मभिस्तत्फलं प्राप्यत इति कामांतरं। ईदृशी सर्वकामावाप्तिराहुत्यंतरेष्वपि विद्यत इति चेत्। विद्यतां नाम। किं नश्छिन्नं। न खल्वेतावता पूर्णाहुतिस्तुतेः काचिद्धानिरस्ति॥ ननु पूर्णाहुतेरंगभावत्वात्तदीयफलश्रुतेरर्थवादत्वेन स्तावकत्वं भवतु। द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवाद इति सूत्रेण निर्णीतत्वात्। पशुबंधवाक्यस्य तु कर्मविधायकत्वात्सर्वलोकाभिजयस्य मुख्यफलत्वादन्यानर्थक्यं दुर्वारमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति॥

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति॥१७॥ पृथिव्यंतरिक्षद्युलोकेष्वन्यतमलोकाभिजयरूपं फलं पशुबंधकर्मणा निष्पाद्यते। तेषां च पृथिव्यादीनां फलानां कर्मांतरेण परिमाणाधिक्यं सारत्वं वा संपाद्यते। ततः फलविशेषः स्यादिति नास्त्यानर्थक्यं। लोकवदित्युक्तार्थे दृष्टांतः। यथा लोके निष्केण खारीपरिमितान्व्रीहीन्विक्रीय निष्कांतरेण पुनः क्रये सति परिमाणाधिक्यं भवति। यथा वा निष्केण वस्त्रमात्रं लभ्यते निष्कद्वयेन तु सारभूतं दुकूलं। तथा भोगाधिक्यं भोगसारत्वं वा कर्मांतरेण द्रष्टव्यं। ब्रह्महत्याया अपि मानस्यास्त्वल्पाया वेदनमात्रेण तरणं। कायिकायास्तु महत्या अश्वमेधेनेति नास्त्यन्यानर्थक्यं॥ योऽपि नांतरिक्षे न दिवीत्यप्रसक्तप्रतिषेध उदाहृतः। तथा बबरः प्रावाहणिरित्यनित्यसंयोग उदाहृतस्तत्रोभयोत्तरं सूत्रयति॥

अंत्ययोर्यथोक्तमिति ॥ १८ ॥ अंत्ययोरुदाहरणयोरुत्तरं पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यं। अंतरिक्षादौ चयननिंदारूपोऽर्थवादो हिरण्यं निधाय चेतव्यमित्यस्य विधेः शेषः। अतोऽत्र स्तुत्यर्थे विधीनां स्युरित्युक्तमेवोत्तरं। अंतरिक्षे चयनप्रसक्त्यभावात्तन्निंदा नित्यानुवादोऽस्तु। तेनापि विधिः स्तातुं शक्यते। नित्यसिद्धार्थानुवादिना वायोः क्षेपिष्ठत्वेन पशुविधेः स्तुतत्वात् ॥ ववरः प्रावाहणिरकामयतेत्यत्रापि ववरनामकः कश्चिदनित्यः पुरुषो मनुष्यो न विवक्षितः। किंतु ववरध्वनियुक्तः प्रकर्षेण वहनशीलो वायुर्व्यवहारदशायां नित्य एवार्थो विवक्षित इत्येतदुत्तरं प्रथमपादस्यांतिमाधिकरणे प्रोक्तं। तस्मात्संभावितदोषाणां परिहृतत्वादर्थवादानामस्ति प्रामाण्यं ॥

तत्र संग्रहश्लोकाः ॥

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता।
न विधेयेऽस्ति धर्मे किं किं वासौ तत्र विद्यते ॥ १ ॥
विध्यर्थवादशब्दानां मिथोऽपेक्षापरिक्षयात्।
नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवेत्कुतः ॥ २ ॥
विध्यर्थवादौ साकांक्षौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः।
तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ॥ ३ ॥

तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां मंत्रविध्यर्थवादभागानामप्रामाण्यकारणाभावाद्बोधकानां तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वांगीकारात्कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धं ॥

नन्वेवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलंभकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात्। पौरुषेयत्वं च प्रथमपादे पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिः सूत्रयामास।

वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्येति ॥ १ ॥ एके वादिनो वेदान्प्रति संनिकर्षं मन्यंते। कालिदासादिभिर्निर्मितानां रघुवंशादिग्रंथानां समुच्चयार्थश्चकारः। ते ह्यत्र दृष्टांततया समुच्चीयंते। यथा रघुवंशादय इदानींतनास्तथा वेदा अपि। न तु वेदा अनादयः। अत एव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा अख्यायंते। वैयासिकं भारतं वाल्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्यायंते। तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्वेदशाखाकर्तृत्वेन कठादीनामाख्यातत्वाद्वेदाः पौरुषेयाः॥ ननु नित्यानामेव सतां वेदानामुपाध्यायवत्संप्रदायप्रवर्तकत्वेन काठकादिसमाख्या स्यादित्याशंक्य युक्त्यंतरं सूत्रयति॥

अनित्यदर्शनाच्चेति ॥ २ ॥ अनित्या जननमरणवंतो बबरादयो वेदार्थे श्रूयंते। बबरः प्रावाहणिरकामयत। कुसुरुबिंद औद्दालकिरकामयतेति। तथा सति बबरादिभ्यः पूर्वमभावादनित्या वेदाः। विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवदित्यनुमानसमुच्चयार्थश्चकारः॥

सिद्धांतं सूत्रयति॥ उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमिति ॥ ३ ॥ तुशब्दो वेदानामनित्यत्वं वारयति। शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वं प्राचीनैश्च सूत्रैरुक्तं। औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंध इत्यस्मिन्सूत्र औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसंबंधानां च नित्यत्वं प्रतिज्ञायोत्तराभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणाभ्यामुपपादितत्वात्का तर्हि काठकाद्याख्यायिकाया गतिरित्याशंक्य संप्रदायप्रवर्तनात्सेयमुपपद्यत इत्युक्तं सूत्रयति॥

आख्याप्रवचनादिति ॥ ४ ॥ अस्त्वियमाख्यायिकाया गतिः । ततः परं बबराद्यनित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमुत्तरमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति ।

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति ॥ ५ ॥ यत्परं बबरादिकं तत्तच्छब्दसामान्यमेव न तु मनुष्यो बबरनामकोऽत्र विवक्षितः । बबरध्वनियुक्तस्य प्रवाहणस्वभावस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् ॥ ननु वेदे क्वचिदेव श्रूयते वनस्पतयः सत्रमासत सर्पाः सत्रमासतेति । तत्र वनस्पतीनामचेतनत्वात्सर्पाणां चेतनत्वेऽपि विद्यारहितत्वान्न तदनुष्ठानं संभवति । अतो जरद्गवो गायति मद्रकाणीत्याद्युन्मत्तबालवाक्यसदृशत्वात्केनचित्कृतो वेद इत्याशंक्योत्तरं सूत्रयति ॥

कृते चाविनियोगः स्यात्कर्मणः समत्वादिति ॥ ६ ॥ यदि ज्योतिष्टोमादिवाक्यं केनचित्पुरुषेण क्रियेत । तदानीं कृते तस्मिन्वाक्ये स्वर्गसाधनत्वे ज्योतिष्टोमस्य विनियोगो न स्यात् । साध्यसाधनभावस्य पुरुषेण ज्ञातुमशक्यत्वात् । श्रूयते तु विनियोगः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । न चैतदुन्मत्तवाक्यसादृशं लौकिकविधिवाक्यवद्भाव्यकरणेतिकर्तव्यतारूपैस्त्रिभिरंशैरुपेताया भावनाया अवगमात् । लोके हि ब्राह्मणान्भोजयेदिति विधौ किं केन कथमित्याकांक्षायां तृप्तिमुद्दिश्यौदनेन द्रव्येण शाकसूपादिपरिवेषणप्रकारेणेति यथोच्यते । ज्योतिष्टोमविधावपि स्वर्गमुद्दिश्य सोमेन द्रव्येण दीक्षणीयाद्यंगोपकारप्रकारेणेत्युक्ते कथमुन्मत्तवाक्यसदृशं भवेदिति वनस्पत्यादिसत्रवाक्यमपि न तत्सदृशं तस्य सत्रकर्मणो ज्योतिष्टोमादिना समत्वात् । यत्परो हि शब्दः स शब्दार्थ

इति न्यायविद आहुः। ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य विधायकत्वादनुष्ठाने तात्पर्यं वनस्पत्यादिसत्रवाक्यस्यार्थवादत्वात्प्रशंसायां तात्पर्यं। सा चाविद्यमानेनापि कर्तुं शक्यते। अचेतना अविद्वांसोऽपि सत्रमनुष्ठितवंतः। किं पुनश्चेतना विद्वांसो ब्राह्मणा इति सत्रस्तुतिः। चकारः पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्वहेतोः कर्त्रनुपलंभेन पराहतिं समुच्चिनोति। तस्मान्नास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वं॥

अत्रैतौ संग्रहश्लोकौ॥

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता।
काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत्॥ १॥
समाख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वं तु पराहतं।
तत्कर्त्रनुपलंभेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता॥ २॥

ननु भगवता बादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूत्रितं। शास्त्रयोनित्वादिति। ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वाद्ब्रह्म सर्वज्ञमिति सूत्रार्थः। बाढं। नैतावता पौरुषेयत्वं भवति। मनुष्यनिर्मितत्वाभावात्। ईदृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशायामाकाशादिवन्नित्यत्वं बादरायणेनैव देवताधिकरणे सूत्रितं। अत एव च नित्यत्वमिति। श्रुतिस्मृती चात्र भवतः। वाचा विरूपनित्ययेति श्रुतिः। अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवेति स्मृतिः। तस्मात्कर्तृदोषशंकाया अनुदयान्मंत्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धं॥

ननु मंत्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदस्य न युक्तं। तयोः स्वरूपस्य निर्णेतुमशक्यत्वात्। मैवं। द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे सप्तमाष्टमयोरधिकरणयोर्निर्णीतत्वात्। सप्तमाधिकरणमारचयति॥

अहे बुध्निय मंत्रं मे इति मंत्रस्य लक्षणं।
नास्त्यस्ति वास्तु नास्त्येतदव्याप्त्यादेरवारणात् ॥ १ ॥
याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितं।
तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मंत्रशब्दं प्रयुंजते ॥ २ ॥

आधान इदमाम्नायते। अहे बुध्निय मंत्रं मे गोपायेति। तत्र मंत्रस्य लक्षणं नास्ति। अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात्। विहितार्थाभिधायको मंत्र इत्युक्ते वसंताय कपिंजलानालभत इत्यस्य मंत्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः। मननहेतुर्मंत्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः। एवमसिपदांतो मंत्र उत्तमपुरुषांतो मंत्र इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत्। मैवं। याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात्। तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मंत्रत्वं गमयति। उरु प्रथस्वेत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः। अग्निमीळे पुरोहितमित्यादयः स्तुतिरूपाः। इषे त्वेत्यादयस्त्वांताः। अग्न आयाहि वीतय इत्यादय आमंत्रणोपेताः। अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादयः प्रैषरूपाः। अधःस्विदासी३दुपरिस्विदासी३दित्यादयो विचाररूपाः। अंबे अंबाले अंबिके न मा नयति कश्चनेत्यादयः परिदेवनरूपाः। पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्या इत्यादयः प्रश्नरूपाः। वेदिमाहुः परमंतं पृथिव्या इत्यादय उत्तररूपाः। एवमन्यदप्युदाहार्यं। ईदृशेष्वत्यंतविजातीयेषु समाख्यानमंतरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत। लक्षणस्य चोपयोगः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः। ऋषयोऽपि पदार्थानां नांतं यांति पृथक्त्वशः। लक्षणेन तु सिद्धानामंतं यांति विपश्चित इति। तस्मादभियुक्तानां मंत्रोऽयमिति समाख्यानं लक्षणं ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

नास्त्येतद्ब्राह्मणेऽन्यत्रलक्षणं विद्यतेऽथवा।
नास्तीयंतो वेदभागा इति क्लृप्तेरभावतः॥ १॥
मंत्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मंत्रतः।
अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भवेद्ब्राह्मणलक्षणं॥ २॥

चातुर्मास्येष्विदमाम्नायते। एतद्ब्राह्मणान्येव पंच हवींषीति। तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति। कुतः। वेदभागानामियत्तानवधारणेन। ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोधयितुमशक्यत्वात्। पूर्वोक्तमंत्रभाग एकः। भागांतराणि च कानिचित्पूर्वैरुदाहृत्य संगृहीतानि। हेतुर्निर्वचनं निंदा प्रशंसा संशयो विधिः। परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति। तेन ह्यन्नं क्रियत इति हेतुः। तद्दध्नो दधित्वमिति निर्वचनं। अमेध्या वै माषा इति निंदा। वायुर्वै क्षेपिष्ठेति प्रशंसा। तद्व्यचिकित्स जुहवानी३मा हौषा३मिति संशयः। यजमानेन संमितौदुंबरी भवतीति विधिः। माषानेव मह्यं पचंतीति परकृतिः। पुरा ब्राह्मणा अभैषुरिति पुराकल्पः। यावतोऽश्वान्परिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना। एवमन्यदप्युदाहार्यं। न च हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मणमिति लक्षणं। मंत्रेष्वपि हेत्वादिसद्भावात्। इंद्रवो वामुशंति हीति हेतुः। उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यत इति निर्वचनं। मोघमन्नं विंदते अप्रचेता इति निंदा। अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुदिति प्रशंसा। अधःस्विदासी३दुपरिस्विदासी३दिति संशयः। वसंताय कपिंजलानालभत इति

विधिः। सहस्रमयुतं ददामीति परकृतिः। यज्ञेन यज्ञमयजंत देवा इति पुराकल्पः। इतिकरणबहुलं ब्राह्मणमिति चेत्। न। इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेदित्यस्मिन्ब्राह्मणेन गातव्ये मंत्रेऽतिव्याप्तेः। इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत्। न। राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह। यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याहेत्यनयोर्मंत्रयोरतिव्याप्तेः। आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेत्। न। यमयमीसंवादसूक्तादावतिव्याप्तेः। तस्मान्नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः। मंत्रब्राह्मणरूपौ द्वावेव वेदभागावित्यंगीकारान्मंत्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति। तदेतल्लक्षणद्वयं जैमिनिः सूत्रयामास। तच्चोदकेषु मंत्राख्या। शेषे ब्राह्मणशब्द इति। तच्चोदकेषु तदभिधायकेषु वाक्येषु मंत्र इति समाख्या संप्रदायविद्भिर्व्यवह्रियते। मंत्रानधीमह इति। मंत्रव्यतिरिक्तभागे तु ब्राह्मणशब्दस्तैर्व्यवहृत इत्यर्थः॥

ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मंत्रब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आम्नायंते। यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरिति। मैवं। विप्रपरिव्राजकन्यायेन ब्राह्मणावांतरभेदानामेवेतिहासादीनां पृथगभिधानात्। देवासुराः संयत्ता आसन्नित्यादय इतिहासाः। इदं वा अग्रे नैव किंचिदासीदित्यादिकं जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणं। कल्पस्त्वारुणकेतुकचयनप्रकरणे समाम्नायत इति मंत्राः कल्पोऽत ऊर्द्ध्वं यदि बलिं हरेदिति। अग्निचयने साम गाथाभिः परिगायतीति विहिता मंत्रविशेषा गाथाः।

मनुष्यवृत्तांतप्रतिपादका ऋचो नाराशंस्यः । तस्मान्मंत्रब्राह्मण-व्यतिरिक्तभागाभावान्मंत्रब्राह्मणस्वरूपस्य लक्षितत्वात्तदुभया-त्मकत्वं वेदस्य सुस्थितं ॥

मंत्रावांतरविशेषश्च तस्मिन्नेव पाद इत्थं विचारितः ।

नर्क्सामयजुषां लक्ष्म सांकर्यादिति शंकिते ।
पादश्च गीतिः प्रश्लिष्टपाठ इत्यस्त्यसंकरः ॥

इदमाम्नायते । अहे बुध्निय मंत्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषीति त्रीन्वेदान्विदंतीति त्रिविदः । त्रिविदां संबंधिनोऽध्येतारस्त्रैविदाः । ते च यं मंत्रभागमृगादि-रूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपायेति योजना । तत्र त्रिविधाना-मृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः । सांकर्यस्य दुःपरिहरत्वात् । अध्यापकप्रसिद्धेष्वृग्वेदादिषु पठितो मंत्र इति हि लक्षणं वक्तव्यं । तच्च संकीर्णं । देवो वः सवितोत्पुना-त्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्ययं मंत्रो यजुर्वेद-प्रतिपन्नयजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्ट्वमस्ति तद्ब्राह्मणे सावित्रर्चेत्युक्तेन व्यवहृतत्वात् । एतत्साम गायन्नास्त इति प्रतिज्ञाय किंचित्साम यजुर्वेदे गीतं । अक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति त्रीणि यजूंषि सामवेदे समाम्नातानि । तथा गीयमानस्य साम्न आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समाम्नायंते । तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेत् । न । पादादीनामसंकीर्ण-लक्षणत्वात् । पादेनार्द्धर्चेनोपेता वृत्तबद्धमंत्रा ऋचः । गीतिस्वरूपमंत्राः सामानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रश्लिष्टपठिता मंत्रा यजूंषीत्युक्ते न क्वापि संकरः । तदेतत्त्रैविध्यं जैमिनिना सूत्रत्रयेण लक्षितं । तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ।

गीतिषु सामाख्या । शेषे यजुःशब्द इति । एतमेव मंत्रावांतरविशेषमुपजीव्य वेदानामृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति त्रैविध्यं संपन्नं ॥

तेषां च वेदानां सर्वेषामन्यतमस्य वा स्वप्रज्ञानुसारेणाध्ययनमुपनीतेन कर्तव्यं। तथा च याज्ञवल्क्यः स्मरति। वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रममिति। एकवेदपक्षे पितृपितामहादिपरंपराप्राप्त एव वेदोऽध्येतव्य इत्यभिप्रेत्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वशब्द आम्नातः। तच्चाध्ययनं न काम्यं किंतु नित्यं। अत एव पुरुषार्थानुशासने सूत्रितं ॥

वेदस्याध्ययनं नित्यमनध्ययने पातादिति॥ पातित्यं चैवमाम्नायते। अपहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा एतत्। तं योऽनुसृजत्यभागो वाचि भवत्यभागो नाके। तदेषाभ्युक्ता। यस्तित्याज सखिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति। यदी शृणोत्यलकं शृणोति न हि प्रवेद सुकृतस्य पंथामिति। तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति। अध्येतारं पुरुषं तदीयप्रयासाभिज्ञानेन सखिवत्पालयतीति सखिविद्वेदः। बहुद्रव्यप्रयाससाध्यक्रतुफलस्याध्ययनमात्रेण संपादनं तत्पालनं। तदप्याम्नायते। यं यं क्रतुमधीते तेनास्येष्टं भवत्यग्नेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति। यद्यप्येतद्ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायफलं तथापि ग्रहणार्थाध्ययनमंतरेण ब्रह्मयज्ञासंभवात् तदीयफलमपि संपद्यते। ईदृशं सखिविदं वेदरूपं सखायं यः पुमानध्ययनं मा कृत्वा परित्यजति। तस्य वाच्यपि भाग्यं नास्ति। फले भाग्यं नास्तीति किमु वक्तव्यं। सकलदेवतानां धर्मस्य परब्रह्मतत्वस्य च प्रतिपादकं वेदमनुच्चार्य परनिंदानृतकलहहेतुं

लौकिकीं वार्तां सर्वत्रोच्चारयतः स्पष्ट एव वाचि भाग्याभावः । अत एवाम्नायते । नानुध्यायान्बहून् शब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदिति । यद्यप्यसौ काव्यनाटकं शृणोति तथापि निरर्थकमेव तच्छ्रवणं । तेन सुकृतमार्गज्ञानाभावादित्यर्थः । स्मृतिरपि । योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमं । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वय इति । एवमन्यान्यपि बहूनि वचनान्यत्रोदाहर्तव्यानि ॥

नन्वधीते वेदे पश्चादध्ययनविध्यर्थं ज्ञानं । ज्ञाने सति पश्चादध्ययनप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति चेत् । बाढं । अत एव गुरुमतानुसारिण आचार्यकर्तृकाध्यापनप्रवृत्तिं माणवकाध्ययनस्य महता प्रयासेन संपादयंति । मतांतरानुसारिणस्तु प्रकाशात्मादयोऽध्ययनात्प्रागेव संध्यावंदनादिविधिज्ञानवत्पित्रादिभ्यो ऽध्ययनविज्ञानं वर्णयंति । यद्यध्यापनविधिप्रयुक्तिः । यदि वा स्वविधिप्रयुक्तिः । सर्वथाप्युपनीतेरध्येतव्य एव वेदः । तस्य चाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वमक्षरग्रहणांतत्वं च पुरुषार्थानुशासने सूत्रितं । तानि सूत्राणि तद्वृत्तिं चोदाहरामः । अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं साधयितुं पूर्वपक्षयति ॥

अदृष्टार्थात्वधीतिर्विहितत्वादिति ॥ १ ॥ दृष्टफलसाधने भोजनादौ ःविध्यदर्शनाद्विहितमध्ययनमदृष्टार्थमवगंतव्यं॥ अदृष्टविशेषो न श्रुत इति चेत्तत्राह ॥

घृतकुल्याद्यतिदेशः स्वर्गकल्पनं वेति ॥ २ ॥ ब्रह्मयज्ञजपाध्ययनार्थवादं नित्याध्ययनेऽतिदिश्य तत्रत्यं घृतकुल्यादिकं रात्रिसत्रन्यायेन फलत्वेन कल्पनीयं । ये त्वर्थवादातिदेशं

नेच्छंति तैर्विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गः कल्पनीयः ॥ दृष्टफलयोः संस्कारप्राप्त्योः संभवे कथमदृष्टकल्पनेत्यत आह ॥

अयुक्ते संस्कारप्राप्ती इति ॥ ३ ॥ संस्कृतस्वाध्यायस्य क्वचित्क्रतौ विनियोगादर्शनात्प्राप्तेः स्वयमपुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः ॥ स्वाध्यायप्राप्तिरर्थप्रतिपत्तिहेतुतया पुरुषार्थ इत्याशंक्य विषनिर्हरणादिकार्यविनियुक्तमंत्रवदध्ययनांगतया विनियुक्तानां ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां न स्वार्थे प्रामाण्यमित्याह ॥

अन्यांगं नार्थप्रमापकमिति ॥ ४ ॥ अध्ययनविधायकं तु वाक्यं स्वविहिताध्ययनस्यैवांगमिति कृत्वा स्वार्थे प्रमाणमित्याह ॥

अध्ययनवाक्यमनन्यांगमिति ॥ ५ ॥ नन्वेवमदृष्टार्थत्वे कर्मकारकभूतस्वाध्यायगतफलाभावादध्येतव्य इति कर्मवाची तव्यप्रत्ययो विरुध्येतेत्यत आह ॥

सक्तुवत्करणपरिणाम इति ॥ ६ ॥ सक्तूञ्जुहोतीत्यत्र कर्मत्वेन प्रधानभूतान्सक्तूनुद्दिश्य होमसंस्कारविधाने प्रतीयमानेऽपि होमसंस्कृतानां भस्मीभूतानां सक्तूनामन्यत्र विनियोगाभावात्कर्मप्राधान्यं हित्वा सक्तुभिर्जुहोतीति करणपरिणामः कृतः । एवमत्रापि कर्मगतयोः संस्कारप्राप्त्योरसंभवात् स्वाध्यायेनाधीयीतेति वाक्यपरिणामः कर्तव्यः ॥ इदानीं दृष्टफले सत्यदृष्टफलं न कल्प्यमिति सिद्धांतयति ॥

दृष्टे तु नादृष्टमिति ॥ ७ ॥ किं तद्दृष्टफलमिति तदाह ॥

दृष्टौ प्राप्तिसंस्काराविति ॥ ८ ॥ अक्षरप्राप्तेः परंपरया पुरुषार्थत्वमाह ॥

प्राप्त्यार्थबोध इति ॥ ९ ॥ जायत इति शेषः ॥ न च

भोजनादिवदन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यमिति शंकनीयं। अवघातादिवन्नियमादृष्टाय विधुपपत्तेरित्याह॥

विधिनिष्पत्त्या इति॥ १०॥ यत्तूक्तं संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य विनियोगादर्शनान्न संस्कार इति तत्राह॥

संस्कारसिद्धिः क्रत्वध्ययनविधिद्वयोपादानादिति॥ ११॥ क्रतुविधयो विषयावबोधमपेक्षमाणास्तदवबोधे स्वाध्यायं विनियुंजते। अध्ययनविधिश्च लिखितपाठादि व्यावृत्त्याध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्य गमयति। अत उभयोपादानात्तत्सिद्धिः॥ ननु संस्कारो नामादृष्टातिशयः। स च न स्वाध्यायगतः। तव्यप्रत्ययेन स्वपदोपात्तप्रकृत्यर्थभूताध्ययनोपरक्ताया भावनाया अपूर्वाभिधानात्। ततः कथं स्वाध्यायस्य संस्कृतत्वमिति तत्राह।

तव्यः कर्म वादृष्टवाचीति॥ १२॥ अत्र तव्यप्रत्ययस्य कर्माभिधायितया कर्मकारकस्य स्वाध्यायस्य तव्यप्रत्ययं प्रति प्रकृत्यर्थादध्ययनादपि प्रत्यासन्नत्वात्स्वाध्यायगतमेवापूर्वं तव्यप्रत्ययो वक्ति। अपूर्वस्य धात्वर्थजन्यत्वनियमेऽपि तदुपरक्तत्वानियमादिति भावः। यच्चोक्तमन्यांगं नार्थप्रमापकमिति तदसत्। यतो मंत्राणां स्वतंत्रादृष्टशेषाणां तथात्वं युज्यते। इह तु स्वाध्यायाश्रितमदृष्टं॥ तस्य च स्वाध्यायगताक्षरसामर्थ्यसिद्धार्थावबोधे फले सति फलांतरकल्पनायोगात्प्रामाण्यस्योपबृंहकमेवादृष्टं न तु प्रतिबाधकमित्याह॥

स्वतंत्रादृष्टशेषत्वान्न स्वार्थप्रमा प्रतिबध्यत इति॥ १३॥ सक्तुन्यायेन कर्मकारकप्राधान्ये परित्यक्ते स्वतंत्रादृष्टमेवात्राप्रि स्यादित्यत्राह॥

यथाश्रुतोपपत्तेर्न सक्न्याय इति ॥ १४ ॥ सक्तुषु गत्य भावाच्छ्रुतं परित्यज्याश्रुतं कल्पतां नाम। नेहतद्युक्तं प्रदर्शितत्वादित्यर्थः ॥ इत्थमध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वं प्रसाध्यार्था-वबोधपर्यंततां निराकर्तुं पूर्वपक्षयति।

वैधमर्थनिर्णयं भट्टगुरुविधेः पुमार्थावसानादिति ॥ १ ॥ सर्वत्र विधेः पुरुषार्थपर्यवसायित्वनियमादत्रापि पुरुषार्थभूतं फलवदर्थनिश्चयमध्ययनविधिप्रयुक्तं भट्टगुरू मन्येते ॥ ननु सकृदध्ययनादावृत्तिसहिताद्वार्थनिश्चयो नोपलभ्यत इत्याशंक्य। तथा सति तत्सिद्धये सोऽध्ययनविधिरर्थनिश्चयहेतुं विचारं कल्पयिष्यतीत्याह ॥

स विचारमाक्षिपेदिति ॥ २ ॥ ननु स्वविधेयतदुप-कारिणोरेव विधिः प्रयोजक इति सर्वत्र नियमः। तथा सत्यताद्दशं कथमत्राध्ययनविधिमाक्षेप्स्यतीत्यत आह ॥

अविधेयानुपकार्याक्षेपोऽवघातावृत्तिवदिति ॥ ३ ॥ व्रीहीन-वहंतीत्यत्रावघातमात्रं विधेयं न तु तदावृत्तिः। तस्या धात्वर्थत्वात्। नापि सा विधेयोपकारिणी। अंतरेणावृत्तिं सकृन्मुशलघातादवघातसिद्धेः। तथापि तंडुलनिष्पत्तिफल-सिद्धये स विधिरावृत्तिं यद्वदाचिक्षेप तद्वत्प्रकृतेऽप्यवगंतव्यं ॥ ननु वेदमात्राध्यायिनोऽर्थावबोधानुदयेऽपि व्याकारणाद्यंगसहितवे-दाध्यायिनस्तदुदयसद्भावात्तं प्रति व्यर्थं विचारं विधिर्न कल्पयेदि-त्याशंक्यार्थगत विरोधपरिहारायापेक्षित एव विचार इत्याह ॥

सांगाध्ययनात्तद्भावे विचारो विरोधापनुदिति ४ ॥

सिद्धांतयति ॥ प्राप्तेस्तु गवादिवत्पुमर्थत्वाद्विधिस्तदंत इति ॥ ५ ॥

यथा फलभूतस्य क्षीरादेर्हेतवो गवादयोऽपि पुरुषैरर्थ्यंते। तथा फलवदर्थावबोधहेतोरक्षरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वादध्ययनविधिरक्षरप्राप्त्यवसानोऽवगंतव्यः॥ नन्वक्षरप्राप्तेः पुरुषार्थत्वं फलवदर्थावबोधप्रयुक्तं चेत्तर्हि तद्बोधस्य मुख्यपुरुषार्थत्वाद्बोधांत एव विधिः किं न स्यादित्यत आह॥

फलवद्बोधांतत्वेऽध्ययनाकात्स्न्यमिति॥ ६॥ बोधस्य हि फलं कर्मानुष्ठानं। तथा सति यस्य ब्राह्मणादेर्यस्मिन्बृहस्पतिसवादावधिकारस्तस्य तद्वाक्यमात्राध्ययनं स्यात्। न तु राजसूयादिवाक्याध्ययनं। तत्र प्रवृत्त्यादिफलाभावात्। स्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह॥

कृत्स्नप्राप्तिर्जपार्थेति॥ ७॥ न चाबोधकत्वेऽर्थावबोध एव न सिध्येदिति शंकनीयं। प्रमाणस्य प्रमेयबोधकत्वस्वाभाव्यात्। लौकिकाप्तवाक्यानामंतरेणैव विधिं बोधकत्वदर्शनादित्याह॥

लोकवत्तेभ्यो बोध इति॥ ८॥ ननु बोधस्य विधिफलत्वे बोधकाममुद्दिश्य विधातुं शक्यत्वात्सुलभोऽधिकारी स्यादित्याशंक्य प्राप्तिपक्षेऽपि प्राप्तिकाम उपनीताष्टवर्षब्राह्मणो वाधिकारी सुलभ एवेति परिहारं स्पष्टत्वादुपेक्ष्य बोधस्य काम्यत्वं दूषयति॥

सोऽकाम्यः प्राग्बोधभानाभानयोरिति॥ ९॥ बोध्यस्याग्निहोत्रादिलक्षणवेदार्थस्याध्ययनात्प्राक् संध्योपासनादिवत्पित्राद्युपदेशत एव भाने सिद्धत्वादेव सोऽर्थबोधो न काम्यः। अभाने कामयितुमशक्यः। ज्ञात एव विषये कामतानियमात्॥ ननु सामान्यतो ज्ञाते विशेषतो बुभुत्सा संभवति। यद्वा विशेषतोऽपि पित्राद्युपदेशादवगते सत्योपदेशिकज्ञानस्य

प्रामाण्यनिर्णयाय पुनर्बोधकामना युक्तैवेत्याशंक्यैवमप्यर्थाव-बोधमुद्दिश्याध्ययनविधानं न संभवतीत्याह ॥

उद्देशायोगादिति ॥ १० ॥ अग्निहोत्रादिविशेषज्ञानानां न तावदेकबुद्ध्या विशेषाकारेणोद्देशः संभवति । अनंतत्वात्सा-मान्याकारेणोद्देशे सामान्यमेव विधिफलं स्यान्न तु ज्ञानविशेषः । ततो नोद्देशो युक्तः ॥ नन्वर्थावबोधमुद्दि-श्योच्चारणाभावे वेदस्य स्वार्थे तात्पर्यं न स्यादित्याशंक्यो-पक्रमादिलिंगगम्यं तात्पर्यं शब्दबलादेव सिध्यतीत्याह ॥

तात्पर्यंशब्दादिति ॥ ११ ॥ तर्ह्यर्थज्ञानमुद्दिश्य शब्दोच्चारणं लोके व्यर्थं स्यादिति चेत् । न । पुरुषसंबंधकृतदोषाख्यप्रति-बंधपरिहारार्थत्वादित्याह ॥

उद्दिश्योच्चारणं दोषघ्नं वै लोक इति ॥ १२ ॥ नन्वध्ययन-विधेर्बोधांतत्वाभावे विचारशास्त्रं न प्रवर्तेत प्रयोजकाभावा-दित्याशंक्याह ॥

विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपद्यत इति ॥ १३ ॥ क्रतु-बोधविधयः सांगवेदाध्ययनादापातप्रतिपन्नाः । विरोधपरि-हारेण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञानमंतरेणानुष्ठापयितुमशक्नुवंतस्तं निर्णयाय क्रतुविचारं प्रयोजयंति । श्रवणविधिस्तु साक्षादेव ब्रह्मविचारं विधत्ते । एवं सति श्रवणविधेः स्वविधेयप्रयोजकत्वं क्रतुविधीनां च विधेयोपकारिप्रयोजकत्वमित्युपपद्यतितरां । अध्ययनविधिप्रयुक्तिपक्षे तु तद्विधेः क्रतुद्वारा स्वर्गसिद्धिपर्यंतत्वा-त्क्रत्वनुष्ठानस्यापि तत्प्रयुक्तौ क्रतुविधिवैयर्थ्यमापद्येत ॥ नन्व-ध्ययनविधेस्त्रैवर्णिकमात्रं प्रति नित्यत्वात्तत्प्रयुक्तौ विचारस्यापि तल्लभ्येत ॥ नान्यथेति चेत् । क्रतुविचारस्य त्रैवर्णिकसात्त्वेऽपि

नित्यत्वसिद्धिः किं वा ब्रह्मविचारस्य । तत्राद्योऽस्मन्मतेऽपि सम इत्याह ॥

अतो नित्यः क्रतुविचारस्त्रैवर्णिकमात्रस्येति ॥ १४ ॥ यतोऽकरणे प्रत्यवायश्रवणात्क्रतवस्त्रैवर्णिकानां नित्या अत इत्यर्थः ॥ द्वितीयोऽनिष्ट इत्याह ॥

ब्रह्मविचारः पुनः परमहंसस्यैवेति ॥ १५ ॥ नित्योऽनुषंग इति ॥ ननुक्तनीत्याध्ययनस्याक्षरग्रहणांतत्वेऽर्थज्ञानमविहितं स्यात् । मैवं । वाक्यांतरेण तद्विधानात् । ब्राह्मणेन निःकारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति तद्विधिः । तत्र निःकारणशब्देनाध्ययनज्ञानयोः काम्यत्वं निवार्यते । अर्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं शाखांतरगतं निरुक्तकारो यास्क एवमुदाजहार । अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिंदा च ।

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं ।

योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।

अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचिदिति ॥

अस्मिन्मंत्रद्वये योऽर्थज्ञ इत्यनेनैवार्द्धेन वेदार्थज्ञानं प्रशस्यते । इतरेणार्द्धत्रयेण ज्ञानराहित्यं निंद्यते । यो वेदार्थं जानाति सोऽयमिह लोके सकलं श्रेयः प्राप्नोति । तथा तेन ज्ञानेन पापक्षये सति मृतः स्वर्गं प्राप्नोति । तदेतदैहिकामुष्मिकं च ज्ञानफलं तैत्तिरीया मंत्रोदाहरणेन तदीयतात्पर्याभिधायिब्राह्मणेन च स्पष्टीचक्रुः । तदेषाभ्युक्ता । ये अर्वाङुत वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो वदंत्यादित्यमेव ते परिवदंति ।

मर्त्येऽग्निं द्वितीयं तृतीयं च हंसमिति। यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसंति। तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे दिवे नमस्कुर्यान्नाश्लीलं कीर्त्तयेदेता एव देवताः प्रीणातीति। वेदं विद्वानर्थाभिज्ञः पुरुषः। स च द्विविधः। अर्वाचीनकाले समुत्पन्नश्चतुर्दशविद्यास्थानकुशलः कश्चिदुपाध्यायः पुरातनकाले समुत्पन्नो व्यासादिश्च। तमेतमुभयविधं विद्वांसं विद्यामदधनमदकुलमदोपेताः पंडितंमन्या ये पुरुषा अभितो विद्यादिषु दूषयंति सर्वेऽप्यादित्यमेव प्रथमं दुषयंति। आदित्यापेक्षया द्वितीयमग्निं दूषयंति। तदुभयापेक्षया तृतीयं हंसं दूषयंति। हंति सदा गच्छतीति हंसो वायुः। अग्न्यादिरूपत्वं च वेदविद आम्नातं। अग्नेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति। न केवलमेतद्देवतात्रयं किंतु सर्वा अपि देवता वेदविदि वसंति। ब्राह्मणान्वेदविदो दृष्ट्वा स्मृत्वा वा प्रतिदिनं नमस्कुर्यान्न तु तस्मिन्विद्यमानमपि दोषं कीर्त्तयेत्। एवं सति तत्र मंत्रार्थभूताः सर्वा अपि देवता वेदार्थविदा स्मर्यमाणतया तदीयहृदयेऽवस्थिता अयं नमस्कर्ता तोषयति। न चैतदध्ययनस्यैव फलमिति शंकनीयं। विद्वांसमित्याम्नातत्वात्। अन्यथा वेदमधीयानमित्याम्नायेत। तस्मात्सर्वदेवताबुद्ध्या प्राणिभिः पूज्यस्य वेदार्थविदो लोकद्वयेऽपि श्रेयःप्राप्तिरुपपद्यते। यस्तु वेदमधीत्यार्थं न विजानाति सोऽयं पुमान्भारमेव हरति धारयति। स्थाणुरिति दृष्टांतः। छिन्नशाखं शुष्कं वृक्षमूलं स्थाणुशब्देनोच्यते। स च यथेंधनार्थमेवोपयुज्यते न तु पुष्पफलार्थं। तथा केवलपाठकस्य व्रात्यत्वं न भवतीत्येतावदेव। न ह्यनुष्ठानं स्वर्गादिफलसिद्धिर्वास्ति।

किमेत्यनेन लोकप्रसिद्धिर्द्योत्यते। लोकेऽपि पाठकस्य यावती धनादिपूजा ततोऽप्यधिका विदुषि दृश्यते। किंच यद्वेदवाक्यमाचार्याद्गृहीतमर्थज्ञानरहितं पाठरूपेणैव पुनः पुनरुच्चार्यते। तत्कदाचिदपि न ज्वलति न प्रकाशयति। यथाग्निरहितप्रदेशे प्रक्षिप्तं शुष्ककाष्ठं न ज्वलति तद्वत्। तथा सति तस्य वाक्यस्य वेदत्वमेव मुख्यं न स्यात्। अलौकिकं पुरुषार्थोपायं वेत्त्यनेनेति वेदशब्दनिर्वचनं। तथा चोक्तं। प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते। एतं विदंति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदतेति। अतो मुख्यवेदसिद्धये ज्ञातव्य एव तदर्थः॥ किंचात्र यास्केन काचिदन्याप्यृगुदाहृता।

उत त्वः पश्यन्न पदर्श वाचमुत त्वः शृखन्न शृणोत्येनां।
उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासा इति॥

तत्र पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यं स एव दर्शयति। अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृखन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्द्धमिति। अस्यायमर्थः। यः पुमानर्थं न वेत्ति तं प्रति पूर्वार्द्धेण मंत्रो ब्रूते। एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितो वेदरूपां वाचं पश्यन्नपि न सम्यक् पश्यति। एकवचनबहुवचनविवेकाभावे पाठशुद्धेरपि कर्तुमशक्यत्वात्। वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति। स एवैनं भूतिं गमयति। आदित्यानेव स्वेन भागधेयेनोपधावति। त एवैनं भूतिं गमयंतीत्यादावव्युत्पन्नः कथं पाठं निश्चिनुयात्। अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणाद्यंगानि शृखन्नपि मीमांसाराहित्यादेनां वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति। यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति। अत्र व्याकरणमात्रेण प्रति-

गृहीतुरिष्टिः प्रतीयते। मीमांसायां तु न्यायेन दातुरिति निर्णीतं। तस्मादुभयविधमप्यविद्वांसं प्रत्येवमाहेति॥ तृतीयपादतात्पर्यं दर्शयति॥ अप्येकस्मै तन्वं विसस्रे स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्यानयानया वाचेति। अस्यायमर्थः। अपिशब्दपर्याय उतोशब्दः। स च पूर्वोक्तानभिज्ञवैलक्षण्याद्यात्र प्रयुक्तो निपातानामनेकार्थत्वात्। यः पुमान्व्याकरणादग्रैः स्वशब्दार्थमीमांसया तात्पर्यं च शोधयितुं प्रवृत्तस्तस्मा एकस्मै वेदः स्वकीयां तनुं विसस्रे। स्वमित्यादिकं पदव्याख्यानं। ज्ञानमित्यादिकं तात्पर्यव्याख्यानं। वेदार्थप्रकाशनं सम्यक् ज्ञानमनया तृतीयपादरूपया वाचा मंत्र आहेति॥ चतुर्थपादतात्पर्यं दर्शयति॥ उपमोत्तमया वाचा जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसेति। अस्यायमर्थः। उत्तमया चतुर्थपादरूपया वाचा तृतीयपादार्थस्योपमोच्यते। उशतीत्येतस्य व्याख्यानं कामयमानेति। यद्यप्यह्नि गृहकृत्यवेलायां मलिनवासास्तथापि संभोगकालेषु कल्याणवासा भवति। तत्र हेतुः। कामयमाना ऋतुकालेष्विति। यथा स पतिरेनां जायां साकल्येनादरयुक्तः पश्यति किंच तयोक्तार्थं हितबुद्ध्या शृणोति। तथायं चतुर्दशविद्यास्थानपरिशीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्यं सम्यक् पश्यति। वेदोक्तं च धर्मब्रह्मरूपमर्थं हितबुद्ध्या स्वीकरोति। सेयमुक्ता वेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसेति॥

पुनरप्यृगंतरं यास्क उदाजहार। तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय।

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वंत्यपि वाजिनेषु ।
अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पामिति ।

अयमर्थः । पूर्वोदाहृताया उत त्वः पश्यन्नित्यादिकाया ऋचोऽनंतरमेषाम्नाता तस्य पूर्वोक्तमंत्रार्थस्य भूयसे निर्वचनाय संपद्यते । तमर्थमतिशयेन प्रतिपादयितुं प्रभवति । कथमिति चेत् । तदुच्यते । अपि चैकं चतुर्दशविद्यास्थानकुशलं पुरुषं वेदरूपाया वाचः सख्ये स्थित्वा स्थैर्येण वेदोक्तार्थामृतपानयुक्तमाहुः । अभिज्ञाः कथयंति । सखिविदं सखायमिति मंत्रे वेदस्य सखित्वमुदाहृतं । यद्वा स्वर्गलोके वेदानां सख्ये स्थित्वातिशयेन पीतामृतमाहुः । वाचामिना ईश्वराः सभासु प्रगल्भा वा वाजिनाः । तेषु मध्येऽप्येनं वेदार्थकुशलं चोदयितुं न हिन्वंति । न केऽपि प्राप्नुवंति । तेन सह विवदितुमसमर्थत्वात् । यस्त्वन्यः पाठमात्रपरः पुष्पफलरहितां वाचं शुश्रुवानभवति । पूर्वकांडोक्तस्य धर्मस्य ज्ञानं पुष्पं । उत्तरकांडोक्तस्य ब्रह्मणो ज्ञानं फलं । यथा लोके पुष्पं फलस्योत्पादकं तथा वेदानुवचनादिधर्मज्ञानमनुष्ठानद्वारा फलात्मकब्रह्मज्ञानेच्छां जनयति तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति श्रुतेः । यथा च फलं तृप्तिहेतुस्तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकृत्यत्वहेतुः । यत्पूर्णानंदैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवतीति श्रुतेः । तादृशपुष्पफलरहितवेदपाठकः स एव पुमानधेन्वा मायया सह चरति । नवप्रसूतिका क्षीरदोग्ध्री गौः प्रीतिहेतुत्वाद्धिनोतीति व्युत्पत्त्या धेनुरित्युच्यते । पाठमात्रपरं प्रति वेदरूपा वाग्धर्मब्रह्मज्ञानरूपं क्षीरं न दोग्धीत्यधेनुः । अत एवासौ मायाकपटरूपा ।

ऐंद्रजालिकनिर्मितगोसदृशगोरूपत्वात्। तथा मायया सह चरन्नयं परमपुरुषार्थं न लभत इत्यर्थः। इत्थं यास्केन ज्ञानस्तुत्यज्ञाननिंदोदाहरणस्य प्रपंचितत्वादत्र स्तूयते तद्विधीयत इति न्यायेनाध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विधिरुपगंतव्यः॥

किंच नक्षत्रेष्टिकांडे प्रतीष्टि फलवाक्यं यागतद्वेदनयोः समानमेवाम्नायते। यथा ह वा अग्निर्देवानामन्नदः। एवं ह वा एष मनुष्याणां भवति। य एतेन हविषा यजते य उ चैतदेवं वेदेति। अतो यागवत्फलाय स्ववेदनमपि विधीयते। अनेन न्यायेन सर्वेष्वपि ब्राह्मणेषु वेदनविधयो द्रष्टव्याः। ननुविद्याप्रशंसेति सूत्रे वेदनफलानां प्रशंसारूपत्वं जैमिनिना सूत्रितमिति चेत्। अस्तु नाम। विद्यमानेनापि फलेन प्रशंसितुं शक्यत्वात्। दर्शयागस्य पुर्णमासयागस्य चातिपाते सति प्रायश्चित्तरूपां वैश्वानरेष्टिं विधातुं विद्यमानेनैव स्वर्गफलेन स्तुतिः क्रियते। सुवर्गाय लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येते इति। एतच्चाचार्यैर्ब्रह्मज्ञानफलवाक्यस्य स्वार्थेऽपि तात्पर्यं दर्शयितुमुदाहृतं। इच्छाम्येवार्थवादत्वं वचसोऽन्यपरत्वतः। यथावस्त्वभिधायित्वान्न त्वभूतार्थवादता॥ इज्येते स्वर्गलोकाय दर्शादर्शौ यथातथा। न त्वभूतार्थवादत्वं पापश्लोका श्रुतिर्यथेति॥ न च वेदनमात्रेण फलसिद्धावनुष्ठानवैयर्थ्यमिति शंकनीयं। फलभूयस्त्वेन परिहृतत्वात्। उदाहृतं चात्र जैमिनिसूत्रं। फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति। एतच्चास्माभिस्तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेत्युदाहरणेन व्याख्यातं। छंदोगाश्च केवलादनुष्ठानाद्विद्या-

संहितेऽनुष्ठाने फलातिशयमामनंति। तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद। नाना तु विद्या चाविद्या च। यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति। यद्यप्यंगावबद्धोपास्तिरत्र विद्याशब्देन विवक्षिता। तथापि न्यायः सर्वास्वपि विद्यासु समानः॥

कुतस्तवैतावती वेदने भक्तिरिति चेत्। कुतो वा तवैषोऽत्र द्वेषः। प्रशंसास्माभिर्भूयसी दर्शिता। निंदां तु न क्वाप्युपलभामहे। किंतु कर्मजन्यमपूर्वं यथा मरणादूर्ध्वं जीवेन सह गच्छति। तथा विद्याजन्यमप्यपूर्वं गच्छति। तथा च वाजसनेयिन आमनंति। तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति। तस्मादध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विहितत्वादर्थज्ञानाय वेदो व्याख्यातव्यः॥

विषयप्रयोजनसंबंधाधिकारिज्ञानमंतरेण श्रोतृप्रवृत्त्यभावाद्विषयादयो निरूप्यंते। व्याख्यानस्य व्याख्येयो वेदो विषयः। तदर्थज्ञानं प्रयोजनं। व्याख्यानव्याख्येयभावः संबंधः। ज्ञानार्थी चाधिकारी। यद्यप्येतावत्प्रसिद्धं तथापि वेदस्य विषयाद्यभावे व्याख्यानस्यापि परमविषयादिकं न स्यात्। अतो वेदस्य चतुष्टयमुच्यते। वेदे पूर्वोत्तरकांडयोः क्रमेण धर्मब्रह्मणी विषयः। तयोरनन्यलभ्यत्वात्। तथा च पुरुषार्थानुशासने सूत्रितं। धर्मब्रह्मणी वेदैकवेद्ये इति। जैमिनीये च द्वितीयसूत्रे चोदनैव धर्मे प्रमाणं। चोदना प्रमाणमेवेति नियमद्वयं संप्रदायविद्भिरभिहितं। चोदनैवेत्यमुमर्थमुपपादयितुं चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षविषयत्वं धर्मस्य निराकृतं। प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलंभनत्वादिति। अनुष्ठानादूर्ध्वमुत्पत्स्यमानस्य

धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वान्न प्रत्यक्षयोग्यतास्ति। उत्तरकालेऽपि रूपादिराहित्यान्नेंद्रियैरवगम्यते। अत एवादृष्टमिति सर्वैरभिधीयते। लिंगराहित्यान्नानुमानविशयत्वमप्यस्ति। सुखदुःखे धर्माधर्मयोर्लिंगमिति चेत्। बाढं। अयमपि लिंगलिंगिभावो वेदेनैव गम्यते। ततश्चोदनैव धर्मे प्रमाणं॥ वैयासिकस्य तृतीयसूत्रस्य द्वितीयवर्णके ब्रह्मणः सिद्धवस्तुनोऽपि शास्त्रैकविषयत्वं भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातं। शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः। इति श्रुतिश्च भवति। नावेदविन्मनुते तं बृहंतमिति। तच्चोपपत्तिः पूर्वाचार्यैरेवमुदीरिता। रूपलिंगादिराहित्यान्न मानांतरयोग्यतेति। तस्मादनन्यलभ्यत्वादस्ति धर्मब्रह्मणोर्वेदविषयत्वं। तदुभयज्ञानं वेदस्य साक्षात्प्रयोजनं। न च तस्य ज्ञानस्य सप्तद्वीपा वसुमती राजासौ गच्छतीत्यादिज्ञानवदपुरुषार्थपर्यवसायित्वं शंकनीयं। धर्मप्रयुक्तस्य पुरुषार्थस्य स्तूयमानत्वात्। धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्टं प्रजा उपसर्पंति। धर्मेण पापमपनुदति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं। तस्माद्धर्मं परमं वदंतीति। उद्दंडस्य राज्ञो नियामकत्वाद्विवादमानयोः पुरुषयोर्मध्ये दुर्बलस्यापि राजसाहाय्यवज्जयहेतुत्वाच्च धर्मः पुरुषार्थः। तथा च वाजसनेयिनः सृष्टिप्रकरणे समामनंति। तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथोऽबलीयान्बलीयांसमाशंसते। धर्मेण यथैव राज्ञैवमिति। ब्रह्मविदाप्नोति परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति। तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिषु ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तपुरुषार्थः प्रसिद्धः। तदुभयज्ञानार्थी वेदेऽधिकारी। स च त्रैवर्णिकः पुरुषः। स्त्रीशूद्रयोस्तु सत्यामपि

ज्ञानापेक्षायामुपनयनाभावेनाध्ययनराहित्याद्वेदेऽधिकारः प्रतिबद्धः। धर्मब्रह्मज्ञानं तु पुराणादिमुखेनोत्पाद्यते। तस्मात्त्रैवर्णिकपुरुषाणां वेदमुखेनार्थज्ञानेऽधिकारः॥ संबंधस्तु वेदस्य धर्मब्रह्मभ्यां सह प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः। तदीयज्ञानेन सह जन्यजनकभावः। त्रैवर्णिकपुरुषैः सहोपकार्योपकारकभावः। तदेवं विषयाद्यनुबंधचतुष्टयमवगत्य समाहितधियः श्रोतारो वेदव्याख्याने प्रवर्तंतां॥

अतिगंभीरस्य वेदस्यार्थमवबोधयितुं शिक्षादीनि षडंगानि प्रवृत्तानि। अत एव तेषामपरविद्यारूपत्वं मुंडकोपनिषद्याथर्वणिका आमनंति। द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदंति। परा चैवापरा च। तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः। शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमिति। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इति। साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात्षडंगसहितानां कर्मकांडानामपरविद्यात्वं। परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वादुपनिषदां परविद्यात्वं॥

वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा। तथा च तैत्तिरीया उपनिषदारंभे समामनंति। शिक्षां व्याख्यास्यामः। वर्णः स्वरः मात्रा बलं साम संतान इत्युक्तः शिक्षाध्याय इति॥ वर्णोऽकारादिः॥ स चांगभूतशिक्षाग्रंथे स्पष्टमुदीरितः। त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः संभवतो मताः। प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवेत्यादिना॥ स्वर उदात्तादिः॥ सोऽपि तत्रोक्तः। उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रय इति॥ मात्रा ह्रस्वादिः॥ सापि तत्रोक्ता।

ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचीति॥ बलं स्थानप्रयत्नौ॥ तत्राष्टौ स्थानानि वर्णानामित्यादिना स्थानमुक्तं। अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषदित्यादिना प्रयत्न उक्तः॥ सामशब्देन साम्यमुक्तं॥ अतिद्रुतातिविलंबितगीत्यादिदोषराहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यं। गीती शीघ्री शिरःकंपीत्यादिनोपांशु दष्टं त्वरितमित्यादिना दोषा उक्ताः। माधुर्यमक्षरव्यक्तिरित्यादिना गुणा उक्ताः। संतानः संहिता॥ वायवायाहीत्यत्रावादेशः। इंद्राग्नी आगतमित्यत्र प्रकृतिभावः। एतच्च व्याकरणेऽभिहितत्वाच्छिक्षायामुपेक्षितं। शिक्ष्यमाणवर्णादिविवेकस्य बाधस्तत्रोदाहृतः। मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेंद्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति। इंद्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यस्मिन्मंत्र इंद्रस्य शत्रुघातक इत्यस्मिन्विवक्षितेऽर्थे तत्पुरुषसमासः समासस्येति सूत्रेण तत्पुरुषत्वादंतोदात्तेन भवितव्यं। आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः। तथा सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहित्वादिंद्रो घातको यस्येत्यर्थः संपन्नः। तस्मात्स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय शिक्षाग्रंथो ऽपेक्षितः॥

कल्पस्त्वाश्वलायनापस्तंबबोधायनादिसूत्रं। कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगो ऽत्रेति व्युत्पत्तेः। नन्वाश्वलायनः किं मंत्रकांडमनुसृत्य प्रवृत्तः किं वा ब्राह्मणमनुसृत्य। नाद्यः। दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्याम इत्येवं तेनोपक्रांतत्वात्। न ह्यग्निमीड़े इत्यादयो मंत्रा दर्शपूर्णमासयोः क्वचिद्विनियुक्ताः। न द्वितीयः। आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपंति दीक्षणीयायामित्येवं दीक्षणीयेष्टिब्राह्मणे प्रक्रांतत्वात्। अत्रो-

च्यते। मंत्रकांडो ब्रह्मयज्ञादिजपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागानुष्ठानक्रमेण। ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः। यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञ इति। सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपोऽग्निमील इत्याम्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः। तथा सर्वा ऋचः सर्वाणि जजुंषि सर्वाणि सामानि वाच स्तोमे पारिप्लवं शंसतीति विधीयंते। तथाश्विने शस्यमाने सूर्यो नोदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति विधीयते। तथा रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते। यो याजयति यो वा प्रतिगृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वानश्नन् त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयीतेति प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितं। इत्यादिषु कृत्स्नमंत्रकांडविनियोगेषु संप्रदायपारंपर्यागत एव क्रम आदरणीयः। विशेषविनियोगस्तु मंत्रविशेषाणां श्रुतिलिंगवाक्यादिप्रमाणान्युपजीव्याश्वलायनो दर्शयति। अतो मंत्रकांडक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः। इषे त्वेत्यादिमंत्रास्तु क्रत्वनुष्ठानक्रमेणैवाम्नाता इत्यापस्तंबादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः। आम्नातत्वादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः। यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिरुपक्रांता। तथापि तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतित्वेन तदपेक्षत्वादाश्वलायनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तं। अतः कल्पसूत्रं मंत्रविनियोगेन क्रत्वनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति। तर्हि प्र वो वाजा इत्यादीनां सामिधेनीनामृचामेव विनियोगमाश्वलायनो ब्रवीतु। नमःप्रवक्त्र इत्यादयस्त्वनाम्नाताः। कुतो विनियुज्यंत इति चेत्। नायं दोषः। शाखांतरसमाम्नातानां ब्राह्मणांतरसिद्धस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्र वक्तव्यत्वात्। सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः। तस्माच्छिन्नेव कल्पो ऽप्यपेक्षितः।

व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्थनिश्चयायोपयुज्यते। तथा चैंद्रवायवग्रहब्राह्मणे समाम्नायते। वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्ते देवा इंद्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति। सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति तस्मादैंद्रवायवः सह प्रगृह्यते। तामिंद्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्। तस्मादियं व्याकृता वागुद्यत इति। अग्निमीळे पुरोहितमित्यादिवाक् पूर्वस्मिन्काले पराची समुद्रादिध्वनिवदेकात्मिका सती। अव्याकृता प्रकृतिः प्रत्ययः पदं वाक्यमित्यादिविभागकारिग्रंथरहितासीत्। तदानीं देवैः प्रार्थित इंद्र एकस्मिन्नेव पात्रे वायोः स्वस्य च सोमरसस्य ग्रहणरूपेण वरेण तुष्टस्तामखंडां वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययादिभागं सर्वत्राकरोत्। तस्मादियं वागिदानीमपि पाणिन्यादिमहर्षिभिर्व्याकृता सर्वैः पठ्यत इत्यर्थः। तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररुचिना वार्त्तिके दर्शितः। रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति। एतानि रक्षादिप्रयोजनानि प्रयोजनांतराणि च महाभाष्ये पतंजलिना स्पष्टीकृतानि॥ रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणं। लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्यति वेदार्थं चाध्यवस्यति॥ ऊहः खल्वपि। न सर्वैर्लिंगैर्न सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदमंत्रा निगदिताः। ते चावश्यं यज्ञांगत्वेन यथायथं विपरिणमयितव्याः। तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरिणमयितुं। तस्मादध्येयं व्याकरणं॥ आगमः खल्वपि। ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति। प्रधानं च षट्स्वंगेषु व्याकरणं। प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति॥

लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणं। बृहस्पतिरिंद्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच। बृहस्पतिश्च वक्ता। इंद्रश्चाध्येता। दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः। अंतं च न जगाम। अद्य तु पुनर्यदि परमायुर्भवति स वर्षशतं जीवति। तत्र कुतः प्रतिपदपाठेन सर्वालपदावगमः। कुतस्तरां प्रयोगेन॥ असंदेहार्थं चाध्येयं व्याकरणं। याज्ञिकाः पठंति। स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति। तत्र न ज्ञायते किं स्थूलानि पृषंति यस्याः सा स्थूलपृषती। किंवा स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषतीति। तान्नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति। यदि समासांतोदात्तत्वं तदा कर्मधारयः। अथ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। ततो बहुव्रीहिरिति॥ इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानीति। तेऽसुराः। दुष्टः शब्दः। यदधीतं। यस्तु प्रयुंक्ते। अविद्वांसः। विभक्तिं कुर्वंति। यो वा इमां। चत्वारि। उत त्वः। सक्तुमिव। सारस्वतीं। दशम्यां पुत्रस्य। सुदेवो असि वरुणेति॥ तेऽसुराः। तेऽसुराः हेलयो हेलय इति कुर्वंतः पराबभूवुः। तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै। म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः। म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं॥ दुष्टः शब्दः। दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेंद्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति। दुष्टांश्छब्दान्मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणं॥ यदधीतं। यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते। अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्। अविज्ञातमनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणं॥ यस्तुप्रयुंक्ते।

यस्तु प्रयुंक्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले । सोऽनंतमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः । कः । वाग्योग विदेव । यो हि शब्दाञ्जानाति । अपशब्दानप्यसौ जानाति । यथैव शब्दज्ञाने च धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः प्राप्नोति । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ह्यपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । यथा गौरित्येतस्य शब्दस्य गावीगोणीगोपोतलिकेत्येवमादयः । अथ योऽवाग्योगविदज्ञानं तस्य शरणं । विषम उपन्यासः । नात्यं-ताज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यजानन्वै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि कः । अवाग्यो-गविदेव । अथ यो वाग्योगविज्ज्ञानं तस्य शरणं ॥ अविद्वांसः । अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः । कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेदिति । स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं ॥ विभक्तिं कुर्वंति । विभक्तिं कुर्वंति । याज्ञिकाः पठंति । प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्या इति । न चांतरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुं । तस्मादध्येयं व्याकरणं ॥ यो वा इमां । यो वा इमां पदशः स्वरशोऽ-क्षरशो वर्णशो वाचं विदधाति । स आर्त्विजीनो भवति । आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणं ॥ चत्वारि । चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेश । चत्वारि शृंगा । चत्वारि पदजातानि । नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादाः । त्रयः कालाः । द्वे शीर्षे । सुपस्तिङश्च । सप्त हस्तासो अस्य । सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धः । त्रिषु

स्थानेषु बद्धः। उरसि कंठे शिरसि। वृषभो वर्षणात्सर्वकामानां। रोरवीति। रौतिः शब्दकर्मा। महो देवो मर्त्यां आविवेश। महता देवेन नस्सादात्म्य यथा स्यादित्यध्ययं व्याकरणं॥ अथवा चत्वारि। चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेंगयंति तुरीयं वाचो मनुष्या वदंति। ये मनीषिणो मनस ईषिणः। गुहायां त्रीणि निहितानि नेंगयंति। न चेष्टंते न निमिषंति। तुरीयं वाचो मनुष्या वदंति। तुरीयं ह वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते॥ उत त्वः। उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां। उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः। अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति। अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां। अविद्वांसमाहार्द्धं। त्वस्मै अन्यस्मै तन्वं विसस्रे। तनुं विवृणुते। जायेव पत्य उशती सुवासाः। यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते। एवं वाग्वाग्विदे स्वमात्मानं विवृणुते। वाङ्नो विवृणुयादित्यध्येयं व्याकरणं॥ सक्तुमिव। सक्तुमिव तितउना पुनंतो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत। अत्रासखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि। सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति। कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति। तितउ परिपवनं भवति। ततवद्वा तुन्नवद्वा। धीराः प्रज्ञावंतो ध्यानवंतो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत। वाचमकृषत। अत्रासखायः सख्यानि जानते। सयुज्यानि जानते। क एव दुर्गमो मार्गः एकगम्यो वाग्विषयः। के पुनस्ते वैयाकरणाः। कुत एतत्। भद्रैषां

वाचि निहिताधि वाचि। एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति॥ सारस्वतीं। सारस्वतीं याज्ञिकाः पठंति। आहिताग्निरपशब्दं प्रयुंजानः प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति। प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं॥ दशम्यां पुत्रस्य। दशम्यां पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्घोषवदाद्यंतरंतस्थमभिनिष्ठानांतं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा। कृतं नाम कुर्यात्। न तद्धितमिति। न चांतरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुं। तस्मादध्येयं व्याकरणं॥ सुदेवो असि। सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिंधवः। अनुक्षरंति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव। सप्त सिंधवः सप्त विभक्तयः। काकुज्जिह्वा। सास्मिन्विद्यत इति काकुदं तालु। सूर्मिः स्थूला लोहप्रतिमेति। एवं सिद्धे शब्दार्थसंबंध इत्यादिवार्त्तिकोक्तान्यत्रापि प्रयोजनान्यनुसंधेयानि॥

अथ निरुक्तप्रयोजनमुच्यते। अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तं। गौः ग्मा ज्मा क्ष्मा क्षा क्षमेत्यारभ्य वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्य इत्यंतो यः पदानां समाम्नायः समाम्नातस्तस्मिन्ग्रंथे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते। एतावंति पृथिवीनामान्येतावंति हिरण्यनामानीत्येवं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात्। तदेतन्निरुक्तं त्रिकांडं। तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितं॥

आद्यं नैघंटुकं कांडं द्वितीयं नैगमं तथा।
तृतीयं दैवतं चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः॥
गौराद्यपारपर्यंतमाद्यं नैघंटुकं मतं।
जहाद्युल्बमृबीसांतं नैगमं संप्रचक्षते॥

अग्न्यादिदेवपत्न्यंतं देवताकांडमुच्यते।
अग्न्यादिदेवो ऊर्जाहुत्यंतः क्षितिगतो गणः॥
वाय्वादयो भगांताः स्युरंतरिक्षस्थदेवताः।
सूर्यादिदेवपत्न्यंता द्युस्थाना देवता इति॥
गवादिदेवपत्न्यंतं समाम्नायमधीयत इति।

एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां संघो यत्र प्रायेणोपदिश्यते। तत्र निघंटुशब्दः प्रसिद्धः। तादृशेष्वमरसिंहवैजयंतीहलायुधादिषु दश निघंटव इति व्यवहारात्। एवमत्रापि पर्यायशब्दसंघोपदेशादाद्यकांडस्य नैघंटुकत्वं। तस्मिन्कांडे त्रयोऽध्यायाः। तेषु प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिक्कालादिद्रव्यविषयाणि नामानि। द्वितीये मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि। तृतीये तदुभयद्रव्यगततनुबहुत्वह्रस्वत्वादिधर्मविषयाणि॥ निगमशब्दो वेदवाची। यास्केन तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात्तस्मिन्निगम एव प्रायेण वर्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन्कांड उपदिष्टत्वात्तस्य कांडस्य नैगमत्वं॥ पंचमाध्यायरूपस्य तृतीयकांडस्य दैवत्वं विस्पष्टं॥ पंचाध्यायरूपकांडत्रयात्मक एतस्मिन्ग्रंथे परनिरपेक्षितया पदार्थस्योक्तत्वात्तस्य ग्रंथस्य निरुक्तत्वं। तद्व्याख्यानं च समाम्नायः समाम्नात इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवतीत्यंतैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे। तदपि निरुक्तमित्युच्यते। एकैकस्य पदस्य संभाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यंत इति व्युत्पत्तेः। तत्र हि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति प्रतिज्ञायोच्चावचेष्वर्थेषु निपतंतीति निपातस्वरूपं निरुच्यैवमुदाहृतं। नेति प्रतिषे-

धार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायनेंद्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीय इति । दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय इति च । तत्र लोके केवलप्रतिषेधार्थीयस्यापि नकारस्य वेदे प्रतिषेधोपमालक्षणार्थोदाहरणमस्मिन्ग्रंथेऽवगम्यते । एवं ग्रंथकारेणोक्तास्त तत्पदनिर्वचनविशेषास्तत्तन्मंत्रव्याख्यानावसर एवास्माभिरुदाहरिष्यंते । न च निर्वचनानां निर्मूलत्वं शंकनीयं । एतद्व्युत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषांचिदुक्तत्वात् । तदाहुतीनामाहुतित्वमिति । तमिदंद्रं संतमिंद्र इत्याचक्षत इति । यदप्रथयत्तत्पृथिव्याः पृथिवीत्वमिति च । ग्रंथकारोऽपि तत्र तत्र स्वोक्तनिर्वचनमूलभूतब्राह्मणान्युदाहरिष्यति । केषांचिन्निर्वचनानां व्याकरणबलेन सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति । अत एव ग्रंथकार आह । तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं स्वार्थसाधकं चेति । तस्माद्वेदार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तं ॥

तथा छंदोग्रंथोऽप्युपयुज्यते । छंदोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात् । तस्मात्सप्त चतुरुत्तराणि छंदांसि प्रातरनुवाकेऽनूच्यंत इति ह्याम्नातं । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगतीत्येतानि सप्त छंदांसि । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । ततोऽपि चतुर्भिरक्षरैरधिकाष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् । एवमुत्तरोत्तराधिका अनुष्टुबादयोऽवगंतव्याः । तथान्यत्रापि श्रूयते । गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात् । त्रिष्टुब्भी राजन्यस्य । जगतिभिर्वैश्यस्येति । तत्र मगणयगणादिसाध्यो गायत्र्यादिविवेकश्छंदोग्रंथमंतरेण न सुविज्ञेयः । किंच यो ह वा अविदितार्षेयच्छंदोदैवतब्राह्मणेन मंत्रेण याजयति वाध्यापयति

वा। स्थाणुं वर्च्छति। गर्त्ते वा पत्यते। प्र वा मीयते। पापीयान्भवति। तस्मादेतानि मंत्रे मंत्रे विद्यादिति श्रूयते। तस्मात्तावद्वेदनाय छंदोग्रंथ उपयुज्यते॥

ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रंथे विहितं। यज्ञ-कालार्थसिद्धय इति। कालविशेषविधयश्च श्रूयंते। संवत्सर-मेतद्व्रतं चरेत्संवत्सरमुखरं भृत्वेत्येवमादयः संवत्सरविधयः। वसंते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत। ग्रीष्मे राजन्य आदधीत। शरदि वैश्य आदधीतेत्याद्या ऋतुविधयः। मासि मासि सत्रपृष्ठान्युपयंति। मासि मास्यतिग्राह्या गृह्यंत इति मासविधयः। यं कामयेत वसीयान्स्यादिति तं पूर्वपक्षे याजयेदित्याद्याः पक्षविधयः। एकाष्टकायां दीक्षेरन् फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षेरन्नित्याद्यास्तिथिविधयः। प्रातर्जुहोति सायं जुहोतीत्याद्याः प्रातःकालादिविधयः। कृत्तिकास्वग्नि-मादधीतेत्याद्या नक्षत्रविधयः। अतः कालविशेषानवगमयितुं ज्योतिषमुपयुज्यते॥

एतेषां वेदार्थोपकारिणां षण्णां ग्रंथानां वेदांगत्वं शिक्षा-यामेवमुदीरितं॥

छंदः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।
ज्योतिषमयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं।
तस्मात्सांगमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयत इतिः॥

षडंगवत्पुराणादीनामपि वेदार्थज्ञानोपयोगो याज्ञवल्क्येन स्मर्यते। पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांगमिश्रिताः। वेदा स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति॥ इतिहासपुराणाभ्यां

वेदं समुपबृंहयेत्। बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरेदिति इत्यन्यत्रापि स्मर्यते। ऐतरेयतैत्तिरीयकाठकादिशाखासूक्तानि हरिश्चंद्रनाचिकेताद्युपाख्यानानि धर्मब्रह्मावबोधोपयुक्तानि तेषु तेष्वितिहासग्रंथेषु स्पष्टीकृतानि। उपनिषदुक्ताः सृष्टिस्थितिलयादयो ब्राह्मपाद्मवैष्णवादिपुराणेषु स्पष्टीकृता। सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वंतराणि च। वंशानुचरितं चेति पुराणं पंचलक्षणमिति। सृष्ट्यादेः पुराणप्रतिपाद्यत्वावगमनात्। न्यायशास्त्रे प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतादीनां षोडशपदार्थानां निरूपणात्तदनुसारेणेदं वाक्यमस्मिन्नर्थे प्रमाणं भवति नेतरदिति निर्णयः कर्तुं शक्यते। पूर्वोत्तरमीमांसयोर्वेदार्थोपयोगोऽतिस्पष्ट एव। मन्वत्रिविष्णुहारीतादिप्रोक्तासु स्मृतिषु वेदोक्तसंध्यावंदनादिविधयः प्रपंचिताः। तदु ह वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायां गायत्र्याभिमंत्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपंतीत्यादिकः संध्यावंदनविधिः। पंच वा एते महायज्ञाः सततं प्रतायंत इत्यादिको महायज्ञविधिः। एवं विध्यंतराणि द्रष्टव्यानि। उक्तप्रकारेण पुराणादीनां वेदार्थज्ञानोपयोगाद्विद्यास्थानत्वं युक्तं। एतैः पुराणादिभिश्चतुर्दशभिर्विद्यास्थानैरुपबृंहिताया विद्याया ग्रहणेऽधिकारिविशेषः शाखांतरगतैश्चतुर्भिर्मंत्रैरुपदर्शितः। तांश्च मंत्रान्यास्क उदाजहार॥

तत्रायं प्रथमो मंत्रः॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि।
असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्यामिति॥

विद्याभिमानिनी देवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्यमाजगाम। आगत्य चैवं प्रार्थयामास। हे ब्राह्मण मामनधिकारिणेऽनुपदिश्य पालय। तवाहं निधिवत्पुरुषार्थहेतुरस्मि। तादृश्यां मयि तदुपदेष्टरि त्वयि च योऽसूयां करोति। यश्चार्जवेन विद्यां नाभ्यस्यति। योऽपि स्नानाचमनाद्याचारनियतो न भवति। तादृशेभ्यः शिष्याभासेभ्यो मां न ब्रूयाः। तथा सति त्वद्धृदये स्थित्वा फलप्रदा भवेयं॥

अथ द्वितीयो मंत्रः॥

य आतृणत्त्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन्।
तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमच्चनाहेति॥

पूर्वस्मिन्मंत्रे आचार्यस्य नियममभिधायास्मिन्मंत्रे शिष्यस्य नियमोऽभिधीयते। वितथमनृतमपुरुषार्थभूतं लौकिकं वाक्यं। तद्विपरीतं सत्यं वेदवाक्यमवितथं। तादृशेन वाक्येन य आचार्यः शिष्यस्य कर्णावातृणत्ति। सर्वतस्तर्दनं पूरणं करोति। उपसर्गवशादौचित्याच्च तृणत्तिधातोरर्थांतरे वृत्तिः। सर्वदा वेदं यः श्रावयतीत्यर्थः। किं कुर्वन्। न दुःखं कुर्वन्। मंदप्रज्ञस्य माणवकस्यादावर्द्धर्चमृचं वा ग्रहीतुमशक्तस्य यथा दुःखं न भवति तथा पादं पादैकदेशं वा ग्राहयन्। किंच। अमृतं संप्रयच्छन्। अमृतत्वस्य देवजन्मनो मोक्षस्य वा प्रापकत्वादमृतं वेदार्थः। अस्य प्रदानं कुर्वन्। तं तादृशमाचार्यं सच्छिष्यो मुख्यमातापितृरूपं मन्येत। पूर्वसिद्धौ तु मातापितरावधमस्य मनुष्यस्य शरीरस्य प्रदानादमुख्यौ। तस्मै मुख्यमातापितृरूपायाचार्यायैकमपि द्रोहं न कुर्यात्॥

अथ तृतीयो मंत्रः ॥

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियंते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तदिति ॥

ये त्वधमा विप्रा गुरुणाध्यापिताः संतो विनयोक्त्या तदीयहितचिंतनेन शुश्रूषया वा गुरुं नाद्रियंते। आदररहितास्ते शिष्याभासा गुरोर्न भोजनीयाः। अनुभवयोग्या न भवंति। न हि तेषु गुरुः कृपां करोति। यथैव गुरुणा ते न पालनीयास्तथैव तानधमान्शिष्यान्तच्छ्रुतं गुरूपदिष्टं वेदवाक्यं न पालयति। फलप्रदं न भवतीत्यर्थः ॥

अथ चतुर्थो मंत्रः ॥

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नं ।
यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति ।

हे आचार्य यमेव मुख्यशिष्यं शुचित्वादिगुणोपेतं जानीयाः। किंच यो मुख्यशिष्यस्तुभ्यं कदाचिदपि न द्रुह्येत्। तस्मै तु मुख्यशिष्याय त्वदीयनिधिपालकाय ब्रह्मन् वेदरूपां मां विद्यां ब्रूयाः। इत्थं विद्यादेवतया प्रार्थितत्वादाचार्येण मुख्यशिष्याय वेदविद्योपदेष्टव्या। तदर्थमृग्वेदोऽस्माभिः षडंगानुसारेण व्याख्यायते। मंत्रब्राह्मणात्मके वेदे ब्राह्मणस्य मंत्रव्याख्यानोपयोगित्वादादौ ब्राह्मणमारण्यकांडसहितं व्याख्यातं। अथ तत्र तत्र ब्राह्मणोदाहरणेन मंत्रात्मकः संहिताग्रंथो व्याख्यातव्यः।

स चाग्निमीळ इत्यारभ्य यथा वः सुसहासतीत्यंतोऽष्टकांडैर्दशमंडलैश्चतुःषष्ट्यध्यायैरीषदधिकसहस्रसूक्तैरीषदधिकाहस्रद्वयवर्गैरीषदधिकाभिर्दशसहस्रसंख्याभिरृग्भिरुपेतः। तस्य

च ग्रंथस्य कृत्स्नस्याप्याम्नातक्रमेणैव सामान्यविनियोगो ब्रह्मयज्ञजपादौ पूर्वमेवाभिहितः। विशेषविनियोगस्तु तत्तत्क्रतौ सूत्रकारेण प्रदर्शितः। स च त्रिविधः। सूक्तविनियोगस्तृचादिविनियोग एकैकस्यार्चो विनियोगश्चेति। तत्राग्निमीळ इति सूक्तं प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ विनियुक्तं। स विनियोग आश्वलायनेन चतुर्थाध्यायस्य त्रयोदशे खंडे सूत्रितः। अथा नो अग्न इति षड़ग्निमीळेऽग्निं दूतमिति। तत्र हीनपादग्रहणात्सूक्तनिश्चयः। सूक्तं सूक्तादौ हीने पादे आ॰ १. १.। इति परिभाषितत्वात्। तस्मिन्सूक्ते प्रथमाया ऋचो द्वितीयस्यां पवमानेष्टौ स्विष्टकृतो याज्यात्वेन विनियोगः। स च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमखंडे सूत्रितः। साह्वान्विश्वा अभियुजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये इति। तत्र कृत्स्नपादग्रहणादृगित्यवगम्यते। ऋचं पादग्रहणे। आ॰ १. १.। इति परिभाषितत्वात्। तथा संयाज्ये इत्युक्ते सौविष्टकृतौ प्रतीयात्। आ॰ १. २.। इति परिभाषितत्वात्स्विष्टकृत्संबंधनिश्चयः। तत्रापि द्वितीयमंत्रत्वेनोदाहृतत्वाद्याज्यात्वं। यद्यपि साह्वानित्यनया पुरोनुवाक्ययैव देवताया अनुस्मरणरूपसंस्कारः सिद्धः। तथापि याज्यानुवाक्ययोः समुच्चयोः द्वादशेऽध्याये चतुर्थपादे मीमांसित॥

पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता।
विकल्प्यान्यतरेणैव देवतायाः प्रकाशनात्॥

पुरोनुवाक्यासमाख्यानाद्वचनाच्च समुच्चयः। देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वात्। युग्मयोर्यथा विकल्पस्तथैवैकयुग्मयोरेतयोरिति चेत्। मैवं। पुरोनुवाक्येति समाख्याया उत्तर-

कालीनयाज्यामंतरेणानुपपत्तेः। किंच पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोतीति प्रत्यक्षवचनेन देवतोपलक्षणहविःप्रदान-कार्ये भेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं विधीयते। तस्मात्समुच्चय इति॥

एतच्चाग्निमित्यादिसूक्तं नवर्चं। अग्निं नव मधुच्छंदा वैश्वामित्र इत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात्। विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छंदोनामकस्तस्य सूक्तस्य द्रष्टृत्वात्तदीय ऋषिः। ऋष गताविति धातुः। सर्वधातुभ्य इन्। उ० ४. ११९.। इगुपधात्कित्। उ० ४. १२१.। वेदप्राप्त्यर्थं तपोऽनुतिष्ठतः पुरुषान्स्वयंभूर्वेदपुरुषः प्राप्नोत्। तथा च श्रूयते। अजान्ह वै पृश्नींस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षत्तदृषयो ऽभवन्निति। तथातींद्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनादृषित्व-मित्यभिप्रेत्य स्मर्यते। युगांतेऽंतर्हितान्वेदान्सेतिहासान्म-हर्षयः। लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाता स्वयंभुवेति। ऋष्यादि-ज्ञानाभावे प्रत्यवायः स्मर्यते। अविदित्वा ऋषिं छंदो दैवतं योगमेव च॥ योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयाञ्जायते तु सः॥ ऋषिच्छंदोदेवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि। अविदित्वा प्रयुंजानो मंत्रकंटक उच्यत इति। वेदनविधिश्च स्मर्यते। स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा विनियोगोऽर्थ एव च। मंत्रजिज्ञास-मानेन वेदितव्यं पदे पद इति। अग्निमित्यादिसूक्तस्य छंदोऽनुक्रमणिकायां यद्यप्यत्र नोक्तं तथापि परिभाषायामेव-सुक्तं॥ आदौ गायत्रं प्राक् हिरण्यस्तूपादिति। हिरण्य-स्तूप ऋषिर्येषां मंत्राणां वक्ष्यते ततः प्राचीनेषु मंत्रेषु सामान्येन गायत्रं छंद इत्यर्थः। पुरुषस्य पापसंबंधं वारयितुमाच्छादक-

त्वाच्छंद इत्युच्यते। तच्चारण्यकांडे समाम्नायते। छादयंति ह वा एनं छंदांसि पापात्कर्मण इति। अथ वा चीयमानाग्निसंतापस्याच्छादकत्वाच्छंदः। तच्च तैत्तिरीया आमनंति। प्रजापतिरग्निमचिनुत। स क्षुरपविर्भूत्वातिष्ठत्। तं देवा बिभ्यतो नोपायन्। ते छंदोभिरात्मानं छादयित्वोपायन्। तच्छंदसां छंदस्त्वमिति। यद्वाप मृत्युं वारयितुमाच्छादयतीति छंदः। तदपि छंदोग्योपनिषद्याम्नातं। देवा वै मृत्योर्बिभ्युः। त्रयीं विद्यां प्राविशन्। ते छंदोभिरात्मानमाच्छादयन्। यदेभिराच्छादयंस्तच्छंदसां छंदस्त्वमिति॥ तथा द्योतनार्थदीव्यतिधातुनिमित्त देवशब्द इत्येतदाम्नायते। दिवा वै नोऽभूदिति तद्देवानां देवत्वमिति। अतो दीव्यतीति देवः। मंत्रेण द्योत्यत इत्यर्थः। अस्मिन् सूक्ते स्तूयमानत्वादग्निर्देवः। तथा चानुक्रमणिकायामुक्तं। मंडलादिष्वाग्नेयमैंद्रादिति॥ तस्य सूक्तस्य प्रथमामृचं भगवान्वेदपुरुष आह।

ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं। होतारं रत्नधातमं॥ १॥

अग्निं। ईळे। पुरःऽहितं। यज्ञस्य। देवं। ऋत्विजं। होतारं। रत्नऽधातमं॥ १॥

अग्निनामकं देवमीळे। स्तौमि। ईड स्तुतौ धा० २४.९.। इति धातुः। डकारस्य ळकारो बह्वृचाध्येतृसंप्रदायप्राप्तः। तथा च पठ्यते। अज्मध्यस्थडकारस्य ळकारं बह्वृचा जगुः। अज्मध्यस्थढकारस्य ळ्हकारं वै यथाक्रममिति॥ मंत्रस्य द्रष्टा प्रयोज्यत्वादहं होता स्तौमीति लभ्यते। कीदृशमग्निं।

यज्ञस्य पुरोहितं। यथा राज्ञः पुरोहितस्तदभीष्टं संपादयति तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं होमं संपादयति। यद्वा यज्ञस्य संबंधिनि पूर्वभाग आहवनीयरूपेणावस्थितं। पुनः कीदृशं। देवं। दानादिगुणयुक्तं। पुनः कीदृशं। होतारमृत्विजं। देवानां यज्ञेषु होतृनामक ऋत्विगग्निरेव। तथा च श्रूयते। अग्निर्वै देवानां होतेति। पुनरपि कीदृशं। रत्नधातमं। यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारं पोषयितारं वा। अत्राग्निशब्दस्य यास्को बहुधा निर्वचनं दर्शयति। नि० ७. १४.। अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽंगं नयति संनयमानोऽक्नोपनो भवतीति स्थौलाष्ठीविर्न क्नोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिरिता-दक्ताद्दग्धाद्वा नीतात्स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्तस्यैषा भवतीति। अग्निमील इति। अस्यायमर्थः। सामान्येन सर्वदेवतानां लक्षणस्याभिहित-त्वादनंतरं यतः प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यत्वमाकांक्षितमतोऽ-नुक्रमेण वक्ष्यामः। तत्र पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते। कस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभि-धीयत इति प्रश्नस्याग्रणीरित्यादिकमुत्तरं। देवसेनामग्रे स्वयं नयतीत्यग्रणीः। एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं। तथा च ब्राह्मणांतरं। अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति। एतदेवाभि-प्रेत्य बह्वृचा मंत्रब्राह्मणे आमनंति। अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानामिति मंत्रः। अग्निर्वै देवानामवम इति ब्राह्मणं। तथा तैत्तिरीयाश्चामनंति। अग्निरग्रे प्रथमो देवतानामिति

मंत्रः। अग्निरवमो देवतानामिति च। वाजसनेयिनस्त्वेव-मामनंति। स वा एषोऽग्रे देवतानामजायत तस्मादग्निर्नामेति। यज्ञेष्वग्निहोत्रेष्टिपशुसोमरूपेष्वग्रं पूर्वदिग्वर्त्याहवनीयदेशं प्रति गार्हपत्यात्प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तं। संनयमानः सम्यक् स्वयमेव प्रह्वीभवन्नंगं स्वकीयं शरीरं नयति काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तं। स्थूलाष्ठीविनामकस्य महर्षेः पुत्रो निरुक्तकारः कश्चिदक्नोपन इत्यग्निशब्दं निर्वक्ति। तत्र न क्नोपयतीत्युक्ते न स्नेहयति। किंतु काष्ठादिकं रूक्षयतीत्युक्तं भवति। शाकपूणिनामको निरुक्तकारो धातुत्रयादग्निशब्दनिष्पत्तिं मन्यते। इत इण् गतौ। धा° १४. २६.। इति धातुः। अक्तोऽंजू व्यक्ति-म्रक्षणगतिषु। धा° २९. २१.। इति धातुः। दग्धो दह भस्मीकरणे। धा° २९. २३.। इति धातुः। नीतो णीञ् प्रापणे। धा° २२. ५.। इति धातुः। अग्निशब्दो ह्यकार-गकारनिशब्दानपेक्षमाण एतिधातोरुत्पन्नादयनशब्दादकारमा-दत्ते। अनक्तिधातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते। यद्वा दहतिधातुजन्याद्दग्धशब्दाद्गकारमादत्ते। नीरिति नयति-धातुः। स च ह्रस्वो भूत्वा परो भवति। ततो धातुत्रयं मिलित्वाग्निशब्दो भवति। यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमंगं नयति काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति समुदायार्थः। तस्याग्निशब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिदर्शनार्थे-षाग्निमील इत्यृग्भवतीति। तामेतामृचं यास्क एवं व्याख्या-तवान्। अग्निमीलेऽग्निं याचामीलिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञस्य देवो दानाद्वा दीपनाद्वा

द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं ह्वातारं जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमं नि० ७, १४.। इति। अस्यायमर्थः। ईडतिधातोः स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धं। धातूनामनेकार्थत्वमिति न्यायमाश्रित्य याच्ञाध्येषणापूजा अप्यत्रोचितत्वात्तदर्थतया व्याख्याताः। पुरोहितशब्दो द्वितीयेऽध्याये नि० २, १२.। यद्देवापिः शंतनवे पुरोहित इत्येतामृचमुदाहृत्य पुर एनं दधातीति व्याख्यातः। तैत्तिरीयाश्च पौरोहित्ये स्पर्द्धमानस्य पश्वनुष्ठानं विधाय तत्फलत्वेन पुर एनं दधत इत्यामनंति। देवशब्दो दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्थमाचष्टे। यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयितायमग्निरित्युक्तं भवति। दीपनद्योतनयो-रेकार्थत्वेऽप्यस्ति धातुभेदः। यद्यप्यग्निः पृथिवीस्थानस्तथापि देवान्प्रति हविर्वहनाद्युस्थानो भवति। देवशब्ददेवताशब्दयोः पर्यायत्वान्मंत्रप्रतिपाद्या काचिदग्निव्यतिरिक्ता देवता नान्वेषणीया। होतृशब्दस्य ह्वयतिधातोरुत्पन्नत्वेन देवानामा-ह्वातारमिति। और्णवाभनामकस्तु मुनिर्जुहोतिधातोरुत्पन्नो होतृशब्द इति मन्यते। अग्नेश्च होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन द्रष्टव्यं। रत्नशब्दो द्वितीयाध्याये मघमित्यादिष्वष्टाविंशतौ धननामसु पठितः। रमणीयत्वाद्रत्नत्वं। दधातिधातुरत्र दानार्थवाचीति। तदिदं निरुक्तकारस्य यास्कस्य मंत्रव्याख्यानं। अथ व्याकरणप्रक्रियोच्यते। अगिधातोर्गत्यर्थात्। धा० ५, ३८। अंगेर्नलोपश्चेत्यौणादिकसूत्रेण। उ० ४, ४१.। निप्रत्ययः। इदित्वान्नुमागमेन प्राप्तस्य नकारस्य। पा० ७, १, ४८.। लोपश्च भवति। अंगति स्वर्गं गच्छति हविर्नेतुमित्यग्निः।

तत्र धातोः। पा° ६. १. १६२.। इत्यकार उदात्तः। आद्यु॰
दात्तश्च। पा° ३. १. ३.। इति प्रत्ययगत इकारोऽप्युदात्तः।
अनुदात्तं पदमेकवर्जं। पा° ६. १. १४८.। इति द्वयोरन्य॰
तरमुदात्तमवशिष्येतरस्यानुदात्तत्वं प्राप्तं। तत्र धातुस्वरे
प्रथमतोऽवस्थिते सति पश्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते।
सति शिष्टस्वरो बलीयान्। पा°. ६. १. १५८. ९.। इति
हि न्यायः। ततोऽन्तोदात्तमग्निप्रातिपदिकं। अनुदात्तौ
सुप्पितौ। पा° ३. १. ४.। इत्यमित्येतद्द्वितीयैकवचनम॰
नुदात्तं। तस्मामि पूर्वः। पा° ६. १. १०७.। इति
यत्पूर्वरूपं तदुदात्तमेकादेश उदात्तेनोदात्तः। पा° ८. २. ५.।
इति सूचितत्वात्। अग्निशब्दो धातुजन्मेति मते सेयं प्रक्रिया
सर्वापि द्रष्टव्या। मतद्वयं यास्केन प्रदर्शितं। नामान्याख्यात॰
जानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च। न सर्वाणीति गार्ग्यो
वैयाकरणानां चैके। नि° १. १२.। इति। गार्ग्यस्य मते॰
ऽग्निशब्दस्याखंडप्रातिपदिकत्वात्फिषोऽन्त उदात्तः। फि°
१. १.। इत्यन्तोदात्तत्वं। पूर्वोक्तेष्वग्रणीरित्यादिनिर्वचनेषु प्रकृति॰
प्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यथोचितं कल्पनीया। एतदेवाभिप्रेत्य
यास्क आह। अथ निर्वचनं। तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ
समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूया॰
दथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्ति॰
सामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्न त्वेव न
निर्ब्रूयात्। नि° २. १.। इति। अस्यायमर्थः। तत्तत्र
निर्वचनीयपदसमूहमध्ये येष्वग्न्यादिपदेषु पूर्वोक्तरीत्या
स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्यातां। स्वर उदात्तादिः।

संस्कारो निप्रत्ययादिः। किंच तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां। शब्दस्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽगिधातुः प्रदेशः। तत्र भवो गुणो गतिरूपोऽर्थः। तेनान्वितौ। तान्यग्न्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्ब्रूयात्। तच्च निर्वचनमस्माभिः प्रदर्शितं। अथ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन कश्चित्स्वेन विवक्षितोऽर्थो नान्वितस्तस्मिञ्शब्देऽनुगतो न भवेत्। तस्यैव व्याख्यानमप्रादेशिके विकार इति। अग्रनयनादिरूपः क्रियाविशेषो विकारः। स च प्रदेशेनाग्निशब्दैकदेशेनाच नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकः। एवं सति यः पुमानर्थनित्यः स्वविवक्षितेऽर्थे नियतो तन्निबंधवान्। ब्राह्मणानुसारेण वा देवतांतरविशेषणत्वेन योजयितुं वा स निबंधः। तदानीं स पुमान्केनचिद्वृत्तिसामान्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षेत। तस्मिञ्शब्दे योजयेत। वृत्ति क्रिया। तद्रूपेण सामान्यं सादृश्यं। अस्माभिश्चाग्रनयनादिरूपं क्रियात्वसामान्यमुपजीव्याग्रणीत्वादयर्थो योजितः। तदिदं यास्काभिमतं निर्वचनं। स्थौलाष्ठीविरक्षरसाम्यान्निर्वक्ति। अक्नोपनशब्दस्यादौ निषेधार्थमकाररूपमक्षरं विद्यते। अग्निशब्दस्याप्यादावकारोऽस्ति। तदिदमक्षरसाम्यं। शाकपूणिस्तु वर्णसाम्यान्निर्ब्रूते। दग्धशब्दाग्निशब्दयोर्गकारवर्णेन साम्यं। सर्वथापि निर्वचनं न त्याज्यमिति॥ ईळ इत्येतत्पदं कृत्स्नमप्यनुदात्तं। तिङ्ङतिङः। पा० ८. १. २८.। इत्यतिङंतादग्निशब्दात्परस्येळ इत्यस्य तिङंतस्य निघातविधानात्। पदद्वयसंहिताकाले त्वीकारस्य धातुगतस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः। पा० ८. ४. ६६.। इति स्वरितत्वं। तस्मादूर्ध्वभाविन

एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्। पा०. १. २. ३९.। इत्येकश्रुत्यं प्रचयनामकं भवति। पुरःशब्दोऽंतोदात्तः। अयं पुरो भव इत्यत्र तथैवाम्नातत्वात्। पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषां। पा० ५. ३. ३९.। इति पूर्वशब्दादस्प्रत्ययः पुरादेशश्च। ततोऽत्र प्रत्ययस्वरः। पा० ३. १. ३.। धाञो निष्ठायां दधातेर्हिः। पा० ७. ४. ४२.। इत्यादेशे सति प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तो हितशब्दः। तत्र समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते। पा० ६. १. २२३.। तदपवादत्वेन तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना। पा० ६. २. २.। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा पुरोऽव्ययं। पा०. १. ४. ६७.। इति गतिसंज्ञायां गतिरनंतरः। पा० ६. २. ४९.। इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। तत ओकार उदात्तः। अवशिष्टानामनुदात्तस्वरितप्रचयाः पूर्ववद्द्रष्टव्याः। आद्याक्षरस्य संहितायां प्रचयप्राप्तौ। पा० १. २. ३९.। उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः। पा० १. २. ४०.। इत्यतिनीचोऽनुदात्तः। यद्यपि पदकाले हितशब्दांतर्गतस्येकारस्य स्वरितत्वं दुर्लभमुदात्तपरत्वाभावात्। मात्रा ह्रस्वस्तावदवग्रहांतरमिति। प्रा० १. ३. १.। प्रातिशाख्येऽवसानविधानात्। तैत्तिरीया अनुदात्तमेवाभिधीयते। तथापि यथा संधीयमानानामनेकोभवतां स्वरः। उपदिष्टस्तथा विद्यादक्षराणामवग्रहे। प्रा० ३. ३. ५.। इति प्रातिशाख्ये ऽभिदेशादिष्टसिद्धिः। यजयाचेत्यादिना। पा० ३. ३. ९०.। यजतेर्नङ्प्रत्यये सत्यंतोदात्तो यज्ञशब्दः। विभक्तेः सुप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति पा० ३. १. ४.। पश्चात्स्वरितत्वं। देवशब्दः पचाद्यजंतः। पा० ३. १. १३४. स च फिट्स्वरेण। फि० १. १.।

प्रत्ययस्वरेण। पा°. ३. १. ३.। चित्स्वरेण। पा° ६. १. १६३. वांतोदात्तः। ऋत्विक्शब्द ऋतौ यजतीति विग्रहे सत्यृत्विग्दधृक्। पा° ३. २. ५९.। इति निपातितः। गतिकारकोपपदात्कृत्। पा° ६. २. १३९.। इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तः। विभक्तिस्वरः पूर्ववत्। होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययांतः। पा° ३. २. १३५.। नित्स्वरेणाद्युदात्तः। पा° ६. १. १९७.। स्वरितप्रचयौ पूर्ववत्। रत्नशब्दो नविषयस्यानिसंतस्य। फि° २. ३.। इत्याद्युदात्तः। तथा चाम्नायते रत्नं धातेति। रत्नानि दधातीति विग्रहः। समासत्वादंतोदात्तो रत्नधाशब्दः। यद्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। तमप्प्रत्ययस्य। पा° ५. ३. ५५.। पित्स्वरेणानुदात्ते सति। पा° ३. १. ४.। स्वरितप्रचितौ। संहितायामाद्याक्षरस्य प्रचयो द्वितीयाक्षरस्य सन्नतरत्वमिति। वेदावतार आद्याया ऋचोऽर्थश्च प्रपंचितः। विज्ञातं वेदगांभीर्यमथ संक्षिप्य वर्ण्यते॥

आग्नेयसूक्तस्य द्वितीयामृचमाह॥

अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत। स देवाँ एह वक्षति॥ २॥

अग्निः। पूर्वेभिः। ऋषिऽभिः। ईड्यः। नूतनैः। उत। सः। देवान्। आ। इह। वक्षति॥ २॥

अयमग्निः पूर्वेभिः पुरातनैर्भृग्वंगिरःप्रभृतिभिर्ऋषिभिरीड्यः स्तुत्यो नूतनैरुतेदानींतनैरस्माभिरपि स्तुत्यः। सोऽग्निः स्तुतः सन्निह यज्ञे देवान्हविर्भुज आवक्षति। वह प्रापण इति धातुः। आवहत्वित्यर्थः। पूर्वेभिरित्यत्र बहुलं छंदसि। पा° ७. १.

१०.। इति भिस ऐसादेशाभावः। पूर्वं पर्वं मर्वं पूरण इति। धातुः। पूर्वतिधातोरन्प्रत्यय औणादिकः। इन्प्रत्ययांत ऋषिशब्द ऋष्यंधकेति निपातनात् पा० ४. १. ११४.। लघूपधगुणाभावः किप्रत्ययो वात्र ज्ञेयः। उ०. ४. १२१.। तौ शब्दौ नित्स्वरेणाद्युदात्तौ। ईड्यशब्दस्य ण्यप्रत्ययांतत्वात्तित्स्वरितम्। पा० ६. १. १८५.। इति स्वरिते शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ते तदपवादत्वेनेडवंदेत्यादिना। पा० ६. १. २१४.। आद्युदात्तत्वं। नवस्य नू त्नप्तनप्खाश्च। पा० ५. ४. ३०. २.। इति वार्त्तिकेन नवशब्दस्य नू इत्यादेशस्तनन्प्रत्ययश्च महावार्त्तिके विहितः। ततो नित्स्वरेणाद्युदात्तः। अवशिष्टस्वरा अग्न्यादिषु नूतनांतेषु पूर्ववदुन्नेयाः। उतशब्दो यद्यपि विकल्पार्थे प्रसिद्धस्तथापि निपातत्वेनानेकार्थत्वादौचित्येनात्र समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः। उच्चावचेष्वर्थेषु निपततीति निपातत्वं। तर्हि निपाता आद्युदात्ताः। फि० ४. १२.। इत्युकारस्योदात्तः प्राप्त इति चेत्। न। प्रातःशब्दवदंतोदात्तत्वात्। यथा प्रातःशब्दोऽंतोदात्तत्वेन स्वरादिषु पठितः। एवमुतशब्दस्यापि पाठो द्रष्टव्यः स्वरादेराकृतिगणत्वात्। यद्वा। एवादीनामंतः। फि० ४. १३.। इत्यंतोदात्तः। स इत्यत्र फिट्स्वरः। देवशब्दः पूर्ववत्। देवानित्यस्य नकारस्य संहितायां दीर्घादटि। पा० ८. ३. ९.। इति रुत्वं। अत्रानुनासिकः। पा० ८. ३. २.। इत्यनुवृत्तावातोऽटि नित्यम्। पा० ८. ३. ३.। इत्याकारः सानुनासिकः। भोभगो। पा० ८. ३. १७.। इति रोर्यकारः। स च लोपः शाकल्यस्य। पा० ८. ३. १९.। इति लुप्यते। तस्यासिद्धत्वात् पा० ८. २. १.।

न पुनः संधिः कार्यः। आङो निपातत्वादाद्युदात्तत्वं। इदमो ह्प्रत्यये सति निष्पन्नत्वात्। पा° ५. ३. १२.। इहशब्दे प्रत्ययस्वरः। वहतिधातोर्लोडर्थे छांदसो लृट्। तस्य प्रत्ययगतस्य यकारस्य लोपोऽपि छांदसः। यद्वा लेटि सिब्बहुलम्। पा° ३. १. ३४.। इति सिप्प्रत्ययः। लेटोऽडाटौ। पा° ३. ४. ९४.। इत्यडागमश्च। ततो वक्षतीति संपद्यते। तस्य तिङंतत्वान्निघातः। संहितास्वराः पूर्ववत्॥

आधाने तृतीयेष्टौ प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या सूक्तगता तृतीया। तां तृतीयामृचमाह॥

अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे। यशसं वीरवत्तमं॥ ३॥
अग्निना। रयिं। अश्नवत्। पोषं। एव। दिवेऽदिवे। यशसं।
वीरवत्ऽतमं॥ ३॥

योऽयं होत्रा स्तुत्योऽग्निस्तेनाग्निना निमित्तभूतेन यजमानो रयिं धनमश्नवत्। प्राप्नोति। कीदृशं रयिं। दिवेदिवे पोषमेव। प्रतिदिनं पुष्यमाणतया वर्द्धमानमेव। न तु कदाचिदपि क्षीयमाणं। यशसं। दानादिना यशोयुक्तं। वीरवत्तमं। अतिशयेन पुत्रभृत्यादिवीरपुरुषोपेतं। सति हि धने पुरुषाः संपद्यंते॥ रयिशब्दो मघमित्यादिधननामसु पठितः। तत्र फिट्स्वरः। अश्नोतेर्धातोर्लेटि व्यत्ययेन तिप्। इतश्च लोपः। पा° ३. ४. ९७.। इतीकारलोपः। लेटोऽडाटौ पा° ३. ४. ९४.। इत्यडागमः। ततोऽश्नवदिति भवति। तस्य निघातः। घञंतत्वात्। पा° ६. १. १९७.। पोषशब्द आद्युदात्तः। एवशब्दस्य निपातत्वेऽप्येवादीनामंत इत्यंतोदात्तत्वं। वकारांताद्दिव्शब्दात्परस्याः सप्तम्याः सुपां सुलुक्।

पा० ७. १. ३९.। इत्यादिना शेभावे सति। सावेकाच इत्यादिना। पा० ६. १. १६८.। ऊडिदंपदादीत्यादिना वा। पा० ६. १. १७१.। तस्योदात्तत्वं। नित्यवीप्सयोः। पा० ८. १. ४.। इति द्विर्भावे सत्युत्तरभागस्यानुदात्तं च। पा० ८. १. ३.। इत्यनुदात्तत्वं। यशोऽस्यास्तीति विग्रहे सत्यर्श-आदिभ्योऽच्। पा० ५. २. १२७.। इत्यच्प्रत्ययः। चित्स्वरं व्यत्ययेन बाधित्वा मध्योदात्तत्वं। फिट्स्वरेणांतोदात्ताद्वीर-शब्दादुत्तरयोर्मतुप्तमपोः पित्त्वादनुदात्तत्वं। ह्रस्वनुड्भ्याम्। पा० ६. १. १७६.। इति तु न। सावर्णांतत्वात्। न गोश्वन्। पा० ६. १. १८२.। इति प्रतिषेधः॥

अभिप्लवषडहस्य मध्यवर्तिषूक्थ्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्याग्ने यं यज्ञमित्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः। एतच्च सप्तमाध्याय एह्यू ष्वित्यादिखंडे सूत्रितं। अग्निं वो वृधंतमग्ने यं यज्ञमध्वरं। आ० ७. ८.। इति। तस्मिंस्तृचे या प्रथमा सा सूक्ते चतुर्थी। तामेतां चतुर्थीमृचमाह॥

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि। स इद्देवेषु गच्छति॥ ४॥

अग्ने। यं। यज्ञं। अध्वरं। विश्वतः। परिऽभूः। असि। सः। इत्। देवेषु। गच्छति॥ ४॥

हे अग्ने त्वं यं यज्ञं विश्वतः सर्वासु दिक्षु परिभूः परितः प्राप्तवानसि स इत् स एव यज्ञो देवेषु प्रणेतुं तृप्तिं स्वर्गं गच्छति। प्राच्यादिचतुर्दिगंतेष्वाहवनीयमार्जालीयगार्हपत्याग्नीध्रीयस्थानेष्वग्निरस्ति। परिशब्देन होत्रियादिधिष्ण्यव्याप्तिर्विवक्षिता। कीदृशं यज्ञं। अध्वरं। हिंसारहितं। न ह्यग्निना सर्वतः

पालितं यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभवंति। अग्निशब्दस्य षाष्ठिकं। पा° ६. १. १९८.। आमंत्रितायुदात्तत्वं। न विद्यते ध्वरोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यां। पा° ६. ३. १७२.। इत्यंतोदात्तत्वं। विश्वत इत्यत्र तसिलः प्रत्ययस्वरत्वं बाधित्वा पूर्ववर्णस्य लिति। पा° ६. १. १९३.। इत्युदात्तत्वं। परिभूरित्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते। पा° ६. २. २.। तदपवादत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। पा° ६. २. १३९.। असीति ।तङंतस्य यद्वृत्तान्नित्यं। पा° ८. १. ६६.। इति निघाताभावः॥

पंचमीमृचमाह॥

अग्निर्होता कविक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः। देवो देवेभिरा गमत्॥ ५॥

अग्निः। होता कविऽक्रतुः। सत्यः। चित्रश्रवःऽतमः। देवः। देवेभिः। आ। गमत्॥ ५॥

अयमग्निर्देवोऽन्यैर्देवैर्हविर्भोजिभिः सहागमत्। अस्मिन्यज्ञे समागच्छतु। कीदृशोऽग्निः। होता होमनिष्पादकः। कविक्रतुः। कविशब्दोऽत्र क्रांतवचनो न तु मेधाविनाम। क्रतुः प्रज्ञानस्य कर्मणो वा नाम। ततः क्रांतप्रज्ञः क्रांतकर्मा वा। सत्यः। अनृतरहितः। फलमवश्यं प्रयच्छतीत्यर्थः। चित्रश्रवस्तमः। श्रूयत इति श्रवः कीर्तिः। अतिशयेन विविधकीर्तियुक्तः॥ कविक्रतुश्चित्रश्रवस्तम इत्यत्रोभयत्र बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। सत्सु साधुः सत्यः सत्याद-शपथे। पा° ५. ४. ६६.। इत्यत्रांतोदात्तो हरदत्तेन निपातितः।

लोडंतस्य गच्छत्विति शब्दस्य छत्वाभावः। उकारलोपश्छांदसः। ततो रूपं गमदिति भवति। स्पष्टमन्यत्॥

॥ इत्यृक्संहितायां वेदार्थप्रकाशे प्रथमकांडस्य प्रथमाध्याये प्रथमो वर्गः॥

आग्नेयसूक्ते षष्टीमृचमाह॥

यदंग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि। तवेत्तत्सत्यमंगिरः॥ ६॥

यत्। अंग। दाशुषे। त्वं। अग्ने। भद्रं। करिष्यसि। तव। इत्। तत्। सत्यं। अंगिरः॥ ६॥

अंगेत्यभिमुखीकरणार्थो निपातः। अंगाग्ने हे अग्ने त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तत्प्रीत्यर्थं यद्भद्रं वित्तगृहप्रजापशुरूपं कल्याणं करिष्यसि तद्भद्रं तवेत्। तवैव सुखहेतुरिति शेषः। हे अंगिरोऽग्ने। एतच्च सत्यं न त्वत्र विसंवादोऽस्ति। यजमानस्य वित्तादिसंपत्तौ सत्यामुत्तरक्रत्वनुष्ठानेनाग्नेरेव सुखं भवति। भद्रशब्दार्थं शाट्यायनिन समामनंति। तद्वै पुरुषस्य वित्तं तद्भद्रं गृहा भद्रं प्रजा भद्रं पशवो भद्रमिति॥ अंगशब्दस्य निपातत्वेऽपि। फि° ४. १२.। अभ्यादित्वादंतोदात्तत्वं दाश्वान् साह्वान्। पा° ६. १. १२.। इति सूत्रेण दाशृ दान इति धातोः क्वसुप्रत्ययो निपातितः। तत्र प्रत्ययस्वरः। आमंत्रितस्याग्निशब्दस्य पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वं। पा° ८. १. १९.। न शंकनीयं। अपादादौ। पा° ८. १. १८.। इति पर्युदस्तत्वात्। ततः षाष्टिकं। पा° ६. १. १९८.। आद्युदात्तत्वमेव। भद्रशब्दस्य नब्विषयत्वेन। फि° २. ३.। आद्युदात्तत्वप्रसक्तावपि भदि कल्याण इति धातोरुपरि रक्प्रत्ययेन निपातनात्। उ° २. १ २९.। अंतोदात्तत्वं। अग्नि-

न्वाक्ये यच्छब्दप्रयोगान्निपातैर्यद्यदिहंत। पा॰ ८. १. ३०। इति निघाते प्रतिषिद्धे स्यप्रत्ययस्वरेण। पा॰ ६. १. ३३। सति शिष्टेन करिष्यसिशब्द उपांत्योदात्तः। तवेत्यत्र युष्मदस्मदोर्ङसि। पा॰ ६. १. २११। इत्याद्युदात्तत्वं। अंगिरा अंगारा इति यास्कः। ऐतरेयिणोऽपि प्रजापतिदुहितृध्यानोपाख्याने समामनंति। येऽंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन्निति। तस्मादंगिरोनामकमुनिकारणत्वादंगाररूपस्याग्नेरंगिरस्त्वं। अत्र पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वं॥

अग्नीषोमप्रणयन उप त्वाग्न इत्यादिकोऽनुवचनीयस्तृचः। एतच्च ब्राह्मणे समाम्नातं। उप त्वाग्ने दिवे दिव उप प्रियं पनिप्रतमिति तिस्रश्चैकां चान्वाहेति। तस्मिंस्तृचे या प्रथमा सा सूक्ते सप्तमी। तामेतां सप्तमीमृचमाह।

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयं। नमो भरंत एमसि॥ ७॥

उप। त्वा। अग्ने। दिवेऽदिवे। दोषाऽवस्तः। धिया। वयं। नमः। भरंतः। आ। इमसि॥ ७॥

हे अग्ने वयमनुष्ठातारो दिवे दिवे प्रतिदिनं दोषावस्ता रात्रावहनि च धिया बुध्या नमो भरंतो नमस्कारं संपादयंत उप समीपे त्वैमसि। त्वामागच्छामः॥ उपशब्दस्य निपातस्वरः। फि॰ ४. १२। त्वामौ द्वितीयायाः। पा॰ ८. १. २३। इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तस्त्वादेशः। दोषाशब्दो रात्रिवाची। वस्त इत्यहर्वाची। द्वंद्वसमासे कार्तकौजपादित्वात्। पा॰ ६. २. ३९। आद्युदात्तः। सावेकाचः। पा॰ ६. १. १६८। इति धियो विभक्तिरुदात्ता। नम इति निपातः। भरंत इत्यत्र

शपः पित्त्वाच्छतुर्लसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तत्वे सति। पा० ३. २. १२८.। धातुस्वरः शिष्यते। इमसीत्यतं दंतो मसिः। पा० ७. १. ४६.। इत्यादेशो निघातश्च॥

अष्टमीमृचमाह॥

राजंतमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविं। वर्धमानं स्वे दमे॥ ८॥

राजंतं। अध्वराणां। गोपां। ऋतस्य। दीदिविं। वर्धमानं। स्वे। दमे॥ ८॥

पूर्वमंत्रे त्वामुपेम इत्यग्निमुद्दिश्योक्तं। कीदृशं त्वां। राजंतं। दीप्यमानं। अध्वराणां राक्षसकृतहिंसारहितानां यज्ञानां गोपां रक्षकं। ऋतस्य सत्यस्यावश्यं भाविनः कर्मफलस्य दीदिविं पौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकं। आहुत्याधारमग्निं दृष्ट्वा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते। स्वे दमे स्वकीयगृहे यज्ञशालायां हविर्भिर्वर्द्धमानं॥ राजंतं वर्द्धमानमित्यत्रोभयत्र पूर्ववद्धातुस्वरः शिष्यते। दीदिविशब्दस्याभ्यस्तानामादिः। पा० ६. १. १८७. इत्याद्युदात्तत्वं। दमशब्दो वृषादित्वात्। पा०. ३. १. २०३.। आद्युदात्तः॥

नवमीमृचमाह॥

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव। सचस्वा नः स्वस्तये॥ ९॥

सः। नः। पिताऽइव। सूनवे। अग्ने। सुऽउपायनः। भव। सचस्व। नः। स्वस्तये॥ ९॥

हे अग्ने स त्वं नोऽस्मदर्थं सूपायनः शोभनप्राप्तियुक्तो भव। तथा नोऽस्माकं स्वस्तये विनाशराहित्यार्थं सचस्व समवेतो भव। तत्रोभयत्र दृष्टांतः। यथा सूनवे पुत्रार्थं पिता सुप्रापः

प्रायेण समवेतो भवति तद्वत्॥ अस्मच्छब्दादेशस्य न इत्येतस्यानुदात्तं सर्वं। पा० ८. १. १८.। इत्यनुदात्तत्वं। चादयोनुदात्ताः। फि० ४. १५.। इतीवशब्दोऽनुदात्तः। इवेन नित्यसमासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं। पा० २. १. ४. १.। इति समस्तः पितेवेति शब्दो मध्योदात्तः। शोभनमुपायनं यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तत्वं। सचस्वेत्यत्र पदात्परत्वं नास्तीति न निघातः लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरावशेषः॥

इति प्रथमस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः॥

अग्निमीळ इत्यादिसूक्तमग्निष्टोमस्य प्रातरनुवाके यथा विनियुक्तं तथा वायावायाहीत्यादयस्तृचाः प्रउगशस्त्रे विनियुक्ताः। तत्रेदं चिंत्यते। शस्त्रं किं देवतास्मरणरूपं संस्कारकर्म किंवादृष्टफलं प्रधानकर्मेत्यत्र पूर्वपक्षं जैमिनिः सूत्रयामास॥

स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवताभिधानत्वादिति॥ १॥ आज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवत प्रउगं शंसति निष्केवल्यं शंसतीति श्रूयते। तत्र स्तुतिः शंसनं च गुणिनिष्टगुणाभिधानं। इंद्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमित्यत्र दृष्टत्वात्। एवं सति याज्यान्यायेन गुणिन्या देवताया अभिधायकत्वेन स्तुतशस्त्रयोः संस्काररूपत्वमभ्युपेयं। याज्यायास्तद्रूपत्वं दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे दृष्टार्थलाभेन निर्णीतं। तद्वदत्रापि तुशब्दः प्रधानकर्मत्वं व्यावर्तयति॥ सिद्धांतितं पक्षं दूषयति॥

अर्थेन त्वपकृष्येत देवतानामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वादिति॥ २॥ तुशब्देन संस्कारत्वं वारयति। संस्कारपक्षे प्रयोजनवशेन मंत्रः स्वस्थानादपकृष्येत। कुतः। मंत्रगतं

देवतावाचकं यदिंद्रादि नामास्ति तच्चोदनयामंत्ररूपया प्रतिपाद्यस्य देवतारूपस्यार्थस्य गुणभूतं। तस्माद्यत्र प्रधानभूतदेवतास्ति तत्र गुणभूतो मंत्रो नेतव्यः। तद्यथा। माहेंद्रग्रहसंनिधावभि त्वा शूरेत्ययं प्रगाथ आम्नातः। स चेंद्रं प्रकाशयति न तु महेंद्रं। ततो यत्रैंद्रं कर्म तत्रायं प्रगाथोऽपकर्षणीयः। तथा सति क्रमसंनिधी बाध्येयातां। तदेतत्सिद्धांतिनाभिहितं दूषणं पूर्वपक्षी समाधत्ते॥

वशावद्वा गुणार्थं स्यादिति॥ ३॥ वाशब्दः प्रगाथस्यान्यत्रनयनं वारयति। मंत्रे यदेतदिंद्रशब्दाभिधानं तदेतन्महगुणोपलक्षणार्थं स्यात्। यथा सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा वशा वायव्यामालभेतेत्यत्राजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि छागशब्देन केवलेन युक्ता निगमा वशात्वगुणमप्युपलक्षयंति तद्वत्। तस्मान्महत्वगुणयुक्ते चोदिते कर्मणि निर्गुणेनेंद्रशब्देनाभिधानमविरुद्धं। लोकेऽपि महाराजे केवलराजशब्दप्रयोगमपि पश्यामः। तदेतत्समाधानं सिद्धांती दूषयति॥

न श्रुतिसमवायित्वादिति॥ ४॥ यदुक्तं वशान्यायेन राजन्यायेन वास्य ग्रहस्येंद्रो देवता युज्यत इति। तन्न। देवतात्वस्य तद्धितश्रुतिसमवायित्वात्। माहेंद्रग्रह इत्यत्र सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे महेंद्रशब्दाद्घाणौ च। पा॰ ४. २. २९.। इति महेंद्रशब्दादण्प्रत्ययो विहितः। तस्मान्महेंद्र एव देवता नत्विंद्रः। विपक्षे बाधमाह॥

गुणस्यानर्थक इति॥ ५॥ यदींद्रो देवता स्यात्तदानीमैंद्रग्रह इत्येतावतैवार्थावगतौ माहेंद्र इति महत्वगुणोऽनर्थकः स्यात्। चकारः पूर्वहेतुना समुच्चयार्थः। हेत्वंतरमाह॥

तथा याज्यापुरोरुचोरिति॥ ६॥ इंद्रमहेंद्रयोर्देवतयोर्भेदे यथा महत्वगुणः सार्थकस्तथा याज्यापुरोनुवाक्ययोर्भेदोऽप्यस्मिन्नेव पक्ष उपपद्यते। एंद्र सानसिमित्यादिके इंद्रस्य याज्यापुरोनुवाक्ये। महां इंद्रो य ओजसेत्यादिके महेंद्रस्य। पुर्वपक्षिणोक्ते वशादृष्टांते वैषम्यमाह॥

वशायामर्थसमवायादिति॥ ७॥ या वशा विधिवाक्ये श्रुता तस्या एव निगमेषु छागशब्देन व्यवहारो न विरुद्धः। छागत्वलक्षणस्यार्थस्य वशायां समवेतत्वात्। तच्च प्रत्यक्षेणोपलभ्यते। इंद्रमहेंद्रयोस्तु भेद उपपादितः। तस्माद्विषमो दृष्टांतः। एवं संस्कारपक्षे प्रगाथस्यैंद्रकर्मण्यपकर्षप्रसंगात्तद्वारयितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमिति सिद्धांतिनो मतं॥ पुनरपि पूर्वपक्षी तदेतन्मतं निराचष्टे॥

यत्नेति वार्थवत्त्वात्स्यादिति॥ ८॥ वाशब्दः सिद्धांतिमतव्यावृत्त्यर्थं। यत्रैंद्रं कर्म तत्र प्रगाथो नेतव्य इत्ययमेव पक्षः स्यात्। कुतः। अर्थवत्त्वात्। ऐंद्रो मंत्र इंद्रं प्रकाशयितुं समर्थ इत्यर्थवान्स्यात्। महेंद्रं तु प्रकाशयितुमसमर्थत्वादानर्थक्यं प्रगाथस्य प्रसज्येत। तस्माद्देवताप्रकाशनरूपसंस्कारकर्मत्वमेव स्तोत्रशस्त्रयोर्युक्तमिति स्थितः पूर्वपक्षः। अथ सिद्धांतमाह॥

अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौतिशंसती क्रियोत्पत्तिं विदध्यातामिति॥ ९॥ अपि वेत्यनेन संस्कारकर्मत्वं व्यावर्त्यते। स्तौतिधातुः शंसतिधातुश्चेत्येतावुभावपि स्वप्रकरण एव कस्याश्चित्प्रधानक्रियाया उत्पत्तिं विदध्यातां। कुतः। श्रुतिसंयोगात्। तयोर्धात्वोर्वाच्योऽर्थः श्रुतिरित्युच्यते। तत्संयोगः प्रधानकर्मत्वे सिध्यति। तथा हि गुणिनमुपसर्जनीकृत्य तस्मि-

ष्टानां गुणानां प्राधान्येन कथनं स्तुतिः। यो देवदत्तः स चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते सर्वे जनाः स्तुतिमवगच्छंति। गुणस्योपसर्जनत्वे तु न स्तुतिः प्रतीयते यश्चतुर्वेदाभिज्ञस्तमाकारयेत्युक्ते स्तुतिं न मन्यंते किंत्वाह्वानप्राधान्यमेव बुध्यंते। एवं मंत्रेष्वपि या देवता सेयमीदृशैर्गुणैरुपेतेति गुणप्राधान्यविवक्षायां मुख्यः स्तौतिधात्वर्थो विधीयते। त्वत्पक्षे तु येयमीदृग्गुणयुक्ता सेयं देवतेति देवतास्मरणस्य प्राधान्यादियं स्तुतिर्न स्यात्। ततः श्रुतिवशादेते प्रधानकर्मणी। तथा सति देवताप्रकाशने तात्पर्याभावादैंद्रोऽपि प्रगाथः स्वप्रकरणगते महेंद्रकर्मण्येवावतिष्ठते। यदि देवतास्मरणरूपं दृष्टं प्रयोजनं न लभ्येत तर्ह्यदृष्टमस्तु। प्रधानकर्मत्वे हेत्वंतरमाह॥

शब्दपृथक्त्वाच्चेति॥ १०॥ द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणीत्यत्र द्वादशशब्देन स्तोत्राणां पृथक्त्वमवगम्यते। देवताप्रकाशनपक्षे सर्वैरपि मंत्रसंघैः कृतस्य प्रकाशनस्यैकत्वेन द्वादशसंख्या न स्यात्। प्रधानकर्मणां त्वाज्यस्तोत्रपृष्टस्तोत्रादिनामकानां भिन्नत्वाद्द्वादशत्वसंख्योपपद्यते। एवं शस्त्रवाक्येऽपि योज्यं। विपक्षे बाधमाह॥

अनर्थकं च तद्वचनमिति॥ ११॥ अग्निष्टुतिः श्रूयते। आग्नेया ग्रहा भवंतीति। तत्रैव पुनरप्यन्यदुच्यते। आग्नेयीषु स्तुवते। आग्नेयीः शंसतीति। त्वत्पक्षे तद्वचनमनर्थकं स्यात्। चोदकप्राप्तेषु स्तोत्रशस्त्रमंत्रेष्वाग्नेयग्रहानुसारेण देवतापदस्योहे सत्याग्नेयत्वसिद्धेः। प्रधानकर्मपक्षे तु देवताप्रकाशनरूपत्वाभावेनोहाभावादाग्नेयमंत्रांतरविधिवचनमर्थवद्भवति। पुनरपि हेत्वंतरमाह॥

अन्यस्यार्थः प्रतीयत इति ॥ १२ ॥ संबद्धे वै स्तोत्रशस्त्रे इति ह्याम्नातं। संबंधश्च द्वयोर्भवति न त्वेकस्य। तस्मात्-स्तोत्रशस्त्रयोरर्थभेदः प्रतीयते। स च संस्कारपक्षे न संभवति। देवताप्रकाशनरूपस्यार्थस्यैकत्वात्। प्रधानकर्मपक्षे तु स्तोत्रकर्म शस्त्रकर्म चेत्यर्थभेद उपपद्यते। यद्यपि ष्टुञ् स्तुतौ शंसु स्तुतावित्येकार्थौ तथापि प्रतिगीतमंत्रसाध्यं स्तोत्रं। अप्रति-गीतमंत्रसाध्यं शस्त्रमिति तयोर्विवेकः। हेत्वंतरमाह ॥

अभिधानं च कर्मवदिति ॥ १३ ॥ यथा प्रधानकर्माग्नि-होत्रं जुहोतीति द्वितीयासंयोगेनाभिहितं तथा प्रउगं शंस-तीत्यभिधीयते। अतस्तत्सादृश्यात्प्रधानकर्मत्वं। हेत्वंतरमाह ॥

फलनिर्वृत्तेश्चेति ॥ १४ ॥ स्तुतस्य स्तुतमसीति स्तोत्रानु-मंत्रणमाम्नायवाक्यशेषे स्तोत्रफलमेवाम्नातं। इंद्रियावंतो वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिषमिति। न तु देवताप्रयुक्तं फलमाम्नातं। अतो न देवतासंस्कारः किंतु प्रधानकर्मेति स्थितं। अनेन तु निर्णयेन प्रयोजनं विकृतिषूहाभावः। संस्कारपक्षे तु यस्यां विकृतौ देवतांतरं तत्र तद्वाचकं पदमूह-नीयं स्यात्। तन्मा भूदिति प्रधानकर्मत्वमुक्तं। एतच्च दशमाध्याये सूचितं। ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यादिति ॥

अत्र संग्रहश्लोकौ ॥

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतो न प्रधानता।
दृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥
स्मृत्यर्थत्वे स्तौतिशंस्योर्धात्वोः श्रौतार्थबाधनं।
तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतमिति ॥

अग्निष्टोमे सुत्यादिने सूर्योदयात्पूर्वं प्रेषितो होता प्रातरनुवाकमनुब्रूयात्। एतच्चैतरेयब्राह्मणे प्रपंचितं। देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूहीत्याहाध्वर्युरित्यादि ब्राह्मणं। तस्मिंश्च प्रातरनुवाकेऽग्निमील इत्यादिसूक्तमंतर्भूतं। तच्च व्याख्यातं। प्रातःसवने वैश्वदेवग्रहणादूर्ध्वं प्रउगशस्त्रं होत्रा शंसनीयं। तच्च शस्त्रं वायवायाहीत्यादिसप्ततृचात्मकं। एतच्च ब्राह्मणे ग्रहोक्थमित्यादिखंडे प्रपंचितं। तथा पंचमाध्याये। आ० ५. १०.। स्तोत्रमग्ने शस्त्रादित्यादिखंडे सूत्रितं च। अत्रेयमनुक्रमणिका। वायो वायव्यैंद्रवायवमैत्रावरुणास्तृचा अश्विना द्वादशाश्विनैंद्रवैश्वदेवसारस्वतास्तृचाः। सप्तैताः प्रउगदेवता इति। अस्यायमर्थः। वायवायाहीत्यादिकं नवर्चं सूक्तं। अग्निं नवेत्यतो नवशब्दस्यानुवृत्तेः। तत्राद्यस्तृचो वायुदेवताकः। द्वितीय इंद्रवायुदेवताकः। तृतीयो मित्रावरुणदेवताकः। अश्विनेत्यादिकं द्वादशर्चं सूक्तं। तत्राद्यस्तृच आश्विनः। द्वितीय ऐंद्रः। तृतीयो वैश्वदेवः। चतुर्थः सारस्वतः। तेषु तृचेषु प्रतिपाद्या वाय्वादयः सरस्वत्यंताः सप्तसंख्याकाः प्रउगशस्त्रस्य देवता इति। मधुच्छंदसोऽनुवर्त्तनात्स एवर्षिः। तथैवानुवृत्त्या गायत्रं छंदः। वायव्ये तृचे प्रथमा ग्रहस्यैंद्रवायवस्यैका पुरोनुवाक्या। एतच्च ब्राह्मणे समाम्नातं। वायव्या पूर्वा पुरोनुवाक्यैंद्रवायव्युत्तरेति। तथा सूत्रितं च। वायवायाहि दर्शतेंद्रवायू इमे सुता इत्यनुवाक्ये इति। वायव्यतृचे प्रथमामृचमाह॥

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः। तेषां पाहि श्रुधी हवं॥ १॥

वायो इति। आ। याहि। दर्शत। इमे। सोमाः। अरंऽकृताः।
तेषां। पाहि। श्रुधि। हवं॥ १॥

हे दर्शत दर्शनीय वायो कर्मण्येतस्मिन्नायाहि। आगच्छ। त्वदर्थमिमे सोमा अरंकृताः। अभिषवादिसंस्कारोऽलंकारः। तेषां। तान्सोमान्। यद्वा तेषामेकदेशमित्यध्याहारः। पाहि। स्वकीयं भागं पिबेत्यर्थः। तत्पानार्थं हवमस्मदीयमाह्वानं श्रुधि। शृणु। अत्र यास्कः। वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरंकृता अलंकृतास्तेषां पिब शृणु नो ह्वानं। नि० १०. २.। इति॥ दर्शतेत्यत्र भृमृदृशीत्यादिसूत्रेण। उ० ३. १०९.। अतच्प्रत्यय औणादिकः। चित्त्वादंतोदात्तस्यामंत्रितानुदात्तत्वं। अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्निति मन्। अर्तिस्तुस्वित्यादिना। उ० १. १३८.। मन्प्रत्ययांतस्य सोमशब्दस्य नित्स्वरः। अलमित्यत्र छांदसो रेफादेशः। अरंकृतशब्दे समासांतोदात्तत्वं। पा० ६. १. २२३.। बाधित्वाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तौ। पा० ६. २. २.। भूषणेऽलं। पा० १. ४. ६४.। इत्यलंशब्दस्य गतिसंज्ञायां गतिकारकेत्यादिना। पा० ६. २. १३९.। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन गतिरनंतरः। पा० ६. २. ४९.। इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। निपातत्वादलंशब्द आद्युदात्तः। पाहीत्यत्र पिबादेशाभावश्छांदसः। श्रुधीत्यत्र श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छंदसीत्यादिना। पा० ६. ४. १०२.। हेर्धिभावः। तिङंतादुत्तरस्य निघातो नास्ति। सेर्ह्यपिच्च। पा० ३. ४. ८७.। इति पित्त्वनिषेधादनुदात्ते निवारिते प्रत्ययस्वरः। हवमित्यत्र ह्वयतिधातोर्बहुलं छंदसि। पा० ६. १. ३४.। इति संप्रसारणे सत्युकारांतत्वादृदोरप्। पा० ३. ३. ५७.। इत्यप्प्रत्ययः। तस्य पित्त्वादनुदात्ते सति धातु-

स्वरः सिध्यते। संहितायां ऋचि तुनुघेत्यस्यान्येषामपि दृश्यते। पा० ६. ३. १३७.। इति दीर्घः॥

द्वितीयामृचमाह॥

वाय उक्थेभिर्जरंते त्वामच्छा जरितारः। सुतसोमा अहर्विदः॥ २॥

वायो इति। उक्थेभिः। जरंते। त्वां। अच्छ। जरितारः। सुतऽसोमाः। अहः विदः॥ १॥

हे वायो जरितारः स्तोतार ऋत्विग्यजमानास्त्वामच्छ त्वामभिलक्ष्योक्थेभिराज्यप्रउगादिशस्त्रैर्जरंते। स्तुवंति। कीदृशाः। सुतसोमाः। अभिषुतेन सोमेनोपेताः। अहर्विदः। अहःशब्द एकेनाह्ना निष्पाद्येऽग्निष्टोमादिक्रतौ वैदिकव्यवहारेण प्रसिद्धः। क्रत्वभिज्ञा इत्यर्थः॥ अर्चतिगायतीत्यादिषु चतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चतिकर्मसु धातुषु जरते ह्वयतीति पठितं। स्तुतेरप्यर्चनाविशेषत्वादौचित्येनात्र स्तुत्यर्थो जरतिधातुः। अच्छशब्दस्य संहितायां निपातस्य च। पा० ६. ३. १३६.। इति दीर्घः। सुतसोमा इत्यत्र बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। पा० ६. २. १.। अहर्विद इत्यत्र समासस्वरं। पा० ६. १. २२३.। बाधित्वा तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना। पा० ६. २. २.। द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तदपवादत्वेन गतिकारकोपपदात्कृत्। पा० ६. २. १३७.। इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः॥

तृतीयामृचमाह॥

वायो तव प्रपृंचती धेना जिगाति दाशुषे। उरूची सोमपीतये॥ ३॥

वायो इति । तव । प्रऽपृंचती । धेना । जिगाति ।
दाशुषे । उरूची । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे वायो तव धेना वाक् सोमपीतये सोमपानार्थं दाशुषे दाश्वांसं दत्तवंतं यजमानं जिगाति । गच्छति । हे यजमान त्वया दत्तं सोमं पास्यामीत्येवं वायुर्ब्रूत इत्यर्थः । कीदृशी धेना । प्रपृंचती । प्रकर्षेण सोमसंपर्कं कुर्वती । सोमगुणं वर्णयंतीत्यर्थः । उरूची । उरून्बहून्यजमानान् गच्छंती । ये ये सोमयाजिनस्तान् सर्वान्वर्णयंतीत्यर्थः ॥ प्रपृंचतीत्यत्र शतुरनुमः । पा० ६. १. १८३. । इति ङीबुदात्तः । श्लोको धारेत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्नामसु गणे धेना ग्ने ति पठितं । वर्ततेऽयत इत्यादिषु द्वाविंशाधिकशतसंख्येषु गतिकर्मसु गाति जिगातीति पठितं । दाशुष इत्यत्र गत्यर्थकर्मणि । पा० २. ३. १२. । इति चतुर्थी । उरूचीत्यत्र गौरादित्वेन । पा० ४. १. ४१. । ङीषि कृते प्रत्ययस्वरः । सोमपीतय इत्यत्र बहुव्रीहित्वाभावेऽपि व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

ऐंद्रावायवे तृचे प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरा गतं । इंदवो वामुशंति
हि ॥ ४ ॥

इंद्रवायू इति । इमे । सुताः । उप । प्रयःऽभिः । आ ।
गतं इंदवः । वां । उशंति । हि ॥ ४ ॥

एतस्या ऋच ऐंद्रावायवग्रहे द्वितीयपुरोनुवाक्यारूपेण विशेषविनियोगः पूर्वमेवोक्तः ॥ हे इंद्रवायू भवदर्थमिमे सोमाः सुताः । अभिषुताः । तस्माद्युवां प्रयोभिरन्नैरस्मभ्यं दातव्यैः सहोपागतं । अस्मत्समीपं प्रत्यागच्छतं । हि यस्मादिंदवः

सोमा वां युवामुशंति। कामयंते। तस्मादागमनमुचितं॥ इंद्रवायूशब्दस्यामंत्रिताद्युदात्तत्वं। प्रीणयंति भोक्तृनिति प्रयांस्यन्नानि। प्रीञ्धातोरंतर्भावितण्यर्थात्। पा० ३. १. २६.। असुन्प्रत्यये सति नित्स्वरः। गमिधातोर्लोण्मध्यमपुरुषद्विवचने बहुलं छंदसि। पा० २. ४. ७६.। इति शपो लुकि सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना। पा० ३. ४. ३७.। मकारलोपः। ततो गतमिति भवति। उंदी क्लेदन इति धातोरुंदेरिच्चादेः। उ० १. १२। इत्युन्प्रत्ययः। आद्यक्षरस्येकारादेशः। तत इंदुशब्दस्य नित्स्वरः। सोमरसस्य द्रवत्वात्क्लेदनं संभवति। युष्मच्छब्दादेशस्य वामित्येतस्यानुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुदात्तः। उशंतीत्यस्य निघाते हि च। पा० ८. १. ३४.। इति सूत्रेण प्रतिषिद्धे सति प्रत्ययस्वरः। हिशब्दस्य निपातस्वरः॥

द्वितीयामृचमाह॥

वायविंद्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू। तावा यातमुप द्रवत्॥ ५॥

वायो इति। इंद्रः। च। चेतथः। सुतानां। वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू। तौ। आ। यातं। उप। द्रवत्॥ ५॥

अत्र चकारेणान्यः समुच्चीयते। संनिहितत्वाद्वायुरेव। हे वायो त्वमिंद्रश्च युवामुभौ सुतानामभिषुतान्सोमान् चेतथः। जानीथः। यद्वा। अभिषुतानां सोमानां विशेषमित्यध्याहारः। कीदृशौ युवां। वाजिनीवसू। वाजिनीशब्दो यद्यप्युषोनामसु पठितस्तथाप्यत्रासंभवान्न गृह्यते। वाजोऽन्नं। तद्यस्यां हविःसंततावस्ति सा वाजिनी। तस्यां वसत इति तौ वाजिनी-

मस्तु । आमंत्रितत्वादनुदात्तः । तौ तथाविधौ युवां द्रव-
द्वित्प्रमुप समीप आयातं । आगच्छतं । षड्विंशसंख्याकेषु
क्षिप्रनामसु नु क्षिप्रं मक्षु द्रवदिति पठितं । तत्र
फिट्स्वरः ॥

इति प्रथमस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः ॥

ऐंद्रवायवे तृचे तृतीयामृचमाह ॥

वायविंद्रश्च सुन्वत आ यातमुप निष्कृतं । मक्ष्वि १ त्था धिया नरा ॥ ६ ॥

वायो इति । इंद्रः । च । सुन्वतः । आ । यातं । उप । निःऽकृतं । मक्षु । इत्था । धिया । नरा ॥ ६ ॥

हे वायो त्वमिंद्रश्च सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य
निष्कृतं संस्कृतं संस्कर्तारं वा सोममुपायातं । आगच्छतं ।
नरा हे नरौ पुरुषौ पौरुषेण सामर्थ्येनोपेतौ । युवयोरागतयोश्च
सतोर्धियामुना कर्मणा मक्षु त्वरया संस्कारः संपत्स्यते । इत्था
सत्यं ॥ वायो इत्यस्यामंत्रितस्येति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं ।
इंद्रशब्द ऋजेंद्रेत्यादिना । उ० २. २८. । रन्प्रत्ययांतत्वेन
निपातितो ञ्नित्यादिर्नित्यं । पा० ६. १. १९७. । इत्याद्यु-
दात्तः । चशब्दश्चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४. १५. । इत्यनुदात्तः ।
सुन्वत इत्यत्र शतुरनुमो नद्यजादी । पा० ६. १. १७३. ।
इति विभक्तेरुदात्तत्वं । निरित्येष समित्येतस्य स्थान इति
यास्कः । कृतशब्द आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । पा ३. ४.
७१. । संस्कर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः । कुगतिप्रादयः । पा० २. २.
१८. । इति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते थाथघञ्क्ता-
जबित्रकाणां । पा० ६. २. १४४. । इत्यंतोदात्तः ।

गतिरनंतरः । पा॰ ६. २. ४९. । इति तु निस उदात्तत्वं न भवति । तद्धि कर्मणि क्ते विहितं । पा॰ ६. २. ४८. । निष्करोतीति निष्कृदिति क्विबंतव्याख्याने तु गतिकारकोप-पदात्कृत् । पा॰ ६. २. १३९. । इत्यृकार उदात्तः स्यात् । धिया । साबेकाचस्तृतीयादिः । पा॰ ६. १. १६८. । इति विभक्तिरुदात्ता । नरा । सुपां सुलुगित्यादिना संबोधन-द्विवचनस्य डादेशः । पदात्परत्वादामंत्रितस्येत्याष्टमिको निघातः ॥

मित्रं हुव इति मैत्रावरुणस्तृचो गवामयन आरंभणीये चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियः । तत्रैवा-भिप्लवषडहेऽपि विनियुक्तः । तथा चाश्वलायनेन चतुर्विंशे होताजनिष्टेत्यादिखंडे मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे पूतदक्षं । आ॰ ७. २. । इत्यादि सूत्रितं । तथाहाभिप्लवपृष्ट्याहानीति खंडे परिशिष्टानावापानुद्धृत्य मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे पूतदक्षं । आ॰ ७. ५. । इति च । तस्य मैत्रावरुणतृचस्य प्रथमामृचमाह ॥

मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसं । धियं घृताचीं साधंता ॥ ७ ॥

मित्रं । हुवे । पूतऽदक्षं । वरुणं । च । रिशादसं ।
धियं । घृताचीं । साधंता ॥ ७ ॥

अहमस्मिन्कर्मणि हविःप्रदानाय पूतदक्षं पवित्रबलं मित्रं हुवे । तथा रिशादसं रिशानां हिंसकानामदसमत्तारं वरुणं हुवे । आह्वयामि । कीदृशौ मित्रावरुणौ । घृतमुदकमंचति भूमिं प्रापयति या धीर्वर्षणकर्म तां घृताचीं धियं साधंता

साधयंतौ कुर्वंतौ॥ मित्रशब्दः पूल्लिंगः प्रातिपदिकस्वरेणां-तोदात्तः। हुव इति ह्वयतेर्बहुलं छंदसीति शपो लुकि सति ह्वः संप्रसारणं। पा॰ ६. १. ३२.। इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारण उवङादेशः। तिङ्ङतिङ इति निघातः। पूतशब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। वरुण-शब्दः कृवृदारिभ्य उनन्। उ॰ ३. ५३.। इत्युनन्प्रत्ययांतो नित्वादाद्युदात्तः। रिशंति हिंसंतीति रिशाः शत्रवः। इगु-पधज्ञाप्रीकिरः कः। पा॰ ३. १. १३५.। इति कः। प्रत्यय-स्वरेणोदात्तः। तानत्तीति रिशादाः। तं। सर्वधातुभ्योऽसुन्। उ॰ ४. १९०.। इत्यसुन्प्रत्ययः। नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्यु-दात्तं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवावशिष्यते। शेषनिघाते सत्येकादेश उदात्तेनोदात्तः। पा॰ ८. २. ५.। इति सवर्ण-दीर्घोऽप्युदात्त एव। धीरित्यप इत्यादिषड्विंशतौ कर्मनामसु पठितः। प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः। घृतमंचतीति घृताची। ऋत्विग्दधृगित्यादिना। पा॰ ३. २. ५९.। क्विन्यनिदितां। पा॰ ६. ४. २४.। इति नकारलोपः। अंचतेश्चोपसंख्यानं। पा॰ ४. १. ६. २.। इति ङीप्। अचः। पा॰ ६. ४. १३८.। इत्यकारलोपे चौ। पा॰ ६. ३. १३८.। इति दीर्घत्वं। घृत-शब्दो नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तं बाधित्वा घृतादीनां च। फि॰ १. २२.। इत्यंतोदात्तः। समासस्येत्यंतोदात्तस्याप-वादकं तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा गति-कारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्य धात्वकारस्य लोपे सत्यनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः। पा॰ ६. १. १६१.। इति ङीप उदात्तत्वे प्राप्ते चौ। पा॰ ६. १. २२२.। इति

पूर्वपदांतोदात्तत्वं। साधंता। राध साध संसिद्धावित्य-स्मादंतर्भावितण्यर्थाल्लटः शत्रादेशे। पा० ३. २. १२४.। शं बाधित्वा व्यत्ययेन श्नप्। अदुपदेशत्वादुपरि शतृप्रत्ययस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं। द्वितीयाद्विवचनस्य शपश्चानुदात्तौ सुप्पिताविलनुदात्तत्वे धातोरिति धातुस्वर एव शिष्यते। सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारादेशः॥

द्वितीयामृचमाह॥

ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा। क्रतुं बृहंतमाशाथे॥ ८॥
ऋतेन। मित्रावरुणौ। ऋतऽवृधौ। ऋतऽस्पृशा। क्रतुं।
बृहंतं। आशाथे इति॥ ८॥

हे मित्रावरुणौ युवां क्रतुं प्रवर्तमानमिमं सोमयाग-माशाथे। आनशाथे। व्याप्तवंतौ। केन निमित्तेन। ऋतेन। अवश्यंभावितया सत्येन फलेन। अस्मभ्यं फलं दातुमित्यर्थः। कीदृशौ युवां। ऋतावृधौ। ऋतमित्युदकनाम सत्यं वा यज्ञं वेति यास्कः। उदकादीनामन्यतमस्य वर्द्धयितारौ। अत एव ऋतस्पृशा। उदकादीन् स्पृशंतौ। कीदृशं क्रतुं। बृहंतं। अंगैरुपांगैश्चातिप्रौढं॥ ऋतशब्दो घृतादित्वादंतोदात्तः। मित्रावरुणावित्यत्र मित्रश्च वरुणश्चेति मित्रावरुणौ। देवताद्वंद्वे च। पा० ६. ३. २६.। इति पूर्वपदस्यानङादेशः। ऋतस्य वर्द्धयितारावित्यर्थेऽंतर्भावितण्यर्थाद्वृधेः क्विप्। अन्येषामपि दृश्यते। पा० ६. ३. १३७.। इति पूर्वपदस्य दीर्घः। ऋतस्पृशा। सुपां सुलुगिति डादेशः। मित्रावरुणावित्याद्यामंत्रितत्रयस्य स्वस्वपूर्वपदात्परत्वादामंत्रितस्येत्याष्टमिको निघातः। ननु ऋतेनेत्येतस्य सुबामंत्रिते परांगवत्स्वरे। पा० २. १. २.।

इति परांगवद्भावेनामंत्रितानुप्रवेशात्पादादित्वेन पदात्परत्वेन वाष्टमिकनिघाताभावादामंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तेन भवितव्यमिति चेत्। न। परांगवद्भावस्य सुबामंत्रिताश्रयत्वेन पदविधित्वात्समर्थः पदविधिः। पा० २. १. १.। इति नियमात्। इह च ऋतेन मित्रावरुणावित्यनयोराशाथे इत्याख्यातेनैवान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात्। यत्र पुनः परस्परान्वयेनसामर्थ्यं तत्र परांगवद्भावात्पादादेराद्युदात्तत्वं भवत्येव। यथा मरुतां पितस्तदहं गृणामीति। मृग्रोरुतिः। उ० १. ९४.। इत्युतिप्रत्ययांतत्वेन पृश्निये वै पयसो मरुतो जाता इत्यादावंतोदात्तोऽपि हि मरुच्छब्दो मरुतां पितरित्यत्र सामर्थ्यात्परांगवद्भावादेवाद्युदात्तो जातः। प्रकृते त्वृतेनेत्यस्यासमर्थ्यादेव न परांगवद्भाव इति॥ ऋतावृधावित्यत्र द्वितीयामंत्रितस्य निघाते कर्तव्य आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवत्। पा० ८. १. ७२.। इति प्रथमामंत्रितेनाविद्यमानवद्भवितव्यमिति चेत्। भवतु। अत एव तस्याव्यवधायकत्वादृतेनेति प्रथमपदात्परत्वेनैव द्वितीयामंत्रितं निहनिष्यते। यथा। इमं मे गंगे यमुन इत्यादौ गंगेशब्दस्याविद्यमानवद्भावेऽपि तस्याव्यवधायकत्वादेव म इत्येतदेव पदमुपजीव्य यमुनेशब्दस्य निघातः। किंच प्रकृते मित्रावरुणावितद्यामंत्रितं सामान्यवचनं। तस्य विशेषणतया विशेषवचनमृतावृधाविति। अतो नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं। पा० ८. १. ७३.। इति पूर्वस्याविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपि निरंतरायो द्वितीयस्य निघातः॥ नन्वेवमप्यपादादावित्यनुवृत्तेरृतावृधेत्यस्य द्वितीयपादादित्वान्न भवितव्यं निघातेन। अत एव हीमं मे गंग इत्यत्र शुतुद्रिपदस्य पदात्पर-

स्यामंत्रितस्यापि पादादित्वादेवानिघातादाद्युदात्तं जातं। तद्वदत्रापि भवितव्यं वक्तव्यो वा विशेष इति। उच्यते। मित्रावरुणपदस्य सुबामंत्रित इति परांगवद्भावेन परानुप्रवेशादेव ऋतावृधेत्यस्य न पादादित्वं॥ शुतुद्रिपदमपि तर्ह्येवमेव पूर्वस्य सरस्वतिपदस्य परांगवद्भावेन न पादादिरिति निहन्येतेति चेत्। परांगवद्भावस्तावत्सुबंतमामंत्रितं चाश्रित्य प्रवृत्तः पदविधिः। अतस्तयोः सत्येव परस्परान्वये परांगवद्भावेन भवितव्यं। समर्थः पदविधिरिति नियमात्। शुतुद्रिसरस्वति-पदयोश्च न परस्परेणान्वयः। किंतु सचतेत्यनेनेत्यसामर्थ्याच्च परांगवद्भावः। प्रकृते तु मित्रावरुणावृतावृधाविति द्वयोरपि सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भवितव्यं परांगवद्भावेन। यथा मरुतां पितरित्यत्रे ति विशेषः॥ नन्वत एव तर्हि मित्रावरुणपदस्य परांगवद्भावेन पादादित्वादपादा-दाविति पर्युदासादामंत्रितनिघातो न स्यादिति चेत्। न। पूर्वं सुबंतं परं चामंत्रितमाश्रित्य यः स्वरः प्रवर्तते तत्र सुबामंत्रित इति परांगवद्भावः। भवति चैवंविध ऋतावृधपदनिघात इति। तत्र पूर्वस्य परांगवद्भावेनापादादित्वात्स प्रवर्तते। मित्रावरुण-पदनिघातस्तु पूर्वमेव पदमुपजीवति। न परमामंत्रितमिति न परांगवद्भावः॥ ननु परांगवद्भाववन्निघातोऽपि पदविधिरिति। ऋतेनेत्यनेनासमर्थ्यात्ततः पदात्परस्य मित्रावरुणपदस्य न स्यादिति चेत्। न। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः। पा॰ २. १. १. ८. । इति निघाते पदविधावपि समानवाक्यत्वमेव पर्याप्तं न परांगवद्भाववत्परस्परान्वयोऽपीत्यलं। क्रतुं। कृञः क्रतुः। उ॰ १. ७७. । प्रत्ययस्वरेणादिरुदात्तः। आम्नाये।

आनंशाथे । छंदसि लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति वर्तमाने लिट् । नुडभावश्छांदसः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुक्षया । दक्षं दधाते अपसं ॥ ९ ॥

कवी इति । नः । मित्रावरुणा । तुविऽजातौ । उरुऽक्षया । दक्षं । दधाते इति । अपसं ॥ ९ ॥

मित्रावरुणावेतौ देवौ नोऽस्माकं दक्षं बलमपसं कर्म च दधाते । पोषयतः । कीदृशौ । कवी । मेधाविनौ । तुविजातौ । बहूनामुपकारकतया समुत्पन्नौ । उरुक्षया । बहुनिवासौ । विप्रो धीर इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु कविर्मनीषीति पठितं । उरु तुवीत्येतौ शब्दौ द्वादशसु बहुनामसु पठितौ । ओजः पाज इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु दक्षो विल्विति पठितं । अपस्शब्दः षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु पठितः । मित्रावरुणा । मित्रशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । वरुणशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । द्वंद्वे देवताद्वंद्वे च पा० ६. २. १४१. । इत्युभावपद्रिष्येते । तुविजातौ । बहूनामुपकारकतया तत्संबंधित्वेन जाताविति षष्ठीसमासे समासांतोदात्तत्वं । चतुर्थीसमासे क्ति क्ते च । पा० ६. २. ४५. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । उरूणां बहूनां क्षयावुरुक्षयौ । क्षि निवासगत्योरिति धातोः क्षियंत्यस्मिन्निति क्षयः । अधिकरण एरच् । पा० ३. ३. ५६. । इत्यच्प्रत्ययांतस्य चित इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते क्षयो निवासे । पा० ६. १. २०१. ।

इत्याद्युदात्तत्वं विहितं। समासे तु समासस्येत्यंतोदात्तत्वं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तमुत्तरपदाद्युदात्तत्वं यद्यपि याथादिस्वरेणांतोदात्तेन बाध्यते तथापि परादिश्छंदसि बहुलं। पा० ६. २. १९९.। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यं। दक्षो दक्षतेरुत्साहकर्मणो घञ्। ञित्त्वादाद्युदात्तः। आप्यते फलमनेनेत्यपः कर्म। आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च। उ० ४. १०९.। इत्यसुन्नंतस्यापसस्पारे इत्यादौ नित्त्वादाद्युदात्तस्याप्यपस्शब्दस्यात्र व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्थो वर्गः ॥

आश्विनस्तृचः प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतौ विनियुक्तः। तथा च सूत्रितं। अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रोऽश्विना यज्वरीरिषः। आ० ४. १५.। इति। तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्पती। पुरुभुजा
चनस्यतं ॥ १ ॥

अश्विना। यज्वरीः। इषः। द्रवत्पाणी इति द्रवत्ऽपाणी।
शुभः। पती इति। पुरुऽभुजा। चनस्यतं ॥ १ ॥

हे अश्विनौ युवामिषो हविर्लक्षणान्यन्नानि चनस्यतं। इच्छतं। भुंजाथामित्यर्थः। यद्यपि चनःशब्दोऽन्नवाची तथापीष इत्यनेन सह नास्ति पुनरुक्तिदोषः। इच्छामुपलक्षयितुं प्रयुक्तत्वात्। वक्तव्यमुवाच। समूलकाषं कषतीत्यादौ यथा पुनरुक्त्यभावस्तद्वत्। कीदृशीरिषः। यज्वरीः। यागनिष्पादिकाः। कीदृशावश्विनौ। द्रवत्पाणी। हविर्ग्रहणाय द्रवद्भ्यां पाणिभ्यामुपेतौ। शुभस्पती। शोभनस्य कर्मणः पालकौ।

पुरुभुजा । विस्तीर्णभुजौ बहुभोजिनौ वा ॥ अश्विना । आमंत्रितस्येति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । यज्वरीः । यागकरणानामप्यन्नानामसिञ्छिनत्तीतिवत् स्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षया सुयजोर्ङ्वनिप् । पा० ३. २. १०३. । इति ङ्वनिप्प्रत्ययः । वनो र च । पा० ४. १. ७. । इति ङीप् । तत्संनियोगेन रेफादेशः । प्रत्ययत्रयस्यानुदात्तौ सुप्पिताविव्यनुदात्तत्वाद्धातुस्वर एवावशिष्यते । इषःशब्दे शसोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । द्रवंतौ धावंतौ पाणी ययोस्तयोः संबोधनं द्रवत्पाणी इति । तस्यामंत्रिताद्युदात्तत्वं न पुनराष्टमिको निघातोऽपादादाविति प्रतिषेधात् । इष इति पूर्वपदस्य सुबामंत्रित इति परांगवद्भावेन मित्रावरुणावृतावृधाविविद्पादादित्वमिति चेत् । न । तत्र सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयात् । इह त्विषो द्रवत्पाणी इत्यनयोः सरस्वतिशुतुद्रिपद्वदसामर्थ्येन प्रयुक्तत्वात् । शुभ इति शुभ शुंभ दीप्तावित्यस्य संपदादित्वाद्भावे क्विबंतस्य षष्ठ्येकवचनं । षष्ठ्याः प्रतिपुत्र । पा० ८. ३. ५३. । इति विसर्जनीयस्य सत्वं । तस्य पती इत्यामंत्रिते परतः परांगवद्भावादामंत्रिताद्युदात्तत्वं । न पुनराष्टमिको निघातः । तस्मिन्कर्तव्ये द्रवत्पाणी इति पूर्वस्यामंत्रितस्यामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन पादादित्वादपादादाविति प्रतिषेधात् ॥ ननु मित्रावरुणावृतावृधाविविवन्नामंत्रिते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवद्भावप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेत् । न । मित्रावरुणपदं हि सामान्यवचनमिति युक्तस्तस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । द्रवत्पाणीपदं तु न तथेति वैषम्यात् । पुरुभुजौ । पुरू विस्तीर्णौ

भुजौ ययोस्तौ। आमंत्रिताद्युदात्तत्वं। सुपां सुलुगिति डादेशः। पुरु वहु भुंजाते इति वा। चनस्यतमित्यत्र चायतेरन्ने ह्रस्वश्च। उ० ४. २०१.। इति चायृ पूजानिशामनयोरित्यस्यासुन्प्रत्यय आकारस्य ह्रस्वे चानुवृत्ते नुडागमे च। उ० ४. १९८.। लोपो व्योर्वलि। पा० ६. १. ६६.। इति यकारलोपे चनस्शब्दोऽन्ननामसु पठितः। तदात्मन इच्छतीति सुप आत्मनः क्यच्। पा० ३. १. ८.। सनाद्यंताः। पा० ३. १. ३२.। इति धातुत्वाल्लोण्मध्यमद्विवचनं। क्यचः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं। शपैकादेशे कृत एकादेश उदात्तेनोदात्तः। पा० ८. २. ५.। इत्युदात्तः। उपर्याख्यातस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे स्वरितत्वं। न च तिङ्ङतिङ इति निघातः। पूर्वस्यामंत्रितस्याविद्यमानवद्भावेन पदादपरत्वात्पादादित्वाद्वा तदप्राप्तेः॥

द्वितीयामृचमाह॥

अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया। धिष्ण्या
वनतं गिरः॥ २॥

अश्विना। पुरुऽदंससा। नरा। शवीरया। धिया।
धिष्ण्या। वनतं। गिरः॥ २॥

अश्विना हे अश्विनौ युवां गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्धियादरयुक्तया बुध्या वनतं। संभजतं। स्वीकुरुतं। कीदृशावश्विनौ। पुरुदंससा। बहुकर्माणौ। षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु दंस इति पठितं। नरा। नेतारौ। धिष्ण्या धार्ष्ट्ययुक्तौ बुद्धिमंतौ वा। कीदृश्या धिया। शवीरया। गतियुक्तया। अप्रतिहतप्रसरयेत्यर्थः॥ अश्विनेत्याद्यामंत्रितचतुष्टयस्य षाष्ठि-

कमामंत्रितादग्रुदात्तत्वं। पादादित्वान्नाष्टमिको निघातः। पुरुदंससेत्यपि हि पादादिरेवामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात्। नामंत्रिते समानाधिकरण इति पूर्वस्य सामान्यवचनत्वेनास्य विशेषवचनत्वेन नाविद्यमानवत्त्वमिति चेत्। न। अश्विशब्दवत्पुरुदंससः शब्दस्याप्यश्विनोरेव रूढ्या प्रयुज्यमानतया सामान्यशब्दत्वात्। सामान्यवचनं नाविद्यमानवदित्युक्तेऽर्थात्परस्य विशेषवचनत्वावगमात्॥ उभयोः सामान्यवचनत्वे पर्यायत्वेन पौनरुक्त्यात्सहाप्रयोग इति चेत्। न। गुणविशेषसंकीर्तनवत्प्रसिद्धानेकनामविशेषसंबंधसंकीर्तनस्यापि स्तुत्युपयोगेन सप्रयोजनत्वान्निःप्रयोजनपुनर्वचनस्यैव पुनरुक्तत्वात्। अश्विपुरुदंसःशब्दयोरेकार्थवृत्तित्वेऽपि पर्यायत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेनासामानाधिकरण्यादपि नाविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेव ह्येकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं॥ अश्विशब्दस्याश्विसंबंधो निमित्तं पुरुदंसःशब्दस्य तु बहुकर्मसंबंध इति प्रवृत्तिनिमित्तभेद इति चेत्। न। तद्धि द्वयं व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं न प्रवृत्तिनिमित्तं। व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापि सामानाधिकरण्याभिधाने वृक्षमहीरुहशब्दयोरपि तथात्वप्रसंगः। अत एव इळे रंतेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुति। एतानि ते अघ्न्ये नामानीत्यत्र सहस्रतमीप्रशंसोपयोगित्वेनेडादिशब्दानामेतानि ते अघ्न्ये नामानीति वचनेन पर्यायाणामप्यनेकविशिष्टनामसंबंधनिबंधस्तुत्यर्थत्वेनैव सहप्रयोगः। स्तुत्युपयोगेनैव व्युत्पत्तिनिमित्तभेदविवक्षायामपि पर्यायत्वेनासामानाधिकरण्यादेव नामंत्रित इति निषेधाभा-

वाद्यामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वपूर्वस्याविद्यमानवत्वात्सर्वेषां षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं। तद्वत्प्रकृते ऽपि कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन्। पा० ४. ३०.। इत्यत ईरन्नित्यनुवृत्तौ बहुलवचनादन्यत्रापीत्यनेन शृ श्रु गताविति धातोरीरन्प्रत्यये कृते सति नित्त्वाच्छ्वीरयाशब्द आद्युदात्तः। धियेत्यत्र साविकाच इति विभक्तिरुदात्ता॥ वनतमित्यत्र शपः पित्त्वाल्लोण्मध्यमद्विवचनस्य लसार्वधातुकत्वाच्च वन षण संभक्ताविति धातूदात्तत्वमेव शिष्यते। न च तिङ्ङतिङ इति निघातः पूर्वामंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात्। गिरः। सुपोऽनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते॥

तृतीयामृचमाह॥

दस्रा युवाकवः सुता नासत्या वृक्तबर्हिषः। आ यातं रुद्रवर्तनी॥ ३॥

दस्रा। युवाकवः। सुताः। नासत्या। वृक्तऽबर्हिषः आ। यातं। रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी॥ ३॥

अत्राश्विनेत्यनुवर्तते। हे अश्विनावायातमस्मिन्कर्मण्यागच्छतं। किमर्थमिति तदुच्यते। सुता युष्मदर्थं सोमा अभिषुताः। तान् स्वीकर्तुमिति शेषः। कीदृशावश्विनौ। दस्रा। शत्रूनामुपक्षयितारौ। यद्वा देववैद्यत्वेन रोगाणामुपक्षयितारौ। अश्विनौ वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः। नासत्या। असत्यमनृतभाषणं। तद्रहितौ। अत्र यास्कः। सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः। सत्यस्य प्रणेताराविताग्रायण इति। रुद्रवर्तनी। रुद्रशब्दस्य रोदनं प्रवृत्तिनिमित्तं। यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति तैत्तिरीयाः। तदस्य्द्रोदयंति तस्माद्रुद्रा इति

वाजसनेयिनः । रुद्राणां शत्रुरोदनकारिणां शूरभटानां वर्तनि-र्मार्गो धाटीरूपो ययोस्तौ रुद्रवर्तनी । यथा शूरा धाटीमुखेन शत्रून् रोदयंति तद्वदेतावित्यर्थः । युवाकव इत्यभिषुतसोमानां विशेषणं । वसतीवरीभिरेकधनाभिश्चाद्भिर्मिश्रिता इत्यर्थः । वृक्तबर्हिषः । वृक्तानि मूलैर्वर्जितानि बर्हींष्यास्तरणरूपाणि येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः । यद्वा भरता इत्यादिष्वष्टस्वृत्विङ्नामसु वृक्तबर्हिष इति । तदानीं तृतीयार्थे प्रथमा । ऋत्विग्भिरभिषुता इत्यन्वयः ॥ दस्रा । आमंत्रितस्येत्याद्युदात्तः । युवाकवः । युमिश्रने । युवंति मिश्रीभवंति वसतीवरीप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैरिति युवाकवः । कटिकुषादिष्वगणितस्यापि यौतेर्बहुलग्रहणात् । उ० ३. ८६. । काकुप्रत्ययः । तस्य कित्त्वेन गुणाभावादुवङादेशः । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । न विद्यतेऽसत्यमनयोरिति नासत्यौ । नभ्राण्नपान्नवेदानासत्येत्यादिना । पा० ६. ३. ७५. । प्रकृतिवद्भावान्नञो नलोपाभावः । पादादित्वेन निघाताभावादामंत्रिताद्युदात्तत्वं । वृक्तबर्हिषः । वृक्तं मूलैर्वर्जितं बर्हिरास्तीर्णं येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण क्तप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । आ इत्यत्रोपसर्गाश्चाभिवर्जं । फि० ४. १२. । इत्युदात्तः । रुद्रवर्तनी । आमंत्रितस्य चेत्यामंत्रितनिघातः ॥

ऐंद्र तृचे प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः । अण्वीभिस्तना पूतासः ॥ ४ ॥

इंद्र । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सुताः । इमे । त्वाऽयवः । अण्वीभिः । तना । पूतासः ॥ ४ ॥

चित्रभानो चित्रदीप्ते हे इंद्रास्मिन्कर्मण्यायाहि। आगच्छ। सुता अभिषुता इमे सोमास्त्वायवस्त्वां कामयमाना वर्तंते। अण्वीभिः। अण्व इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेष्वंगुलिनामस्वराख्य इति पठितं। ऋत्विजामंगुलिभिः सुता इत्यन्वयः। किंच। एते सोमास्तना नित्यं पूतासः पूताः शुद्धा दशापवित्रेण शोधितत्वात्॥ इंद्रशब्दं यास्को बहुधा निर्वक्ति। नि॰ १०. ८.। इंद्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेंदवे द्रवतीति वेंदौ रमत इति वेंद्वे भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः समैंधंस्तदिंद्रस्येंद्रत्वमिति विज्ञायत इदंकरणादित्याग्रायण इदंदर्शनादित्यौपमन्यव इंदतेर्वैश्वर्यकर्मण इंच्छत्रूणां दारयिता वा द्रावयिता वादारयिता च यज्वनामिति। अस्यायमर्थः। दॄ विदारण इति धातुः। इरामन्नमुद्दिश्य तन्निष्पादकजलसिद्धयर्थं दृणाति मेघं विदीर्णं करोतीतींद्रः। डुदाञ् दान इति धातुः। इरामन्नं वृष्टिनिष्पादनेन ददातीतींद्रः। धाञ् पोषणार्थः। इरामन्नं तृप्तिकारणं सस्यं दधाति जलप्रदानेन पुष्णातीतींद्रः। इरामुत्पादयितुं कर्षकमुखेन भूमिं विदारयतीतींद्रः। पूर्वोक्तपोषणमुखेनेरां धारयति विनाशराहित्येन स्थापयतीतींद्रः। इंदुः सोमो वल्लीरसः। तदर्थं यागभूमौ द्रवति धावतीतींद्रः। इंदौ यथोक्ते सोमे रमते क्रीडतीतींद्रः। ञि इंधी दीप्ताविति धातुः। भूतानि प्राणिदेहानिंद्धे जीवचैतन्यरूपेणांतः प्रविश्य दीपयतीतींद्रः। एतदेवाभिप्रेत्य वाजसनेयिन आमनंति। इंधो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः। तं वा एतमिंधं संतमिंद्र इत्याचक्षते।

परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विष इति। तद्यदि-
त्यादिकं ब्राह्मणांतरवाक्यं। तत्रेंद्रविषये निर्वचनमुच्यत
इति शेषः। यद्यस्मात्कारणादेनं परमात्मरूपमिंद्रं देवं प्राणै-
र्वाक्चक्षुरादींद्रियैः प्राणापानादिवायुभिश्च सहितं समैंधन्।
उपासका ध्यानेन सम्यक् प्रकाशितवंतः। तत्तस्मात्कारणा-
दिंद्रनाम संपन्नं। ञिइन्धी दीप्तौ इध्यते दीप्यत इति कर्मणि-
व्युत्पत्तिः। आग्रायणनामको मुनिरिदंकरणादिंद्र इति निर्वचनं
मन्यते। इंद्रो हि परमात्मरूपेणेदं जगत्करोति। औपमन्य-
वनामको मुनिरिदंदर्शनादिंद्र इति निर्वचनमाह। इदमित्या-
परोक्षमुच्यते। विवेकेन हि परमात्मानमापरोक्षेण पश्यति।
एतदेवाभिप्रेत्यारण्यकांडे समाम्नायते। स एतमेव पुरुषं
ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमितीऽ३। तस्मादिदंद्रो नामेदंद्रो
ह वै नाम तमिदंद्रं संतमिंद्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया
इव हि देवा इति। इदि परमैश्वर्यं इति धातुः। स्वमायया
जगद्रूपत्वं परमैश्वर्यं। तद्योगादिंद्रः। अनेनाभिप्रायेण श्रूयते।
इंद्रो मायाभिः पुरुरूप इति। इनशब्दस्येश्वरवाचकस्याकार-
लोपे सति नकारांतमिन्निति पदं भवति। दॄ भय इति धातुः।
स च परमेश्वरः शत्रूणां दारयिता भीषयितेतींद्रः। द्रु गता-
विति धातुः। शत्रूणां द्रावयिता पलायनं प्रापयितेतींद्रः।
यज्वनां यागानुष्ठायिनामादरयिता भयस्य परिहर्ता। एव-
मेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानीति॥ इन्द्रेत्यत्रामंत्रिताद्युदा-
त्तत्वं। आ इत्यत्र निपातत्वेनाद्युदात्तः। चित्रभानो।
पदात्परत्वादामंत्रितनिघातः। त्वामिच्छंतीत्यर्थे युष्मच्छब्दा-
त्सुप आत्मनः क्यच्। पा० ३. १. ८.। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च।

पा० ७. २. ९८.। इति मपर्यंतस्य त्वादेशः। क्याच्छंदसि। पा० ३. २. १७०.। इति क्यजंतादुप्रत्ययः। त्वय्यव इति प्राप्ते युष्मदस्मदोरनादेशे। पा० ७. २. ८६.। इत्यविभक्तावपि हलादौ व्यत्ययेनात्वं। उकारः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः। अणुशब्दः सौक्ष्म्यवाचकस्तद्योगात्प्रकृतेऽंगुलीषु वर्तते। वोतो गुणवचनात्। पा० ४. १. ४४.। इति ङीषि प्राप्ते व्यत्ययेन ङीन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। तना इत्ययं निपातो नित्यमित्यर्थे निपातत्वादाद्युदात्तः। पूतासः। आज्जसेरसुक्। पा० ७. १. ४०.। इत्यसुक्॥

द्वितीयामृचमाह॥

इन्द्रा याहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः। उप ब्रह्माणि वाघतः॥ ४॥

इन्द्र। आ। याहि। धिया। इषितः। विप्रऽजूतः। सुतऽवतः। उप। ब्रह्माणि। वाघतः॥ ४॥

इन्द्र त्वमायाह्यस्मिन्कर्मण्यागच्छ। किमर्थं। वाघत ऋत्विजो ब्रह्माणि वेदरूपाणि स्तोत्राण्युपैतुं। कीदृशस्त्वं। धियास्मदीयया प्रज्ञयेषितः प्राप्तः। अस्मद्भक्त्या प्रेरित इत्यर्थः। विप्रजूतः। यथा यजमानभक्त्या प्रेरितस्तथान्यैरपि विप्रैर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः प्रेरितः। कीदृशस्य वाघतः। सुतावतः। अभिषुतसोमयुक्तस्य॥ केत इत्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु धीरिति पठितं। चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु विप्रो धीर इति पठितं। भरता इत्यादिष्वष्टस्वृत्विङ्नामसु वाघत इति पठितं। इषित इत्यत्र इष गतावित्यस्मान्निष्ठायामिडागमः।

आगमा अनुदात्ताः। पा॰ ३. १. ३. १.। इतीटोऽनुदात्तत्वात् क्तस्वरः शिष्यते। विप्रजूतः। टुवप् बीजतंतुसंतान इति धातोर्ऋज्रेंद्राग्रवज्रविप्रेत्यादिना। उ॰ २. २८.। रन्प्रत्ययांतो विप्रशब्दो निपातितः। निपातनादुपधाया इकारो लघूपधगुणाभावश्च। नित्त्वादाद्युदात्तः। तैर्जूतः प्राप्तः। जू इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः। श्र्युकः किति। पा॰ ७. २. ११.। इतीट्प्रतिषेधः। तृतीया कर्मणि। पा॰ ६. २. ४८.। इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। सुतावतः। छांदसं दीर्घत्वं। मतुपोऽनुदात्तत्वात् क्तप्रत्ययस्वर एव शिष्यते। ब्रह्माणि। नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः। वाघच्छब्द ऋत्विङ्नामसु पठितः। प्रातिपदिकस्वरः॥

तृतीयामृचमाह॥

इन्द्रा याहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः। सुते दधिष्व नश्चनः॥ ६॥

इन्द्र। आ। याहि। तूतुजानः। उप। ब्रह्माणि। हरिऽवः। सुते। दधिष्व। नः। चनः॥ ६॥

हरिशब्द इन्द्रसंबंधिनोरश्वयोर्नामधेयं। हरी इन्द्रस्य रोहितोऽग्नेरिति तदीयाश्वनामत्वेन पठितत्वात्। हे हरिवः। अश्वयुक्तेंद्र त्वं ब्रह्माण्युपैतुमायाहि। कीदृशस्त्वं। तूतुजानः। त्वरमाणः। आगत्य चास्मिन्सुते सोमाभिषवयुक्ते कर्मणि नोऽस्मदीयं चनोऽन्नं हविर्लक्षणं दधिष्व। धारय। स्वीकुर्वित्यर्थः॥ तुतुजानः। तुजेर्लिटि लिटः कानज्वा। पा॰ ३. २. १०६.। इति कानजादेशः। तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य। पा॰ ६. १. ७.। इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं। अभ्यस्तानामादिः।

पा० ६. १. १९९. । इत्याद्युदात्तत्वं । हरिव इत्यत्र हरयोऽस्य संतीति मतुपि छंदसीरः । पा० ८. २. १५. । इति मकारस्य वत्वं । संबुद्धावुगिदचां । पा० ७. १. ७० । इति नुम् । संयोगांतलोपः । पा० ८. २. २३. । नकारस्य मतुवसो रुः संबुद्धौ छंदसि । पा० ८. ३. १. । इति रुत्वं । आष्टमिको निघातः । ब्रह्माणीत्यस्य हरिव इत्यनेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति नियमात्सुबामंत्रितपरांगवद्भावाभावेनामंत्रितनिघाताभावादाद्युदात्तत्वे सत्युपेत्यकारस्य सन्नतरः । दधिष्वेत्यत्र दधातेर्लोटि थास् । थासः से । पा० ३. ४. ८०. ॥ सवाभ्यां वामौ । पा० ३. ४. ९१. । इत्येकारस्य वादेशः । छंदस्युभयथा । पा० ३. ४. ११७. । इति सार्वधातुकार्द्धधातुकसंज्ञयोः सत्योः सार्वधातुकत्वेन शपि । पा० ३. १. ६८. । तस्य श्लौ च द्विर्भावः । पा० ६. १. १०. । आर्द्धधातुकत्वेनेडागमश्च । पा० ७. २. ३५. । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । चनः । चायतेरन्ने ह्रस्वश्च । उ० ४. २०१. । इत्यसुन्नंतः । चकारान्नुडागमे यलोपः ।

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचमो वर्गः ॥

वैश्वदेवतृचे प्रथमामृचमाह ॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत । दाश्वांसो दाशुषः सुतं ॥ ७ ॥

ओमासः । चर्षणिऽधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत । दाश्वांसः । दाशुषः । सुतं ॥ ७ ॥

हे विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषाः । दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य सुतमभिषुतं सोमं प्रत्यागत । आगच्छत ।

ते च देवा ओमासो रक्षकाः । चर्षणीधृतो मनुष्याणां धारकाः। दाश्वांसः फलस्य दातारः॥ मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशति-संख्याकेषु मनुष्यनामसु चर्षणिशब्दः पठितः। अश्विनावि-त्यादिष्वेकत्रिंशत्संख्याकेषु देवविशेषनामसु विश्वे देवाः साध्या इति पठितं। एतामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान्। अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तवंतो दत्तवतः सुतमिति तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते यत्तु किंचिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिंगमिति शाकपूणिः। नि० १२. ४०.। इति। अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यास्कस्य मतं। देवविशेषस्यैवासाधारणं लिंगमिति शाकपूणेर्मतं। अवंती-त्योमासो देवाः। मन्नित्यनुवृत्तावविसिविसिशुषिभ्यः कित्। उ० १. १४२.। इति मन्प्रत्ययः। ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामु-पधायाश्च। पा० ६. ४. २०.। इत्यूट्। मनः कित्त्वेऽपि बाहुलकत्वाद्गुणः। आज्जसेरसुक्। पा०. ७. १. ५०.। इति जसेरसुगागमः। आमंत्रिताद्युदात्तत्वं। चर्षणयो मनुष्यास्ता-न्वृष्टिदानादिना धारयंतीति चर्षणीधृतो देवाः। पूर्वस्या-मंत्रितस्य सामान्यवचनस्य विभाषितं विशेषवचने बहुवचनं। पा० ८. १. ७४.। इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादपादादित्वेन निघातः। नन्वत एव विद्यमानवत्त्वात्सुबामंत्रित इति परां-गवत्त्वे नैकपदीभावात्पदादपरत्वेन कथं निघात इति चेत्। न। वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति वचनात्पदभेदप्रयुक्तस्य निघातस्याप्युपपत्तेः। एकपद्येऽप्याद्युदात्तत्वेऽनुदात्तं पद-मेकवर्जमिति सुतरामेव निघातो भविष्यति। इत्यमेव तर्हि

इत्यपाणी शुभस्पती इत्यत्रापि परांगवत्त्वेनैकपद्यादुत्तरस्य शेषनिघातप्रसंग इति चेत्। न। तत्र परांगवद्भावस्य परेणामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन बाधितत्वात्। इह पुनर्विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमित्यविद्यमानवत्त्वस्य निषेधात्। पूर्वस्याप्यामंत्रितस्य विद्यमानवत्त्वात्परांगवत्त्वं स्वीकृतमिति वैषम्यं। विश्वे। पादादित्वादाद्युदात्तः। गणदेवतावचनत्वाच्च विश्वशब्दो न सर्वशब्दपर्याय इति विशेष्यपरतया सामान्यवचनत्वादोमास इत्यनेन न समानाधिकरण्यं। सामानाधिकरण्ये हि पूर्वस्य पादस्य परांगवद्भावे सति मित्रावरुणावृतावृधावित्यादाविवात्राप्यामंत्रिताद्युदात्तता न स्यात्। विश्वे इत्यस्य विशेषणं देवास इति। दीव्यंतीति देवाः प्रकाशवंतः। नन्ववयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति रूढ एवार्थो देवशब्दस्य ग्राह्यो न यौगिकः। यौगिकत्वे ह्यवयवार्थानुसंधानव्यवधानेन प्रतिपत्तिर्विच्छिन्ना स्यात्। समुदायप्रसिद्धौ तु न विक्षेप इति चेत्। न। समुदायप्रसिद्धौ हि देवशब्दस्य सामान्यपरतया विशेषवचनत्वाभावाद्विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमित्यनेनानिषिद्धत्वाद्विश्वे इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेन शुभस्पती इति पदवद्देवा इत्यस्याप्याद्युदात्तत्वं स्यात्। स्वरानुसारेण च रूढित्यागेनापि देवशब्दस्य योगस्वीकारो युक्त एव। आगत। आगच्छत। बहुलं छंदसीति शपो लुकि सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः। आङः पदात्परत्वान्निघातः। दाश्वांसः। दाशृ दान इत्यस्य क्वसौ दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च। पा० ६. १. १२.। इति निपातनात्क्रादिनियमप्राप्त इडागमो द्विर्वचनं च। पा० ७. २. १३.।

न भवति। प्रत्ययस्वरेण क्वसोरुदात्तत्वं। दाशुष इत्यत्र वसोः संप्रसारणं। पा० ६. ४. १३१.। इति संप्रसारणं। संप्रसारणाच्च। पा० ६. १. १०८.। इति पूर्वरूपत्वं। शासिवसिघसीनां च। पा० ८. ३. ६०.। इति षत्वं।

द्वितीयामृचमाह॥

विश्वे देवासो अप्तुरः सुतमा गंत तूर्णयः। उस्रा इव स्वसराणि॥ ८॥

विश्वे। देवासः। अप्ऽतुरः। सुतं। आ। गंत। तूर्णयः। उस्राःऽइव। स्वसराणि॥ ८॥

विश्वे देवास एतन्नामकगणरूपा देवविशेषाः सुतं सोममागंत। आगच्छंतु। कीदृशाः। अप्तुरः। तत्तत्काले वृष्टिप्रदा इत्यर्थः। तूर्णयः। त्वरायुक्ताः। यजमानमनुग्रहीतुमालस्यरहिता इत्यर्थः। विश्वेषां देवानां सोमं प्रत्यागमन उस्रा इत्यादिदृष्टांतः। उस्राः सूर्यरश्मयः स्वसराण्यहानि प्रत्यालस्यरहिता यथा समागच्छंति तद्वत्। खेदय इत्यादिषु पंचदशसु रश्मिनामसूस्रा वसव इति पठितं। वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्नामसु स्वसराणि घ्रंसो घर्म इति पठितं। तच्च पदं यास्केन व्याख्यातं। स्वसराण्यहानि भवंति स्वयंसारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि सारयति। उस्रा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवतीति॥ देवासः। पचाद्यजंतश्चित्त्वादंतोदात्तः। पा० ३. १. १३४.। अप्तुरः। तुर त्वरणे स्तु विकरणो। तुतुरति त्वरयंतीत्यर्थे क्विप्चेति क्विप्। गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। आगंत। आगच्छंतित्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहुवचनं। बहुलं छंदसीति

शपो लुक्। तस्य तप्तनप्तनथनाश्च। पा॰ ७. १. ४५.। इति तबादेशोऽपित्। पा॰ १. २. ४.। इति प्रतिषेधादङित्त्वादनुनासिकलोपाभावः। तिङ्ङतिङ इति निघातः। ञित्वरा संभ्रम इति धातोस्त्वरंत इति तूर्णयः। निरित्यनुवृत्तौ वह्निश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्। उ॰ ४. ५२.। इति नित्। नित्त्वादाद्युदात्तः। उस्रा इवेत्यत्रेवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नित्यं। सरतीति सरः सूर्यः। पचाद्यच्। स्वः सरो येषां तानि स्वसराण्यहानि। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वशब्द आद्युदात्तः।

तृतीयामृचमाह॥

विश्वे देवासो अस्रिध एहिमायासो अद्रुहः। मेधं जुषंत वह्नयः॥ ९॥

विश्वे। देवासः। अस्रिधः। एहिऽमायासः। अद्रुहः। मेधं। जुषंत। वह्नयः॥ ९॥

विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषा मेधं हविर्यज्ञसंबद्धं जुषंत। सेवंतां। कीदृशाः। अस्रिधः क्षयरहिताः शोषरहिता वा। एहिमायासः सर्वतो व्याप्तप्रज्ञाः। यद्वा सौचीकमग्निमप्सु प्रविष्टमेहि मा यासीरिति यदवोचन् तदनुकरणहेतुकोऽयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति। अद्रुहः। द्रोहरहिताः। वह्नयः। वोढारः। धनानां प्रापयितारः॥ स्रिधः क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्विपि नञा बहुव्रीहिः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तर-

पदांतोदात्तत्वं। एह्निमायासः। ईह चेष्टायां। आ समंतादीहत इत्येह्निः। इन्। उ० ४. ११९.। इति सर्वधातुसाधारण इन्प्रत्ययो नित्त्वादाद्युदात्तः। एह्निर्माया प्रज्ञा येसामिति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अथवा। आङ उदात्तादुत्तरस्येहीति लोण्मध्यमैकवचनस्य तिङ्ङतिङ इति निघात एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः। एहीत्येतत्पदयुक्तं मा यासीरित्यत्र मायेत्यक्षरद्वयं येषां त एह्निमायासः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। अद्रुहः। द्रुह जिघांसायां। संपदादित्वाद्भावे क्विपि। पा० ३. ३. १०८. ९.। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। मेधं। मेधृ संगमे च। मेध्यते देवैः संगम्यत इति मेधं हविः। कर्मणि घञ्। ञित्त्वादाद्युदात्तः। जुषंत सेवंतामित्यर्थे छंदसि लुङ्लङ्लिटः। पा० ३. ४. ६.। इति धातुसंबंधे लङ्। यत उक्तरूपा विश्वे देवा अतो जुषंतेति द्रुहादिधात्वर्थैः संबंधात्। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपि। पा० ६. ४. ७५.। इत्यडागमाभावः। वह्नयः। निरित्यनुवृत्तौ वह्निश्रीत्यादिना विहितस्य निप्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥

सारस्वते तृचे या प्रथमा सान्वारंभणीयेष्टौ सरस्वत्याः पुरोनुवाक्या। तथा दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्यस्मिन्खंडे पावका नः सरस्वती पावीरवी कन्या चित्रायुः। आ० २. ८.। इति सूत्रितं। तामेतामृचमाह॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती। यज्ञं।
वष्टु धियावसुः॥ १०॥

पावका। नः। सरस्वती। वाजेभिः। वाजिनीऽवती।
यज्ञं। वष्टु। धियाऽवसुः॥ १०॥

सरस्वती देवी वाजेभिर्हविर्लक्षणैरन्नैर्निमित्तभूतैः। यद्वा यजमानेभ्यो दातव्यैरन्नैर्निमित्तभूतैर्नोऽस्मदीयं यज्ञं वष्टु। कामयतां कामयित्वा च निर्वहत्वित्यर्थः। तथा चारण्यककांडे श्रुत्यैव व्याख्यातं। यज्ञं वष्ट्विति यदाह यज्ञं वहत्वित्येव तदाहेति। कीदृशी सरस्वती। पावका। शोधयित्री। वाजिनीवती। अन्नवत्क्रियावती। धियावसुः। कर्मप्राप्यधननिमित्तभूता। वाग्देवतायास्तथाविधं धननिमित्तत्वमारण्यककांडे श्रुत्या व्याख्यातं। यज्ञं वष्टु धियावसुरिति। वाग्वै धियावसुरिति। श्येनः सोम इत्यादिषु पंचविंशत्संख्याकेषु देवताविशेषवाचिषु पदेषु सरमा सरस्वतीति पठितं। एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे। पावका नः सरस्वत्यन्नैरन्नवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः। नि० ११. २६.। इति॥ पवनं पावः शुद्धिस्तं कायतीति पावका। कै गै रै शब्दे। आतोऽनुपसर्गे कः। पा० ३. २. ३.। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनांतोदात्तत्वं। यद्वा। पुनातीत्यर्थे ण्वुलि प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप। पा० ७. ३. ४४.। इतीत्वस्याभावोऽंतोदात्तत्वं च छांदसं द्रष्टव्यं। सरःशब्दः सर्तेरसुन्नंतत्वादाद्युदात्तः। मतुब्ङीपोः पित्त्वादनुदात्तत्वं। वाजेभिः। वाजशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः। स च वृत्करणत्वादाकृतिगणः। वाजोऽन्नमास्विति वाजिन्यः क्रियाः। अत इनिठनौ। पा० ५. २. ११५.। इतीनिप्रत्ययः। ताः क्रिया यस्याः संति सा सरस्वती वाजिनीवती। छंदसीर इति मतुपो वत्वं। मतुब्ङीपोः पित्त्वेनानुदात्तत्वादिनेः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव शिष्यते। यज्ञं। यजयाचेत्यादिना। पा० ३. ३. ९०.। नङ्प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। वष्टु। वश कांतौ। कांति-

रभिलाषः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । निघातः ॥ धियावसुः । धिया कर्मणा वसु यस्याः सकाशाद्भवति सा धियावसुः । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति विभक्तिस्वर एव शिष्यते । छांदसस्तृतीयाया अलुक् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

चोदयित्री सूनृतानां चेतंती सुमतीनां । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ११ ॥

चोदयित्री । सूनृतानां । चेतंती । सुऽमतीनां । यज्ञं । दधे । सरस्वती ॥ ११ ॥

या सरस्वती सेयमिमं यज्ञं दधे । धारितवती । कीदृशी । सूनृतानां प्रियाणां सत्यवाक्यानां चोदयित्री प्रेरयित्री । सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठातॄणां चेतंती । तदीयमनुष्ठेयं ज्ञापयंती ॥ चोदयित्री । चुद प्रेरणे । ण्यंतात्तृच् । चित्त्वादंतोदात्तः । ऋन्नेभ्यो ङीप् । पा० ४. १. ५. । इति ङीप् । तस्योदात्तयणो हल्पूर्वात् । पा० ६. १. १७४. । इत्युदात्तत्वं । सूनृतानां । ऊन परिहाण इत्यतः क्विप्चेति क्विपि सूतरामूनयत्यप्रियमिति सून् इति प्रियमुच्यते । तच्च तदृतं सत्यं चेति सूनृतं । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चेतंती । चिति संज्ञाने । अत्र शपो ङीपश्च पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्चादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वं । धात्वंतस्वर एव शिष्यते । सुमतिशब्दस्य मतुपि ह्रस्वान्नुडिति नामन्यतरस्यां । पा० ६. १. १७७. । इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना । धियो विश्वा वि राजति ॥ १२ ॥

महः । अर्णः । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना । धियः । विश्वाः । वि । राजति ॥ १२ ॥

द्विविधा हि सरस्वती विग्रहवद्देवता नदीरूपा च । तत्र पूर्वाभ्यामृग्भ्यां विग्रहवती प्रतिपादिता । अनया तु नदीरूपा प्रतिपाद्यते । तादृशी सरस्वती केतुना कर्मणा प्रवाहरूपेण महो अर्णः प्रभूतमुदकं प्रचेतयति । प्रकर्षेण ज्ञापयति ॥ किंच । स्वकीयेन देवतारूपेण विश्वा धियः सर्वाण्यनुष्ठातृ-प्रज्ञानानि विराजति । विशेषेण दीपयति । अनुष्ठानविषय-बुद्धीः सर्वदोत्पादयतीत्यर्थः । सरस्वत्या द्विरूपत्वं यास्को दर्शयति । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवंतीति । एकशतसंख्याकेषूदकनामस्वर्णः क्षोद इति पठितं । एतामृचं यास्को व्याचष्टे । महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञाना-न्यभिविराजति । नि०. ११. २७. । इति । महो अर्णः । महदिति तकारस्य व्यत्ययेन सकारः । तस्य रुत्वोत्वगुणाः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । एङः पदांतादति । पा० ६. १. १०९. । इति पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृत्यांतःपादमव्यपरे । पा० ६. १. ११५. । इति प्रकृतिभावः । अर्त्तेरत्यर्णः । उदके नुट् च । उ० ४. १९८. । इत्यसुन्प्रत्ययो नुडागमश्च । केतुना । प्राति-पदिकस्वरेणांतोदात्तः । विश्वाः । विश्वशब्दः क्वन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षष्ठो वर्गः ॥

॥ इति प्रथममंडले प्रथमोऽनुवाकः ॥

प्रथमे मंडले द्वितीयानुवाके चत्वारि सूक्तानि। तत्र सुरूपेत्यादिकं दशर्चं प्रथमं सूक्तं सुरूपकृत्नु दशेत्यनुक्रांतत्वात्। पूर्ववन्मधुच्छंदसो गायत्रस्य चानुवृत्तेस्ते एवर्षिच्छंदसी। इंद्रं पृच्छेति चतुर्थ्यामृचि लिंगदर्शनादिंद्रो देवता। अभिप्लवषडहे ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने स्तोमवृद्धावावापार्थानि सुरूपकृत्नुमूतय इत्यादीनि षट् सूक्तानि। सूत्रितं चाभिप्लवपृष्ठ्याहानीति खंडे ब्रह्मणाच्छंसिनः सुरूपकृत्नुमूतय इति षट् सूक्तानि। आ० ७. ५.। इति॥ आद्यानि त्रीणिसूक्तानि महाव्रते निष्केवल्य औष्णिहतृचाशीतौ शस्तव्यानि। उक्तं च शौनकेन। सुरूपकृत्नुमूतय इति त्रीण्येंद्र सानसिं रयिमिति सूक्ते इति॥ चतुर्विंशेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरूपकृत्नुमूतय इति वैकल्पिक स्तोत्रियस्तृचः। होत्रकाणामिति खंडे मदे मदे हि नो ददिः सुरूपकृत्नुमूतये। आ० ७. ४.। इति सूचितत्वात्॥ अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे सुरूपकृत्नुमूतय इति धाय्या। सुरूपकृत्नुमूतये तत्त्वन्नृयमिति सूत्रितत्वात्। तामेतां सूक्तगतां प्रथमामृचमाह॥

सुरूपकृत्नुमूतये सुदुघामिव गोदुहे। जुहूमसि द्यवि-
द्यवि ॥ १ ॥

सुरूपऽकृत्नुं। ऊतये। सुदुघांऽइव। गोऽदुहे।
जुहूमसि। द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपकृत्नुं शोभनरूपोपेतस्य कर्मणः कर्तारमिंद्रमूतयेऽस्मद्रक्षार्थं द्यवि द्यवि प्रतिदिनं जुहूमसि। आह्वयामः

आह्वाने दृष्टांतः। गोदुहे गोधुगर्थं सुदुघामिव सुष्टु दोग्ध्रीं गामिव। यथा लोके गोर्यो दोग्धा तदर्थं तस्याभिमुख्येन दोहनीयां गामाह्वयति तद्वत्। वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्व-हर्नामसु द्यवि द्यवीति पठितं॥ सुरूपकृत्नुं। करोतीति कृत्नुः। कृहनिभ्यां क्नुः। उ० ३. ३०.। कित्त्वाद्गुणाभावः। तकारोपजनश्छांदसः। समासांतोदात्तः। ऊतये। अवतेर्धा-तोरुदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च। पा० ३. ३. ९७.। इति क्तिन्नुदात्तो निपातितः। सुदुघां। सुष्टु दुग्ध इति सुदुघा। दुहः कब्घश्च। पा० ३. २. ७०.। इति कप्प्रत्ययो हकारस्य च घकारः। कित्त्वाद्गुणाभावः। कपः पित्त्वादनु-दात्तत्वे धातुस्वरेणोकार उदात्तः। सुशब्देन गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरः। इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेतीवसमासे स एव। गां दोग्धीति गोधुक्। सत्सूद्विषेत्यादिना। पा० ३. २. ६१.। क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। जुहूमसि। ह्वयतेर्लडुत्तमपुरुष-बहुवचने बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। पा० २. ४. ७६.। अभ्यस्तस्य च। पा० ६. १. ३३.। इत्यभ्यस्तकारणस्य ह्वयतेः प्रागेव द्विर्वचनात्संप्रसारणं। संप्रसारणाच्च। पा० ६. १. १०८.। इति परपूर्वत्वं। हलः। पा० ६. ४. २.। इति दीर्घः। ततः श्लाविति द्विर्वचनं। अभ्यासस्य ह्रस्वः। पा० ७. ४. ५९.। चुत्वजश्त्वे। पा० ७. ४. ६२. ८. ४. ५४.। इदंतो मसिः। पा० ७. १. ४६.। इतोकारागमः। प्रत्ययस्वरेण मकारस्यो-दात्तत्वं। द्यवि द्यवि। द्योशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। नित्यवीप्सयोः। पा० ८. १. ४.। इति द्विर्भावः। तस्य

परमाम्रेडितं । पा॰ ८. १. २. । अनुदात्तं च । पा॰ ८. १. ३. । इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

उप नः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिब । गोदा इद्रेवतो मदः ॥ २ ॥

उप । नः । सवना । आ । गहि । सोमस्य । सोमऽपाः । पिब । गोऽदाः । इत् । रेवतः । मदः ॥ २ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातरिंद्र सोमं पातुं नोऽस्मदीयानि सवना त्रीणि सवनानि प्रत्युप समीप आगहि । आगच्छ । आगत्य च सोमस्य सोमं पिब । रेवतो धनवतस्तव सहो हर्षो गोदा इत् । गोप्रद एव । त्वयि हृष्टे सत्यस्माभिर्गावो लभ्यंत इत्यर्थः ॥ उप । निपातत्वादाद्युदात्तः । सवना । सूयते सोम एष्विति सवनानि । अधिकरणे ल्युट् । पा॰ ३. ३. ११७. । सुपो डादेशश्छिलोपश्च । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं । गहि । गमेर्बहुलं छंदसीति शपो लुक् । हेर्ङित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा॰ ६. ४. ३७. । मकारलोपः । अतो हेः । पा॰ ६. ४. १०५. । इत्याभाच्छास्त्रीये लुकि कर्तव्येऽसिद्धवदत्राभात् । पा॰ ६. ४. २२. । इत्याभाच्छास्त्रीयो मकारलोपऽसिद्धवद्भवति । सोमपाः । आमंत्रितस्य चेति निघातः । तस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि पूर्वापेक्षया तिङ्ङतिङ इति पिबेत्यस्य निघातः । न च पूर्वस्यापि परांगवद्भावेनाविद्यमानवत्त्वं । असामर्थ्येन तदभावात् । गां ददातीति गोदाः । क्विप्च । पा॰ ६. २. ८६. । इति क्विपं परमपि सरूपं बाधित्वा प्रतिपदविधित्वादातो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च । पा॰ ३. २. ७४. ।

इति विच। क्विपि हि घुमास्थेत्यादिना। पा० ६. ४. ६६.। धातोराकारस्येत्वं स्यात्। रेवान्। रयिर्धनमस्यास्तीति मतुप्। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्। पा० ६. १. १७६.। इति मतुबुदात्तः। छंदसीरः। पा० ८. २. १५.। इति वत्वं। रयेर्मतौ बहुलं छंदसि। पा० ६. १. ३७. २.। इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे गुणश्च। मदः। मदोऽनुपसर्गे। पा० ३. ३. ६७.। इत्यप्। पित्त्वादनुदात्तः॥

तृतीयामृचमाह॥

अथा ते अंतमानां विद्याम सुमतीनां। मा नो अति
ख्य आ गहि॥ ३॥

अथ। ते। अंतमानां। विद्याम। सुऽमतीनां। मा।
नः। अति। ख्यः। आ। गहि॥ ३॥

अथ सोमपानानंतरं हे इंद्र ते तवांतमानामंतिकतमानामतिशयेन समीपवर्तिनां सुमतीनां शोभनमतियुक्तानां शोभनप्रज्ञानां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा विद्याम। वयं त्वां जानीयाम। यद्वा। सुमतीनां शोभनबुद्धीनां कर्मानुष्ठानविषयाणां लाभार्थमित्यध्याहारः। बुद्धिलाभाय त्वां स्मरेमेत्यर्थः। त्वमपि नोऽति मा ख्यः। अस्मानतिक्रम्यान्येषां त्वत्स्वरूपं मा प्रकथय। किंत्वागह्यस्मानेवागच्छ॥ अथेति निपात आद्युदात्तः। निपातस्य चेति दीर्घत्वं। अंतमानां। अतिशयेनांतिका इत्यतिशायने तमप्। पा० ५. ३. ५५.। तमे तादेश्च। पा० ६. ४. १४९. ५.। इति तादिलोपः। अंतोऽस्यास्तीत्यंतिकं समीपः। अत इनिठनाविति ठन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। दूरोत्कर्षस्य ह्यवसानं नास्ति। सामीप्योत्कर्षस्यपुनर्यो यस्य

समीपः स एव तस्मात इत्यंतवत्त्वात्समीपमंतिकमुच्यते। विद्याम। येत्तेलिंङि यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च। पा° ६. ४. १०३.। इति यासुडुदात्तः। पादादित्वात्तिङ्ङतिङ इति न निघातः। सुमतीनां। मतिशब्दे क्तिन्‌तेऽपि मंत्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः। पा° ३. ३. ९६.। इतीकार उदात्तः। शोभना मतिर्येषां ते सुमतय इति। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादेन नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तः। शोभना मतयः सुमतय इति कर्मधारयेऽप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्ततैव। अतो मतुपि ह्रस्वादंतोदात्ताच्च सुमतिशब्दात्परस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं। ख्यः। ख्या प्रथन इत्यस्य लुङि सिप्यस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्। पा° ३. १. ५२.। इति च्लेरङादेशः। आतो लोप इटि च। पा° ६. ४. ६४.। इत्याकारलोपः। इतश्च। पा° ३. ४. १००.। इतीकारलोपो रुत्वविसर्गौ। न माङ्योगे। पा° ६. ४. ७४.। इत्यडभावः। गहि। गमेर्बहुलं छंदसीति शपो लुकि ह्रेङित्त्वादनुदात्तोपदेशेति मकारलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति लुक् न भवति॥

चतुर्थीमृचमाह॥

परेहि विग्रमस्तृतमिंद्रं पृच्छा विपश्चितं। यस्ते सखिभ्य आ वरं॥ ४॥

परा। इहि। विग्रं। अस्तृतं। इंद्रं। पृच्छ। विपःऽचितं। यः। ते। सखिऽभ्यः। आ। वरं॥ ४॥

अत्र यजमानं प्रति होता ब्रूते। हे यजमान त्वमिंद्रं परेहि। इंद्रस्य समीपे गच्छ। गत्वा च विपश्चितं मेधाविनं होतारं मां पृच्छ। असौ होता सम्यक् स्तुतवान्न वेत्येवं प्रश्नं कुरु। य इंद्रस्ते तव यजमानस्य सखिभ्य ऋत्विग्भ्यो वरं श्रेष्ठं धनं पुत्रादिकमा समंतात्प्रयच्छतीति शेषः। तादृश-मिंद्रमिति पूर्वत्रान्वयः। पुनरपि कीदृशं। विग्रं। मेधाविनं। अस्तृतं। अहिंसितं। विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु विग्रविपश्चिच्छब्दौ पठितौ॥ विग्रं। वृषा-दित्वादाद्युदात्तः। अस्तृतं। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। इंद्र-शब्द ऋज्रेंद्राग्रेत्यादिना रन्। निस्त्वादाद्युदात्तः। सखिभ्यः। समाने ख्यश्चोदात्तः। उ॰ ४, १३८.। इति समान उपपदे ख्यातेरिण्। डिदित्यनुवृत्तेस्तस्य डित्त्वाट्टिलोपश्च। पा॰ ६. ४. १४३.। तत्संनियोगेन यलोपः। उपपदस्योदात्तत्वं। समानस्य छंदस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु। पा॰ ६. ३. ८४.। इति सभावः। अतः सखिशब्द आद्युदात्तः। व्रियत इति वरः। ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च। पा॰ ३. ३. ५८.। इत्यप्। तस्य पित्त्वा-द्धातुस्वर एव॥

पंचमीमृचमाह॥

उत ब्रुवंतु नो निदो निरन्यतश्चिदारत। दधाना इंद्र

इद्दुवः॥ ५॥

उत। ब्रुवंतु। नः। निदः। निः। अन्यतः। चित्।

आरत। दधानाः। इंद्रे। इत्। दुवः॥ ५॥

नोऽस्माकं संबंधिन ऋत्विज इति शेषः। ते ब्रुवंतु। इंद्रं स्तुवंतु। उत। अपि च हे निदो निंदितारः पुरुषा निरारत।

इतो देशान्निर्गच्छत। अन्यतश्चित्। अन्यस्मादपि देशान्नि-र्गच्छत। कीदृशा ऋत्विजः। इंद्रे दुवः परिचर्यां दधानाः। कुर्वाणाः। इच्छब्दोऽवधारणे। सर्वदा परिचर्यां कुर्वंत एव तिष्ठंत्वित्यर्थः॥ निदंतीति निदः। निदि कुत्सायां। क्विपि नुमभावश्छांदसः। सुपोऽनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः। आमंत्रितत्वे-ऽपि वाक्यांतरत्वेन स्ववाक्यगतपदादपरत्वान्न निघात इत्या-द्युदात्तत्वमेव। अन्यतः। लितीति प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वं। चिदित्यपिशब्दार्थे। तेन न केवलमितः। इतो निर्गत्यान्य-तोऽपि निर्गच्छतेति गम्यते। स एष धात्वर्थयोः संबंध आर्तेलि लुङा द्योत्यते। स हि धातुसंबंधाधिकारे विधीयते। आरत। अत्रैश्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे लुङ्। मध्यमबहु-वचनस्य तादेशः। सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च। पा° ३. १. ५६.। इति च्लेरङादेशः। ऋदृशोऽङि गुणः। पा° ७. ४. १६.। इति गुणः। आडागमः। दधानाः। शानचश्चित्त्वात्प्राप्तमंतो-दात्तं बाधित्वा परत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। दुवः परिचर्या। इरज्यतीत्यादिषु दुवस्यतीति पाठात्। नब्वि-षयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तमो वर्गः॥

सुरूपेतिसूक्ते षष्ठीमृचमाह॥

उत नः सुभगाँ अरिर्वोचेयुर्दस्म कृष्टयः। स्यामेदिंद्रस्य शर्मणि॥ ६॥

उत। नः। सुऽभगान्। अरिः। वोचेयुः। दस्म। कृष्टयः। स्याम। इत्। इंद्रस्य। शर्मणि॥ ६॥

हेंद्रस्य शत्रूणामुपक्षयितरिंद्र त्वदनुग्रहादरिरुत शत्रवोऽपि नोऽस्मान् सुभगान् शोभनधनोपेतान्वोचेयुः । उच्यासुः । कृष्टयो मनुष्या अस्मिन्मित्रभूता वदंतीति किमु वक्तव्यमिति शेषः । ततो धनसंपन्ना वयमिंद्रस्य शर्मणींद्रप्रसादलब्धे सुखे स्यामेत् । भवेमैव । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु रयिः क्षत्रं भग इति पठितं । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु कृष्टय इति पठितं ॥ उत । एवमादीनामंतः । फि० ४. १२. । इत्यंतोदात्तः । सुभगान् । भगशब्दस्य क्रत्वादिषु पाठान्नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाधित्वा क्रत्वादयश्च । पा० ६. २. ११८. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । संहितायां दीर्घादटि समानपादे । पा० ८. ३. ९. । इति नकारस्य रुत्वं । भोभगो । पा० ८. ३. १७. । इति यत्वं । लोपः शाकल्यस्य । पा० ८. ३. १९. । इति यलोपः । तस्यासिद्धत्वान्न पुनः संधिकार्यं । आतोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. इत्याकारस्य सानुनासिकता । अरिः । वचनव्यत्ययः । अच इः । उ० ४. १४० । इतीप्रत्ययांतः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । वोचेयुः । उच्यासुः । वच परिभाषणे इत्यस्मादाशीर्लिङि झेर्जुसादेशे । पा० ३. ४. १०८. । लिङ्याशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. । इत्यङ्प्रत्यये वच उम् । पा० ७. ४. २०. । इत्युमागमः । गुणः । किदाशिषि । पा० ३. ४. १०४. । इति यासुट् । छंदस्युभयथा । पा० ३. ४. ११७. । इति लिङादेशस्य सार्वधातुकत्वाल्लिङः सलोपोऽनंत्यस्य । पा० ७. २. ७९. । इति सकारलोपः । अतो येयः । पा० ७. २. ८० । आद्गुणः । पा० ६. १. ८७. । अङोऽदुपदेशत्वाल्लसार्वधातुकस्वरेण लिङोऽनु-

दात्तत्वं । अङ्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । तेन सहैकारस्य गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । दस्म । दसु उपक्षये इत्यस्मादंतर्भावितण्यर्थादिषियुधींधिदसिश्याधूसूभ्यो मक् । उ० १. १४३. । पदात्परत्वादामंत्रितनिघातः । कृष्टयः । क्तिच्क्तौ च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. । इति क्तिचि मनुष्यनामत्वाच्चित इत्यंतोदात्तः । स्याम । अस भुवि । श्नसोरल्लोपः । पा० ६. ४. १११. । यासुट उदात्तत्वं । पादादित्वादनिघातः । शर्मणि । शॄ हिंसायां । हिनस्ति दुःखमिति शर्म । अन्येभ्योऽपि दृश्यंते । पा० ३. २. ७५. । इति मनिन् । नेड्वशि कृति । पा० ७. २. ८. । इतीट्प्रतिषेधः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

एमाशुमाशवे भर यज्ञश्रियं नृमादनं पतयन्मंदयत्सखं ॥ ७ ॥

आ । ईं । आशुं । आशवे । भर । यज्ञऽश्रियं । नृऽमादनं ।
पतयत् । मंदयत्ऽसखं ॥ ७ ॥

ईमिति निपात इदंशब्दार्थे वर्तते । हे यजमान । आशवे कृत्स्नसोमयागव्याप्तायेंद्राय । ईमाभर । इमं सोममाहर । कीदृशं सोमं । आशुं । सवनत्रयव्याप्तं । यज्ञश्रियं । यज्ञस्य संपद्रूपं । नृमादनं । नृणामृत्विग्यजमानानां हर्षहेतुं । पतयत् । पतयंतं । कर्माणि प्राप्नुवंतं । मंदयत्सखं । यइंद्रो मंदयति यजमानान् हर्षयति तस्मिन्निंद्रे सखिभूतोऽयं सोमः । तत्प्रीतिहेतुत्वात्तृप्तिहेतुत्वाद्वा ॥ आशुं । कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् । उ० १. १. । इत्युण् । प्रत्ययस्वरः । आशवे । पूर्ववत् । यज्ञश्रियं । समासस्येत्यंतोदात्तः । माद्यंतेऽनेनेति मादनः । करणाधिकरणयोश्च । पा० ३. ३. ११७. । इति

ल्युट्। तस्य लित्त्वात्पूर्वं आकार उदात्तः। गतिकारकोपपदात्कृदिति स एव शिष्यते। पतयत्। पतेरदंतस्य चौरादिको णिच्। पा॰ ३. १.२५.। अतो लोपः। पा॰ ६. ४. ४८.। तस्य स्थानिवत्त्वादुपधाया वृद्ध्यभावः। पा॰ ७. २. ११६.। लटः शत्रादेशः। तस्य छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वेन शबभावाददुपदेशादिति निघाताभावेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव भवति। आर्द्धधातुकत्वेऽपि सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति णेरनिटि। पा॰ ६. ४. ५१.। इति णिलोपाभावः। सुपां सुलुगित्यमो लुक्। न लुमता। पा॰ १. १. ६३.। इति प्रत्ययलक्षणनिषेधादुगिदचां। पा॰ ७. १. ७०.। इति न नुम्। एवं मंदयच्छब्दोऽंतोदात्तः। मंदयतींद्रं सखा। सप्तमीति योगविभागात्समासः। तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृत्राणामभवः। प्रावो वाजेषु वाजिनं ॥ ८ ॥

अस्य। पीत्वा। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। घनः। वृत्राणां। अभवः। प्र। आवः। वाजेषु। वाजिनं ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्तेंद्र त्वमस्य सोमस्य संबंधिमंशं पीत्वा वृत्राणां वृत्रनामकासुरप्रमुखानां शत्रुणां घनोऽभवः। हंताभूः। ततो वाजेषु संग्रामेषु वाजिनं संग्रामवंतं स्वभक्तं प्रावः। प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ अस्येतीदंशब्देन प्रयोगसमये पुरोदेशस्थः सोमो निर्दिश्यते न तु पूर्वप्रक्रांतः सोमः परामृश्यते। अतोऽनन्वादेशत्वान्नाचेदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ। पा॰ २.

४. ३२.। इत्यशादेशः। अतो न सर्वानुदात्तत्वं किंतु त्यदाद्यत्वं। पा० ७. २. १०२.। हलि लोपेऽकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्त इत्यंतोदात्तादित्यनुवृत्तावूडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः। पा० ६. १. १७१.। इति विभक्तिरुदात्ता। पीत्वा। पिबतेः क्त्वाप्रत्यये घुमास्थादिनेत्वं। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। असामर्थ्यान्न परामंत्रितांगवद्भावः। घनः। मूर्त्तौ घनः। पा० ३. ३. ७७.। इति हंतेर्धातोः काठिन्येऽप्प्रत्ययः। तदस्यास्तीत्यर्शआदित्वादजंतः। चित्त्वादंतोदात्तः। वाजेषु। वृषादित्वादाद्युदात्तः। वाजिनं। इतिप्रत्ययस्वरः॥

नवमीमृचमाह॥

तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो। धनानामिंद्र सातये॥ ९॥

तं। त्वा। वाजेषु। वाजिनं। वाजयामः। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। धनानां। इंद्र। सातये॥ ९॥

हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्त यद्वा बहुप्रज्ञानयुक्तेंद्र धनानां सातये संभजनार्थं वाजेषु युद्धेषु वाजिनं बलवंतं त्वा पूर्वमंत्रोक्तगुणयुक्तं त्वां वाजयामः। अन्नवंतं कुर्मः। रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संग्रामनामसु पौंस्ये महाधने वाजेऽज्मन्निति पठितं। अष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामस्वंधो वाजः पाज इति पठितं। उरु तुवीत्यादिषु द्वादशसु बहुनामसु शतं सहस्रमिति पठितं। अपोऽप्न इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शक्म क्रतुरिति पठितं। केतः केतुरित्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु क्रतुरसुरिति पठितं॥ त्वा। अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः। वाजेषु वज व्रज गतौ।

वाजयति गमयति शरीरनिर्वाहमनेनेति वाजो बलमन्नं वा। पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । इत्यधिकारे हलश्च । इति करणे घञ्। तत्र जित्स्वरस्यापवादे कर्षात्वतः। पा० ६. १. १५९.। इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते तस्याप्यपवादत्वेन वृषादीनां च। पा० ६. १. २०३.। इत्याद्युदात्तत्वं। वाजयामः। वाजोऽस्यास्तीति वाजवान्। तं कुर्म इत्यर्थे तत्करोति। पा० ३. १. २१.। तदाचष्टे। पा० ३. १. २५.। इति णिच्। इष्ठवत्णौ प्रातिपदिकस्य। पा० ६. ४. १५५. १.। इति तस्मिन्परत इष्ठवद्भावाद्विन्मतोर्लुक्। पा० ५. ३. ६५.। इति मतुपो लुक्। टेः। पा० ६. ४. १५५.। इत्यकारलोपः। णिचश्चित्वादंतोदात्तत्वं। शपः पित्वेनानुदात्तत्वं। लसार्वधातुकस्वरेणाख्यातस्याप्यनुदात्तत्वं। पादादित्वात्तिङ्ङतिङ इति न निघातः। शतक्रतो। आमंत्रितनिघातः। धनानां। नामन्यतरस्यां। इति विभक्तेरुदात्तत्वं। सातये। सनोतेः क्तिच्क्तौ च संज्ञायां। इति क्तिच्। तत्र जनसनखनां सञ्झलोः। इत्यात्वं। क्तिच्प्रत्ययान्तस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः। सातये। उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेति क्तिन्नुदात्तः॥

दशमीमृचमाह॥

यो रायोऽवनिर्महान्त्सुपारः सुन्वतः सखा। तस्मा इंद्राय गायत॥ १०॥

यः। रायः। अवनिः। महान्। सुऽपारः। सुन्वतः। सखा। तस्मै। इंद्राय। गायत॥ १०॥

य इंद्रो रायो धनस्यावनी रक्षकः स्वामी वा तस्मा इंद्राय गायत। हे ऋत्विजस्तत्प्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत। कीदृश इंद्रः। महान्। गुणैरधिकः। सुपारः। सुष्ठु कर्मणः पूरयिता। सुन्वतो यजमानस्य सखा सखिवत्प्रियः॥ रायः। ऊडिदंप-

दाद्यप्पुम्नैद्युभ्य इति विभक्तेरुदात्तत्वं। अर्वाभिः। अव रक्षणगतिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिंगनहिंसादहनभाववृद्धिषु चेत्यस्मादर्तिस्तृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः। उ° २. ९८.। इत्यनिः। प्रत्ययाद्युदात्तत्वं। सुपारः। पॄ पालनपूरणयोरित्यस्माण्णिजंतात्कर्तरीत्यनुवृत्तौ। पा° ३. १. ६८.। पचाद्यच्। पा° ३. १. १३४.। चित इत्यंतोदात्तः। सुन्वतः। शतुरनुमो नद्यजादी। पा° ६. १. १७३.। इति विभक्तिरुदात्ता। सखा। समाने ख्यस्योदात्तः। उ° ४. १३८.। इतीण्प्रत्ययांतः। तत्संनियोगेन यलोपः। सशब्दस्य चोदात्तः। डित्त्वाट्टिलोपः। तस्मै। आदिरित्यनुवृत्तौ त्यजितनियजिभ्यो डित्। उ° १. १३०.। इति तनोतेरदिप्रत्ययः। डित्त्वाट्टिलोपे प्रत्ययस्वरेण तच्छब्द उदात्तः। त्यदाद्यत्वं। एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः। सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरिति विभक्तेरुदात्तत्वप्राप्तौ प्रथमैकवचनेऽवर्णांतत्वान्न गोश्वन्साववर्ण। पा° ६. १. १८२.। इति निषेधः। इंद्राय। इंद्रशब्दो रन्प्रत्ययांतो निपातितः। नित्त्वादाद्युदात्तः। कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानं। पा° १. ४. ३२.। इत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यं। वा° १. ४. ३२. १.। इति वचनाद्दानक्रियया प्राप्यत्वात्संप्रदानत्वेन चतुर्थी॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टमो वर्गः॥

आ त्वेति द्वितीयं सूक्तं दशर्चं। सुरूपकृत्नुं दशेत्यनुवृत्तावा तु यंजंतीत्येवमनुक्रांतत्वात्। ऋषिच्छंदोदेवताविनियोगाः पूर्ववत्। विशेषविनियोगस्तु। अतिरात्रे तृतीयपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे स्तोत्रियोऽयं तृचः। अतिरात्रे पर्या-

त्याणामिति खंड आ त्वेता निषीदत। आ० ६. ४.। इत्युक्तत्वात्। तत्र प्रथमामृचमाह॥

आ त्वेता नि षीदतेंद्रमभि प्र गायत। सखायः स्तोमवाहसः॥ १॥

आ। तु। आ। इत्। नि। सीदत। इंद्र। अभि। प्र। गायत। सखायः। स्तोमऽवाहसः॥ १॥

तुशब्दः क्षिप्रार्थो निपातः। द्वाभ्यामाङ्भ्यामान्वेतुमितशब्दोऽभ्यसनीयः। हे सखाय ऋत्विजः क्षिप्रमस्मिन्कर्मण्यागच्छतागच्छत। आदरार्थोऽभ्यासः। आगत्य च निषीदत। उपविशत। उपविश्य चेंद्रमभिप्रगायत। सर्वतः प्रकर्षेण स्तुत। कीदृशाः सखायः। स्तोमवाहसः। त्रिवृत्पंचदशादिस्तोमानस्मिन्कर्मणि वहंति। प्रापयंति॥ आ। निपातत्वादाद्युदात्तः। इत। इण् गतौ। द्व्यचोऽतस्तिङः। पा० ६. ३. १३५.। इति संहितायां दीर्घत्वं। नि। निपातत्वादाद्युदात्तः। सीदत। पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृशीत्यादिना। पा० ७. ३. ७८.। सदेः सीदादेशः। सदेरप्रतेः। पा० ८. ३. ६६.। इति संहितायां षत्वं। अभि। उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वचनात्प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं। स्तोमवाहसः। अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिणीभ्यो मन्। उ० १. १३८.। इति स्तौतेर्मन्प्रत्ययांत स्तोमशब्दो नित्त्वादाद्युदात्तः। स्तोमं वहंतीति स्तोमवाहसः। वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसि। उ० ४. २२०.। इत्युसुन्प्रत्ययः। तत्र णिदित्यनुवृत्तेरत उपधाया इत्युपधाया वृद्धिः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिकारकयोरपि पूर्वपद-

प्रकृतिस्वरत्वं च। उ॰ ४. २२६.। इत्यौणादिकसूत्रात्समास आद्युदात्तः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

पुरूतमं पुरूणामीशानं वार्याणां । इंद्रं सोमे सचा सुते ॥ २ ॥
पुरुऽतमं । पुरूणां । ईशानं । वार्याणां । इंद्रं । सोमे । सचा ॥
सुते ॥ २ ॥

सखायोऽभिप्रगायतेति पदद्वयमत्रानुवर्तते। हे सखाय ऋत्विजः सचा यूयं सर्वैः सह। यद्वा सचा परस्परसमवायेन सुतेऽभिषुते सोमे प्रवृत्ते सतींद्रमभिप्रगायत। कीदृशमिंद्रं। पुरूतमं। पुरून्बहून्शत्रूंस्तमयति ग्लापयतीति पुरूतमः॥ पुरूणां बहूनां वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं॥ पुरूतमं। तमु ग्लान इति धातोरंतर्भावितण्यर्थात्पचाद्यचि चित्त्वादंतोदात्तेऽपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। पुरूणां। पॄ पालनपूरणयोरित्यस्मात् कुरित्यनुवृत्तौ पॄभिदिव्यधिगृधिधृषिहृशिभ्यः। उ॰ १. २३.। इति कुप्रत्ययः। कित्त्वाद्गुणनिषेध उदोष्ठ्यपूर्वस्य। पा॰ ७. १. १०२.। इत्युकारः। उरण् रपरः। पा॰ १. १. ५१.। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः पुरुशब्दः। अतो मतुपि ह्रस्वादंतोदात्तात्पुरुशब्दात्परस्य नामो नामन्यतरस्यां। पा॰ ६. १. १७७.। इत्यंतोदात्तत्वं। ईशानं। ईश ऐश्वर्य इति धातोरनुदात्तेत्त्वात्परस्य शानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं। वार्याणां। वृङ् संभक्तावित्यस्माद्दृहलोर्ण्यत्। पा॰ ३. १. १२४.। क्यब्विधौ हि वृज एव ग्रहणं न वृङः। पा॰ ३. १. १०९. १.। तित्स्वरितं। पा॰ ६. १. १८५.। इति

प्रत्ययस्वरितं बाधित्वा ईडवंदवृशंसदुहां ण्यतः। पा० ६. १. २१४.। इति ण्यदंतस्याद्युदात्तत्वं। यतोऽनावः। पा० ६. १. २१३.। इत्यत्र तु ण्यतो ग्रहणं न भवति तस्य द्व्यनुबंधकत्वात्। एकानुबंधग्रहणे न द्व्यनुबंधकस्येति नियमात्॥ सचा। षच समवाये। धात्वादेः षः सः। संपदादित्वाद्भावे क्विबिति क्विप्। तृतीयैकवचनं। धातुस्वरेणाद्युदात्त। सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति न्यायेन साबेकाच इति सूत्रं न प्रवर्तते। सचेत्यस्य निपातत्वपक्षे सष्टमाद्युदात्तत्वं॥

तृतीयामृचमाह॥

स घा नो योग आ भुवत्स राये स पुरंध्यां। गमद्वाजेभिरा स नः॥ ३॥

सः। घ। नः। योगे। आ। भुवत्। सः। राये। सः। पुरंऽध्यां। गमत्। वाजेभिः। आ। सः। नः॥ ३॥

घशब्दोऽवधारणार्थो निपातः। सर्वैस्तच्छब्दैः संबध्यते। स घ स एवेंद्रः पूर्वमंत्रोक्तगुणविशिष्टो नोऽस्माकं योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य संबंध आभुवत्। आभवतु। पुरुषार्थं साधयत्वित्यर्थः। स एव राये धनार्थमाभुवत्। आभवतु। स एव पुरंध्यां योषित्याभुवत्। यद्वा। बहुविधायां बुद्धावाभुवत्। पुरंधिर्बहुधीः। नि० ६. १३.। इति यास्कः। स एव वाजेभिर्देयैरन्नैः सह नोऽस्मानागमत्। आगच्छतु॥ घा। चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः। संहितायामृचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणां। पा० ६. ३. १३३.। इति दीर्घः। योगे। घञो जित्वादाद्युदात्तत्वं। भुवत्। भूयात्। भवतेराशीर्लिङि परतो लिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः। तस्य ङित्त्वेन गुणाभावादु-

वङादेशः । क्विदाशिषीति यासुडन भवत्यनित्यमागमशासनमिति वचनात् । तिङ्ङतिङ इति निघातः । ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्य इति राय इत्येतस्य विभक्तेरुदात्तत्वं । पुरंध्यां । पुरंधिः पुरुधीः । पृषोदरादित्वात् । पा° ६. ३. १०९. । उकारस्यामादेश ईकारस्य ह्रस्वश्च । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानं । पा° ६. २. ९१. १. । इत्याद्युदात्तत्वं । अथवा पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे च । पा° ३. ३. ९३. । इति किप्रत्ययः । अलुक् छांदसः । नञ्विषयस्यानिसंतस्येति पुरशब्द आद्युदात्तः । दासीभारादित्वात् । पा° ६. २. ४२. । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गमत् । गमेर्लेटस्तिप् । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । आगमा अनुदात्ता इति तस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । वाजेभिः । वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यस्य संस्थे न वृण्वते हरी समत्सु शत्रवः । तस्मा
इंद्राय गायत ॥ ४ ॥

यस्य । संऽस्थे । न । वृण्वते । हरी इति । समत्ऽसु ।
शत्रवः । तस्मै । इंद्राय । गायत ॥ ४ ॥

समत्सु युद्धेषु यस्येंद्रस्य संस्थे रथे युक्तौ हरी द्वावश्वौ शत्रवो न वृण्वते । न संभजंते । रथमश्वौ च दृष्ट्वा पलायंत इत्यर्थः । तस्मा इंद्राय तत्संतोषार्थं हे ऋत्विजो गायत । स्तुतिं कुरुत । रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संग्रामनामसु समत्सु समरण इति पठितं ॥ संस्थे । सम्यक् तिष्ठतीति

संस्थौ रथः। आतश्चोपसर्गे पा० ३. १. १३६. । इति कप्रत्ययः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। वृणते। प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः। सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य। पा० ६. १. १५८. ९.। तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात्। पंचमीनिर्देशेऽप्यत्र। पा० १. १. ६७.। व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते। हरतो रथमिति हरी अश्वौ। इन्नित्यनुवृत्तौ हृपिषिरुहिवृतिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च। उ० ४. १२०.। इतोन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। समस्तु। संपूर्वादस्तेः। क्विप्। शत्रवः। शत्रिति सौत्रो धातुर्हिंसार्थः। रुशातिभ्यां क्रुन्। उ० ४. १०६.। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। तस्मै। सावेकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधात्प्रातिपदिकस्वर एव॥

पंचमीमृचमाह॥

सुतपाव्ने सुता इमे शुचयो यंति वीतये। सोमासो दध्याशिरः॥ ५॥

सुतऽपाव्ने। सुताः। इमे। शुचयः। यंति। वीतये। सोमासः। दधिऽआशिरः॥ ५॥

इमे सोमासोऽस्मिन्कर्मणि संपादिताः सोमाः सुतपाव्नेऽभिषुतस्य सोमस्य पानकर्त्रे। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। तस्य पातुर्वीतये भक्षणार्थं यंति। तमेव प्राप्नुवंति। कीदृशाः सोमाः। सुताः। अभिषुताः। शुचयः। दशापवित्रेण शोधितत्वाच्छुद्धाः। दध्याशिरः। अवनीयमानं दध्याशीर्दोषघातकं येषां सोमानां ते दध्याशिरः॥ सुतपाव्ने। सुतं पिबतीति सुतपावा। वनिपः पित्त्वाद्धातुस्वर एव शिष्यते। समासे द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरे

बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। शुचयः। शुच दीप्तौ। इन्नित्यनुवृत्तावगुपधात्कित्। उ० ४. १२१.। इतीनः कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। वीतये। वी गतिप्रजननकांत्यसनखादनेष्वित्यस्मान्मंत्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः। पा० ३. ३. ९६.। इति क्तिन्नुदात्तः। सोमासः। षुञ् अभिषवे। अर्तिस्तुसुहुसृघृक्षीत्यादिना। उ० १. १३८.। मन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। आज्जसेरसुक्। पा० ७. १. ५०.। इत्यसुगागमः। दध्याशिरः। दधाति पुष्णातीति दधि। डुधाञ् धारणपोषणयोः। आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च। पा० ३. २. १७१.। इति किन्। लिड्वद्भावाद्द्विर्भावः। कित्त्वादाकारलोपः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। शॄ हिंसायां। शृणाति हिनस्ति सोमेऽवनीयमानं सत्सोमस्य स्वाभाविकं रसमृजीषत्वप्रयुक्तं नीरसं दोषं वेत्याशीः। ऋत इद्धातोः। पा० ७. १. १००.। इतीत्वं रपरत्वं च। दध्येवाशीर्येषां सोमानां ते दध्याशिरः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं।

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥

आ त्वेति सूक्तस्य षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः। इंद्र
ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ॥ ६ ॥

त्वं सुतस्य। पीतये। सद्यः। वृद्धः। अजायथाः। इंद्र।
ज्यैष्ठ्याय। सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ ६ ॥

सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इंद्र त्वं सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं ज्यैष्ठ्याय देवेषु ज्येष्ठत्वार्थं च सद्यस्तस्मिन्नेव क्षणे वृद्धोऽजायथाः। अभिवृद्धोत्साहेन युक्तोऽभूः ॥

पीतये। पा पान इत्यस्मात्स्थागापापचो भावे। पा° ३. ३. ९४.। इति क्तिन्। घुमास्थेत्यादिना। पा° ६. ४. ६६.। ईत्वं। तस्य नित्त्वेऽपि व्यत्ययेन प्रत्ययोदात्तत्वं। उत्तरसूत्रगतमुदात्तपदमत्रापि वा योजनीयं। सद्यः। सद्यः परुत्परारोति सूत्रेण। पा° ५. ३. २२.। समानेऽहनीत्यर्थे समानस्य सभावो द्यश्च प्रत्ययो निपात्यते। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। वृद्धः। वृधु वृद्धौ। उदितो वा। पा° ७. २. ५६.। इति क्त्वाप्रत्यय इटो विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषा। पा° ७. २. १५.। इति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। ज्यैष्ठ्याय। ज्येष्ठस्य भावो ज्यैष्ठ्यं। गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च। पा° ५. १. १२४.। इति ष्यञ्। ञित्स्वादाद्युदात्तः॥

सप्तमीमृचमाह॥

आ त्वा विशंत्वाशवः सोमास इंद्र गिर्वणः। शं ते संतु
प्रचेतसे॥ ७॥

आ। त्वा। विशंतु। आशवः। सोमासः। इंद्र। गिर्वणः।
शं। ते। संतु। प्रऽचेतसे॥ ७॥

हे इंद्र त्वां सोमासः सोमा आविशंतु। अभिमुख्येन प्रविशंतु। कीदृशाः सोमाः। आशवः। सवनत्रये प्रकृतिविकृत्योर्वा व्याप्तिमंतः। कीदृशेंद्र। गिर्वणः। गीर्भिः स्तुतिभिः संभजनीय देवविशेष। गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयंति। नि° ६. १४.। इति यास्कः। तथाविध हे इंद्र ते तव प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय शं सुखरूपाः सोमाः संतु॥ गिर्वणः। गृणंतोति गिरः स्तुतयः। गॄ शब्दे। क्विपि ॠत इद्धातोः। पा° ७. १. १००.। इतीत्वं रपरत्वं च। गीर्भिर्वन्यते सेव्यत

इति गिर्वणाः । वण षण संभक्तौ । संभक्तिः सेवा । सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४. १९०. । इत्यसुन्प्रत्ययः । प्रचेतसे । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वां स्तोमा अवीवृधन्त्वामुक्था शतक्रतो । त्वां वर्धंतु नो गिरः ॥ ८ ॥

त्वां स्तोमाः । अवीवृधन् । त्वां । उक्था । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । त्वां । वर्धंतु । नः । गिरः ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन्बहुप्रज्ञ वेंद्र त्वां स्तोमाः सामगानां स्तोत्राण्यवीवृधन् । वर्धितवंति । तथा बह्वृचानामुक्था शस्त्राणि त्वामवीवृधन् । यस्मात्पूर्वमेवमासीत्तस्मादिदानीमपि नोऽस्माकं गिरः स्तुतयस्त्वां वर्धंतु । वर्धयंतु । अतिवृद्धं कुर्वंतु ॥ स्तोमाः । मनो नित्त्वादाद्युदात्तः । अवीवृधन् । वृधु वृद्धौ । ण्यंतात् । पा० ३. १. २६. । लुङि चङि । पा० ३. १. ४८. । उर्ऋत् । पा० ७. ४. ७. । इति वृधेरुपधाया ऋकारस्य ऋकारविधानादंतरंगोऽपि गुणो बाध्यते । द्विर्भाव । पा० ६. १. ११. । हलादिशेष । पा० ७. ४. ६०. । सन्वद्भाव । पा० ७. ४. ९३. । इत्व । पा० ७. ४. ७९ । दीर्घत्व । पा० ७. ४. ७४. । अडागमाः । पा० ६. ४. ७१. । उक्था । उक्थानि । पातॄतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् । उ० २. ७. । इति थक्प्रत्ययः । तस्य कित्त्वात्संप्रसारणं । शेश्छंदसि बहुलं । पा० ६. १. ७०. । इति शिलोपो नलोपश्च । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । असामर्थ्यादामंत्रितपरस्यापि न परांगवद्भाव इति नाद्युदात्तत्वं ॥ वर्धंतु । अंतर्भावितण्यर्थाद्वृधेर्व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अच्छितोतिः सनेदिमं वाजमिंद्रः सहस्रिणं । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या ॥ ९ ॥

अच्छितऽऊतिः । सनेत् । इमं । वाजं । इंद्रः । सहस्रिणं । यस्मिन् । विश्वानि । पौंस्या ९ ॥

इंद्र इमं वाजं सोमरूपमन्नं सनेत् । संभजेत् । कीदृश इंद्रः । अच्छितोतिः । अहिंसितरक्षणः । कदाचिदपि रक्षां न विमुंचतीत्यर्थः । कीदृशं वाजं । सहस्रिणं । प्रकृतौ विकृतिषु च प्रवर्तमानत्वेन सहस्रसंख्यायुक्तं । यस्मिन्वाजे विश्वानि सर्वाणि पौंस्या पुंस्त्वानि बलानि वर्तंते तादृशं वाजमिति पूर्वत्रान्वयः । अच्छितोतिः । ननु छि छेद इत्ययं धातुरकर्मकः । तस्य स कर्माभावादधिकरणे भावे कर्तरि वा क्तप्रत्ययेन भवितव्यं । तदिह यदि कर्तर्यधिकरणे वा स्यात्तदा तयोरर्थयोर्ण्यत्प्रत्ययस्याविधानात्छिय इत्यनुवृत्तौ । पा° ६. ४. ५९. । निष्ठायामण्यदर्थे । पा° ६. ४. ६०. । इति दीर्घेण भवितव्यं । तथा च क्षियो दीर्घात् । पा° ८. २. ४६. । इति निष्ठानत्वेऽक्षीणेति स्यात् न त्वच्छितेति । अथ नपुंसके भावे क्तः । पा° ३. ३. ११४. । इति भावपरः छितशब्दो गृह्यते । तदा तस्य ण्यदर्थत्वेनाण्यदर्थ इति निषेधाद्दीर्घनत्वयोरभावात्छितमिति सिध्यति । तदा तु नञ्तत्पुरुषः प्रकृतेन नान्वेतीति न विद्यते छितमत्रेति बहुव्रीहिणैव भवितव्यं । तथा च नञ्सुभ्यां । पा° ६. २. १७२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं स्यात् । पुनरूतिशब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरस्तिष्ठेदित्यभिमतमाद्युदात्तत्वं न सिध्येदिति । सत्यं । अत एवात्र

च्चिधातुरंतर्भावितण्यर्थो दृश्यते। तेन सकर्मकत्वात्कर्मण्येषा निष्ठा। ततश्चाण्यदर्थे इति निषेधाद्दीर्घा निष्ठानत्वं च न भविष्यति। तथा च नञ्तत्पुरुषे न च्चिताच्चिताच्चयितेत्यर्थः। तत्र चाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ उदात्तत्वं। पुनरूति-पदेन बहुव्रीहौ स एव स्वरः स्यास्यतीति न कोऽपि दोषः। रिच्चिचिरिजिरिदाशद्र् जिघांसायामिति च्चिणोतेर्हिंसार्थस्य वा कर्मणि निष्ठा। तथा चाहिंसितोतिरित्यर्थ उक्तक्रमेण स्वरः सिध्यतीति न दोषः। सनेत्। वन षण संभक्तौ। भौवादिकः। वाजं। वृषादित्वादाद्युदात्तः। इंद्रः। रनो नित्त्वादाद्युदात्तः। सहस्रिणं। सहस्रमस्यास्ति। अत इनिठनौ। पा° ५. २. ११५.। प्रत्ययस्वरः। विश्वानि। विशेः क्वनि। उ° १. १५०.। नित्त्वादाद्युदात्तः। पुंसः कर्माणि पौंस्यानि। ब्राह्मणादे-राकृतिगणत्वाद्गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च। पा° ५. १. १२४.। इति ष्यञ्। ञित्त्वादाद्युदात्तः। पथमाबहुवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना डादेशः। ननु स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्। पा° ४. १. ८७.। इत्यनेन धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्। पा° ५. २. १.। इत्येतत्पर्यंतेष्वपत्याद्यर्थेषु नञ्स्नञो-विधानाद्यथा पुंसोऽपत्यं पौंस्नः पुंस आगतः पौंस्न इत्यादि-वत्पुंसो भावः कर्म वेत्यस्मिन्नप्यर्थे ष्यञं बाधित्वा पौंस्नानीत्येव भवितव्यं। कथमुच्यते पौंस्यानीति। उच्यते। आ च त्वात्। पा° ५. १. १२०.। इति सूत्रे त्वादित्यवधिनिर्देशाद्ब्रह्मणस्त्वः। पा° ५. १. १३६.। इत्येतत्पर्यंतैरिमनिजादिभिः प्रत्ययैः सह त्वतलोः समावेशः। एवं तत्रैव चशब्दान्नञ्स्नञोरपि ष्यञा-दिभिः समावेश एव। न बाध्यबाधकभावः॥

दशमीमृचमाह ॥

मा नो मर्ता अभि द्रुहन्तनूनामिंद्र गिर्वणः ॥ ईशानो यवया वधं ॥ १० ॥

मा । नः । मर्ताः । अभि । द्रुहन् । तनूनां । इंद्र । गिर्वणः । ईशानः । यवय । वधं ॥ १० ॥

हे गिर्वण इंद्र मर्ता विरोधिनो मनुष्या नोऽस्मदीयानां तनूनां शरीराणां माभिद्रुहन्। अभितो द्रोहं मा कुर्युः। ईशानः समर्थस्त्वं वधं वैरिभिः संपाद्यमानं यवय। अस्मत्तः पृथक्कुरु। मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु मर्ता व्राता इति पठितं॥ मर्ताः। असिहसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन्। उ० ३. ८५.। इति तन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। अभि। एवमादीनामंतः। फि० ४. १३.। द्रुहन्। द्रुह जिघांसायां। लिङर्थे लेट्। ३. ४. ७.। इति प्रार्थनायां। पा० ३. ३. १६१.। लेट्। तस्य झि। पा० ३. ४. ७८.। झोऽन्तः। पा० ७. १. ३.। इतश्च लोपः परस्मैपदेषु। पा० ३. ४. ७९.। इत्याकारलोपः। शपो लुक्। सार्वधातुकमपित्। पा० १. २. ४.। इति तिङो ङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः। पा० १. १. ५.। तनूनां। असामर्थ्यान्न परांगवद्भावः। इंद्र गिर्वणः। गतं। ईशानः। धातोरनुदात्तेत्त्वाच्छपो लुकि लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते। यवया। यौतेर्णिचि संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न क्रियते। अथवा यौतीति यवः। पचाद्यच्। पा० ३. १. १३४.। यवं करोतीत्यर्थे तत्करोति तदाचष्टे। पा० ३. १. २१. २५.। इति णिच्। इष्ठवद्भावाट्टिलोपः। पा० ६. ४. १५५. १.। तस्य

स्थानिवद्भावादुद्वभावः । पा० १. १. ५७. । वधं । हनस्च वधः पा० ३. ३. ७६. । इति भावेऽप् । तस्य नियोगशिष्टः स्थानिवद्भावेनांतोदात्तो वधादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे दशमो वर्गः ॥

सुरूपेत्यादिषु षट्सूक्तेषु तृतीयस्य युंजंतीति सूक्तस्य मंत्रसंख्या ऋषिच्छंदोदैवतानि विनियोगश्चेत्येते पूर्ववदवगंतव्याः । दशर्चं तस्मिन्सूक्त आद्यास्तिस्रोऽतिमा चेत्येताश्चतस्र ऐंद्राः । आ दहेत्येतां चतुर्थीमारभ्य षडृचो मारुत्यः । तासु मध्ये वीलु चिदिंद्रेणेत्येते द्वे ऋचौ मारुत्यौ सत्यावैंद्रावपि भवतः । तदेतत्सर्वमनुक्रमणिकायामुक्तं । सुरूपकृत्नुं दशैंद्रमा तु युंजत्यादहेत्येताः षण्मारुत्यो वीलु चिदिंद्रेणेत्यैंद्र्यौ चेति । एतस्मिन्सूक्ते युंजंतीत्यसौ तृचस्तृतीये रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनोऽनुरूपः । तथा चातिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे योगे योगे तवस्तरं युंजंति ब्रध्नमरुषं । आ० ६. ४. । इति सूत्रितं ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

युंजंति ब्रध्नमरुषं चरंतं परि तस्थुषः । रोचंते रोचना दिवि ॥ १ ॥

युंजंति । ब्रध्नं । अरुषं । चरंतं । परि । तस्थुषः । रोचंते । रोचना । दिवि ॥ १ ॥

इंद्रो हि परमैश्वर्ययुक्तः । परमैश्वर्यं चाग्निवाय्वादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थानादुपपद्यते । ब्रध्नमादित्यरूपेणावस्थितं । अरुषं । हिंसकरहिताग्निरूपेणावस्थितं । चरंतं । वायुरूपेण सर्वतः प्रसरंतमिंद्रं परि तस्थुषः परितोऽवस्थिता लोकत्रयवर्तिन

प्राणिनो युंजंति। स्वकीये कर्मणि देवतात्वेन संबद्धं कुर्वंति। तस्यैवेंद्रस्य मूर्तिविशेषभूता रोचना नक्षत्राणि दिवि द्युलोके रोचंते। प्रकाशंते। अस्य मंत्रस्योक्तार्थपरत्वं ब्राह्मणांतरे व्याख्यातं। युंजंति ब्रध्नमित्याह। असौ वा आदित्यो ब्रध्नः। आदित्यमेवास्मै युनक्ति। अरुषमित्याह। अग्निर्वा अरुषः। अग्निमेवास्मै युनक्ति। चरंतमित्याह। वायुर्वै चरन्। वायुमेवास्मै युनक्ति। परि तस्थुष इत्याह। इमे वै लोकाः परि तस्थुषः। इमानेव लोकानस्मै युनक्ति। रोचंते रोचना दिवीत्याह। नक्षत्राणि वै रोचना दिवि। नक्षत्राण्येवास्मै रोचयंतीति। पंचविंशतिसंख्याकेषु महन्नामसु महो ब्रध्न इति पठितं। आदित्यस्यापि महत्त्वादेव ब्रध्नत्वं॥ युंजंति। अंतः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वं। ब्रध्नं। प्रातिपदिकांतोदात्तः। अरुषं। रुष रिष हिंसार्थाः। रोषंतीति रुषा हिंसकाः। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः। पा॰ ३. १. १३४.। इति कः। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। न संति रुषा यस्यासावरुषः। नञ्सुभ्यां। पा॰ ६. २. १७२.। इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। अमि पूर्वः। पा॰ ६. १. १०७. इति पूर्वरूप एकादेश उदात्तेनोदात्तः। पा॰ ८. २. ५.। इत्युदात्तत्वं। चरंतं। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते। तस्थुषः। तिष्ठतेर्लिटः क्वसुरादेशः। पा॰ ३. २. १०७.। वस्वेकाजाद्घसां। पा॰ ७. २. ६७.। इतीटमंतरंगमपि बाधित्वा संप्रसारणं। संप्रसारणाश्रयं च बलीय इति शसि परतो भत्वात्। पा॰ १. ४. १८.। वसोः संप्रसारणं। पा॰ ६. ४. १३१.। परपूर्वत्वं। शासिवसिघसीनां च। पा॰ ८. ३. ६०.। इति षत्वं। वसोः

प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । रोचंते । तिङो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । रोचना । अनुदात्तेतश्च हलादेः । पा° ३. ३. १४९. । इति युच् । युवोरनाकौ । पा° ७. १. १. । इत्यनादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

युंजंत्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू
नृवाहसा ॥ २ ॥

युंजंति । अस्य । काम्या । हरी इति । विऽपक्षसा । रथे ।
शोणा । धृष्णू इति । नृऽवाहसा ॥ २ ॥

अस्य ब्रध्नादिशब्दप्रतिपाद्यस्यादित्यादिमूर्त्तिभिस्तत्र तत्रावस्थितस्येंद्रस्य रथे हरी एतन्नामानौ द्वावश्वौ सारथयो युंजंति । इंद्रसंबंधिनोरश्वयोर्हरिनामत्वं हरी इंद्रस्य रोहितोऽग्नेरिति पठितत्वात् । कीदृशौ हरी । काम्या । कामयितव्यौ । विपक्षसा । विविधे पक्षसी रथस्य पार्श्वौ ययोरश्वयोस्तौ विपक्षसौ । रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्योजिताविल्यर्थः । शोणा । रक्तवर्णौ । धृष्णू । प्रगल्भौ । नृवाहसा । नृणां पुरुषाणामिंद्रतत्सारथिप्रमुखानां वोढारौ ॥ अस्य ब्रध्नमित्युक्तस्य परामर्शादिमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । पा° २. ४. ३२. । इत्यश् । शित्त्वात् । पा° १. १. ५५. । सर्वादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरनुदात्तैवेति सर्वानुदात्तत्वं । काम्या । कमु कांतौ । कमेर्णिङ् । पा° ३. १. ३०. । कामयतेरचो यत् । पा° ३. १. ९७. । तित्स्वरितापवादत्वेन यतोऽनावः । पा° ६. १. २१३. । इत्याद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य डादेशः । हरतो

रथमिति हरौ। हृपिषीत्यादिना। उ० ४. १२०.। इन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। विपक्षसा। पचिर्वाचिभ्यां सुट्। उ० ४. २७९। इति पचेरसुन्। सुडागमः। विभिन्ने पक्षसी पार्श्वौ ययोस्तौ। विशब्दो निपातत्वादुदात्तः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते। द्विवचनस्य डादेशः। रथि। रमंतेऽस्मिन्निति रथः। रमु क्रीडायां। हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्। उ० २. २.। इति क्थन्। किस्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना। पा० ६. ४. ३७.। मकारलोपः। नित्स्वरेणाद्युदात्तः। शोणा। शोणृ वर्णगत्योः। गमनकरणत्वात्करणे घञ्। ञित्त्वादाद्युदात्तः। सुपां सुलुगिति डादेशः। धृष्णू। ञिधृषा प्रागल्भ्ये। त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः। पा० ३. २. १४०.। कित्त्वाद्गुणाभावः। प्रत्ययस्वरः। नृवाहसा। नॄन्वहत इति वहेर्वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसि। उ० ४. २२०.। इत्यसुन्। णिदित्यनुवृत्तेर्वृद्धिः। नित्त्वादाद्युदात्तः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते॥

तृतीयामृचमाह॥

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे। समुषद्भिरजायथाः॥ ३॥

केतुं। कृण्वन्। अकेतवे। पेशः। मर्याः। अपेशसे। सं। उषत्ऽभिः। अजायथाः॥ ३॥

हे मर्या मनुष्या इदमाश्चर्यं पश्यतेत्यध्याहारः। किमाश्चर्यमिति तदुच्यते। आदित्यरूपोऽयमिंद्र उषद्भिर्दाहकैः रश्मिभिः प्रतिदिनमुषःकालैर्वा संभूयाजायथाः। उदपद्यत। अथवा

सूर्यस्यैवास्तमये मरणमुपचर्यं । व्यत्ययेन बहुवचनं कृत्वा संबोधनं क्रियते । हे मर्य प्रतिदिनं त्वमजायथा इति योज्यं । किं कुर्वन् । अकेतवे रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय प्राणिने केतुं कृण्वन् । प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् । अपेशसे । रात्रावंधकारावृतत्वेनानभिव्यक्तत्वाद्रूपरहिताय पदार्थाय प्रातरंधकारनिवारणेन पेशो रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् ॥ पेश इति रूपनाम पिंशतेरिति यास्कः । अकेतवेऽपेशस इति चतुर्थ्यौ षष्ठ्यर्थे द्रष्टव्यौ । केतुं । प्रातिपदिकस्वरः । कृण्वन् । कृवि हिंसाकरणयोश्च । लटः शत्रादेशः । इदितो नुम् धातोः । पा० ७. १. ५८. । इति नुमागमः । कर्तरि शपि प्राप्ते धिन्विकृण्व्योरच्च । पा० ३. १. ८० । इत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोपः । पा० ६. ४. ४८. । इत्यकारलोपः । तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्य लघूपधगुणो न भवति । पा० ७. ३. ८६. । अकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । अकेतवे । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यां । पा० ६. २. १७२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पेशः । नब्विषयस्यानिसंतस्य । फि० २. ३. । इत्याद्युदात्तः । मर्याः । छंदसि निष्टर्क्येत्यादौ । पा० ३. १. १२३. । म्रियतेर्निपातः । आमंत्रितनिघातः । पा० ८. १. १९. । असामर्थ्यात्पूर्वस्य न परांगवद्भावः । अपेशसे । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सं । निपात आद्युदात्तः । उषद्भिः । उष प्लुष दाहे । ज्वलद्भिः रश्मिभिः । लटः शत्रादेशे शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । सार्वधातुकमपित् । पा० १. २. ४. । इति तस्य ङित्त्वाल्लघूपधगुणो न भवति । शस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । उपरि शतुरदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । एका-

देश उदात्तेनोदात्तः। अजायथाः। अजायतेत्यर्थे पुरुषव्यत्ययो। निपातः।

चतुर्थीमृचमाह ॥

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे। दधाना नाम यज्ञियं ॥ ४ ॥

आत्। अह। स्वधां। अनु। पुनः। गर्भऽत्वं। आऽईरिरे। दधानाः। नाम। यज्ञियं ॥ ४ ॥

अत्रास्ति विशेषविनियोगः। चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र आदह स्वधामन्विति द्वे ऋचौ। इंद्रेण सं हि दृक्षस इत्येका। अयं तृचः षलहस्तोत्रियसंज्ञकः। तथा च सूत्रितं चतुर्विंशे होताजनिष्टेति खंडे। इंद्रेण सं हि दृक्षस आदह स्वधामन्वित्येका द्वे च। आ० ७.२.। इति। यद्यप्येतदैंद्रं सूक्तं तथाप्यादहेत्यादिषु षट्सु मरुतो वर्ण्यंते। प्रायेणैंद्रे मरुत इत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात्। अ० परि० १. २.॥ आदित्ययमानंतर्यार्थे निपातः। अहेत्यवधारणार्थः। आदह वर्षर्तोरनंतरमेव। स्वधामनु। इतः परं जनिष्यमाणमन्नमुदकं वानुलक्ष्य मरुतो देवा गर्भत्वमेरिरे। मेघमध्ये जलस्य गर्भाकारं प्रेरितवंतः। जलस्य कर्तारं पर्जन्यं प्रेरितवंतः। प्रतिसंवत्सरमेवं कुर्वंतीति दर्शयितुं पुनःशब्दः प्रयुक्तः। कीदृशा मरुतः। यज्ञियं यज्ञार्हं नाम दधानाः। धारयंतः। सप्तसु गणेषु मरुतामीदृङ्चान्यादृङ्वित्यादीनि यज्ञयोग्यानि नामान्याम्नातानि। अंध इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामसूक्रसः स्वधेति पठितं। अर्ण इत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषूदकनामसु तेजः स्वधाक्षरमिति पठितं॥ आत्। अह। निपातावाद्युदात्तौ। स्वधा। स्वं लोकं दधाति पुष्णातीति स्वधा। आतोऽ-

पसर्गे कः । पा० ३. २. ३. । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनु-
पुनःशब्दौ निपातावाद्युदात्तौ । गर्भस्यभावो गर्भत्वं । प्रत्यय-
स्वरः । एरिरे । अंतर्भावितण्यर्थादीर गतावित्यस्मादनुदात्तेतः
परस्य लिटो झस्य । पा० ३. ४. ८१. । इरेच् । चित्त्वादंतो-
दात्तः । सह सुपा । पा० २. १. ४. । इत्यत्र सुपेति योग-
विभागादाङा सह तिङः समासेऽपि समासस्य । पा० ६. १.
२२३. । इत्यंतोदात्तत्वं । इजादेश्च गुरुमतोनृच्छः । पा० ३.
१. ३६. । इत्याम् न भवति मंत्रत्वात् । अहशब्दयोगान्नि-
घाताभावः । तुपश्यपश्यताहैः पूजायां । पा० ८. १. ३९. ।
इति निषेधात् । दधानाः । शानचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वे प्राप्ते-
ऽभ्यस्तानामादिः । पा० ६. १. १८९. । इत्याद्युदात्तत्वं ।
यज्ञमर्हति यज्ञियं । यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ । पा० ५. १. ७१. ।
इति घप्रत्ययः । आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनां ।
पा० ७. १. २. । इतीयादेशः । प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

वीळु चिदारुजत्नुभिर्गुहा चिदिंद्र वह्निभिः । अविंद उस्रिया
अनु ॥ ५ ॥

वीळु । चित् । आरुजत्नुऽभिः । गुहा । चित् । इंद्र ।
वह्निऽभिः । अविंदः । उस्रियाः । अनु ॥ ५ ॥

अस्ति किंचिदुपाख्यानं । पणिभिर्देवलोकाद्गावोऽपहृत्य
अंधकारे प्रक्षिप्ताः । तास्इंद्रो मरुद्भिः सहाजयदिति । एतच्चानु-
क्रमणिकायां सूचितं । अ० ८. ६. १. । पणिभिरसुरैर्निगूळ्हा
गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिंद्रेण प्रहितामयुग्भिः पणयो
मित्रीयंतः प्रोचुरिति । मंत्रांतरे च दृष्टांततया सूचितं ।

निरुद्धा आपः पणिनेव गाव इति। तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते॥ हे इंद्र वीळु चित्। दृढमपि दुर्गमस्थानमारुजत्नुभिर्भंजद्भिर्वह्निभिर्वोढृभिरन्यत्र नेतुं समर्थैर्मरुद्भिः सहितस्त्वं गुहा चित्। गुहायामपि स्थापिता उस्रिया गा अन्वविंदः। अन्विष्य लब्धवानसि। ओजः पाज इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु दक्षो वीळु च्यौत्नमिति पठितं। नवसंख्याकेषु गोनामस्वघ्न्योस्रोस्रियेति पठितं॥ वीळु। प्रातिपदिकस्वरः। चित्। चादिरनुदात्तः। आरुजत्नुभिः। रुजो भंग इत्यौणादिकः कत्नुच्प्रत्ययः। कित्त्वाद्गुणाभावः। चित्त्वादंतोदात्तत्वं। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। गुहा। सप्तम्या डादेशः। ग्रामादीनां च। फि॰ २. १५.। इत्याद्युदात्तः। वह्निभिः। वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्। उ॰ ४. ५२.। इति वहेर्निप्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तः। अविंदः। शे मुचादीनां। पा॰ ७. १. ५९.। इति नुमागमः। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः। पा॰ ६. ४. ७१.। वसंतीत्युस्रियाः। वसेः कर्तरि रियक्प्रत्ययः। षत्वाभावश्च बाहुलकादूहनीयः। उक्तं हि। यत्र पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यमिति। इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकादशो वर्गः॥

यं॒जंतीति सूक्ते षष्ठीमृचमाह॥

देवयंतो यथा मतिमच्छा विदद्वसुं गिरः। महामनूषत श्रुतं॥ ६॥

देवऽयंतः। यथा। मतिं। अच्छ। विदत्ऽवसुं। गिरः। महां। अनूषत। श्रुतं॥ ६॥

देवयंतो मरुत्सं ज्ञकान्देवानिच्छंतो गिरः स्तोतार ऋत्विजो महां प्रौढं मरुद्गणमच्छ प्राप्तुमनूषत। स्तुतवंतः। कीदृशं मरुद्गणं। विदद्वसुं। वेदयद्भिः स्वमहिमप्रख्यापकैर्वसुभिर्धनैर्युक्तं। श्रुतं विख्यातं। मरुद्गणस्य दृष्टांतः। यथा मतिं। मंतारमिंद्रं यथा स्तुवंति तथेत्यर्थः॥ देवयंतः। देवानात्मन इच्छंतः। सुप आत्मनः क्यच्। पा° ३. १. ८.। क्यचि च। पा° ७. ४. ३३.। इतीत्वमकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः। पा° ७. ४. २५.। इति दीर्घत्वं च न भवति। न छंदस्य पुत्रस्य। पा° ७. ४. ३५.। इत्यनेन क्यचि यत्प्राप्तमीत्वं दीर्घत्वं वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधात्। यद्यपीत्वमेव प्रकृतं तथापि व्यवहितस्यापि दीर्घत्वस्य स प्रतिषेध इति विज्ञायते। अश्वायंत इत्यादावश्वाघस्यात्। पा° ७. ४. ३७.। इत्यात्वविधानादिति ह्युक्तं। क्यजंताच्छतृप्रत्ययः। क्यचश्चित्त्वाच्चित इत्यंतोदात्तत्वं। शपः पित्त्वेन शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्व एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः। यथा। प्रकारवचने थाल्। पा° ५. ३. २३.। लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं। मतिं। मंत्रे वृषेषपचमनेत्यादिना। पा° ३. ३. ९६.। क्तिन्नुदात्तः। मतिशब्दो ज्ञानपरोऽप्युपचाराज्ज्ञातरींद्रे वर्तते। अथवा पदांतरे विशेष्यानुपादानादिंद्रस्यैषा संज्ञा। ततश्च क्तिच्क्तौ च संज्ञायां। पा° ३. ३. १७४.। इति मन्यतेः कर्तरि क्तिच्। तस्योपदेशेऽनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः। पा° ७. २. १०.। चित्त्वादंतोदात्तत्वं। अच्छ। अध्याहृतगच्छत्यर्थयोगादच्छ गत्यर्थवदेषु। पा° १. ४. ६९.। इति गतिसंज्ञया सह निपातसंज्ञाया अपि समावेशात्। पा° १. ४. ६०.।

निपाता आद्युदात्ताः। फि° ४. १२.। इत्याद्युदात्तत्वं। विददसुं। विद ज्ञान इत्यस्माडंतर्भावितण्यर्थाच्छतृप्रत्यये विदंत्यौदार्यातिशयवत्तया ज्ञापयंति वसूनि धनानि यं स विददसुः। विदेः शतृप्रत्ययेऽदिप्रभृतिभ्यः शपः। पा° २. ४. ७२.। इति शपो लुकि प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते। गृणंति स्तुवंतीति गिरः। गृणातेः क्विप्यृत इद्धातोः। पा° ७. १. १००.। इतीत्वं। रपरत्वं। धातुस्वरेणोदात्तत्वं। महां। महांतं। नकारतकारयोर्लोपश्छांदसः। प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वं। अनूषत। णु स्तुतौ। व्यत्ययेनात्मनेपदं। लुङि झेरादादेशः। पा° ७. १. ५.। सिचि कुटादित्वेन। पा° १. २. १.। ङित्वाद्गुणाभावः। इडभाव उकारदीर्घत्वं च छांदसं। निघातः। स्तुतं। प्रत्ययस्वरः॥

सप्तमीमृचमाह॥

इंद्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अबिभ्युषा। मंदू समानवर्चसा॥ ७॥

इंद्रेण। सं। हि। दृक्षसे। संऽजग्मानः। अबिभ्युषा। मंदू इति। समानऽवर्चसा॥ ७॥

हे मरुद्गण त्वमिंद्रेण संजग्मानः संगच्छमानः संदृक्षसे हि। सम्यग्दृश्येथाः खलु। अवश्यमस्माभिर्द्रष्टव्य इत्यर्थः। कीदृशेनेंद्रेण। अबिभ्युषा। भीतिरहितेन। कीदृशाविंद्रमरुद्गणौ। मंदू। नित्यप्रमुदितौ। समानवर्चसा। तुल्यदीप्ती। पुरा कदाचिद्वृत्रवधदशायामिंद्रस्य सखायः सर्वे देवा वृत्रस्यासेनापसारिताः। तदानीमिंद्रस्य वृत्रसंबंधिसकलसेनाजयार्थं मरुद्भिः

संगमोऽभूत् । सोऽयमर्थो वृत्रस्य त्वाखसथादिति मंत्रे संगृहीतः । इंद्रो वै वृत्रं हनिष्यन्निति ब्राह्मणे प्रपंचितश्च ॥ इंद्रशब्दः परमैश्वर्यवंतं मरुद्गणं वाभिधत्ते । तदानीमिंद्रस्य संबोधनं बहिरेवाध्याहर्तव्यं । तथा चेयमृग्यास्केन व्याख्याता । इंद्रेण हि संदृश्यसे संगच्छमानोऽबिभ्युषा गणेन मंदू मदिष्णू युवां स्थोऽपि वा मंदुना तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातं । नि॰ ४. १२. । इति ॥ संदृक्षसे । संपश्येथाः । दृशेश्चेति वक्तव्यं । पा॰ १. ३. २९. २. । इत्यात्मनेपदं । दृशेर्लिङर्थे लेट् । पा॰ ३. ४. ७. । इति प्रार्थनायां लेट् । थासः से । पा॰ ३. ४. ८०. । लेटोऽडाटौ । पा॰ ३. ४. ९४. । इत्यडागमः । सिब्बहुलं लेटि । पा॰ ३. १. ३४. । इति सिप् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति गुणाभावः । व्रश्चादिना षत्वं । पा॰ ८. २. ३६. । षढोः कः सि । पा॰ ८. २. ४१. । इति कत्वं । आदेशप्रत्यययोः । पा॰ ८. ३. ५९. । इति सिपः षत्वं । बहुलग्रहणात्सिपः परस्ताच्छबपि भवति । सिपा व्यवधानात्पश्यादेशो न भवति । पा॰ ७. ३. ७८. । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । उत्तरस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । हिशब्दयोगात्तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति । हि च । पा॰ ८. १. ३४. । इति प्रतिषेधात् । संजग्मानः । गमेः संपूर्वाच्छंदसि लुङ्लङ्लिटः । पा॰ ३. ४. ६. । इति वर्तमाने लिट् । समो गम्यृच्छिभ्यां । १. ३. २९. । इत्यात्मनेपदविधानाल्लिटः कानजादेशः । पा॰ ३. २. १०६. । द्विर्भावः पा॰ ६. १. ८. । हलादिशेषः । पा॰ ७. ४. ६०. । अभ्यासस्य चुत्वं । पा॰ ७. ४. ६२. । गमहनेत्युपधालोपः । पा॰ ६. ४.

१६८.। कानचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं। गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। अबिभ्युषा। जिभी भये। पूर्ववल्लिट्। शेषात्कर्तरि परस्मैपदं। पा० १. ३. ७८.। इति परस्मैपदं। क्वसुश्च। पा० ३. २. १०७.। इति लिटः क्वसुरादेशः। तस्य कित्त्वाद्गुणाभावः। द्विर्भावः। अभ्यासस्य ह्रस्वजश्त्वे। पा० ७. ४. ५९. ८. ४. ५४.। क्रादिनियमात्। पा० ७. २. १३.। प्राप्त इडुखेकाजाद्घसां। पा० ७. २. ६७.। इति नियमान्निवर्तते। नञ्समासे तृतीयैकवचने भत्वाद्वसोः संप्रसारणं। पा० ६. ४. १३१.। इति वकारस्योकारः। संप्रसारणाच्च। पा० ६. १. १०८.। इति पूर्वरूपत्वं। शासिवसिघसीनां च। पा० ८. ३. ६०.। इति षत्वं। इयङादेशं बाधित्वैरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य। पा० ३. ४. ८२.। इति यणादेशः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। पूर्वेण सह संहितायामोकारस्यैङः पदांतादति। पा० ६. १. १०९.। इति परपूर्वत्वे प्राप्ते प्रकृत्यांतःपादमव्यपरे। पा० ६. १. ११५.। इति प्रकृतिभावः। मंदू। मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु। इदितो नुम् धातोः। पा० ७. १. ५८.। इति नुमागमः। कुरित्यनुवृत्तौ खरुशंकुपीयुनीलंगुलिगु। उ० १. ३६.। इत्यत्राविभक्तिकनिर्देशाद्वंतेर्लिंगुरितिवद्वात्वंतरादपि कुरित्युक्तं। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। द्विवचनमौ। प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। पा० ६. १. १०२.। तृतीयैकवचने चेत् सुपां सुलुगित्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। समानवर्चसा। समानं वर्चो ययोरिति वा यस्येति वा बहुव्रीहिः। द्विवचने सुपां सुलुगित्यादिनाकारादेशः। समानपादस्य प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तदेव शिष्यते।

अष्टमीमृचमाह ॥

अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति। गणैरिंद्रस्य काम्यैः॥ ८॥
अनवद्यैः। अभिद्युऽभिः। मखः। सहस्वत्। अर्चति। गणैः।
इंद्रस्य। काम्यैः॥ ८॥

मखः प्रवर्तमानोऽयं यज्ञोऽनवद्यैर्दोषरहितैरभिद्युभिर्द्युलोकमभिगतैः काम्यैः फलप्रदत्वेन कामयितव्यैर्गणैर्मरुत्समूहैः सहितमिंद्रस्येंद्रं सहस्वद्बलोपेतं यथा भवति तथार्चति। पूजयति। अयं यज्ञो मरुत इंद्रं चातिशयेन प्रीणयतीत्यर्थः। यज्ञ इत्यादिषु पंचदशसु यज्ञनामसु मखो विष्णुरिति पठितं। चतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चतिकर्मस्वर्चति गायतीति पठितं॥ नं विद्यतेऽवद्यं येषां तेऽनवद्याः। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। अभिगता द्यौर्येत्येऽभिद्यवः। तैरभिद्युभिः। अभिशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते। मखः। प्रातिपदिकस्वरः। सहो बलमस्मिन्नर्चने शर्मण्यस्तीति सहस्वत्। तसौ मत्वर्थे। पा० १. ४. १९.। इति भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वात्सकारस्य रुत्वाभावः। मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः। पा० ८. २. ९.। इति वा झयः। पा० ८. २. १०.। इति वा मतुपो मस्य वत्वं। सहस्शब्दो नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः। मतुपः पित्त्वात्स एव शिष्यते। काम्यैः। कमेर्णिङ्। अत उपधायाः। पा० ७. २. ११६.। इति वृद्धिः। जनी जृष् क्नसु रंजोऽमंताश्च। धा० पा० १९. ६३. ६७.। इत्यमंतत्वेन प्राप्तस्य मित्त्वस्य न कम्यमि चमामिति प्रतिषेधात्। धा० पा० १९. ६९.। मितां ह्रस्वः। पा० ६. ४. ९२.। इत्युपधाह्रस्वत्वं

न भवति। ण्यंतादचो यत्। पा० ३. १. ९७.। णिलोपः। पा० ६. ४. ५१.। तित्स्वरितमिति प्राप्ते यतोऽनावः। पा० ६. १. २१३.। इत्याद्युदात्तत्वं॥

नवमीमृचमाह॥

अतः परिज्मन्नागहि दिवो वा रोचनादधि। समस्मिन्नृंजते गिरः॥ ९॥

अतः। परिऽज्मन्। आ। गहि। दिवः। वा। रोचनात्। अधि। सं। अस्मिन्। ऋंजते। गिरः॥ ९॥

हे परिज्मन् परितो व्यापिन्मरुद्गण। अतोऽस्मान्मरुद्गणस्थानादंतरिक्षादागहि। अस्मिन्कर्मण्यागच्छ। दिवो वा। द्युलोकाद्वा समागच्छ। रोचनादधि। दीप्यमानादादित्यमंडलाद्वा समागच्छ। अस्मदीयकर्मकाले यत्र यत्र तिष्ठसि ततः सर्वस्मादागच्छेत्यर्थः। किमर्थमागमनमिति तदुच्यते। अस्मिन्कर्मणि वर्त्तमान ऋत्विग्गिरः स्तुतीः समृंजते। सम्यक् प्रसाधयति। ऋंजतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः। एताः स्तुतीः श्रोतुमागच्छेत्यर्थः। यद्यप्यृत्विजा मंत्रस्य प्रयुज्यमानत्वादृंजतिधातोरुत्तमपुरुषेण भवितव्यं। तथापि परोक्षकृतत्वेन निर्देशात्प्रथमपुरुषप्रयोगः। परोक्षकृतलक्षणं च यास्क आह। तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च। तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यंते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्येति॥ अतः। पंचम्यास्तसिल्। पा० ५. ३. ७.। एतदोऽश्। पा० ५. ३. ५.। शित्त्वात्सर्वादेशः। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। परिज्मन्। अज गतिक्षेपणयोः। अन्येभ्योऽपि दृश्यंते। पा० ३. २. ७५.। इति मनिन्।

अकारलोपश्छांदसः। आमंत्रितनिघातः। गहि। गमेर्बहुलं छंदसि। पा° २. ४. ७३.। इति शपो लुक्। हेर्ङित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना। पा° ६. ४. ३७.। मलोपः। अतो हेः। पा° ६. ४. १०५। इति हिलोपो न भवति तस्मिन्कर्त्तव्येऽसिद्धवदत्रा भात्। पा° ६. ४. २२.। इति मलोपस्यासिद्धत्वेनानकारांतत्वात्। दिवः। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। वा। चादयोऽनुदात्ताः। फि° ४. १५.। इत्यनुदात्तः। रोचनात्। रुच दीप्तौ। अनुदात्तेतश्च हलादेः। पा° ३. २. १४९.। इति युच्। युवोरनाकौ। पा° ७. १. १.। इत्यनादेशः। चितइत्यंतोदात्तः। अधि। अधिपरी अनर्थकौ। पा° १. ४. ९३.। इति कर्मप्रवचनीयत्वेन सह निपातसंज्ञायाः समावेशान्निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तः। अस्मिन्। परिज्मन्नित्यादिष्टस्यैवान्वादेशादिदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ। पा° २. ४. ३२.। इत्यश् अनुदात्तः। शित्त्वात्सर्वादेशः। विभक्तिरनुदात्तौ सुप्पितौ। पा° ३. १. ४.। इत्यनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं। ऋंजते। ऋजि भृजी वर्जने। सुमित्युपसर्गयोगात्प्रसाधने वर्तते। निघातः। गिरः। प्रातिपदिकस्वरः॥

दशमीमृचमाह॥

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादधि। इंद्रं महो
वा राजसः॥ १०॥

इतः। वा। सातिं। ईमहे। दिवः। वा। पार्थिवात्।
अधि। इंद्रं। महः। वा। राजसः॥ १०॥

इंद्रं देवं प्रति सातिं धनदानमधीमहे। आधिक्येन याचामहे। कस्माल्लोकादिति तदुच्यते। इतोऽस्मादभिदृश्य-

मामात्पार्थिवात्पृथिवीलोकाद्वा। दिवो वा। द्युलोकाद्वा। महो महतः प्रौढाद्रजसो वा। पद्मादीनां रंजकादंतरिक्षलोकाद्वा। अयमिंद्रो यतःकुतश्चिदानीयास्मभ्यं धनं प्रयच्छत्वित्यर्थः। सप्तदशसु याच्ञाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं॥ इतः। इदम्शब्दात्पंचम्यास्तसिल्। इदम इश्। पा॰ ५. ३. ३.। इतोश्। शित्त्वात्सर्वादेशः। अतोऽडिदमित्यस्यावकाशः। आभ्यां। एभिः। पा॰ ६. १. १७१.। लितीत्यस्यावकाशः। पा॰ ६. १. १९३.। पचनं पाचकः। उभावपि नित्यौ। तत्र परत्वाद्विप्रतिषेधे परं कार्यमिति लितीतीकारस्योदात्तत्वं। पश्चात्तसेः प्राग्दिशो विभक्तिः। पा॰ ५. ३. १.। इति विभक्तिसंज्ञकत्वादूडिदमित्यादिनाऽसर्वनामस्थानविभक्तेरुच्यमानमुदात्तत्वं भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेत्यूडिदमित्यस्य पुनरप्रवृत्तिरेवेति चेत्। न। लक्ष्यानुरोधेन पुनःप्रसंगविज्ञानं चेति स्वीकारात्। नन्वेवं यतस्तत इत्यादावपि परेण लित्स्वरेण बाधितमपि सावेकाच इति तसिल उदात्तत्वं स्यादिति चेत्। न। यत्तच्छब्दयोः सावर्णांतत्वे न गोश्वन्सावर्णेति। पा॰ ६. १. १८२.। निषेधात्। न च पुनःप्रसंगविज्ञानं चेत्येतत्सार्वत्तिकं लक्ष्यानुरोधेन क्वचिदेव तदाश्रयणादिति। सातिं। षण दाने। धात्वादेः षः सः। पा॰ ६. १. ६४.। भावे क्तिन्। जनसनखनां सन्झलोः। पा॰ ६. ४. ४२.। इति नकारस्यात्वं। तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च। पा॰ ७. २. ९.। इति निषेधादिण् न भवति। नित्स्वरे प्राप्त उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेति निपातनादंतोदात्तत्वं। ईमहे। ईङ् गतौ। श्यनोऽपि बहुलं छंदसीति

लुक् । अस्य धातोर्ङित्त्वात्तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात् । पा° ६. १. १८६. । इति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । न च तिङ्ङतङ इति निघातः । चवायोगे प्रथमा । पा° ८. १. ५९. । इति निषेधात् । उत्तरवाक्ययोरपि हि वाशब्दयोगादन्यथा वाक्यापरिपूर्तेस्तिङ्विभक्तेरवश्यमध्याहारात्तदपेक्षयैषा प्रथमा तिङ्विभक्तिरिति । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । पार्थिवात् । प्रथ प्रख्याने । प्रथत इति पृथिवी । प्रथेः षिवन्संप्रसारणं च । उ° १. १४९. । इति षिवन्प्रत्ययः । षिद्गौरादिभ्यश्च । पा° ४. १. ४१. । इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । शेषनिघातेनानुदात्तादिः पृथिवीशब्दः । पृथिव्या विकार इत्यर्थे ओरञित्यनुवृत्तावनुदात्तादेश्च । पा° ४. ३. १४०. । इत्यञ् । यस्येति च । पा° ६. ४. १४८. । इतीकारलोपः । तद्धितेष्वचामादेः । पा° ७. २. ११७. । इत्यादिवृद्धौ रपरत्वं । ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । अधि । निपातत्वादाद्युदात्तः । इंद्रं । रन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । मह्नः । महत इत्यस्याकारतकारयोर्लोपश्छांदसः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रजसः । नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं ।

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः ॥

इंद्रमित्यादिकं दशर्चं यत्सूक्तं तत्सुरूपकृत्नुमित्यादिषु चतुर्थं । ऋषिच्छंदोदेवता विनियोगश्च पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तूच्यते । महाव्रते निष्केवल्यशस्त्रमिंद्रमिद्गाथिन इति सूक्तं । तथा च पंचमारण्यके सूत्रितं । शिरो गायत्रमिंद्रमिद्गाथिन इति । तथा चतुर्विंशेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इंद्रमिद्गाथिन इति षळहस्तोत्रियस्तृचः । चतुर्विंशे होताज-

निष्ठेत्युपक्रम्यायाहि सुषुमा हि त इंद्रमिद्गाथिनो बृहत्। आ० ७. २.। इति सूचितत्वात्। अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रेऽयमेव तृचोऽनुरूपः। सूत्रितं च। इंद्राय मद्वने सुतमिंद्रमिद्गाथिनो बृहत्। आ० ६. ४.। इति॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

इंद्रमिद्गाथिनो बृहदिंद्रमर्केभिरर्किणः। इंद्रं वाणीरनूषत॥१॥

इंद्रं। इत्। गाथिनः बृहत्। इंद्रं। अर्केभिः। अर्किणः। इंद्रं। वाणीः। अनूषत॥१॥

गाथिनो गीयमानसामयुक्ता उद्गातार इंद्रमिदिंद्रमेव बृहत्। त्वामिद्धि हवामहे। ऋ० वे० ४. ७. २९.। इत्यस्यामृच्युत्पन्नेन बृहन्नामकेन साम्नानूषत। स्तुतवंतः। अर्किणोऽर्चनहेतुमंत्रोपेता होतारोऽर्केभिरृग्रूपैर्मंत्रैरिंद्रमेवानूषत। ये त्ववशिष्टा अध्वर्यवस्ते वाणीर्वाग्भिर्यजूरूपाभिरिंद्रमेवानूषत। अर्कशब्दस्य मंत्रपरत्वं यास्केनोक्तं। अर्को मंत्रो भवति यदनेनार्चंति। नि० ५. ५.। इति। श्लोक इत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्नामसु वाणी वाणीति पठितं॥ गाथिनः। उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्। उ० २. ४.। इति गायतेस्थन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तः। गाथा एषां संतीति गाथिनः। व्रीह्यादिभ्यश्च। पा० ५. २. ११६.। इतीनिः। प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः। स च सति शिष्टः। बृहत्। बृहता। तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति लुक्। पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवत्। उ० २. ८१.। इत्यंतोदात्तो निपातितः। अर्केभिः। अर्च पूजायां। अर्च्यंत एभिरित्यर्का मंत्राः। पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण। पा० ३. ३. ११८.। इति घः। चजोः कु घिण्ण्यतोः। पा० ७. ३. ५२.। इति कुत्वं।

प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। बहुलं छंदसि। पा० ७. १. १०.। इति भिस ऐसादेशो न भवति। अर्का स्तुतिसाधनभूता मंत्रा एषां संतीत्यर्किणः। वाणीः। वृषादीनां च। पा० ६. १. २०३.। इत्याद्युदात्तः। दीर्घाज्जसि च। पा० ६. १. १०५.। इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य वा छंदसि। पा० ६. १. १०६.। इति विकल्पितत्वाद्दीर्घत्वं। तृतीयार्थे प्रथमा। अनूषत। णु स्तुतौ। णो नः। पा० ६. १. ६५.। इति नत्वं। लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं। झस्यादादेशः। पा० ७. १. ५.। सिच इडभाव उकारस्य दीर्घत्वं च छांदसं धातोः कुटादित्वात्। पा० १. २. १. सिचो ङित्त्वेन। पा० १. १. ५.। गुणाभावः॥

द्वितीयामृचमाह॥

इंद्र इद्धर्योः सचा संमिश्ल आ वचोयुजा। इंद्रो वज्री
हिरण्ययः॥ २॥

इंद्रः। इत्। हर्योः। सचा। संऽमिश्लः। आ। वचःऽयुजा।
इंद्रः। वज्री। हिरण्ययः॥ २॥

इंद्र इदिंद्र एव हर्योर्हरिनामकयोरश्वयोः सचा सह युगपदा संमिश्लः सर्वतः सम्यग्मिश्रयिता। कीदृशोर्हर्योः। वचोयुजा। इंद्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमानयोः सुशिक्षितयोरित्यर्थः। अयमिंद्रो वज्री वज्रयुक्तः। हिरण्ययः। हिरण्मयः सर्वाभरणभूषित इत्यर्थः॥ हर्योः। हरत इति हरी। इन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। सचा। सहेत्युक्तं। संमिश्लः। मिश्रणं मिश्रः। मिश्रयतेर्घञ्। पा० ३. ३. १८.। सम्यक् मिश्रो यस्यासौ संमिश्रः। लत्वं छांदसं। सम्यक् मिश्रयितेत्यर्थः। पूर्वबहुव्रीहौ वैरदप्रकृतिस्वरत्वं। वचोयुजा। वचसा युज्येते

इति वचोयुजौ। तयोः। षष्ठीद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारादेशः। युजशब्दो धातुस्वरेणांतोदात्तः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते। वज्री। वज्रमस्यास्ति। अत इनिठनौ। प्रत्ययस्वरः। हिरण्ययः। ऋत्व्यवास्त्वयवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छंदसि। पा० ६. ४. १७५.। इति हिरण्मयशब्दस्य मकारलोपो निपात्यते। अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। पूर्वेणानुदात्तेन सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः॥

तृतीयामृचमाह॥

इंद्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्यं रोहयद्दिवि। वि गोभिरद्रिमैरयत्॥ ३॥

इंद्रः। दीर्घाय। चक्षसे। आ। सूर्यं। रोहयत्। दिवि। वि। गोभिः। अद्रिं। ऐरयत्॥ ३॥

अयमिंद्रो दीर्घाय प्रौढाय निरंतराय चक्षसे दर्शनाय दिवि द्युलोके सूर्यमारोहयत्। पुरा वृत्रासुरेण जगति यदापातितं तमस्तन्निवारणेन प्राणिनां दृष्टिसिद्ध्यर्थमादित्यं द्युलोके स्थापितवानित्यर्थः। स च सूर्यो गोभिः स्वकीयरश्मिभिरद्रिं पर्वतप्रमुखं सर्वं जगद्व्यैरयत्। विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान्। प्रकाशितवानित्यर्थः। अथवा। इंद्र एव गोभिर्जलैर्निमित्तभूतैरद्रिं मेघं व्यैरयत्। विशेषेण प्रेरितवान्। पंचदशसंख्याकेषु रश्मिनामसु खेदयः किरणा गाव इति पठितं। त्रिंशत्संख्याकेषु मेघनामस्वद्रिर्ग्रावेति पठितं॥ दीर्घाय। प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। चक्षसे। चक्षेः सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यसुन्। बहुलग्रहणात्ख्याजादेशाभावः। नित्त्वादाद्युदात्तः। सूर्यं।

सुवति प्रेरयतीति सूर्यः । षू प्रेरणे । धात्वादेः षः सः । राजसूयसूर्येत्यादिना । पा० ३. १. ११४. । क्यप्प्रत्ययः । तस्य रुडागमश्च निपात्यते । क्यपः कित्त्वाद्गुणाभावः । पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । रोहयत् । रुहेर्ण्यंताल्लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपि । पा० ६. ४. ७५. । इत्यडभावो निघातश्च । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । अद्रिं । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् । उ० ४. ६६. । इति क्रिन्प्रत्ययः । अदंति पशवस्तृणादिकमत्रेत्यद्रिः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । ऐरयत् । ईर गतौ । ण्यंताल्लङ् । निघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

इंद्र वाजेषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च । उग्र उग्राभिरूतिभिः ॥४॥

इंद्र । वाजेषु । नः । अव । सहस्रऽप्रधनेषु । च । उग्र । उग्राभिः । ऊतिऽभिः ॥ ४ ॥

हे इंद्र । उग्रः शत्रुभिरप्रधृष्यस्त्वमुग्राभिरप्रधृष्याभिरूतिभिरस्मद्विषयरक्षाभिर्वाजेषु युद्धेषु नोऽस्मानव । रक्ष ॥ तथा सहस्रप्रधनेषु च । सहस्रसंख्याकगजाश्वादिलाभयुक्तेषु महायुद्धेष्वपि रक्ष ॥ वाजेषु । वृषादीनां च । पा० ६. १. २०३. । इत्याद्युदात्तत्वं । नोऽव । नसः सकारस्य रुत्वोत्वगुणेषु प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावो न भवति । अव्यपर इति निषेधात् । पा० ६. १. ११५. । अव रक्षणे । तिङ्ङतिङ इति निघातः । यद्यपि सहस्रप्रधनेष्ववेत्यध्याहृतां क्रियामपेक्ष्य प्रथमायाः श्रूयमाणाया अवेति क्रियायाश्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निघातनिषेधः प्राप्तः । तथापि वाजेष्वित्यत्र चकारस्य लुप्तत्वाच्चादिलोपे विभाषा । पा० ८. १. ६३. । इति

निषेधस्य विकल्पितत्वादत्र निघातः प्रवर्तते। सहस्रशब्दः कर्दमादीनां च। फि० ३. १०.। इति मध्योदात्तः। सहस्रप्रधनेषु वाजेषु। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। उग्रः। उच समवाये। चस्य गः। ऋज्रेंद्रेति रन्। व्यत्ययेनांतोदात्तः। ऊतिभिः। ऊतियूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तः॥

पंचमीमृचमाह॥

इंद्रं वयं महाधन इंद्रमर्भे हवामहे। युजं वृत्रेषु वज्रिणं॥ ५॥

इंद्रं। वयं। महाऽधने। इंद्रं। अर्भे। हवामहे। युजं। वृत्रेषु। वज्रिणं॥ ५॥

वयमनुष्ठातारो महाधने प्रभूतधननिमित्तमिंद्रं हवामहे। आह्वयामः। अर्भेऽर्भके स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते सतींद्रं हवामहे। कीदृशमिंद्रं। युजं। सहकारिणं समाहितं वा। वृत्रेषु शत्रुषु धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवारणाय वज्रिणं वज्रोपेतं॥ महाधनशब्दो यद्यपि संग्रामनामसु पठितस्तथापि महाधनवचनमत्र संग्राम इति बहुव्रीहित्वे सत्यंतोदात्तत्वासिद्धेर्नात्र तद्गृहीतं। महाधने महच्च धनं चेति समासस्येत्यंतोदात्तः। अर्भे। अर्तिगृभ्यां भन्। उ० ३. १५०.। नित्त्वादाद्युदात्तः। हवामहे। ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च। ञित्त्वात्कर्त्रभिप्राये। पा० १. ३. ७२.। आत्मनेपदं। लटः स्थाने महिङ्। टित आत्मनेपदानां। पा० ३. ४. ७९.। इति टेरेत्वं। कर्तरि शप्। पा० ३. १. ६८.। ह्वः संप्रसारणं। पा० ६. १. ३२.। इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसि। पा० ६. १. ३४.। इति संप्रसारणं। वकारस्योकारः। परपूर्वत्वं। गुणावादेशौ। अतो दीर्घो यञि। पा० ७. ३. १०१.।

इति दीर्घत्वं। तिङ्ङतिङ इति निघातः। युजं। युज समाधावित्यस्य क्विप्। युजेरसमासे। पा० ७. १. ७१.। इति नुम् न भवति। स हि युजेरिति निर्देशादिकाररहितस्य न भवति। अनित्यमागमशासनमिति वा युजिर्योग इत्यस्यापि नुम् न भवति। वृत्रेषु। वृतु वर्तने। प्रतिकूलतया वर्तंत इति वृत्राणि शत्रुकुलानि। स्फायितंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः। उ० २. १३.। कित्त्वाद्गुणाभावः।. प्रत्ययस्वरः। वज्रिणं। अत इनिठनावितीनः प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥

इंद्रमिद्गाथिन इति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

स नो वृषन्नमुं चरुं सत्रादावन्नपा वृधि। अस्मभ्यम-
प्रतिष्कुतः ॥ ६ ॥

सः। नः। वृषन्। अमुं। चरुं। सत्राऽदावन्। अप। वृधि।
अस्मभ्यं। अप्रतिऽस्कुतः ॥ ६ ॥

हे सत्रादावन्। अस्मदभीष्टानां सर्वेषां फलानां सह प्रदातः। अतो व्रीह्यादिनिष्पत्त्यर्थं हे वृषन् वृष्टिप्रदेंद्र नोऽस्मदर्थममुं दृश्यमानं चरुं मेघमपावृधि। उद्घाटय। तथैवास्मभ्यमस्मदर्थमप्रतिष्कुतः प्रतिशब्दरहितः। यद्यदस्माभिर्याच्यते तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति। अतोस्मद्विषये कदाचिदप्यप्रतिस्खलितः। एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह। अप्रतिष्कुतोऽप्रतिस्खलितो वेति ॥ वृषन्। आमंत्रितनिघातः। अमुं। प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। चरुं। चरतीति चरुः। भृमृशीतॄचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः। उ० १. ७.।

इत्युप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। सत्रादावन्। सत्रादब्दः सहार्थे। अभिमतफलजातं सकलं सह ददातीति सत्रादावा। आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च। पा° ३. २. ७४.। इति वनिप्। आमंत्रितस्य चेत्युदात्तत्वं। पादादित्वान्न निघातः। अप। निपातस्य चेति दीर्घः। निपात आद्युदात्तः। वृधि। वृञ् वरणे। लोटः सिप्। तस्य सेर्ह्यपिच्च। पा° ३. ४. ८७.। इति हिः। स्वादिभ्यः श्नुः। पा° ३. १. ७३.। तस्य बहुलं छंदसीति लुक्। श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छंदसि। पा° ६. ४. १०२.। इति हेर्धिरादेशः। तस्य ङित्त्वात्पुर्वस्य गुणाभावः। निघातः। अस्मभ्यं। अस्मच्छब्दाद्भ्यसो भ्यं। पा° ७. १. ३०.। इति भ्यमादेशः। शेषे लोपः। पा° ७. २. ९०.। इति दकारलोपः। बहुवचने झल्येत्। पा° ७. ३. १०३.। इत्येत्वं न भवति। अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येत्युक्तं। म° भा° ७. १. ३०.। प्रतिपदिकस्वरेण स्मेत्यकार उदात्तः। भ्यसोऽभ्यमित्यभ्यमादेशपक्षे शेषे लोप इति मपर्यंतशेषस्यास्मद्शब्दस्य लोपः। तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाभ्यमादेरकारस्योदात्तत्वं। पा° ६. १. १६१.। अप्रतिष्कुतः। केनचिदप्रतिशब्दितः। कुङ् शब्दे। निष्ठेति कर्मणि क्तप्रत्ययः। प्रतेः प्राक्प्रयोगः। पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः। पा° ६. १. १५७.। सुषामादेराकृतिगणत्वात्षत्वं। पा° ८. ३. ९८.। नञसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

सप्तमीमृचमाह ॥

तुंजेतुंजे य उत्तरे स्तोमा इंद्रस्य वज्रिणः । न विंधे अस्य सुष्टुतिं ॥ ७ ॥

तुंजेऽतुंजे । ये । उतऽतरे । स्तोमाः इंद्रस्य । वज्रिणः । न । विंधे । अस्य । सुऽस्तुतिं ॥ ७ ॥

तस्मिन्तस्मिन्फलदातरि देवांतरे ये स्तोमाः स्तोत्रविशेषा उत्तर उत्कृष्टाः संति तैः स्तोमैः सर्वैरपि वज्रिणो वज्रयुक्तस्येंद्रस्य सुष्टुतिं योग्यां शोभनस्तुतिं न विंधे । न विंदामि । इंद्रस्यात्यंतगुणबाहुल्येन देवांतरेषूत्तमत्वेन प्रसिद्धान्यपि स्तोत्राणि न पर्याप्तानीत्यर्थः ॥ एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । तुंजस्तुंजतेर्दानकर्मणः । दाने दाने य उत्तरे स्तोमा इंद्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विंदामि समाप्तिं स्तुतेः । नि० ६. १८. । इति ॥ तुंजेतुंजे । तुंजतिर्दानकर्मेत्युक्तं । ततः कर्तरि प्रचाद्यच् । पा० ३. १. १३४. । चित इत्यंतोदात्तत्वं । नित्यवीप्सयोः । पा० ८. १. ४. । इति द्विर्भावः । तस्य परमाम्रेडितं । पा० ८. १. २. । इति द्वितीयस्याम्रेडितसंज्ञा । अनुदात्तं च । पा० ८. १. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । दातरि दातरीत्यर्थः । निरुक्ते तु दाने दान इत्यर्थतो व्याख्यानं । उत्तरे । तॄ प्लवनतरणयोः । भावे ऋदोरप् । पा० ३. ३. ५७. । उच्छब्द उत्कृष्टवचनः । उत्कृष्टस्तरो यस्येति बहुव्रीहिः । उच्छब्दो निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्तोमाः । अर्तिस्तुस्वित्यादिना । उ० १. १३८. । स्तोमशब्दो मनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः । विंधे । विद्लृ लाभे । लट् । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं । उत्तमैकवचनमिट् । पा० ३. ४. ७८. । तुदा-

दिभ्यः शः। पा° ३. १. ७७.। शे मुचादीनामिति नुम्। पा° पा° ७. १. ५९.। दकारस्य व्यत्ययेन धकारः। अस्य। प्रकृतस्येंद्रस्य परामर्शादन्वादेश इदमोऽश्। पा° २. ४. ३२.। शित्त्वात्सर्वादेशोऽनुदात्तः। सुष्टुतिं। ष्टुञ् स्तुतौ। धात्वादेः षः सः। पा° ६. १. ६४.। इति सत्वं। स्त्रियां क्तिन्। पा° ३. ३. ९४.। इति भावे क्तिन्। स्वित्युदात्तेनोपसर्गेण प्रादिसमासः। उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं। पा° ८. ३. ६५.। अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन सोः प्राप्तमुदात्तत्वं बाधित्वा गतिकारकोपपदात्कृत्। पा° ६. २. १३९.। इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातोरुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन तादौ च निति कृत्यतौ। पा° ६. २. ५०.। इत्यनंतरस्य गतिसंज्ञस्य सोरेवोदात्तत्वेन भवितव्यं। तत्तु मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः। पा° ६. २. १५१.। इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वेन बाध्यते। तथा च सुहवां सुष्टुती हुवे। ऋ° वे° २. ७. १५.। वृषणे चोदस्व सुष्टुतिं। ऋ° वे° ६. ५. २४.। यास्ते राके सुमतयः। ऋ° वे° २. ७. १५.। इत्यादावंतोदात्तत्वमित्याहुः। यथा तु मन्क्तिन्नित्यादौ वृत्तावुक्तं तथैव तन्न घटत इति लक्ष्यते। तत्र हि कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि। पा° ६. २. १४८.। इत्यतः कारकादित्यनुवृत्तेः पाणिनिकृतिरित्यादावेव मन्क्तिन्नित्यादिसूत्रमित्युक्तं। कारकादित्येव प्रकृतिः प्रहृतिरिति प्रत्युदाहृतं। स्यादेतत्। स्तूयतेऽनयेति स्तुतिरिति क्तिना कारणभूतगीरभिधीयते। सुशब्देन च करणमेव विशेष्यते न धात्वर्थः। तथा च सुष्टुतिरित्यत्र सुशब्दः कारकपर एव भविष्यति। प्रकृतिः प्रहृतिरित्यादौ तु प्रशब्दो धात्वर्थे

विशेषणमेवेति तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति। न। एवं सति सुशब्दस्य क्रियायोगाभावादुपसर्गाः क्रियायोगे। पा° १. ४. ५९.। इत्युक्ताऽउपसर्गसंज्ञा न स्यात्। तथा चोपसर्गात्सुनोतिसुवतीत्यादिना। पा° ८. ३. ६५.। षत्वं न स्यात्। ननु क्तिना करणमभिधीयते। क्रियासाधनं च करणं। तथा च करणविशेषणस्यापि सुशब्दस्य करणांतर्गतक्रियायोगादुपसर्गता भविष्यतीति। न। तथा सति यत्क्रियायुक्तास्तं प्रत्युपसर्गसंज्ञका इति करोत्यर्थमेव प्रति सोरुपसर्गता न तु स्तुधात्वर्थं प्रतीत्यस्य षत्वं न स्यादेव। ननु स्तुधात्वर्थद्वारैव तत्करणस्य सुशब्दो विशेषणं भविष्यति। या हि शोभना स्तुतिस्तत्करणमपि शोभनमेवेति। एवं च स्तुधात्वर्थसंबंधात्तं प्रत्युपसर्गत्वेन षत्वमपि भविष्यतीति वृत्त्यविरोधेनैव मन्क्तिनादिसूत्रस्य सुष्टुतिशब्दो विषयो भविष्यति। प्रकृतिः प्रहृतिरित्यत्र भावे क्तिन्निति प्रत्युदाहृते इति। न। तत्र प्रशब्दस्य करणपरत्वं। करणे क्तिनुदाहरणेऽपि धात्वर्थमात्रविशेषणतैव विवक्षिता न तद्द्वारा प्रत्ययार्थविशेषणतापीति तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति। सुष्टुतिरित्यत्र पुनः क्तिनभिधेयकरणपर्यंतं सुशब्दस्य व्यापार इत्युदाहरणतैव न प्रत्युदाहरणतेति। न। किमत्र सुशब्दः श्रुत्यैव प्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः। उत श्रुत्यैकं विशिनष्टि। अर्थादितरदिति। यदाप्युभयपरत्वं तदापि यौगपद्येन उत क्रमेणेति। आद्ये प्रति विशेष्यं विशेषणपदावृत्तिरिति प्रसंगः। द्वितीये विरस्य व्यापारापातः। न च शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारः कस्यचिद्दृष्ट इष्टो वा। अतो न श्रुत्योभयपरत्वं। अथैकत्र श्रुत्या तात्पर्यं। अपरत्र

स्वर्थादिति। तत्र धात्वर्थसंबंधस्यार्थिकत्वे षत्वासिद्धिः। प्रत्ययार्थसंबंधस्यार्थिकत्वे मन्क्तिन्नित्यादिस्वरासिद्धिः। आर्थिकेनापि कारकसंबंधेनोदाहरणत्वाभिधाने प्रकृतिः प्रहृतिरित्याद्युदाहरणं न स्यात्। श्रुत्या धात्वर्थमात्रसंबंधस्यापि प्रशब्दस्यार्थात्तत्करणसंबंधः केन वारयितुं शक्यत इत्येषा दिक्। अत इह प्रत्ययार्थमात्रसंबंधपरत्वांगीकारेण स्वरः सिध्यतु षत्वं तु छांदसमस्तु। शोभना स्तुतिर्यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा भवतु। एवं च नञ्सुभ्यां। पा० ६. २. १७२.। इत्यंतोदात्तं भविष्यति। अथवा सुष्टु स्तुवंतीति सुष्टुतय इति करणभूता ऋचः स्तुतिशब्देनोच्यंते। क्तिच्क्तौ च संज्ञायां। पा० ३. ३. १७४.। इति क्तिच्प्रत्यये सति चित्त्वादंतोदात्तता भविष्यति। न च करणीभूतानामृचां कर्तृप्रत्ययेन क्तिचा कथमभिधानमिति वाच्यं। काष्टानि पचंतीतिवत्तासामपि स्वव्यापारविवक्षया करणत्वोपपत्तेरिति॥

अष्टमीमृचमाह॥

वृषा यूथेव वंसगः कृष्टीरियर्त्योजसा। ईशानो अप्रतिष्कुतः॥८॥

वृषा। यूथाऽइव। वंसगः। कृष्टीः। इयर्ति। ओजसा। ईशानः। अप्रतिऽस्कुतः॥ ८॥

वृषा कामानां वर्षितेंद्र ओजसा स्वकीयबलेनानुग्रहीतुं कृष्टीर्मनुष्यानियर्ति। प्राप्नोति। कीदृश इंद्रः। ईशानः। समर्थः। अप्रतिष्कुतः। प्रतिशब्दरहितः। याच्यमानं न परिहरतीत्यर्थः। इंद्रस्य दृष्टांतः। वंसगो वमनीयगतिर्वृषभो यूथेव गोयूथानि यथा प्राप्नोति तद्वत्॥ वृषा। कनिन्युवृषितक्षिधन्विराजिद्युप्रतिदिवः। उ० १. १५५.। इति वर्षतेः

कनिन्प्रत्ययः। कित्त्वाद्गुणाभावः। नित्त्वादाद्युदात्तः। यूथाऽइव। युवंति मिश्रीभवंतीति यूथानि। यु मिश्रणामिश्रयोः। तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः। उ० २. १२.। इति थप्रत्ययांतो निपातितः। निपातनाद्दीर्घत्वं। प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः। शेश्छंदसि बहुलमिति लुक्। इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं। पा० २. २. १८. १०.। इति समासेऽपि स एव स्वरः। वंसगः। पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः। पा० ६. ३. १०९.। कर्षंतीति कृष्टयः। क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच्। चित्त्वादंतोदात्तः। इयर्ति। ऋ सृ गतौ। तिप्। शपः श्लुः। श्लाविति द्विर्भावः। अभ्यासस्योरदत्वहलादिशेषौ। पा० ७. ४. ६६. ६०.। अर्तिपिपर्त्योश्च। पा० ७. ४. ७७.। इत्यकारस्याऽइकारः। अभ्यासस्यासवर्णे। पा० ६. ४. ७८.। इतियङादेशः। अंगस्य गुणो रपरत्वं। ओजसा। उब्जेर्बले बलोपश्च। उ० ४. १९३.। इत्यसुन्। तत्संनियोगेन वकारलोपः। लघूपधगुणः। नित्त्वादाद्युदात्तः। ईशानः। ईश ऐश्वर्ये। लटः शानच्। अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। चिदित्यंतोदात्त बाधित्वानुदात्तेत्त्वाल्लसर्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वर एव शिष्यते। अप्रतिष्कुतः। अप्रतिशब्दितः। कु शब्दे। कर्मणि क्तः। पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः। सुषामादित्वात्षत्वं। नञ्समासः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

नवमीमृचमाह॥

य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति। इंद्रः पंच क्षितीनां॥ ९॥
यः। एकः। चर्षणीनां। वसूनां। इरज्यति। इंद्रः। पंच। क्षितीनां॥ ९॥

य इंद्रः स्वयमेक एव चर्षणीनां मनुष्याणामिरज्यति । ईष्टे । तथा वसूनां धनानामिरज्यति स इंद्रः पंच निषादपंचमानां-क्षितीनां निवासार्हाणां वर्णानामनुग्रहीतेति शेषः ॥ एकः । इण् गतौ । इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् । उ० ३. ४३. । इति कन् । बाहुलकात्कलोभावः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । चर्षणीनां । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । अंतोदात्तादित्यनुवृत्तौ नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं । वसूनां । निदित्यनुवृत्तौ शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबंधिमनिभ्यश्च । उ० १. १०. । इत्युप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । इरज्यति । कंड्वादिष्वरज् ईर्ष्यायां । अत्रैश्वर्यार्थः । कंड्वादिभ्यो यक् । पा० ३. १. २७. । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । पंच । पचि व्यक्तीकरणे । पंचेश्चेति कनिन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । क्षितीनां । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

आश्विनं शंसिष्यन्निंद्रं वो विश्वतस्परीति जुहुयात् । संस्थितेष्वाश्विनाय स्तुवत इति खंडे बण्महां असि सूर्येति द्वाभ्यामिंद्रं वो विश्वतस्परि । आ० ६. ५. । इति सूत्रितं ॥ चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिन इंद्रं वो विश्वतस्परीत्यारंभणीया । चतुर्विंश इत्युपक्रम्य ऋजुनीती नो वरुण इंद्रं वो विश्वतस्परि । आ० ७. २. । इति सूत्रितं । तामेतां दशमीमृचमाह ॥

इंद्रं वो विश्वतस्परि इवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः । १० ॥

इंद्रं । वः । विश्वतः । परि । इवामहे । जनेभ्यः । अस्माकं । अस्तु । केवलः । १० ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः । विश्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परि । उपर्यवस्थितमिंद्रं वो युष्मदर्थं हवामहे । आह्वयामः । अतः स इंद्रोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु । इतरेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहमस्मासु करोत्वित्यर्थः ॥ इंद्रं । रन्प्रत्ययांतो नित्त्वादाद्युदात्तः । वः । अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य वस्नसौ पा० ८. १. २१. । इति वस् । विश्वतः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं । परि । निपातत्वादाद्युदात्तः । संहितायां पंचम्याः परावध्यर्थे । पा० ८. ३. ५१. । इति विसर्जनीयस्य सत्वं । हवामहे । ह्वेञः अपि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । जनेभ्यः । जन्यंत इति जनाः । जनयतेः कर्मणि घञ् । जनिवध्योश्च । पा० ७. ३. ३५. । इत्युपधाया वृद्ध्यभावः । जित्त्वादाद्युदात्तत्वं । अस्माकं । अस्मच्छब्दोऽंतोदात्तः । शेषे लोप इत्यंतलोपपक्षे साम आकं । पा० ७. १. ३३. । इत्याकारेणैकादेश उदात्तः । टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः । केवलः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्दशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले द्वितीयोऽनुवाकः ॥

तृतीयेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्रेंद्र सानसिमित्यादिकं प्रथमं दशर्चं सूक्तं सुरूपकृत्नुमित्यादिषु षट्सु पंचमं । ऋष्यादयस्तु पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु । महाव्रते निष्केवल्य औष्णिहतृचाशीतावेंद्र सानसिं रयिमित्यादिके द्वे सूक्ते । पंचमारण्यक औष्णिहतृचाशीतिरिति खंडे शौनकेन सूत्रितं । सुरूपकृत्नुमूतय इति तिस्रेंद्र सानसिं रयिमिति द्वे इति ॥

अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त्र एंद्र सानसिमिति सूक्तं॥ सूत्रितं च इंद्रमिन्नाथिनो बृहदेंद्र सानसिं। आ० ६. ४.। इति॥ दर्शयाग इंद्रयाजिनः सान्नायस्यानुवाक्या। एंद्र सानसिं रयिमिति। उक्ता देवता इत्यस्मिन्खंड एंद्र सानसिं रयिं प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून्। आ० १. ६.। इति सूत्रितं। तस्मिन्सूक्ते तामेतां प्रथमामृचमाह॥

एंद्र सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहं। वर्षिष्ठमूतये भर॥ १॥

आ। इंद्र। सानसिं। रयिं। सऽजित्वानं। सदाऽसहं।
वर्षिष्ठं। ऊतये। भर॥ १॥

हे इंद्र। ऊतयेऽस्मद्रक्षार्थं रयिं धनमाभर। आहर। कीदृशं रयिं। सानसिं। संभजनीयं। सजित्वानं। समानशत्रुजयशीलं। धनेन हि शूरान्भृत्यान्संपाद्य शत्रवो जीयंते। सदासहं। सर्वदा शत्रूणामभिभवहेतुं। वर्षिष्ठं। अतिशयेन वृद्धं प्रभूतमित्यर्थः॥ सानसिं। वन षण संभक्ताविव्यस्मादसिप्रत्ययो वृद्धिरंतोदात्तत्वं च सानसिवर्णसीत्यादिना। उ० ४. १०९.। निपात्यते। रयिं। प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। सजित्वानं। समानानरीञ्जेतुं शीलमस्य। अन्येभ्योऽपि दृश्यंते। पा० ३. २. १५.। इति क्वनिप्। उपपदसमासः। समानस्य छंदस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु। पा० ६. ३. ८४.। इति समानस्य सभावः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते। वृद्धशब्दादतिशायने तमबिष्ठनौ। पा० ५. ३. ५५.। इतीष्ठन्। प्रियस्थिरेत्यादिना। पा० ६. ४. १५७.। वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः। इष्ठनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। ऊतये। उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातीत्यादिना क्तिन्नुदात्तो निपातितः। भर।

हृग्रहोर्भश्छंदसि। पा० ८. २. ३२. १.। इति हकारस्य भकारः। ते प्राग्धातोः। पा० १. ४. ८०.। इति धातोः प्राक्प्रयोक्तव्यस्याङो व्यवहिताश्च। पा० १. ४. ८२.। इति छंदसि व्यवहितप्रयोगः।

द्वितीयामृचमाह॥

नि येन मुष्टिहत्यया नि वृत्रा रुणधामहै। त्वोतासो न्यर्वता॥ २॥

नि। येन। मुष्टिऽहत्यया। नि। वृत्रा। रुणधामहै॥ त्वाऽऊतासः। निऽअर्वता। २॥

येन धनेन संपादितानां भटानां नि मुष्टिहत्यया नितरां मुष्टिप्रहारेण वृत्रा शत्रून्निरुणधामहै निरुद्धान्करवाम तादृशं धनमावहेत्यर्थः। त्वोतासस्त्वया रक्षिता वयमर्वतास्मदीयेनाश्वेन निरुणधामहा इत्यनुषंगः। पदातियुद्धेनाश्वयुद्धेन च शत्रून्विनाशयामेत्यर्थः॥ मुष्टिहत्यया। हनस्त च। पा० ३. १. १०८.। इति सुबंत उपपदे क्यप्। तत्संनियोगेन नकारस्य तकारः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलं। पा० ६. २. १९९.। इति बहुलग्रहणेन त्रिचक्रेणाप्यंतोदात्तत्वाभिधानात्। पा० ६. २. १९९. १.। अंतोदात्तत्वं। नि। आख्यातसंबंधस्यापि नेरुपसर्गस्य व्यवहिताश्चेति व्यवहितप्रयोगः। वृत्रा। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। नलोपः। रुणधामहै। आट्संयोगेन पित्त्वात्। पा० ३. ४. ९२.। श्नसोरल्लोपः। पा० ६. ४. १११.। इत्यकारलोपो न भवति। पित्त्वादेव चाख्यातस्यानुदात्तत्वेन विकरणस्य श्नम एवोदात्तत्वं

श्रिष्यते। ननु तिङ्ङतिङ इति निघातेन भवितव्यं। न। द्वे ह्यत्र तिङ्विभक्ती। निविडया मुष्या निरुणधामहा इत्यत्र मुष्या श्रुतैका। अर्वता निरुणधामहा इत्यत्रानुषक्ता द्वितीया। तयोः समुच्चयार्थश्चकारो लुप्यते। तेन चादिलोपे विभाषा। पा० ८. १. ६३.। इति प्रथमेयं तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते। यथा तात्मना तृप्यति नान्यस्मै ददातीत्यत्र हि समुच्चयार्थस्य चशब्दस्य लोपात्तृप्यतीति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते ददातीति द्वितीया तु निहन्यत एव॥ ननु तत्र द्वे तिङ्विभक्ती श्रूयेते। इह पुनरेकैव श्रुता। सैवोत्तरत्रानुषज्यते नान्या श्रूयत इति द्वितीयाभावात्कथमियं प्रथमा। न। अनुषंगलब्ध-द्वितीयापेक्षमपि प्राथम्यमुपजीव्य निघातनिषेधदर्शनात् पुरोडाशं चाधिश्रयत्याज्यं च। प्रोक्षणीश्चासादयत्याज्यं चेत्य-त्राधिश्रयत्यासादयतीत्याख्यातयोः प्रथमवाक्यद्वयश्रुतयोरुत्तर-वाक्यद्वयेऽनुषंगमपेक्ष्यैव प्राथम्यस्वीकारेण चवायोगे प्रथमा। पा० ८. १. ५९.। इति निघातनिषेधो दृष्टइति। त्वयोता रक्षितास्त्वोतासः। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च। पा० ७. २. ९८.। इति मपर्यंतस्य त्वादेशे टकारलोपश्छांदसः। अवतेर्निष्ठायामिड-भावश्च। ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च। पा० ६. ४. २०.। इत्यूट्। एत्येधत्यूट्सु। पा० ६. १. ८९. इति वृद्ध्यभावश्छांदसः। तृतीया कर्मणि। पा० ६. २. ४८.। इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणा-कार उदात्तः। एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः। अर्वता। अर्वति गच्छतीत्यर्वा। अर्व गतौ। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप्प्रत्ययः। नेड्वशि कृति। पा० ७. २. ८.। इतीट्प्रति-षेधः। लोपो व्योर्वलि। पा० ६. १. ६६.। इति वकारलोपः।

र्वर्णस्त्वसावनजः । पा° ३. ४. १२७. । इति तकारः । वमिपः पित्वाद्धातुस्वर एव ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि । जयेम सं युधि स्पृधः ॥ ३ ॥

इंद्र । त्वाऽऊतासः । आ । वयं । वज्रं । घना । ददीमहि । जयेम । सं । युधि । स्पृधः ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वोतासस्त्वया पालिता वयं घना घनं शत्रुप्रहरणायात्यंतं दृढं वज्रमायुधमाददीमहि । स्वीकुर्मः । तेन च वज्रेण युधि युद्धे स्पृधः स्पर्धमानाञ्छत्रून्संजयेम । सम्यक् जयेम ॥ ऊतासः । उक्तं । वज्रं । वज व्रज गतौ । ऋज्रेंद्राग्रेत्यादिना रन्प्रत्ययांतो निपातः । घना । घनः काठिन्यं । तदस्यास्तीत्यर्थे अर्शआदित्वादच् । चित्त्वादंतोदात्तः । सुपां सुलगिति डादेशः । ददीमहि । डुदाञ् दाने । प्रार्थनायां लिङ् । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात्स्वरितञितः । पा° १. ३. ७२. । इत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषबहुवचनं ददीमहि । जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः । श्लाविति द्विर्भावः । लिङ सलोपोऽनंत्यस्य । पा° ७. २. ७९. । इति सलोपः । श्नाभ्यस्तयोरातः । पा° ६. ४. ११२. । इत्याकारलोपः । जयेम । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वराद्धातुस्वर एव शिष्यते । छंदसि परेऽपि । पा° १. ४. ८१. । इति समः परः प्रयोगः । युधि । युध संप्रहारे । संपदादित्वाद्भावे क्विप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । स्पर्धंत इति स्पृधः । स्पर्ध संघर्षे । क्विप्चेति

क्विप्। बहुलं छंदसीति रेफस्य संप्रसारणमृकारः। अकारलोपश्च॥

चतुर्थीमृचमाह॥

वयं शूरेभिरस्तृभिरिंद्र त्वया युजा वयं। सासह्याम
पृतन्यतः॥ ४॥

वयं। शूरेभिः। अस्तृऽभिः। इंद्र। त्वया। युजा।
वयं। ससह्याम। पृतन्यतः॥ ४॥

वयं कर्मानुष्ठातारः शूरेभिः शौर्ययुक्तैरस्तृभिरायुधानां प्रक्षेप्तृभिर्भटैः संयुज्येमहीति शेषः। हे इंद्र तादृशभटसहिता वयं युजा सहायभूतेन त्वया पृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रून्सासह्याम। अतिशयेनाभिभवेम॥ शूरेभिः। शृ शॄ गतौ। क्रन्नित्यनुवृत्तौ शुसिचिमीनां दीर्घश्च। उ० २. २६.। इति क्रन्। कित्त्वाद्गुणाभावः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। बहुलं छंदसीत्यैसो निषिद्धत्वाद्बहुवचने झल्येदित्येत्वं। सहयोगे तृतीयाबलाद्वयमित्यस्मत्पदसमभिव्याहाराच्च वयं संयुज्येमहीति गम्यं। विनापि सहशब्देन वृद्धो यूना। पा० १. २. ६५.। इति निपातनादिति ह्युक्तं। पा० २. ३. १९.। अस्तृभिः। शस्त्रास्त्रप्रक्षेपणशीलैः। तद्धर्मभिस्तत्साधुकारिभिर्वा। असु क्षेपणे। तृन्निति ताच्छील्यादिषु तृन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। रधादिभ्यश्च। पा० ७. २. ४५.। इति विकल्पविधानादयं पक्ष इडभावः। वस्तुतस्तु रधादावभावात्तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः। उ० २. ९०.। इत्यनेनानिट् तृन्। त्वया युष्यसिभ्यां मदिक्। उ० १. १३९.। कित्त्वाद्गुणाभावः। युष्मदः प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः। तृतीयैकवचनं टा। त्वमावेकवचने।

पा० ८. २. ७९. । इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । अतो गुणे । पा० ६. १. ९७. । इति पररूपत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । युजा । ऋत्विग्युजिक्रुंचां च । पा० ३. २. ५९. । इति क्विन् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सासह्याम । भृशं पुनः पुनः सहेमहि । षह मर्षणे । धात्वादेः षः सः । धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । पा० ३. १. २२. । यङोऽचि च । पा० २. ४. ७४. । इति लुक् । सन्यङोः । पा० ६. १. ९. । इति द्विर्भावः । हलादिशेषः । पा० ७. ४. ६०. । दीर्घोऽकितः । पा० ७. ४. ८३. । इति दीर्घः । प्रार्थनायां लिङ् । चर्करीतं परस्मैपदमदादिवच्च द्रष्टव्यं । सि० कौ० ति० य० । इति परस्मैपदोत्तमपुरुषबहुवचनं मस् । कर्तरि शप् । अदादिवद्भावाल्लुक् । नित्यं ङितः । पा० ३. ४. ९९. । इत्यंत्यसकारलोपः । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च । पा० ३. ४. १०३. । इति यासुट् । लिङः सलोपोऽनंत्यस्य । पा० ७. २. ७९. । इति सकारलोपः । सति शिष्टत्वाद्यासुट एवोदात्तत्वं शिष्यते । पादादित्वान्न निघातः । पृतन्यतः । युयोद्धुं पृतनामात्मन इच्छतः । सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् । सनाद्यंता धातवः । पा० ३. १. ३२. । इति धातुसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । पा० २. ४. ७१. । इति सुपो लुक् । क्यचि चेत्यनुवृत्तौ कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः । पा० ७. ४. ३९. । इत्याकारलोपः । पृतन्यधातुश्चित्त्वादंतोदात्तः । उपरि लटः शत्रादेशः । कर्तरि शप् । पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणोदात्तेन सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इति पृतन्यच्छब्दोऽंतोदात्तः । शसः सुप्स्वरेणानुदात्तस्यांतोदात्तादि-

त्यनुवृत्तौ शतुरनुमो नद्यजादी। पा० ६. १. १७३.। इत्यु-
दात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

महाँ इंद्रः परश्च नु महित्वमस्तु वज्रिणे। द्यौर्न प्रथिना शवः ॥ ५ ॥

महान्। इंद्रः। परः। च। नु। महिऽत्वं। अस्तु। वज्रिणे। द्यौः। न। प्रथिना। शवः ॥ ५ ॥

अयमिंद्रो महान् शरीरेण प्रौढः परश्च गुणैरुत्कृष्टोऽपि। नु किंच वज्रिणे वज्रयुक्तायेंद्राय महित्वं पूर्वोक्तं द्विविधमाधिक्यं सर्वदास्तु। स्वभावसिद्धस्यापि भक्त्या प्रार्थनमेतत्। किंच। द्यौर्न। द्युलोक इव शवो बलमिंद्रस्य सेनारूपं प्रथिना प्रथिम्ना पृथुत्वेन युज्यतामिति शेषः। यथा द्युलोकः प्रभूत एवमस्य सेना प्रभूता। नुशब्दो यद्यपि क्षिप्रनामसु नु मक्ष्विति पठितस्तथाप्यत्र तस्यान्वयाभावान्निपातत्वेनानेकार्थत्वसंभवाच्च समुच्चयार्थोऽत्र गृहीतः। नशब्दो लोके प्रतिषेधार्थ एव। स्वाध्याये तु प्रतिषेधार्थ उपमानार्थश्चेति द्विविधः। येन पदेनान्वीयते तस्मात्पूर्वं प्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थः। उपरिष्टात्प्रयुज्यमान उपमार्थः। तथा च यास्क उदाहरति। उभयमन्वध्यायं नेंद्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति। दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनोपमिमीते। नि० १. ४.। इति। अत्रोपमावाचिनो द्युशब्दस्यापि प्रयुक्तत्वादुपमार्थः स्वीकृतः। अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामस्वोजः पाजः शव इति पठितं ॥ महानिति नकारस्य संहितायां दीर्घादटि समानपादे। पा० ८. ३. ९.। इति

रुत्वं । आतोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. । इति पूर्वस्याकारस्यानुनासिकः । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । पा० ८. ३. १७. । इति यकारः । तस्य लोपः । पा० ८. ३. १७. । तस्यासिद्धत्वात् । पा० ८. २. १. । स्वरसंधिर्न भवति । महेरिन् । उ० २. ५७. । इत्यौणादिक इन् । महेर्भावो महित्वं । त्वमिति प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । स एव शिष्यते । वज्रिणे । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । द्यौः । द्योशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । गोतो णित् । पा० ७. १. ९०. । इति विभक्तेर्णित्त्वादचो ञ्णिति । पा० ७. २. ११५. । इति वृद्धिरांतरतम्यादुदात्तैव भवति । प्रथिना । प्रथिम्ना । पृथोर्भाव इत्यर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । पा० ५. १. १२२. । इतीमनिच् । र ऋतो हलादेर्लघोः । पा० ६. ४. १६१. । इति ऋकारस्य रभावः । तुरिष्ठेमेयःसु । पा० ६. ४. १५४. । इत्यनुवृत्तौ टेः । पा० ६. ४. १५५. । इति टिलोपः । प्रथिमन्शब्दश्चित्त्वादंतोदात्तः । तृतीयैकवचने भत्वादल्लोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४. । इत्यकारलोपः । छांदसो मकारलोपः । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति विभक्तेरुदात्तत्वं । शवः । नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचदशो वर्गः ॥

ऐंद्र सानसिमिति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

समोहे वा य आशत नरस्तोकस्य सनितौ । विप्रासो वा
धियायवः ॥ ६ ॥

संऽओहे । वा । ये । आशत । नरः । तोकस्य । सनितौ ।
विप्रासः । वा । धियाऽयवः ॥ ६ ॥

ये नरः पुरुषाः समोहे संग्रामे तोकस्यापत्यस्य सनितौ वा लाभे वाशत। व्याप्तवंतः। इंद्रं स्तुत्वेति शेषः। वा। अथवा विप्रासो मेधाविनो धियायवः प्रज्ञाकामाः संत आशत ते सर्वे लभंत इत्यध्याहारः। रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्संग्रामनामसु समोहे समिथ इति पठितं। पंचदशस्वपत्यनामसु तुक् तोकमिति पठितं॥ समोहे। प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं। वा। चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः। आशत। अशू व्याप्तौ। छांदसश्लेर्लोपः। आडागम उदात्तः। पा० ६. ४. ७२.। सति शिष्टत्वेन स एव शिष्यते। नरः। प्रातिपदिकस्वरः। सनितौ। स्त्रियां क्तिन्। तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वचनात्। पा० ७. २. ९. १.। निगृहीतिनिपठितिरितिवदिडागमः। विप्रासः। ऋज्रेंद्रेत्यादिना विप्रशब्दो रन्प्रत्ययांतो निपातितः। धियायवः। धि धारणे। धीयते धार्यतेऽवबुध्यते श्रुतमज्ञातमनयेति धिया प्रज्ञा। तामात्मान इच्छंतीति क्यच्। क्याच्छंदसि। पा० ३. २. १७०.। इत्युप्रत्ययः। अतो लोपः। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः॥

सप्तमीमृचमाह॥

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिन्वते। उर्वीरापो न काकुदः॥ ७॥

यः। कुक्षिः। सोमऽपातमः। समुद्रःऽइव। पिन्वते। उर्वीः। आपः। न। काकुदः॥ ७॥

यः कुक्षिरस्येंद्रस्योदरप्रदेशः सोमपातमोऽतिशयेन सोमस्य पाता। स कुक्षिः समुद्र इव पिन्वते। वर्द्धते। सेचनार्थो धातुरौचित्येन वृद्धिं लक्षयति। काकुदो मुखसंबंधिन्य

उर्वीर्बिंद्य आपो न। जलानीव। जिह्वासंबंधमास्योदकं यथा कदाचिदपि न शुष्यति तथेंद्रस्य कुक्षिः सोमपूरितो न शुष्यतीत्यर्थः। यद्यपि श्लोक इत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्नामसु काकुज्जिह्वेति पठितं तथाप्युदकसंबंधसिद्ध्यर्थमत्र काकुच्छब्देन मुखमुपलक्ष्यते। संबंधिवाचिनस्तद्धितस्यात्र छांदसो लोपो द्रष्टव्यः॥ सोमपातमः। सोमं पिबतीति सोमपाः। आकारो धातुस्वरेणोदात्तः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते। तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। समुद्रशब्दः प्रातिपदिकत्वादंतोदात्तः। इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति प्रकृतिस्वरः। पिन्वते। पिवि सेचने। इदितो नुम् धातोरिति नुमागमः। शपः पित्त्वेनानुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते। उर्वीः। उरुशब्दोऽतोदात्तः। वोतो गुणवचनात्। पा० ४. १. ४४.। इति ङीष्। यणादेशः। उदात्तयणो हल्पूर्वात्। पा० ६. १. १७४.। इतीकार उदात्तः। जसा सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेश उदात्तः॥

अभिप्लवषडहगतेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिन एवा ह्यस्य सूनृतेत्यनुरूपस्तृचः। एह्यूषु ब्रवाणि ते। आ० ७. ८.। इति खंडे। अथवा ब्राह्मणाच्छंसिन इत्युपक्रम्य एवा ह्यसि वीरयुरेवा ह्यस्य सूनृता। आ० ८. ३.। इति सूत्रितं। तस्मिन्तृचे प्रथमां सूक्तेऽष्टमीमृचमाह॥

एवा ह्यस्य सूनृता विरप्शी गोमती मही। पक्वा शाखा न दाशुषे॥ ८॥

एव। हि। अस्य। सूनृता। विऽरप्शी। गोऽमती। मही। पक्वा। शाखा। न। दाशुषे॥ ८॥

अस्येंद्रस्य सूनृता प्रियसत्यरूपा वाग्दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थमेवा हि। एवं खलु। अनंतरपदवक्ष्यमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थः। कोट्टम्नी। विरप्शी। विविधरपणोपेतवाक्ययुक्ता बहुविधोपचारवादिनीत्यर्थः। गोमती। बह्वीभिर्गोभिरुपेता गोप्रदेत्यर्थः। अत एव मही महती पूज्या। यथोक्तवाचो दृष्टांतः। पक्वा शाखा न। यथा बहुभिः पक्वैः फलैरुपेता पनसवृक्षादिशाखा प्रीतिहेतुस्तद्वत्। यद्यपि महन्नामसु व्राधं विरप्शीति पठितं तथाप्यत्र महीत्यनेन पुनरुक्तिप्रसंगादवयवार्थो गृहीतः॥ एवा। एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः। संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः। हि। निपात आद्युदात्तः। अस्य। प्रकृतस्येंद्रस्य परामर्शादिदमोऽन्वादेश इत्यादिनाशादेशोऽनुदात्त इति सर्वानुदात्तः। सूनृता। ऊन परिहाणे। सुतरामूनयत्यप्रियमिति सून्। सा चासावृता सत्या चेति सूनृता प्रियसत्यवाक्। परादिश्छंदसि बहुलमित्यृकार उदात्तः। विरप्शी। विविधं विचित्रं रपणं विरप्। रप लप व्यक्तायां वाचि। संपदादित्वाद्भावे क्विप्। तदेतदेषामस्तीति विरप्शानि वाक्यानि। तानि यस्यां वाचि संति सा वाग्विरप्शिनी। अत इनिठनावितीनिः। यस्येति चेत्यकारलोपः। ऋन्नेभ्यो ङीप्। पा० ४. १. ५.। इति ङीप्। इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। नकारलोपश्छांदसः। सवर्णदीर्घ एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः। गावोऽस्यां संतीति गोमती। मतुप्ङीपौ पित्त्वादनुदात्तौ। प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते। मही। महती। उगितश्च। पा० ४. १. ६.। इति ङीप्। तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते

शतुरनुमो नद्यजादी इत्यत्र बृहन्महतोरुपसंख्यानं । पा॰ ६. १. १७३. १. । इत्युदात्तत्वं । अच्छब्दलोपश्छांदसः । पक्का । डुपचष् पाके । निष्ठेति क्तप्रत्ययः । पचो वः । पा॰ ८. २. ५२. । इति वत्वं । चोः कुः । पा॰ ८. २. ३०. । इति कुत्वं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । टापा सह सवर्णदीर्घ एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । शाखा । शाखृ श्लाखृ व्याप्तौ । पचाद्यच् । चित्त्वादंतोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वाद्वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । दाशुषे । दाशृ दाने । दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च । पा॰ ६. १. १२. । इति निपातनात्क्वासाविडभावो द्विर्वचनाभावश्च । चतुर्थ्येकवचने यदि भं । पा॰ १. ४. १८. । इति भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणं । पा॰ ६. ४. १३१. । इति संप्रसारणं । वकारस्योकारः । परपूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः ॥

नवमीमृचमाह ॥

एवा हि ते विभूतय ऊतय इंद्र मावते । सद्यश्चित्संति दाशुषे ॥ ९ ॥

एव । हि । ते । विऽभूतयः । ऊतयः । इंद्र । माऽवते । सद्यः । चित् । संति । दाशुषे ॥ ९ ॥

हे इंद्र ते तव विभूतय ऐश्वर्यविशेषा एवा हि । एवंविधाः खलु । किंविधा इति तदुच्यते । मावते मत्सदृशाय दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायोतयस्त्वदीयरक्षारूपाः सद्यश्चित्संति । यदा कर्मानुष्ठितं तदैव भवंति ॥ मावते । मत्सदृशाय । वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा॰

५. २. ३९. १.। इत्यस्माच्छब्दाद्वतुप्। मपर्यंतस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्च। पा॰ ७. २. ९८.। इति मादेशः। अद्शब्देन सहातो गुणे। पा॰ ६. १. ९७.। इति पररूपत्वं। दृग्दृशवतुष्वित्यनुवृत्तावा सर्वनाम्नः। पा॰ ६. ३. ९१.। इति दकारस्याकारः। सवर्णदीर्घत्वं। वतुपः पित्त्वात्प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते। सद्यः। समाने द्यवीत्यर्थे सद्यः परुत्परार्यैषमः। पा॰ ५. ३. २२.। इत्यदिना निपातितं। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। चित्। चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः। संति। अस भुवि। लटः स्थाने झि। झोऽंतः। अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। तिङः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं। पा॰ १. १. ६२.। इति शबकारमाश्रित्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं न भवति। वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्ति। पा॰ १. १. ५६.। इति निषेधात्। दाशुषे। गतमंत्रे गतं॥

दशमीमृचमाह॥

एवा ह्यस्य काम्या स्तोम उक्थं च शंस्या। इंद्राय सोमपीतये॥ १०॥

एव। हि। अस्य। काम्या। स्तोमः। उक्थं। च। शंस्या। इंद्राय। सोमपीतये॥ १०॥

अस्येंद्रस्य स्तोमः सामसाध्यं स्तोत्रमुक्थं चार्क्साध्यं शस्त्रमप्येवा ह्येते उभे एवंविधे खलु। किंविधे इति तदुच्यते। काम्या। कामयितव्ये। शंस्या। ऋत्विग्भिः शंसनीये। किमर्थं शंसनमिति तदुच्यते। इंद्राय सोमपीतये। इंद्रस्य सोमपानार्थं॥ एवा ह्यस्य। व्यवहितमंत्रे गतं। काम्या। कमेर्णिङंतादचो यत्। पा॰ ३. १. ९७.। णेरनिटि। पा॰ ६. ४.

५१.। इति णिलोपः। तित्स्वरितमिति स्वरिते प्राप्ते यतोऽनावः। पा० ६. १. २१३.। इत्याद्युदात्तत्वं। सुपो डादेशः। स्तोमः। अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्। उ० १. १३८.। मन्प्रत्ययः। उक्थं। वच् परिभाषणे। पातॄतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्। उ० २. ७.। थक्। कित्त्वात्संप्रसारणं। परपूर्वत्वगुणभावौ। शंस्या। शंसु स्तुतौ। ऋहलोर्ण्यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। सुपो डादेशः। सोमस्य पीतये। सोमस्य पीतिः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। अथवा सोमस्य पीतिर्यस्येंद्रस्येति सोमपीतिरिंद्रः। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षोड़शो वर्गः ॥

इंद्रेहीत्यादिकं दशर्चं सूक्तं सुरूपकृत्नुमित्यादिषु षष्ठं। ऋष्यादयस्तस्य पूर्ववत्। विशेषस्त्वतिरात्रे द्वितीयपर्यायेऽच्छावाकशस्त्र इंद्रेहीत्यनुरूपस्तृचः। अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंड इदं वसो सुतमंध इंद्रेहि मत्स्यंधसः। आ० ६. ४.। इति सूत्रितं। तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रेहि मत्स्यंधसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः। महाँ अभिष्टिरोजसा ॥ १ ॥

इंद्र। आ। इहि। मत्सि। अंधसः। विश्वेभिः सोमपर्वऽभिः। महान्। अभिष्टिः। ओजसा ॥ १ ॥

हे इंद्र एहि। अस्मिन्कर्मण्यागच्छ। आगत्य च विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमरसरूपैरंधसोऽधोभिरन्नैर्मत्सि। माद्य हृष्टो भव। तत ऊर्ध्वमोजसा बलेन महान्भूत्वाभिष्टिः शत्रूणामभिभविता भवेति शेषः। अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनाम-

स्वोजः पाज इति पठितं॥ आ। इहि। आद्गुणः। पा० ६. १. ८७.। इंद्र एहि। यो ह्युभयोः स्थाने लभतेऽसावन्यतरव्यपदेश-मित्याङ्माङोरेकादेशस्याङ्व्यपदेशादोमाङोश्च। पा० ६. १. ९५.। इति पररूपं। मत्सि। माद्य। मद्दी हर्षग्लपनयोः। लोटः सिप्। सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति सेर्हिरा-देशः। पा० ३. ४. ८७.। न भवति। दिवादिभ्यः श्यन्निति श्यन्। बहुलं छंदसीति श्यनो लुक्। न लुमतांगस्य। पा० १. १. ६३.। इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्छमामष्टानां दीर्घः श्यनि। पा० ७. ३. ७४.। इत्युपधादीर्घो न भवति। सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वर एव। अंधसः। अदेर्नुम् धश्च। उ० ४. २०७.। इत्यसुन्। व्यत्ययेन तृतीयाबहुवचनं कर्तव्यं। नित्त्वादाद्यु-दात्तः। विश्वेभिः। अशिप्रुषीत्यादिना। उ० १. १५०.। क्वन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। ऐसादेशो बहुलं छंदसीति न भवति। सोमपर्वभिः। लतारूपं सोमं पृणंति पूरयंतीति सोमपर्वाणः सोमरसाः। पॄ पालनपूरणयोः। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप्। गुणो रपरत्वं। वनिपः पित्त्वाद्धातुस्वर एव। उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण पुनः स एव भवति। अभिष्टिरभिगंता। इष गतौ। मंत्रे वृषेत्यादिना। पा० ३. ३. ९६.। क्तिन्नुदात्तः। स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति। कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः। तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च। पा० ७. २. ९.। इतीडागमो न भवति। अभिशब्दस्ये-कार एमन्नादिषु पररूपं वक्तव्यं। पा० ६. १. ९४. ६.। इति पररूपत्वं। प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। ओजसा। उब्जबले बलोपश्चेत्यसुन्। नित्त्वादाद्युदात्तः॥

द्वितीयामृचमाह ॥

एमेनं सृजता सुते मंदिमिंद्राय मंदिने । चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥ २ ॥

आ । ईं । एनं । सृजत । सुते । मंदिं । इंद्राय । मंदिने । चक्रिं । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

ईमित्यनर्थकः पादपूरणाय प्रयुक्तः । हे अध्वर्यवः सुतेऽभिषुते चमसस्थे सोम एनं सोममिंद्रायेंद्रार्थमासृजत । पुनरभ्युन्नयत । शुक्रामंथिचमसगणे पुनरभ्युन्नयनमापस्तंबेनोक्तं । होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृडुत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्तध्वमितीति । कीदृशमेनं । मंदिं । हर्षहेतुं । चक्रिं । साधुकरणशीलं । कीदृशायेंद्राय । मंदिने । हर्षयुक्ताय । विश्वानि सर्वाणि चक्रये कृतवते सर्वकर्मनिष्पादनशीलायेत्यर्थः ॥ ईमित्यस्य पादपूरणार्थत्वं यास्क आह । अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रंथेषु वाक्यपूरणा आगच्छंति पादपूरणार्थे मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । नि० १. ९. । इति । अस्यायमर्थः । अन्यैरेव पदैर्विवक्षितेऽर्थे समाप्ते सति ये शब्दा ईमित्यादयः प्रयुक्तास्ते शब्दा अमिताक्षरेषु छंदोराहित्येन परिमिताक्षररहितेषु ब्राह्मणादिवाक्येषु वाक्यपूरणार्था द्रष्टव्याः । मिताक्षरेषु छंदोयुक्तेषु ग्रंथेषु पादपूरणार्थाः । ते च कमीमित्यादय इति । ईमितस्य शब्दस्यानर्थक्यायैतामृचमुदाजहार । एमेनं सृजता सुते । आसृजतैनं सुत इति ॥ एनं इदमो द्वितीयायां द्वितीयाटौःस्वेनः । पा० २. ४. ३४. । इत्येनादेशोऽनुदात्त इत्यनुवृत्तेः सर्वानुदात्तः । सृजता । संहितायामन्येषामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३७. । इति दीर्घः । मंदिं । प्रमोद-

हेतुं। मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु। इदितो नुम् धातोरिति नुम्। मंदमानं प्रयुंक्त इत्यर्थे हेतुमति च। पा° ३. १. २६.। इति णिच्। ण्यंतस्याजंतत्वादच इः। उ° ४. १४०.। इतीकारप्रत्ययः। णेरनिटीति णिलोपः। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। मंदिने। मंदेः पूर्ववत्। चतुर्थ्येकवचनेऽनपुंसकस्यापि। पा° ७. १. ७३.। व्यत्ययेन नुमागमः। चक्रिं। डुकृञ् करणे। आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च। पा° ३. २. १७१.। इति तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु किन्प्रत्ययः। तस्य कित्त्वाद्गुणाभावः। यणादेशः। लिड्वद्भावद्द्विर्वचनं। द्विर्वचनेऽचि। पा° १. १. ५९.। इति यणादेशस्य स्थानिवद्भावात्कृशब्दो द्विरुच्यते। अभ्यासस्योरत्त्वरपरत्वचुत्वहलादिशेषाः। किनो नित्त्वादाद्युदात्तः। विश्वानि। विशेः क्वन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। अस्य चक्रय इति क्वदंतेन योगेऽपि कर्तृकर्मणोः कृति। पा° २. ३. ६५.। इति षष्ठी न भवति। किकिनौ लिट् चेति किकिनोर्लिड्वद्भावेन न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनां। पा° २. ३. ६९.। इति निषेधात्॥

तृतीयामृचमाह॥

मत्स्वा सुशिप्र मंदिभिः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे। सचैषु सवनेष्वा॥ ३॥

मत्स्व। सुऽशिप्र। मंदिऽभिः। स्तोमेभिः। विश्वऽचर्षणे। सचा। एषु। सवनेषु। आ॥ ३॥

हे सुशिप्र हे शोभनहनो शोभननासिक वा। शिप्रे हनू नासिके वा। नि° ६. २७.। इति यास्केनोक्तत्वात्। तादृश हे इंद्र मंदिभिर्हर्षहेतुभिः स्तोमेभिः स्तोत्रैर्मत्स्व। हृष्टो भव।

हे विश्वचर्षणे सर्वमनुष्ययुक्त सर्वैर्यजमानैः पूज्येत्यर्थः । तादृशेंद्र त्वमेषु यागगतेषु त्रिषु सवनेषु सचा देवैरन्यैः सहागच्छेति शेषः ॥ मदि स्तुतीत्यस्य नोऽत्यनित्यमागमशासनमिति कृत्वेदितो नुम् धातोरिति नुम् न भवति । अनुदात्तेत्वात्तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । संहितायां द्व्यचोऽतस्तिङः । पा० ६. . . १३५. । इति दीर्घत्वं । सुशिप्रेत्यामंत्रितनिघातः । मंदिभिः । गतमंत्रे व्याख्यातं । स्तोमेभिः । मन्प्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशो न भवति । विश्वचर्षणे । निघातः । सचा । उक्तं । एषु । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अस्टग्रमिंद्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत । अजोषा
वृषभं पतिं ॥ ४ ॥

अस्टग्रं । इंद्र । ते । गिरः । प्रति । त्वां । उत् । अहासत ।
अजोषाः । वृषभं । पतिं ॥ ४ ॥

हे इंद्र गिरस्त्वदीयाः स्तुतीरसृग्रं । सृष्टवानस्मि । ताश्च गिरः स्वर्गेऽवस्थितं त्वां प्रत्युदहासत । उद्गत्य प्राप्नुवन् । तादृशीर्गिरस्त्वमजोषाः । सेवितवानसि । कीदृशं त्वां । वृषभं । कामानां वर्षितारं । पतिं । सोमस्य पातारं यजमानानां पालयितारं वा । पाता पालयिता वा । नि० ४. २६. । इति यास्केनोक्तत्वात् ॥ असृग्रं । असृजं । सृज विसर्गे । लङो मिप् । तदादिभ्यः शः । बहुलं छंदसि । पा० ७. १. ८. । इत्यत्र विकरणस्य रुडागमः । जकारस्य गकारः ।

लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इत्यडागम उदात्तः । सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः । अहासत । हाङ् गतौ । लुङ् । च्लेस्यादादेशः । च्लेः सिच् । अडागमो निघातश्च । अजोषाः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लङः स्थास् । तुदादिभ्यः शः । तस्य छंदस्युभयथा । पा० ३. ४. ११७. । इत्यार्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावाल्लघूपधगुणः । थासस्थकारलोपश्छांदसः । सवर्णदीर्घः । अडागमः । सति शिष्टत्वादुदात्तः शिष्यते । वृषभं । वृषु वृषु सेचने । अभजित्यनुवृत्तावृषिवृषिभ्यां कित् । उ० ३. १२२. । इत्यभच्प्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः । चित्त्वादंतोदात्तः । पतिं । पा रक्षणे । पातेर्डतिः । उ० ४. ५८. । डित्वाट्टिलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सं चोदय चित्रमर्वाग्राध इंद्र वरेण्यं । असदित्ते विभु
　　प्रभु ॥ ५ ॥

सं । चोदय । चित्रं । अर्वाक् । राधः । इंद्र । वरेण्यं ।
　　असत् । इत् । ते । विऽभु । प्रऽभु ॥ ५ ॥

हे इंद्र वरेण्यं श्रेष्ठं राधो धनं चित्रं मणियुक्तादिरूपेण बहुविधमर्वागस्मदभिमुखं यथा भवति तथा संचोदय । सम्यक् प्रेरय । भोगाय यावत्पर्याप्तं तावद्विभुशब्देनोच्यते । ततोऽप्यधिकं प्रभुशब्देन । तादृशं धनं ते तवैवासदित् । अस्त्येव । तस्मादस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिधननामसु रायो राध इति पठितं । चोदय । चुद प्रेरणे । ण्यंताल्लोट् । तिङ्ङतिङ इति निघातः । राधः । राध्नुवंत्यनेनेति राधो धनं । सर्वधातुभ्योऽसुन् । नित्वादाद्युदात्तः । वरेण्यं । वृञ् ।

एण्यः। वृषादित्वादाद्युदात्तः। असत्। अस भुवि। लेट्। तिप्। इतश्च लोप इतीकारलोपः। लेटोऽडाटावित्यडागमः। अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। आगमा अनुदात्ता इत्यटोऽनुदात्तत्वाद्धातुस्वर एव। विभु। विभवतीति विभु। भुव इत्यनुवृत्तौ विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायां। पा० ३. २. १८०.। इति डुप्रत्ययः। डित्वाट्टिलोपः। प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते। एवं प्रभु॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तदशोवर्गः॥

इंद्रेहीति सूक्ते षष्ठीमृचमाह॥

अस्मानत्सु तत्र चोदयेंद्र राये रभस्वतः। तुविद्युम्न यशस्वतः॥ ६॥

अस्मान्। सु। तत्र। चोदय। इंद्र। राये। रभस्वतः। तुविऽद्युम्न। यशस्वतः॥ ६॥

हे तुविद्युम्न प्रभूतधनेंद्र राये धनसिद्ध्यर्थमस्माननुष्ठातॄन्तत्र कर्मणि सु चोदय। सुष्ठु प्रेरय। कीदृशानस्मान्। रभस्वतः। उद्योगवतः। यशस्वतः। कीर्तिमतः॥ तत्र। तच्छब्दात्सप्तम्यास्त्रल्। लितीति प्रत्ययात्पूर्वोदात्तत्वं। इंद्र। आमंत्रिताद्युदात्तत्वं। पादादित्वान्न निघातः। राये। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। रभस्वतः। रभ राभस्ये। राभस्यं कार्योपक्रमः। सर्वधातुभ्योऽसुन्। नित्वादाद्युदात्तः। मतुपः पित्वादनुदात्तत्वं। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने। पा० १. ४. १७.। इति न पदत्वं तसौ मत्वर्थे। पा० १. ४. १९.। इति भसंज्ञया बाधितत्वात्। आ कडारादेका संज्ञा। पा० १. ४. १.। इति

नियमात् । तुविद्युम्न । तुवि बहु द्युम्नं धनं यस्य । षाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं । यशस्वतः । यशोऽस्यास्तीति मतुप् । अस्मायामेधास्रजो विनिः । पा° ५. २. १२१. । इति विनिना न बाध्यते मतुपः सर्वत्र समुच्चयात् । यशस्शब्दो नव्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । मतुपः पित्वात्स एव शिष्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

सं गोमदिंद्र वाजवदस्मे पृथु श्रवो बृहत् । विश्वायुर्धेह्यक्षितं ॥ ७ ॥

सं । गोऽमत् । इंद्र । वाजऽवत् । अस्मे इति । पृथु । श्रवः । बृहत् । विश्वऽआयुः । धेहि । अक्षितं ॥ ७ ॥

हे इंद्र श्रवो धनमस्मे संधेहि । अस्मभ्यं सम्यक् प्रयच्छ । कीदृशं श्रवः । गोमत् । बह्वीभिर्गोभिरुपेतं । वाजवत् । प्रभूतेनान्नेनोपेतं । पृथु । परिमाणेनाधिकं । बृहत् । गुणैरधिकं । विश्वायुः । कृत्स्नायुःकारणं । अक्षितं । विनाशरहितं ॥ गोमत् । वाजवत् । उभयत्र मतुपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव । वाजशब्दो वृषादिराद्युदात्तः । अस्मे । अस्मच्छब्दाच्चतुर्थीबहुवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना शे आदेशः । शित्वात्सर्वादेशः । प्रातिपदिकस्येत्यंतोदात्तत्वं । शेषे लोपष्टिलोप इति पक्षे उदात्तनिर्ह्रासस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । अंत्यलोपपक्षेऽतो गुण इति पररूप एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । पृथु । प्रथ प्रख्याने । प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च । उ° १. २८. । इति कुप्रत्ययः । रेफस्य संप्रसारणमृकारः । परपूर्वत्वं । कोः कित्त्वान्न लघूपधगुणः । श्रूयत इति श्रवो धनं । असुन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । बृहत् । प्रातिपदि-

कस्वरः। विश्वायुः। विश्वमायुर्यस्मिन्धने। विश्वशब्दः क्वन्प्रत्ययांतः। तस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं। एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः। अच्चितं। चि चय इत्यस्मादंतर्भावितण्यर्थात्कर्मणि निष्ठा। तेन ण्यर्थत्वान्निष्ठायामण्यदर्थे। पा° ६. ४. ६०.। इति न दीर्घत्वं। अत एव च्चियो दीर्घात्। पा° ८. २. ४६.। इति न निष्ठानत्वं। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

अष्टमीमृचमाह॥

अस्मे धेहि श्रवो बृहद्द्युम्नं सहस्रसातमं। इंद्र ता रथिनीरिषः॥ ८॥

अस्मे इति। धेहि। श्रवः। बृहत्। द्युम्नं। सहस्रऽसातमं। इंद्र। ताः। रथिनीः। इषः॥ ८॥

हे इंद्र बृहच्छ्रवो महतीं कीर्तिमस्मे धेहि। अस्मभ्यं प्रयच्छ। तथा सहस्रसातममतिशयेन सहस्रसंख्यादानोपेतं द्युम्नं धनमस्मे धेहि। तथा ता व्रीहियवादिरूपेण प्रसिद्धा रथिनीर्बहुरथोपेता इषोऽन्नान्यस्मे धेहि॥ अस्मे। सुपां सुलुगित्यादिना शे आदेशः। धेहि। घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च। पा° ६. ४. ११९.। इत्येत्वाभ्यासलोपौ। श्रूयत इति श्रवः। असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। सहस्रं सनुते ददातीति सहस्रसाः। षणु दाने। जनसनखनक्रमगमो विट्। पा° ३. २. ६७.। विड्वनोरनुनासिकस्यात्। पा° ६. ४. ४१.। इत्याकारादेशः। धातुस्वरेणांतोदात्तः। पुनः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते। रथा आसां संतीति रथिन्य इति

प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं । ऋन्नेभ्यो ङीप् । पा° ४. १. ५. । स च पित्त्वादनुदात्तः । इषो यौगिकत्वे धातुस्वरः । रूढत्वे प्रातिपदिकस्वरः ॥

नवमीमृचमाह ॥

वसोरिंद्रं वसुपतिं गीर्भिर्गृणंत ऋग्मियं । होम गंतार-
मूतये ॥ ९ ॥

वसोः । इंद्रं । वसुऽपतिं । गीःऽभिः । गृणंत । ऋग्मियं ।
होम । गंतारं । ऊतये ॥ ९ ॥

वसोर्वसुनोऽस्मदीयस्य धनस्योतये रक्षार्थमिंद्रं होम । वयमाह्वयामः । किं कुर्वंतः । गीर्भिः स्तुतिभिर्गृणंतः । स्तुवंतः । किदृशमिंद्रं । वसुपतिं । धनपालकं । ऋग्मियं । ऋचां मातारं । गंतारं । यागदेशे गमनशीलं ॥ वसोः । वस निवासे । शृस्वृस्निहीत्यादिना । उ° १. १० । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तः । वसुपतिं । समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते पत्यावैश्वर्ये । पा° ६. २. १८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गीर्भिः । साविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । गृणंतः । गॄ शब्दे । लटः शतृ । क्र्यादिभ्यः श्ना । शतुः सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वात् श्नाभ्यस्तयोरातः । पा° ६. ४. ११२. । इत्याकारलोपः । शतुरकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । ऋग्मियं । ऋचो मिमीत इत्यृग्मीः । तमृग्मियं । माङ् माने शब्दे च । क्विप्चेति क्विप् । घुमास्थेत्यादिना । पा° ६. ४. ६६. । ईत्त्वं । चकारस्य चोः कुः । झलां जशोऽंते । पा° ८. २. ३९. । इति जश्त्वं । गकारः । द्वितीयैकवचनेऽचि श्नुधात्वित्यादिना । पा° ६. ४. ७७. । इयङादेशः । एरनेकाच इति यणादेशः ।

पा॰ ६. ४. ८२. । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति न भवति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेकार उदात्तः । होम । आह्वयामः । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । लट् । तस्यास्मदो बहुत्वेऽपि व्यत्ययेन मिप् । इकारस्य व्यत्ययेनाकारः । शपो बहुलं छंदसीति शपो लुक् । बहुलं छंदसीति ह्वः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः । धातोरित्योकार उदात्तः । मिपः पित्स्वरेणानुदात्तत्वं । गंतारं । गम्लृ सृप्लृ गतौ । ताच्छील्ये तृन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । ऊतये । ऊतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तो निपातितः ॥

दशमीमृचमाह ॥

सुतेसुते न्योकसे बृहद्बृहत एदरिः । इंद्राय शूषमर्चति ॥ १० ॥
सुतेऽसुते । निऽओकसे । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः ।
इंद्राय । शूषं । अर्चति ॥ १० ॥

आकार इच्छब्दश्च पादपूरणौ । यद्वा व्याप्तिवचन आकारः । आ ईषदर्थेऽभिव्याप्तावित्यभिधानात् । इच्छब्दोऽपिशब्दार्थः । इयर्ति गच्छत्यनुष्ठेयं कर्म प्राप्नोतीत्यरिर्यजमानः । एदरिः सर्वोऽपि यजमान इंद्राय सुते । इंद्रार्थमभिषुते तत्तत्सोमे शूषं बलमर्चति । स्तौति । इंद्रस्य पराक्रमं प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशं शूषं । बृहत् । प्रौढं । कीदृशायेंद्राय । न्योकसे । नियतस्थानाय । बृहते । प्रौढाय ॥ सुते सुते । षुञ् अभिषवे । क्तप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । तस्य परमाम्रेडितमिति द्वितीयस्याम्रेडितत्वेनानुदात्तं च । पा॰ ८. १. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । न्योकसे । नियतमोको यस्य तस्मै । निशब्दो निपाता आद्युदात्ता इत्युदात्तः । तस्य यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा॰ ८. २. ४. ।

इत्योकारः स्वरितः। बृहते। बृहन्महतोरुपसंख्यानं। पा० ६. १. १७३. १.। इत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वं। अरिः। ऋ गतौ। अच इः। उ० ४. १४०.। इतीकारप्रत्ययः। गुणो रपरत्वं। प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः। इंद्राय। ऋज्रेंद्रेत्यादिना रन्प्रत्यय इकार उदात्तः। शूषं। अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु शूषं सह इति पठितं। प्रातिपदिकस्वरः। अर्चति। निघातस्वरः॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टादशो वर्गः॥

गायंतीति सूक्तस्य मंत्रसंख्या छंदोविशेषश्चैवमनुक्रम्यते। गायंति द्वादशानुष्टुभं त्विति। तु हि ह वा इत्यादिपरिभाषायां तुशब्दस्य सूक्तद्वये परिभाषितत्वादस्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य चानुष्टुभत्वं द्रष्टव्यं। ऋषिदेवते पूर्ववत्॥ अभिप्लवषडहस्योक्थ्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य गायंतीति स्तोत्रियस्तृचः। एह्युष्विति खंडे गायंति त्वा गायत्रिण आ त्वा गिरो रथीरिव। आ० ७. ८.। इति सूत्रितं। अस्मिंस्तृचे प्रथमामृचमाह॥

गायंति त्वा गायत्रिणोऽर्चंत्यर्कमर्किणः।
ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे॥ १॥

गायंति। त्वा। गायत्रिणः। अर्चंति। अर्कं। अर्किणः। ब्रह्माणः। त्वा। शतक्रतो इति शतक्रतो। उत्। वंशंऽइव। येमिरे॥ १॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन्बहुप्रज्ञ वेंद्र त्वां गायत्रिण उद्गातारो गायंति। स्तुवंति। अर्किणोऽर्चनहेतुमंत्रयुक्ता होतारोऽर्कमर्चनीयमिंद्रमर्चंति। शस्त्रगतैर्मंत्रैः प्रशंसंति। ब्रह्माणो ब्रह्मप्रभृतय इतरे ब्राह्मणास्त्वामुद्येमिरे। उन्नतिं प्रापयंति। तत्र दृष्टांतः। वंशमिव। यथा वंशाग्रे नृत्यंतः शिल्पिनः प्रौढं

वंशमुन्नतं कुर्वंति। यथा वा सन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुलमुन्नतं कुर्वंति। तद्वत्। एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे। नि० ५. ५.। गायंति त्वा गायत्रिणः प्रार्चंति तेऽर्कमर्किणो ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्येमिरे वंशमिव। वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वेति। अर्कशब्दं च बहुधा व्याचष्टे। नि० ५. ४.। अर्को देवो भवति यदेनमर्चंत्यर्को मंत्रो भवति यदेनेनार्चंत्यर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति स वृतः कटुकिम्नेति॥ गायंति। शप्तिङौ पित्त्वात्सार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तौ। धातुस्वरः। गायत्रिणः। गायत्रं साम येषामुद्गातॄणामस्ति ते। अत इनिठनौ। प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः। अर्चंति। अर्च पूजायां। भौवादिकः। शप्तिङावनुदात्तौ। धातुस्वर एव। पादादित्वान्न निघातः। अर्कं। अर्चंत्येभिरित्यर्का मंत्राः। तैरर्चनीयतया तदात्मक इंद्रोऽपि लक्षणयार्कः। पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण। पा० ३. ३. ११८.। इति करणे घः। चजोः कु घिण्ण्यतोः। पा० ७. ३. ५२.। इति चकारस्य कुत्वं। ककारः। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। अर्का मंत्रा एषां संतीत्यर्किणो होतारः। एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ। पा० ५. २. ११५. २.। इति कृदंतादिनिठनौ यद्यपि प्रतिषिद्धौ तथाप्यत्र व्यत्ययादिनिः। प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः। ब्रह्माणः। प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। शतक्रतो। निघातः। संहितायामवादेशे लोपः शाकल्यस्य। पा० ८. ३. १९.। इति वकारलोपः। वंशशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। इवेन समासे विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति स एव शिष्यते। येमिरे। यम उपरमे। तिङ्ङतिङ इति निघातः॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यत्सानोः सानुमारुहद्भूर्यस्पष्ट कर्त्वं।
तदिंद्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

यत्। सानोः। सानुं। आ। अरुहत्। भूरि। अस्पष्ट। कर्त्वं।
तत्। इंद्रः। अर्थं। चेतति। यूथेन। वृष्णिः। एजति ॥ २ ॥

यद्यदा सानोः सानुमारुहत्। यजमानः सोमवल्लीसमिदाद्याहरणायैकस्मात्पर्वतभागादपरं पर्वतभागमारूढवान्। तथा भूरि प्रभूतं कर्त्वं कर्म सोमयागरूपमस्पष्ट। स्पृष्टवानुपक्रांतवानित्यर्थः। तत्तदानीमिंद्रोऽर्थं यजमानस्य प्रयोजनं चेतति। जानाति। ज्ञात्वा च वृष्णिः कामानां वर्षिता सन् यूथेन मरुद्गणेन सहैजति। कंपते। स्वस्थानाद्यज्ञभूमिमागंतुमुद्युक्त इत्यर्थः॥ सानोः। षणु दाने। सनोति ददाति निवसतामवकाशमिति सानुः। दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो ञुण्। उ० १. ३.। णित्त्वादुपधाया वृद्धिः। ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं च। अरुहत्। रुहेर्लङि तिपि शपि संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति लघूपधगुणो न भवति। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः। सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते। निपातैर्यद्यदिहंतेति निषेधान्निघातो न भवति। भूरि। अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्। उ० ४. ६६.। कित्त्वाद्गुणाभावः। नित्त्वादाद्युदात्तः। अस्पष्ट। स्पश बाधनस्पर्शनयोः। स्वरितञित इत्यात्मनेपदं। लङः प्रथमपुरुषैकवचनं त। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। व्रश्चादिषत्वष्टुत्वे। पा० ८. २. ३६. ८. ४. ४१.। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इत्यडागम उदात्तः। स एव शिष्यते। अनुषंगेण यच्छब्दयोगान्निघाताभावः। कर्त्वं। डुकृञ् करणे। अन्येभ्योऽपि दृश्यंते।

पा० ३. २. ७५.। इति विच्। गुणो रपरत्वं। विचः सर्वापहारी लोपः। करो भावः कत्वं। अर्थं। अर्तिरुषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्। उ० २. ४.। नित्त्वादाद्युदात्तः। यूथेन। तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथा। उ० २. १२.। इति थक्प्रत्ययांतो निपातितः। वृष्णिः। निरित्यनुवृत्तौ सृवृषिभ्यां कित्। उ० ४. ५०.। इति निप्रत्ययांतः। कित्त्वाद्गुणाभावः। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। एजति। एजृ कंपने। तिङ्ङतिङ इति निघातः॥

तृतीयामृचमाह॥

युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा।
अथा न इंद्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर॥ ३॥

युक्ष्व। हि। केशिना। हरी इति। वृषणा। कक्ष्यऽप्रा।
अथ। नः। इंद्र। सोमऽपाः। गिरां। उपऽश्रुतिं। चर॥३॥

हे सोमपाः सोमपानयुक्तेंद्र हरी त्वदीयावश्वौ युक्ष्वा हि। सर्वथा संयोजय। अथानंतरं नोऽस्मदीयानां गिरां स्तुतीनामुपश्रुतिं समीपे श्रवणमुद्दिश्य चर। तत्प्रदेशं गच्छ। कीदृशौ हरी। केशिना। स्कंधप्रदेशे लंबमानकेशयुक्तौ। वृषणा। सेचनसमर्थौ युवानौ। कक्ष्यप्रा। अश्वस्योदरबंधनरज्जुः कक्ष्यः। तस्य पूरको पुष्टांगावित्यर्थः॥ युक्ष्व। अमो लोपश्छांदसः। सति शिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरः शिष्यते। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं। केशिना। प्रशस्ताः केशा अनयोः संतीति मत्वर्थीय इनिः। प्रत्ययस्वरः। सुपां सुलुगित्यादिना द्विवचनस्याकारादेशः। वृषणा। वृषु वृषु मृषु सेचने। कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः उ० १. १५५.। इति कनिन्।

ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । वा षपूर्वस्य निगमे । पा° ६. ४. ९. । इत्युपधायाः पक्षे दीर्घाभावः । पूर्ववदाकारः । कक्ष्यप्रा । कक्षयोर्भवं कक्ष्यं सूत्रं । तत्प्रातः पूरयतः पुष्टत्वादिति कक्ष्यप्रौ । प्रा पूरणे । अतोऽनुपसर्गे कः । पा° ३. २. ३. । इति कप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तत्वं । आकारः पूर्ववत् । अथ । निपातस्येति संहितायां दीर्घः । नः । अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य वस्नसाविति नसादेशोऽनुदात्तः । इंद्र सोमपा । उभावामंत्रितस्य चेति सर्वानुदात्तौ । गिरां । साविकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरिति विभक्तिरुदात्ता । उपशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । श्रुतिशब्देन प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तादौ च निति कृत्यतौ । पा° ६. २. ५५. । इति तुवर्जिततादिपरत्वाद्गतेः प्रकृतिस्वरः । चर । निघातः ॥

विशेषविनियोगस्तु यत्र श्रौतो न सूचितः । स्मार्तं तत्र विजानीयादृग्विधानादिसूचतः ॥ एहि स्तोमानित्यृगेषा सूत्रेऽविशेषाकारेण विनियुक्ता । साधारणविनियोगस्तु ब्रह्मयज्ञादौ सर्वत्रानुसंधेयः ॥ तामेतां सूक्तगतां चतुर्थीमृचमाह ॥

एहि स्तोमाँ अभि स्वराभि गृणीह्या रुव ।
ब्रह्म च नो वसो सचेंद्र यज्ञं च वर्धय ॥ ४ ॥

आ । इहि । स्तोमान् । अभि । स्वर । अभि गृणीहि ।
आ । रुव ।
ब्रह्म । च । नः । वसो । इति । सचा । इंद्र । यज्ञं । च ।
वर्धय ॥ ४ ॥

हे वसो निवासकारणभूतेंद्र। एहि। अस्मिन् कर्मण्या गच्छ। आगत्य च स्तोमानुद्गातृप्रयुक्तानि स्तोत्राण्यभिस्वर। अभिलक्ष्य प्रशंसारूपं शब्दं कुरु। तथाध्वर्यवमभिलक्ष्य गृणीहि। शब्दं कुरु। तथा होतृप्रयुक्तानि शस्त्राण्यालक्ष्य रुव। शब्दं कुरु। परितोषेण सर्वानृत्विजः प्रशंसेत्यर्थः। तत ऊर्ध्वं नोऽस्माकं ब्रह्म चान्नं च यज्ञं चानुष्ठीयमानं कर्म च सचा सह वर्धय। सांगत्वसंपादनेन यज्ञं वर्धयित्वा तत्फल-मन्नं च प्रवृद्धं कुरु। अंध इत्यादिष्वष्टाविंशत्यन्ननामसु ब्रह्म वर्च इति पठितं॥ इहि। इण् गतौ। सेर्हिः। हेरपित्त्वेन ङित्वाद्गुणाभावः। निघातः। आङा सह गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः। स्तोमान्। अर्तिस्तुसुत्यादिना मन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। उत्तरपदेन संहितायां नकारस्य दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं। आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकः। भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीति यत्वं। तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः। तस्यासिद्धत्वात्स्वरसंधिर्न भवति। अभि। एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः। स्वर। स्वृ शब्दोपतापयोः। निघातः। अभि। गतं। गृणीहि। गॄ शब्दे। सेर्ह्यपिच्चेति हिः। क्र्यादिभ्यः श्ना। ई हल्यघोः। पा° ६. ४. ११३.। इतीत्वं। प्वादीनां ह्रस्वः। पा° ७. २. ८०.। इत्यृकारस्य ऋकारः। ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यं। पा° ८. ४. १. १.। इति णत्वं। तिङ्ङतिङ इति निघातः। रुव। रु शब्दे। सेर्ह्यपिच्च। शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः। तस्य ङित्त्वेन गुणाभावादुवङादेशः। अतो हेरिति हेर्लुक्। तिङ्ङतिङ इति निघातः। ब्रह्म। बृहि बृहि वृद्धौ। मनिन्नित्यनुवृत्तौ बृंहेरम् नलोपश्च। उ° ४.

१४७.। इति मनिन्। तत्संनियोगेन नलोपः। अमागमश्च। मिदचोऽंत्यात्परः। पा° १. १. ४७.। इत्यृकारात्परः। यनादेशः। मनिनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। वसो। आमंत्रितनिघातः। यज्ञं। यज याचेत्यादिना। पा° ३. ३. ९०.। नङ्। प्रत्ययस्वरः। वर्द्धय। निघातः। अत्र चकारद्वयश्रवनादियमेव तिङ्विभक्तिः पूर्ववाक्येष्वनुषज्यते। अतोऽनुषक्तैव प्रथमा न श्रुतेति श्रुतायाश्चवायोगे प्रथमा। पा° ८. १. ५९। इति निघातनिषेधो न भवति॥

अभिप्लवषडहगतोक्थ्येष्वच्छावाकस्य तृतीयसवन उक्थमिंद्राय शंस्यमित्यनुरूपस्तृचः। एह्युष्विति खंड इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नुक्थमिंद्राय शंस्यं। आ° ७. ८.। इति सूत्रितं। तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह॥

उक्थमिंद्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिष्षिधे।
शक्रो यथा सुतेषु णो रारणत्सख्येषु च॥ ५॥
उक्थं। इंद्राय। शंस्यं। वर्धनं। पुरुनिःऽसिधे।
शक्रः। यथा। सुतेषु। नः। ररणत्। सख्येषु। च॥ ५॥

इंद्रायेंद्रार्थं वर्धनं वृद्धिसाधनमुक्थं शस्त्रं शंस्यमस्माभिः शंसनीयं। कीदृशायेंद्राय। पुरुनिष्षिधे बहूनां शत्रूणां निषेधकारिणे। शक्रः शक्त इंद्रो नोऽस्मदीयेषु सुतेषु पुत्रेषु सख्येषु च सखित्वेष्वपि यथा येन प्रकारेण रारणत्। अतिशयेन शब्दं कुर्यात्तथा शंस्यमिति पूर्वत्रान्वयः। अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट इंद्रोऽस्माकं पुत्रानस्मत्सख्यानि च बहुधा प्रशंसत्वित्यर्थः॥ उक्थं। वचेस्थक्प्रत्ययः। उ° २. ७.। प्रत्ययस्वरः। शंस्यं। शंसु स्तुतौ। ण्यंतादचो यत्। णेरनि-

टीति णिलोपः। तित्स्वरितं प्राप्ते यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं॥ वधनं। करणाधिकरणयोश्चेति करणे ल्युट्। लितीति प्रत्ययपूर्वस्यादात्तत्वं। पूरुनिष्षिधे। बहूनां शत्रूनां निषेधकाय। षिध गत्यां। धात्वादेः षः सः। अत्र निरित्युपसर्गस्य निशब्दसमानार्थस्य प्राक्प्रयोगः। क्विप्चेति क्विप्। क्विपः सर्वापहारो लोपः। कुगतिप्रादयः। पा॰ २. २. १८.। इति समासः। निसः सकारेणैणो व्यवधानं छांदसत्वादनादृत्योपसर्गात्सुनोतीत्यादिना। पा॰ ८. ३. ६५.। धातुसकारस्य षत्वं। निसः सकारस्य ष्टुना ष्टुः। पा॰ ८. ४. ४१.। इति षत्वं। पुरुशब्देन कर्मणि षष्ठ्यंतेन समासः। षिधो धातुस्वरेणोदात्तत्वं। निष्षिध इति प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्पुनः कारकसमासेऽपि स एव स्वरः। शक्नोतीति शक्रः। स्फायितंचिवंचिशकीत्यादिना। उ॰ २. १३.। रक्प्रत्ययः। यथा। प्रकारवचने थल्। लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वोऽकार उदात्तः। सुतेषु। क्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। नः। नसो नकारस्य नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः। पा॰ ८. ४. २७.। इति संहितायां णत्वं। रारणत्। रण शब्दार्थः। धातोरेकाचः। पा॰ ३. १. २२.। इति यङ्। यङोऽचि चेति लुक्। प्रत्ययलक्षणेन। पा॰ ६. १. ९.। द्विर्भावो हलादिशेषः। दीर्घोऽकितः। पा॰ ७, ४. ८३.। इति दीर्घः। प्रत्ययलक्षणेन सन्नाद्यंता धातव इति धातुसंज्ञायां लिङर्थे लेडिति हेतुहेतुमद्भावलक्षणे। पा॰ ३. ३. १५६.। लिङर्थे लेट्। अत्र हींद्रकर्तृकं रारणनमुक्थशंसनस्य कर्तव्यत्वे हेतुः। लेटस्तिप्। इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकार-

लोपः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । कर्तरि शप् । तस्य चर्करीतं परस्मैपदमदादिवच्च द्रष्टव्यमित्यदादिवद्भावाददिप्रभृतिभ्य शप इति प्राप्तो लुग्बहुलं छंदसीति निषिध्यते । शपोऽनुदात्तत्वाद्धातोरंतोदात्त एव शिष्यते । शपा लसार्वधातुकस्य व्यवधानात्तत्र परतो विधीयमानमभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न भवति । न च तिङ्ङतिङ इति निघातः । अत्र यथाशब्दयोगेन यावद्यथाभ्यां । पा० ८. १. ३६. । इति निषेधात् । चवायोगे प्रथमेति वात्र निघातो न भविष्यति । अत उत्तरवाक्ये सख्येषु चेति चानुकृष्टविभक्त्यपेक्षयेयं प्रथमा तिङ्विभक्तिः । सख्येषु । सख्युः कर्माणि सख्यानि तेषु । कर्मणि चेत्यनुवृत्तौ सख्युर्यः । पा० ५. १. १२६. । इति सखिशब्दाद्यप्रत्ययः । तत्र भसंज्ञायां यस्येति च । पा० ६. ४. १४८. । इतीकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तमित्सखित्व ईमहे तं राये तं सुवीर्ये ।
स शक्र उत नः शकदिंद्रो वसु दयमानः ॥ ६ ॥
तम् । इत् । सखिऽत्वे । ईमहे । तं । राये । तं । सुऽवीर्ये ।
सः । शक्रः । उत । नः । शकत् । इंद्रः । वसु । दयमानः ॥६॥

सखित्वे निमित्तभूते सति तमित्तमेवेंद्रमीमहे । प्राप्नुमः । तथा राये धनार्थं तमीमहे । तथा सुवीर्ये शोभनसामर्थ्यनिमित्तं तमीमहे । उत । अपि च शक्रः शक्तिमान्स इंद्रो नोऽस्मभ्यं वसु धनं दयमानः प्रयच्छन् शकत् । अस्मदीयरक्षणे शक्तोऽभूत् । सप्तदशयाच्ञाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं । तदनुसारेणेंद्रं याचामह इति व्याख्येयं ॥ सख्युर्भावः सखित्वं ।

तस्य भावस्त्वतलौ । पा° ५. १. ११९. । इति त्वः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ईमहे । इङ् गतौ । ङित्त्वादात्मनेपदं । दिवादिभ्यः श्यन् । वहुलं छंदसीति श्यनो लुक् । तिङ्ङतिङ इति निघातः । राये । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुवीर्ये । शोभनं वीर्यं यस्यासौ सुवीर्यः । भवितृवाचिनानेन भावो लक्ष्यते । सुवीर्यत्व इत्यर्थः । बहुव्रीहावित्यनुवृत्तौ वीरवीर्यौ च । पा° ६. २. १२०. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । शक्नोतीति शक्रः । स्फायितंचिवंचिशकीत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरः । शकत् । शक्ल शक्तौ । धातुसंबंधाधिकारे छंदसि लुङ्लङ्लिटः । पा° ३. ४. ६. । इति लुङ् । यतः शक्नोत्यतस्तमीमह इति धातुसंबंधः । लुङ्स्तिप् । पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु । पा° ३. १. ५५. । इति च्लेरङादेशः । बहुलं छंदसीत्यडागमाभावः । तिङ्ङतिङ इति निघातः । वसु । निदित्यनुवृत्तौ वसेरुप्रत्ययः । उ° १. १०. । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । दयमानः । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं । लटः शानजादेशः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शानचश्चित इत्यंतोदात्तत्वं बाधित्वादुपदेशाच्छप उत्तरत्वेन परत्वाल्लसार्वधातुकत्वानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकोनविंशो वर्गः ॥

गायंतीति सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

सुविवृतं सुनिरजमिंद्र त्वादातमिद्यशः ।
गवामप व्रजं वृधि कृणुष्व राधो अद्रिवः ॥ ७ ॥

सुऽविवृतं । सुनिःऽअजं । इंद्र । त्वाऽदातं । इत् । यशः ।
गवां । अप । व्रजं । वृधि । कृणुष्व । राधः । अद्रिवः ॥ ७ ॥

हे इंद्र यशोऽन्नं कर्मफलभूतं सुविवृतं सुष्ठु सर्वत्र प्रसृतं सुनिरजं सुखेन निःशेषं प्राप्तुं शक्यं त्वादातमित्त्वया शोधितं च संपन्नमिति शेषः। इतः परं चोरादिरमलाभार्थं गवां व्रजं निवासस्थानमपवृधि। अपवृतमुद्घाटितद्वारं कुरु। हे अद्रिवः पर्वतोपलक्षितवज्रयुक्तेंद्र राधो धनं कृणुष्व। संपादय॥ सुविवृतं। वृञ् वरणे। कर्मणि क्तप्रत्ययः। विशब्देन प्रादिसमासः। विवृतमित्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कर्मवाचिनि क्तांते परतो गतिरनंतरः। पा० ६. २. ४९.। इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलं। पा० ६. २. १९९.। इत्यृकार उदात्तः। पुनः सुशब्देन समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवकार उदात्तः। ननु वृतमित्येव कृदंतं न तु विवृतमिति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणमिति वचनात्। सुविवृतमित्यत्र च समासे वृतमित्येतावन्मात्रं नोत्तरपदं किंतु विवृतमिति। तत्कथं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमिति चेत्। उच्यते। प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेन कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमित्यनेन विवृतमित्यस्यापि कृदंतव्यपदेशोपपत्तेः। ननु विवृतमित्यस्य यथा कृदंतव्यपदेशः। एवं क्तांतव्यपदेशोऽप्यस्ति तयैव परिभाषया। तथा च कर्मणि क्तांत उत्तरपदे परतो गतिरनंतर इति सुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति। न चात्रापि परादिश्छंदसि बहुलमित्येषं नास्ति विस्तारः। तथा हि। सति सुविवृतमित्यत्र विवृतमित्येवोत्तरपदमिति तदादिरिकार एवोदात्तः स्यात्। विवृतमिति समासे यद्यप्यृकारः पदादिर्भवति तथापि सुविवृतमिति समासस्य सति शिष्टत्वेन बलीयस्त्वात्तत्र्य

एवोत्तरपदादाविकार एवोदात्तस्वरेण भवितव्यमिति । उच्यते । गतिरनंतर इत्यत्रानुवृत्तेः क्तग्रहणे कृद्ग्रहणपरिभाषा नाश्रीयते । तदाश्रयणे व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरे सत्यनंतरग्रहणमनर्थकं स्यात् । अनेनैव चाभिप्रायेणानंतरग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युद्धृतमित्यत्र व्यवहितस्याभिशब्दस्य मा भूदिति प्रत्युदाहृतं । तस्मात्सुविवृतमित्यृकार एवोदात्त इति स्थितं । सुनिरजं । अनायासेन निरवशेषं प्राप्यं । अज गतिक्षेपणयोः । सुनिसोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । ईषद्दुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । पा० ३. ३. १२६. । न चात्र सुशब्दस्य निसा व्यावधानं शंकनीयं । सुशब्दस्य ह्युपपदमात्रं । खलो निमित्तं नानंतर्यं । अत एव सुपरिहरं दुःपरिहरमित्यादयः प्रयोगा इति । पूर्ववद्गतिसमासे लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति धात्वकार उदात्तः । निसा समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । पुनः सुशब्देन समासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । त्वादातं । त्वया शोधनेन विशदीकृतं । दैप् शोधने । आदेच उपदेशेऽशिति । पा० ६. १. ४५. । इत्यात्वं । सत्यपि हि पकारे नानुबंधकृतमनेजंतत्वमित्येजंत एवायं । निष्ठेति कर्मणि क्तः । दाधा घ्वदाप् । पा० १. १. २०. । इत्यत्रादाविति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावाद्दो दद्घोः । पा० ७. ४. ४६. । इति ददादेशो न भवति । ननु दाप् लवन इति प्रतिपदोक्तस्यैव दापस्तत्रादाविति निषेधः । न पुनर्लाक्षणिकस्य दैपः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्येति नियमादिति चेत् । न । गामादाग्रहणेष्वविशेष इति प्रतिप्रसवात् । युष्म-

च्छन्दात्तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति डादेशः। त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः। अतो गुण इति पररूपत्वं। भसंज्ञायां टेरित्यदुशब्दस्य लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः। कर्तृकरणे कृता बहुलं। पा० २. १. ३२.। इति तृतीयायाः समासः। तत्पुरुषे कृति बहुलं। पा० ६. ३. १४.। इति तृतीयाया अप्यलुक्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तृतीया कर्मणि। पा० ६. २. ४८.। इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यशः। अशू व्याप्तौ। अशेर्युट् च। उ० ४. १९२.। इत्यसुन्। तत्संनियोगेन धातोर्युडागमः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। गवां। प्रातिपदिकस्वरः। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं। न गोश्वन्साववर्णेति निषिध्यते। वृधि। वृञ् वरणे। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि। पा० ६. ४. १०२.। इति हेर्धिरादेशः। बहुलं छंदसीति श्नोरपि लुक्। निघातः। कृणुष्व। कृवि हिंसाकरणयोश्च। इदितो नुम्। व्यत्ययेनात्मनेपदं। लोटस्थास्। पा० ३. ४. ७९.। थासः से। पा० ३. ४. ८०.। सवाभ्यां वामौ। पा० ३. ४. ९१.। कर्तरि शपि प्राप्ते। पा० ३. १. ६८.। धिन्विकृण्व्योरच्च। पा० ३. १. ८०.। इत्युप्रत्ययः। तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः। तस्यातो लोपः। पा० ६. ४. ४८.। इति लोपः। अचः परस्मिन्पूर्वविधौ। पा० १. १. ५७.। इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न भवति। अत्र सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति सति शिष्टमपि विकरणस्वरं बाधित्वा तिङ एव प्रत्ययाद्युदात्तत्वं। राधः। असुनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः। अद्रिवः। अद्रिर्वज्रं। तदस्यास्तीति मतुप्। छंदसीरः। पा० ८. २. १५.। इति

वत्वं। संबुद्धावुगिदचां। पा० ७. १. ७०.। इति नुम्। हल्ङ्याादिसंयोगांतलोपौ। पा० ६. १. ६८.। मतुवसो रु संबुद्धौ छंदसि। पा० ८. ३. १.। इति रुत्वं। विसर्जनीयः। आमंत्रितस्य च निघातः॥

अष्टमीमृचमाह॥

नहि त्वा रोदसी उभे ऋघायमाणमिन्वतः।
जेषः स्वर्वतीरपः सं गा अस्मभ्यं धूनुहि॥ ८॥

नहि। त्वा। रोदसी इति। उभे इति। ऋघायमाणं। इन्वतः।
जेषः। स्वःऽवतीः। अपः। सं। गाः। अस्मभ्यं।
धूनुहि॥ ८॥

हे इंद्र ऋघायमाणं शत्रूबधं कुर्वाणं त्वां रोदसी उभे द्यावापृथिव्यावपि त्वदीयं महिमानं व्याप्तुं नहीन्वतः। न समर्थे इत्यर्थः। तादृशस्त्वं स्वर्वतीः स्वर्लोकयुक्ता अपो वृष्टिरूपा जेषः। जयेः। प्रेरयेत्यर्थः। अपां स्वर्गसंबंधश्चान्यत्र दिवो वृष्टिं च्यावयतीति श्रुतं। किंच वृष्टिप्रदानादन्नसंपत्तेरूर्ध्वमस्मभ्यं चीरादिरसप्रदा गाः संधूनुहि। सम्यक् प्रेरय॥ नहि। नञो हिशब्देन सह सुपा। पा० २. १. ४.। इति समासः। समासत्वादंतोदात्तत्वं। त्वा। अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः। रोदसी। रुदेरसुन्। नित्स्वादाद्युदात्तः। उगितश्च। पा० ४. १. ६.। इति ङीप्। उभे। प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। श्या सहैकादेश उदात्तः। ऋघायमाणं। ऋन्हंतीत्यघा। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच्। दृशिग्रहणस्य विध्यंतरोपसंग्रहणार्थत्वान्नकारलोपो हकारस्य च घकारः। अनृघा ऋघा भवतीत्यभूततद्भावे लोहितादि-

डाज्भ्यः क्यष्। पा° ३. १. १३.। इति क्यष् प्रत्ययो भवति। स ह्याकृतिगणः। लोपश्च हलः। पा° ३. १. १२.। इत्यनुवृत्तेर्नकारलोपश्च। वा क्यषः। पा° १. ३. ९०.। इत्यात्मनेपदं। लटः शानच्। शपोऽदुपदेशात्परात्शानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। क्यषः प्रत्ययस्वरः। एकादेशस्योदात्तत्वं। इन्वतः। इवि व्याप्तौ। इदितो नुम् धातोरिति नुम्। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। लडादेशस्य तसश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते। हि चेति निषेधात्तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति। जेषः। जिः प्रार्थनायां लिङर्थे लेट्। तस्य मध्यमपुरुषैकवचनं सिप्। इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विती कारलोपः। कर्तरि शपि प्राप्ते तदपवादः सिब्बहुलं लेटीति सिप्। अडागमस्यानुदात्तत्वाद्धातुस्वर एव शिष्यते। स्वरासामस्तीति स्वर्वत्यः। न्यङ्स्वरौ स्वरितौ। फि° ४. ६.। इति स्वर्शब्दः स्वरितः। मतुप्ङीपौ पित्त्वादनुदात्तौ। संहितायां स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां। पा° १. २. ३९.। इत्येकश्रुतिः। स्वरित एव शिष्यते। अपः। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। धूनुहि। धूञ् कंपने। लोटः सेर्ह्यपिच्च। स्वादिभ्यः श्नुः। उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्। पा° ६. ४. १०६.। इति प्राप्तस्य लुकश्छांदसत्वादभावः॥

अभिप्लवषडहस्योक्थ्येषु तृतीयसवनेऽछावाकस्य षट्स्तोत्रियानुरूपयुगलेषु द्वितीयस्मिन्युगल आश्रुत्कर्णेति तृचोऽनुरूपः। एह्यूष्विति खंडे श्रुधी हवं तिरश्चा आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवं। आ° ७. ८.। इति सूत्रितं। तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते नवमीमृचमाह॥

आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवं नू चिद्दधिष्व मे गिरः ।
इंद्र स्तोममिमं मम कृष्वा युजश्चिदंतरं ॥ ९ ॥

आश्रुत्ऽकर्ण । श्रुधि । हवं । नु । चित् । दधिष्व । मे । गिरः ।
इंद्र । स्तोमं । इमं । मम । कृष्व । युजः । चित् । अंतरं ॥ ९ ॥

हे आश्रुत्कर्ण सर्वतः श्रोतारौ कर्णौ यस्य तादृगिंद्र हवमस्मदीयमाह्वानं नु क्षिप्रं श्रुधि । शृणु । मे मम होतुर्गिरश्चित्स्तुतीरपि दधिष्व । चित्ते धारय । किंच । मम मदीयमिमं स्तोमं स्तोत्ररूपं वाक्समूहं युजश्चित्स्वकीयसख्युरप्यंतरं कृष्व । आसन्नं कुरु । यथा वचनं तस्य प्रियं मन्यसे तद्वदस्मदीयस्तुतिष्वपि प्रीतिं कुर्वित्यर्थः ॥ आश्रुत्कर्ण । आ समंताच्छृणुत इत्याश्रुत् । क्विप् । ह्रस्वस्य तुक् । तादृशौ कर्णौ यस्य । आमंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । श्रुधी । श्रु श्रवणे । लोटो हिः । श्रुवः शृ च । पा° ३. १. ७४. । इति विहितश्नोर्बहुलं छंदसीति लुक् । तत्सन्नियोगशिष्टत्वाच्छृभावोऽपि निवर्तते । श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छंदसि । पा° ६. ४. १०२. । इति हेर्धिः । सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । पा° ८. १. ७२. । इत्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । हवं । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । बहुलं छंदसीत्यनैमित्तिके संप्रसारणे कृते पश्चादुकारांतत्वेन ऋदोरप् । पा° ३. ३. ५७. । इत्यप्प्रत्ययः । अपः पित्त्वाद्धातुस्वरः । नु । संहितायामृचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणां । पा°

६. ३. १३३. । इति दीर्घः । चित् । चादिरनुदात्तः । दधिष्व । दधातेर्लोट् । थासस्से । सवाभ्यां वामौ । पा° ३. ४. ९१. । शपः श्लुः । अभ्यासस्य ह्रस्वत्वादि । छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकस्यापि स्रोकारादिडागमः । आकालोपः । निघातः । मे । मम । तवममौ ङसि । पा° ७. २. ९६. । इत्यनेन मपर्यंतस्य ममादेशः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वे प्राप्ते युष्मदस्मदोर्ङसि । पा° ६. १. २११. । इत्याद्युदात्तत्वं । कृष्व । डुकृञ् करणे । लोट् । थासस्से । सवाभ्यां वामौ । शपो बहुलं छंदसीति लुक् । सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । पादादित्वान्न निघातः । युजः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अंतरं । वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

दशमीमृचमाह ॥

विद्मा हि त्वा वृषंतमं वाजेषु हवनश्रुतं ।
वृषंतमस्य हूमह ऊतिं सहस्रसातमां ॥ १० ॥

विद्म । हि । त्वा । वृषन्ऽतमं । वाजेषु । हवनऽश्रुतं ।
वृषन्ऽतमस्य । हूमहे । ऊतिं । सहस्रऽसातमां ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वां विद्म । जानीमः । कीदृशं त्वां । वृषंतमं । कामानामतिशयेन वर्षितारं । वाजेषु हवनश्रुतं । अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारं । वृषंतमस्यातिशयेन कामादीनां वर्षितुस्तवोतिं रक्षामस्मद्विषयामुद्दिश्य हूमहे । त्वामाह्वयामः । कीदृशीमूतिं । सहस्रसातमां । अतिशयेन धनसहस्राणां दात्रीं ॥ विद्म । विदो लटो वा । पा° ३. ४. ८३. । इति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । वृषंतमं । पृषु वृषु मृषु सेचने । कनिन्यु-

वृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः । उ° १. १५५. । इति कनिन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । तमपः पित्त्वात्स एव शिष्यते । अयस्मयादीनि छंदसि । पा° १. ४. २०. । इति भत्वेन पदत्वाभावान्नलोपाभावः । पा° ८. २. ७. । पदत्वाच्च टिलोपाभावः । पा° ६. ४. १४३. । वाजेषु । वाजशब्दो वृषादिराद्युदात्तः । हवनश्रुतं । कृ इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति ल्युटि संप्रसारणं । हवनं शृणोतीति हवनश्रुत् । तुगागमः । वृषंतमस्य । उक्तं । हूमहे । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । शप इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति शपो लुक् । ऊतिं । ऊतियूतीत्यादिनांतोदात्तो निपातितः । सहस्रसातमां । सहस्रं सनोतीति सहस्रसाः । षणु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । पा° ३. २. ६७. । विड्वनोरनुनासिकस्यात् । पा° ६. ४. ४१. । इत्याकारादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तमपः पित्वादेव शिष्यते ॥

एकादशीमृचमाह ॥

आ तू न इंद्र कौशिक मंदसानः सुतं पिब ।
नव्यमायुः प्र सू तिर कृधी सहस्रसामृषिं ॥ ११ ॥

आ । तु । नः । इंद्र । कौशिक । मंदसानः । सुतं । पिब ।
नव्यं । आयुः । प्र । सु । तिर । कृधि । सहस्रऽसां । ऋषिं ॥ ११ ॥

हे इंद्र तु क्षिप्रं नोऽस्मान्प्रत्यागच्छेति शेषः । हे कौषिक कुशिकस्य पुत्रेंद्र मंदसानो हृष्टो भूत्वा सुतमभिषुतं सोमं पिब । यद्यपि विश्वामित्रः कुशिकस्य पुत्रस्तथापि तद्रूपेणेंद्रस्यैवोत्पन्नत्वात्कुशिकपुत्रत्वमविरुद्धं । अयं वृत्तांतोऽनुक्रमणिकायामुक्तः । कुशिकस्त्वैषीरथिरिंद्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्ब्रह्मचर्यं

चकार। तस्येंद्र एव गाथी पुत्रो जज्ञ इति। हे इंद्र नव्यं सर्वैर्देवैः स्तुत्यं कर्मानुष्ठानपरमायुर्जीवितं प्र सू तिर। प्रकर्षेण सुष्ठु वर्धय। ततो मां सहस्रसां सहस्रसंख्याकलाभोपेतमृषिमतींद्रियद्रष्टारं कृधि। कुरु॥ तु संहितायामृचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामिति दीर्घः। नः। संहितायामुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः। इंद्र। आमंत्रितनिघातः। कौशिक। निघातः। मंदमानः। हृष्यन्। मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु। असानजित्यनुवृत्तौ वृजिवृधिमंदिसहिभ्यः कित्। उ० २. ८४.। इत्यसानच्प्रत्ययः। चित्त्वादंतोदात्तः। सुतं। प्रत्ययस्वरः। नव्यं। णु स्तुतौ। अचो यत्। गुणः। वांतो यि प्रत्यये। पा० ६. १. ७९.। इत्यवादेशः। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। आयुः। उसि निदित्यनुवृत्तावेतेर्णिच्च। उ० २. ११४.। इत्युसिप्रत्ययः। णित्त्वाद्वृद्धायादेशौ। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। सु। निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं। तिर। तरतेर्व्यत्ययेन शः। ऋत इद्धातोः। पा० ८. १. १००.। इतीत्वं। अतो हेरिति हेर्लुक्। कृधि। डु कृञ् करणे। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः। सहस्रसां। उक्तं। ऋषिं। ऋषी गतौ। इन्नित्यनुवृत्ताविगुपधात्किच्च। कित्त्वाद्गुणाभावः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥

प्रवर्ग्ये परि त्वेत्यभिष्टुयात्। सृष्टोदकमिति खंडे परि त्वा गिर्वणो गिरोऽधि द्वयोरदधा उकथ्यं वचः। आ० ४. ६.। इति सूत्रितं। तथा हविर्धानप्रवर्तने सेयं परिधानीया। हविर्धाने प्रवर्तयंतीति खंडे परि त्वा गिर्वण इति परिदध्यात्। आ० ४. ९.। इति सूत्रितं। तथा ब्राह्मणं च। परि त्वा

गिर्वणो गिर इत्युत्तमया परिदधातीति। तामेतां द्वादशी-मृचमाह ॥

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवंतु विश्वतः।
वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवंतु जुष्टयः ॥ १२ ॥

परि। त्वा। गिर्वणः। गिरः। इमाः। भवंतु।
विश्वतः।
वृद्धऽआयुं। अनु। वृद्धयः। जुष्टाः। भवंतु।
जुष्टयः॥ १२ ॥

हे गिर्वणः। अस्मदीयस्तुतिभागिंद्र विश्वतः सर्वेषु कर्मसु प्रयुज्यमाना इमा गिरोऽस्मदीया स्तुतयस्त्वा त्वां परि भवंतु। सर्वतः प्राप्नुवंतु। कीदृश्यो गिरः। वृद्धायुमनु प्रवृद्धेनायुष्येणोपेतं त्वामनुसृत्य वृद्धयो वर्धमानाः। किंचैता गिरो जुष्टास्त्वया सेविताः सत्यो जुष्टयोस्माकं प्रीतिहेतवो भवंतु॥ गिर्वणः। गीर्भिर्वन्यत इति गिर्वणाः। वन षण संभक्तौ। सर्वधातुभ्योऽसुन्। गिर उपधाया दीर्घाभावश्छांदसः। आमंत्रितनिघातः। विश्वतः। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। वृद्धायुं। वृधु वृद्धौ। क्तप्रत्ययः। उदितो चेतीटः क्तप्रत्यये विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषेति निष्ठायामिडभावः। प्रत्ययस्वरः। इण् गतौ। छंदसीणः। उ० १. २.। इत्युण्। णित्वाद्वृद्धिः। आयादेशश्च। वृद्धमायुर्यस्य। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। वृद्धयः। वृधेः क्तिनि तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च। पा० ७. २. ९.। इतीडभावः। नित्वादाद्युदात्तत्वं। जुष्टाः श्वीदितो निष्ठायां। पा० ७. २. १४.। इतीडभावः। जुष्टार्पिते इत्यनुवृत्तौ नित्यं मंत्रे। पा० ६. १. २१०.। इत्याद्युदात्तत्वं।

जुष्टयः। जुषी प्रीतिसेवनयोः। क्तिन्। तितुत्रेतीडभावः। नित्त्वादाद्युदात्तः॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे विंशो वर्गः॥

इंद्रं विश्वा इत्यष्टर्चस्य सूक्तस्य मधुच्छंदसः पुत्रो जेतृनामक ऋषिः। तथा चानुक्रांतं। इंद्रमष्टौ जेता माधुच्छंदस इति। छंदस्त्वानुष्टुभमिति पूर्वसूक्तोक्तं। इंद्रो देवतानुवर्तते। विनियोगस्तु। महाव्रते निष्केवल्ये कृत्स्नसूक्तं शंसनीयं। उरू इति खंडे शौनकेन सूत्रितं। इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यानुष्टुभं। तस्य प्रथमायाः पूर्वमर्धर्चं शस्त्वोत्तरेणार्धर्चेनोत्तरस्याः पूर्वमर्धर्चं व्यतिषंजति पादैः पादाननुष्टुप्कारं प्रागुत्तमाया इति। ब्राह्मणं च प्रथमारण्यके पठ्यते। प्र वो मह इति खंड इंद्रं विश्वा अवीवृधन्निति पदानुषंगा इति। तथा पृष्ठ्यस्य पंचमेऽहनि निष्केवल्ये शस्त्र इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यनुरूपस्तृचः। स्तोमे वर्धमान इति खंडे सूत्रितं। उप नो हरिभिः सुतमिंद्रं विश्वा अवीवृधन्। आ० ७. १२.। इति। अस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह॥

इंद्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसं गिरः।
रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिं॥ १॥

इंद्रं। विश्वाः। अवीवृधन्। समुद्रऽव्यचसं। गिरः।
रथिऽतमं। रथिनां। वाजानां। सत्ऽपतिं। पतिं॥ १॥

विश्वा सर्वा गिरऽस्मदीयाः स्तुतय इंद्रमवीवृधन्। वर्धितवत्यः। कीदृशमिंद्रं। समुद्रव्यचसं। समुद्रवद्व्याप्तवंतं। रथीनां रथयुक्तानां योद्धॄणां मध्ये रथीतमं। अतिशयेन रथयुक्तं। वाजानामन्नानां पतिं स्वामिनं। सत्पतिं सतां सन्मार्ग-

वर्तिनां पालकं ॥ विश्वाः । विशेः क्वन् । नित्स्वरः । अवीवृधन् । वृधेर्णिचि चङ्युच्र इत्यनुवृत्तौ नित्यं छंदसि । पा° ७. ४. ८. । इत्यृकारस्य ऋकारविधानाल्लघूपधगुणाभावः । निघातस्वरः । समुद्रव्यचसं । व्यचेरसुन् । गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् । पा° १. २. १. । प्राप्तस्य ङित्त्वस्य व्यचेः कुटादित्वमनसि । पा° १. २. १. १. । इत्यसिन्निषेधाद्ग्रहिज्येत्यादिना ङिति विधीयमानं संप्रसारणं । पा° ६. १. १६. । न भवति । समुद्रव्यच इव व्यचो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रथीतमं रथीनां । रथशब्दादुत्पन्नस्येनश्छांदसं दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं च । वाजानां । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । सत्पतिं । पत्यावैश्वर्ये । पा° ६. २. १८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

सख्ये त इंद्र वाजिनो मा भेम शवसस्पते ।
त्वामभि प्र णोनुमो जेतारमपराजितं ॥ २ ॥

सख्ये । ते । इंद्र । वाजिनः । मा । भेम । शवसः । पते ।
त्वां । अभि । प्र । नोनुमः । जेतारं । अपराऽजितं ॥ २ ॥

हे शवसस्पते बलस्य पालकेंद्र ते तव सख्येऽनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्तमाना वयं वाजिनोऽन्नवंतो भूत्वा मा भेम । शत्रुभ्यो भीतिं प्राप्ता मा भूम । अतस्त्वामभयहेतुमभिप्रणोनुमः । सर्वतः प्रकर्षेण स्तुमः । कीदृशं त्वां । जेतारं । युद्धेषु जयशीलं । अपराजितं । क्वापि पराजयरहितं ॥ सख्ये । सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्यः । पा° ५. १. १२६. । प्रत्ययस्वरः । वाजिनः । वाजोऽन्नमेषामस्तीति वाजिनः । प्रत्यय-

स्वरः। भेम। ञिभी भये। लुङुत्तमबहुवचनं मस्। नित्यं ङितः। पा० ३. ४. ९९.। इति सलोपः। बहुलं छंदसीति च्लेर्लुक्। छंदस्युभयथेति तिङ आर्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावाद्गुणः। न माङ्योगे। पा० ६. ४. ७४.। इत्यडागमप्रतिषेधः। शवसस्पते। शवसः षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु। पा० ८. ३. ५३.। इति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वं। सुबामंत्रितपरांगवद्भावेन। पा० २. १. २.। पदद्वयनिघातः। नोनुमः। णु स्तुतौ। णो नः। पा० ६. १. ६५.। इति नत्वं। यङो लुक्। प्रत्ययलक्षणेन सन्यंङोरिति द्विर्भावः। गुणो यङ्लुकोः। पा० ७. ४. ८२.। इत्यभ्यासस्य गुणः। प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लटो मस्। अदादिवद्भावाच्छपो लुक्। उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य। पा० ८. ४. १४.। इति संहितायां णत्वं। जेतारं। जि जये। ताच्छील्यादिषु तृन्। ञ्नित्यादिर्नित्यं। पा० ६. १. १९७.। इत्याद्युदात्तत्वं। अपराजितं। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ उदात्तत्वं॥

तृतीयामृचमाह॥

पूर्वीरिंद्रस्य रातयो न वि दस्यंत्यूतयः।

यदी वाजस्य गोमतः स्तोतृभ्यो मंहते मघं॥ ३॥

पूर्वीः। इंद्रस्य। रातयः। न। वि। दस्यंति। ऊतयः।

यदि। वाजस्य। गोऽमतः। स्तोतृऽभ्यः। मंहते। मघं॥ ३॥

इंद्रस्य संबंधिन्यो रातयो धनदानानि पूर्वीरनादिकालसिद्धाः प्रभूता वा। अस्येंद्रस्य सर्वदा यष्टृभ्यो धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः। एवं सतीदानींतनोऽपि यजमानः स्तोतृभ्य ऋत्विग्भ्यो गोमतो गोसहितस्य वाजस्यान्नस्य पर्याप्तं मघं

धनं यदि मंहते। दक्षिणारूपेण ददाति तदानीमूतयो बहुधनदानपूर्वकाणींद्रस्यास्मद्विषयाणि रक्षणानि न दस्यंति। विशेषेण नोपक्षीयंते॥ मघं रेक्ण इत्यादिष्वष्टाविंशति-संख्याकेषु धननामसु मघशब्दः पठितः। दाति दासतीत्यादिषु दशसु दानकर्मसु मंहत इति पठितं। पूर्वीः। पुरुशब्दस्य वोतो गुणवचनादिति ङीष्। आद्यस्योकारस्य दीर्घश्छांदसः। जसि दीर्घाज्जसि चेति निषेधं बाधित्वा वा छंदसि। पा० ६. १. १०६.। इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। ङीषः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं। रातयः। मंत्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः। पा० ३. ३. ९६.। इति क्तिन उदात्तत्वं। दस्यंति। दसु उपक्षये। दिवादिभ्यः श्यन्। निघातः। ऊतयः। ऊतियूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तः। यदि। निपातत्वादाद्युदात्तः। संहितायां निपातस्य चेति दीर्घत्वं। स्तोतृभ्यः। ष्टुञ् स्तुतौ। धात्वादेः षः सः। तृचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं। मंहते। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति निपातैर्यद्यदिहंतेति निषेधात्॥

अभिप्लवषडहस्योक्थ्येषु तृतीयसवनेऽछावाकस्य पुरां भिंदुर्युवा कविरिति स्तोत्रियस्तृचः। तथा च सूत्रितं। एह्यूष्वित्युपक्रम्य पुरां भिंदुर्युवा कविर्वृषा ह्यसि राधसे। आ० ७. ८.। इति। तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह॥

पुरां भिंदुर्युवा कविरमितौजा अजायत।
इंद्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुष्टुतः॥ ४॥

पुरां। भिंदुः। युवा। कविः। अमितऽओजाः। अजायत। इंद्रः। विश्वस्य। कर्मणः। धर्ता। वज्री। पुरुऽस्तुतः॥४॥

अयमिंद्र उच्यमानगुणयुक्तोऽजायत। संपन्नः। कीदृग्गुणक इति तदुच्यते। पुरामसुरपुराणां भिंदुर्भेत्ता। युवा। कदाचिदपि बलीपलितादिवार्धकरहितः। कविर्मेधावी। अमितौजाः। प्रभूतबलः। विश्वस्य कर्मणः कृत्स्नस्य ज्योतिष्टोमादेर्धर्ता पोषकः। वज्री। यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः। पुरुष्टुतः। बहुविधे तत्तत्कर्मणि स्तुतः॥ भिंदुः। भिदिर् विदारणे। कुरित्यनुवृत्तौ पॄभिदिव्यधिगृधिधृषिदृशिभ्यः। उ० १. २३.। इति कुप्रत्ययः। तस्य छंदस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां रुधादिभ्यः श्नम्। मित्त्वादंत्यादचः परो भवति। श्नसोरल्लोपः। अनुस्वारपरसवर्णौ। पा० ८. ४. ५८.। अचः परस्मिन्पूर्वविधाविति प्राप्तस्य स्थानिवद्भावस्य न पदांतेत्यादिना। पा० १. १. ५८.। निषेधः। युवा। यु मिश्रणामिश्रणयोः। कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन्। नित्त्वादाद्युदात्त। कविः। कु शब्दे। अच इरितीप्रत्ययस्वरः। अमितौजाः। अमितशब्दस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते। विश्वस्य। अशिप्रुषीत्यादिना। उ० १. १५०.। क्वन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। कर्मणः। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन्। नित्स्वरः। धर्ता। तृच्। चित्त्वादंतोदात्तः। वज्री। मत्वर्थीय इनिः। प्रत्ययस्वरः। पुरुष्टुतः। स्तुतस्तोमयोश्छंदसि। पा० ८. ३. १०५.। इति षत्वं। बहुषु प्रदेशेषु स्तुतः। थाथघञ्क्ताजबित्रकाणां। पा० ६. २. १४४.। इत्यंतोदात्तत्वं। तृतीयासमासे हि थथादिस्वरापवादः। तृतीया कर्मणि। पा० ६. २. ४८.। इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात्॥

पंचमीमृचमाह ॥

त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्रिवो बिलं ।
त्वां देवा अबिभ्युषस्तुज्यमानास आविषुः ॥ ५ ॥

त्वं । वलस्य । गोऽमतः । अप । अवः । अद्रिऽवः । बिलं ।
त्वां । देवाः । अबिभ्युषः । तुज्यमानासः । आविषुः ॥ ५ ॥

वलनामकः कश्चिदसुरो देवसंबंधिनीर्गा अपहृत्य कस्मिंश्चिद्बिले गोपितवान् । तदानीमिंद्रस्तद्बिलं स्वसैन्येन समावृत्य तस्माद्बिलाद्गा निःसारयामास । तदिदमुपख्यानमिंद्रो वलस्य बिलमपौर्णोदित्यादिब्राह्मणेषु मंत्रांतरेषु च प्रसिद्धं । तदुतद्धृदि निधायायं मंत्रः प्रवर्तते ॥ हे अद्रिवः । वज्रयुक्तेंद्र त्वं गोमतो वलस्य गोभिर्युक्तस्य वलनामकस्यासुरस्य संबंधि बिलमपावः । स्वसैन्यमुखेनापावृतवानसि । तदानीं तुज्यमानासो वलेन हिंस्यमाना देवा अबिभ्युषस्त्वदीयरक्षया वलादभीताः संतस्त्वामाविषुः । प्राप्तवंतः ॥ अप । निपातत्वादाद्युदात्तः । अवः । वृञ् वरणे । लङ् । सिप् । इतश्च लोपः । स्वादिभ्यः श्नुः । तस्य बहुलं छंदसीति लुक् । गुणो रपरत्वं हल्ङ्यादिलोपः । विसर्जनीयः । अडागमः । अद्रिवः । अद्रिरस्यास्तीति मतुप् । छंदसीर इति वत्वं । संबोधन उगिदचामिति नुम् । हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपौ । मतुवसो रु संबुद्धौ छंदसि । पा० ८. ३. १. । इति रुत्वं । बिलं । नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं । अबिभ्युषः । ञिभी भये । लिट् । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ह्रस्वजश्त्वे । क्वसुश्चेति लिटः क्वसुरादेशः । क्रादिनियमात्प्राप्त इट् वस्वेकाजाद्घसामिति नियमान्निवर्तते । जसि सर्वनामस्थानेऽपि व्यत्ययेन भत्वाद्वसोः संप्रसारणं । पर-

पूर्वत्वं। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं। अचि श्नुधात्वित्यादिना प्राप्तमियङादेशं बाधित्वा एरनेकाच इति यणादेशः। नञ्समासः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। तुज्यमानासः। तुजेर्हिंसार्थात्परस्य कर्मणि लटः स्थाने शानच्। सार्वधातुके यक्। पा० ३. १. ६७.। इति यक्। तस्माददुपदेशादुत्तरस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं। यकार एव प्रत्ययस्वरः शिष्यते। आविषुः। अव रक्षणादिषु। अस्माद्गत्यर्थाल्लुङि च्लेः। तस्य सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च। पा० ३. ४. १०९.। इति जुस्। सिच इडागमः। आडजादीनां। पा० ६. ४. ७२.। इत्याडागमः। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं॥

षष्ठीमृचमाह॥

तवाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिंधुमावदन्।
उपातिष्ठंत गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः॥ ६॥

तव। अहं। शूर। रातिऽभिः। प्रति। आयं। सिंधुं। आऽवदन्।
उप। अतिष्ठंत। गिर्वणः। विदुः। ते। तस्य। कारवः॥६॥

हे शूर संग्रामे शौर्ययुक्तेंद्र तव रातिभिस्त्वदीयैर्धनदानैर्निमित्तभूतैरहं होता प्रत्यायं। त्वां पुनरागतोऽस्मि। पुरा बहुषु कर्मसु त्वत्तो धनस्य लब्धत्वादस्मिन्कर्मणि प्रत्यागमनमित्युच्यते। किं कुर्वन्। सिंधुं स्यंदमानं सोममावदन्। सर्वतः कथयन्। अस्मिन्सोमयागे त्वदीयां धनदानकीर्त्तिं प्रकटयन्नित्यर्थः। हे गिर्वणः। गीर्भिर्वननीयेंद्र। कारवः कर्त्तार ऋत्विग्यजमाना उपातिष्ठंत। पुरा धनलाभार्थं त्वामुपस्थितवंतः।

उपस्थाय च तस्य तादृशस्यौदार्योपेतस्य ते तव धनदानं विदुः । जानंति ॥ गिर्वणस्शब्दं यास्क इत्थं निर्ब्रूते । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयंति । नि० ६. १४. । इति । रेभो जरितेत्यादिषु त्रयोदशसु स्तोतृनामसु कारुशब्दः पठितः । तव । युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं । रातिभिः । मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । आयं । इणो लङ् । तस्थस्थमिपां तम्तम्तामः । पा० ३. ४. १०१. । इत्यमादेशः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । आडागमः । वृद्ध्यायादेशौ । तिङ्ङतिङ इति निघातः । सिंधुं । स्यंदू प्रस्रवणे । निदित्यनुवृत्तौ स्यंदेः संप्रसारणं धश्च । उ० १. ११. । इत्युप्रत्ययो धकारश्चांतादेशः । नित्त्वादनुदात्तत्वं । आवदन् । वद व्यक्तायां वाचि । लटः शतृ । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । आङा सह कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८. । इति समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतिष्ठंत । उपान्मंत्रकरणे । पा० १. ३. २५. । इत्यात्मनेपदं । गिर्वणः । वन षण संभक्तौ । असुन् । आमंत्रितस्य चेति निघातः । विदुः । विद ज्ञाने । लट् । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । वदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति झेरुस् । पादादित्वान्न निघातः । संहितायां युष्मत्ततत्क्षुःष्वंतःपादं । पा० ८. ३. १०३. । इति षत्वं । ष्टुना ष्टुरित्युत्तरस्य तकारस्य ष्टुत्वं । तस्य । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं न गोश्वन्साववर्णेति निषिध्यते । कारवः । कृवापाजीत्यादिना । उ० १. १. । उण् । प्रत्ययस्वरः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

मायाभिरिंद्र मायिनं त्वं शुष्णमवातिरः ।
विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां श्रवांस्युत्तिर ॥ ७ ॥

मायाभिः । इंद्र । मायिनं । त्वं । शुष्णं । अव । अतिरः ।
विदुः । ते । तस्य । मेधिराः । तेषां । श्रवांसि । उत् ।
तिर ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वं मायिनं नानाविधकपटोपेतं शुष्णं भूतानां शोषणहेतुमेतन्नामकमसुरं मायाभिस्तत्प्रतिकूलैः कपटविशेषैः । यद्वा तद्वधोपायगोचरप्रज्ञाभिः । हिंसितवानसि । एतच्च यास्केनोक्तं । इंद्रःशुष्णं जघान । नि० ३. ११. । इति । शुष्णं पिप्रुमित्यादिमंत्रे चायमर्थो विस्पष्टः । मेधिरा मेधावंतोऽनुष्ठातारस्तस्य तादृशस्य ते तव महिमानं विदुः । जानंति । तेषां जानतामनुष्ठातॄणां श्रवांस्यन्नान्युत्तिर । वर्द्धय ॥ केतः केतुरित्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु माया वयुनमिति पठितं । श्रवःशब्दं यास्को निर्वक्ति । श्रव इत्यन्ननाम श्रूयत इति सतः । नि० १०. ३. । इति । मायाभिः । माङ् माने । माच्छाससिसूभ्यो यः । उ० ४. १११. । इति यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । मायिनं । मायास्यास्तीति मायी । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । शुष्णं । शुष शोषणे । अस्मादंतर्भावितण्यर्थान्निदित्यनुवृत्तौ तृषिशुषिरसिभ्यः किच्च । उ० ३. १२. । इति नप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । अतिरः । तरतेर्लङि व्यत्ययेन शः । तस्य ङित्त्वेन गुणाभावादृत इद्धातोरितीत्वं । विदुष्टे तस्य । गतमंत्रे गतं । मेधिराः । मिधृ मेधृ

मेधाहिंसनयोः। औणादिक इरन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। श्रवांसि। नब्विषयत्वादाद्युदात्तः॥

अष्टमीमृचमाह॥

इंद्रमीशानमोजसाभि स्तोमा अनूषत।
सहस्रं यस्य रातय उत वा संति भूयसीः॥ ८॥

इंद्रं। ईशानं। ओजसा। अभि। स्तोमाः। अनूषत।
सहस्रं। यस्य। रातयः। उत। वा। संति। भूयसीः॥८॥

स्तोमाः स्तोतार ऋत्विज ओजसा [बलेनेशानं जगतो नियामकमिंद्रमभ्यनूषत। सर्वत्र स्तुतवंतः। यस्येंद्रस्य रातयो धनदानानि सहस्रं सहस्रसंख्योपेतानि संति। उत वा। अथवा भूयसीः सहस्रसंख्याया अप्यधिकाः संति। तमिंद्रमिति पूर्वत्रान्वयः॥ इंद्रं। ऋज्रेंद्रेत्यादिना रन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। ईशानं। लटः शानच्। अदिप्रभृतिभ्यः शपो इति शपो लुक्। धातोरनुदात्तेत्त्वात्तास्यनुदात्तेत्यादिना शानचोऽनुदात्तत्वं। ओजसा। नब्विषयत्वादाद्युदात्तः। स्तोमाः। अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तः। अनूषत। णु स्तुतौ। णो नः। लुङ्। व्यत्ययेन च्लेस्यादादेशः। पा॰ ७. १. ५.। च्लेः सिच्। अस्य धातोः कुटादित्वेन सिचो ङित्त्वाद्गुणाभावः। इडभावश्छांदसः। दीर्घत्वं च। अडागमः। सहस्रं। कर्दमादीनां च। फि॰ ३. १०.। इति द्वितीयाच्चरमुदात्तं। रातयः। मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः। उत। प्रातिपदिकस्वरः। वा। चादिरनुदात्तः। संति। प्रत्ययादाद्युदात्तत्वं। तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात्। स हि व्यवहितोऽपि भवतीत्युक्तं। भूयसीः। सहस्रादतिशयेन बह्वीः

भूयस्यः। अत्र विभक्तव्यस्य सहस्रस्य संनिधिबलादुपपदत्वप्रतीतेर्द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ। पा॰ ५. ३. ५७.। इति बहुशब्दादीयसुन्। बहोर्लोपो भू च बहोः। पा॰ ६. ४. १५८.। इतीकारलोपः प्रकृतेर्भूरादेशश्च। ईयसुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। उगितश्चेति ङीप्॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकविंशो वर्गः॥

॥ इति प्रथमे मंडले तृतीयोऽनुवाकः॥

चतुर्थानुवाके षट् सूक्तानि। तत्राग्निं दूतमित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य प्रथमस्य सूक्तस्य कण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः। अपवादाभावादनुवर्तमानं प्राग्घिरण्यस्तूपादित्युक्तं गायत्रमेव छंदः। अग्निदेवताकत्वं विस्पष्टं। अत एवानुक्रम्यते। अग्निं द्वादश मेधातिथिः काण्व आग्नेयमग्निनेति पादौ द्व्यग्निदेवतो निर्मथ्य आहवनीयश्चेति। विनियोगस्तु प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छंदस्यग्निं दूतमिति सूक्तं। अथैतस्या रात्रेर्विवासकाल इति खंडेऽग्निमीळेऽग्निं दूतं। आ॰ ४. १३.। इति सूत्रितं। तथा पृष्ठ्यषडहस्य द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रं। पृष्ठ्यस्याभिप्लवेनोक्ते अहनी इति खंडे सूत्रितं। अग्निं दूतमिति द्वितीये। आ॰ ७. १०.। इति। दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वग्निं दूतमित्येका नमः प्रवक्त्र इति खंडे सूत्रितं। ईळेन्यो नमस्यस्तिरोऽग्निं दूतं वृणीमहे। आ॰ १. २.। इति। अस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह॥

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं।
अस्य यज्ञस्य सुक्रतुं॥ १॥

अग्निं। दूतं। वृणीमहे। होतारं। विश्वऽवेदसं।
अस्य। यज्ञस्य। सुऽक्रतुं ॥ १ ॥

अग्नेर्दूतत्वमेतन्मंत्रव्याख्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नायते। अग्निर्देवानां दूत आसीदुशनाः काव्यऽसुराणामिति। तादृशं देवदूतमग्निमस्मिन्कर्मणि वृणीमहे। संभजामः। कीदृशं। होतारं। देवानामाह्वातारं। विश्ववेदसं। सर्वधनोपेतं। अस्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकत्वेन सुक्रतुं। शोमनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वा॥ मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु वेदस्शब्दः पठितः। होतारं। ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च। ताच्छील्यादिषु तृन्। बहुलं छंदसीति संप्रसारणे परपूर्वत्वे गुणः। नित्त्वादाद्युदात्तः। विश्ववेदसं। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां। पा॰ ६. २. १०३। इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं। अस्य। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। सुक्रतुं। क्रत्वादयश्च। पा॰ ६. २. ११८.। इत्याद्युदात्तत्वं॥

द्वितीयामृचमाह॥

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवंत विश्पतिं।
हव्यवाहं पुरुप्रियं ॥ २ ॥

अग्निंऽअग्निं। हवीमऽभिः। सदा। हवंत। विश्पतिं।
हव्यऽवाहं। पुरुऽप्रियं ॥ २ ॥

यद्यप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथापि प्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात्पावकादिविशेषणभेदाद्वा बहुविधत्वमभिप्रेत्याग्निमग्निमिति वीप्सा। तं हवीमभिराह्वानकरणैर्मंत्रैः सदा हवंत। निरंतरमनुष्ठातार आह्वयंति। कीदृशं। विश्पतिं। विशां प्रजानां होत्रादीनां पालकं। हव्यवाहं। यजमान-

समर्पितस्य हविषो देवान्प्रति वोढारं। अत एव पुरुप्रियं। बह्वनां प्रीत्यास्पदं॥ अग्निमग्निं। नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः। तस्य परमाम्रेडितमित्युत्तरस्याम्रेडित संज्ञायामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं। हवीमभिः। ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च। आह्वानकरणभूतेषु मंत्रेषु स्वव्यापारस्वातंत्र्यात्कर्तृत्व-विवक्षयान्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्तरि मनिन्। तस्य छांदस ईडागमः। बहुलं छंदसीति धातोः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ। निस्वादाद्युदात्तत्वं। सदा। सर्वैकान्येत्यादिना। पा० ५. ३. १५.। सर्वशब्दाद्दाप्रत्ययः। सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि। पा० ५. ३. ६.। इति सभावः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। हवंत। ह्वेञो लट्। झस्यांतादेशः। टेरेत्वाभावश्छांदसः। शपि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं। तिङ्ङतिङ इति निघातः। विश्पतिं। पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परा-दिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। हव्यवाहं। वह प्रापणे। वहश्च। पा० ३. २. ६४.। इति ण्विप्रत्ययः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। पुरुप्रियं। पुरूणां प्रियं। समासां-तोदात्तत्वं॥

तृतीयामृचमाह॥

अग्ने देवाँ इहा वह जज्ञानो वृक्तबर्हिषे। असि होता
न ईड्यः॥ ३॥

अग्ने। देवान्। इह। आ। वह। जज्ञानः। वृक्तऽबर्हिषे।
असि। होता। नः। ईड्यः॥ ३॥

हे अग्ने जज्ञानोऽरण्योरुत्पन्नस्त्वं वृक्तबर्हिष आस्तरणार्थं छिन्नेन बर्हिषा युक्ताय। तं यजमानमनुग्रहीतुमिह कर्मणि

हविर्भुजो देवानावह। नोऽस्मदर्थं होता देवानामाह्वाता त्वमोड्यः स्तुत्योऽसि॥ देवानित्यत्र संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः। जज्ञानः। जनी प्रादुर्भावे। लिटः कानच्। गमहनेत्युपधालोपः। द्विर्वचनेऽचि। पा॰ १. १. ५९.। इति तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं। चित्त्वादंतोदात्तः। वृक्तबर्हिषे। ओव्रश्चू छेदने। निष्ठेति क्तप्रत्ययः। यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। वृक्तं बर्हिर्यजमानाय येन वा ऋत्विजा। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। असि। अस्तेः सिप्। अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। तासस्त्योर्लोपः। पा॰ ७. ४. ५०.। इति सकारस्य लोपः। पादादित्वान्न निघातः। होता। ह्वयतेस्ताच्छील्यादिषु तृन्। बहुलं छंदसीति संप्रसारणं। नित्त्वादाद्युदात्तः। ईड्यः। ईड स्तुतौ। ऋहलोर्ण्यत्। पा॰ ३. १. १२४ं। तित्स्वरिते प्राप्ते ईडवंदवृशंसदुहां ण्यतः। पा॰ ६. १. २१४.। इत्याद्युदात्तत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

ताँ उशतो वि बोधय यदग्ने यासि दूत्यं।
देवैरा सत्सि बर्हिषि॥ ४॥

तान्। उशतः। वि। बोधय। यत्। अग्ने। यासि। दूत्यं।
देवैः। आ। सत्सि। बर्हिषि॥ ४॥

हे अग्ने यद्यस्मात्कारणाद्दूत्यं यासि। देवानां दूतकर्म प्राप्नोषि तस्मात्कारणादुशतो हविः कामयमानान्तान्देवान् हविःस्वीकारार्थं विबोधय। विबोध्य च बर्हिष्यस्मिन्कर्मणि तैर्देवैः सह आसत्सि। आसीद। आगत्योपविश॥ तान्।

दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां रुत्वं। आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः। उशतः। वश कांतौ। लटः शतृ। अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं। शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं। यासि। यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः। दूतस्य भागः कर्म वा दूत्यं। दूतस्य भागकर्मणी। पा० ४. ४. १२०.। इति यत्। तस्य तित्स्वरितापवादत्वेन यतोऽनाव इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं सर्वं विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति निवर्तते। अतस्तित्स्वरितमित्येव भवति। शेषनिघातः। सत्सि। सीदसि। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। लटः सिपि शपो बहुलं छंदसीति लुक्। न लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पाघ्रेत्यादिना सीदादेशो न भवति। बर्हिषि। बृह बृहि वृद्धौ। बृंहेर्नलोपश्च। उ० २. १०५.। इतोसिप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः॥

पंचमीमृचमाह॥

घृताहवन दीदिवः प्रति ष्म रिषतो दह।
अग्ने त्वं रक्षस्विनः॥ ५॥
घृतऽआहवन। दीदिऽवः। प्रति। स्म। रिषतः। दह।
अग्ने। त्वं। रक्षस्विनः॥ ५॥

हे घृताहवन घृतेनाहूयमान दीदिवो दीप्यमानाग्ने त्वं रक्षस्विनो रक्षोयुक्तान् रिषतो हिंसकान् शत्रून्प्रत्यस्माकं प्रतिकूलान्दह स्म। सर्वथा भस्मीकुरु॥ घृतेनाहूयतेऽस्मिन्निति करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट्। अत्र जुहोतेरविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वाद्घृतस्य करणत्वमेव न तु कर्मत्वं। अतो नैषा तृतीया च होश्छंदसि। पा० २. ३. ३.। इति

कर्मणि तृतीया। किंतु कर्तृकरणयोस्तृतीया। पा॰ २. ३. १८.। इति करणवाचिन्येव। अतः कर्तृकरणे कृता बहुलं। पा॰ २. १. ३२ । इति समासः। तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्रातिपदिकावस्थायामेव कृते सति पश्चाद्विभक्तावुत्पन्नायामामंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं। दीदिवः। दीव्यतेर्लिटः क्वसुः। तस्य वस्वेकाजाद्घसामिति नियमादिडभावः। द्विर्वचनं। हलादिशेषः। उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वलीति लोपः। क्वसुः। कित्त्वाद्गुणाभावः। तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य। पा॰ ६. १. ७.। इति दीर्घत्वमभ्यासस्य। संबुद्धावुगिदचामिति नुम्। संयोगांतस्य लोप इति सकारलोपे नकारस्य मतुवसो रु संबुद्धौ छंदसीति रुत्वं। विसर्गः। पदात्परत्वादामंत्रितनिघातः। ननु पूर्वामंत्रितस्याविद्यमानत्वात्पादादित्वेन न निघातोपपत्तिः। न च नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः। उभयोरग्निपदविशेषणत्वेन विशेषवचनत्वात्। अत एव परस्परमनन्वयेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति नियमात्पूर्वस्य न परांगवद्भावो येनैकपद्येन निघातः स्यात्। अत एव होडे रंतेऽदिते सरस्वतीत्यादौ पृथक् प्रथगाद्युदात्तत्वमिति। उच्यते। अत्र दीदिव इति नाग्निपदविशेषणं किंतु घृताहवनपदस्यैव द्योतनार्थं। घृताहवन इति विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वात्। विशिष्टस्य तु पश्चादग्निविशेषणता। तत्र दीदिवःपदं प्रति घृताहवनपदस्य विशेष्यत्वान्नामंत्रिते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधान्निघातोपपत्तिः। अत एव परस्परविशेषणविशेष्यभावेन सामर्थ्यात्सुबामंत्रित इति परांगवद्भावे शेषनिघातेनापि

स्वरोपपत्तिरिति। इडे रंत इत्यादौ तु नैवं परस्परान्वय इति वैषम्यं। रिषतः। रुष रिष हिंसार्था इति। भौवादिकस्य लटः शत्रादेशे शपि छांदसो गुणाभावः। तौदादिकस्य वा रुश रिश हिंसायामित्यस्य छांदसं षत्वं। विकरणस्य शस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः। रक्षस्शब्दादस्मायामेधास्रजो विनिः। पा० ५. २. १२१.। इति मत्वर्थीयो विनिः। तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं॥

अग्निमंथनेऽग्निनाग्निः समिध्यत इत्येषानुवचनीया। प्रातर्वैश्वदेव्यां प्रेषित इति खंडे सूत्रितं। अग्निनाग्निः समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निना। श्रा० २. १६.। इति। एषैवाग्निमत इत्यस्यानुवाक्या। अथाग्नेय्य इति खंडेऽग्नावग्निप्रणयन इत्युपक्रम्य सूत्रितं। यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतान्यग्निनाग्निः समिध्यते। श्रा० ३. १३.। इति। तामेतां षष्ठीमृचमाह॥

अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा।
हव्यवाड् जुह्वास्यः॥ ६॥

अग्निना। अग्निः। सं। इध्यते। कविः। गृहऽपतिः। युवा। हव्यऽवाट्। जुहुऽआस्यः॥ ६॥

अग्निराहवनीयाख्यस्तस्मिन्प्रक्षिप्यमाणेनाग्निना निर्मथ्येन प्रणीतेन वा सह समिध्यते। सम्यक् दीप्यते। कीदृशोऽग्निः। कविः। मेधावी। गृहपतिः। यजमानगृहस्य पालकः। युवा। नित्यतरुणः। हव्यवाट्। हविषो वोढा। जुह्वास्यः। जुहूरूपेण मुखेन युक्तः॥ गृहपतिः। पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। युवा। यु मिश्रणे। कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। हव्यं

वहतीति हव्यवाट् । वहश्चेति ण्विप्रत्ययः । णित्त्वादुपधावृद्धिः । गतिकारकोपपदात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुह्वास्यः । हूयतेऽनयेति जुहूः । हुवः श्लुवच्च । उ० २. ६१. । इति क्विप् । तत्संनियोगाद्दीर्घः । श्लुवद्भावाद्द्विर्भावः । चुत्वजश्त्वे । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । जुहूरास्यं यस्येति वहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शेषनिघातः । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २. ४. । इत्याकारः स्वरितः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे ।
देवममीवचातनं ॥ ७ ॥

कविं । अग्निं । उप । स्तुहि । सत्यऽधर्माणं । अध्वरे ।
देवं । अमीवऽचातनं ॥ ७ ॥

हे स्तोतृसंघ । अध्वरे क्रतावग्निमुपस्तुहि । उपेत्य स्तुतिं कुरु । कीदृशं । कविं । मेधाविनं । सत्यधर्माणं । सत्यवदनरूपेण धर्मेणोपेतं । देवं । द्योतमानं । अमीवचातनं । अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा घातकं ॥ सत्यं धर्मो यस्येति सत्यधर्मा । धर्मादनिच् केवलात् । पा० ५. ४. १२४. । इत्यनिच् समासांतः । अंतःपदेन तस्य समासत्वाभिधानाद्वहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे शेषनिघातेनानुदात्तत्वं । अमीवशब्दोऽम रोग इत्यस्मात् शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः । उ० १. १५३. । इति वन्प्रत्यय ईडागमे च निपातः । नित्त्वादाद्युदात्तः । चते चदे याचने चेत्यस्माद्धिंसार्थात् ण्यंतान्नं-

द्यादित्वात् ल्युः । पा० ३. १. १३४. । योरनादेशः । णेरनिटीति णिलोपः । लितीति धातोरकारस्योदात्तत्वं । न च स्वरे कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवद्भावः । न पदांतद्विर्वचनेत्यादिना प्रतिषेधात् । अमीवानां चातन इति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

यस्त्वामग्ने हविष्पतिर्दूतं देव सपर्यति ।
तस्य स्म प्राविता भव ॥ ८ ॥
यः । त्वां । अग्ने । हविःऽपतिः । दूतं । देव । सपर्यति ।
तस्य । स्म । प्रऽअविता । भव ॥ ८ ॥

हे अग्ने देव यो हविष्पतिर्यजमानो देवदूतं त्वां सपर्यति । परिचरति । तस्य यजमानस्य प्राविता भव स्म । अवश्यं रक्षको भव ॥ हूयत इति हविः । अर्चिशुचीत्यादिना । उ० २. १०४. । इसिः । प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः । हविषः पतिर्हविष्पतिः । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । पा० ८. ३. ४५. । इति षत्वं । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सपरशब्दात्कंड्वादिभ्यो यगिति यक् । धातुप्रकरणाद्गुणप्रतिषेधाद्यर्थाद्यकः कित्त्वाच्च सपरशब्दस्य धातुत्वात्ततो विहितस्य यक आर्द्धधातुकत्वे सत्यतो लोप इति लोपः । सनाद्यंता धातव इति धातुसंज्ञायां तिप् । कर्तरि शप् । तस्मिन्पूर्वस्यातो गुण इति परपूर्वत्वं । यकः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । शपा सहैकादेशस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गे विहितस्य हविषो

याज्या यो अग्निं देववीतय इत्येषा। अथाग्नेय्य इष्टय इति खंड सूत्रितं। यो अग्निं देववीतये कुविन्नु नो गविष्टये। आ° ३. १३.। इति। तामेतां याज्यां सूक्तगतां नवमीमृचमाह॥

यो अग्निं देववीतये हविष्माँ आविवासति।
तस्मै पावक मृळय॥ ९॥

यः। अग्निं। देवऽवीतये। हविष्मान्। आऽविवासति।
तस्मै। पावक। मृळय॥ ९॥

हविष्मान् हविर्युक्तो यो यजमानो देववीतये देवानां हविर्भक्षणहेतुयागार्थमग्निमाविवासति। अग्नेः समीपे विशेषेणागत्य परिचर्यां करोति। हे पावकाग्ने तस्मै मृळय। तं यजमानं सुखय॥ देववीतये। वी गतिप्रजननकांत्यशनखादनेष्वित्यस्मादशनार्थात् क्तिन्। देवानां वीतिर्यस्मिन्यागे स देववीतिः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। नब्विषयस्यानिसंतस्येति पर्युदासाद्धविःशब्दोऽंतोदात्तः। मतुपः सर्वानुदात्तत्वात्स एव शिष्यते। आविवासति। वा गतिगंधनयोः। अस्मादंतर्भावितण्यर्थादागमयितुमिच्छतीत्यर्थे सन्। आङ्पूर्वान्नेच्छा परिचर्यायां पर्यवस्यतीति विवासतिशब्दः परिचर्यार्थे निघंटौ पठितः। द्विर्भावः। अभ्यासस्य ह्रस्वः। सन्यतः। पा° ७. ४. ७९.। इतीत्वं। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं। तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात्। तिङि चोदात्तवति। पा° ८. १. ७१.। इत्याङो निघातः। सह सुपा। पा° २. १. ४.। इत्यत्र सहेति योगविभागादाङ्स्तिङा सह समासे समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते परादि-

श्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। तस्मै। क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संप्रदाने चतुर्थी॥

पवमानेष्टावग्नेः पावकस्यानुवाक्या स नः पावक दीदिव इति पौर्णमासेर्निष्टिपशुसोमा उपादिष्टा इति खंडे सूत्रितं। स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक रोचिषा। आ० २. १.। इति। तामेतामनुवाक्यां सूक्तगतां दशमीमृचमाह॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ इहा वह।

उप यज्ञं हविश्च नः॥ १०॥

सः। नः। पावक। दीदिऽवः। अग्ने। देवान्। इह। आ। वह।

उप। यज्ञं। हविः। च। नः॥ १०॥

हे दीदिवो दीप्यमान पावक शोधकाग्ने स त्वं नोऽस्मदर्थमिह देवयजनदेशे देवानावह। ततो नोऽस्मदीयं यज्ञं तत्रत्यं हविश्चोप देवसमीपे प्रापयेति शेषः॥ दीदिवः। दिवु क्रीडादौ। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट्। क्वसुः। द्विर्भावो हलादिशेषः। तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं। वस्वेकाजाद्घसामिति नियमाद्वसोरिट्प्रतिषेधः। उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वलीति लोपः। क्वसुः। कित्त्वाद्गुणाभावः। संबुद्धावुगिदचामित्यादिना नुम्। हल्ङ्यादिलोपः संयोगांतलोपः। नकारस्य तु मतुवसोरिति रुत्वं। विसर्गः। अग्ने। पादादित्वान्न निघातः। देवां इहेत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं। आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकः। भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीति रोर्यकारः। लोपः शाकल्यस्येति यकारलोपः। तस्यासिद्धत्वाद्गुणो न भवति। इह। इदमो ह इति सप्तम्यंताद्धप्रत्ययः। इदम इश्। तद्धि-

तांतत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। पा॰ २. ४. ७१.। इति सप्तम्या लुक्। तद्धितश्चासर्वविभक्तिः। पा॰ १. १. ३८.। इत्यव्ययादाप्सुपः। पा॰ २. ४. ८२.। इत्युत्तरस्याः सप्तम्या लुक्। अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः॥

एकादशीमृचमाह॥

स नः स्तवान आ भर गायत्रेण नवीयसा। रयिं
वीरवतीमिषं॥ ११॥

सः। नः। स्तवानः। आ। भर। गायत्रेण। नवीयसा।
रयिं। वीरऽवतीं। इषं॥ ११॥

हे अग्ने नवीयसा नवतरेण पूर्वैरप्यसंपादितेन गायत्रेण गायत्रीच्छंदस्केनानेन सूक्तेन स्तवानः स्तूयमानः स त्वं नोऽस्मदर्थं रयिं धनं वीरवतीं शूरपुत्रप्रभृत्यपत्ययुक्तामिषमन्नं चाभर। संपादय॥ स्तवानः। ष्टुञ् स्तुतौ। धात्वादेः षः सः। स्वरितञित इत्यात्मनेपदं। लटः शानच्। कर्तरि शप्। बहुलं छंदसीति लुगभावः। गुणावादेशौ। आने मुक्। पा॰ ७. २. ८२.। इति मुग्न भवत्यनित्यमागमशासनमित्यागमानुशासनस्यानित्यत्वात्। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। शानचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वादुपदेशाच्छपः परत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं। धातुस्वर एव शिष्यते। भर। हृग्रहोर्भश्छंदसीति भत्वं। गायत्रेण। गायत्र्याः संबंधि गायत्रं। तस्येदं। पा॰ ४. ३. १२०। इत्यण्प्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। नवीयसा। नवशब्दादतिशायनिक ईयसुन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तः। वीरवतीं। मतुब्ङीपोः पित्त्वादनुदात्तत्वं। अकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अग्ने शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः । इमं स्तोमं
जुषस्व नः ॥ १२ ॥

अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । विश्वाभिः । देवहूतिऽभिः ।
इमं स्तोमं । जुषस्व । नः ॥ १२ ॥

हे अग्ने शुक्रेण शोचिषा त्वदीयश्वेतवर्णदीप्त्या विश्वाभिर्देवहूतिभिस्त्वत्कृतसर्वदेवताह्वानसाधनस्तोत्रैश्च युक्तस्त्वं नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं स्तोत्रविशेषं जुषस्व। सेवस्व॥ विश्वशब्दो विशेः क्वनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः। देवहूतिभिः। देवशब्दः पचाद्यजंतः। चित्त्वादंतोदात्तः। देवानां हूतय आह्वानान्यासु स्तुतिष्विति देवहूतयः स्तुतयः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। स्तूयतेऽनेनेति स्तोमः। अर्तिस्तुस्वित्यादिना मम्। नित्त्वादाद्युदात्तः।

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

सुसमिद्ध इत्यादिकं द्वादशर्चं द्वितीयमाप्रीसूक्तं। तस्य काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः। गायत्रं छंदः। प्रत्यृचं प्रतीयमानाः सुसमिद्धतनूनपादादिका द्वादश देवताः। तथा चानुक्रमणिकायामुक्तस्यामृषिं छंदसानुवृत्तिबलात्सिद्धवत्कृत्य देवता उदाहृताः। सुसमिद्ध इतोध्मः समिद्धो वाग्निस्तनूनपान्नराशंस इळा बर्हिर्देवीर्द्वार उषासानक्ता दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळाभारत्यस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतय इति प्रत्यृचं देवता। एतदाप्रीसूक्तमिति। विनियोगस्तु पशौ सुसमिद्धा न आवहेति काण्वमाप्रीसूक्तं। एकादशप्रयाजा इति

खंडे सूचितं । समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्षि वा । आ० ३. २. । इति । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

सुसमिद्धो न आ वह देवाँ अग्ने हविष्मते ।
होतः पावक यक्षि च ॥ १ ॥

सुऽसमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने ।
हविष्मते । होतरिति । पावक । यक्षि । च ॥ १ ॥

हे अग्ने सुसमिद्धनामकस्त्वं नोऽस्मदीयाय हविष्मते यजमानाय तदनुग्रहार्थं देवानावह । हे पावक शोधक होतर्होमनिष्पादकाग्ने यक्षि च । यज च । सुसमिद्धः । समः क्रियाविशेषणत्वेन गतिसंज्ञकत्वात्प्रादिसमासः । शोभनवाचिनः सुशब्दस्य तु विशेषणं विशेष्येण बहुलं । पा० २. १. ५७. । इति समिद्धपदेन कर्मधारयसमासः । सुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः । कर्मधारयेऽनिष्ठा । पा० ६. २. ४६. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्रियाविशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गतित्वात्प्रादिसमासे गतिरनंतर इति समो यदुदात्तत्वं तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स्यास्यतीति सुशब्दोऽनुदात्तःस्यात् । देवां अग्ने । पूर्ववद्रुत्वानुनासिके । हविष्मते । हविरस्यास्तीति मतुप् । तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. । इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वान्न रुत्वं । होतःपावकशब्दयोरामंत्रितयोः पृथक्पृथगेव क्रियान्वये परस्परमसामर्थ्यात्परांगवद्भावान्न तन्निबंधनमैकस्वर्यं । न च द्वितीयस्यामंत्रितस्याष्टमिकनिघातेनैकस्वर्यं । आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वाभावात्पादादित्वाच्च परस्परसामानाधिकरण्येऽपि होतरित्यस्य विशेषणत्वे समानमेवाविद्यमान-

वेत्त्वं। अत एवाविद्यमानवत्त्वात्सामर्थ्येऽपि न परांगवद्भाव इति नैकस्वर्यसिद्धिः। अतो होतरिति विशेष्यं। अतः पुनातीति पावक इत्यवयवप्रसिद्धिस्वीकारेण विशेषणत्वाद्धोतरिति विशेष्यं। तच्च सामान्यवचनमिति नामंत्रिते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात्पदात्परत्वादपादादित्वाच्च द्वितीयामंत्रितस्याष्टमिकनिघातेन च परांगवद्भावे सति शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः। यक्षि। यजेर्लोटः सिपि बहुलं छंदसीति शपो लुक्। व्रश्चादिना षत्वं। षढोः कः सीति कत्वं। सेर्ह्यिरादेशश्छांदसत्वान्न भवति। सिपः पित्त्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वर एव शिष्यते। न च तिङ्ङतिङ इति निघातः। पूर्वकस्य पावकेत्यामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्। अतएव तस्याव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्ष्य निघातः स्यादिति चेत्। न। यक्षिपदापेक्षया होतरित्यस्यापि पूर्वत्वेनाविद्यमानवत्त्वात्। ननु नामंत्रिते सामानाधिकरण इति तस्य निषिद्धमविद्यमानवत्त्वं। न च पावकपदस्याविद्यमानवत्त्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः। यक्षिपदस्यैव हि कार्यं प्रति पावकपदं पूर्वत्वादविद्यमानवत्स्यात्। होतःपदकार्यमविद्यमानत्वप्रतिषेधं प्रति तु परत्वाद्विद्यमानवदेवेति भवत्येवेति भवत्येव होतरित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः। अतस्तस्य विद्यमानवत्त्वात्तदपेक्षया यक्षीत्यस्य निघातः प्राप्नोत्येव। सत्यं। अत्र यक्षीत्यस्य चशब्दपरत्वाच्चादिषु चेति निघातप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः॥

द्वितीयामृचमाह ॥

मधुमंतं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे ।
अद्या कृणुहि वीतये ॥ २ ॥

मधुऽमंतं । तनूऽनपात् । यज्ञं । देवेषु । नः । कवे ।
अद्य । कृणुहि । वीतये ॥ २ ॥

हे कवे मेधाविन् अग्ने तनूनपादेतन्नामकस्त्वमद्यास्मिन्दिने नोऽस्मदीयं मधुमंतं रसवंतं यज्ञं हविर्वीतये भक्षणार्थं देवेषु कृणुहि । कुरु प्रापयेत्यर्थः ॥ मधुमंतं । फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च । उ० १. १८. । इति मन्यतेरुप्रत्ययो धकारश्चांतादेशः । निदित्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्य नित्वादाद्युदात्तो मधुशब्दः । तनूनपात् । आमंत्रितनिघातः । अद्या । सद्यःपरुदित्यादिनास्मिन्काल इत्यर्थे द्यप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वादव्ययादाप्सुप इत्युपरि सप्तम्या लुक् । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । कृणुहि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । लोटः सेर्हिरादेशः । धिन्विकृण्व्योरच्चेति शपोऽपवादो विकरण उप्रत्ययः । तत्सन्नियोगेन वकारस्याकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न भवति । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । पा० ६. ४. १०६. । इति हेर्लुग्न भवत्युतश्च प्रत्ययाच्छंदो वावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. । इति वचनात् । तिङ्ङतिङः इति निघातः । वीतये । मंत्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्त इति क्तिन्नुदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

नराशंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उप ह्वये।
मधुजिह्वं हविष्कृतं ॥ ३ ॥

नराशंसं। इह। प्रियं। अस्मिन्। यज्ञे। उप। ह्वये।
मधुऽजिह्वं। हविःऽकृतं ॥ ३ ॥

इह देवयजनदेशेऽस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञे नराशंसमेतन्नामकमग्निमुपह्वये आह्वयामि। कीदृशं। प्रियं। देवानां प्रतिहेतुं। मधुजिह्वं। मधुरभाषिजिह्वोपेतं। माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा। हविष्कृतं। हविषो निष्पादकं ॥ नराशंसः। नरशब्दो नॄ नय इत्यस्मादबंतः। प्रत्ययस्य षित्त्वाद्धातुस्वर एव शिष्यते। शंसत्यस्मिन्निति शंसः। हलश्चेत्यधिकरणे घञ्। नराणां शंस इति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्त उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्। पा० ६. २. १४०.। इति पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः। अत एव वनस्पत्यादिषु पाठान्नरशब्दस्य दीर्घत्वं। इह। इदमो ह इति हप्रत्ययः। इदम इशितीशादेशः। प्रत्ययस्वरः। प्रियं। प्रीणातीति प्रियः। इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कः। प्रत्ययस्वरः। अस्मिन्। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। ह्वये। निघातः। मधुजिह्वं। मधुशब्दस्याद्युदात्तत्वमुक्तं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते। हविष्कृतं। हविः करोतीति हविःकृत्। क्विपि ह्रस्वस्य तुक्। नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्ने सुखतमे रथे देवाँ ईळित आ वह।
असि होता मनुर्हितः ॥ ४ ॥

अग्ने । सुखऽतमे । रथे । देवान् । ईलितः । आ । वह ।
असि । होता । मनुःहितः ॥ ४ ॥

इट्शब्दाभिधेय हे अग्ने । ईलितोऽस्माभिः स्तुतः सन् सुखतमेऽतिशयेन सुखहेतौ कस्मिंश्चिद्रथे देवान्स्थापयित्वा कर्मभूमावावह । इट्शब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुमीडित इति विशेषणं । मनुर्हितः । मनुना मंत्रेण मनुष्येण वा यजमानादिरूपेण हितोऽत्र स्थापितस्त्वं होता देवानामाह्वातासि ॥ सुखतमे । सुखमस्मिन्नस्तीति मतुप् । तस्य गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः । पा° ५. २. ९४. १. । इति लुक् । अतिशयेन सुखः सुखतमः । तमपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वरः । रथे । रमु क्रीडायां । रमंतेऽस्मिन्निति रथः । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् । उ° २. २. । इति क्थन् । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । पा° ७. २. १०. । इतीट्प्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा° ६. ४. ३७. । मकारलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । ईडितः । ईड स्तुतौ । निष्ठेति क्तः । इडागमः । तस्यागमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तः । प्रत्ययस्वरः । देवानिति नकारस्य संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं । अतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकभावः । भोभगो इत्यादिना रोर्यत्वं । तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः । तस्यासिद्धत्वाद्गुणो न भवति । आ । निपातत्वादाद्युदात्तः । असि । असु भुवि । लटः सिप् । अतिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । तासस्त्योर्लोप इति सकारस्य लोपः । होता । ताच्छील्ये तृन् । सौ ऋदुशन इत्यादिना । पा° ७. १. ९४. । अनङ् । ङित्त्वादंतादेशः । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । अप्तृन्नित्यादिना । पा° ६. ४. ११. । उपधादीर्घः । हल्ङ्यादि-

लोपनलोपौ। नित्त्वादाद्युदात्तः। मनुर्हितः। मन्यत इति मनुः। मन ज्ञाने। शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबंधिमनिभ्यश्च। उ० १. १०.। इत्युप्रत्ययः। तत्र निदित्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तः। हितः। दधातेर्निष्ठेति कर्मणि क्तः। दधातेर्हिरिति हिरादेशः। मनुना हित इति समासे तृतीयायाः स्थाने सुपां सुलुगित्यादिना स्वित्यादेशः। तस्य रुत्वं। लुगभावश्छांदसः। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

स्तृणीत बर्हिरानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिणः।
यत्रामृतस्य चक्षणं॥ ५॥

स्तृणीत। बर्हिः। आनुषक्। घृतऽपृष्ठं। मनीषिणः। यत्र। अमृतस्य। चक्षणं॥ ५॥

हे मनीषिणो बुद्धिमंत ऋत्विजः। बर्हिर्दर्भं स्तृणीत। वेदेरुपर्याच्छादयत। अत्रापि बर्हिर्नामकोऽग्निः सूच्यते। कीदृशं बर्हिरास्तरणीयं। आनुषक्। अनुक्रमेण सक्तं। परस्परं संबद्धं। घृतपृष्ठं। घृतपूर्णानां स्रुचां बर्हिष्यासादितत्वाद्घृतं पृष्ठ उपरिभागे यस्य बर्हिषस्तद्घृतपृष्ठं। यत्र यस्मिन्बर्हिष्यमृतस्यामृतसमानस्य घृतस्य चक्षणं दर्शनं भवति। यद्वा। मरणरहितस्य देवस्य बर्हिर्नामकस्याग्नेर्दर्शनं भवति। तद्बर्हिः स्तृणीतेति पूर्वत्रान्वयः॥ स्तृणीत। स्तॄञ् आच्छादने। लोण्मध्यमपुरुषस्य बहुवचनं। लोटो लङ्वत्। पा० ३. ४. ८५.। तस्थस्थमिपां। पा० ३. ४. १०१.। इति थस्य तादेशः। क्र्यादिभ्यः श्ना। ई हल्यघोः। पा० ६. ४. ११३.। इतीत्वं ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यं। पा० ८. ४. १. १.। इति णत्वं।

ष्वादीनां ह्रस्वः। पा० ७. ३. ८०.। इति धातोर्ह्रस्वत्वं। सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः। अतस्तिङ एव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं। बर्हिः। बृंहेर्नलोपश्च। उ० २. १०५.। इतीस्प्रत्ययनलोपौ। प्रत्ययस्वरः। आनुषक्। आ समंतादनुषजतीत्यानुषक्। षंज संगे। धात्वादेः षः सः। क्विप्चेति क्विप्। अनिदितां। पा० ६. ४. २४.। इति लोपः। आङन्वोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः। गतिसमासः। उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं। घृतपृष्ठं। घृ क्षरणदीप्त्योः। निष्ठेति क्तः। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। घृतयुक्तं पृष्ठमस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। मनीषिणः। आमंत्रितनिघातः। अमृतस्य। न विद्यते मृतं मरणमस्मिन्नित्यमृतं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते नञो जरमरमित्रमृताः। पा० ६. २. ११६.। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। चक्षणं। चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि। वागभिव्यक्तिवाचिधातुरिहाभिव्यक्तिमात्रं लक्षयति। ल्युट् च। पा० ३. ३. ११५.। इति भावे ल्युट्। योरनादेशः। तस्यार्धधातुकत्वाच्चक्षिङः ख्याञ्। पा० २. ४. ५४.। इति ख्याञादेशे प्राप्ते ऽसनयोश्च। पा० २. ४. ५४. ३.। इति प्रतिषेधः॥

षष्ठीमृचमाह॥

वि श्रयंतामृतावृधो द्वारो देवीरसश्चतः।
अद्या नूनं च यष्टवे॥ ६॥

वि। श्रयंतां। ऋतऽवृधः। द्वारः। देवीः। असश्चतः।
अद्य। नूनं। च। यष्टवे॥ ६॥

द्वारो यज्ञस्य शालाद्वाराणि विश्रयंतां कपाटोद्घाटनेन

विश्रियंतां । कीदृश्यः । ऋतावृधः । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्द्धयित्र्यः । देवीः । द्योतमानाः । असश्चतः । असश्चंत्यः । उद्घाटनेन प्रविष्टपुरुषसंगरहिताः । यद्वा । असश्चतः । प्रविष्टपुरुषरहितान्यज्ञगृहान्तत्पुरुषवेशाय द्वाराभिमानिन्य एतत्संज्ञका अग्निविशेषमूर्तयो विश्रयंतां । विशेषेण सेवंतां । द्वारसेवया तत्र पुरुषप्रवेशेन वा किं प्रयोजनमिति तदुच्यते । अद्यास्मिन्दिने नूनमवश्यं यष्टवे यष्टुं । चकाराद्दिनांतरेष्वपीति द्रष्टव्यं ॥ ऋतावृधः । ऋतं वर्द्धयंतीत्यर्थे वृधेरंतर्भावितण्यर्थात्क्विप्चेति क्विप् । उपपदसमासः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वृधिर्धातुस्वरेणोदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । देवीः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । देवशब्दात्पचाद्यजंतात्पुंयोगादाख्यायां । पा० ४. १. ४८. । इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । विभक्त्या सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । असश्चतः । ग्लुंचु षस्ज गतौ । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । लटः शत्रादेशः । द्वाराभावे न विद्यंते सश्चंतो गच्छंतो येषु प्राग्वंशादिषु तानसश्चतः । अद्या । सद्यःपरुदित्यादिना द्यप्रत्ययांतो निपातितः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञकत्वात्परस्या विभक्तेर्लुक् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । नूनं । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तत्वं । यष्टवे । यजेस्तुमर्थे सेसेनित्यादिना । पा० ३. ४. ९. । तवेन्प्रत्ययः । व्रश्चादिना षत्वं । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

नक्तोषासा सुपेशसास्मिन्यज्ञ उप ह्वये । इदं नो
बर्हिरासदे ॥ ७ ॥

नक्तोषसा । सुऽपेशसा । अस्मिन् । यज्ञे । उप ।
ह्वये । इदं । नः । बर्हिः । आऽसदे ॥७॥

नक्तशब्द उषःशब्दश्च लोके कालविशेषवाचिनौ । इह तु तत्कालाभिमानिवह्निमूर्त्तिद्वये प्रयुज्येते । नक्तोषसा नक्तोषोनामिके वह्निमूर्त्ती अस्मिन्प्रवर्त्तमाने यज्ञकर्मण्युपह्वये । आह्वयामि । किमर्थं । नोऽस्मदीयमिदं वेद्यामास्तीर्णं बर्हिर्दर्भमासदे । आसत्तुं । प्राप्तुं । कोदृश्यौ । सुपेशसा । शोभनरूपयुक्ते ॥ नक्तं चोषाश्च नक्तोषसा । द्वितीयाद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारः । मलोप उपधादीर्घश्छांदसो । देवताद्वंद्वे च । पा० ६. २. १४१. । इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । सुपेशसा । शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते । पूर्ववदाकारः । पेशःशब्दो नित्विषयत्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वस्यापवादत्वेनाद्युदात्तं द्व्यच् छंदसि । पा० ६. २. ११९. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अस्मिन् । ऊडिदमित्यादिना विभक्तिरुदात्ता । आसदे । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । धात्वादेः षः सः । आङ्पूर्वादस्मात्संपदादिभ्यो भावे क्विप् । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

ता सुजिह्वा उप ह्वये होतारा दैव्या कवी । यज्ञं नो
यक्षतामिमं ॥ ८ ॥

ता । सुऽजिह्वा । उप । ह्वये । होतारा । दैव्या । कवी इति । यज्ञं । नः । यक्षतां । इमं ॥ ८ ॥

तच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाची । ता तौ याज्ञिकानां प्रसिद्धौ द्वावग्नी उपह्वये । आह्वयामि । नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यक्षतां । तावुभौ यजतामनुतिष्ठतां । कीदृशौ । सुजिह्वा । शोभनजिह्वोपेतौ । प्रियवचनौ शोभनज्वालौ वेत्यर्थः । होतारा । होमनिष्पादकौ । दैव्या । दैव्यौ देवसंबंधिनौ । अत एवेमावग्नी दैव्यहोतृनामकौ । कवी । मेधाविनौ ॥ ता तौ । द्वितीयाद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । सुजिह्वौ । शोभना जिह्वा ययोस्तौ । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पूर्ववदेकादेशस्वरः । संहितायामावादेशः । वस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः । होतारा । जुहोतेस्तृन् । द्विवचने ऋतो ङि । पा० ७. ३. ११०. । इति गुणः । अप्तृन्नित्युपधादीर्घः । पूर्ववदाकारः । नित्त्वादाद्युदात्तः । दैव्यां । देवानामिमौ । देवाद्यञञौ । पा० ४. १. ८५. ३. । इति यञ् । यस्येति चेत्यकारलोपः । ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । पूर्ववदाकारः । यक्षतां । यजतां । लोटि अपि परतः सिब्बहुलं लेटोति बहुलग्रहणात्सिप् । कुत्वचर्त्वषत्वानि ॥

नवमीमृचमाह ॥

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः ।
बर्हिः सीदंत्वस्रिधः ॥ ९ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः ।
बर्हिः । सीदंतु । अस्रिधः ॥ ९ ॥

अत्र महीशब्दो महत्त्वगुणयुक्तां भारतीमाचष्टेऽन्येष्वाप्रीसूक्तेषु स्पष्टशोऽखिला सरस्वती भारतीत्याम्नातत्वात् । इलादिशब्दाभिधेया वह्निमूर्त्तयस्तिस्रो देवीर्दीप्यमाना बर्हिर्वेद्यामास्तीर्णं सीदंतु । प्राप्नुवंतु । कीदृश्यः । मयोभुवः । सुखोत्पादकाः । अस्रिधः । शोषेण क्षयेण वा रहिताः ॥ इला । ईड स्तुतौ । छादसं ड्रस्वत्वं । क्विप् । धातुस्वरः । टापं चापि हलंतानां यथा वाचा दिशा निशेति टाप् । सरस्वती । सरोऽसुनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः । तदस्यास्तीति मतुप् । अदुपधाद्दत्वं । तसौ मत्वर्थ इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वाद्रुत्वाद्यभावः । उगितश्चेति ङीप । मतुप्ङीपौ पित्त्वादनुदात्तौ । मही । महतीशब्दे तकारलोपश्छांदसः । यस्येति चेत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वं । तिस्रः । त्रिशब्दाज्जसि त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । पा० ७. २. ९९. । इति तिस्रादेशः । अचि र ऋतः । पा० ७. २. १००. । इति रेफादेशः । तिसृभ्यो जसः । पा० ६. १. १६६. । इति जस उदात्तत्वं । देवीः । देवानां पत्न्यो देव्यः । पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् । यस्येति चेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरेण ङीष उदात्तत्वं । जसि दीर्घाज्जसि चेति निषिद्धं दीर्घत्वं वा छंदसीति पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । मयोभुवः । मीञ् हिंसायां । हिनस्ति दुःखमिति सुखं मयः । तद्भावयंतीति मयोभुवः । अंतर्भावितण्यर्थाद्भुवः क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । बर्हिः । बृंहेर्नलोपश्चेतीसिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सीदंतु । षद्लृ विशरणादौ । पाघ्रेत्यादिना सीदादेशः । अस्रिधः । स्रिधेर्हिंसार्थस्य शोषणार्थस्य वा संप

दादिभ्यो भावे क्विपि नञा बहुव्रीहिः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतत्वं॥

पत्नीसंयाजे त्वष्टुः पुरनुवाक्येह त्वष्टारमग्रियमिति। शं युवाकाय संप्रेषित इति खंडे सूचितं। सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इह त्वष्टारमग्रियं आ० १. १०.। इति। तामेतां पुरोनुवाक्यां सूक्ते दशमीमृचमाह॥

इह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुप ह्वये।
अस्माकमस्तु केवलः॥ १०॥

इह। त्वष्टारं। अग्रियं। विश्वऽरूपं। उप। ह्वये।
अस्माकं। अस्तु। केवलः॥ १०॥

त्वष्टारं त्वष्टृनामकमग्निमिह कर्मण्युप ह्वये। कीदृशं। अग्रियं। श्रेष्ठं। विश्वरूपं। बहुविधरूपोपेतं। सोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु। इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहं करोत्वित्यर्थः॥ त्वष्टारं। तक्षू त्वक्षू तनूकरणे। तृन्। स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा। पा० ७. २. ४४.। इतीडभावपक्षे स्कोः संयोगाद्योरंते च। पा० ८. २. २९.। इति ककारलोपः। ष्टुत्वं। द्वितीयैकवचने ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणेऽप्तृन्नित्यादिनोपधाया दीर्घः। तृनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। अग्रियं। अग्रादित्यनुवृत्तौ घच्छौ च। पा० ४. ४. ११७.। इति घच्। आयनेयीत्यादिना। पा० ७. १. २.। घकारस्य इयादेशः। यस्येति लोपः। आयनादिषूपदेशिवद्वचनं। स्वरसिद्ध्यर्थं। पा० ७. १. २. १.। इत्युपदेशिवद्भावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वाद्घचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं। विश्वरूपं। विश्वानि रूपाणि त्वष्टृत्पन्नत्वेन यस्य। त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृदिति श्रुतेः।

विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां । पा० ६. २. १०६. । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अस्माकं । असु क्षेपणे । युष्मसिभ्यां मदिक् । उ० १. १३७. । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । षष्ठीबहुवचनमाम् । अत्र परमपि योऽचि । पा० ७. २. ८९. । इति यत्वं बाधित्वा नित्यत्वात्प्रतिपदविधित्वाच्चाम आकमादेशे कृतेऽनादेश इति निषेधेन । पा० ७. २. ८६. । यत्वाभावाच्छेषे लोप इति दकारलोपेऽकारांतत्वेन । पश्चात्प्राप्तस्यापि सुटः । पा० ७. १. ५२. । साम इति निर्देशे स्थानिन्यंतभावेन । पा० ७. १. ३३. । निवृत्तिः । एवमर्थं एव हि साम इति ससुट्कस्य निर्देशः । केवलः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अव सृजा वनस्पते देव देवेभ्यो हविः ।
प्र दातुरस्तु चेतनं ॥ ११ ॥
अव । सृज । वनस्पते । देव । देवेभ्यः । हविः ।
प्र । दातुः । अस्तु । चेतनं ॥ ११ ॥

हे वनस्पते । एतन्नामकाग्ने देव हविर्भुग्भ्यो देवेभ्योऽस्मदीयं हविरवसृज । समर्पयेत्यर्थः । प्र दातुर्यजमानस्य चेतनं परलोकविषयं विज्ञानं त्वत्प्रसादादस्तु ॥ वनस्पते । आमंत्रितनिघातः । देव । पादादित्वान्न निघातः । षाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं । हविः । इसः प्रत्ययस्वरः । दातुः । ददातेस्तृच् । चित इत्यंतोदात्तः । ङसि ऋत उत् । पा० ६. १. १११. । इत्युत्वं । एकादेशः । रपरत्वं च । रात्सस्य । पा० ८. २. २४. । इति सलोपः । एकादेशस्वरेणोकार उदात्तः । चेतनं । चिती

भंजाने। करणे ल्युट्। योरनादेशः। लघूपधगुणः। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं॥

द्वादशीमृचमाह॥

स्वाहा यज्ञं कृणोतनेंद्राय यज्वनो गृहे।
तत्र देवाँ उप ह्वये॥ १२॥
स्वाहा। यज्ञं। कृणोतन। इंद्राय। यज्वनः। गृहे।
तत्र। देवान्। उप। ह्वये॥ १२॥

स्वाहाशब्दो हविःप्रदानवाची सन् एतन्नामकमग्निविशेषं लक्षयति। तदग्निसंपादितं यज्ञमिंद्रायेंद्रतुष्ट्यर्थं यज्वनो यजमानस्य गृहे ऋत्विजः कृणोतन। कुरुत। तत्र यज्ञे देवानुपह्वये॥ कृणोतन। कृवि हिंसाकरणयोश्च। इतित्वान्नुम्। लोण्मध्यमबहुवचनस्य तस्यस्थमिपामिति तादेशः। तप्तनप्तनथनाश्च। पा० ७. १. ४५.। इति तनबादेशः। शपि प्राप्ते धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः। तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः। तस्यातो लोप इति लोपः। अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावादृकारस्य लघूपधगुणो न भवति। तनपः पित्त्वेनाङित्त्वादुकारस्य गुणः। इंद्राय। ऋजेंद्रेत्यादिना रन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। यज्वनः। यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु। सुयजोर्ङ्वनिप्। पा० ३. २. १०३.। ङसि भसंज्ञायामल्लोपे प्राप्ते न संयोगाद्वमंतात्। पा० ६. ४. १३७.। इति निषेधः। वनिपः पित्त्वेन धातुस्वर एव शिष्यते। गृहे। ग्रह उपादाने। गेहे कः। पा० ३. १. १४४.। इति कप्रत्ययः। ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं। परपूर्वत्वं। प्रत्ययस्वरः। तत्र। त्रल्। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। देवाँ उपेत्यत्र संहितायां दीर्घादटीति मकारस्य

रुत्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकादेशः । भोभगो इति यत्वं । तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचविंशो वर्गः ॥

ऐभिरग्न इत्यादिकस्य द्वादशर्चस्य तृतीयसूक्तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । तच्च सूक्तं बहुदेवताकं । अत एवानुक्रम्यते । ऐभिर्वैश्वदेवमिति । विनियोगस्तु व्यूढद्वादशाहस्य प्रथमे छंदोमे तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे । ऐभिरग्ने दुवो गिर इति सूक्तं । तथा च सूचितं । अथ छंदोमाः समुद्रादूर्मिरित्युपक्रम्यैभिरग्ने दुवो गिर इति वैश्वदेवं । आ० ८. ८. । तत्र प्रथमामृचमाह ॥

ऐभिरग्ने दुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये ।
देवेभिर्याहि यक्षि च ॥ १ ॥

आ । एभिः । अग्ने । दुवः । गिरः । विश्वेभिः । सोमऽपीतये ।
देवेभिः । याहि । यक्षि । च ॥ १ ॥

हे अग्ने । एभिरस्मिन्यज्ञे संभावितैर्विश्वेभिर्देवेभिः सर्वैर्देवैः सह सोमपीतये सोमपानोपेतयागार्थं दुवोऽस्मदीयां परिचर्यां गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीश्च प्रत्यायाहि । आगच्छ । यक्षि च । आगत्य यज च ॥ एभिः । पूर्वनिर्दिष्टानां देवानामिदमा परामर्शादिदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । पा० २. ४. ३२. । इत्यशनुदात्तः । शित्वात्सर्वादेशः । नेदमदसोरकोः । पा० ७. १. ११. । इति भिस ऐसादेशाभावः । विभक्तिरनुदात्तैव । न चोडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं तत्रांतोदात्तादित्यधिकारात् । दुवः । नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं । विश्वेभिः । विश्वशब्दो विशेः क्वनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः । बहुलं छंदसीति भिस ऐस् न भवति । बहुवचने झल्येत् । पा० ७. ३. १०३. ।

इत्येत्वं । सोमपीतये । सोमशब्दोऽतिस्तुस्वित्यादिना मनंतो नितत्वादाद्युदात्तः । सोमस्य पीतिर्यस्मिन्यागे स सोमपीतिः । तस्मै । तादर्थ्ये चतुर्थी । देवेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । बहुवचने झल्येदित्येत्वं । यक्षि । यजेर्लोटः सिप् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । व्रश्चादिना षत्वं । षढोः कः सीति कत्वं । सेर्हिरादेशश्छांदसत्वान्न भवति । सिपः पित्त्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वर एव ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आ त्वा कण्वा अहूषत गृणंति विप्र ते धियः ।
देवेभिरग्न आ गहि ॥ २ ॥

आ । त्वा । कण्वाः । अहूषत । गृणंति । विप्र । ते ।
धियः । देवेभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

हे विप्र मेधाविन् अग्ने कण्वा मेधाविन ऋत्विजस्त्वा यज्ञनिष्पादकं त्वामहूषत । आह्वयंति । तथा ते धियस्त्वदीयानि कर्माणि गृणंति कथयंति । ततो हे अग्ने देवेभिर्देवैः सहागहि । आगच्छ ॥ विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु कण्व ऋभुरिति पठितं । त्वा । त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः । सर्वानुदात्तः । कण्वाः । कण शब्दार्थः । अशिप्रुषिलटिकणिखटीत्यादिना क्वन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । अहूषत । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ् । ञित्त्वादात्मनेपदं । झ आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेश । च्लेः सिच् । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । पा° ७, २, १० । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । हलः । पा° ६, ४, २, । इति दीर्घत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं ।

छांदसत्वादूकारस्य न गुणः । अडागमः । गृणंति । गृ शब्दे । लट् । च्छि । च्छोऽंतः । क्र्यादिभ्यः श्ना । प्वादीनां ह्रस्व इति धातोर्ह्रस्वत्वं । श्नाभ्यस्तयोरातः । पा ६. ४. ११२. । इत्याकारलोपः । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति णत्वं । तिङः स्वर एव शिष्यते । विप्र । आमंत्रितनिघातः । ते । अनुदात्त-मित्तनुवृत्तौ तेमयावेकवचनस्य । पा° ८. १. २२. । इति षष्ठ्यास्ते इत्यादेशः । देवेभिः । छांदस ऐस अभावः । गहि । गम्लृ सृप्लृ गतौ । लोटः सिप् । सेर्हिरपिच्च । कर्तरि शप् । तस्य बहुलं छंदसीति लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकार-लोपः । तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुग्न भवति ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगं । आदित्यान्मारुतं
गणं ॥ ३ ॥

इंद्रवायू इति । बृहस्पतिं । मित्रा । अग्निं । पूषणं ।
भगं । आदित्यान् । मारुतं । गणं ॥ ३ ॥

इंद्रादिदेवान्मारुतं मरुतां वायूनां संबंधिनं गणं च हे अग्ने यक्षीति पदद्वयमनुवर्तते ॥ इंद्रश्च वायुश्चेंद्रवायू । देवताद्वंद्वे च । पा° ६. ३. २६. । इति प्राप्तस्यानङ उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा° ६. ३. २६. १. । इति प्रतिषेधः । देवताद्वंद्वे च पा° ६. २. १४१. । इति प्राप्तस्योभय-पदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा° ६. २. १४२. । इति निषेधः समासांतोदात्तत्वमेव । बृहस्पतिं ॥ तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोरभिधेययोः सुट् तलोपो वक्तव्यः । पा° ६.

१. १५७। इति तलोपः सुडागमश्च। बृहच्छंदम।द्युदात्तं केचिद्वर्णयंतीति वामनः। पा रक्षणे। पातीति पतिः। पातेर्डतिः। उ० ४. ५८.। प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः। समास उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। मित्रा। द्वितीयायाः सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराजादेशः। आदित्यान्। अदितेरपत्यान्यादित्याः। दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः। पा० ४. १. ८५.। प्रत्ययस्वरः। मारुतं मरुतां विकारः। अनुदात्तादेश्च। पा० ४. ३. १४०.। इत्यञ्। ञित्वादाद्युदात्तः॥

चतुर्थीमृचमाह॥

प्र वो भ्रियंत इंदवो मत्सरा मादयिष्णवः।
द्रप्सा मध्वश्चमूषदः॥ ४॥

प्र। वः। भ्रियंते। इंदवः। मत्सराः। मादयिष्णवः।
द्रप्साः। मध्वः। चमूऽसदः॥ ४॥

हे इंद्रादिदेवाः। वो युष्मदर्थमिंदवः सोमाः प्रभ्रियंते। प्रकर्षेण संपाद्यंते। कीदृशाः। मत्सराः। तृप्तिकराः। मत्सरः सोमो मंदतेस्तृप्तिकर्मणः। नि० २. ५.। इति यास्कः। मादयिष्णवः। हर्षहेतवः। द्रप्साः। विंदुरूपाः। मध्वः। मधुराः। चमूषदः। चमूषु चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः॥ प्र। प्राग्व्यवहिताश्चेति व्यवहितप्रयोगः। भ्रियंते। भृञो य।क रिङ् शयग्लिङ्क्षु। पा० ७. ४. २८.। इति रिङादेशः। हृञो वा। हृग्रहोर्भश्छंदसीति हकारस्य भकारः। इंदवः। उंदी क्लेदने। उंदंति पात्राणीति। निदित्यनुवृत्तावुंदेरिच्चादेः। उ० १. १२.। इत्युप्रत्ययः। आदिरिकारश्च नित्त्वादाद्युदात्तः। मत्सराः।

मद तृप्तियोगे। चिदित्यनुवृत्तौ कृधूमदिभ्यः कित्। उ० ३. ७२.। इति सरप्रत्ययः। तितुत्रतथसिसुसरकसेषु चेतीट्प्रतिषेधः। चित्वादंतोदात्तः। मादयिष्णवः। मदी हर्षग्लपनयोः। मदेरिष्णुंताणेश्छंदसि। पा० ३. २. १३७.। इतीष्णुच्। णेरनिटीति णिलोपे प्राप्तेऽयामंताल्वाय्येत्न्विष्णुषु। पा० ६. ४. ५५.। इत्ययादेशः। चित्वादंतोदात्तः। मध्वः। मधुशब्द आद्युदात्त उक्तः। मधुशब्दस्य व्यत्ययेन पुल्लिंगत्वं। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति जसि च। पा० ७. ३. १०९.। इति गुणो न भवति। चमूषदः। चमु छमु जमु झमु अदने। चम्यते भक्ष्यते येषु चमसेषु ते चम्वः। कृषिचमीत्यादिना। उ० १. ८१.। ऊः। तत्र सीदंतीति चमूषदः। सत्सूद्विषेत्यादिना। पा० ३. २. ६१.। क्विप्। सुषामादेराकृतिगणत्वात्षत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

ईळते त्वामवस्यवः कण्वासो वृक्तबर्हिषः।
हविष्मंतो अरंकृतः॥ ५॥

ईळते। त्वां। अवस्यवः। कण्वासः। वृक्तऽबर्हिषः।
हविष्मंतः। अरंऽकृतः॥ ५॥

हे अग्ने त्वामीळते। ऋत्विजः स्तुवंति। कीदृशाः। अवस्यवः। अवनं रक्षणं तद्धेतून्देवानिच्छंतः। कण्वासः। मेधाविनः। वृक्तबर्हिषः। आस्तरणार्थं छिन्नदर्भाः। हविष्मंतः। हविर्युक्ताः। अरंकृतः। अलंकर्तारः॥ ईळते। ईड स्तुतौ। अनुदात्तेत्त्वाल्लटो झः। अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। झस्यादादेशः टेरेत्वं। तास्यनुदात्तेदित्यादिना लसार्वधातु-

कस्यानुदात्तत्वाद्धातुस्वर एव शिष्यते। अवस्यवः। अवंतीत्यवा देवाः।ताननितशयेनेच्छंति। सुप आत्मनः क्यच्। क्यचि चेतीत्वं न भवति। न छंदस्यपुत्रस्य। पा० ७. ४. ३५.। इति निषेधात्। सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः। पा० ७. १. ५१. ३.। इति सुक्। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः। अतो लोपः। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। कण्वासः। कण शब्दार्थः। कणंति ध्वनंति स्तोत्रादिपाठेनेति कण्वा ऋत्विजः। अशिप्रुषीत्यादिना क्वन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। आज्जसेरसुक्। पा० ७. १. ५०.। इत्यसुक्। वृक्तबर्हिषः। वृक्तमुक्तं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। हविष्मंतः। हविरेषामस्तीति हविष्मंतः। तसौ मत्वर्थं इति भत्वेनापदत्वान्न रुत्वं। अरंकृतः। अलंकुर्वंतीत्यरंकृतः। क्विप् चेति क्विप्। ह्रस्वस्य तुक्। कपिलकादीनां संज्ञाच्छंदसोर्वा लो रत्वमापद्यते। पा० ८. २. १८. ३.। इति लकारस्य रेफादेशः॥

षष्ठीमृचमाह॥

घृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहंति वह्नयः।
आ देवान्सोमपीतये॥ ६॥

घृतऽपृष्ठाः। मनःऽयुजः। ये। त्वा। वहंति। वह्नयः।
आ। देवान्। सोमऽपीतये॥ ६॥

हे अग्ने त्वा त्वां येऽश्वा रथेन वहंति। कीदृशाः। घृतपृष्ठाः। पुष्टांगत्वेन दीप्तपृष्ठाः। मनोयुजः। मनःसंकल्पमात्रेण रथे युज्यमानाः। वह्नयः। वोढारः। तैरश्वैः सोमपानहेतुयागार्थं देवानावहेति शेषः॥ घृतपृष्ठाः। घृ क्षरणदीप्त्योः। घृतं दीप्तं पृष्ठं येषां ते घृतपृष्ठाः। घृतशब्दः प्रत्ययस्वरेणांतो-

दात्तः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। मनसा युंजत इति मनोयुजः। ऋत्विग्दधृगित्यादिना क्विन्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। त्वा। त्वामौ द्वितीयाया इत्यनुदात्तस्त्वादेशः। वहंति। शप्तिपोरनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः। यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः। वह्नयः। निरित्यनुवृत्तौ वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्। उ० ४. ५२.। इति निप्रत्ययः। तस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। सोमपीतये। उक्तं। सकारे परतो नकारस्य संहितायां नश्च। पा० ८. ३. ३०.। इति धुगागमः। खरि चेति चर्त्वं। चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः। पा० ८. ४. ४८. ३.। इति द्वितीयस्थकारः॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षड्विंशो वर्गः॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह॥

तान्यजत्राँ ऋतावृधोऽग्ने पत्नीवतस्कृधि।
मध्वः सुजिह्व पायय॥ ७॥

तान्। यजत्रान्। ऋतऽवृधः। अग्ने। पत्नीऽवतः। कृधि।
मध्वः। सुऽजिह्व। पायय॥ ७॥

हे अग्ने तानिंद्रादीन्देवान्यजत्रान्यजनीयान् ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्द्धकान् पत्नीवतः पत्नीयुक्तान्कृधि। कुरु। हे सुजिह्व शोभनजिह्वोपेत मध्वो मधुरस्य सोमस्य भागं देवान्पायय॥ यजत्रान्। अमिनक्षियजिवंधिपतिभ्योऽत्रन्। उ० ३. १०४.। इति यजेरत्रन्प्रत्ययः। ऋतावृधः। वृधु वृद्धौ। अंतर्भावितण्यर्थात् क्विप् चेति क्विप्। अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। वृधेर्धातुस्वरः। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। अग्ने। पादादित्वान्नामंत्रितनिघातः। षाष्ठि-

कमाद्युदात्तत्वं। पत्नीवतः। [पत्युर्नो यज्ञसंयोगे। पा० ४. १. ३३.। इति ङीप्। इकारस्य च नकारः। ता एषां संतीति मतुप्। छंदसीर इति वत्वं। पतिशब्दो डतिप्रत्ययांतत्वादाद्युदात्तः। ङीम्मतुपोरनुदात्तत्वात्स एव शिष्यते। कृधि। कृञो लोटः सिः। सुद्ध्यपिच्चेति हिः। बहुलं छंदसीति विकरणलुक्। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि। पा० ६. ४. १०२.। इति हेर्धिरादेशः। ङित्त्वाद्गुणाभावः। मधवः। उक्तं। सुजिह्व। आमंत्रितनिघातः। पायय। पा पाने। पिबंतं प्रयुंक्त इति हेतुमति चेति णिच्। शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्। पा० ७. ३. ३७.। इति युक्। पूर्वस्यामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वं। अत एवाव्यवधायकत्वान्मधव इत्यपेक्ष्य तिङ्ङतिङ इति निघातः॥

अष्टमीमृचमाह॥

ये यजत्रा य ईड्यास्ते ते पिबंतु जिह्वया।
मधोरग्ने वषट्कृति॥ ८॥

ये। यजत्राः। ये। ईड्याः। ते। ते। पिबंतु। जिह्वया।
मधोः। अग्ने। वषट्ऽकृति॥ ८॥

ये देवा यजत्रा यष्टव्याः। तथा ये देवा ईड्याः स्तुत्याः। ते सर्वेऽपि वषट्कृति वषट्कारकाले वषट्कारयुक्ते यागे वा हे अग्ने ते त्वदीयया जिह्वया मधोर्मधुरस्य सोमस्य भागं पिबंतु॥ ये यजत्राः। गतं। ईड्याः। ईड स्तुतौ। ऋहलोर्ण्यत्। तित्स्वरिते प्राप्ते ईडवंदवृशंसदुहां ण्यत इत्याद्युदात्तत्वं। द्वितीयस्य तेशब्दस्य युष्मदादेशस्य सर्वानुदात्तत्वं। मधोः। उप्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वमुक्तं। अग्ने। आमंत्रितनिघातः। वषट्कृति। करोतेः संपदादिभ्यो भावे क्विप्। वष-

डित्यस्य करणं यस्मिन्याग इति बहुव्रीहिः। वषडित्यस्य निपातत्वादाद्युदात्तत्वं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

नवमीमृचमाह॥

आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विश्वान्देवाँ उषर्बुधः।
विप्रो होतेह वक्षति॥ ९॥

आकीं। सूर्यस्य। रोचनात्। विश्वान्। देवान्। उषःऽबुधः।
विप्रः। होता। इह। वक्षति॥ ९॥

विप्रो मेधावी होता होमनिष्पादकोऽग्निरुषर्बुध उषःकाले यागगमनाय बुध्यमानान्विश्वान्देवान्सूर्यस्य संबंधिनो रोचनात्स्वर्गलोकादिह कर्मण्याकीं वक्षति। आवहतु॥ आकीं। निपात आद्युदात्तः। सूर्यस्य। सूर्यशब्दो राजसूयसूर्येत्यादिना। पा॰ ३. १. ११४.। क्यप्प्रत्ययांतो निपातितः। क्यपः पित्त्वाद्धातुस्वरेणाद्युदात्तः। रोचनात्। रोचमानात्। रुच दीप्तौ। अनुदात्तेतश्च हलादेः। पा॰ ३. २. १४९.। इति कर्तरि युच्। चित इत्यंतोदात्तत्वं। विश्वान्। विशेः क्वनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः। उषर्बुधः। उषर्बुध्यंत इत्युषर्बुधः। क्विप् चेति क्विप्। धातुस्वरेणोकार उदात्तः। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। विप्रः। ऋज्रेंद्रेत्यादिना रन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। होता। ह्वयतेस्ताच्छील्ये तृन्। बहुलं छंदसीति संप्रसारणं। परपूर्वत्वं। गुणः। नित्त्वादाद्युदात्तः। इह। इदमो ह इति हप्रत्ययः। इदम इशितीश्। शित्त्वात्सर्वादेशः। प्रत्ययस्वरः। वक्षति। वहेः प्रार्थनायां लिङर्थे लेट्। तस्य तिप्। कर्तरि शप्। शपि परतः सिब्बहुलं लेटीति सिप्। ढत्वकत्वषत्वानि। तिङ्ङतिङ इति निघातः॥

अग्निष्टोमे प्रउगशस्त्रस्य याज्या विश्वेभिः सोम्यं मध्विति स्तोत्रमग्र आशस्तादिति खंडे सूत्रितं । विश्वेभिः सोम्यं मध्विति याज्या । आ० ५. १०. । इति । तामेतां याज्यां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्न इंद्रेण वायुना । पिबा मित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

विश्वेभिः । सोम्यं । मधु । अग्ने । इंद्रेण । वायुना । पिब । मित्रस्य । धामऽभिः ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं विश्वेभि सर्वैः पूषभगादिभिर्देवैरिंद्रेण वायुना मित्रस्य संबंधिभिर्धामभिस्तेजोभिर्मूर्तिविशेषरूपैश्च सह सोम्यं सोमसंबंधि मधु मधुरं भागं पिब ॥ विश्वेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । सोम्यं । सोममर्हति य इत्यनुवृत्तौ मये च । पा० ४. ४. १३८. । इति यप्रत्ययः सोमस्य विकार इत्यर्थे । यस्येति चेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । मधु । फलिपाटिनमिमनीत्यादिना । उ० १. १८. । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तः । वायुना । कृवापाजीत्यादिना उण् । आतो युक् चिण्कृतोः । पा० ७. ३. ३३. । इति युक् । प्रत्ययस्वरः । पिबा । पा पाने । लोटः सेर्हिरादेशः । शपि प्राघ्रेत्यादिना पिबादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् । शपः पित्त्वाद्धातुस्वरः । पादादित्वान्न निघातः । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । धामभिः । धाञ् । आतो मनिन्निति मनिन् । नित्स्वरः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

त्वं होता मनुर्हितोऽग्ने यज्ञेषु सीदसि ।
सेमं नो अध्वरं यज ॥ ११ ॥

त्वं । होता । मनुःऽहितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि ।
सः । इमं । नः । अध्वरं । यज ॥ ११ ॥

हे अग्ने मनुर्हितो मनुषा होत्रादिरूपेण मनुष्येण हितः संपादितो होता होमनिष्पादको यस्त्वं यज्ञेषु सीदसि । तिष्ठसि । स त्वं नोऽस्मदीयमिममध्वरं यज्ञं यज । निष्पादय ॥ मनुर्हितः । मन्यत इति मनुः । जनेरुसिरित्यनुवृत्तौ बहुलमन्यत्रापि । उ० २. ११६. । इत्युस् । अर्तिपृवपीत्यादिना निदित्यनुवृत्तौ नित्त्वादाद्युदात्तः । हितः । धाञो धातोर्निष्ठेति क्तप्रत्ययः । दधातेर्हिरिति हिरादेशः । मनुषा हितो मनुर्हितः । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः । कृत्स्वरापवादेन तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदसि । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । लटः सिप् । शपि पाघ्राध्मेत्यादिना सीदादेशः । निघातः । सेममित्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणं । पा० ६. १. १३४. । इति सेर्लोपे गुणः । अध्वरं । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन्स अध्वरः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । नो अध्वरमित्यत्र संहितायामेङः पदांतादति । पा० ६. १. १०९. । इति पूर्वरूपं प्राप्तं प्रकृत्यांतःपादमव्यपर इति प्रकृतिभावान्निवर्तते ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

युक्ष्वा ह्यरुषी रथे हरितो देव रोहितः ।
ताभिर्देवाँ इहा वह ॥ १२ ॥

युङ्क्ष्व । हि । अरुषीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः ।
ताभिः । देवान् । इह । आ । वह ॥ १२ ॥

हे देवाग्ने रोहितो रोहिच्छब्दाभिधेयास्त्वदीया बडवा रथे युङ्क्ष्व । युज योजय । हिशब्दः पादपूरणार्थः । कीदृशीः । अरुषीः । गतिमतीः । हरितः । हर्तुं रथारूढान्पुरुषान्नेतुं समर्थाः । ताभिर्बडवाभिरिहास्मिन्कर्मणि देवानावह ॥ युङ्क्ष्व । युजिर् योगे । लोट् । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं । थासः से । सवाभ्यां वामौ । रुधादिभ्यः श्नम् । तस्य बाहुलकाल्लुक् । कुत्वषत्वे । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । संहितायां द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः । अरुषीः । ऋ गतौ । रंति गच्छंतीत्यरुष्यो बडवाः । ऋहनिभ्यामुषन् । उ॰ ४. ७४. । धातोर्गुणो रपरत्वं । नित्त्वादाद्युदात्तोऽरुषशब्दः । तस्मात्स्त्रियां छांदसो ङीप् । शसि प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घः । रथे । रमेरौणादिकः क्थन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । हरितः । हसृरुहियुषिभ्य इतिः । उ॰ १. ९७. । इति हरतेरितिप्रत्ययः । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । रोहितः । रुहेरपि तेनैव सूत्रेणेतिः । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ताभिः । साबेकाच इति विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं सावर्णेति निषिध्यते । देवानित्यत्र पूर्ववद्रुत्वानुनासिकौ ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तविंशो वर्गः ॥

इंद्र सोममित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य चतुर्थस्य सूक्तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । यद्यप्येतत्सूक्तं कृत्स्नमृतुदेवताकं तथापि प्रत्यृचमिंद्रादिदेवतांतराणि मिलितानि । तथा चानुक्रम्यते । इंद्र सोममृतव्यं तत्रैंद्री मारुती त्वाष्ट्र्याग्नेय्यैंद्री मैत्रावरुणी

चतस्रो द्रविणोदस आश्विन्याग्नेय्यृतुदेवताः सर्वत्रेति । विनियोगस्तु स्मार्तो द्रष्टव्यः । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इंद्र सोमं पिब ऋतुना त्वा विशंत्विंदवः ।
मत्सरासस्तदोकसः ॥ १ ॥

इंद्र । सोमं । पिब । ऋतुना । आ । त्वा । विशंतु ।
इंदव । मत्सरासः । तत्ऽओकसः ॥ १ ॥

हे इंद्र ऋतुना सह सोमं पिब । इंदवः पीयमानाः सोमास्त्वा त्वामाविशंतु । कीदृशाः । मत्सरासः । तृप्तिकराः । तदोकसः । तन्निवासाः । सर्वदा त्वदुदरस्थायिन इत्यर्थं ॥ इंद्र । षाष्ठिकसामंत्रितायुदात्तत्वं । सोमं । अर्तिस्तुस्विहृष्टादिना मन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । पिब । पिबा मिमस्येत्यत्रोक्तं । अस्मा त्वा विशंत्वित्युत्तरवाक्यगताख्यातार्थेन सह समुच्चयार्थशब्दो लुप्तः । अतश्चादिलोपे विभाषेतीयं प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । विशंत्विति चलोपसाम्येऽपि द्वितीयात्वान्निहन्यत एव । संहितायामाङ्गुण इति प्राप्तस्य गुणस्य ऋत्यकः । पा० ६. १. १२८. । इति शाकल्यमते प्रकृतिभावादभावः । इंदवः । प्र वो भ्रियंत इत्यत्रोक्तं । मत्सरासः । तत्रैवोक्तं । आज्जसेरसुगित्यसुक् । तदोकसः । तदेवौकः स्थानं येषां ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

मरुतः पिबत ऋतुना पोत्राद्यज्ञं पुनीतन ।
यूयं हि ष्ठा सुदानवः ॥ २ ॥

मरुतः । पिबत । ऋतुना । पोत्रात् । यज्ञं । पुनीतन ।
यूयं । हि । स्थ । सुऽदानवः ॥ २ ॥

हे मरुतः ऋतुना सह पोत्रात्पोतृनामकस्य ऋत्विजः पात्रात्सोमं पिबत। ततोऽस्मदीयं यज्ञं पुनीतन। शोधयत। हे सुदानवः। शोभनदातारो मरुतः। हि यस्माद्यूयं स्थ। युष्माकं शोधयितृत्वं प्रसिद्धं। तस्माच्छोधयतेत्यर्थः॥ पिबत। अत्र तिङोऽदुपदेशाच्छपः परत्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वं। धातुस्वरः। पूर्वामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः। पूर्ववत्प्रकृतिभावः। पोत्रात्। पोतुः संबंधि पात्रं पोत्रं। तस्येदमित्यण्। तद्धितेष्वचामादेः। पा० ७. २. ११७.। इति प्राप्ता वृद्धिः सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति न भवति। नन्वेवमंत्यस्य ऋकारस्याचो ञ्णिति। पा० ७. २. ११५.। इति वृद्धिः प्राप्नोति। त्वाष्ट्रो जागत इत्यत्र हि विप्रतिषेधे परं कार्यमिति परयादिवृद्ध्यांत्योपधलक्षणा वृद्धिर्बाध्यत इत्युक्तं। इह तु परस्या आदिवृद्धेश्छांदसत्वेन निवृत्तत्वादंत्यवृद्धिः प्राप्नोत्येवेति। एवं तर्ह्यत्राप्यादिवृद्धिरौकारः क्रियतां। तस्य तु छांदस ओकारो भविष्यति। पुनीतन। पूञ् पवने। लोट्। लोटो लङ्वदिति लङ्वद्भावात्तस्य तस्थस्थमिपामिति तादेशः। क्र्यादिभ्यः श्ना। ई हल्यघोरितीकारः। तप्तनप्तनथनाश्चेति तनादेशः। प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः। प्रत्ययद्वयस्यापि सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वात्स्वस्वपूर्वयोरिकोर्गुणाभावः। यूयं। युष्मदः परस्य जसो ङेप्रथमयोरम्। पा० ७. १. २८.। इत्यमादेशः। न विभक्तौ तुस्माः। पा० १. ३ ४.। इति मकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः। यूयवयौ जसि। पा० ७. २. ९३.। इति मपर्यंतस्य यूयादेशः। शेषे लोपः। अत्र ययादेशात्प्रागेवांतरंगत्वात्प्रातिपदिकस्यांतोदात्तत्वं। शेषनिघातः।

ततो यूयादेशः स्थानेऽंतरतमः। पा° १. १. ५०.। इति सर्वानुदात्तः। तत्र शेषलोपोऽंत्यलोप इति पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा योऽयमामि पूर्व इति प्रातिपदिकांतेनोदात्तेन सहानुदात्तस्य सुप एकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः। टिलोपपक्षे तूदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं। स्थ। अस भुवि। लटो मध्यमबहुवचनं थ। अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः। व्यत्ययेन षत्वं। हि चेति निषेधात्तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति। संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं। अत्र हे सुदानवो यूयं हि स्थेति विवक्षितं। सुदानवः। दाभाभ्यां नुः। उ° ३. ३२.। सोः प्रादिसमासः। आमंत्रितनिघातः। अत्र यूयमित्युद्दिश्य सुदानवः स्थेति न विधीयते येनानामंत्रितत्वान्निघातो न स्यात्। किंतु सुदानव इति सिद्धवद्दातृत्वेन संबोध्यान्येषु मारुतसूक्तेषु मरुतां प्रसिद्धात्प्रभवातिशयाद्यूयं स्थेति युष्मच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्य पुनीतनेति प्रार्थने पवने तेषां हेतुत्वं हिशब्देनोच्यते॥

तृतीयामृचमाह॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः पिब ऋतुना।
त्वं हि रत्नधा असि॥ ३।

अभि। यज्ञं। गृणीहि। नः। ग्नावः। नेष्टरिति।
पिब। ऋतुना। त्वं। हि। रत्नऽधाः। असि॥ ३॥

ग्नाशब्दः स्त्रीवाची। तथा च यास्क आह। मेना ग्ना इति स्त्रीणां मेना मानयंत्येना ग्ना गच्छंत्येनाः। नि° ३. २१.। इति। ग्ना अस्य संतीति ग्नावान्। नेष्टृशब्दोऽत्र

त्वष्टारं देवमाह । कस्मिंश्चिद्देवमते नेष्टृत्वेन त्वष्टुर्वृत्तत्वात् । हे ग्नावः पत्नीयुक्त नेष्टः । त्वष्टः । नोऽस्मदीयं यज्ञमभिगृणीहि । अभितो देवानां समीपे स्तुहि । ऋतुना सह त्वं सोमं पिब । हि यस्मात्त्वं रत्नधा असि । रत्नानां दातासि । दाता भवसि । तस्मात्सोमं पातुमर्हसीत्यर्थः ॥ अभि । उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति पर्युदासादभेरंतोदात्तत्वं । गृणीहि । गृ शब्दे । लोटि सिपो हिः । क्र्यादिभ्यः श्ना । ईहल्यघोरितीत्वं । श्नाप्रत्ययस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः । प्वादीनां ह्रस्वः । तिङ्ङतिङ इति निघातः । ग्ना अस्य संतीति मतुप् । व्यत्ययेन वत्वं । संबुद्धौ मतुवसो रुरिति रुत्वं । विसर्गः । पादादित्वेनामंत्रितनिघाताभावात् षाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं । ग्नाव इत्यस्य विशेषणतया विशेषवचनत्वान्नामंत्रिते समानाधिकरण इति निषेधाभावादविद्यमानवत्त्वेनोत्तरस्य नेष्टृशब्दस्य षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । पिब । शपः पित्त्वाद्धातुस्वरः । पूर्वयोरामंत्रितयोरविद्यमानवत्त्वेन निघाताभावः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । क्विप् चेति क्विप् । धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । असि । सिपः पित्त्वाद्धातुस्वरः । तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति हि चेति प्रतिषेधात् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्ने देवाँ इहा वह सादया योनिषु त्रिषु ।
परि भूष पिब ऋतुना ॥ ४ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । सादय । योनिषु ।
त्रिषु । परि । भूष । पिब । ऋतुना ॥ ४ ॥

हे अग्ने देवानिहास्मिन्कर्मण्यावह। ततो योनिषु स्थानेषु त्रिषु सवनेषु सादया। देवानुपवेशय। ततस्तान्परिभूष। अलंकुरु। ऋतुना सह त्वं सोमं पिब॥ अग्ने देवानित्यपं पादो गतः। योनिषु। यु मिश्रणे। वह्निश्रीत्यादिना। उ० ४. ५२.। निप्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तः। त्रिषु। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः। पा० ६. १. १७९.। इति विभक्तेरुदात्तत्वं। भूष अलंकारे। तिङ्ङतिङ इति निघातः। पिब। ऋतुना। गतौ॥

पंचमीमृचमाह॥

ब्राह्मणादिंद्र राधसः पिबा सोममृतूँरनु।
तवेद्धि सख्यमस्तृतं॥ ५॥

ब्राह्मणात्। इंद्र। राधसः। पिब। सोमं। ऋतून्।
अनु। तव। इत्। हि। सख्यं। अस्तृतं॥ ५॥

हे इंद्र ब्राह्मणाद्ब्राह्मणाच्छंसिसंबद्धाद्राधसो धनभूतात्पात्रात्सोमं पिब। किं कृत्वा। ऋतूननु। ऋतुदेवाननुसृत्य। ऋतवोऽपि पिबंत्वित्यर्थः। हि यस्मात्तवेत्तव सख्यमस्तृतमनुनामविच्छिन्नं। तस्मादृतुभिः सह पानं युक्तं॥ ब्राह्मणात्। ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मवर्गे द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसी कथ्यते। स च पुल्लिंगे शेषनिघातेनानुदात्तादिः। तस्य संबंध्युच्छिष्टश्चमसः। स च तस्यैवावयववन्नियत इत्यवयवविवक्षायामनुदात्तादेरञ्। पा० ४. २. ४४.। तेन ञित्त्वादाद्युदात्तश्चमसपरोऽत्र ब्राह्मणशब्दः। राधसः। सर्वधातुभ्योऽसुन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। पिब। पादादित्वादाद्युदात्तत्वं। द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घत्वं। ऋतूंरन्नित्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं।

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा। पा° ८. ३. २.। इत्युकारस्यानुनासिकत्वं। तव। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्। पा° ७. १. २७.। शित्वात्सर्वादेशः। तवममौ ङसीति तवादेशः। युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं। सख्यं। सख्युः कर्म सख्यं। सख्युर्यः। यस्येति लोपः। प्रत्ययस्वरः। अस्तृतं। स्तृणातेर्हिंसार्थस्य क्तः। नञ्समासः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

षष्ठीमृचमाह॥

युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दूळभं।

ऋतुना यज्ञमाशाथे॥ ६॥

युवं। दक्षं। धृतऽव्रता। मित्रावरुणा। दुःऽदभं।

ऋतुना। यज्ञं। आशाथे इति॥ ६॥

हे धृतव्रता स्वीकृतकर्माणौ मित्रावरुणा हे मित्रनामकवरुणनाकौ देवौ युवमुभौ युवामृतुना सहास्मदीयं यज्ञमाशाथे। व्याप्नुथः। कीदृशं यज्ञं। दक्षं। प्रवृद्धं। दूळभं। दुर्दहं। शत्रुभिर्दग्धुं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः॥ युवं। प्रथमाद्विवचनस्य ङे प्रथमयोरमित्यमादेशः। युवावौ द्विवचने। पा° ७. २. ९२.। इति मपर्यंतस्य युवादेशः। शेषे लोप इति टिलोपऽंत्यलोपो वा। अमि पूर्वत्वं। भाषायामेव ह्यात्वं। टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाम उदात्तत्वं। अंत्यलोपपक्ष एकादेश उदात्तः। दक्षं। दक्ष वृद्धौ। दक्षंत्यनेनेति करणे घञ्। एवं हि पुल्लिंगत्वनियमः। अन्यस्यानियम इति नपुंसकत्वं। धृतव्रता मित्रावरुणा। धृतानि व्रतानि याभ्यां तौ धृतव्रतौ। मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ। उभयत्र सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः। मित्रशब्दस्य देवताद्वंद्वे

चेत्यानङादेशः । प्रथमस्यामंत्रितनिघातः । द्वितीयस्य पादा दित्वादाद्युदात्तत्वं । संहितायां छांदसं ह्रस्वत्वं । दूलभं । दह भस्मीकरणे । दुःखेन दह्यत इति दुर्दहं । ईषद्दुःसुष्वित्यादिना । पा० ३. ३. १२६. । दुरुपपदे दहधे खल् । व्यत्ययो बहुलमित्युकारस्य ऊकारो रेफस्य लोपो दकारस्य डकारो हकारस्य भकारः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं । कृदुत्तरपदत्वेन स एव शिष्यते । आशाथे । अशू व्याप्तौ । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । मध्यमद्विवचनमाथां । टेरेत्वं । अत आदेः । पा० ७. ४. ७०. । इत्यभ्यासस्य दीर्घः । अश्नोतेश्च । पा० ७. ४. ७२. । इति प्राप्तो नुडागमोऽनित्यमागमशासनमिति निवर्तते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे ।
यज्ञेषु देवमीळते ॥ ७ ॥

द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । ग्रावऽहस्तासः । अध्वरे ।
यज्ञेषु । देवं । ईळते ॥ ७ ॥

अध्वरेऽग्निष्टोमे प्रकृतिरूपे यज्ञेषु विकृतिरूपेषूक्थ्यादिषु च देवमग्निमीळते । ऋत्विजः स्तुवंति । कीदृशा ऋत्विजः । द्रविणसः । धनार्थिनः । ग्रावहस्तासः । अभिषवसाधनपाषाणधारिणः । कीदृशं देवं । द्रविणोदाः । धनप्रदं । यद्वा धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मंत्रं यास्क एवं निर्वक्ति । नि० ८. १. । द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवंति बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवंति तस्य दाता

द्रविणोदास्तस्यैषा भवति। द्रविणोदा द्रविणस इत्यादि। सोऽयं यास्कोक्तो निर्वचनप्रपंचस्तस्मिन्नेव ग्रंथेऽवगंतव्यः॥ द्रविणोदाः। द्रुदक्षिभ्यामिनन्। उ० २. ५२.। नित्त्वादाद्युदात्तो द्रविणशब्दः। तद्ददातीति द्रविणोदाः। क्विप् चेति क्विप्। पूर्वपदस्य सकारोपजनश्छांदसः। रुत्वोत्वे। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः स्वादेशः। अथवा द्रविणमात्मन इच्छंति द्रविणस्यंति। सुप आत्मनः क्यच्। सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः। पा० ७. १. ५१. ३.। इति क्यचि परतः सुगागमः। द्रविणस्यतेः संपदादित्वाद्भावे क्विप्। अतो लोपः। क्वौ लुप्तं न स्थानिवद्भवति। पा० १. १. ५८. २.। इति तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधाद्यलोपः। एवं द्रविणस्शब्दो धनेच्छावचनः। द्रविणेच्छां दस्यति यथेष्टधनप्रदानेनोपक्षपयतीत्यर्थः दसु उपक्षय इत्यस्मादंतर्भावितण्यर्थात्क्विप् चेति क्विप्। एवं द्रविणोदःशब्दः सकारांतो भवति। तथा द्राविणोदसाः प्रवादा भवंतीति नैरुक्ता व्यवहार उपपद्यते। नि० ८. २.। अतो द्रविणोदस्शब्दो भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा। एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीयार्थो भवति। द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे सकारोपजनश्छांदसः। आद्युदात्तत्वं तु नियमेन स्थितं। ऋत्विग्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु क्यजंतात्क्विप्। अतो लोपादि पूर्ववत्। अत्र तु पक्षे क्यचश्चित्त्वेनांतोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। ग्रावयुक्ता हस्ता येषां ते ग्रावहस्तासः। आज्जसेरसुक्। ग्रावशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अध्वरे। न विद्यते ध्वरो हिंसा

यस्मिन्। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। ईलते। अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं। अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक्। ळ्हस्यादादेशः॥

अष्टमीमृचमाह॥

द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि शृण्विरे। देवेषु
ता वनामहे॥ ८॥

द्रविणःऽदाः। ददातु। नः। वसूनि। यानि। शृण्विरे।
देवेषु। ता। वनामहे॥ ८॥

द्रविणोदा देवो नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि ददातु यानि धनानि शृण्विरे हविरुपयुक्तत्वेन श्रूयंते। तानि च सर्वाणि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे। संभजामः। धनैर्देवान्यष्टुं तानि स्वीकुर्म इत्यर्थः॥ द्रविणोदाः। गतं। वसूनि। शृस्वृस्निहीत्यादिना। उ० १. १०.। उप्रत्ययः। निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः। शृण्विरे। श्रु श्रवणे। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट्। छ्व इरेच्। पा० ३. ४. ८१.। छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वे व्यत्ययेन श्नुः। तत्संनियोगेन शृभावश्च। उवङि प्राप्ते हुश्नुवोः सार्वधातुके। पा० ६. ४. ८७.। इति यणादेशः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः। ता। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। नलोपः प्रातिपदिकांतस्य। पा० ८. २. ७.। इति नलोपः। वनामहे। वन षण संभक्तौ। व्यत्ययेनात्मनेपदं॥

नवमीमृचमाह॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत।
नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत॥ ९॥

द्रविणःऽदाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ।
नेष्ट्रात् । ऋतुऽभिः । इष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणोदा देव ऋतुभिः सह नेष्ट्रान्नेष्टृसंबंधिपात्रात्पिपीषति । सोमं पातुमिच्छति । ततो हे ऋत्विज इष्यत । होमस्थाने गच्छत । गत्वा च जुहोत । होमं कुरुत । हुत्वा प्रतिष्ठत च । होमस्थानात्स्थानांतरं प्रति प्रस्थानमपि कुरुत ॥ द्रविणोदाः । गतं । पिपीषति । पा पाने । पातुमिच्छतीति सन् । छांदस ईकारः । तिङ्ङतिङ इति निघातः । जुहोत । लोण्मध्यमबहुवचनं । तस्य लङ्वद्भावात्तादेशः । तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः । तस्य पित्त्वाद्गुणः । अभ्यस्तानामादिरित्यनुवृत्तावनुदात्ते च । पा° ६. १. १९०. । इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति पा° ६. १. १९२. । इत्योकार उदात्तः । तिष्ठत । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । लोण्मध्यमबहुवचनस्य थस्य लङ्वद्भावात्तादेशः । अपि पाघ्राध्मेत्यादिना तिष्ठादेशः । समवप्रविभ्यः स्थः । पा° १. ३. २२. । इत्यात्मनेपदं न भवति । तत्रानुवृत्तस्य निर्दिष्टग्रहणस्यानंतर्यार्थत्वात् । अत्र चशब्देन व्यवधानात्ते प्राग्धातोरित्युपसर्गत्वेन प्राक्प्रयोक्तव्यस्यापि प्रशब्दस्य व्यवहिताश्चेति छंदसि व्यवहितप्रयोगः । अत्र चशब्दो जुहोतेति पूर्वेण सह समुच्चयार्थः । न पुनरिष्यतेत्युत्तरेण । तेनाप्रथमत्वाच्चवायोगे प्रथमा । पा° ८. १. ५९. । इति निषेधाभावात्तिङ्ङतिङ इति निघातः । नेष्ट्रात् । पोत्रादृत्त्वं पुनी तनेत्यत्र पोत्रशब्देन यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । इष्यत । इष गतौ । लोण्मध्यमबहुवचनं ॥

दशमीमृचमाह ॥

यत्त्वा तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे। अध
स्मा नो ददिर्भव ॥ १० ॥

यत्। त्वा। तुरीयं। ऋतुऽभिः। द्रविणःऽदः। यजामहे।
अध। स्म। नः। ददिः। भव ॥ १० ॥

हे द्रविणोदो देव यद्यस्मात्कारणादृतुभिः सह त्वां यजामहे। अधेत्ययं निपातस्तच्छब्दार्थः। तस्मात्कारणान्नोऽस्मभ्यं ददिर्धनस्य दाता भव स्म। अवश्यं भव॥ तुरीयं। चतुर्णां पूरणं। चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च। पा० ५. २. ५१. १.। इति छप्रत्ययः। तस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तात्प्रागेवायनेयीनियादिना। पा० ७. १. २.। ईयादेशः। आयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति वचनात्कृत आदेशे प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः। द्रविणोदः। उक्तं। पादादित्वादामंत्रिताद्युदात्तत्वं। यजामहे। अत्र शपः पित्त्वेन तिङश्च लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वर एव। पूर्वस्यामंत्रितस्याप्यविद्यमानवत्त्वाद्यद्वृत्तयोगाद्वा न निघातः। व्यवहितयोगेऽपि हि स निषेध इत्युक्तं। अध। छांदसो धकारः। स्म। चादिरनुदात्तः। संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः। ददिः। डुदाञ् दाने। आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च। पा० ३. २. १७१.। इति किप्रत्ययः। लिड्वद्भावाद्द्विर्वचनादि। आतो लोप इटि च। पा० ६. ४. ६४.। इत्याकारलोपः। प्रत्ययस्वरः॥

एकादशीमृचमाह ॥

अश्विना पिबतं मधु दीद्यग्नी शुचिव्रता। ऋतुना
यज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अश्विना। पिबतं। मधु। दीद्यग्नी इति दीदिऽअग्नी।
शुचिऽव्रता। ऋतुना। यज्ञऽवाहसा॥ ११॥

हे अश्विनौ मधु माधुर्योपेतं सोमं पिबतं। कीदृशौ। दीद्यग्नी। द्योतमानाहवनीयाद्यग्नियुक्तौ। शुचिव्रता। शुद्धकर्माणौ। ऋतुना। ऋतुदेवतया सह। यज्ञवाहसा। यज्ञस्य निर्वाहकौ॥ अश्विना। संबोधनद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारः। आमंत्रिताद्युदात्तः। पिबतं। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते। मधु। फलिपाटीत्यादिना उप्रत्ययः। निदित्यनुवृत्तेर्नित्स्वादाद्युदात्तः। दीद्यग्नी। दिवु क्रीडादौ। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच्। वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयानिति प्रथमवकारस्य लोपः। पा० ६. १. ६६. ६७.। प्रथमं प्रत्ययलोपेऽहि वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्तीति निषेधाद्वलि लोपो न स्यात्। छांदसं द्विर्वचनं। तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं। यङ्लुगंताद्वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावः। दीदिरग्निर्ययोस्तौ दीद्यग्नी। आमंत्रिताद्युदात्तत्वं। पादादित्वान्न निघातः। शुचिव्रता। शुचि व्रतं ययोस्तौ। सुपां सुलुगित्याकारः। दीद्यग्निशब्दस्य सामान्यवचनत्वेन नामंत्रित इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादाष्टमिकनिघातत्वं। पूर्वस्य परांगवद्भावाद्वैकस्वर्यं। यज्ञवाहसा। वह प्रापणे। यज्ञं वहत इति यज्ञवाहसौ। वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसि। उ० ४. २२०। इत्यसुन्। तत्र हि गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्सोपपदानामपि भवति। उ० ४. २२६.। इत्युक्तं। णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः। सुपां सुलुगित्यादिना विभक्ते-

राकारः । आमंत्रितनिघातः । असामर्थ्यात्पूर्वस्य न परांगवद्भावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

गार्हपत्येन संत्य ऋतुना यज्ञनीरसि ।
देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

गार्हऽपत्येन । संत्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । असि ।
देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

हे संत्य फलप्रदाग्निदेव गार्हपत्येन गृहपतिसंबंधिना रूपेन युक्तः सन् ऋतुना ऋतुदेवेन सह यज्ञनीर्यज्ञस्य निर्वाहकोऽसि । तस्मात्त्वं देवयते देवविषयकामनायुक्ताय यजमानाय देवान्यज ॥ गार्हपत्येन । गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः । पा० ४. ४. ९०. । यस्येति लोपः । ञित्त्वादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वं च । गृहपतित्वमित्यर्थे पत्यंतपुरोहितादिभ्यः । पा० ५. १. १२८. । इति यकि त्वंतोदात्तत्वं स्यात् । संत्य । सनने भव । षण दाने । क्तिच्क्तौ चेति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्च । पा० ६. ४. ३९. । इति दीर्घनलोपाभावः । भवे छंदसीति यत् । तत्र साधुरिति वा । निघातः । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । देवयते । देवानात्मन इच्छतीति देवयन् । तस्मै । क्यचि चेतीत्वं न भवति । न छंदस्यपुत्रस्येति निषेधात् । अश्वाघस्येत्यात्वविधानादात्वनिषेधे प्राप्तस्य दीर्घस्याप्येष निषेध इत्युक्तं । शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अत्र क्यचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणोभयोः क्यचा सहैकादेश

एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । तस्मादंतोदात्तत्वात्परस्या विभक्तेः शतुरनुमो नद्यजादी इत्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

आ त्वा वहंत्विति पंचमं नवर्चं सूक्तं । ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् ॥ अनुवर्तते विशेषादेशाभावादिंद्रो देवता । विनियोगस्तु प्रातःसवने मैत्रावरुणस्योन्नीयमाने सूक्तमा त्वा वहंतु हरय इति । तथा च द्विदेवत्यैश्चरंतीति खंडे सूत्रितं । उन्नीयमानेभ्योऽन्वाहा त्वा वहंतु । आ० ५. ५. । इति । तथा षोडशिशस्त्र आ त्वा वहंतु हरय इति तिस्रः । तथा सूत्रितमथ षोलशीति खंडे । आ त्वा वहंतु हरय इति तिस्रो गायत्र्यः । आ० ६. २. । इति । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

आ त्वा वहंतु हरयो वृषणं सोमपीतये । इंद्र
त्वा सूरचक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा । वहंतु । हरयः । वृषणं । सोमऽपीतये ।
इंद्र । त्वा । सूरऽचक्षसः ॥ १ ॥

हे इंद्र वृषणं कामानां वर्षितारं त्वां सोमपीतये सोमपानार्थं हरयस्त्वदीया अश्वा आवहंतु । अस्मिन्कर्मण्यानयंतु । तथा सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ता ऋत्विजस्त्वां मंत्रैः प्रकाशयंत्विति शेषः ॥ हरंतीति हरयः । इन् सर्वधातुभ्य । उ० ४. ११९. । इतीन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । वृषणं । कनिन्युवृषितक्षीत्यादिना कनिन् । कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः । वा षपूर्वस्य निगमे । पा० ६. ४. ९. । इति विकल्पितमुपधादीर्घत्वं । सोमपीतये । एभिरग्न इत्यत्रोक्तं । सूरचक्षसः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । सर्वधातुभ्योऽसुन् । चक्षिङः

ख्याजिति न भवति । अनसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० २. ४. ५४. ३. । इति निषेधात् । षू प्रेरणे । सवतीति सूरः । सुसूधागृधिभ्यः क्रन् । उ० २. २५. । इति क्रन् । कित्त्वाद्गुणाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तः । सूरवत्ख्यानं प्रकाशो येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

इमा धाना घृतस्नुवो हरी इहोप वक्षतः । इंद्रं
सुखतमे रथे ॥ २ ॥

इमाः धानाः । घृतऽस्नुवः । हरी इति । इह । उप ।
वक्षतः । इंद्रं । सुखऽतमे । रथे ॥ २ ॥

हरिशब्द इंद्ररथस्य वोढारावश्वावाचष्टे । तथा च श्रुत्यंतरं हर्योः स्थातेति । हरिभ्यां त्वेंद्रो देवतां गमयत्विति च । एतदेवाभिप्रेत्य निघंटुकार आह । हरी इंद्रस्येति । तादृशौ हरी इमा यागार्थं वेद्यामासादितत्वेन पुरोवर्तिनीर्धाना भ्रष्टयवतंडुलानुद्दिश्य सुखतमे रथे इंद्रं स्थाप्यास्मिन्कर्मण्युपवक्षतः । वेदिसमीपे वहतां । कीदृशीर्धानाः । घृतस्नुवः । अलंकरणोपस्तरणाभिघरणेन घृतस्राविणीः ॥ धीयंत इति धानाः । धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः । उ० ३. ६. । इति नः । प्रत्ययस्वरः । घृतस्नुवः । घृतं स्नुवंतीति घृतस्नुवः । क्विपि तुगभावश्छांदसः । धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्नोः संयोगपूर्वत्वेन यणभावादुवङादेशः । हरी । हृञ् हरणे । सर्वधातुभ्य इन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । प्रगृह्यत्वात्संहितायां प्रकृतिभावः । वक्षतः । प्रार्थनायां लिङर्थे लेट् । तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं तस् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । प्राप प्राप्ते

सिब्बहुलं लेटीति सिप् । ढत्वकुत्वषत्वानि । तिङ्ङतिङ इति निघातः । सुखतमे । गतं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्रं प्रातर्हवामह इंद्रं प्रयत्यध्वरे । इंद्रं सोमस्य
पीतये ॥ ३ ॥

इंद्रं । प्रातः । हवामहे । इंद्रं । प्रऽयति । अध्वरे ।
इंद्रं । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

प्रातः कर्मारंभे प्रातःसवन इंद्रं हवामहे । आह्वयामः । तथैवाध्वरे सोमयागे प्रयति प्रगच्छति प्रारभ्य वर्तमाने सति माध्यंदिने सवने तमिंद्रं हवामहे । तथा यज्ञस्य समाप्त्यवसरे तृतीयसवने सोमस्य पीतये सोमपानार्थं हवामहे ॥ प्रातः । स्वरादिष्वंतोदात्तो निपातितः । हवामहे । ह्वेञो लटि शपि परतो ह्वः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । प्रयति । इण् गतौ । लटः शतृ । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावः । प्रादिसमासः । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात्प्रत्ययग्रहण इति नियमाभावात् शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अध्वरे । उक्तं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २. ४. । इत्यकारस्य स्वरितत्वं । पीतये । पा पाने । क्तिनि छांदसमंतोदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

उप नः सुतमा गहि हरिभिरिंद्र केशिभिः । सुते हि
त्वा हवामहे ॥ ४ ॥

उप । नः । सुतं । आ । गहि । हरिऽभिः । इंद्र ।
केशिऽभिः । सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥ ४ ॥

हे इंद्र केशिभिः केशरयुक्तैर्हरिभिरश्वैस्त्वं नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतं सोमं प्रत्युप समीप आगहि । आगच्छ । सुतेऽभिषुते सोमे निमित्तभूते सति यस्मात्कारणात्त्वां हवामहे। त्वामाह्वयामः । तस्मादागच्छेति पूर्वेणान्वयः ॥ गहि । गमेर्लोटः सेर्हिः । शप इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति शपो लुक् । इषुगमियमां छः । पा० ७. ३. ७७. । इति छत्वं न भवति । न लुमतांगस्येति प्रतिषेधात् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुङ्न भवति । केशिभिः । क्लिशेरन् लो लोपश्च । उ० ५. ३३. । इत्यन् । मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । हवामहे । ह्व इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव । तिङ्ङतिङ इति न निघातो हि चेति प्रतिषेधात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सेमं नः स्तोममा गह्युपेदं सवनं सुतं । गौरो न
तृषितः पिब ॥ ५ ॥

सः । इमं । नः । स्तोमं । आ । गहि । उप । इदं । सवनं ।
सुतं । गौरः । न । तृषितः । पिब ॥ ५ ॥

हे इंद्र स त्वं नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं स्तुतिं प्रत्यागहि । आगच्छ । आगमने हेतुरुच्यते । उप देवयजनसमीपे सुतमभिषुतसोमयुक्तमिदमिदानीमनुष्ठीयमानं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म वर्तते । तस्माद्गौरो न गौरमृग इव तृषितः

सन्निमं सोमं पिब ॥ सः इममित्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सुलोपः। नहि। गतं। सवनं। सूयतेऽस्मिन्सोम इत्यधिकरणे ल्युट्। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। ल्युडंतात्सप्तम्याः सुपां सुपो भवंतीति वक्तव्यमिति वचनाद्द्वितीया। अभिषुतसोमयुक्तमिदं सवनमिति कर्मण्येव वा द्वितीया। तदा सुतशब्दादर्शआदित्वादच्। पा॰ ५. २. १२७.। तृषितः। ञितृष पिपासायां। निष्ठेति क्तः। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। यस्यादिट्। आगमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रिंशो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

इमे सोमास इंदवः सुतासो अधि बर्हिषि। ताँ इंद्र सहसे पिब ॥ ६ ॥

इमे। सोमासः। इंदवः। सुतासः। अधि। बर्हिषि। तान्। इंद्र। सहसे। पिब ॥ ६ ॥

इंदुशब्द उंदी क्लेदन इति धातोरुत्पन्नः। इंदवः क्लेदनयुक्ता इमे वेद्यामवस्थिताः सोमासस्तत्त्वात्त्वगताः सोमा बर्हिषि यज्ञेऽध्यात्मिकेन सुतासोऽभिषुताः। हे इंद्र सहसे बलार्थं तान्सोमान्पिब ॥ सोमासः। आज्जसेरसुगिति जसोऽसुगागमः। इंदवः। उक्तं। सुतासः। पूर्ववदसुक्। संहितायां प्रकृत्यांतःपादमव्यपर इति प्रकृतिभावात्परपूर्वत्वं न भवति। बर्हिषि। बृंहेर्नलोपश्चेतीसप्रत्ययस्वरः। ताँ इंद्रेत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं। यत्वयलोपौ। अनुनासिकः। सहसे। षह मर्षणे। असुनंतो नित्स्वादाद्युदात्तः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अयं ते स्तोमो अग्रियो हृदिस्पृगस्तु शंतमः । अथा सोमं सुतं पिब ॥ ७ ॥

अयं । ते । स्तोमः । अग्रियः । हृदिऽस्पृक् । अस्तु । शम्ऽतमः । अथ । सोमं । सुतं । पिब ॥ ७ ॥

हे इंद्र । अयमस्माभिः क्रियमाणः स्तोमः स्तोत्रविशेषोऽग्रियः श्रेष्ठः सन् ते तव हृदिस्पृक् मनस्यंगीकृतः शंतमः सुखतमोऽस्तु । अथ स्तुतेरनंतरं सुतमभिषुतं सोमं पिब ॥ अग्रियः । अग्रादित्यनुवृत्तौ घच्छौ चेति घच् । चित्त्वादंतोदात्तः । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् । स्पृशोऽनुदके क्विन् । पा° ३. २. ५८. । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । क्विन्प्रत्ययस्य कुः । पा° ८. २. ६२. । इति शकारस्य कुत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंतमः । सुखकरद्रव्यवचनोऽत्र शम्शब्दः । ततस्तमप् । अत्र सुखप्रकर्षस्य गुणद्वारा गुणनिष्ठद्रव्ये संक्रांतत्वाददद्रव्यप्रकर्ष इति निषेधात् । पा° ५. ३. ५५. २. । किमेत्तिङव्ययेत्यादिना । पा° ५. ४. ११. । आम् न भवति द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात् । ईदृगर्थ एव हि स निषेधः । अथा सोमं । संहितायां निपातस्येति दीर्घः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

विश्वमित्सवनं सुतमिंद्रो मदाय गच्छति । वृत्रहा सोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वं । इत् । सवनं । सुतं । इंद्रः । मदाय । गच्छति । वृत्रऽहा । सोमऽपीतये ॥ ८ ॥

वृत्रहा शत्रुघातक इंद्रः सोमपीतये सोमपानाय मदाय तत्पानजन्यहर्षाय च विश्वमित्सर्वमपि सुतमभिषुतसोमयुक्तं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म गच्छति ॥ विश्वं। अशिप्रुषीत्यादिना क्वन्। नित्वादाद्युदात्तः। सवनं सुतं। पूर्ववत्। मदाय। मदोऽनुपसर्ग इत्यप्प्रत्ययः। पित्वाद्धातुस्वरः। गच्छति। इषुगमियमां छः। वृत्रहा। वृत्रं हतवान्। ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्। पा० ३. २. ८७.। इन्हनित्यादिना निवृत्तं दीर्घत्वं सौ च। पा० ६. ४. १२. १३.। इति प्रतिप्रसवाद्भवति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। सोमपीतये। व्यधिकरणबहुव्रीहिरित्युक्तं। तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वात्। पा० ६. २. ४२.। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

सेमं नः काममा पृण गोभिरश्वैः शतक्रतो। स्तवाम त्वा स्वाध्यः ॥ ९ ॥

सः। इमं। नः। कामं। आ। पृण। गोभिः। अश्वैः। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। स्तवाम। त्वा। सुऽआध्यः ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो स त्वं नोऽस्मदीयमिमं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैश्च सहापृण। सर्वतः पूरय। वयमपि स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः संतस्त्वां स्तवाम ॥ सेमं। संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सुलोपः। कामं। कामिर्घञि कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः। पा० ६. १. १५९.। इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं। पृण। पृण प्रीणने। लोटः सेर्हिः। तुदादिभ्यः शः। तस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः। अतो हेरिति हेर्लुक्। गोभिः। सावेकाच इति प्राप्तं विभक्ति-

रुदात्तत्वं न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषिध्यते। अश्वैः। क्तांत इत्युक्तं। असामर्थ्यान्न परांगवद्भावः। स्तवाम। ष्टुञ् स्तुतौ। धात्वादेः षः सः। लोडुत्तमबहुवचनस्य लोटो लङ्वदिति लङ्वद्भावान्नित्यं ङितः। पा० ३. ४. ९९.। इति सकारस्य लोपः। आडुत्तमस्य पिच्च। पा० ३. ४. ९२.। इत्याडागमः। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वं। धातुस्वर एव। स्वाध्यः। ध्यै चिंतायां। स्वाङोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति क्विप्। दृशिग्रहणस्य विध्यंतरोपसंग्रहणार्थत्वादत्र संप्रसारणे सति परपूर्वत्वं। हल इति दीर्घः। जस्येरनेकाचः। पा० ६. ४. ८२.। इति यणादेशः। गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति जस उदात्तत्वं न भवति तत्रासर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तेः। अत उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितानुदात्तस्येति स्वरितत्वमेव भवति ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकत्रिंशो वर्गः ॥

इंद्रावरुणयोरित्यादिकं नवर्चं षष्ठं सूक्तं। अत एव नवशब्दानुवृत्तावनुक्रम्यते। इंद्रावरुणयोरैंद्रावरुणं युवाकु पादनिचृताविति। अत्र देवता विस्पष्टा। ऋषिच्छंदसी तु पूर्ववदनुवर्तेते। अयं तु विशेषः। युवाकु हीत्यादिके द्वे ऋचौ पादनिचृन्नामकच्छंदोयुक्ते। विनियोगस्तु स्मार्तो लैंगिको वा कश्चिदवगंतव्यः। तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रावरुणयोरहं सम्राजोरव आ वृणे। ता नो

मृळात ईदृशे ॥ १ ॥

इंद्रावरुणयोः। अहं। संऽराजोः। अवः। आ। वृणे।

ता। नः। मृळातः। ईदृशे ॥ १ ॥

अहमनुष्ठाता सम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्यग्दीप्य-मानयोर्विंद्रावरुणयोर्देवयोः संबंध्यवो रक्षणमावृणे। सर्वतः प्रार्थये। ता तौ देवावीदृशे एवंविधेऽस्मदीयवरणे निमित्तभूते सति मृळातः। अस्मान्सुखयतः॥ इंद्रशब्दो रन्प्रत्ययांतः। वरुणशब्द उनन्प्रत्ययांतः। उभौ नित्त्वादाद्युदात्तौ। समासे देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्यानङादेशः। उभे युग-पदित्यनुवृत्तौ देवताद्वंद्वे चेति युगपदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। सम्राजोः। राजृ दीप्तौ। सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। समोमोऽनुस्वारः। पा॰ ८. ३. २३.। इत्यनुस्वारे प्राप्ते मो राजि समः क्वौ। पा॰ ८. ३. २५.। इति मकारा-देशः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। कर्तृकर्मणोः कृति। पा॰ २. ३. ६५.। इति कर्तरि षष्ठी। अव रक्षणादिषु। भावेऽसुन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। ता। सुपां सुलुगित्यादिना द्विवचनस्य डादेशः। टिलोपे विभक्तेरुदात्तनिवृत्तिस्वरः। मृळातः। मृड सुखने। प्रार्थनायां लिङर्थे लेट्। द्विवचनं तस्। लेटोऽडाटावित्याडागमः। तुदादिभ्यः शः। ङित्त्वाल्लघूपध-गुणाभावः। ईदृशे। त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च। पा॰ ३. २. ६०.। इतीदम्शब्दे उपपदे दृशेः कञ्। उपपद-समास इदंकिमोरीश्की। पा॰ ६. ३. ९०.। इतीदम ईश्। शित्त्वात्सर्वादेशः। कञः कित्त्वाद्गुणाभावः। ञित्त्वादुत्त-रपदस्याद्युदात्तत्वं। उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते॥

द्वितीयामृचमाह ॥

गंतारा हि स्थोऽवसे हवं विप्रस्य मावतः । धर्तारा
चर्षणीनां ॥ २ ॥

गंतारा । हि । स्थः । अवसे । हवं विप्रस्य । माऽवतः ।
धर्तारा । चर्षणीनां ॥ २ ॥

हे इंद्रावरुणौ । अवसेऽवितुमनुष्ठातारं रक्षितुं मावतो मद्विधस्य विप्रस्य ब्राह्मणर्त्विजो हवमाह्वानं गंतारौ स्थो हि । प्राप्तशीलौ भवथः खलु । कीदृशौ । चर्षणीनां मनुष्याणां धर्तारौ । योगक्षेमसंपादनेन धारयितारौ ॥ गंतारा । गमेस्ता-च्छील्ये तृन् । द्विवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिनाकारादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । अप्तृन्नित्यादिनोपधादीर्घत्वं । तृनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । स्थः । अस भुवि । लङ्मध्यमपुरुष-द्विवचनं थस् । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । हि चेति निघातप्रतिषेधः । अवसे । अव रक्षणे । तुमर्थे सेसेन्नित्य-सेन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । हवं । ह्वेञो बहुलं छंदसीत्य-नैमित्तिके संप्रसारणे परपूर्वत्वे च ऋदोरबित्यप् । गुणावादेशौ । अपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । विप्रस्य । टुवप् बीजतंतुसंताने । अस्य ऋज्रेंद्रेत्यादिना रन् निपातितः । नित्त्वादाद्युदात्तः । मावतः । वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. । वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोरस्मदो मपर्यंतस्य मादेशः । पा० ७. २. ९८. । आ सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. । इति दकारस्याकारः । सवर्णदीर्घः । मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । प्रातिपदिकां-तोदात्तत्वे स एव शिष्यते । धर्तारा । धृञ् धारणे । तुल्त-

क्वी। पा० ३. १. १३३.। इति तृच्। एकाच उपदेश इतीट्प्रतिषेधः। गुणो रपरत्वं। अप्तृन्नित्यादिनोपधादीर्घः। सुपां सुलुगित्याकारः। तृचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं। चर्षणीनां। कृषेरादेश्च चः। उ० २. १००.। इत्यनिप्रत्ययः। तत्संनियोगेन ककारस्य चकारः। प्रत्ययाद्युदात्तत्वं बाधित्वा छांदसमंतोदात्तत्वं। अत एव नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं। तत्र हि मतुपि यो ह्रस्वांतस्तत उत्तरस्य नाम उदात्तत्वमिति व्याख्यातं॥

तृतीयामृचमाह॥

अनुकामं तर्पयेथामिंद्रावरुण राय आ। ता वां
नेदिष्ठमीमहे॥ ३॥

अनुऽकामं। तर्पयेथां। इंद्रावरुणा। रायः। आ।
ता। वां। नेदिष्ठं। ईमहे॥ ३॥

इंद्रावरुण हे इंद्रावरुणौ। अनुकाममस्मदीयाभिलाषमनु रायो धनस्य प्रदानेनातर्पयेथां। सर्वतोऽस्मांस्तृप्तान् कुरुतं। वयं यदा यदा धनं कामयामहे तदा तदा प्रयच्छतमित्यर्थः। ता वां तादृशौ युवां नेदिष्ठमतिशयेन सामीप्यं यथा भवति तथा ईमहे। याचामहे। कालविलंबमंतरेण धनं दातव्यमित्यर्थः॥ सप्तदशसु याच्ञाकर्मस्वीमहे पठितं। अनुकामं। कामस्य पश्चादनुकामं। अथवा कामे कामेऽनुकामं। अनुरिह पश्चादर्थे। अथवा वीप्सालक्षणे यथार्थे। योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति चत्वारो हि यथार्था गृहीताः। अव्ययं विभक्तीत्यादिना। पा० २. १. ६.। अव्ययीभावसमासः।

अव्ययीभावश्च । पा° १. १. ४१. । इत्यव्ययसंज्ञायामव्ययादा-प्सुपः । पा° २. ४. ८२. । इति प्राप्तस्य लुकोऽपवादो नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपंचम्याः । पा° २. ४. ८३. । इति विभक्तेरमादेशः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । तर्पयेथां । तृपेर्ण्यं-ताण्णेोटो णिचश्च । पा° १. ३. ७४. । इत्यात्मनेपदं । मध्यमद्वि-वचनमाथां । टेरेत्व आमेतः । पा° ३. ४. ९०. । इत्यामादेशः । आपि सत्यतो येयः । पा° ७. २. ८०. । इत्यनुवृत्तावातो ङितः । पा° ७. २. ८१. । इत्याकारस्येयादेशः । आद्गुणो यलोपश्च । इंद्रावरुणा । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । संहितायामाकारस्य ह्रस्वत्वं । रायः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । ता । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पदात्परत्वाद्युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्ठं । अतिशयेनांतिकं । अतिशायन इष्ठन् । अंतिकबा-ढयोर्नेदसाधौ । पा° ५. ३. ६३. । इति नेदादेशः । यस्येति लोपः । इष्ठनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । ईमहे । ईङ् गतौ । ङित्त्वादात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति श्यनो लुक् । निघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

युवाकु हि शचीनां युवाकु सुमतीनां । भूयाम
वाजदाव्नां ॥ ४ ॥

युवाकु । हि । शचीनां । युवाकु । सुऽमतीनां ।
भूयाम । वाजऽदाव्नां ॥ ४ ॥

हि यस्मात्कारणाच्छचीनामस्मदीयकर्मणां संबंधि सोमरूपं हविर्युवाकु वसतीवर्यैकधनात्मकैरुदकैः पयःसक्त्वादिद्रव्यांतरैश्च

मिश्रितं। तथा सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां स्तोत्र-रूपं वचनमपि युवाकु नानाविधैः स्तुत्यगुणैर्मिश्रितं। तस्मात्कारणात् हे इंद्रावरुणौ तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोर्युवयोः प्रसादादृयं वाजदाव्नामन्नप्रदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या भूयाम। भवेम॥ अपोऽप्न इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शची शमीति पठितं। युवाकु। यु मिश्रणे। कटिकुषिभ्यां काकुः। उ० ३. ७६.। इत्यत्र बाहुलकाद्यौतेरपि काकुः प्रत्ययः। कित्वेन गुणाभावादुकारस्योवङादेशः। प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वं। शचीशब्दः केषांचिन्मते शार्ङ्गरवादिः। ङीनंतो नित्वादाद्युदात्तः। पा० ४. १. ७३.। इत्युभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्यत्र। पा० ६. २. १४०.। वृत्तिकृतोक्तं। सुमतीनां। विद्याम सुमतीनामित्यत्रोक्तं। भूयाम। प्रार्थनायां लिङ्। उत्तमबहुवचने नित्यं ङित इति सकारलोपः। यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च। पा० ३. ४. १०३.। इत्युदात्तो यासुडागमः। लिङः सलोपोऽनंत्यस्य। पा० ७. २. ७९.। इति सकारलोपः। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। सति शिष्टत्वाद्यासुडुदात्त एव शिष्यते। वाजदाव्नां। वाजं ददातीति वाजदावानः। आतो मनिन्नित्यादिना वनिप्। तस्य पित्त्वाद्धातुस्वर एव शिष्यते। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते। अल्लोपोऽनः। पा० ६. ४. १३४.। इत्यकारलोपः। तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाल्लोपो व्योर्वलीति वकारलोपो न भवति॥

पंचमीमृचमाह ॥

इंद्रः सहस्रदाव्नां वरुणः शंस्यानां । क्रतुर्भवत्युक्थ्यः ॥ ५ ॥

इंद्रः । सहस्रऽदाव्नां । वरुणः । शंस्यानां । क्रतुः । भवति । उक्थ्यः ॥ ५ ॥

अयमिंद्रः सहस्रदाव्नां सहस्रसंख्याकधनप्रदानां मध्ये क्रतुर्धनदानस्य कर्ता भवति। प्रभूतं ददातीत्यर्थः। तथा वरुणः शंस्यानां स्तुत्यानां मध्य उक्थ्यः स्तुत्यो भवति। अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः॥ वरुणः। उन्प्रत्ययो नित्त्वादाद्युदात्तः। शंस्यानां शंसु स्तुतौ। ऋहलोर्ण्यत्। तित्स्वरितमिति प्राप्ते ईडवंदवृशंसदुहां ण्यत इत्याद्युदात्तः। क्रतुः। कृञः कतुरिति क्रतुः। कित्त्वाद्गुणाभावे यणादेशः। प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः। उक्थ्यः। उक्थं शस्त्रं। तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः। भवे छंदसीति यत्। यस्येति लोपः। अत्र तित्स्वरितमित्येतद्बाधित्वा तीर्थ्याय कूप्यायेत्यादिवद्द्व्यच्त्वाद्यतोऽनाव इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति न क्रियते। ननु यस्येति लोपात्प्रागेव तित्स्वरितत्वमस्तु। न हि तदा यतोऽनाव इत्येतदस्ति द्व्यच्त्वाभावात्। अत एव सूर्म्याय च सूर्म्याय चेत्यादौ स्वरितत्वं दृश्यते। न च परत्वान्नित्यत्वाच्च यस्येति लोपेन प्रथमतो भाव्यमिति वाच्यं। प्रकृतिप्रत्ययाश्रयाद्बहिरंगाद्यस्येति लोपात्प्रत्ययमात्राश्रयतयांतरंगत्वेन तित्स्वरितमित्येतस्य प्राबल्यात्। अत ऊर्म्यायेत्यादिवदुक्थ्य इत्यत्रापि लक्षणत एव स्वरितत्वं भविष्यतीति। किं छांदस्येन। यत्र हि लोपमंतरेणैव द्व्यच्त्वं तत्र यतोऽनाव इत्येतद्भवति। यथा चेयं येयमिति। लोपनिबंधनद्व्यच्त्व-

प्रदेशेषु तु स्वरितेनैव भवितव्यमिति। एवं तर्हि तीर्थ्याय कूप्यायेत्यादौ यदाद्युदात्तत्वं तदेव छांदसमस्तु। अथात्र तु वर्णाद्यांगं बलीय इत्यंतरंगत्वेऽपि स्वरितत्वं बाधित्वा लोप एव भविष्यति। तर्ह्युक्थ्य ऊर्म्याय सूर्म्यायेत्यादौ च छांदस्यमस्तु। सर्वथैकत्र छांदस्यान्न मुच्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वात्रिंशो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

तयोरिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि। स्यादुत प्ररेचनं ॥ ६ ॥

तयोः। इत्। अवसा। वयं। सनेम। नि। च। धीमहि। स्यात्। उत। प्रऽरेचनं ॥ ६ ॥

तयोरित्पूर्वोक्तयोरिंद्रावरुणयोरेवावसा रक्षणेन वयमनुष्ठातारः सनेम। संभजेम धनमिति शेषः। निधीमहि च। प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तावद्भुक्त्वा ततोऽवशिष्टं धनं क्वचिन्निधिरूपेण स्थापयामश्च। उत। अपि च परेचनं भुक्तान्निहिताच्च प्रकर्षेणाधिकं धनं स्यात्। संपद्यतां॥ अवसा। असुन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। वयं। यूयं हि स्थेत्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं। सनेम। आशिषि लिङ्। तस्य मस्। नित्यं ङित इति सकारलोपः। किदाशिषीति यासुट्। छंदस्युभयथेति सार्वधातुकमप्यस्तीति लिङः सलोपोऽनंत्यस्येति सकारलोपः। अतो येय इतीयादेशः। लोपो व्योर्वलीति यलोपः। लिङ्याशिष्यङ्। पा० ३.१.८६.। इत्यङ्। आद्गुणः। पादादित्वान्न निघातः। धीमहि। डुधाञ् धारणपोषणयोः। अशिषि लिङो महिङ्।

तस्य छंदस्युभयथेति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे। तत्र सार्वधातुकत्वेन लिङः सलोपोऽनंत्यस्येति सकारलोपः। सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वं शप् च। बहुलं छंदसीति जुहोत्यादेरपि शपो लुक्। आर्धधातुकत्वादातो लोप इटि च। पा० ६. ४. ६४.। इत्याकारलोपः। निघातः। सनेमेत्यपेक्षया द्वितीयत्वादत्र चवायोगे प्रथमेति न निषेधः। स्यात्। अस्तेः प्रार्थनायां लिङ्। तिप्। इतश्चेतीकारलोपः। यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेति यासुडङित्त्वे। अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः। पादादित्वादनिघातः। उत। एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः। प्ररेचनं। रिचिर् विरेचने। भावे ल्युट्। योरनादेशः। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। प्रादिसमासः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

सप्तमीमृचमाह॥

इंद्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे। अस्मान्त्सु
जिग्युषस्कृतं॥ ७॥

इंद्रावरुणा। वां। अहं। हुवे। चित्राय। राधसे। अस्मान्।
सु। जिग्युषः। कृतं॥ ७॥

इंद्रावरुण हे इंद्रावरुणौ वां युवामुभावहं हुवे। आह्वयामि। किमर्थं। चित्राय मणियुक्तादिरूपेण विविधाय राधसे धनाय। तत आहुतौ युवामस्माननुष्ठातॄन् सुजिग्युषः शत्रुविषये सुष्ठु जययुक्तान् कृतं। कुरुतं॥ इंद्रावरुण। सुपां सुलुगित्यादिना संबोधनस्याकारः। देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्यानङ्। आमंत्रितायुदात्तत्वं। संहितायां छांदसं। हुवे। ह्वयतेर्लङुत्तमैकवचनं मिप्। शप इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति

लुक्। ह्व इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । अचि श्नुधात्वित्यादिनोवङ्। न च हुश्नुवोरित्यादिना यणादेशः। जुहोतेरेव हि प्रतिपदोक्तस्य तत्। न पुनरस्य लाक्षणिकत्वात्। इटः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं। पादादित्वान्न निघातः। राधसे। असुन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। अस्मान्। शसि द्वितीयायां चेत्यात्वं। शसो न। पा॰ ७. १. २९.। इति नत्वं। जिग्युषः। जि जये। लिटः क्वसुश्चेति क्वसुः। द्विर्भावः। सन्लिटोर्जेः। पा॰ ७. ३. ५७.। इति द्वितीयस्य कुत्वं। क्वसोः कित्त्वाद्गुणाभावः। क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटो वस्वेकाजाद्घसामिति नियमेन निवृत्तिः। द्वितीयाबहुवचनं शस्। भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं। परपूर्वत्वं। एरनेकाच इति यणादेशः। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं। प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः। कृतं। डुकृञ् करणे। लोण्मध्यमद्विवचनस्य लङ्वद्भावात्तमादेशः। शपो बहुलं छंदसीति लुक्। तिङ्ङतिङ इति निघातः॥

अष्टमीमृचमाह॥

इंद्रावरुण नू नु वां सिषासंतीषु धीष्वा। अस्मभ्यं
शर्म यच्छतं॥ ८॥

इंद्रावरुणा। नु। नु। वां। सिसासंतीषु। धीषु। आ।
अस्मभ्यं। शर्म। यच्छतं॥ ८॥

इंद्रावरुण हे इंद्रावरुणौ धीष्वस्मदीयबुद्धिषु वां युवां सिषासंतीषु सनितुं संभक्तुं सम्यक् सेवितुमिच्छंतीषु तदानीमा समंतादस्मभ्यं शर्म सुखं नू नु। अतिशयेन क्षिप्रं प्रयच्छतं। दत्तं॥ षड्विंशतिसंख्याकेषु क्षिप्रनामसु नु मक्ष्विति पठितं।

तस्य द्विरावृत्तिबलादतिशयो लभ्यते। इंद्रावरुण॥ उक्तं। नू नु। ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणां। पा॰ ६. ३. १३३.। इति पूर्वस्य दीर्घत्वं। सिषासंतीषु। वन षण संभक्तौ। धात्वादेः षः सः। इच्छायां सन्। द्विर्भावो हलादिशेषः। सन्यत इतीत्वं। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं। सनीवंतेत्यादिना। पा॰ ७. २. ४९.। विकल्पादिडभावः। जनसनखनां सञ्झलोः। पा॰ ६. ४. ४२.। इति नकारस्याकारः। उपरि लटः शतृ। कर्तरि शप्। उगितश्चेति ङीप्। शप्श्यनोर्नित्यमिति नुम्। ङीपः शपश्च पित्त्वाच्छतुश्च लसार्वधातुकत्वेनानुदात्तत्वं। सनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥ तदेव शिष्यते। धीषु॥ साविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। अस्मभ्यं। अस्मभ्यमप्रतिष्कुत इत्यत्रोक्तं। यच्छतं। दाण् दाने। शपि पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः॥

नवमीमृचमाह॥

प्र वामश्नोतु सुष्टुतिरिंद्रावरुण यां हुवे। यामृधाथे सधस्तुतिं॥ ९॥

प्र। वां। अश्नोतु। सुऽस्तुतिः। इंद्रावरुणा। यां। हुवे। यां। ऋधाथे इति। सधऽस्तुतिं॥ ९॥

इंद्रावरुण हे इंद्रावरुणौ यामस्मत्कर्तृकां शोभनस्तुतिं प्रति हुवे। युवामुभावाह्वयामि। किंच सधस्तुतिं युवयोरुभयोः साहित्येन क्रियमाणया स्तवक्रियया युक्तां यां सुष्टुतिं प्रतिलभ्य युवामृधाथे। वर्धाथे। तादृशी सुष्टुतिः शोभनस्तुतिहेतुभूत ऋक्समूहो वामश्नोतु। युवां व्याप्नोतु॥ अश्नोतु। अशू व्याप्तौ। लोटो व्यत्ययेन तिप्। स्वादिभ्य श्नुः। सुष्टुतिः। न विंधे अस्य सुष्टुतिमित्यत्रोक्तं। इंद्रावरुण। हुवे। उक्ते। अत्र तु

यद्वृत्तयोगाच्च निघातः। ऋधाथे। ऋधु वृद्धौ। लट्। व्यत्ययेनात्मनेपदं। मध्यमद्विवचने श्नोर्बहुलं छंदसीति लुक्। प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः। यच्छब्दयोगान्न निघातः। सधस्तुतिं। सह स्तुतिर्यस्यां सुष्टुतौ सा सधस्तुतिः। अत्र सुष्टुतिरित्यन्यपदार्थे स्तुतिशब्दस्य स्तूयतेऽनयेति करणसाधनत्वेन ऋक्परत्वेऽयं स्तुतिशब्दो भावसाधनतया स्तवनक्रियापरः। तस्मिन्भावसाधनत्वेन क्रियापरेऽयं करणसाधनतया ऋक्पर इति समस्यमानपदार्थादन्यः। सहेत्यत्र हकारस्य व्यत्ययेन धकारः। सहशब्द एवमादित्वादंतोदात्तः। बहुव्रीहित्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथममंडले चतुर्थोऽनुवाकः ॥

पंचमेऽनुवाके षट् सूक्तानि। तत्र सोमानमित्यादिकं नवर्चं प्रथमं सूक्तं। ऋषिच्छंदसी पूर्ववत्। देवताविशेषस्त्वेवमनुक्रम्यते। सोमानमिति पंच ब्राह्मणस्पत्यास्चतुर्थ्यामिंद्रश्च सोमश्च पंचम्यां दक्षिणा चान्याः सादसस्पत्या नाराशंसी वांत्येति। सूक्तगता आद्याः पंचर्चो ब्रह्मणस्पतिदेवताकाः। तासां मध्ये स घा वीर इत्येतस्याश्चतुर्थ्या ऋचो ब्रह्मणस्पतिरिंद्रश्च सोमश्चेति तिस्रो देवताः। त्वं तमित्येतस्याः पंचम्या दक्षिणया सह पूर्वोक्तास्तिस्रो देवताः। षष्ठीमारभ्य तिसृणां सदसस्पतिर्देवता। नराशंसमित्येतस्या नवम्याः सदसस्पतिर्नराशंसो वा विकल्प्यते। विनियोगस्तु पूर्ववत्॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवंतं य औशिजः ॥ १ ॥

सोमानं । स्वरणं । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते । कक्षीवंतं । यः । औशिजः ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते । एतन्नामकदेव सोमानमभिषवस्य कर्तारं मामनुष्ठातारं स्वरणं देवेषु प्रकाशनवंतं कृणुहि । कुरु । अत्र दृष्टांतः । कक्षीवंतमेतन्नामकमृषिं । इवशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । कक्षीवान्यथा देवेषु प्रसिद्धस्तद्वदित्यर्थः । यः कक्षीवानृषिरौशिजः । उशिजः पुत्रः । तमिवेति पूर्वयोजना । कक्षीवतोऽनुष्ठातृषु मुनिषु प्रसिद्धिस्तैत्तिरीयैराम्नायते । एवं वै पर आहारः कक्षीवानौशिजो वीतहव्यः श्रायसस्त्रसदस्युः पौरुकुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्वतेति । ऋगंतरेऽप्यृषित्वकथनेनानुष्ठातृत्वप्रसिद्धिः सूच्यते । अहं कक्षीवां ऋषिरस्मि विप्र इति । तस्मादस्यानुष्टातारं प्रति दृष्टांतत्वं युक्तं । सोऽयं मंत्रो यास्केनैवं व्याख्यातः । नि० ६. १०. । सोमानं सोतारं प्रकाशनवंतं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवंतमिव य औशिजः । कक्षीवान्कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कांतिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवंतं कुरु ब्रह्मणस्पत इति । अस्मिन्मंत्रे सोमानमिति पादेन कृणुहि ब्रह्मण इति पादेन सूचितं तात्पर्यं तैत्तिरीया आमनंति । सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवावरुंधे । कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवावरुंध इति ॥ सोमानं । सुनोतीति । षुञ् अभिषवे । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । दृशिग्रहणस्य

विध्यंतरोपसंग्रहणार्थत्वान्नित्त्वेऽपि नाद्युदात्तत्वं किंतु प्रत्ययस्वर एव। उंञ्छादिषु वा सोमन्शब्दो द्रष्टव्यः। पा० ६. १. १६०.। बहुलग्रहणादौणादिको वा मनिर्द्रष्टव्यः। स्वरणं। प्रख्यातं। स्वृ शब्दोपतापयोः। कृत्यल्युटो बहुलं। पा० ३. ३. ११३.। इति कर्मणि ल्युट्। लितीत्यकार उदात्तः। कृणुहि। कृवि हिंसाकरणयोश्च। इदितो नुम् धातोरिति नुम्। लोटः सिपो हिः। शपि प्राप्ते धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः। तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः। तस्यातो लोप इति लोपः। तस्य स्थानिवद्भावान्न पूर्वस्य लघूपधगुणः। हेर्ङित्त्वादुकारस्य न गुणः। उतश्च प्रत्ययाच्छंदो वावचनं। पा० ६. ४. १०६. १.। इति हेर्लुक् न। सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनाद्धेरेव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं। पादादित्वान्न निघातः। ब्रह्मणः। षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना। पा० ८. ३. ५३.। संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः। सुबामंत्रितपरांगवद्भावात्पदद्वयस्यामंत्रितनिघातः। कक्षीवंतं। कक्षे भवा कक्ष्या। अश्वोदरसंबंधिनी रज्जुः। भवे छंदसि। पा० ४. ४. ११०.। इति यत्प्रत्ययः। सास्यास्तीत्यर्थ आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवत्। पा० ८. २. १२.। इत्यृषिविशेषनाम कक्षीवच्छब्दो निपातितः। पा० ६. १. ३७. ३.। छंदसीर इति वत्वं। यप्रत्ययस्वरेण तदादेशो निपातित ईकार उदात्तः। मतुप्सुपौ पित्त्वादनुदात्तौ। औशिजः। वश कांतौ। इजोत्यनुवृत्तौ वशेः किच्च। उ० २. ७०। इतीजिप्रत्ययः। तस्य किच्त्वाद्ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणाभावः। स तस्यापत्यं। पा० ४. १. ७२.। इति

प्राग्दीव्यतोऽण् । पा० ४. १. ८३. । आदिवृद्धिः । प्रत्यय-
स्वरेणांतोदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । स नः
सिषक्तु यस्तुरः ॥ २ ॥

यः । रेवान् । यः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः ।
सः । नः । सिसक्तु । यः । तुरः ॥ २ ॥

यो ब्रह्मणस्पती रेवान्धनवान्यश्चामीवहा रोगाणां हंता वसुविद्धनलब्धा पुष्टिवर्धनः पुष्टेर्वर्धयिता यश्च तुरस्त्वरोपेतः शीघ्रफलदः स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिषक्तु । सेवतां । परिगृह्यानुगृह्णात्वित्यर्थः ॥ अत्र सिषक्तुशब्दस्य सेवार्थत्वं यास्क आह । सिषक्तु सचत इति सेवमानस्येति प्रत्यायकौ शब्दाविति शेषः । रेवान् । रयिरस्यास्तीति मतुप् । रयेर्मतौ बहुलं । पा० ६. १. ३९. २. । इति यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं । छंदसीर इति वत्वं । आद्गुणः । ननु वत्वस्यासिद्धत्वाद्बहिरंगताच्च प्रागेव गुणे कृत इवर्णाभावान्न वत्वं । न चांतादिवच्च । पा० ६. १. ८५. । इत्यादिवद्भावेनेवर्णसंपादनं वर्णाश्रयविधौ तत्प्रतिषेधात् । अन्यथा खट्वाभिरित्यत्र सवर्णदीर्घस्यांतवद्भावेन अकारत्वादतो भिस ऐस् । पा० ७. १. ९. । इत्यैसादेशः स्यात् । न च निरवकाशत्वेन वत्वस्यानवकाशत्वं । अग्निवान्वै दर्भ स्तंभः । उप ब्रह्माणि हरिव इत्यादाववकाशलाभात् । सत्यं । अत्र गुणप्रवृत्तेः प्रागिकारात्परो मतुप् । कदाचिदिवर्णात्परस्य मतुपः पश्चादेकारादेशेनेवर्णाभावेऽपि भवति वत्वमिति छंदसीर इति सूत्रकृता विवक्षितं ।

अमुनेवाभिप्रायेण हरिव इत्यादिकमुदाहृत्याप्यंते वृत्तिकृता रेवानित्यप्युदाहृतं। ह्रस्वनुड्भ्यामित्यत्रारेशब्दान्मतुप इत्युदात्तत्वं वक्तव्यं। पा° ६. १. १७६. १.। इत्यत्रारेशब्दो रेशब्दस्याप्युपलक्षणं। अत एव हि रेवां इंद्रेत्यादौ मतुप उदात्तत्वं दृष्टं। अथवा ह्रस्वनुड्भ्यामित्यत्रापि कदाचिद्ध्रस्वात्परस्य मतुप उदात्तत्वमित्येव व्याख्येयं। एवं च संप्रसारणपरपूर्वत्वयोः कृतयोर्गुणात्प्राग्ध्रस्वात्परो मतुबिति रेवानारेवानित्यादौ सर्वत्रोदात्तत्वं सिध्यति। अयमेव सूत्रकृतोऽभिप्रायो वार्तिककृता व्याख्यात इति। अमीवहा। अम रोग इत्येतस्मादिन्प्रत्ययेनामीवशब्दो निपातितः। तं हंतीति बहुलं छंदसीति क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। वसुवित्। वसु विंदतीति वसुवित्। क्विप् चेति क्विप्। उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। पुष्टिवर्धनः। वर्धयतेर्नंद्यादित्वाल्ल्युः। पा° ३. १. १३४.। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। पुष्टेर्वर्धन इति कर्मणि षष्ठ्या समासः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। सिषक्तु। षच समवाये। लोटि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। श्लाविति द्वित्वे हलादिशेषे बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्याकारस्येकारः। पा° ७. ४. ७८.। तुर त्वरणे। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः। प्रत्ययस्वरः॥

तृतीयामृचमाह॥

मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य। रक्षा णो
ब्रह्मणस्पते॥ ३॥

मा। नः। शंसः। अररुषः। धूर्तिः। प्रणक्। मर्त्यस्य।
रक्ष। नः। ब्रह्मणः। पते॥ ३॥

अररुषो मर्त्यस्योपद्रवं कर्तुमस्मत्समीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य

मनुष्यस्य धूर्तिर्हिंसकः शंसः शंसनमधिक्षेप इत्यर्थः। तादृशो वाग्विशेषो नोऽस्मान्मा प्रणक्। मा संपृणक्तु। अत्र णां प्रयुक्तोऽधिक्षेपः कदाचिदस्मान्मा प्राप्नोत्वित्यर्थः। तदर्थं हे ब्रह्मणस्पते नोऽस्मान्रक्ष। पालय॥ मा। निपातः। शंसनं शंसः। भावे घञ्। ञित्त्वादाद्युदात्तः। अररुषः। अर्तेररुः। उ० ४. ८०.। इत्यंतर्भावितण्यर्थाद्ऋ गतावित्यस्मादरुस्। गुणो रपरत्वं। प्रत्ययस्वरे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तः। धूर्ति। धुर्वि हिंसायां। क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच्। तितुत्रतथसिसुसरकसेषु चेतीट्प्रतिषेधः। उपधायाश्च। पा० ७. १. १०१.। इत्युपधादीर्घत्वं। वलि लोपं बाधित्वोठि प्राप्ते। पा० ६. ४. १९.। राल्लोपः। पा० ६. ४. २१.। इति वकारलोपः। प्रणक्। पृची संपर्के। लङ्सिप्। इतश्चेतीकारलोपः। हल्ङ्यादिलोपः।। कुत्वं। रुधादिभ्यः श्नम्। तस्य व्यत्ययो बहुलमित्यडागमः। यणादेशः। अकारस्यागमानुदात्तत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनोदात्तत्वं। चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः। मर्त्यस्य। मृङ् प्राणत्यागे। असिहसिमृ इत्यादिना। उ० ३. ८५.। औणादिकस्तन्प्रत्ययः। मर्तेषु भव इत्यर्थे भवे छंदसीति यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। रक्ष। रक्ष पालने। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। धातुस्वर एव शिष्यते। पादादित्वान्न निघातः। रक्षा णः। द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः। उपसर्गाद्बहुलं। पा० ८. ४. २८. १.। इति बहुलग्रहणादनुपसर्गादपि नसो णत्वं। ब्रह्मणस्पते। षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्गस्य सकारः। सुबामंत्रिते परांगवद्भावात्पदद्वयस्यामंत्रितनिघातः॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स घा वीरो न रिष्यति यमिंद्रो ब्रह्मणस्पतिः । सोमो हिनोति मर्त्यं ॥ ४ ॥

सः । घ । वीरः । न । रिष्यति । यं । इंद्रः । ब्रह्मणः । पतिः । सोमः । हिनोति । मर्त्यं ॥ ४ ॥

इंद्रो देवो यं मर्त्यं यक्ष्यमाणं हिनोति । प्राप्नोति वर्धयति वा । तथा ब्रह्मणस्पतिर्देवो हिनोति । तथा सोमो हिनोति । स घ स एव यजमानो वीरो वीर्ययुक्तः सन् न रिष्यति । न विनश्यति ॥ घा । चादिरनुदात्तः । संहितायामृचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणां । पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । ब्रह्मणस्पतिः । उक्तं । हिनोति । हि गतौ वृद्धौ च । स्वादिभ्यः श्नुः । तिपः पित्त्वात् श्नुप्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥

पंचमीमृचमाह ॥

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इंद्रश्च मर्त्यं । दक्षिणा पात्वंहसः ॥ ५ ॥

त्वं । तं । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इंद्रः । च । मर्त्यं । दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वं तं मर्त्यमनुष्ठातारं मनुष्यमंहसः पापात्पाहीति शेषः । तथा सोमः पात्विंद्रश्च पातु दक्षिणाख्या देवता च पातु ॥ दक्षिणा । दक्ष वृद्धौ । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५१. । नित्त्वादाद्युदात्तः । अंहसः । नव्विषयस्येत्यादिराद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

अनुप्रवचनीयचरोर्होमे सदसस्पतिमित्येषा विनियुक्ता । तथा च गृह्ये मेखलामाबध्येति खंडे पठ्यते । आचार्यः समन्वारब्धे

जुहुयात्सदसस्पतिमद्भुतं। ऋ० १. २२.। इति। तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह॥

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिंद्रस्य काम्यं। सनिं
मेधामयासिषं॥ ६॥

सदसः। पतिं। अद्भुतं। प्रियं। इंद्रस्य। काम्यं। सनिं।
मेधां। अयासिषं॥ ६॥

मेधां लब्धुं सदसस्पतिमेतन्नामकं देवमयासिषं। प्राप्तवानस्मि। कीदृशं। अद्भुतं। आश्चर्यकरं। इंद्रस्य प्रियं। सोमपाने सहचारित्वात्। काम्यं। कमनीयं। सनिं। धनस्य दातारं॥ सदसः। षट्लृ विशरणादौ। सर्वधातुभ्योऽसुन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। पतिं। पातेर्डतिः। टिलोपः। प्रत्ययस्वरः। प्रियं। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः। इयङादेशः। प्रत्ययस्वरः। काम्यं। कामयतेरचो यत्। णेरनिटीति णिलोपः। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। सनिं। षणु दाने। धात्वादेः षः सः। अच इरित्यनुवृत्तौ खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रंथिचरिभ्यश्च। उ० ४. १४१.। इति इप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। अयासिषं। या प्रापणे। लुङ्। मिपोऽमादेशः। यमरमनमातां सक् च। पा० ७. २. ७३.। इति सिच इडागमः। धातोः सगागमः। निघातः॥

सप्तमीमृचमाह॥

यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन। स धीनां
योगमिन्वति॥ ७॥

यस्मात्। ऋते। न। सिध्यति। यज्ञः। विपःऽचितः।
चन। सः। धीनां। योगं। इन्वति॥ ७॥

यज्ञोऽयमनुष्ठातव्यो विपश्चितश्चन विदुषोऽपि यजमानस्य यस्मात्सदसस्पतिदेवादृते न सिध्यति । सोऽयं सदसस्पतिर्देवो धीनां मनोऽनुष्ठानविषयाणामस्मद्बुद्धीनामनुष्ठेयकर्मणां वा योगं संबंधमिन्वति । व्याप्नोति । यजमानमनुगृह्य तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः ॥ यस्मात् । अन्यारादित्यादिना । पा० २. ३. २९. । ऋतेयोगात्पंचमी । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते न:गोश्वन्सावववर्णेति प्रतिषेधः । सिध्यति । षिधु संसिद्धौ । श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । धीनां । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । योगं । युजिर् योगे । घञो ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं । इन्वति । इवि व्याप्तौ । शप् । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । निघातः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आदृध्नोति हविष्कृतिं प्रांचं कृणोत्यध्वरं । होत्रा
देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

आत् । ऋध्नोति । हविःऽकृतिं । प्रांचं । कृणोति ।
अध्वरं । होत्रा । देवेषु । गच्छति ॥ ८ ॥

आदनंतरमेव हविष्कृतिं हविःसंपादनयुक्तं यजमानमृध्नाति । सदसस्पतिर्देवो वर्धयति । हविर्धानानंतरमेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः । तथाविधफलसिद्धयेऽध्वरं यजमानेनानुष्ठीयमानं यज्ञं प्रांचं प्रकर्षेण गच्छंतमविघ्नेन परिसमाप्तियुक्तं कृणोति । करोति । होत्रा हूयमाना देवता तुष्टा सती यजमानं प्रख्यापयितुं देवेषु गच्छति । यद्वा होत्रास्मदीयस्तुतिरूपा वाक् देवान्परितोषयितुं देवेषु गच्छति ॥ श्लोको धारेत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्नामसु होत्रा गीरिति पठितं ।

हविष्कृतिं । हविषः कृतिः संपादनं यस्य यजमानस्य सोऽयं हविष्कृतिः । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रांचं । अनिगंतौ वप्रत्यये । पा° ६. २. ५२. । इति गतेः प्रकृतिस्वरतं । पश्चादेकादेशस्वरः । अध्वरं । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन् । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्व । ह्वयतेऽस्यामिति होत्रा देवता । हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् । उ° ४. १६९. । इति त्रन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

नवमीमृचमाह ॥

नराशंसं सुधृष्टममपश्यं सप्रथस्तमं दिवो न
सद्मसखसं ॥ ९ ॥

नराशंसं । सुऽधृष्टमं । अपश्यं । सप्रथःऽतमं । दिवः ।
न । सद्मऽमखसं ॥ ९ ॥

नराशंसमितन्नामकं देवविशेषं । यद्वावयवार्थव्युत्पत्त्या सदसस्पतिदेवपरोऽयं शब्दः । व्युत्पत्तिं च यास्को दर्शयति । नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसंत्यग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति । नि° ८. ६. । इति । अत्राग्निवत्सदसस्पतेरपि नरैः प्रशस्यमानत्वान्नराशंसत्वं । एवमेवाभिप्रायं हृदि निधाय ब्राह्मणमेवमाम्नायते । प्रजा वै नरो वाक् शंस इति । अतो मनुष्यैः शस्यमानो यः सदसस्पतिर्यो वा नराशंसनामको देवस्तमपश्यं । शास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानस्मि । कीदृशं । सुधृष्टमं । अत्याधिक्येन धाष्ट्र्ययुक्तं । सप्रथस्तमं । अतिशयेन प्रख्यातं । सद्मसखसं । प्राप्ततेजस्कं । तत्र दृष्टांतः । दिवो न । द्युलोकानिव । आदित्यचंद्रादिभिरधिष्ठिता द्युलोकविशेषा यथा तेजस्विनस्तद्वदयं नराशंसस्तेज-

स्त्रीत्यर्थः ॥ सुधृष्टमं । शोभनं धृष्णोतीति सुधृक् । क्विप् चेति क्विप् । आतिशायनिकस्तमप् । षकारस्य जश्त्वाभावश्छांदसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन ऋकार उदात्तः । अपश्यं । पाघ्राध्मेत्यादिना पश्यादेशः । लुङ्लङ्लृंक्ष्वडुदात्तः । पा॰ ६. ४. ७१. । इत्यट उदात्तत्वं । पादादित्वान्न निघातः । सप्रथस्तमं । प्रथ प्रख्याने । प्रथं प्रथः । सर्वधातुभ्योऽसुन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । सह प्रथमा वर्तत इति तेन सहेति तुल्ययोगे । पा॰ २. २. २८. । इति बहुव्रीहिसमासः । वोपसर्जनस्य । पा॰ ६. ३ ८२. । इति सादेशः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । सद्मम खसं । सीदतीति सद्म । षद्लृ विशरणादौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । सद्म महो यस्येति बहुव्रीहौ हकारस्य व्यत्ययेन खकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचविंशतितमो वर्गः ॥

प्रति त्यमिति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं । ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देवता त्वनुक्रम्यते । प्रति त्यमर्ग्निमारुतमिति । कारीरीष्टौ प्रति त्यमित्येषा धाय्या । तथा सूत्रितं । वर्षकामेष्टिः कारीरी तस्यां प्रति त्यं चारुमध्वरमीळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति धाय्ये । अ॰ २. १३. । इति तामेतां सूक्तगतां प्रथमामृचमाह ॥

प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे । मरुद्भिरग्न
आ गहि ॥ १ ॥

प्रति । त्यं । चारुं । अध्वरं । गोऽपीथाय । प्र । हूयसे ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ १ ॥

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः । हे अग्ने यो यज्ञश्चारुरंगवैकल्यरहितः । त्यं तथाविधं चारुमध्वरं प्रतिलभ्य गोपीथाय सोमपानाय प्रह्वयसे । प्रकर्षेण त्वं ह्वयसे । तस्मादस्मिन्नध्वरे त्वं मरुद्भिः सह देवविशेषैः सहागहि । आगच्छ ॥ सेयमृग्यास्केनैवं व्याख्याता । तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रह्वयसे सोऽग्ने मरुद्भि सहागच्छ । नि° १०. ३६. ॥ इति । प्रति । निपात आद्युदात्तः । त्यं । त्यदादीनामः । पा° ७. २. १०२. । प्रातिपदिकस्वरः । चारुं । दृसनिजनिचरीत्यादिना । उ° १. ३. । ञुण् । अत उपधाया इति वृद्धिः । ञित्त्वादाद्युदात्तः । गोपीथाय । निशीथगोपीथावगथाः । उ° २. ९. । इति थक्प्रत्ययांतो निपातितः । प्र । निपातस्वरः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः । मरुद्भिरग्न
आ गहि ॥ २ ॥

नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुं । परः ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

हे अग्ने महो महतस्तव संबंधि क्रतुं कर्मविशेषमुल्लंघ्य परो नहि । उत्कृष्टो देवो न भवति खलु । तथा मर्त्यो मनुष्यश्च परो न भवति । ये मनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनुतिष्ठंति ये च देवास्त्वदीये क्रताविज्यंते त एवोत्कृष्टा इत्यर्थः । मरुद्भिरित्यादि पूर्ववत् ॥ नहि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । देवः । पचाद्यजंतश्चित्त्वादंतोदात्तः । महः । महतस्तलोपश्छांदसः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । तव । युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं । क्रतुं । कृञः कतुः ।

उ० १. ७. ७. । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । गहि । गम्लृ सृप्लृ गतौ । लोटः सेर्हिः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशे-त्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवदत्रा भादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति लुङ् भवति । निघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्रुहः । मरुद्भिरग्न
आ गहि ॥ ३ ॥

ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने ये मरुतो महो रजसो महत उदकस्य वर्षण-प्रकारं विदुस्तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । विश्वे । सर्वे सप्तविधगणोपेताः । सप्तगणा वै मरुत इति श्रुतेः । देवासाः । द्योतमानाः । अद्रुहः । द्रोहरहिताः । वर्षणेन सर्वभूतोपकारित्वात् । तथा चोपरिष्टादाम्नायते । उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिण इति । शाखांतरे-ऽपि मंत्रांतरस्य ब्राह्मणमेवमाम्नायते । मरुतं पृषयंत स्येत्याह मरुतो वै वृष्ट्या ईशत इति । रजःशब्दो यास्केन बहुधा व्याख्यातः । रजो रजतेर्ज्योती रज उच्यत उदकं रज उच्यते लोका रजांस्युच्यंतेऽसृगहनो रजसी उच्येते । नि० ४. १९. १. । इति ॥ रजसः । नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । विदुः । विद ज्ञाने । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति झेरुसादेशः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । विश्वे । विशेः क्वनंतस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । देवासः । आज्जसेरसुक् । देवशब्दः पचाद्यजंतः । चित्त्वादंतोदात्तः । अद्रुहः । संपदादि-

त्वाद्भावे क्विपि बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तत्वं। कर्तरि वा क्विप्। तत्पुरुषे ह्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात्। न च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। यतो नञ् न गतिर्न च कारक इति। पा० ६. २. १३९.।

चतुर्थीमृचमाह॥

य उग्रा अर्कमानृचुरनाधृष्टास ओजसा। मरुद्भिरग्न आ गहि॥ ४॥

ये। उग्राः। अर्कं। आनृचुः। अनाधृष्टासः। ओजसा। मरुत्ऽभिः। अग्ने। आ। गहि॥ ४॥

ये मरुत उग्रास्तीव्राः संतोऽर्कमुदकमानृचुः। अर्चितवंतः। वर्षणेन संपादितवंत इत्यर्थः। तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः। कीदृशा मरुतः। ओजसा बलेनानाधृष्टासोऽतिरस्कृताः। सर्वेभ्योऽपि प्रबला इत्यर्थः॥ अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं वाजसनेयिन आमनंति। आपो वा अर्क इति। तन्निर्वचनं च त एवामनंति। सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायंतार्चतो वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वमिति। जगत्सृष्टा हिरण्यगर्भ उदकं स्रष्टुमुद्युक्तोऽर्चन् उदकसत्यसंकल्पमहिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत्। तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्य सकाशादुदकमुत्पन्नं। तदानीमर्चतो मत्तः कमभूदित्यवोचत्। तेनोदकस्यार्कनाम निष्पन्नमित्यर्थः। आनृचुः। अर्चतेः। अपस्पृधेथामित्यादिना। पा० ६. १. ३६.। निपातः। प्रत्ययस्वरः। यद्वृत्तयोगान्न निघातः। अनाधृष्टासः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। ओजसा। उब्जेर्बले बलोपश्चेत्यसुन्। नित्त्वादाद्युदात्तः॥

पंचमीमृचमाह ॥

येशुभ्रा घोरवर्पसः सुक्षत्रासो रिशादसः । मरुद्भिरग्न
आ गहि ॥ ५ ॥

ये शुभ्राः । घोरऽवर्पसः । सुऽक्षत्रासः । रिशादसः ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ५ ॥

ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेतास्तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । शुभ्राः । शोभमानाः । घोरवर्पसः । उग्ररूपधराः । सुक्षत्रासः । शोभनधनोपेताः । रिशादसः । हिंसकानांभक्षकाः ॥ मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु क्षत्रं भग इति पठितं । शुभ्राः । स्फायितंचीत्यादिना शुभेरौणादिको रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । घोरवर्पसः । घोरं वर्पो येषां च बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुक्षत्रासः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसि । पा० ६. २. ११९. । इत्येव तु न भवति क्षत्रशब्दस्यांतोदात्वात् । रिशंति हिंसंतीति रिशाः । तानदंतीति रिशादसः । सर्वधातुभ्योऽसुन्प्रत्ययः । नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षट्त्रिंशो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते । मरुद्भिरग्न
आ गहि ॥ ६ ॥

ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसते ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ६ ॥

ये मरुतो नाकस्याधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि द्युलोके रोचने दीप्यमाने ये देवासः स्वयमपि दीप्यमाना आसते। तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः॥ नाकस्य। कं सुखं। तद्यस्मिन्नास्त्यसावक इति बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चान्नञ्। न अको नाक इति नञ्तत्पुरुषः। नलोपो नञः। पा० ६. ३. ७३.। इति लोपो न भवति। नभ्राण्नपादित्यादिना। पा० ६. ३. ७५.। प्रकृतिभावात्। तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना। पा० ६. २. २.। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्वं। प्रथमतस्तत्पुरुषं कृत्वा पश्चाद्बहुव्रीहावुत्तरपदांतोदात्तत्वं स्यात्। अधिशब्द उपर्यर्थे। उपसर्गप्रतिरूपको निपातः। रोचने। रुच दीप्तौ। अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्। चित इत्यंतोदात्तत्वं। दिवि। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। देवासः। आज्जसेरसुगित्यसुक्। आसते। आस उपवेशने। अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं। चक्षुस्यादादेशः। अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। अनुदात्त्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगान्न निघातः॥

सप्तमीमृचमाह॥

य ईंखयंति पर्वतां तिरः समुद्रमर्णवं। मरुद्भिरग्न
आ गहि॥ ७॥

ये ईंखयंति। पर्वतान्। तिरः। समुद्रं। अर्णवं।
मरुत्ऽभिः। अग्ने। आ। गहि॥ ७॥

ये मरुतः पर्वतान्मेघानींखयंति। चालयंति। तथार्णवमुदकयुक्तं समुद्रं तिरः कुर्वंतीति शेषः। निश्चलस्य जलस्य तरंगाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः। तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः॥ ईंखयंति। इख इखीत्यादावीखिर्गत्यर्थः। हेतुमति चेति

णिच् । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । णिजंतधातोश्चित इत्यंतोदात्तत्वं । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । पर्वतान् । पूर्वपर्व मर्व पूरणे । औणादिको भृमृदृशीत्यादिनातच्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ ये तन्वंति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा । मरुद्भिरग्न
आ गहि ॥ ८ ॥

आ । ये । तन्वंति । रश्मिऽभिः । तिरः । समुद्रं । ओजसा ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ८ ॥

ये मरुतो रश्मिभिः सूर्यकिरणैः सहातन्वंति । आप्नुवंत्याकाशमिति शेषः । किंच । ओजसा स्वकीयबलेन समुद्रं तिरस्कुर्वंति । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ तन्वंति । तनु विस्तारे । लटो झोऽंतः । तनादिकृञ्भ्य उः । पा° ३. १. ७९. । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङ एवाद्युदात्तत्वं । समुद्रं । उंदी क्लेदने । स्फायितंचीति रक् । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । पूर्वऽपीतये । सृजामि । सोम्यं । मधु ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ९ ॥

हे अग्ने पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वां प्रति सोम्यं मधु सोमसंबंधिनं मधुरसमभिसृजामि । सर्वतः संपादयामि । अतस्त्वं मरुद्भिः सहागच्छ ॥ अभि । एवमादी-

नामंत इत्यंतोदात्तत्वं। त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः। पूर्वपीतये। पूर्वा चासौ पीतिश्च। पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना। पा० ६. ३. ४२.। पुंवद्भावः। सृजामि। सृज विसर्गे। मिपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। विकरणस्वरः। सोम्यं। सोममर्हति यः। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। मधु। फलिपाटिनमीत्यादिना उप्रत्ययः। निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं। अन्यद्गतं। अत्र यास्कः। अभि सृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छ। नि० १०. ३८.। इति॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमार्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहितायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अत्र प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते। तत्रायं देवायेत्यष्टर्चं सूक्तं। तस्य ऋषिश्छंदसी पूर्ववत्। ऋभुदेवताकत्वमनुक्रमते। अयमष्टावार्भवमिति। विनियोगस्तु सूक्तस्य लैंगिकः स्मार्तो वा द्रष्टव्यः। व्युढस्य प्रथमे छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रेऽयं देवाय जन्मन इत्यार्भवस्तृचः। अथ छंदोमा इति खंडे सूत्रितं। अभि त्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायं देवाय जन्मन इति तृचाः। आ० ८. ८.। इति। तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया। अकारि
रत्नधातमः ॥ १ ॥

अयं देवाय। जन्मने। स्तोमः। विप्रेभिः। आसया।
अकारि। रत्नऽधातमः ॥ १ ॥

ऋभवो हि मनुष्याः संतस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः। ते चात्र सूक्ते देवताः। तत्संघो जायमानवाचिना जन्मशब्देनैकवचनांतेनात्र निर्दिश्यते। जन्मने जायमानाय ऋभुसंघरूपाय देवाय तत्प्रीत्यर्थमयं स्तोमः स्तोत्रविशेषो विप्रेभिर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिरासया स्वकीयेनास्येनाकारि। निष्पादितः। कीदृशः स्तोमः। रत्नधातमः। अतिशयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनप्रदः। स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो धनं प्रयच्छंतीत्यर्थः ॥ आसया। आस्यशब्दात्तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना

याजादेशः । व्यत्ययेन प्रकृतियकारस्य लोपः । चित इत्यंतोदात्तः । रत्नधातमः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

य इंद्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी । शमीभिर्यज्ञ-
माशत ॥ २ ॥

ये इंद्राय । वचःऽयुजा । ततक्षुः । मनसा । हरी इति ।
शमीभिः । यज्ञं । आशत ॥ २ ॥

ये ऋभव इंद्रायेंद्रप्रीत्यर्थं वचोयुजा ताडनादिकं विना वाङ्मात्रेण रथे युज्यमानौ सुशिक्षितौ हरी एतन्नामकावश्वौ मनसा ततक्षुः । संपादितवंतः । ऋभूणां सत्यसंकल्पत्वात्तत्संकल्पमात्रेणेंद्रस्याश्वौ संपन्नावित्यर्थः । ते ऋभवः शमीभिर्ग्रहचमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिर्यज्ञमस्मदीयमाशत । व्याप्तवंतः ॥ अपोऽप्न इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शमी शिमीति पठितं । वचोयुजा । वचसा युंजाते । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । ततक्षुः । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । लिटि च्छंदसादेशः । पादादित्वादनिघातः । शमीभिः । शमयंति पापानीति शम्यः कर्माणि । औणादिक इन् । कृदिकारादक्तिनः । पा० ४. १. ४५. । इति ङीष् । वृषादित्वादाद्युदात्तः । आशत । अशू व्याप्तौ । लङि च्छंदस्यादादेशः । स्वादिभ्यः श्नुः । तस्य बहुलं छंदसीति लुक् । आडागमः । तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथं । तक्षन्धेनुं
सबर्दुघां ॥ ३ ॥

तक्षन् । नासत्याभ्यां । परिऽज्मानं । सुऽखं । रथं ।
तक्षन् । धेनुं । सबःऽदुघां ॥ ३ ॥

नासत्याभ्यामश्विदेवप्रीत्यर्थं रथं तक्षन् । ऋभवो देवाः कंचिद्रथमतक्षन् । तक्षणेन संपादितवंतः । कीदृशं रथं । परिज्मानं । परितो गंतारं । सुखं । उपर्युपवेशने सुखकरं । किंच । धेनुं कांचिद्गां तक्षन् । धातूनामनेकार्थत्वात्तक्षतिरत्र संपादनवाची । कीदृशीं धेनुं । सबर्दुघां । सबरः क्षीरस्य दोग्ध्रीं ॥ तक्षन् । बहुलं छंदसीत्यडभावः । नासत्याभ्यां । न विद्यते सत्यं ययोस्तावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नभ्राण्नपादित्यादिना नलोपाभावः । परिज्मा । अजेः परिपूर्वस्य श्वन्नुक्षन्नित्यादिना । उ० १. १४८. । सम्प्रत्ययेऽकारलोप आद्युदात्तत्वं च निपातनात् । सबर्दुघां । सबः पयो दोग्धीति सबर्दुघा । दुहः कब्घश्च । पा० ३. २. ७०. । इति कप् । सबरिति रेफांतं प्रातिपदिकं क्षीरवाचीति संप्रदायविदः । कपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे युवाना पितरा पुनरित्यार्भवस्तृचः । द्वितीयस्याग्निं वो देवमिति खंडे सूचितं । मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति तृचौ । आ० ८. १०. । इति । तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

युवाना पितरा पुनः सत्यमंत्रा ऋजूयवः । ऋभवो
विष्ट्यक्रत ॥ ४ ॥

युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यऽमंत्राः । ऋजुऽयवः ।
ऋभवः । विष्टी । अक्रत ॥ ४ ॥

ऋभव एतन्नामका देवा पितरौ स्वकीयौ मातापितरौ पवं वृद्धावपि पुनर्युवाना तरुणावक्रत । कृतवंतः । कीदृशाः । सत्यमंत्राः । अवितथमंत्रसामर्थ्योपेताः । पुरश्चरणाद्यनुष्ठानेन सिद्धमंत्रत्वाद्यद्यत्फलमुद्दिश्य मंत्राः प्रयुज्यंते तत्तत्फलं तथैव संपद्यते । तस्माज्जीर्णयोः पित्रोर्युवत्वं संपादयितुं समर्था इत्यर्थः । ऋजूयवः । ऋजुतामात्मन इच्छंतः । छलरहिता इत्यर्थः । अत एवैतेषामनुष्ठिता मंत्रा सिध्यंति । विष्टी विष्टयो व्याप्तियुक्ताः । सर्वेषु कार्येष्वेतदीयस्य मंत्रसामर्थ्यस्याप्रतिघातोऽत्र व्याप्तिरुच्यते ॥ ऋभुशब्दं यास्क एवं निर्वक्ति । ऋभव उरु भांतीति वर्तेन भांतीति वर्तेन भवंतीति वा । नि० ११. १५. । इति । युवाना । युवन्शब्दो यौतेः कनिनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः । पितरा । पूर्ववदाकारः । सत्यमंत्राः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऋजुशब्दो भावपरः । ऋजुत्वमात्मन इच्छंति । क्यच् । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । पा० ७. ४. २५. । इति दीर्घः । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । विष्टी । विष्लृ व्याप्तौ । क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिबंधः । तस्माज्जस इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. ३. । इति तस्येकारादेशः । स चालोऽंत्यस्य । पा० १. १. ५२. इति सकारस्य भवति । तत आद्गुण इति गुणे कृते

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। पा० ६. १. १०२.। इति पूर्वसवर्णदीर्घः। तं वाधित्वा परत्वाज्जसि च। पा० ७. ३. १०९.। इति ह्रस्वस्य गुणेन भवितव्यमिति चेत्। न। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्। अक्रंत। क्रमो लुङ्। आत्मनेपदं। च्लेः स्या-दादेशः। मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्। यणादेशः। अडागमः। निघातः॥

पंचमीमृचमाह॥

सं वो मदासो अग्मतेंद्रेण च मरुत्वता। आदित्येभिश्च
राजभिः॥ ५॥

सं। वः। मदासः। अग्मत। इंद्रेण। च। मरुत्वता।
आदित्येभिः। च। राजऽभिः॥ ५॥

हे ऋभवो युष्माकं संबंधिनो मदासो मदहेतवः सोमा इंद्रेण चादित्येभिरादित्यैश्च समग्मत। संगताः। ऋभूणा-मिंद्रादित्यैः सह सोमपानं तृतीयसवनेऽस्ति। अत एवा-वाहननिगद आश्वलायनेनैवं पठितः। इंद्रमादित्यवंतमृभुमंतं विभुमंतं वाजवंतं बृहस्पतिमंतं विश्वदेव्यावंतमावहेति। कीदृशेनेंद्रेण। मरुत्वता। मरुद्भिर्युक्तेन। अत एव मंत्रांतरमेव-माम्नायते। मरुद्भिरिंद्र सख्यं ते अस्त्विति। कीदृशैरादित्येभिः। राजभिः। दीप्यमानैः॥ मदासः। माद्यंत्येभिरिति मदाः सोमाः। मदोऽनुपसर्गे। पा० ३. ३. ६७.। इत्यप्। तस्य पित्वादनुदात्तत्वं। धातुस्वर एव शिष्यते। आज्जसेरसुगिति जसोऽसुगागमः। अग्मत। गमेः संपूर्वाल्लुङ्। समो गम्यृच्छी-त्यादिना। पा० १. ३. २९.। आत्मनेपदं। च्लेः स्यादादेशः। मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्। गमहनेत्यादिना। पा० ६. ४.

९८.। उपधालोपः। व्यवहिताश्चेति समो व्यवहितप्रयोगः। निघातः। मरुत्वता। मरुतोऽस्य संतीति मरुत्वान्। तसौ मत्वर्थे इति भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्जश्त्वाभावः। झयः। पा० ८. २. १०.। इति मतुपो वत्वं। आदित्येभिः। बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावे बहुवचने झल्येदित्येत्वं। राजभिः। राजन्शब्दस्य कनिनंतत्वेन नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह॥

उत त्यं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतं। अकर्त
चतुरः पुनः॥ ६॥

उत। त्यं। चमसं। नवं। त्वष्टुः। देवस्य। निःऽकृतं।
अकर्त। चतुरः। पुनरिति॥ ६॥

उतापि च त्वष्टुरेतन्नामकस्य देवस्य। देवसंबंधी तक्षणव्यापारः। नवं नूतनं त्यं चमसं तं सोमधारणक्षमं काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतं निःशेषेण संपादितमकरोदिति शेषः। तक्षणव्यापारकुशलस्य त्वष्टुः शिष्या ऋभवस्तेन निर्मितं तमेकं चमसं पुनरपि चतुरोऽकर्त। चतुर्धा विभक्तांश्चमसान्कृतवंतः। एकस्य चतुर्विधत्वकरणरूपोऽयमर्थो मंत्रांतरेऽपि विस्पष्टः। एकं चमसं चतुरः कृणोतनेति॥ नवं। णु स्तुतौ। नूयत इति नवं। कर्मणि अप्प्रत्ययः। स हि घञोऽपवादत्वाद्घञर्थे सर्वत्र भवति। पा० ३. ३. ५६. ५७.। घञ्प्रत्ययश्चाकर्तरि च कारके संज्ञायां। पा० ३. ३. १९.। इति कर्तृव्यतिरिक्ते सर्वत्र कारके भवति। यद्यपि तत्र संज्ञायामित्युक्तं तथापि चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वादसंज्ञायामपि भवत्येव। संव-

ष्यत इति संबंधः। कर्मणि घञित्युक्तं। त्वष्टुः। तक्षू त्वक्षू तनूकरणे। औणादिकस्तृन्। ऊदित्त्वात्पक्षे इडभावः। पा॰ ७. २. ४४.। स्कोः संयोगाद्योरंते च। पा॰ ८. २. २९.। इति ककारलोपः। निष्कृतं। कृञो निरुपसृष्टात्कर्मणि क्तः। प्रादिसमासे नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य। पा॰ ८. ३. ४५.। इति षत्वं। अत्र कर्तृकर्मणोः कृति। पा॰ २. ३. ६५.। इति प्राप्ता षष्ठी यद्यपि न लोकाव्ययेति निषिद्धा। पा॰ २. ३. ६९.। तथापि कर्तुः शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्तृकरणयोस्तृतीया। पा॰ २. ३. १८.। इत्येतस्याः प्राप्तेः शैषिकी षष्ठी। यथा कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते। पा॰ २. ३. ५२.। माषाणामश्नीयादिति। गतिरनंतर इति निस उदात्तत्वं। अकर्त। अकृषत। कृञो लुङि च्लेस्य व्यत्ययेन तादेशः। मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्। छंदस्युभयथेति तिङ आर्धधातुकत्वादिड्त्वाभावेन गुणः। चतुरः शसि। पा॰ ६. १. १६७.। इत्युकार उदात्तः। पुनः। स्वरादिष्वाद्युदात्तः पठितः॥

तृतीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे ते नो रत्नानि धत्तनेति द्वे ऋचावावार्भव्यौ। तृतीयस्यागन्म महेति खंडे सूत्रितं। इंद्र इषे ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तनेत्येका द्वे च। आ॰ ८. ११.। इति। तयोराद्यां सूक्ते सप्तमीमृचमाह॥

ते नो रत्नानि धत्तन त्रिरा साप्तानि सुन्वते। एकमेकं सुशस्तिभिः॥ ७॥

ते। नः। रत्नानि। धत्तन। त्रिः। आ। साप्तानि। सुन्वते। एकंऽएकं। सुशस्तिऽभिः॥ ७॥

पूर्वास्वृत्तु ये प्रतिपादिता ऋभवस्ते यूयं सुशस्तिभिः शोभनैरस्मदीयशंसनैर्युक्ताः संतो नोऽस्माकं संबंधिने सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि धनान्येकमेकं क्रमेण प्रत्येकं धत्तन । प्रयच्छत । सुवर्णादीनां मध्ये प्रतिद्रव्यं यावदपेक्षितं तावदिति विवक्षयैकमेकमित्युक्तं । कीदृशानि रत्नानि । त्रिरा । त्रिवारमावृत्तानि । उत्तमानि मध्यमान्यधमानि चेत्येवं रत्नानां त्रिरावृत्तिः । किंच साप्तानि । सप्तसंख्यानिष्पन्नवर्गरूपाणि कर्माणि च धत्तन । संपादयत । कीदृशानि साप्तानि । त्रिरा । त्रिवारमावृत्तानि । अग्न्याधेयं दर्शपूर्णमासादीनां सप्तानां हविर्यज्ञानामेको वर्गः । औपासनहोमो वैश्वदेवमित्यादीनां सप्तानां पाकयज्ञानां वर्गो द्वितीयः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम इत्यादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां वर्गस्तृतीयः ॥ रत्नानि । रमु क्रीडायां । निदित्यनुवृत्तौ रमेस्त च । उ० ३. १४. । इति नप्रत्ययः । तत्संनियोगेन मकारस्य तकारः । नित्त्वादाद्युदात्तः । धत्तन । धत्त । तप्तनप्तनथनाश्चेति तशब्दस्य तनादेशः । सप्तानां वर्गः साप्तं । सप्तनोऽञ् छंदसि । पा० ५. १. ६१. । इति वर्गेऽञ्प्रत्ययः । नस्तद्धिते । पा० ६. ४. १४४. । इति टिलोपः । ञित्त्वादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वं च । अत्र वर्गप्रवचनेन वर्गिणो लक्ष्यंते । तेन बहुवचनं । अन्यथा ह्येक एव वर्गस्त्रिरावृत्त इत्येकवचनमेव स्यात् । सुन्वते । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं एकमेकं । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । एकशब्द इणः कनिति निन्त्वादाद्युदात्तः । द्वितीयस्यैकशब्दस्य तस्य परमाम्रेडितमित्याम्रेडितसंज्ञाया-

मनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । सुशस्तिभिः । शस्यत आभिरिति शस्तय ऋचः । शंसु स्तुतौ । करणे क्तिन् । तस्य क्त्विाम्न-लोपः । शोभनाः शस्तय इति प्रादिसमासे यद्यपि च क्तिनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव प्राप्तं तत्तु परेण मन्क्तिन्व्याख्यानेत्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वेन बाध्यते । पा० ६. २. १५१. ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अधारयंत वह्नयोऽभजंत सुकृत्यया । भागं देवेषु
यज्ञियं ॥ ८ ॥

अधारयंत । वह्नयः । अभजंत । सुऽकृत्यया । भागं ।
देवेषु । यज्ञियं ॥ ८ ॥

वह्नयस्तमसादिसाधननिष्पादनेन यज्ञस्य वोढार ऋभवो-ऽधारयंत । पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अप्यमृतत्वलाभेन प्राणान्धारितवंतः । तथा च मंत्रांतरमाम्नायते । मर्तासः संतो अमृतत्वमानशुरिति । किंचेति सुकृत्यया यज्ञसाधनद्रव्यसं-पादनरूपेण शोभनव्यापारेण देवेषु मध्ये स्थित्वा यज्ञियं यज्ञार्हं भागं हविर्लक्षणमभजंत । सेवितवंतः । अयमर्थः सौधन्वना यज्ञियं भागमानशेत्यादिमंत्रांतरे विस्पष्टः । ब्राह्मणेऽप्यृभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन्नित्याद्युपाख्यानं विस्पष्टं ॥ वह्नयः । निदित्यनुवृत्तौ वहिश्रीत्यादिना निप्रत्ययः । अभजंत । पादादित्वादनिघातः । सुकृत्यया । विभाषा कृवृषोः । पा० ३. १. १२०. । इति कृञः कर्मणि क्यप् । शोभनं कृत्यं यस्या भजनक्रियायाः सा सुकृत्या । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु

कृत्यशब्दे क्यपः पित्त्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वरेणादिरुदात्तः । ततश्चाद्युदात्तं द्रव्यंछंदसीत्यनेनाद्युदात्तत्वेन भवितव्यं। तेन हि पुरस्तादपवादेन परमपि नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाध्यत इत्युक्तं। एवं तर्हि कृञः श च। पा० ३. ३. १००. । इति स्त्रियां भावे क्यप्प्रत्ययांतः कृत्याशब्दः। क्यपः पित्त्वेऽपि व्यत्ययेनोदात्तत्वं। प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते। भागं। कर्षात्वत इत्यंतोदात्तः। यज्ञियं। यज्ञमर्हतीत्यर्थे यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ। पा० ५. १. ७१. । इति घः। तस्य इयादेशः। प्रत्ययस्वरः॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः॥

इहेंद्राग्नी इत्यादिकं नवर्चं चतुर्थं सूक्तं। तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत्। देवता त्वनुक्रम्यते। इह नवैंद्राग्नमिति। विनियोगस्त्वग्निष्टोमेऽच्छावाकशस्त्र इहेंद्राग्नी उपह्वय इति सूक्तं। स्तोत्रमग्रे शस्त्रादिति खंड इहेंद्राग्नी उपेयं वामस्य मन्मन इति नव। आ० ५. १०.। इति सूत्रितत्वात्। तथाभिप्लवषडहे प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे स्तोमातिशंसनार्थमेतदेव सूक्तं। तथा च सूत्रितं। अभिप्लवपृष्ठ्याह्नानीत्युपक्रम्येहेंद्राग्नी इंद्राग्नी आगतं। आ० ७. ५.। इति। तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह॥

इहेंद्राग्नी उप ह्वये तयोरित्स्तोममुश्मसि। ता सोमं सोमपातमा ॥ १ ॥

इह। इंद्राग्नी इति। उप। ह्वये। तयोः। इत्। स्तोमं। उश्मसि। ता। सोमं। सोमऽपातमा ॥ १ ॥

इहास्मिन्कर्मणींद्राग्नी देवावुपह्वये। आह्वयामि। तयोरिंद्राग्न्योरेव स्तोमं स्तोत्रमुश्मसि। कामयामहे। सोमपातमा। अतिशयेन सोमं पातुं क्षमौ तौ द्वौ देवौ सोमं पिबतामिति शेषः॥ इंद्राग्नी। अत्र देवताद्वंद्वेऽपि पूर्वपदस्यानङ् न भवति। तत्र हि द्वंद्व इत्यनुवृत्तौ पुनर्द्वंद्वग्रहणाल्लोकप्रसिद्धसाहचर्यानामेव द्वंद्व आनङित्युक्तं। पा० ६. ३. २६.। तस्मादत्रावग्रहे ह्रस्व इंद्रशब्दः। समासस्येत्यंतोदात्तत्वं। देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं तु न भवति। अग्निशब्दस्यानुदात्तादित्वेन नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ। पा० ६. २. १४२.। इति प्रतिषेधात्। उश्मसि। वश कांतौ। लटो मस्। इदंतो मसिरितीकारोपजनः। अदादित्वाच्छपो लुक्। मसेङित्त्वाद्ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं। ता सोमपातमा। उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः॥

द्वितीयामृचमाह॥

ता यज्ञेषु प्र शंसतेंद्राग्नी शुंभता नरः। ता गायत्रेषु

गायत॥ २॥

ता। यज्ञेषु। प्र। शंसत। इंद्राग्नी इति। शुंभत।

नरः। ता। गायत्रेषु। गायत॥ २॥

हे नरो मनुष्या ऋत्विजः। ता पूर्वोक्तौ ताविंद्राग्नी यज्ञेष्वनुष्ठीयमानकर्मसु प्रशंसत शस्त्रैः। तथा शुंभत। नानाविधैरलंकारैः शोभितौ कुरुत। तथा ता पूर्वोक्ताविंद्राग्नी गायत्रेषु गायत्रीच्छंदस्केषु मंत्रेषु सामरूपेण गायत॥ ता। सुपां सुलुगित्याकारः। शुंभता। अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः॥

तृतीयामृचमाह ॥

ता मित्रस्य प्रशस्तय इंद्राग्नी ता हवामहे । सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मित्रस्य । प्रऽशस्तये । इंद्राग्नी इति । ता । हवामहे । सोमऽपा । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

मित्रस्य स्नेहविषयस्य ममानुष्ठातुः प्रशस्तये ता पूर्वोक्तौ देवौ संपद्येतामिति शेषः । यद्वा मित्रस्य मम संबंधिनौ ताविंद्राग्नी प्रशस्तये प्रशंसितुमिच्छाम इति शेषः । सोमपा सोमपानक्षमौ ता पूर्वोक्ताविंद्राग्नी सोमपीतये सोमपानार्थं हवामहे । आह्वयामः ॥ प्रशस्तये । तुमर्थाच्च भाववचनात् । पा० २. ३. १५. । इति चतुर्थी । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा तादौ च निति कृत्यतौ । पा० ६. २. ५०. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये । सोमस्य पीतिर्यस्मिन्कर्मणि तस्मै । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सोमस्य पीतिरिति तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

उग्रा संता हवामह उपेदं सवनं सुतं । इंद्राग्नी एह गच्छतां ॥ ४ ॥

उग्रा । संता । हवामहे । उप । इदं । सवनं । सुतं । इंद्राग्नी इति । आ । इह । गच्छतां ॥ ४ ॥

सुतमभिषवोपेतमिदमनुष्ठीयमानं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्मोप सामीप्येन प्राप्तुमुग्रा संता वैरिवधादिषु क्रूरौ संतौ देवौ हवामहे । आह्वयामः । इंद्राग्नी देवाविह कर्मण्या-

गच्छतां॥ संता। अस्तेः शतरि श्नसोरल्लोपः। सवनं सुतमिति द्वयं सेमं नः स्तोममा गह्रीत्यत्रोक्तं॥

पंचमीमृचमाह॥

ता महांता सदस्पती इंद्राग्नी रक्षः उब्जतं। अप्रजाः संत्वत्रिणः॥ ५॥

ता। महांता। सदस्पती इति। इंद्राग्नी इति। रक्षः। उब्जतं। अप्रजाः। संतु। अत्रिणः॥ ५॥

तौ पूर्वोक्ताविंद्राग्नी रक्षो राक्षसजातिमुब्जतं। ऋजु कुरुतं। क्रौर्यं परित्याजयतमित्यर्थः। कीदृशौ। महांता। महांतौ गुणैरधिकौ। सदस्पती। सभापालकौ। तयोः प्रमादादत्रिणो भक्षका राक्षसा अप्रजा अनुत्पन्नाः संतु॥ महांता। सांतमहतः संयोगस्य। पा॰ ६. ४. १०.। इति दीर्घः। सदस्पती। सदसस्पती इति समासे षष्ठ्या लुकि प्रातिपदिकसकारस्य रुत्वाभावश्छांदसः। उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। इंद्राग्नी। आमंत्रिताद्युदात्तत्वं। अप्रजाः। प्रजायंत इति प्रजाः। अन्येष्वपि दृश्यते। पा॰ ३. २. १०१.। इति जनेर्डप्रत्ययः। न प्रजा अप्रजाः। प्रजाशब्दस्य बहुव्रीहौ हि नित्यमसिच् प्रजामेधयोः। पा॰ ५. ४. १२२.। इत्यसिजादेशः स्यात्। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः। अत्रिणः। तृजंतस्यात्तृशब्दस्य जसश्छांदस इनुडागमः। चित इति ऋकार उदात्तः। तस्य यणादेश उदात्तयणो हल्पूर्वादितीकार उदात्तः॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे । इंद्राग्नी शर्म
यच्छतं ॥ ६ ॥

तेन । सत्येन । जागृतं । अधि । प्रऽचेतुने । पदे । इंद्राग्नी
इति । शर्म । यच्छतं ॥ ६ ॥

हे इंद्राग्नी सत्येनावश्यफलप्रदानादवितथेन तेनास्माभि-रनुष्ठितेन कर्मणा प्रचेतुने प्रकर्षेण फलभोगज्ञापके पदे स्वर्ग-लोकादिस्थानेऽधि जागृतं । आधिक्येन सावधाना भवतं । ततोऽस्मभ्यं शर्म यच्छतं । सुखं गृहं वा दत्तं ॥ गयः कृदर इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेषु गृहनामसु शर्म वर्मेत्युक्तं । जागृतं । जागृ निद्राक्षये । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । तिङ्ङतिङ इति निघातः । प्रचेतुने । चिती संज्ञान इत्यस्मात्संताच्छकेरुनोंत । उ० ३. ४९. । इति विहितत्वा-द्बहुलकादौणादिक उनप्रत्ययः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृति-स्वरत्वं । इंद्राग्नी । इहेंद्राग्नी इत्यत्रोक्तं । आमंत्रितत्वादाद्यु-दात्तमत्र विशेषः । शृणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्म । शॄ हिंसायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । यच्छतं । इषु-गमियमां छ इति छः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः ॥

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्यृचं पंचमं सूक्तं । तस्य ऋषि-श्छंदसी पूर्ववत् । देवताविशेषस्त्वनुक्रम्यते । प्रातर्युजा सैका चतस्र आश्विन्यस्तथा सावित्र्य आग्नेय्यौ द्वे देवीनामेकेंद्राणीवरुणान्यग्नायीनां द्यावापृथिव्ये पार्थिवी षड्वैष्णव्योऽतो

देवा देवी वेति। सूक्तसंख्यानुवर्तत इत्यस्मिन्खंडेऽनिरुक्ता संख्या विंशतिरिति परिभाषितत्वात् प्रातर्युजेति सूक्ते संख्याविशेषस्यानिरुक्ता संख्या विंशतिसंख्या द्रष्टव्या। सा च विंशतिरेकयाधिकया सह वर्तत इति सैका। तत्रादौ चतस्र ऋचोऽश्विदेवताकाः। पंचमीमारभ्याष्टम्यंतास्चतस्रः सवितृदेवताकाः। नवमी दशमी चोभे अग्निदेवताके। एकादश्या ऋचो देवसंबंधिन्यो देव्यो देवताः। द्वादश्या इंद्रवरुणाग्निपत्न्य इंद्राणीवरुणान्यग्नाय्यो देवताः। त्रयोदशीचतुर्दश्यौ द्यावापृथिवीदेवताके। पंचदशी पार्थिवी पृथिवीदेवीदेवताका। षोडशीमारभ्यैकविंश्यंत्याः षड्विष्णुदेवताकाः। अतो देवा इत्येतस्याः षोडश्यास्तु कृत्स्ना देवा विष्णुर्वा विकल्पेन देवता। अत्र सूक्तविनियोगो लैंगिकः। प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ प्रातर्युजा विबोधयेति चतस्र ऋचः। सूत्रितं च। अथाश्विन एशो उषा प्रातर्युजेति चतस्रः। आ० ४. १५.। इति। आश्विनग्रहस्य प्रातर्युजेत्येका पुरोनुवाक्या द्विदेवत्यैश्चरंतीति खंडे सूत्रितं। आश्विनस्य प्रातर्युजा विबोधय। आ० ५. ५.। इति। तत्र प्रथमामृचमाह॥

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छतां। अस्य
सोमस्य पीतये॥ १॥

प्रातःऽयुजा। वि। बोधय। अश्विनौ। आ। इह।
गच्छतां। अस्य। सोमस्य। पीतये॥ १॥

अत्र होताध्वर्युमुद्दिश्य ब्रूते। हे अध्वर्यो प्रातर्युजा प्रातःसवनग्रहेण संयुक्तावश्विनौ देवौ विबोधय। विशेषेण प्रबुद्धौ कुरु। अश्विनौ प्रबुद्धौ चाश्विनौ देवावस्याभिषवसंस्कारयुक्तस्य

सोमस्य पीतये पानायेह कर्मण्यागच्छतं ॥ प्रातर्युजाते गृह्यमाणेन ग्रहेण सहेति प्रातर्युजा । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । सुपां सुलुगित्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्य । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । पीतये । व्यत्ययेन क्तिन उदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना ता हवामहे ॥ २ ॥

या । सुऽरथा । रथिऽतमा । उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । अश्विना । ता । हवामहे ॥ २ ॥

योभाश्विना देवा यावुभावश्विनौ देवौ सुरथा शोभनरथयुक्तौ रथीतमा रथीनां मध्येऽतिशयेन रथिनौ । दिविस्पृशा द्युलोकनिवासिनौ । ता हवामहे । तादृशावश्विनावाह्वयामहे ॥ येत्यादिष्वष्टसु पदेषु सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः । सुरथा । शोभनो रथो ययोस्तौ सुरथौ समासांतोदात्तत्वापवादं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्त आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । रथीतमा । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामिकारस्य दीर्घत्वं । दिविस्पृशा । दिवि स्पृशत इति दिविस्पृशौ । क्विप् चेति क्विप् । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतं ॥ ३ ॥

या । वां । कशा । मधुऽमती । अश्विना । सूनृताऽवती ।
तया । यज्ञं । मिमिक्षतं ॥ ३ ॥

अश्विना हे अश्विनौ देवौ वां युवयोः संबंधिनी या कशाश्वताडनी विद्यते तया सहागत्य यज्ञमस्मदीयं मिमिक्षतं। सोमरसेन सेक्तुमिच्छतं। कशयाश्वान्दृढं ताडयित्वा सहसा समागत्य सवद्विषयां सोमरसाहुतिं निष्पादयितुमुद्युक्तौ भवतमित्यर्थः। कीदृशी कशा। मधुमती। अर्णः क्षोद इत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषूदकनामसु मधु पुरीषमिति पठितं। तस्मादुदकवतीत्युक्तं भवति। अश्वस्य शीघ्रगत्या यत्स्वेदोदकं भवति तेनेयं कशा क्लिन्नेत्यर्थः। सूनृतावती। प्रियसत्यवाग्युक्ता तीव्रेण कशाताडनेन यो ध्वनिर्निष्पद्यते। ताडनवेलायामश्वारूढेन च य आक्रोशः क्रियते। तदुभयं शीघ्रगमनहेतुत्वेन यजमानस्य च प्रियं। यद्वा। श्लोको धारेत्यादिषु सप्तपंचाशद्वाङ्नामसु कशा धिषणेति पठितं। अश्विनोर्या वाक्मधुमती माधुर्योपेता पारुष्यरहिता सूनृतवती प्रियत्वसत्यत्वोपेता फलप्रदानविषयेत्यर्थः। तया वाचा युक्तौ यज्ञं मिमिक्षतमिति योजनीयं॥ कशा। कश गतिशासनयोः। पचाद्यच्। वृषादित्वादाद्युदात्तः। सूनृतवती। ऊन परिहाणे। सुष्ठु नयत्यप्रियमिति सून्। तथाविधमृतं सत्यं यस्यां वाचि सा सूनृता। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाधित्वा परादिश्छंदसि बहुलमिति ऋकार उदात्तः। सा यस्या अस्ति सा कशा सूनृतवतीति कशायाः संज्ञा। एवंनामा कशेत्यर्थः। संज्ञायां। पा॰ ८. २. ११. इति मतुपो वत्वं। मिमिक्षतं। मिहेः सन्। हलंताच्चेति कित्त्वाद्गुणाभावः। ढत्वकत्वषत्वानि॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

नहि वामस्ति दूरके यत्रा रथेन गच्छथः । अश्विना
सोमिनो गृहं ॥ ४ ॥

नहि वां । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथः ।
अश्विना । सोमिनः । गृहं ॥ ४ ॥

अश्विना हे अश्विनौ देवौ युवां सोमिनः सोमवतो यजमानस्य गृहं प्रति रथेन गच्छथः । स मार्गो वां युवयोर्दूरके दूरदेशे नह्यस्ति । न वर्तते खलु । यद्वा । यत्र गृहे गच्छथस्तच्च गृहं दूरे न भवति ॥ नहि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । अस्ति । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । अत्र हि गृहं दूरे च नास्ति युवां च रथेन गच्छथ इति समुच्चयस्यार्थो गम्यते । चशब्दो न प्रयुज्यत इति चलोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिरस्तीति । यत्र । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । गच्छथः । इयं यद्यपि न प्रथमा तथापि यत्रेति यद्वृत्तयोगान्न निघातः ॥

व्यूढस्य द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे हिरण्यपाणिमूतय इति सावित्रस्तृचस्तृतीयस्येति खंडे सूत्रितं । हिरण्यपाणिमूतय इति चतस्रो मही द्यौः पृथिवी च नः । आ० ८. १०. । इति । तत्र प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता
देवता पदं ॥ ५ ॥

हिरण्यऽपाणिं । ऊतये । सवितारं । उप । ह्वये ।
सः । चेत्ता । देवता । पदं ॥ ५ ॥

ऊतयेऽस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवमुपह्वये । आह्वयामि ।

स च सविता देव एतन्मंत्रप्रतिपाद्यदेवता भूत्वा पदं यजमानेन प्राप्यं स्थानं चेत्ता । ज्ञापयिता भवति । कीदृशं सवितारं । हिरण्यपाणिं । यजमानाय दातुं हस्ते सुवर्णधारिणं । यद्वा । देवकर्तृके यागे सविता स्वयमृत्विग्भूत्वा ब्रह्मत्वेनावस्थितः । तदानीं कस्यांचिदिष्टावध्वर्यवस्तस्मै सवित्रे ब्रह्मणे प्राशित्र-नामकं पुरोडाशभागं दत्तवंतः । तच्च प्राशित्रं हस्ते सवित्रा गृहीतं सत्तदीयपाणिं चिच्छेद । ततः प्राशित्रस्य दातारोऽध्वर्यवः सुवर्णमयं पाणिं निर्माय प्रक्षिप्तवंतः । सोऽयमर्थः कौशीतकीब्राह्मणे समाम्नातः । सवित्रे प्राशित्रं प्रतिजह्रु-स्तत्तस्य पाणी चिच्छेद तस्मै हिरण्मयौ प्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्य-पाणिरिति स्तुत इति । हिरण्यशब्दं पाणिशब्दं च यास्क एवं निर्वक्ति । हिरण्यं कस्माद्ध्रियत आयम्यमानमिति वा ह्रियते जनाज्जनमिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदय-रमणं भवतीति वा हर्यतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणः । नि० २. १०. । इति । तथा पाणिः । पणायतेः पूजाकर्मणः । नि० २. २६. । इति । हिरण्यशब्दो नब्विषयत्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऊतये । उदात्त इत्यनुवृत्तौ ऊतियूतिजूतिसातीत्यादिना क्तिन्नंतोऽंतोदात्तो निपातितः । सवितारं । तृचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । चेत्ता । चिती संज्ञाने । अस्मादंतर्भावितण्यर्थात्ताच्छील्ये तृन् । अनित्यमागमशासन-मितीडभावः । नित्त्वादाद्युदात्तः । देवता । देवात्तल् । पा० ५. ४. २७. । इति स्वार्थे तल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं । पदशब्दः पचाद्यजंतः । चित इत्यंतोदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

अपां नपातमवसे सवितारमुप स्तुहि। तस्य
व्रतान्युश्मसि ॥ ६ ॥

अपां। नपातं। अवसे। सवितारं। उप। स्तुहि।
तस्य। व्रतानि। उश्मसि ॥ ६ ॥

अत्र होता सामगमृत्विजमन्यं वा शस्त्रिणं ब्रूते। अवसेऽस्मानृक्षितुं सवितारमुपस्तुहि। तस्य सवितुः संबंधीनि व्रतानि कर्माणि सोमयागादिरूपाण्युश्मसि। कामयामहे। कीदृशं सवितारं। अपां नपातं। जलस्य न पालकं। संतापेन शोषकमित्यर्थः॥ अपां। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। नपातं। पा रक्षणे। अस्य शत्रंतः पाच्छब्दः। तस्य नञा समासे नभ्राण्नपादित्यादिना नलोपप्रतिषेध इति वृत्तिकारः। अग्निर्ह्यपो न पाति तच्छोषकत्वात्। तर्हि कथमपामिति षष्ठी। न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनां। पा० २. ३. ६९.। कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधादिति चेत्। तर्ह्येषा शेषलक्षणास्तु। अग्न्यादित्यावपां करणतया संबंधिनावग्नेराप इति श्रुतेः। आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेश्च। अस्मिन्पक्ष उगिदचामिति नुमभावोऽपि निपातनादेवेति मंतव्यं। पातेः क्विबंतस्य तुग्वा निपातनाद्द्रष्टव्यः। अथवा न पातयतीति नपात्। पत्लृ गताविति धातोर्ण्यंतात्क्विप्। अग्न्यादित्यौ ह्यपां न प्रापकौ प्रत्युत तच्छोषकौ। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अवसे। तुमर्थे सेसेनित्यादिना असेन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। उश्मसि। वश कांतौ। अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक्। इदंतो मसिरितीकारोपजनः॥

सप्तमीमृचमाह ॥

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं
नृचक्षसं ॥ ७ ॥

विऽभक्तारं । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधसः ।
सवितारं । नृऽचक्षसं ॥ ७ ॥

वसोर्निवासहेतोश्चित्रस्य सुवर्णरजतादिरूपेण बहुविधस्य राधसो धनस्य विभक्तारं । अस्य यजमानस्यैतावद्धनदानमुचितमिति विभागकारिणं । नृचक्षसं । मनुष्याणां प्रकाशकारिणं सवितारं हवामहे ॥ कौशीतकिन एतस्या ऋचो व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेव समामनंति । यदेतद्वसोश्चित्रं राधस्तदेष सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजतीति ॥ विभक्तारं । तृचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । हवामहे । ह्वयतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । वसोः । वस निवासे । शृस्वृस्निहीत्यादिना उः । निदित्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तः । राधसः । असुनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः । नृचक्षसं । नॄंश्चष्ट इति नृचक्षाः । तं नृचक्षसं । चक्षेर्बहुलं शिच्च । उ० ४. २३२. । इत्यसुन् । शित्वादनार्धधातुकत्वेन ख्याञादेशाभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सखाय आ नि षीदत सविता स्तोम्यो नु नः ।
दाता राधांसि शुंभति ॥ ८ ॥

सखायः । आ । नि । सीदत । सविता । स्तोम्यः । नु ।
नः । दाता । राधांसि । शुंभति ॥ ८ ॥

सखिभूता हे ऋत्विजः । आनिषीदत । सर्वत्रोपविशत । नोऽस्माकमयं सविता नु क्षिप्रं स्तोम्यः स्तुतियोग्यः । राधांसि धनानि दाता प्रदातुमुद्युक्तः । एष सविता शुंभति । शोभते ॥ समानाः संतः ख्यांति प्रकाशंत इति सखायः । ख्या प्रकथने । समाने ख्यश्चोदात्तः । उ॰ ४. १३८. । इतीण्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन डित्त्वंयलोपश्च । डित्त्वादाकारलोपः । समानस्य छंदसीत्यादिना समानशब्दस्य सादेशः । इण्संनियोगेनोदात्तत्वं च । जसि सख्युरसंबुद्धाविति णित्त्वाद्वृद्धिरायादेशः । निषीदत । सदेरप्रतेः । पा॰ ८. ३. ६६. । इति षत्वं । स्तोमेषु प्रतिपाद्यत्वेन भवः स्तोम्यः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । दाता । दानशीलः । ताच्छील्ये तृन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । राधांसि । गतं । कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तायाः षष्ठ्या न लोकाव्ययेति प्रतिषेधः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवनेऽग्ने पत्नीरिहावहेति नेष्टुः प्रस्थितयाज्यप्रशास्ता । ब्राह्मणाच्छंसीति खंडे सूत्रितं । अग्ने पत्नीरिहावहोत्वां नाय वशां नायेति ॥

तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरुप । त्वष्टारं
सोमपीतये ॥ ८ ॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानां । उशतीः ।
उप । त्वष्टारं । सोमऽपीतये ॥ ८ ॥

हे अग्ने उशतीः कामयमाना देवानां पत्नीरिंद्राण्याद्या इह देवयजनदेशे आवह । तथा त्वष्टारं देवं सोमपीतये सोमपानार्थमुप समीप आवह ॥ पत्नीः । उत्यंतः प्रतिशब्द

आद्युदात्तः। पत्युर्नो यज्ञसंयोगे। पा॰ ४. १. ३३.। इति ङीप्। तत्संनियोगेन नकारश्च ङीपः पित्त्वादुडतिस्वर एव। उशतीः। वश कांतौ। लटः शतृ। अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। शतुर्ङित्त्वाद्ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं। उगितश्चेति ङीप्। शतुरनुम इति ङीप् उदात्तः॥

दशमीमृचमाह॥

आ ग्ना अग्न इहावसे होत्रां यविष्ठ भारतीं। वरूत्रीं धिषणां वह॥ १०॥

आ। ग्नाः। अग्ने। इह। अवसे। होत्रां। यविष्ठ। भारतीं। वरूत्रीं। धिषणां। वह॥ १०॥

हे अग्ने। अवसेऽस्मानवितुं ग्ना देवपत्नीरिहावह। तथा हे यविष्ठ युवतमाग्ने होत्रां होमनिष्पादकाग्निपत्नीं भारतीं भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नीं वरूत्रीं वरणीयां धिषणां वाग्देवीं चावह॥ वाग्वै धिषणेति वाजसनेयकं। भरत आदित्य इति यास्केनोक्तत्वात्तस्य पत्नी भारतीत्युच्यते। गम्यंत इति ग्नाः। गम्लृ सृप्लृ गतौ। औणादिको ड्नप्रत्ययः। डित्त्वाट्टिलोपः। प्रत्ययस्वरः। होत्रां। हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्। उ॰ ४. १६८.। इति त्रनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः। अतिशयेन युवा यविष्ठः। अतिशायने तमबिष्ठनौ। स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः। भारतीं। शार्ङ्गरवादेरत्वकृतत्वात् ङीनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः। वरूत्रीं। ग्रसितस्कभितेत्यादौ। पा॰ ७. २. ३४.। यद्यपि वरूतृशब्दस्तृजंत इत्युक्तं तथाप्यंत इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थत्वाद्वरूतृशब्दस्तृनंतोऽपि द्रष्टव्यः। तेन नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। शेषनिघातेन ऋकारस्यानुदात्तत्वादुदात्त-

यणो हल्पूर्वादित्यपि न ङीप उदात्तत्वं । धिषणां । क्युप्रत्ययानुवृत्तौ धृषेर्धिष् च संज्ञायां । उ० २. ८०. । इति क्युः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचमो वर्गः ॥

सूक्त एकादशीमृचमाह ॥

अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः । अच्छिन्नपत्राः सचंतां ॥ ११ ॥

अभि । नः । देवीः । अवसा । महः । शर्मणा । नृऽपत्नीः । अच्छिन्नऽपत्राः । सचंतां ॥ ११ ॥

देवीर्देव्यो देवपत्न्योऽवसा रक्षणेन महो महता शर्मणा च सुखेन च सह नोऽस्मानभि सचंतां । आभिमुख्येन सेवंतां । कीदृश्यो देव्यः । नृपत्नीः । मनुष्याणां पालयित्र्यः । अच्छिन्नपत्राः । अच्छिन्नपत्राः । न हि पक्षिरूपाणां देवपत्नीनां पत्राः केनचिच्छिद्यंते ॥ देवीः । पुंयोगादाख्यायां । पा० ४. १. ४८. । इति ङीषंतः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधस्य वा छंदसीति पाक्षिकस्योक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अवसा । अव रक्षणे । असुन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । महः । मह पूजायां । क्विप् । सुपां सुपो भवंतीति तृतीयैकवचनस्य ङसादेशः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नृपत्नीः । समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अच्छिन्नपत्राः । न छिन्नान्यच्छिन्नानि । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अच्छिन्नानि पत्राणि यासां ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

इहेंद्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये। अग्नायीं
सोमपीतये ॥ १२ ॥

इह। इंद्राणीं। उप। ह्वये। वरुणानीं। स्वस्तये।
अग्नायीं। सोमऽपीतये ॥ १२ ॥

इहास्मिन्कर्मणि स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय सोमपीतये सोमपानाय चेंद्रवरुणाग्नीनां पत्नीराह्वयामि ॥ इंद्राणीं। वरुणानीं। इंद्रवरुणेत्यादिना। पा° ४. १. ४९.। पुंयोगे ङीष्प्रत्यय आनुगागमश्च। प्रत्ययस्वरः। अग्नायीं। वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः। पा° ४. १. ३७.। इति ङीप्। तत्संनियोगेनैकारस्यैकार उदात्तः। सोमपीतये। असकृत्पूर्वोक्तं ॥

द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावापृथिव्यो निविद्धानीयस्तृचः। द्वितीयस्याग्निं व इति खंडे सूत्रितं। मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनः। आ° ८. १०.। इति ॥ आग्रयणेष्टौ मही द्यौरित्येषा द्यावापृथिव्यैककपालस्यानुवाक्या। आग्रयणं व्रीहिश्यामाकेति खंडे सूत्रितं। ये के च ज्मामहिनो अहिमाया मही द्यौः पृथिवी च नः। आ° २. ९.। इति ॥ अग्निमंथनेऽप्येषा विनियुक्ता। प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खंडे सूचितं। अभि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः। आ° २. १३.। इति ॥ स्विष्यंदमानं सान्नाय्यमनयैवाहवनीयदेशे निनयेत्। विध्यपराध इति खंडे तथैव सूत्रितं। विष्यंदमानं मही द्यौः पृथिवी च न इत्यंतःपरिधिदेशे निनयेयुः। आ° ३. १०.। इति ॥ आश्विन-

शस्त्रेऽप्येषा संस्थितेष्वाश्विनायेति खंडे सूत्रितं। मही द्यौः पृथिवी च नस्ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा। आ० ६. ५.। इति॥ तामेतां सूक्ते त्रयोदशीमृचमाह॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतां। पिपृतां नो भरीमभिः॥ १३॥

मही। द्यौः। पृथिवी। च। नः। इमं। यज्ञं। मिमिक्षतां। पिपृतां। नः। भरीमऽभिः॥ १३॥

मही महती द्यौर्द्युलोकदेवता पृथिवी भूमिदेवता च नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतां। स्वकीयसारभूतेन रसेन मिमिक्षतां। सेक्तुमिच्छतां। तथा भरीमभिर्भरणैः पोषणैर्नोऽस्मान्पिपृतां। उभे देव्यौ पूरयतां॥ मही। महच्छब्दादुगितश्चेति ङीप्। अच्छब्दलोपश्छांदसः। बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति ङीप उदात्तत्वं॥ द्यौः। दिव्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। गोतो णित्। पा० ७. १. ९०.। इति ततः परस्य सोर्णिद्वद्भावाद्भवंती वृद्धिरपि स्थानिवद्भावेनोदात्ता। पृथिवी। प्रथ प्रख्याने। प्रथेः षिवन्संप्रसारणं च। उ० १. १४९.। इति षिवन्प्रत्ययः। षिद्गौरादिभ्यश्च। पा० ४. १. ४१.। इति ङीष्। प्रत्ययस्वरः। मिमिक्षतां। मिह सेचने। सनि द्विर्भावहलादिशेषौ। ढत्वकत्वषत्वानि। पिपृतां। पॄ पालनपूरणयोः। ह्रस्व इत्येके। शपः श्लुः। अर्तिपिपर्त्योश्च। पा० ७. ४. ७७.। इत्यभ्यासस्याकारस्य इकारः। तिङः प्रत्ययस्वरः। भरीमभिः। डुभृञ् धारणपोषणयोः। हृभृधृसृस्तृशॄभ्य ईमनिन्निति ईमन्। नित्त्वादाद्युदात्तः॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

तयोरिद्घृतवत्पयो विप्रा रिहंति धीतिभिः । गंधर्वस्य ध्रुवे पदे ॥ १४ ॥

तयोः । इत् । घृतऽवत् । पयः । बिप्राः । रिहंति । धीतिऽभिः । गंधर्वस्य । ध्रुवे । पदे ॥ १४ ॥

गंधर्वस्य ध्रुवं पदमंतरिक्षं । तथा च तापनीयशाखायां समाम्नायते । यच्चगंधर्वाप्सरोगणसेवितमंतरिक्षमिति । तेनांतरिक्षेणोपलक्षित आकाशे वर्तमानयोर्द्यावापृथिव्योरेव संबंधि पयो जलं घृतवद्घृतसदृशं विप्रा मेधाविनः प्राणिनो धीतिभिः कर्मभी रिहंति । लिहंति । यद्वा । घृतवद्घृतं सारं तेनोपेतं रिहंति ॥ लिहेर्व्यत्ययेन रेफः । गंधर्वस्य । धृञ् धारणे । गवि गं धृञो व इति वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन गोशब्दस्य च गमादेशः ॥

स्योना पृथिवीत्येषा महानाम्नीव्रते भूमिस्पर्शने विनियुक्ता । एतद्विदं ब्रह्मचारिणमिति खंडे सूत्रितं । स्योना पृथिवि भवेति समाप्य । आ० ८. ४. । इति ॥ स्मार्ते हेमंतप्रत्यवरोहणेऽप्येषा जप्या । मार्गशीर्ष्यां प्रत्यवरोहणमिति सूत्रितं । तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवि भवेति जपित्वा । आ० गृ० २. ३. । इति । तामेतां सूक्ते पंचदशीमृचमाह ॥

स्योना पृथिवी भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ १५ ॥

स्योना । पृथिवी । भव । अनृक्षरा । निऽवेशनी । यच्छ । नः । शर्म । सऽप्रथः ॥ १५ ॥

हे पृथिवी स्योनत्वादिगुणयुक्ता भव । स्योनशब्दो विस्तीर्ण-

वाची। तथा च वाजसनेयब्राह्मणे स्योनशब्दोपेतं कंचिन्मंत्रमुदाहृत्य व्याख्यातं। इंद्रस्योरुमाविश स्योन स्योनमिति विस्तीर्णं विस्तीर्णमित्येव तताह। यद्वा। स्योनशब्दः सुखवाची। तथा च यास्कवाक्यमुदाहरिष्यते। अनृक्षरा। कंटकरहिता। निवेशनी। निवासस्थानभूता। सप्रथो विस्तारयुक्तं शर्म शरणं नोऽस्मभ्यं यच्छ। हे पृथिवि देहि॥ तामेतामृचमुदाहृत्य यास्क एवं व्याचष्टे। सुखा नः पृथिवी भवानृक्षरा निवेशन्यृक्षरः कंटक ऋच्छतेः कंटकः कंतपो वा कृंततेर्वा कंटतेर्वा स्याद्गतिकर्मण उद्गततमो भवति यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः पृथु। नि० ९. ३२.। इति॥ स्योना। षिवु तंतुसंताने। सिवेष्टेर्यो च। उ० ३. ९.। इति नप्रत्ययः। टेश्च यो इत्यादेशः। प्रत्ययस्वरः। स्योना पृथिवीत्यनयोर्भवेत्याख्यातेनैवान्वयो न परस्परं। अतोऽसामर्थ्येनैव परांगवद्भावाभावादोकारस्य नामंत्रितात्युदात्तत्वं। अनृक्षरा। ऋषि गतौ। गच्छत्यंगेरित्यृक्षरः कंटकः। तन्यृषिभ्यां क्सरन्। उ० ३. ७४.। षढोः कः सीति कत्वं। आदेशप्रत्ययोरिति षत्वं। नञा बहुव्रीहिः। तस्मान्नुडचि। पा० ६. ३. ७४.। इति नुडागमः। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। निविशत्यस्यामिति निवेशनी। करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट्। लिटीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। यच्छ। दाण् दाने। पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः। द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः। सप्रथः। प्रथ प्रख्याने। असुन्। प्रथसा सह वर्तत इति तेन सहेति तुल्ययोगे। पा० २. २. २८.। इति समासः। वोपसर्जनस्य। पा० ६. ३. ८२.। इति सभावः। कृत्स्वरः॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः॥

प्रातःसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रं शंसनीयं। अत्रातो देवा इत्याद्याः षड्चः सोमातिरेक इति खंडे सूत्रितं। महाँ इंद्रो य ओजसातो देवा अवंतु न इत्यैंद्रीभिर्वैष्णवीभिश्च। आ० ६. ७.। इति॥ आप्तोर्यामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थेऽप्येताः षड्चः स्तोत्रियानुरूपार्थाः। तथा च यस्य पशव इति खंडे सूत्रितं। अतो देवा अवंतु न इति स्तोत्रियानुरूपौ। आ० ९. ११.। इति॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तहोमेऽप्याद्या विनियुक्ता। तथैव वेदं पत्न्या इति खंडे सूत्रितं। अतो देवा अवंतु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च। आ० १. ११.। इति॥ याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये लौकिकभाषणेऽतो देवा इत्येषा जप्या। सूत्रितं हि। आपद्यतो देवा अवंतु न इति जपेदिति॥ तामेतां सूक्ते षोड़शीमृचमाह॥

अतो देवा अवंतु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे। पृथिव्याः सप्त धामभिः॥ १६॥

अतः। देवाः। अवंतु। नः। यतः। विष्णुः। विऽचक्रमे। पृथिव्याः। सप्त। धामऽभिः॥ १६॥

विष्णुः परमेश्वरः सप्त धामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छंदोभिः साधनभूतैर्यतः पृथिव्या यस्माद्भूप्रदेशाद्विचक्रमे। विविधपादक्रमणं कृतवान्। अतोऽस्मात्पृथिवीप्रदेशान्नोऽस्मान्देवा अवंतु॥ विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु छंदोभिः साधनैर्जयं तैत्तिरीया आमनंति। विष्णुमुखा वै देवाश्छंदोभिरिमान् लोकाननपजय्यमभ्यजयन्निति विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्युपादानं। पृथिवीप्रदेशाद्रक्षणं नाम भूलोके वर्तमानानां पापनिवारणं॥ अतः।

एतच्छब्दात्पंचम्यास्तसिलिति तसिल्। एतदोऽश्। पा० ५. ३. ५.। इत्यशादेशः। लित्स्वरेणाकार उदात्तः। यतः। तसिलः प्राग्दिशो विभक्तिः। पा० ५. ३. १.। इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वं। लित्स्वरः। विष्णुः। विषेः किच्च। उ० ३. ३८.। इति नुप्रत्ययः। कित्त्वान्न गुणः। नित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं। विचक्रमे। सुविभक्तियोगविभागादिशब्दस्य समासः। समासांतोदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगान्न निघातः। सप्त। सुपां सुलुगिति भिसो लुक्। धामभिः। दधातेरातो मनिन्निति मनिन्। नित्स्वरः॥

वैष्णवोपांशुयाजस्येदं विष्णुरित्येषानुवाक्या। उक्ता देवता इति खंडे सूत्रितं। इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रिर्देवः पृथिवीमेष एतां। आ० १. ६.। इति॥ गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये ऽतिक्रमणेऽनयैव स्वपदेषु भस्म प्रक्षिपेत्। विध्यपराध इति खंडे सूत्रितं। भस्मना शुनः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्विचक्रमे। आ० ३. १०.। इति॥ आतिथ्यायां प्रधानस्य हविष एषैवानुवाक्या। अथातिथ्यलांतेति खंडे सूत्रितं। इदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां। आ० ४. ५.। इति॥ उपसत्सु वैष्णवस्यैषैवानुवाक्या। अथोपसदिति खंडे सूत्रितं। गयस्फानो अमीवहेदं विष्णुर्विचक्रमे। आ० ४. ८.। इति॥ तामेतां सूक्ते सप्तदशीमृचमाह॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदं। समूळ्हमस्य
पांसुरे॥ १९॥

इदं। विष्णुः। वि। चक्रमे। त्रेधा। नि। दधे। पदं।
संऽऊळ्हं। अस्य। पांसुरे॥ १९॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारीदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य विचक्रमे। विशेषेण क्रमणं कृतवान्। तदा त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः पदं निदधे। स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान्। अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्ते पादस्थाने समूढमिदं सर्वं जगत्सम्यगंतर्भूतं॥ सेयमृग्यास्केनैवं व्याख्याता। विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा। यदिदं किंच तद्विक्रमते विष्णुस्त्रेधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामंतरिक्षे दिवीति शाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः समूल्हमस्य पांसुरेऽप्यायनेऽंतरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्यात्समूल्हमस्य पांसुर इव पदं न दृश्यत इति पांसवः पादैः सूयंत इति वा पन्ना शेरत इति वा पंसनीया भवंतीति वा। नि॰ १२. १९.। इति॥ त्रेधा। एधाच्च। पा॰ ५. ३. ४६.। इत्येधाच्प्रत्ययः। चितोऽंतोदात्तः। समूल्हं। वह प्रापणे। निष्ठेति क्तः। वचिस्वपीत्यादिना। पा॰ ६. १. १५.। संप्रसारणं। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घत्वानि। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। अस्य। इदमोऽन्वादेश ईत्यशनुदात्तः। प्रत्ययश्च सुप्स्वरेण। पांसुरे। नगपांसुपांडुभ्यश्चेति वक्तव्यं। पा॰ ५. २. १०७. २.। इति मत्वर्थीयो रप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः॥

उपसदि वैष्णवयागस्य प्रातःकाले याज्या सायंकालेऽनुवाक्या त्रीणि पदेत्येषा। सूत्रितं च। त्रीणि पदा विचक्रम इति स्विष्टकृदालुप्यते। आ॰ ४. ८.। इति॥ तामेतामष्टादशीमृचमाह॥

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः। अतो
धर्माणि धारयन्॥ १८॥

त्रीणि। पदा। वि। चक्रमे। विष्णुः। गोपाः।
अदाभ्यः अतः। धर्माणि। धारयन्॥

अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यो गोपाः सर्वस्य जगतो रक्षको विष्णुः पृथिव्यादिस्थानेभ्यत एतेषु त्रीणि पदानि विचक्रमे। किं कुर्वन्। धर्माण्यग्निहोत्रादीनि धारयन्। पोषयन्॥ पदा। सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेर्डादेशः। तस्य स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वे प्राप्त उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वं। गोपाः। गोपामृतस्येत्यत्रोक्तं। अदाभ्यः। दभेरृहलोर्ण्यदिति ण्यत्। नञ्समासः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। धारयन्। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण णिच एव स्वरः शिष्यते॥

एकोनविंशीमृचमाह॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे। इंद्रस्य
युज्यः सखा॥ १९॥

विष्णोः। कर्माणि। पश्यत। यतः। व्रतानि। पस्पशे।
इंद्रस्य। युज्यः। सखा॥ १९॥

हे ऋत्विगादयः। विष्णोः कर्माणि पालनादीनि पश्यत। यतो यैः कर्मभिर्व्रतान्यग्निहोत्रादीनि पस्पशे। सर्वो यजमानः स्पृष्टवान्। विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः। तादृशो विष्णुरिंद्रस्य युज्यो योज्योऽनुकूलः सखा भवति। विष्णोरिंद्रानुकूल्यं त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाकेऽथ वै तर्हि विष्णुरित्यादिना प्रपंचेन तैत्तिरीया आमनंति॥ पस्पशे। स्पश बाधनस्पर्शनयोः। लिट्। शर्पूर्वाः खयः। पा० ७. ४. ६१. इति पकारः शिष्यते। सकारो लुप्यते। यद्वृत्तयोगादनिघातः। युज्यः।

युजेर्बाहुलकात्क्यप्। कित्त्वाद्गुणाभावः। क्यपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। धातुस्वरः॥

विंशीमृचमाह॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यंति सूरयः। दिवीव
चक्षुराततं॥ २०॥

तत्। विष्णोः। परमं। पदं। सदा। पश्यंति।
सूरयः। दिविऽइव। चक्षुः। आऽततं॥ २०॥

सूरयो विद्वांस ऋत्विगादयो विष्णोः संबंधि परममुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धं पदं स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदा पश्यंति। तत्र दृष्टांतः। दिवीव। आकाशे यथाततं सर्वतः प्रसृतं चक्षुर्विरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत्॥ सदा। सर्वैकान्येति। पा० ५. ३. १५.। दाप्रत्ययः। सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि। पा० ५. ३. ६.। इति सर्वशब्दस्य सभावः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। दिवि। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति तदेव शिष्यते। चक्षुः। नब्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वं। आततं। तनोतेः कर्मणि क्तः। यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिरनंतर इति गतेरुदात्तत्वं॥

एकविंशीमृचमाह॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिंधते। विष्णोर्यत्परमं पदं॥ २१॥

तत्। विप्रासः। विपन्यवः। जागृऽवांसः। सं। इंधते।
विष्णोः। यत्। परमं। पदं॥ २१॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमं पदमस्ति तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिंधते। सम्यक् दीपयंति। कीदृशाः। विपन्यवः। विशेषेण स्तोतारः। जागृवांसः। शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन जागरूकाः॥ विप्रासः। आज्जसेरसुक्। विपन्यवः। स्तुत्यर्थस्य पनेर्बाहुलक औणादिको युप्रत्ययः। तत्र प्रत्ययस्वरः। जागृवांस। जागृ निद्राक्षये। लिटः क्वसुः। क्रादिनियमाप्राप्तस्येटो वस्वेकाजाद्घसामिति नियमान्निवृत्तिः॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः॥

तीव्रा इति चतुर्विंशत्यृचं षष्ठं सूक्तं। अत्रेयमनुक्रमणिका। तीव्राश्चतुर्विंशतिर्वायव्यैकैंद्रवायव्यौ मैत्रावरुणमरुत्वतीयवैश्वदेवपौष्णास्तृचाः शेषा आप्योऽंत्याध्यर्द्धाग्नेय्यप्स्वंतः पुरउष्णिक् परानुष्टुभिस्त्रस्त्वांत्या एकविंशी प्रतिष्ठेति। ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयानुवर्तनान्मेधातिथिः काण्व ऋषिः। अप्स्वंतरित्येषा पुरउष्णिक्। प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरेणाद्यस्चेत्पुरउष्णिगिति लक्षणसद्भावात्। अप्सु मे सोम इत्येषानुष्टुप्। इदमाप इत्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः। शिष्टा एकोनविंशतिसंख्याका ऋचो गायत्र्यः। आदौ गायत्रमिति परिभाषितत्वात्। आद्या वायुदेवताका। ततो द्वे ऋचाविंद्रवायूदेवताके। तत एकस्तृचो मित्रावरुणदेवत्यः। तत उत्तरत्वचस्य मरुद्गणविशिष्टेंद्रो देवता। तत एकस्तृचो वैश्वदेवः। तदनंतरभावी पौष्णः। शिष्टा ऋचोऽब्देवताकाः। पयस्वानग्न इत्यर्द्धर्चयुक्ता सं माग्न इत्येषा त्वग्निदेवताका॥ सूक्तविनियोगो लिंगादवगंतव्यः। अभिप्लवषडहस्य द्वितीयेऽहति प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्य तीव्राः सोमास इत्येषा तृतीया। द्वितीयस्य चतुर्विंशे-

नेति खंडे सूत्रितं । तीव्राः सोमास आगहीत्येका । आ० ७.
६. । इति । पृष्ठ्यषडहेऽपि द्वितीयेऽहनि प्रउग एषा । तासेतां
सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

तीव्राः सोमास आ गह्याशीर्वंतः सुता इमे । वायो
तान्प्रस्थितान्पिब ॥ १ ॥

तीव्राः । सोमासः । आ । गहि । आशीःऽवंतः । सुताः ।
इमे । वायो इति । तान् । प्रऽस्थितान् । पिब ॥ १ ॥

हे वायो । इमे सोमास ऐंद्रवायवग्रहादिरूपाः सोमाः सुता अभिषुताः । ते च तीव्राः । प्रभूतत्वात्तर्पयितुं समर्थाः । आशीर्वंतः । आशिर्युक्ताः । अतस्त्वमागहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । प्रस्थितानुत्तरवेदिं प्रत्यानीतान्तान्सोमान्पिब ॥ तीव्राः । तिज निशाने । रक् दीर्घत्वं जस्य व इति ऋज्रेंद्रेत्यत्र मनोरमा । सोमासः । अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । आज्जसेरसुक् । गहि । महद्भिरग्न आगहीत्यत्रोक्तं । आशीर्वंतः । श्रीञ् पाके । अपस्पृधेथामित्यादिसूत्रे । पा० ६. १. ३६. । आङ्पूर्वस्य क्विपि शिरादेशो निपातितः । करणस्यापि अयणद्रव्यस्य स्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षया कर्तरि क्विप् न विरुध्यते । आशीरेषामस्तीत्याशीर्वंतः । छंदसीर इति वत्वं । वायो । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । प्रस्थितान् । प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पूर्वोक्त एव शस्त्र उभा देवा दिविस्पृशेति द्वे ऐंद्रवायवतृचस्य प्रथमाद्वितीये । तथा च द्वितीयस्येति खंडे सूत्रितं ।

उभा देवा दिविस्पृशेति द्वे । आ॰ ७. ६. । इति । तयोः प्रथमां सूक्ते द्वितीयामृचमाह ॥

उभा देवा दिविस्पृशेंद्रवायू हवामहे । अस्य सोमस्य
पीतये ॥ २ ॥

उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । इंद्रवायू इति । हवामहे ।
अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

दिविस्पृशा द्युलोकवर्तिनावुभा देवा द्वौ देवाविंद्रवायू हवामहे । आह्वयामः । किमर्थं । अस्य सोमस्य पीतये । असकृद्व्याख्यातं ॥ उभा देवा । सुपां सुलुगित्याकारः । दिविस्पृशा । हृद्द्युभ्यां ङेरुपसंख्यानं । पा॰ ६. ३. ८. १. । इति सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्रवायू । इंद्रश्च वायुश्चेति द्वंद्वः । उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा॰ ६. ३. २६. १. । इत्यानङो निषेधः । देवताद्वंद्वे चेति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरत्वस्य नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा॰ ६. २. १४२. । इति निषेधात्समासांतोदात्तत्वमेव शिष्यते । हवामहे । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति परपूर्वत्वं । शप् । गुणावादेशौ । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण पदस्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते तिङ्ङतिङ इत्याष्टमिको निघातः । अस्य । ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वं । पीतये । पा पाने । स्थागापापचः । पा॰ ३. ३. ९५. । इति भावे क्तिन् । घुमास्थेतीत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्रवायू मनोजुवा विप्रा हवंत ऊतये। सहस्राक्षा
धियस्पती ॥ ३ ॥

इंद्रवायू इति। मनःऽजुवा। विप्राः। हवंते। ऊतये।
सहस्रऽअक्षा। धियः। पती इति ॥ ३ ॥

विप्रा मेधाविन ऋत्विग्यजमाना ऊतये रक्षणार्थमिंद्रवायू हवंते। आह्वयंति। कीदृशौ। मनोजुवौ। मन इव वेगयुक्तौ। सहस्राक्षा। सहस्रनयनयुक्तौ। यद्यपींद्र एव सहस्राक्षस्तथापि छत्रिन्यायेन वायुरपि तथोच्यते। धियस्पतौ। कर्मणो बुद्धेर्वा पालकौ। मनोजुवा। जवतिर्गतिकर्मा। मनोवज्जवत इति मनोजुवा मन इव वेगयुक्तौ। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। सुपां सुलुगित्याकारः। विप्राः। औणादिको रन्। रन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः। ऊतये। ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं। सहस्राक्षा। सहस्रमक्षीणि ययास्तौ बहुव्रीहौ। सक्थ्यक्ष्णोः। पा० ५. ४. ११३.। इति षच्समासांतः। बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते समासांतप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वाच्चित इत्यंतोदात्तत्वं। धियः। सावेकाच इति ङस उदात्तत्वं। षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः। पती। उत्यंत आद्युदात्तः ॥

चतुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे मित्रं वयं हवामह इति तृचः षलहस्तोत्रियः। चतुर्विंश इति खंडे सूत्रितं। आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे। आ० ७. २.। इति ॥ अभिप्लवषडहेऽपि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्यायं तृच आवापार्थः। अभिप्लवषष्ठ्याहानीति खंडे सूत्रितं।

परिशिष्टानावापानुद्दृत्य मित्रं वयं हवामहे। आ० ७. ५.। इति॥ मैत्रावरुणस्य मित्रं वयं हवामह इत्येषा प्रातःसवने प्रस्थितयाज्या। प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसीत्युपक्रम्येदं ते सौम्यं मधु मित्रं वयं हवामह इति सूत्रितं॥ तामेतां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये। जज्ञाना पूतदक्षसा॥ ४॥

मित्रं वयं हवामहे। वरुणं। सोमपीतये। जज्ञाना। पूतऽदक्षसा॥ ४॥

वयमनुष्ठातारः सोमपीतये सोमपानार्थं मित्रं वरुणं चाभावाह्वयामः। कीदृशावुभौ। जज्ञाना। कर्मप्रदेशे प्रादुर्भवतौ। पूतदक्षसा। शुद्धबलौ॥ वरुणं। वृञ् करणे। कृवृदारिभ्य उनन्। उ० ३. ५३.। नित्त्वादाद्युदात्तः। सोमपीतये। दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। जज्ञाना। जनी प्रादुर्भावे। छंदसि लिट्। पा० ३. २. १०५.। तस्य लिटः कानज्वा। पा० ३. २. १०६.। इति कानजादेशः। गमहनेत्यादिना। पा० ६. ४. ९८.। उपधालोपः। तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाज्जनशब्दस्य द्विर्वचनं। स्तोः श्चुना श्चुः। पा० ८. ४. ४०। इति नकारस्य ञकारः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। पूर्ववदाकारः। पूतदक्षसा। पूञ् पवने। निष्ठेति क्तः। श्र्युकः किति। पा० ७. २. ११.। इतीट्प्रतिषेधः। पूतं दक्षो ययोस्तौ। बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

पंचमीमृचमाह ॥

ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती । ता
मित्रावरुणा हुवे ॥ ५ ॥

ऋतेन । यौ । ऋतऽवृधौ । ऋतस्य । ज्योतिषः ।
पती इति । ता । मित्रावरुणा । हुवे ॥ ५ ॥

यौ मित्रावरुणावृतेन सत्यवचनेन याजमानानुग्रहकारिणा ऋतावृधौ । ऋतमवश्यंभावितया सत्यं कर्मफलं तस्य वर्धकौ । ऋतस्य सत्यस्य प्रशस्तस्य ज्योतिषः प्रकाशस्य पती पालकौ । श्रुत्यंतरे मित्रावरुणयोरदितिपुत्रत्वेन श्रुतत्वाद्द्वादशादित्येष्वंतर्भूतत्वेन ज्योतिःपालकत्वं युक्तं । श्रुत्यंतरे चाष्टौ पुत्रासो अदितेरित्युपक्रम्य मित्रश्च वरुणश्चेत्यादिकमाम्नातं । ता मित्रावरुणा तथाविधौ मित्रावरुणौ हुवे । आह्वयामि ॥ ऋतावृधौ । वृधु वृद्धौ । क्विप् चेति क्विप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ज्योतिष । द्युत दीप्तौ । द्युतेरिसिन्नादेश्च जः । उ० २. १०६. । इतीसिन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वं । मित्रवरुणा । देवताद्वंद्वे चेत्यानङ् । देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घ आकारः । हुवे । ह्वेञ् । आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने संप्रसारणे परपूर्वत्वे च कृते बहुलं छंदसीति शपो लुक् । टेरेत्वं । गुणे प्राप्ते क्ङिति च । पा० १. १. ५. । इति प्रतिषेधः । उवङादेशः । तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरूतिभिः। करतां नः सुराधसः ॥ ६ ॥

वरुणः। प्रऽअविता। भुवत्। मित्रः। विश्वाभिः। ऊतिऽभिः। करतां। नः। सुऽराधसः ॥ ६ ॥

अयं वरुणोऽस्माकं प्राविता भुवत्। प्रकर्षेण रक्षको भवतु। मित्रश्च विश्वाभिरूतिभिः सर्वाभी रक्षाभिः प्राविता भुवत्। तावुभावपि नोऽस्मान्सुराधसः प्रभूतधनयुक्तान्करतां। कुरुतां॥ अविता। तृचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं। प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते। भुवत्। भू सत्तायां। लेटस्तिप्। लेटोऽडाटावित्यडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपः। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। गुणे प्राप्ते भूसुवोस्तिङि। पा० ७. ३. ८८.। इति प्रतिषेधः। उवङादेशः। तिङ्ङतिङ इति निघातः। विश्वाभिः। अशिप्रुषीत्यादिना क्वनंतो विश्वशब्द आद्युदात्तः। टाप्सुपोरनुदात्तत्वात्तदेव शिष्यते। ऊतिभिः। ऊतियूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तः। करतां। कृञ् करणे। भौवादिकः। लोटस्तस्। तसस्तां। कर्तरि शप्। गुणो रपरत्वं। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते। सुराधसः। राध साध संसिद्धौ। राध्नोत्यनेनेति राधो धनं। शोभनं राधो येषां ते। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं प्राप्तं सोर्मनसी अलोमोषसी। पा० ६. २. ११७.। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेन बाध्यते॥

सप्तमीमृचमाह ॥

मरुत्वंतं हवामह इंद्रमा सोमपीतये । सजूर्गणेन तृंपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं । हवामहे । इंद्रं । आ । सोमऽपीतये । सऽजूः । गणेन । तृंपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं मरुद्भिर्युक्तमिंद्रं सोमपीतये सोमपानाय हवामहे । आह्वयामः । स चेंद्रो गणेन मरुत्समूहेन सजूः सह तृंपतु । तृप्तो भवतु ॥ मरुत्वंतं । मरुतोऽस्य संतीति मरुत्वान् । झयः । पा० ८. २. १०. । इति मतुपो वत्वं । तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. । इति भसंज्ञायां पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्जश्त्वाभावः । मतुप्सुपौ पित्त्वादनुदात्तौ । ननु ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् । पा० ६. १. १७६. । इति मतुप उदात्तत्वेन भवितव्यं स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति तकारस्याविद्यमानवत्त्वेन ह्रस्वात्परत्वात् । न । ह्रस्वनुड्भ्यामित्यत्र नुड्ग्रहणसामर्थ्यादविद्यमानपरिभाषा नाश्रीयत इति वृत्तावुक्तं । अतो मरुच्छब्दस्य स्वर एव शिष्यते । सजूः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । संपदादिलक्षणः क्विप् । समाना प्रीतिर्यस्येति बहुव्रीहिः । समानस्य छंदसीति सभावः । ससजुषो रुः । पा० ८. २. ६६. । इति रुत्वं । स र्वोरुपधायाः । पा० ८. २. ७६. । इत्युपधादीर्घः । बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते त्रिचक्रादीनां छंदसि । पा० ६. २. १९९. १. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तृंपतु । तृप तृंप तृप्तौ । तुदादिभ्यः शः । शे मुचादीनामिति नुमागमः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

इंद्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः । विश्वे
मम श्रुता हवं ॥ ८ ॥

इंद्रऽज्येष्ठाः । मरुत्ऽगणाः । देवासः । पूषऽरातयः ।
विश्वे । मम । श्रुत । हवं ॥ ८ ॥

हे देवास इंद्रमरुद्रूपा विश्वे सर्वे यूयं मम हवमाह्वानं श्रुत । शृणुत । कीदृशाः । इंद्रज्येष्ठाः । इंद्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषु ते तथाविधा मरुद्गणाः मरुत्समूहरूपाः । पूषरातयः । पूषाख्यो देवो रातिर्दाता येषामिंद्रमरुतां ते पूषरातयः ॥ इंद्रज्येष्ठाः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वादनिघातः । मरुद्गणाः । विभाषितं विशेषवचने बहुवचनं । पा० ८. १. ७४. । इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वादनिघातः । देवासः पूषरातयः । पूर्ववत् । श्रुत । श्रु श्रवणे । लोण्मध्यमबहुवचनं थ । तस्थस्थमिपां । पा० ३. ४. १०१. । इति तादेशः । व्यत्ययेन शप् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे प्राप्ते क्ङिति चेति प्रतिषेधः । द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः । हवं । ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च । भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् । संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते ॥

नवमीमृचमाह ॥

हत वृत्रं सुदानव इंद्रेण सहसा युजा । मा नो
दुःशंस ईशत ॥ ९ ॥

हत । वृत्रं । सुऽदानवः । इंद्रेण । सहसा । युजा ।
मा । नः । दुःऽशंसः । ईशत ॥ ९ ॥

हे सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुद्गणाः सहसा बलवता युजा योग्येनेंद्रेण सह द्वत्रं शत्रुं हत। नाशयत। दुःशंसो दुष्टेन शंसनेन कीर्तनेन युक्तो द्वत्रो नोऽस्मान्प्रति मेशत। समर्थो मा भूत्॥ हत। हन हिंसागत्योः। लोटस्थ। तस्य त। अदिप्रभृतिभ्य शप इति शपो लुक्। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। सुदानवः। डुदाञ् दाने। दाभाभ्यां नुः। उ० २. ३२.। इत्यौणादिको नुप्रत्ययः। प्रादिसमास आमंत्रितत्वान्निघातः। युजा। युजिर् योगे। ऋत्विगित्यादिना क्विन्। साविकाच इति तृतीयैकवचनस्योदात्तत्वं। दुःशसः। ईषद्दुःसुष्विति खल्। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। ईशत। ईश ऐश्वर्ये। माङिलुङि प्राप्ते छंदसि लुङ्लङ्लिट इति व्यत्ययेन लङ्। तस्य बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः। न माङ्योग इत्याडागमाभावः। तिङ्ङतिङ इति निघातः॥

दशमीमृचमाह॥

विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमपीतये। उग्रा हि
पृश्निमातरः॥ १०॥

विश्वान्। देवान्। हवामहे। मरुतः। सोमऽपीतये।
उग्राः। हि। पृश्निऽमातरः॥ १०॥

मरुतो मरुत्संज्ञकान्विश्वान्सर्वान्देवान्सोमपीतये हवामहे। सोमपानार्थमाह्वयामः। ते मरुत उग्राः शत्रुभिरसह्यबलाः। पृश्निमातरः पृश्नेर्नानावर्णयुक्ताया भूमेः पुत्राः। हिशब्दः प्रसिद्धार्थः। सा च प्रसिद्धिः पृश्नेः पुत्राः इति मंत्रांतरादवगंतव्या॥ पृश्निमातरः। पृश्निर्माता येषां ते। पृश्निशब्दो

घृषिपृश्निरित्यणादावाद्युदात्तो निपातितः । उ० ४. ५३. ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये नवमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्णुया । यच्छुभं
याथना नरः ॥ ११ ॥

जयतांऽइव । तन्यतुः । मरुतां । एति । धृष्णुऽया ।
यत् । शुभं । याथन । नरः ॥ ११ ॥

मरुतां देवानां तन्यतुः शब्दो धृष्णुया धार्ष्ट्ययुक्तः सन्नेति ।
गच्छति । केषामिव । जयतां विजययुक्तानां शूराणां भटाना-
मिव । हे नरो नेतारो मरुतो यूयं यद्यदा शुभं शोभनं
देवयजनं याथन । प्राप्नुथ । तदा त्वदीयः शब्दो गच्छतीति
पूर्वत्रान्वयः ॥ तन्यतुः । तनु विस्तारे । ऋतन्यंजीत्यादिना ।
उ० ४. २. । यतुच्प्रत्ययः । धृष्णुया । ञिधृषा प्रागल्भ्ये ।
त्रसिगृधिधृषिक्षिपे क्नुः । पा० ३. २. १४०. । सुपां सुलुगिति
सोर्याचादेशः । चित्त्वादंतोदात्तः । याथन । तप्तनप्तनथनाश्चेति
थनादेशः । यच्छब्दयोगान्निघाताभावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

हस्काराद्विद्युतस्पर्यतो जाता अवंतु नः । मरुतो
मृळयंतु नः ॥ १२ ॥

हस्कारात् । विऽद्युतः । परि । अतः । जाताः । अवंतु ।
नः । मरुतः । मृळयतु । नः ॥ १२ ॥

हस्काराद्दीप्तिकराद्विद्युतो विशेषेण दीप्यमानात् । अतो-
ऽंतरिक्षात्परि जाताः सर्वत उत्पन्ना मरुतो नोऽस्मानवंतु ।

रक्षतु। तथाविधा मरुतो नोऽस्मान्मृलयंतु। सुखयंतु॥ हस्कारात्। हसे हसने। अत्र तु प्रकाशमात्रे वर्तते। अस्मात्संपदादिलक्षणः क्विप्। अस्मिन्नुपपदे डुकृञ् करण इत्यस्मात्कर्मण्यण्। पा० ३. २. १.। इत्यणप्रत्ययः। तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिकारकेत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। अतः कृकमीत्यादिना। पा० ८. ३. ४६.। विसर्जनीयस्य सत्वं॥

त्रयोदशीमृचमाह॥

आ पूषन् चित्रबर्हिषमाघृणे धरुणं दिवः। आजा
नष्टं यथा पशुं॥ १३॥

आ। पूषन्। चित्रऽबर्हिषं। आघृणे। धरुणं। दिवः।
आ। अज। नष्टं। यथा। पशुं॥ १३॥

हे पूषन् चित्रबर्हिषं विचित्रैर्दर्भैर्युक्तं धरुणं यागस्य धारकं सोमं दिव आ द्युलोकादा हरेति शेषः। पूषा विशेष्यते। आघृणे। आगतदीप्तियुक्त। तत्र दृष्टांतः। हे अज गमनशील। यथा लोके नष्टं पशुं महारण्यादावन्वीक्ष्य कश्चिदाहरति तद्वत्॥ आघृणे। घृ क्षरणदीप्त्योरित्यस्माद्घृणिपृश्निरिति निप्रत्ययो निपातितः। ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति णत्वं। प्रादिसमासः। आमंत्रिताद्युदात्तत्वं। धरुणं। धृञ् धारणे। अस्मात् स्यंताद्धातोरर्जेर्णिलुक् च। उ० ३. ५८.। इति चकाराद्धृधातोरप्युनन्प्रत्ययः। व्यत्ययेन नित्स्वराभावे प्रत्ययस्वरः। दिवः। ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वं। अजा। अज गतिक्षेपणयोः॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

पूषा राजानमाघृणिरपगूळ्हं गुहा हितं । अविंदच्चित्रबर्हिषं ॥ १४ ॥

पूषा । राजानं । आघृणिः । अपऽगूळ्हं । गुहा । हितं । अविंदत् । चित्रऽबर्हिषं ॥ १४ ॥

आघृणिः पूषा राजानं सोममविंदत् । अलभत । कीदृशं । अपगूळ्हं । अत्यंतगूढं । तत्र हेतुः । गुहा हितं । गुहासदृशे दुर्गमे द्युलोके स्थितं । तथा चित्रबर्हिषं ॥ अपगूळ्हं । गुहू संवरणे । निष्ठेति कर्मणि क्तः । हो ढ इति ढत्वं । झषस्तथोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. । इति धकारः । ष्टुत्वढलोपदीर्घाः । समासे गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गुहा । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । हितं । निष्ठायां दधातेर्हिः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उतो स मह्यमिंदुभिः षड्युक्ताँ अनुसेषिधत् । गोभिर्यवं न चर्कृषत् ॥ १५ ॥

उतो इति । सः । मह्यं । इंदुऽभिः । षट् । युक्तान् । अनुऽसेषिधत् । गोभिः । यवं । न । चर्कृषत् ॥ १५ ॥

उतो । अपि च स पूषा मह्यं यजमानायेंदुभिर्यागहेतुभिः सोमैर्युक्तान् षड्वसंतादीनृतूननुसेषिधत् । अनुक्रमेण पुनः पुनर्नयन्वर्तत इति शेषः । तत्र दृष्टांतः । गोभिर्बलीवर्दैर्यवं न चर्कृषत् । नशब्द उपमार्थः । यथा यवमुद्दिश्य भूमिं प्रतिसंवत्सरं पुनः पुनः कृषति तद्वत् ॥ मह्यं । ङयि च । पा० ६. १. २१२. । इत्याद्युदात्तत्वं । इंदुभिः । उंदी क्लेदने ।

उंदेरिच्चादेः। उ० १. १२.। इत्युप्रत्ययः। उकारस्येकारादेशश्च। निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं। युक्तान्। दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुत्वं। आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः। अनुसेषिधत्। षिधु गत्यां। धातोरेकाचः। पा० ३. १. २२.। इति यङ्। यङोऽचि च। पा० २. ४. ७४.। इति तस्य लुक्। प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोः। पा० ६. १. ९.। इति द्विर्भावः। हलादिशेषः। गुणो यङ्लुकोः। पा० ७. ४. ८२.। इत्यभ्यासस्य गुणः। इणकोः। पा० ८. ३. ५७.। इति षत्वं। सनादित्वाद्धातुसंज्ञायां लटः शट्। कर्तरि शप्। अदादिवच्चेति वचनात्तस्य लुक्। नाभ्यस्ताच्छतुः। पा० ७. १. ७८.। इति नुम्प्रतिषेधः। प्रत्ययस्वरे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। गोभिः। साविकाच इति भिस उदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्वन्निति प्रतिषेधः। चर्कृषत्। कृष विलेखने। यङ्लुकि द्विर्भावः। हलादिशेषोरत्त्वचर्त्वानि। रुग्रिकौ च लुकि। पा० ७. ४. ९१.। इत्यभ्यासस्य ऋगागमः। अस्माद्यङ्लुगंताल्लेटस्तिप्। इतश्च लोपः। लेटोऽडाटावित्यडागमः। अदिप्रभृतिभ्य शप इति शपो लुक्। लघूपधगुणे प्राप्ते नाभ्यस्तस्याचि पिति। पा० ७. ३. ८७.। इति निषेधः। तिङ्ङतिङ इति निघातः॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये दशमो वर्गः॥

अपोनप्त्रीय एकधनास्वपानीतासु स्वयमनुगच्छन्नंबय इति द्वे अनुब्रूयात्। तृतीययापो देवीरित्यनयैकधनासु हविर्धानं प्रविष्टासु स्वयमनुप्रविशेत्। तथैव सूत्रितं। अंबयो

यंत्यध्वभिरिति तिस्र उत्तमयानुप्रपद्येतेति। अस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते षोडशीमृचमाह॥

अंबयो यंत्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयतां। पृंचतीर्मधुना पयः॥ १६॥

अंबयः। यंति। अध्वऽभिः। जामयः। अध्वरिऽयतां। पृंचतीः। मधुना। पयः॥ १६॥

अध्वरीयतामध्वरमात्मन इच्छतामस्माकमंबयो मातृस्थानीया आपः। तथा च कौशीतकिब्राह्मणे समाम्नायते। अंबयो यंत्यध्वभिरित्यापो वा अंबय इति। ता आपोऽध्वभिर्देवयजनमार्गैर्यंति। गच्छंति। कीदृश्य आपः। जामयः। हितकारिण्यो बंधवः। तथा मधुना माधुर्यरसेन युक्तं पयः पृंचतीः। गवादिषु योजयंत्यः॥ अंबयः। रवि लवि अबि शब्दे। एतस्मादच इः। उ० ४. १४०.। इति प्रकरणे बाहुलकादिः। प्रत्ययस्वरः। अध्वभिः। अदेर्ध च। उ० ४. ११७.। इति क्वनिप्। पित्त्वात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः। जामयः। जसु अदने। बाहुलकादिः। अध्वरीयतां। अध्वरशब्दात्सुप आत्मनः क्यजिति क्यच्। क्यचि चेतीत्वं। अपुत्रादीनामिति वक्तव्यमिति वचनान्न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वनिषेधाभावः। सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति कव्यध्वरपृतनस्य। पा० ७. ४. ३९.। इत्यकारलोपोऽपि न भवति। क्यच्प्रत्ययांतधातोर्लटः शतृ। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण तयोः क्यचा सहैकादेशः। एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यंतोदात्तत्वे सति शतुरनुमो नद्यजादी इति षष्ठ्या उदात्तत्वं। पृंचतीः। पृची संपर्के। लटः शतृ।

रुधादिभ्यः श्नम्। श्नसोरल्लोपः। अनुस्वारपरसवर्णौ। उगितश्चेति ङीप्। वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। शतुरनुम इति ङीप उदात्तत्वं॥

सप्तदशीमृचमाह॥

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह। ता नो
हिन्वंत्वध्वरं॥ १७॥

अमूः। याः। उप। सूर्ये। याभिः। वा। सूर्यः। सह।
ताः। नः। हिन्वंतु। अध्वरं॥ १७॥

या अमूरापः सूर्ये उप समीपेनावस्थिताः। आपः सूर्ये समाहिता इति श्रुत्यंतरात्। वा। अथवा सूर्यो याभिरद्भिः सह वर्तते। पूर्वत्रापां प्राधान्यमुत्तरत्र सूर्यस्येति विशेषः। तास्तादृश्य आपो नोऽस्मदीयमध्वरं यागं हिन्वंतु। प्रीणयंतु॥ प्रक्रिया स्पष्टा। याभिः। सावेकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः॥

अष्टादशीमृचमाह॥

अपो देवीरुप ह्वये यत्र गावः पिबंति नः। सिंधुभ्यः
कर्त्वं हविः॥ १८॥

अपः देवीः। उप। ह्वये। यत्र। गावः। पिबंति। नः।
सिंधुऽभ्यः। कर्त्वं। हविः॥ १८॥

नोऽस्मदीया गावो यत्र यास्वप्सु पिबंति। पानं कुर्वंति। ता अपो देवीरुपह्वये। आह्वयामि। सिंधुभ्यः स्यंदनशीलाभ्योऽद्भ्यो देवताभ्यो हविः कर्त्वं। अस्माभिः कर्तव्यं॥ अपः। ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वं। पिबंति। पाघ्रेत्यादिना पिबादेशः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातु-

कस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं। निपातैर्यद्यदीत्यादिना निघाताभावः। कत्वं। डुकृञ् करणे। कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः। पा० ३. ४. १४.। इति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः। गुणः। नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं॥

एकोनविंशीमृचमाह॥

अप्स्वं१न्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये। देवा भवत वाजिनः॥ १९॥

अप्ऽसु। अंतः। अमृतं। अप्ऽसु। भेषजं। अपां। उत। प्रऽशस्तये। देवाः। भवत। वाजिनः॥ १९॥

अप्सु जलेष्वंतर्मध्येऽमृतं पीयूषं वर्तते। तस्याप्विकारत्वात्। अमृतं वा आप इति श्रुत्यंतराच्च। तथैवाप्सु भेषजमौषधं वर्तते। क्षुद्रोगनिवर्तकस्यान्नस्याप्कार्यत्वात्। उत। अपि च तादृशीनामपां देवतानां प्रशस्तये प्रशंसार्थं हे देवा ऋत्विजादयो ब्राह्मणाः। एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणा इति श्रुत्यंतरात्। वाजिनो वेगवंतो भवत। शीघ्रं स्तुतिं कुरुतेत्यर्थः॥ अप्सु। ऊडिदमित्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं। संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरित इति स्वरितत्वं। अमृतं। नञो जरमरमित्रमृताः। पा० ६. २. ११६.। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। प्रशस्तये। तादौ च निति। पा० ६. २. ५०.। इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। भवत। आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्यामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वान्न निघातः॥

कारीर्यामुत्तमस्याज्यभागस्याप्सु मे इत्येषानुवाक्या। वर्षकामेष्टिरिति खंडेऽप्स्वग्ने सधिष्टवाप्सु मे सोमो अब्रवीत्। आ° २. १३.। इति सूत्रितं॥ विंशीमृचमाह॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदंतर्विश्वानि भेषजा।
अग्निं च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीः॥ २०॥

अप्ऽसु। मे। सोमः। अब्रवीत्। अंतः। विश्वानि। भेषजा॥
अग्निं। च। विश्वऽशंभुवं। आपः। च। विश्वऽभेषजीः॥२०॥

अप्सु जलेष्वंतर्मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाण्यौषधानि संतीति मे मह्यं मंत्रदर्शिने मुनये सोमो देवोऽब्रवीत्। तथा विश्वशंभुवं सर्वस्य जगतः सुखकरमेतन्नामकं अग्निं चाप्सु वर्तमानं सोमोऽब्रवीत। तथा च तैत्तिरीया। अग्नेस्त्रयो ज्यायांस इत्यनुवाके सोऽपः प्राविशदित्यग्नेरप्सु प्रवेशमामनंति। लतागुल्मवृक्षमूलादीनामौषधानां वृष्टिजन्यत्वेन जलवर्तित्वं प्रसिद्धं। विश्वभेषजीः। विश्वानि भेषजानि यासु तथाविधा अपोऽप्यब्रवीत्॥ भेषजा। सुपां सुलुगित्याकारः। विश्वशंभुवं। भवतेरंतर्भावितण्यर्थात् क्विप्। व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा। विश्वे सर्वेऽपि व्यापाराः सुखकरा यस्य। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां। पा° ६. २. १०६.। इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं। आपः। कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस्। अप्तृन्नित्यादिनोपधादीर्घः। विश्वभेषजीः। विश्वशंभुरितिवत्॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकादशो वर्गः॥

एकविंशीमृचमाह ॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे मम। ज्योक् च
सूर्यं दृशे ॥ २१ ॥

आपः। पृणीत। भेषजं। वरूथं। तन्वे। मम।
ज्योक्। च। सूर्यं। दृशे ॥ २१ ॥

हे आपो मम तन्वे शरीरार्थं वरूथं रोगनिवारकं भेषजमौषधं पृणीत। पूरयत। किंच ज्योक् चिरं सूर्यं दृशे द्रष्टुं नीरोगा वयं शक्नुवामेति शेषः ॥ पृणीत। पॄ पालनपूरणयोः। लोण्मध्यमबहुवचनं। थस्य तस्थस्थमिपामिति तादेशः। क्र्यादिभ्यः श्ना। प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः। ई हल्यघोरितीत्वं। ऋवर्णाच्चेति णत्वं। सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङः स्वरः शिष्यते। आप इत्यस्यामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे पादादित्वान्निघाताभावः। वरूथं। वृञ् वरणे। जॄवृञ्भ्यामूथन्। उ० २. ६.। नित्त्वादाद्युदात्तः। तन्वे। ङिति ह्रस्वश्च। पा० १. ४. ६.। इति नदीसंज्ञा पाक्षिकीत्याडागमाभावः। उदात्तयणोर्हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनोदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं। दृशे। दृशे विख्ये च। पा० ३. ४. ११.। इति तुमर्थे निपात्यते ॥

पशौ मार्जन इदमापः प्रवहतेत्येषा विनियुक्ता। हुतायां वपायामिति खंडे सूत्रितं। इदमापः प्रवहत। आ० ३. ५. इति ॥ एषैवावभृथेष्टौ स्नाने विनियुक्ता। पत्नीसंयाजैश्चरंति खंड इदमापः प्रवहत सुमित्रा न आप ओषधयः संतु। आ० ६. १३.। इति सूत्रितं ॥ तामेतां सूक्ते द्वाविंशीमृचमाह ॥

इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि ।
यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतं ॥ २२ ॥

इदं आपः । प्र । वहत । यत् । किं । च । दुःऽइतं । मयि ।
यत् । वा । अहं । अभिऽदुद्रोह । यत् । वा । शेपे । उत ।
अनृतं ॥ २२ ॥

मयि यजमाने यत्किंच दुरितमज्ञानान्निष्पन्नं । वा । अथवाहं यजमानोऽभिदुद्रोह । सर्वतो बुद्धिपूर्वकं द्रोहं कृतवानस्मि । वा । अथवा शेपे । साधुजनं शप्तवानस्मीति यदस्ति । उत । अपि चानृतमुक्तवानिति यदस्ति । तदिदं सर्वमपराधजातं प्रवहत । मत्तोऽपनीय प्रवाहेणान्यतो नयत ॥ मयि । मपर्यंतस्य त्वमावेकवचन इति मादेशे कृतेऽतो गुण इति पररूपे च सति योऽचीति दकारस्य यकारादेशः । एकादेशस्वरेण मकारात्परस्याकारस्योदात्तत्वं । दुद्रोह । द्रुह जिघांसायां । णलि गुणे द्विर्वचनकुत्वहलादिशेषाः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । शेपे । शप आक्रोशे । लिटि व्यत्ययेन तङ् । उत्तमैकवचनमिट् । टेरेत्वं । अत एकहल्मध्ये । पा० ६. ४. १२०. । इत्येत्वाभ्यासलोपौ । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । पूर्ववन्निघाताभावः ॥

पश्चावाहवनीयोपस्थान आपो अद्यान्वचारिषमित्येषा । मनोतायै संप्रेषित इति खंडे सूत्रितं । एत्योपतिष्ठंत आपो अद्यान्वचारिषं । आ० ३. ६. । इति । तामेतां सूक्ते त्रयोविंशीमृचमाह ॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि।

पयस्वानग्न आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ २३ ॥

आपः। अद्य। अनु। अचारिषं। रसेन। सं। अगस्महि।

पयस्वान्। अग्ने। आ। गहि। तं। मा। सं। सृज।

वर्चसा ॥ २३ ॥

अद्यास्मिन्दिनेऽवभृथार्थमापोऽन्वचारिषं। जलान्यनुप्रविष्टोऽस्मि। प्रविश्य च रसेन जलसारेण समगस्महि। संगताः स्मः। हे अग्ने पयस्वान् जले वर्तमानत्वेन पयोयुक्तस्त्वमागहि। अस्मिन्कर्मण्यागच्छ। तं मा तादृशं स्नातं मां वर्चसा तेजसा संसृज। संयोजय॥ आपः। कर्मणि असि प्राप्ते व्यत्ययेन जस्। अचारिषं। चर गत्यर्थः। लुङि च्लेः सिच्। आर्धधातुकस्येड्वलादेः। पा० ७. २. ३५.। इतीट्। नेटि। पा० ७. २. ४.। इति वृद्धिप्रतिषेधे प्राप्ते तदपवादतयातो ल्रांतस्य। पा० ७. २. २.। इत्युपधाया वृद्धिः। अगस्महि। समो गमृच्छिभ्यां। पा० १. ३. २९.। इत्यात्मनेपदं। च्लेः सिच्। मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुगभावश्छांदसः। एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः। वा गमः। पा० १. २. १३.। इति सिचः किस्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। गहि। लोटि गमेः सिपो हिः। अपित्वेन ङित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। अतो हेरिति लुग्न भवति। असिद्धवदत्रा भादिति मलोपस्यासिद्धत्वात्॥

चतुर्विंशीमृचमाह॥

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा।

विद्युर्मे अस्य देवा इंद्रो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥ २४ ॥

सं। मा। अग्ने। वर्चसा। सृज। सं। प्रऽजया। सं। आयुषा। विद्युः। मे। अस्य। देवाः। इंद्रः। विद्यात्। सह। ऋषिऽभिः॥ २४॥

हे अग्ने वर्चःप्रजायुर्भिर्मा संयोजय। देवाः सोमपातारोऽस्य मे यजमानस्य विद्युः। अनुष्ठानं जानीयुः। किंच। इंद्रश्च ऋषिगणैः सह ममानुष्ठानं विद्यात्। जानीयात्॥ विद ज्ञाने। लिङि च्लेर्जुस्। पा° ३. ४. १०८.। यासुट्। लिङः सलोपः। पा° ७. २. ७९.। इति सकारलोपः। उस्यपदांतात्। पा° ६. १. ९६.। इति पररूपत्वं। यासुट उदात्तत्वेनैकादेश उकारोऽप्युदात्तः। अस्य। इदमोऽन्वादेश इत्यशनुदात्तः। विभक्तिरपि सुप्त्वेनानुदात्ता। सह ऋषिभिरित्यत्र ऋत्यकः। पा° ६. १. १२८.। इति प्रकृतिभावः॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वादशो वर्गः॥

॥ इति ऋक्संहितायां प्रथमे मंडले पंचमोऽनुवाकः॥

प्रथममंडलस्य षष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि। तत्र कस्य नूनमिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं। अजीगर्तपुत्रस्य शुनःशेपस्यार्षं। त्रैष्टुभं। अभि त्वा देवेति तृचो गायत्रः। आद्याया अनिरुक्तत्वात्प्रजापतिर्देवता। अग्नेर्वयमित्यस्याग्निः। अभि त्वा देवेत्यस्य तृचस्य सविता। भगभक्तस्येत्येषा भगदेवताका वा। शेषा वारुण्यः। तथा चानुक्रांतं। कस्य पंचोनाजिगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातो वारुणं तु त्रैष्टुभमादौ काय्याग्नेय्यौ सावित्रस्तृचो गायत्रोऽस्यांता भागी वेति॥ राजसूयेऽभिषेचनीयेऽहनि मरुत्वतीये परिसमाप्ते सत्येतदादिकं सूक्तसप्तकमभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिवृतस्य

राज्ञः पुरस्ताद्धोत्राख्यातव्यं। तथा च सूत्रेऽभिहितं। संस्थिते मरुत्वतीये दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनोऽभिषिक्ताय पुत्रापत्यपरिवृताय राज्ञे शौनःशेपमाचक्षीत। आ० ९. ३.। इति। ब्राह्मणं च भवति। तदेतत्परऋक्शतगाथं शौनःशेपमाख्यानं तद्धोता राज्ञेऽभिषिक्तायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणातीति॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह।

कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम।
को नो मह्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च॥१॥

कस्य। नूनं। कतमस्य। अमृतानां। मनामहे। चारु।
देवस्य। नाम।
कः। नः। मह्यै। अदितये। पुनः। दात्। पितरं। च।
दृशेयं। मातरं। च॥ १॥

कस्येत्यनयर्चा शुनःशेपो यूपे बद्धः कांदिशीकः कं देवमुपधावानीति विचिकित्सति। तथा चाम्नायते। हंताहं देवता उपधावानीति। स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससारेति। वयं शुनःशेपनामका अमृतानां देवतानां मध्ये कतमस्य किंजातीयस्य कस्य देवस्य चारु शोभनं नाम मनामहे। उच्चारयामः। को देवो मां मुमूर्षुं पुनरपि मह्यै महत्यै अदितये पृथिव्यै दात्। दद्यात्। तेन दानेनाहममृतः सन् पितरं मातरं च दृशेयं। पश्येयं। को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतेः कस्येति शब्दसामान्यादनया प्रजापतिरेवोपसृत इति गम्यते॥ कतमस्य। किंशब्दाद्वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्। पा० ५. ३. ९३.। चित इत्यंतोदात्तत्वं। अमृतानां। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते नञोऽजरमरमित्रमृता इत्यु-

त्तरपदाद्युदात्तत्वं । मनामहे । मन ज्ञाने । व्यत्ययेन शप् । पादादित्वादनिघातः । मह्यै । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । दात् । गतिस्था । पा० २. ४. ७७. । इति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडागमाभावः । दृशेयं । दृशिर् प्रेक्षणे । आशीर्लिङि मिपोऽम् । दृशेरग्वक्तव्यः । पा० ३. १. ८६. ३. । इत्यकप्रत्ययः । अतो येयः । आद्गुणः । यासुटः स्वरेणैकार उदात्तः । मातरं चेत्यत्र च शब्दाद्दृशेयमित्यनुषज्यते । अतस्तदपेक्षयैषा तिङ्विभक्तिः प्रथमेति चवायोगे प्रथमेति न निहन्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ॥
स नो मह्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥२॥

अग्नेः । वयं । प्रथमस्य । अमृतानां । मनामहे । चारु ।
देवस्य । नाम ।
सः । नः । मह्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरं च ।
दृशेयं । मातरं । च ॥ २ ॥

इत्थं प्रथमयर्चा विचिकित्सां कृत्वा प्रजापतेः सकाशात्तं देवमग्निं निश्चित्यानया तुष्टाव । तथा च श्रूयते । तं प्रजापतिरुवाचाग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्तमेवोपधावेति । सोऽग्निमुपससाराग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चेति । पूर्ववद्योजना । दाद्दातु दृशेयं पश्यानीत्येवमाशीःपरत्वेन पदद्वयं योज्यं ॥

प्रथमे छंदोमे वैश्वदेवशस्त्र अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रस्तृचः सूक्तमुखीयः । अथ छंदोमा इति खंडेऽभि त्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा । आ० ८. ९. । इति सूत्रितं ॥

अभि त्वेत्येषाग्निमंथनेऽपि विनियुक्ता। प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खंडेऽभि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः। आ॰ २. १६.। इति सूत्रितं। श्रूयते च। अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्वाहेति॥ तथा प्रवर्ग्येऽप्येषा विनियुक्ता। अथोत्तरमिति खंडेऽभि त्वा देव सवितः समी वत्सं न मातृभिः। आ॰ ४. ७.। इति सूत्रितं॥ तथा ग्रावस्तोत्रेऽपि ग्रावस्तुदिति खंडे मध्यमस्वरेणेदं सवनमभि त्वा देव सवितः। आ॰ ५. १२.। इति सूत्रितं। तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह॥

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणां। सदावन्भागमीमहे॥ ३॥

अभि। त्वा। देव। सवितः। ईशानं। वार्याणां। सदा। अवन्। भागं। ईमहे॥ ३॥

अथाग्निना प्रेरितः सन्सवितारमभि त्वेत्यनेन तृचेन प्रार्थयते। तथैव श्रूयते। तमग्निरुवाच। सविता वै प्रसवानामीशे तमेवोपधावेति। स सवितारमुपससाराभि त्वा देव सवितरित्येतेन तृचेनेति। हे सदावन् सदा सर्वदा रक्षक हे सवितर्देव वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं त्वां प्रति भागं भजनीयं धनमभि सर्वत ईमहे। याचामहे॥ ईशानं। ईश ऐश्वर्ये। लटः शानच्। तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। वार्याणां। वृङ् संभक्तौ। ऋहलोर्ण्यत्। ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं। अवन्। आमंत्रितनिघातः। भागं। कर्षात्वत इति घञोऽंत उदात्तः॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यश्चिद्धि त इत्था भगः शशमानः पुरा निदः। अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

यः। चित्। हि। ते। इत्था। भगः। शशमानः। पुरा। निदः। अद्वेषः। हस्तयोः। दधे ॥ ४ ॥

हे सवितर्यो भगो भजनीयो धनविशेषस्ते तव हस्तयोर्दधे। धृतोऽभूत्तं धनविशेषमीमह इति पूर्वत्रान्वयः। चिच्छब्दः पूजार्थे हिशब्दः प्रसिद्धौ। धनस्य पूज्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धं। तामेव पूज्यत्वप्रसिद्धिं विशदयति। इत्था शशमानः। अनेन प्रकारेण शश्यमानः। स्तूयमानः। धनस्तुतिप्रकारं च सर्वे जानंति। ननु स्वकीये धने वैरिभिरपहृते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वो लोको निंदति द्वेष्टि च। अतो धनस्तुतिर्न नियतेत्याशंक्याह। निदः पुरा अद्वेषः। निंदायाः पूर्वं स्वकीयत्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं द्वेषरहितः। तस्मात्स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः॥ इत्था। प्रकारवचने इदमस्थमुः। पा० ५. ३. २४.। सुपां सुलुगिति व्यत्ययेन विभक्तेर्डादेशः। टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः। शशमानः। शश प्लुतगतौ। इह तु स्तुत्यर्थः। ताच्छील्यवयोवचनेति। पा० ३. २. १२९.। ताच्छीलिकश्चानश्। कर्तरि शप्। चित इत्यंतोदात्तत्वं। निदः। णिदि कुत्सायां। संपदादिलक्षणः क्विप्। सावेकाच इति पंचम्या उदात्तत्वं। अद्वेषः। न विद्यते द्वेषोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। दधे। कर्मणि लिट्। तस्यार्धधातुकत्वेनाभ्य-

स्तानामादिरित्याद्युदात्तो न भवति। प्रत्ययस्वर एव शिष्यते। यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा। मूर्द्धानं राय
आरभे ॥ ५ ॥

भगऽभक्तस्य। ते। वयं। उत्। अशेम। तव। अवसा।
मूर्द्धानं। रायः। आऽरभे ॥ ५ ॥

हे सवितः ते त्वदीया वयं शुनःशेपनामानः भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य तवावसा रक्षणेनोदशेम। उत्कर्षेण व्याप्नुमः। किं कर्तुं। रायो धनस्य मूर्द्धानमुत्कर्षमारभे। प्रारब्धुं। धनिकत्वप्रसिद्धया व्याप्ता भूयामित्यर्थः॥ भगशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अशेम। अशू व्याप्तौ। लिङ्। व्यत्ययेन परस्मैपदं। शप्। रायः। ऊडिदमिति षष्ठ्या उदात्तत्वं। आरभे। कृत्यार्थे तवैकेनिति तुमर्थे केन्प्रत्ययः। नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयश्चनामी पतयंत आपुः।
नेमा आपो अनिमिषं चरंतीर्न ये वातस्य प्र मिनंत्यभ्वं ॥६॥

नहि। ते। क्षत्रं। न। सहः। न। मन्युं। वयः। चन।
अमी इति। पतयंतः। आपुः।
न। इमाः। आपः। अनिऽमिषं। चरंतीः। न। ये।
वातस्य। प्रऽमिनंति। अभ्वं ॥ ६ ॥

अथ सविता प्रेरितः शुनःशेप एतदादिसूक्तशेषेणोत्तरेण च सूक्तेन वरुणं तुष्टाव। तथा च श्रूयते। तं सवितोवाच। वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि तमेवोपधावेति स वरुणं राजानमुपससारात उत्तराभिरेकत्रिंशतेति। हे वरुण पतयंतः प्रौढे वियत्युत्पतंतोऽमी दृश्यमाना वयश्चन श्येनादयः पक्षिणोऽपि ते क्षत्रं त्वदीयं शरीरबलं न ह्यापुः। नैव प्राप्ताः। त्वत्सदृशं शरीरबलं पक्षिणामपि नास्तीत्यर्थः। तथा सहस्त्वदीयं पराक्रमं तव सामर्थ्यमपि न प्रापुः। तथा मन्युं त्वदीयं कोपमपि न प्रापुः। त्वयि क्रुद्धे सति सोढुमशक्ता इत्यर्थः। अनिमिषं सर्वदा चरंतीः प्रवाहरूपेण गच्छंत्य आपस्त्वदीयं बलं न प्रापुः। वातस्य वायोर्ये गतिविशेषास्त्वदीयमभ्वं वेगं न प्रमिनंति। न हिंसंति। अतिक्रमं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः। तेऽपि न प्रापुरिति पूर्वत्रान्वयः॥ पतयंतः। पत गतौ। चुरादिरदंतः। लटः शतृ। शप्। गुणायादेशौ। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वरः। आपुः। आप्लृ व्याप्तौ। लिट्युसि द्विर्भावहलादिशेषौ। अत आदेः। पा० ७. ४. ७०.। इत्यात्वं। अत्र न सहो न मन्युमित्यादिभिरापुरित्यस्य संबंधात्तदपेक्षया प्राथम्याच्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते। चरंतीः। वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः। प्रमिनंति। मीञ् हिंसायां। क्र्यादिभ्यः श्ना। श्नाभ्यस्तयोरातः। पा० ६. ४. ११२.। इत्याकारलोपः। मीनातेर्निगमे। पा० ७. ३. ८१.। इति ह्रस्वत्वं। प्रत्ययस्वरः। तिङि चोदात्तवति। पा० ८. १. ७१.। इति गतिरनुदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अबुध्ने राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः ।
नीचीनाः स्थुरुपरि बुध्न एषामस्मे अंतर्निहिताः
केतवः स्युः ॥ ७ ॥

अबुध्ने । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वं । स्तूपं । ददते ।
पूतऽदक्षः ।
नीचीनाः । स्थुः । उपरि । बुध्नः । एषां । अस्मे इति ।
अंतः । निऽहिताः । केतवः । स्युरिति स्युः ॥ ७ ॥

पूतदक्षः शुद्धबलो वरुणो राजाबुध्ने मूलरहितेऽंतरिक्षे तिष्ठन्वनस्य वननीयस्य तेजसः स्तूपं संघमूर्ध्वमुपरिदेशे ददते । धारयति । नीचीनाः स्थुः । ऊर्ध्वदेशे वर्तमानस्य वरुणस्य रश्मय इत्यध्याहार्यं । ते ह्यधोमुखास्तिष्ठंति । एषां रश्मीनां बुध्नो मूलमुपरि तिष्ठतीति शेषः । तथा सति केतवः प्रज्ञापकाः प्राणा अस्मेऽस्मास्वंतर्निहिताः स्थापिताः स्युः । मरणं न भविष्यतीत्यर्थः । अबुध्ने । न विद्यते बुध्नो मूलमस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स्तूपं । स्त्यै शब्दसंघातयोः । स्त्यः संप्रसारणमूङ् चेति पप्रत्ययः । तत्संनियोगेन यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्व ऊकारादेशश्च । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । ददते । भौवादिकः । नीचीनाः । निपूर्वादंचतेर्ऋत्विगित्यादिना क्विन् । अनिदितामिति नलोपः । न्यचशब्दात्स्वार्थे विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियां । पा० ५. ४. ८. । इति खः । आयन्नित्यादिना तस्येनादेशः । आयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति वचनादीकार उदात्तः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । स्थुः । गातिस्थेत्यादिना । पा० २. ४. ७७. ।

सिचो लुक्। आतः। पा॰ २. ४. ११०.। इति च्छेर्जुसादेशः। उस्यपदांतात्। पा॰ ६. १. ९६.। इति पररूपत्वं। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडागमाभावः। अस्मे। सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः। स्युः। अस्तेर्लिङि असोरल्लोपः॥

अष्टमीमृचमाह॥

उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पंथामन्वेतवा उ।
अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित्॥८॥

उरुं। हि। राजा। वरुणः। चकार। सूर्याय। पंथां।
अनुऽएतवै। ऊं इति।
अपदे। पादा। प्रतिऽधातवे। अकः। उत। अपऽवक्ता।
हृदयऽविधः। चित्॥ ८॥

वरुणो राजा सूर्याय सूर्यस्य पंथां मार्गमुरुं विस्तीर्णं चकार। हिशब्दः प्रसिद्धौ। उत्तरायणदक्षिणायनमार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः। किमर्थमेवं कृतवानिति तदुच्यते। अन्वेतवा उ। अनुक्रमेणोदयास्तमयौ गंतुमेव। तथापदे पादरहितेऽतंरिक्षे पादा प्रतिधातवे। पादौ प्रक्षेप्तुं। अकः। मार्गं कृतवान्। पूर्वत्र रथस्य मार्गः अत्र पादयोरिति विशेषः। यद्वा। अपदे यूपे बद्धेन मया गंतुमशक्ये भूप्रदेशे पादौ प्रक्षेप्तुमुपायं बंधविमोचनरूपं करोत्वित्यर्थः। उत अपि च हृदयाविधश्चिदस्मदीयवेधकस्य शत्रोरप्यपवक्तापवदिता निराकर्ता भवतु॥ चकार। लिट्स्वरेणाकार उदात्तः। हि चेति निघातप्रतिषेधः। पंथां। पथिमथ्यृभुक्षामात्। पा॰ ७. १. ८५.। इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेनात्वं। पथिशब्दस्य पतस्थ च। उ॰ ४. १२.। इति प्रत्ययांतत्वेनांतोदात्तत्वे प्राप्ते पथि-

मथोः सर्वनामस्थाने। पा० ६. १. १९९.। इत्याद्युदात्तत्वं। अन्वेतवे। अनुपूर्वादेतेस्तुमर्थे सेसेनिति तवेप्रत्ययः। तवै चांतश्च युगपत्। पा० ६. २. ५१.। इत्याद्यंतयोरुदात्तत्वं। पादा। सुपां सुलुगित्याकारः। प्रतिधातवे। दधातेस्तुमर्थ इति सूत्रेणैव तवेन्प्रत्ययः। तादौ च निति। पा० ६. २. ५०.। इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। अकः। करोतेश्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे लङ्। तस्य तिप्। मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्। गुणो रपरत्वं। हल्ङ्याब्भ्यः। पा० ६. १. ६८.। इति तिपो लोपः। अडागमः। हृदयाविधः। हृञ् हरणे। वृहोः षुक्दुकौ च। उ० ४. १०२.। इति कयन्। व्यध ताडने। क्विप्। नहिवृतीत्यादिना। पा० ६. ३. ११६.। पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

नवमीमृचमाह॥

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुमतिष्टे अस्तु।
बाधस्व दूरे निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत्॥९॥

शतं। ते। राजन्। भिषजः। सहस्रं। उर्वी। गभीरा।
सुऽमतिः। ते। अस्तु।
बाधस्व। दूरे। निःऽऋतिं। पराचैः। कृतं। चित्।
एनः। प्र। मुमुग्धि। अस्मत्॥९॥

हे राजन्वरुण ते तव शतं भिषजो बंधनिवारकाणि शतसंख्याकान्यौषधानि वैद्या वा संति। ते एव सुमतिरस्मदनुग्रहबुद्धिरुर्वी विस्तीर्णा गभीरा गांभीर्योपेता स्थिरास्तु। निर्ऋतिमस्मदनिष्टकारिणीं निर्ऋतिं पापदेवतां पराचैः पराङ्मुखां कृत्वा दूरेऽस्मत्तो व्यवहिते देशे स्थापयित्वा तां

बाधस्व । कृतं चिदस्माभिरनुष्ठितमप्येनः पापमस्मत्तः प्रमुमुग्धि । प्रकर्षेण मुक्तं नष्टं कुरु ॥ सुमतिः । तादौ चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मन्क्तिन्नित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । संहितायां विसर्जनीयसकारस्य युष्मत्तत्तक्षुःष्वंतःपादं । पा० ८. ३. १०३. । इति षत्वं । बाधस्व । बाधृ विलोडने । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । निर्ऋतिं । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मुमुग्धि । मुच्लृ मोक्षणे । बहुलं छंदसीति श्लुः । हुझल्भ्यो हेर्धिः । पा० ६. ४. १०१. । तस्यापित्त्वेन ङित्त्वाद्गुणाभावः । चोः कुः । पा० ८. २. ३०. । इति कुत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृश्रे कुह चिद्दिवेयुः ।
अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशच्चंद्रमा नक्तमेति ॥ १० ॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तं ।
ददृश्रे । कुह । चित् । दिवा । ईयुः ।
अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि । विऽचाकशत् । चंद्रमाः ।
नक्तं । एति ॥ १० ॥

अमी रात्रावस्माभिर्दृश्यमाना ऋक्षाः सप्त ऋषयः । तथा च वाजसनेयिन आमनंति । ऋक्षा इति ह स्म वै पुरा सप्त ऋषीनाचक्षत इति । यद्वा । ऋक्षाः सर्वेऽपि नक्षत्रविशेषाः । ऋक्षाः स्तृभिरिति नक्षत्राणां । नि० ३. २० । इति यास्केनोक्तत्वात् । उच्चा उच्चैरुपरिद्युप्रदेशे निहितासः स्थापिता ये संति ते ऋक्षा नक्तं रात्रौ ददृश्रे । सर्वैरपि दृश्यंते । दिवाहनि कुह चिदीयुः । क्वापि गच्छेयुः । न दृश्यंत इत्यर्थः ।

वरुणस्य राज्ञो व्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिरूपाण्य-दब्धानि। केनाप्यहिंसितानि। किंच वरुणस्याज्ञयैव चंद्रमा नक्तं रात्रौ विचाकशत्। विशेषेण दीप्यमान एति। गच्छति॥ निहितासः।आज्जसेरसुक्। थाथादिस्वरेणोत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। ददृश्रे। दृशेर्लिटि इरयो रे। पा० ६. ४. ७६.। इति रे आदेशः। व्यत्ययेना-द्युदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगादनिघातः। कुह। वा ह च च्छंदसि। पा० ५. ३. १३.। इति किंशब्दादुत्तरस्य त्रलो हादेशः। कु तिहोः। पा० ७. २. १०४.। इति किंशब्दस्य कु आदेशः। स्थानिवद्भावाल्लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं। विचाकशत्। कशेर्दीप्त्य-र्थाद्यङ्गंताच्छतृप्रत्ययः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। समासे कृत्स्वरः। यद्वा। काशतेर्वा व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं। चंद्रमाः। चंद्रे मो डित्। उ० ४. २२७.। इत्यसिप्रत्ययः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्दशो वर्गः॥

एकादशिनस्य वारुणस्य पशोर्वपापुरोलाशयोस्तत्त्वा यामीति द्वे ऋचौ याज्ये। सूत्रितं च। तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमान इति द्वे अस्तभ्नाद्द्यां। आ० ३. ७.। इति। वरुण-प्रघासेषु वारुणस्य हविषो याज्या तत्त्वा यामीत्येषा पंचम्यां पौर्णमास्यामित्यत्र सूत्रितं। इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्राह्मणा वंदमान। आ० २. १७.। इति। तामेतां सूक्त एकादशीमृचमाह॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानस्तदा शास्ते यजमान
हविर्भिः ।
अहेलमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्र
मोषीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वंदमानः । तत् । आ ।
शास्ते । यजमानः । हविःऽभिः ।
अहेलमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुऽशंस । मा ।
नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥ ११ ॥

हे वरुण मुमूर्षुरहं त्वां प्रति तदायुर्यामि । याचे । कीदृशः । ब्रह्मणा प्रौढ़ेन स्तोत्रेण वंदमानः । स्तुवन् । सर्वत्र यजमानोऽपि हविर्भिस्तदायुराशास्ते । प्रार्थयते । त्वं चेह कर्मण्यहेलमानोऽनादरमकुर्वन्बोधि । अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व । हे उरुशंस । बहुभिः स्तुत्य नोऽस्मदीयमायुर्मा प्रमोषीः । प्रमुषितं मा कुरु ॥ सप्तदशसंख्याकेषु याच्ञाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं । चाशब्दलोपश्छांदसः । अहेलमानः । हेडृ अनादरे । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपश्च पित्त्वादनुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । ततो नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधि । बुध अवगमने । लोटः सेर्हिः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । वा छंदसि । पा° ३. ४. ८८. । इत्यपित्त्वाभावेन ङित्त्वाभावाल्लघूपधगुणः । हुझल्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । धातोरंत्यलोपश्छांदसः । मोषीः । मुष स्तेये । लोडर्थे छांदसो लुङ् । वदव्रजेति प्राप्ताया वृद्धेर्नेटि । पा° ७. २. ४. । इति प्रतिषेधे सति लघूपधगुणः । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तदिन्नक्तं तद्दिवा मह्यमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे ।
शुनःशेपो यमह्वद्गृभीतः सो अस्मान्राजा वरुणो
मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तत् । इत् । नक्तं । तत् । दिवा । मह्यं । आहुः । तत् ।
अयं । केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे ।
शुनःशेपः । यं । अह्वत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा ।
वरुणः । मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तदित्तदेव वरुणविषयं स्तोत्रं नक्तं रात्रौ मह्यं शुनःशेपायाहुः । कर्तव्यत्वेनाभिज्ञाः कथयंति । तथा दिवापि तदेवाहुः । हृदो मदीयमनसो निष्पन्नोऽयं केतः प्रज्ञाविशेषोऽपि तदेव कर्तव्यत्वेनाविचष्टे । सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति । गृभीतो गृहीतो यूपे बद्धः शुनःशेप एतन्नामको जनो यं वरुणमह्वत् । आह्वतवान् । स वरुणो राजास्मान् शुनःशेपान्मुमोक्तु । बंधान्मुक्तान्करोतु ॥ मह्यं । ङयि चेत्याद्युदात्तत्वं । आहुः । ब्रुवः पंचानां । पा० ३. ४. ८४. । इति ब्रूञो लटि च्छेरुसादेशः । धातोराहादेशश्च । हृदः । पद्दन्नित्यादिना । पा० ६. १. ६३. । हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदंपदादीति पंचम्या उदात्तत्वं । शुनःशेपः । शुन इव शेपो यस्येति समासे शुनःशेपपुच्छलांगुलेषु संज्ञायां षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः । पा० ६. ३. २१. ५. । इत्यलुक् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते उभे वनस्पत्यादिषु । पा० ६. २. १४०. । इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । अह्वत् । ह्वेञो लुङि लिपिसिचिह्वश्च । पा० ३. १. ५३. । इति च्लेरङादेशः । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४.

६४.। इत्याकारलोपः। अडागम उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। गृभीतः। हृग्रहोर्भ इति भत्वं। सो अस्मान्। प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावः। मुमोक्तु। बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः॥

त्रयोदशीमृचमाह॥

शुनःशेपो ह्यह्वद्गृभीतस्त्रिष्वादित्यं द्रुपदेषु बद्धः॥
अवैनं राजा वरुणः ससृज्याद्विद्वाँ अदब्धो वि मुमोक्तु
पाशान्॥ १३॥

शुनःशेपः हि। अह्वत्। गृभीतः। त्रिषु। आदित्यं।
द्रुपदेषु। बद्धः।
अव। एनं। राजा। वरुणः। ससृज्यात्। विद्वान्।
अदब्धः। वि। मुमोक्तु। पाशान्॥ १३॥

गृभीतो बंधनाय गृहीतस्त्रिसंख्याकेषु द्रुपदेषु द्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेशविशेषेषु बद्धः शुनःशेप आदित्यमदितेः पुत्रं यं वरुणमह्वत्। आह्वतवान्। हि यस्मादेवं तस्मात्स वरुणो राजैनं शुनःशेपमवससृज्यात्। अवसृष्टं बंधनाद्विमुक्तं करोतु। विमोकप्रकार एव स्पष्टीक्रियते। विद्वान्। विमोकप्रकाराभिज्ञः। अदब्धः। केनाप्यहिंसितो वरुणः पाशान्बंधनरज्जुविशेषान्विमुमोक्तु। विच्छिद्यैनं मुक्तं करोतु॥ त्रिषु। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः। पा० ६. १. १७९.। इति विभक्तेरुदात्तत्वं। संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण इति पर आकारः स्वर्यते। ससृज्यात्। सृज विसर्गे। प्रार्थनायां लिङ्। बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः। विद्वान्। विद ज्ञाने। विदेः शतुर्वसुः। पा० ७. १. ३६.। उगिदचामिति नुम्। हल्ङ्यादिसंयोगांत-

लोपौ । संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । अदब्धः । दंभु दंभे । निष्ठायामनिदितामिति नलोपे झषस्तथोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. । इति धत्वं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अवभृथेऽव ते हेल इति द्वे ऋचौ वारुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये । पत्नीसंयाजैश्चरित्वेति खंडे सूचितं । अव ते हेलो वरुण नमोभिरिति द्वे । आ० ६. १३. । इति । तयोराद्यां सूक्ते चतुर्दशीमृचमाह ॥

अव ते हेलो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।
क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि ॥१४॥

अव । ते । हेलः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः ।
ईमहे । हविःऽभिः ।
क्षयन् । अस्मभ्यं । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् ।
एनांसि । शिश्रथः । कृतानि ॥ १४ ॥

हे वरुण ते तव हेलः क्रोधं नमोभिर्नमस्कारैरवेमहे । अवनयामः । तथा यज्ञैः सांगानुष्ठानेन पूज्यैर्हविर्भिरवेमहे । वरुणं परितोष्य क्रोधमपनयामः । हे असुर । अनिष्टक्षेपणशील । प्रचेतः । प्रकर्षेण प्रज्ञायुक्त । राजन् । दीप्यमान वरुण । अस्मभ्यमस्मदर्थं क्षयन्नस्मिन्कर्मणि निवसन्कृतान्यस्माभिरनुष्ठितान्येनांसि पापानि शिश्रथः । श्रथितानि शिथिलानि कुरु ॥ हेलः । असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । यज्ञेभिः । बहुलं छंदसीत्यैसभावः । ईमहे । ईङ् गतौ । विकरणस्य लुक् । क्षयन् । क्षि निवासगत्योः । लटः शतृ । व्यत्ययेन शप् । आमंत्रितत्वादाद्युदात्तत्वं । असुर । असेरुरन् । उ० १. ४२. ।

आमंत्रितनिघातः। श्रिश्रथः। श्रथ दौर्बल्ये। चुरादिरदंतः। छांदसे लुङि णिश्रिद्रुस्रुभ्यः। पा० ३. १. ४८.। इति चेश्चङ्। द्विर्भावहलादिशेषौ। अग्लोपित्वात्। पा० ७. ४. २.। सन्वद्भावाभावेऽपि। पा० ७. ४. ७३.। बहुलं छंदसि। पा० ७. ४. ७८.। इत्यभ्यासस्येत्वं। पूर्ववदडभावः॥

पंचदशीमृचमाह॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय।
अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम॥ १५॥
उत्। उत्ऽतमं। वरुण। पाशं। अस्मत्। अव।
अधमं। वि। मध्यमं। श्रथय।
अथ। वयं। आदित्य। व्रते। तव। अनागसः।
अदितये। स्याम॥ १५॥

हे वरुण उत्तमसुत्कृष्टं शिरसि बद्धं पाशमस्मदस्मत्त उच्छ्रथाय। उत्कृष्य शिथिलं कुरु। अधमं निकृष्टं पादेऽवस्थितं पाशमवश्रथाय। अवकृष्याधस्तादवकृष्य वा शिथिलीकुरु। मध्यमं नाभिप्रदेशगतं पाशं विश्रथाय। वियुज्य शिथिलीकुरु। अथानंतरं हे आदित्य अदितेः पुत्र वरुण वयं शुनःशेपास्तव व्रते त्वदीये कर्मण्यदितये खंडनराहित्यायानागसोऽपराधरहिताः स्याम। भवेम॥ उत्तमं। तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वेनाद्युदात्तत्वे प्राप्त उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्रेत्युञ्छादिषु पाठादंतोदात्तत्वं। अधमं। अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते। उ० ५. ५४.। इत्यवतेरमच्। वस्य धः। श्रथाय। श्रथ दौर्बल्ये। संहितायां छांदसो दीर्घः। तव। युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं। अनागसः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-

स्वरत्वं। नञ्सुभ्यामिति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते। यद्वा। आगस्-शब्दादस्मायामेधेति। पा० ५. २. १२१. । मत्वर्थीयो विनिः। तस्य विन्मतोर्लुगिति लुक्। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचदशो वर्गः ॥

यच्चिदित्येकविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं। तथा चानुक्रांतं। यच्चिद्वैकेति। ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया शुनःशेप एव ऋषिः। आदौ गायत्रमिति परिभाषितत्वाद्गायत्री छंदः। वारुणं त्विति पूर्वोक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषया वरुणो देवता। विनियोग उक्त शौनःशेपाख्याने। विशेषविनियोगस्तु। आभिप्लवषडह इदं सूक्तं होत्रकशस्त्रे स्तोमनिमित्तमावापार्थं। अभिप्लवपृष्ठ्याहानामिति खंडे तथैव सूत्रितं। यच्चिद्धि ते विश इति वारुणमेतस्य तृचमावपेत मैत्रावरुणः। आ० ७. ५. । इति ॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं। मिनीमसि
द्यविद्यवि ॥ १ ॥

यत्। चित्। हि। ते। विशः। यथा। प्र। देव।
वरुण। व्रतं। मिनीमसि। द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

हे वरुण यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित्प्रमादं कुर्वंति तथा वयमपि ते तव संबंधि यच्चिद्धि यदेव किंचिद्व्रतं कर्म द्यवि द्यवि प्रतिदिनं प्रमिनीमसि। प्रमादेन हिंसितवंतः। तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण सांगं कुर्विति शेषः॥ यथा। लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते यथेति पादांते। फि० ४. १५. । इति सर्वानुदात्तत्वं। मिनीमसि। मीञ् हिंसायां। इदंतो

मसि:। चराादिभ्यः श्रा। मीनातेर्निगमे। पा० ७. ३. ८१.। इति ह्रस्वत्वं। ई हल्यघोरितीकारः। सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्तिङ एव स्वरः शिष्यते। यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः॥

द्वितीयामृचमाह॥

मा नो वधाय हत्नवे जिहीळानस्य रीरधः। मा
हृणानस्य मन्यवे॥ २॥

मा। नः। वधाय। हत्नवे। जिहीळानस्य। रीरधः।
मा। हृणानस्य। मन्यवे॥ २॥

हे वरुण जिहीळानस्यानादरं कृतवतो हत्नवे हंतुः पापहननशीलस्य तव संबंधिने त्वत्कर्तृकाय वधाय नोऽस्मान्मा रीरधः। संसिद्धान्विषयभूतान्मा कुरु। हृणानस्य हृणीयमानस्य क्रुद्धस्य तव मन्यवे क्रोधाय मा अस्मान् रीरधः॥ वधाय। हनश्च वध इत्यबंतो वधशब्दः। उञ्छादिषु पाठादंतोदात्तः। हत्नवे। हन हिंसागत्योः। कृहनिभ्यां क्नुः। उ० ३. ३०.। इति क्नुप्रत्ययः। धातोर्नकारस्य तकारः। जिहीळानस्य। हेडृ अनादरे। अस्माल्लिटः कानच्। द्विर्भावहलादिशेषह्रस्वचुत्वजश्त्वानि। एकारस्य ईकारादेशश्छांदसः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। रीरधः। राध साध संसिद्धौ। चङि णिलोप उपधाह्रस्वत्वं। द्विर्वचनहलादिशेषः। ह्रस्वत्वसन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः। न माङ्योग इत्यडभावः। हृणानस्य। हृणीङ् लज्जायां। अस्माच्छानचि पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः॥

तृतीयामृचमाह ॥

वि मृळीकाय ते मनो रथीरश्वं न संदितं। गीर्भिर्वरुण
सीमहि ॥ ३ ॥

वि मृळीकाय। ते। मनः। रथीः। अश्वं। न। संऽदितं॥
गीःऽभिः। वरुण। सीमहि ॥ ३ ॥

हे वरुण मृळीकायास्मत्सुखाय ते तव मनो गीर्भिः स्तुतिभिर्विसीमहि। विशेषेण बध्नीमः। प्रसादयाम इत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। रथीः रथस्वामी संदितं सम्यक् खंडितं दूरगमनेन श्रांतमश्वं न। अश्वमिव। यथा स्वामी श्रांतमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत्॥ रथीः। मत्वर्थीय ईकारः। संदितं। दो अवखंडने। निष्ठेति क्तः। द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति। पा० ७. ४. ४०.। इतीकारांतादेशः। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। गीर्भिः। सावेकाच इति भिस उदात्तत्वं। सीमहि। षिवु तंतुसंताने व्यत्ययेनात्मनेपदं। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। वलि लोपः। पा० ६. १. ६६.। यद्वा षिञ् बंधन इत्यस्माद्विकरणस्य लुक्। दीर्घश्छांदसः॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

परा हि मे विमन्यवः पतंति वस्यइष्टये। वयो न
वसतीरुप ॥ ४ ॥

परा। हि। मे। विऽमन्यवः। पतंति। वस्यःऽइष्टये
वयः। न। वसतीः। उप ॥ ४ ॥

हे वरुण मे मम शुनःशेपस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुध्ययो वस्यइष्टये वसीयसोऽतिशयेन वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये परा

पतंति । पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरंति । हिशब्दोऽस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह । परापतने दृष्टांतः । वयो न । पक्षिणो यथा वसतीर्निवासस्थानान्युप सामीप्येन प्राप्नुवंति तद्वत् ॥ पतंति । पादादित्वान्निघाताभावः । वस्यइष्टये । वसुमच्छब्दादिन्मतोर्लुगिति मतुपो लुकि टिलोप ईयसुनो यकारलोपश्छांदसः । वसतीः । शतुरनुम इति ङीप उदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे । मृळीकायोरुचक्षसं ॥ ५ ॥

कदा । क्षत्रऽश्रियं । नरं । आ । वरुणं । करामहे । मृळीकाय । उरुऽचक्षसं ॥ ५ ॥

मृळीकायास्मत्सुखाय कदा कस्मिन्काल आकरामहे । अस्मिन्कर्मण्यागतं करवाम । कीदृशं । क्षत्रश्रियं बलसेविनं नरं नेतारं । उरुचक्षसं । बहूनां द्रष्टारं ॥ क्षत्रश्रियं । क्षत्राणि श्रयतीति क्षत्रश्रीः । क्विप् । वचीत्यादिना । पा० ३. २. १७८. । क्विप् दीर्घश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । नरं । ऋदोरबित्यबंत आद्युदात्तः । करामहे । करोतेर्व्यत्ययेन शप् । उरुचक्षसं । चक्षेर्बहुलं शिच्च । उ० ४. २३२. । इत्यसुन् । शिद्वद्भावात्ख्याञादेशाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तदित्समानमाशाते वेनंता न प्र युच्छतः । धृतव्रताय दाशुषे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समानं । आशाते इति । वेनंता । न ।
प्र । युच्छतः । धृतऽव्रताय । दाशुषे ॥ ६ ॥

धृतव्रतायानुष्ठितकर्मणे दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनंतौ कामयमानौ मित्रावरुणाविति शेषः । तावुभौ समानं साधारणं तदिदस्माभिर्दत्तं तदेव हविराशाते । अश्नुवाते । न प्रयुच्छतः । कदाचिदपि प्रमादं न कुरुतः ॥ आशाते । अश्नोतेर्लिटि द्विर्भावहलादिशेषौ । अत आदेः । पा० ७. ४. ७०. । इत्यात्वं । अनित्यमागमशासनमिति वचनादश्नोतेश्च । पा० ७. ४. ७२. । इति नुडभावः । वेनंता । वेनतिः कांतिकर्मा । सुपां सुलुगित्याकारः । प्रयुच्छतः । युच्छ प्रमादे । दाशुषे । दाशृ दाने इत्यस्माद्दाश्वान् साह्वानिति क्वसुप्रत्ययो निपातितः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

वेदा यो वीनां पदमंतरिक्षेण पततां । वेद नावः
समुद्रियः ॥ ७ ॥

वेद । यः । वीनां । पदं । अंतरिक्षेण । पततां ।
वेद । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

अंतरिक्षेण पततामाकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं यो वरुणो वेद । तथा समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितो वरुणो नावो जले गच्छंत्याः पदं वेद । जानाति । सोऽस्मान्बंधनान्मोचयत्विति शेषः ॥ वेद । विद ज्ञाने । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति तिपो णल् । लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । वीनां । नामन्यत-

रस्यास्मिति नाम उदात्तत्वं। पततां। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः। नावः। सावेकाच इति षष्ठ्या उदात्तत्वं। समुद्रियः। भवार्थे समुद्राभ्राद्घः। पा० ४. ४. ११८.। इति घप्रत्ययः॥

अष्टमीमृचमाह॥

वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः। वेदा य
उपजायते॥ ८॥

वेद। मासः। धृतऽव्रतः। द्वादश। प्रजाऽवतः।
वेद। यः। उपऽजायते॥ ८॥

धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः। प्रजावतस्तदा तदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान्द्वादश मासश्चैत्रान्फाल्गुनांतान्वेद। जानाति। यस्त्रयोदशोऽधिकमास उपजायते सम्वत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि वेद। वाक्यशेषः पूर्ववत्॥ मासः। पद्दन्नित्यादिना। पा० ६. १. ६३.। मासशब्दस्य मासित्यादेशः। उडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वं। द्वादश। द्वौ च दश चेति द्वंद्वः। द्व्यष्टनः संख्यायां। पा० ६. ३. ४७.। इत्यात्वं। संख्या। पा० ६. २. ३५.। इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। प्रजा एषां संतीति तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्। पा० ५. २. ९४.। मादुपधाया इति मतुपो वत्वं। उपजायते। जनेः कर्मकर्तरि लट्। कर्मवद्भावादात्मनेपदं यक्। पा० ३. १. ८७.। जनादीनामुपदेश एवात्वं वक्तव्यं। पा० ६. १. १९५. १.। इति वचनादचः कर्तृयकि। पा० ६. १. १९५.। इत्याद्युदात्तत्वं। तिङि चोदात्तवति।

पा॰ ८. १. ७१. । इत्युपसर्गस्य निघातः । न च तिङ्ङतिङ इति निघातः । यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् ॥

नवमीमृचमाह ॥

वेद वातस्य वर्तनिमुरोर्ऋष्वस्य बृहतः । वेदा ये अध्यासते ॥ ९ ॥

वेद । वातस्य । वर्तनिं । उरोः । ऋष्वस्य । बृहतः । वेद । ये । अधिऽआसते ॥ ९ ॥

उरोर्विस्तीर्णस्य ऋष्वस्य दर्शनीयस्य बृहतो गुणैरधिकस्य वातस्य वायोर्वर्तनिं मार्गं वेद । वरुणो जानाति । ये वेदा अध्यासते । उपरि तिष्ठंति तानपि वेद । जानाति ॥ वातस्य । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांतो वातशब्दो नित्त्वादाद्युदात्तः । वर्तनिं । वर्ततेऽनेनेति वर्तनिः स्तोत्रं । पा॰ ६. १. १६०. । इति स्तोत्रवाचकस्य वर्तनिशब्दस्यांतोदात्तत्वसिद्ध्यर्थमुञ्छादिषु पाठात्तस्य प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वे प्राप्तेऽंतोदात्तत्वं । बृहतः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति ङस उदात्तत्वं । अध्यासते । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः ॥

दशमीमृचमाह ॥

नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ १० ॥

नि । ससाद । धृतऽव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ । सांऽराज्याय । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

धृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यासु दैवीषु प्रजास्वानिषसाद । आगत्य निषसवान् । किमर्थं । प्रजानां साम्राज्यसिद्ध्यर्थं सुक्रतुः शोभनकर्मा ॥ निषसाद । सदेरप्रतेरिति षत्वं ।

साम्राज्याय । सम्राजो भावः साम्राज्यं । गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति ष्यञ् । ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । सुक्रतुः । क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तदशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति । कृतानि या च कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति । कृतानि । या । च । कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतोऽस्माद्वरुणाद्विश्वान्यद्भुता सर्वाण्याश्चर्याणि चिकित्वान् प्रज्ञावानभिपश्यति । सर्वतोऽवलोकयति । या कृतानि । यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन संपादितानि । चकारादन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा । इतः परं कर्तव्यानि तानि सर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्वत्रान्वयः ॥ अद्भुता । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । प्रत्ययलक्षणेन नपुंसकस्य झलचः । पा० ७. १. ७२. । इति नुम् । नलोपः । चिकित्वान् । कित ज्ञाने । लिटः क्वसुः । अभ्यासहलादिशेषचुत्वानि । वस्वेकाजाद्घसामिति नियमादिडभावः । रुत्वानुनासिकावुक्तौ संहितायां । पश्यति । पाघ्रेत्यादिना दृशेः पश्यादेशः । कर्त्वा । कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः । पा० ३. ४. १४. । इति करोतेस्त्वन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । पूर्ववच्छेर्लोपः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथा करत् । प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥ १२ ॥

सः । नः । विश्वाहा । सुऽक्रतुः । आदित्यः । सुऽपथा ।
कारत् । प्र । नः । आयूंषि तारिषत् ॥ १२ ॥

सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः स आदित्यो वरुणो विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्मान् सुपथा शोभनमार्गेण सहितान्करत् । करोतु । किंच नोऽस्माकमायूंषि प्रतारिषत् । प्रवर्धयतु ॥ सुपथा । स्वतो पूजायामिति समासे न पूजनात् । पा॰ ५. ४. ६९. । इति समासांतप्रतिषेधः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा तृतीयाया आद्यादेशः । पा॰ ७. १. ३९. । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं लित्स्वरेण बाध्यते । क्रत्वादयश्चेत्यत्र भवति । अबहुव्रीहित्वात् । बहुव्रीहौ हि तद्विधीयते । आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसि । पा॰ ६. २. ११९. । इत्येतदपि न भवति । पथिन्शब्दस्यांतोदात्तत्वात् । करत् । करोतेर्लेटि व्यत्ययेन शप् । शपो लुकि लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा छांदसे लुङि कृमृदृरुहिभ्यः । पा॰ ३. १. ५९. । इति च्लेरङ् । ऋदृशोऽङि गुणः । पा॰ ७. ४. १६. । इति गुणः । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । प्र णः । उपसर्गाद्बहुलं । पा॰ ८. ४. २८. १. । इति नसो णत्वं । तारिषत् । तारयतेर्लेट्यडागमः । बहुलं लेटीति सिप् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

बिभ्रद्द्रापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजं । परि स्पशो नि षेदिरे ॥ १३ ॥

बिभ्रत् । द्रापिं । हिरण्ययं । वरुणः । वस्त । निःऽनिजं । परि । स्पशः । नि । सेदिरे ॥ १३ ॥

हिरण्ययं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं बिभ्रद्धारयन्वरुणो निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त। आच्छादयति। स्पशो हिरण्यस्पर्शिनो रश्मयः परिनिषेदिरे। सर्वतो निषण्णाः॥ बिभ्रत्। बिभर्तेः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुः। पा० ७. १. ७८.। इति नुमभावः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। द्रापिं। द्रा कुत्सायां गतौ। द्रापयतीषन्कुत्सितां गतिं प्रापयतीति द्रापिः कवचं। अर्तिह्रीत्यादिना। पा० ७. ३. ३६.। पुगागमः। औणादिक इप्रत्यये णिलोपः। हिरण्ययं। ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छंदसीति हिरण्यशब्दाद्विकारार्थे विहितस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः। वस्त। वस आच्छादने। लङ्यादादित्वाच्छपो लुक्। पूर्ववदडभावः। निर्णिजं। णिजिर् शौचपोषणयोः। स्पशः। स्पश बाधनस्पर्शनयोः। क्विप् चेति क्विप्। निषेदिरे। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। अस्माल्लिट्यात्मनेपदि लिट्ये त्वाभ्यासलोपौ। सदेरप्रतेरिति षत्वं॥

चतुर्दशीमृचमाह॥

न यं दिप्संति दिप्सवो न द्रुह्वाणो जनानां। न
देवमभिमातयः॥ १४॥

न। यं। दिप्संति। दिप्सवः। न। द्रुह्वाणः।
जनानां। न। देवं। अभिऽमातयः॥ १४॥

दिप्सवो हिंसितुमिच्छंतो वैरिणो यं वरुणं न दिप्संति। भीताः संतो हिंसितुमिच्छां परित्यजंति। जनानां प्राणिनां द्रुह्वाणो द्रोग्धारोऽपि यं वरुणं प्रति न द्रुह्यंति। अभिमातयः पाप्मानः। पाप्मा वा अभिमातिरिति श्रुत्यंतरात्। देवं तं वरुणं न स्पृशंति॥ दिप्संति। दंभु दंभे। अस्मात्सनि

सनीवंतर्धेत्यादिना । पा० ७. २. ४९. । इडभावः । इकोझल् । पा० १. २. ९. । इत्यत्र हल्ग्रहणस्य जातिवाचित्वात्सनः किच्चादंभ इच्च । पा० ७. ४. ५६. । इति दकारात्परस्याकारस्येकारः । अनिदितामिति नलोपः । भष्भावाभावश्छांदसः । पा० ८. २. ३९. । अत्र लोपोऽभ्यासस्य । पा० ७. ४. ५८. । इत्यभ्यासलोपः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण सनो नित्त्वान्नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दिप्सवः । सनंताद्दंभे सनाशंसभिक्ष उः । पा० ३. २. १६८. । इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । द्रुह्वाणः । द्रुह जिघांसायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति क्वनिप् । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाम्या । अस्माकमुदरेष्वा ॥ १५ ॥

उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । असामि । आ । अस्माकं । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥

उत अपि च यो वरुणो मानुषेषु यशोऽन्नमाचक्रे । सर्वतः कृतवान् । स वरुणः कुर्वन्नप्या सर्वत असामि । संपूर्णं चक्रे न तु न्यूनं कृतवान् । विशेषतोऽस्माकमुदरेष्वा सर्वतश्चक्रे ॥ मानुषेषु । मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च । पा० ४. १. १६१. । इत्यञ् । ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । चक्रे । प्रत्ययस्वरः । असामि । अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यं । पा० ६. २. १. १. । इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यशः । अशेर्युट् चेत्यसुन् । उदरेषु । उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदांत्यलोपश्च ।

उ॰ ५. १८.। इत्यल्। तिरस्वरः। गतिकारकोपपदादित्यु-त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टादशो वर्गः॥

षोडशीमृचमाह॥

परा मे यंति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु। इच्छंतीरु-रुचक्षसं॥ १६॥

परा। मे। यंति। धीतयः। गावः। न। गव्यूतीः। अनु। इच्छंतीः। उरुऽचक्षसं॥ १६॥

उरुचक्षसं बहुभिर्द्रष्टव्यं वरुणमिच्छंतीर्मे धीतयः शुनः-शेपस्य बुद्धयः परा यंति। पराङ्मुखा निवृत्तिरहिता गच्छंति। तत्र दृष्टांतः। गावो न। यथा गावो गव्यूतीरनु गोष्ठान्यनुलक्ष्य गच्छंति तद्वत्॥ गव्यूतीः। गावोऽत्र यूयंत इत्यधिकरणे क्तिन्। गोर्यूतौ छंदसि। पा॰ ६. १. ७९. २.। इत्यवादेशः। दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा यूतिर्यवनं। गवां यवनमत्रेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। इच्छंतीः। इषु इच्छायां। लटः शतृ। तुदादिभ्यः शः। इषुगमियमां छ इति छत्वं। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते॥

सप्तदशीमृचमाह॥

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतं होतेव क्षदसे प्रियं॥ १७॥

सं। नु। वोचावहै। पुनः। यतः। मे। मधु। आऽभृतं। होताऽइव। क्षदसे। प्रियं॥ १७॥

यतो यस्मात्कारणान्मे मज्जीवनार्थं मधुरं हविराभृतं। शुनःशेपाख्ये कर्मणि संपादितं। अतः कारणाद्धोतेव होमकर्तेव

त्वमपि प्रियं हवि चदसि । अश्नासि । पुनर्हविःक्षीकारादूर्ध्वं हृष्टस्त्वं जीवन्नहं च नु अवश्यं संवोचावहै । संभूय प्रियवार्तां करवावहै ॥ वोचावहै । लोडर्थे छांदसे लुङि ब्रुवो वचिः । अस्यतिवक्तीति च्लेरङादेशः । वच उमित्युमागमे गुणः । व्यत्ययेन टेरेत्वं । यद्वा लोट एव लुङादेशः । स्थानिवद्भावादैत्वं । आमृतं । हृयद्दोभः । गतिरनंतर इति गते प्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि । एता जुषत मे गिरः ॥ १८ ॥

दर्शं । नु । विश्वऽदर्शतं । दर्शं । रथं । अधि । क्षमि । एताः । जुषत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूतं वरुणं दर्शं नु । अहं दृष्टवान्खलु । क्षमि क्षमायां भूमौ रथं वरुणसंबंधिनमधिदर्शं । आधिक्येन दृष्टवानस्मि । एता उच्यमाना मे गिरो मदीयाः स्तुतीर्जुषत । वरुणः सेवितवान् ॥ दर्शं । इरितो वा । पा० ३. १. ५७. । इति च्लेरङादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. । इति गुणः । विश्वदर्शतं । दृशिभृमदृशोत्यादिना । उ० ३. १०९. । अतच्प्रत्ययांतो दर्शतशब्दः । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा विश्वं दर्शनीयमस्येति बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां । पा० ६. २. १०६. । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । क्षमि । आतो धातोः । पा० ६. ४. १४०. । इत्यत्रात इति योगविभागादाकारलोपः ॥

वरुणप्रघासेष्विमं मे वरुणेति वारुणस्य हविषोऽनुवाक्या । पंचम्यां पौर्णमास्यामिति खंडे सूत्रितं । इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानः । आ० २. १७. । इति । तामेतां सूक्त एकोनविंशीमृचमाह ॥

इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळय । त्वामवस्युरा
चके ॥ १९ ॥

इमं । मे । वरुण । श्रुधि । हवं । अद्य । च । मृळय । त्वां ।
अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

हे वरुण मे मदीयमिमं हवमाह्वानं श्रुधि । शृणु । किंच । अद्यास्मिन्दिने मृळय । अस्मान्सुखय । अवस्युः रक्षणेच्छुरहं त्वां वरुणमाभिमुख्येन चके । शब्दयामि । स्तौमीत्यर्थः ॥ श्रुधि । श्रु श्रवणे । लोटो हिः । श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । अवस्युः । अवस्शब्दात्सुप आत्मनः क्यच् । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । आचके । कै गै शब्दे । अस्मात् लिट्यादेचः । पा० ६. १. ४५. । इत्यात्वं । द्विर्भावचुत्वे । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥

विंशीमृचमाह ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च ग्मश्च राजसि । स यामनि प्रति
श्रुधि ॥ २० ॥

त्वं । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । ग्मः । च । राजसि ।
सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ।

हे मेधिर मेधाविन्वरुण त्वं दिवश्च द्युलोकस्यापि ग्मश्च भूलोकस्यापि। एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये राजसि। दीप्यसे। स तादृशस्त्वं यामनि क्षेमप्रापणेऽस्मदीये प्रतिश्रुधि। प्रतिश्रवणमाज्ञापनं कुरु। रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः॥ दिवः। ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वं। ग्मः। ग्मेत्येतद्भूनामसु पठितं। आतो धातोरित्यत्रात इति योगविभागादातो लोप इति प्रतिषेधेऽपि व्यत्ययेनाकारलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं। यामनि। या प्रापणे। आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति मनिन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं श्रुधि। उक्तं॥

एकविंशीमृचमाह॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत। अवाधमानि जीवसे॥ २१॥

उत्। उत्ऽतमं। मुमुग्धि। नः। वि। पाशं। मध्यमं। चृत। अव। अधमानि। जीवसे॥ २१॥

नोऽस्माकमुत्तमं शिरोगतं पाशमुन्मुमुग्धि। उत्कृष्य मोचय। मध्यममुदरगतं पाशं विचृत। वियुज्य नाशय। जीवसे जीवितुमधमानि मदीयान्पादगतान्पाशानवचृत। अवकृष्य नाशय॥ उत्तमं। उत्कादिषु पाठादंतोदात्तत्वं। मुमुग्धि। मुच्लृ मोक्षणे। बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः। द्विर्भावः। हलादिशेषः। हुझल्भ्यो हेर्धिः। पा० ६. ४. १०१.। इति हेर्धिरादेशः। तिङ्ङतिङ इति निघातः। चृत। चृती हिंसाग्रंथनयोः। लोटो हिः। तुदादिभ्यः शः।

अतो हेरिति हेर्लुक्। जीवसे। जीव प्राणधारणे। तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकोनविंशो वर्गः॥

वसिष्वेति दशर्चं तृतीयं सूक्तं। अत्रानुक्रम्यते। वसिष्वा द्व्याग्नेयं त्विति। शुनःशेप ऋषिः। गायत्री छंदः। इदमुत्तरं च सूक्तमाग्नेयं। प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छंदस्येतदादिसूक्तद्वयमनुवक्तव्यं। तथा च सूत्रितं। वसिष्वा होति सूक्तयोरुत्तमामुद्धरेदिति॥ अस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह॥

वसिष्वा हि मियेध्य वस्त्राण्यूर्जां पते। सेमं नो अध्वरं यज॥१॥

वसिष्व। हि। मियेध्य। वस्त्राणि। ऊर्जां। पते। सः। इमं। नः। अध्वरं। यज॥१॥

वरुणेनाग्निस्तुतौ प्रेरितः शुनःशेप एतदादिसूक्तद्वयेनाग्निमस्तौत्। तथा चाम्नायते। तं वरुण उवाचाग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमः। तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति सोऽग्निं तुष्टावात उत्तराभिर्द्वाविंशत्येति॥ हे मियेध्य मेधस्य यज्ञस्य योग्य। ऊर्जां पते। अन्नानां पालकाग्ने वस्त्राण्याच्छादकानि तेजांसि वसिष्व। आच्छादय। प्रज्वलितस्तेजसा भवेत्यर्थः। हि यस्मात्प्रज्वलितस्तस्मात्स तादृशस्त्वं नोऽस्मदीयमिममध्वरं यज। निष्पादय॥ वसिष्व। वस आच्छादने। लोटि थासः से। सवाभ्यां वामौ। छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादार्धधातुकस्येड्वलादेरितीडागमः। तस्यार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः। मियेध्य। मकारेकारयोर्मध्य इयागमश्छांदसः। ऊर्जां पते। सुबामंत्रित

इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंत्रितस्य समुदायस्याष्टमिको निघातः । सेमं । सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सोर्लोपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः । अग्ने दिवित्मता वचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ठ । मन्मऽभिः । अग्ने । दिवित्मता । वचः ॥ २ ॥

सदा यविष्ठ सर्वदा युवतम हे अग्ने वरेण्यो वरणीयस्त्वं नोऽस्माकं होता होमनिष्पादको भूत्वा दिवित्मता दीप्तिमता वचो वचसा स्तूयमानः सन् निषीदेति शेषः । कीदृशस्त्वं । मन्मभिर्ज्ञापकैस्तेजोभिर्युक्त इति शेषः ॥ यविष्ठ । युवशब्दादिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरस्य लोपः । पूर्वस्योकारस्य गुणश्च । अवादेशः । आमंत्रितनिघातः । मन्मभिः । मन ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । दिवित्मता । दिवु क्रीडादौ । इक्श्तिपौ धातुनिर्देश इतीक्प्रत्ययः । तेन च धातुवाचिना दिविशब्देन धात्वर्थो दीप्तिर्लक्ष्यते । यद्वा । औणादिको भावे किप्रत्ययः । दिविशब्दान्मतुपि तकारोपजनश्छांदसः । यद्वा । बाहुलकाद्दिवेर्भाव इतक् । मतुपि तसौ मत्वर्थ इति भत्वाज्जश्त्वाभावः । वचः । सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

आ हि ष्मा सूनवे पितापिर्यजत्यापये । सखा सख्ये वरेण्यः ॥ ३ ॥

आ। हि। स्म। सूनवे। पिता। आपिः। यजति।
आपये। सखा। सख्ये। वरेण्यः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वरेण्यो वरणीयः पितापि पितृस्थानीयस्त्वं सूनवे पुत्रस्थानीयाय मह्यमभीष्टं देहीति शेषः। हि स्मेति निपातद्वयं सर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे। अभीष्टदाने दृष्टांतद्वयमुच्यते। यथापिर्बंधुरापये बंधव आयजति हि स्म। सर्वथा ददातीति शेषः। सखा प्रियः सख्ये प्रियायाभीष्टं सर्वथा ददाति तथा त्वमपि देहि॥ स्मा सूनवे। निपातस्य चेति दीर्घः। यजतीत्यस्य सखा सख्य इत्यत्राप्यनुषंगात्तदपेक्षयेयं प्रथमेति चादिलोपे विभाषेति न निहन्यते। यद्वा हि चेति निघातप्रतिषेधः। सख्ये। समाने ख्यश्चोदात्त इति सखिशब्द इणप्रत्ययांत आद्युदात्तः। सुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे स एव शिष्यते॥

चतुर्थीमृचमाह॥

आ नो बर्ही रिशादसो वरुणो मित्रो अर्यमा। सीदंतु
मनुषो यथा ॥ ४ ॥

आ। नः। बर्हिः। रिशादसः। वरुणः। मित्रः। अर्यमा।
सीदंतु। मनुषः। यथा ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयो देवास्त्वद्बंधवस्त्वया प्रेरिता रिशादसो हिंसकानदंतो नोऽस्मदीयं बर्हिर्यज्ञमासीदंतु। तत्र दृष्टांतः। यथा मनुषः प्रजापतेर्यज्ञमासीदंति। तद्वत्॥ बर्ही रिशादसः। विसर्जनीयस्य रुत्वे कृते रो रि। पा० ८. ३. १४.। इति रेफलोपः। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः। पा० ६. ३. १११.। इतीकारस्य दीर्घत्वं। रिशादसः। रिश हिंसायां। रिशंति

हिंसंतीति रिशाः शत्रवः। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः। तान-दंतीति रिशादसः। सर्वधातुभ्योऽसुन्। कृदुत्तरपदप्रकृति-स्वरत्वं। सीदंतु। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। पाघ्रेत्यादिना सीदादेशः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। शतुश्च लसार्वधातु-कस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते। मनुषः। मन ज्ञाने। मन्यते जानातीति मनुः प्रजापतिः। जनेरुसिनिंञ्च। उ° २. १११. ११२.। इत्यनुवृत्तौ बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिक उसिप्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। यथा। यथेति पादांते। फि° ४. १५.। इति सर्वानुदात्तत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

पूर्व्यं होतरस्य नो मंदस्व सख्यस्य च। इमा उ षु
श्रुधी गिरः॥ ५॥

पूर्व्यं। होतः। अस्य। नः। मंदस्व। सख्यस्य। च।
इमाः। ऊं इति। सु। श्रुधि। गिरः॥ ५॥

हे पूर्व्य। अस्मदादेः पूर्वमुत्पन्न होतर्होमनिष्पादकाग्ने नोऽस्मदीयस्यास्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य सख्यस्य चास्मदनुग्रहस्य च सिद्ध्यर्थं मंदस्व। त्वं हृष्टो भव। इमा अस्माभिः प्रयुज्य-माना गिर उ षु स्तुतिरूपा वाचोऽपि श्रुधि। शृणु॥ आमं-त्रितायुदात्तत्वं। होतरित्यस्य नामंत्रिते समानाधिकरण इति पूर्वस्य विद्यमानत्वादाष्टमिको निघातः। अस्य। ऊडिद-मिति षष्ठ्या उदात्तत्वं। मंदस्व। मदि स्तुतिमोदमदस्वप्न-कांतिगतिषु। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुक-स्वरेण धातुस्वरः। अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाता-भावः। सख्यस्य। सख्युः कर्म सख्यं। सख्युर्यः। पा° ५.

१. १२६.। इति यप्रत्ययः । यस्येति लोपे प्रत्ययस्वरः । उ षु । सुञः । पा० ८. ३. १०७.। इति षत्वं । श्रुधि । श्रु श्रवणे । श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

यच्चिद्धि शश्वता तना देवंदेवं यजामहे । त्वे
इद्धूयते हविः ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वता । तना । देवंऽदेवं । यजामहे ।
त्वे इति । इत् । हूयते । हविः ॥ ६ ॥

हे अग्ने यच्चिद्धि यद्यपि शश्वता शाश्वतेन नित्येन तना विस्तृतेन हविषा देवं देवमन्यमन्यं वरुणेंद्रादिरूपं नानाविधं देवताविशेषं यजामहे। तथापि तद्धविः सर्वं त्वे इत्त्वय्येव हूयते। अतो देवांतरविषयो यागोऽपि त्वदीयैव सेवेत्यर्थः ॥ तना। तनु विस्तारे। क्विप् चेति क्विप्। यद्वा पचाद्यच्। सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः। देवं देवं। नित्यवीप्सयोरिति द्विर्भावः। तस्य परमाम्रेडितमित्युत्तरस्याम्रेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेति सर्वानुदात्तत्वं। यजामहे। निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः। त्वे। युष्मच्छब्दात्सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति शे आदेशः। त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः। शेषलोपेऽतो गुण इति परपूर्वत्वं। शे इति प्रगृह्यसंज्ञायां प्लुतप्रगृह्या अचि। पा० ६. १. १२५.। इति प्रकृतिभावः। हूयते। अकृत्सार्वधातुकयोः। पा० ७. ४. २५.। इति दीर्घः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

प्रियो नो अस्तु विश्पतिर्होता मंद्रो वरेण्यः । प्रिया
स्वग्नयो वयं ॥ ७ ॥

प्रियः । नः । अस्तु । विश्पतिः । होता । मंद्रः । वरेण्यः ।
प्रियाः । सुऽअग्नयः । वयं ॥ ७ ॥

विश्पतिर्विशां प्रजानां पालको होता होमनिष्पादको मंद्रो हृष्टो वरेण्यो वरणीयोऽग्निर्नोऽस्माकं प्रियोऽस्तु । वयमपि स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ताः संतस्तव प्रिया भूयास्मेति शेषः ॥ विश्पतिः । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वरेण्यः । वृञ् । एण्यः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । स्वग्नयः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

स्वग्नयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः । स्वग्नयो
मनामहे ॥ ८ ॥

सुऽअग्नयः । हि । वार्यं । देवासः । दधिरे । च । नः ।
सुऽअग्नयः । मनामहे ॥ ८ ॥

स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ता देवासो दीप्यमाना ऋत्विजो नोऽस्मदीयं वार्यं वरणीयं हविर्हि यस्माद्दधिरे । धृतवंतः । तस्माद्वयं स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ताः संतो मनामहे । त्वां याचामहे ॥ वार्यं । वृञ् वरणे । वृङ् संभक्तौ । ऋहलोर्ण्यत् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । दधिरे । इरेचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः । मनामहे । मन ज्ञाने । व्यत्ययेन शप् ॥

नवमीमृचमाह ॥

अथा न उभयेषाममृत मर्त्यानां । मिथः संतु
प्रशस्तयः ॥ ७ ॥

अथ । नः । उभयेषां । अमृत । मर्त्यानां । मिथः ।
संतु । प्रऽशस्तयः ॥ ७ ॥

हे अग्ने अमृत मरणरहिताग्ने । अथ कर्मानुष्ठानानंतरं मर्त्यानां मनुष्याणां नोऽस्माकमस्मत्स्वामिनस्तव चोभयेषां मिथः परस्परं प्रशस्तयः प्रशंसारूपा वाचः संतु । सम्यगनुष्ठितमिति यजमानविषया प्रशंसा । सम्यगनुगृहीतमित्यग्निविषया ॥ अथ । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । अमृत । अपादादाविति पर्युदासात्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । मर्त्यानां । मृङ् प्राणत्यागे । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांतो मर्तशब्दः । तस्माद्भवे छंदसि । पा० ४. ४. ११०. । इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । संतु । श्नसोरल्लोपः । प्रशस्तयः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः । चनो धाः
सहसो यहो ॥ १० ॥

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इमं । यज्ञं । इदं । वचः ।
चनः । धाः । सहसः । यहो इति ॥ १० ॥

सहसो बलस्य यहो पुत्र हे देवतारूपाग्ने विश्वेभिरग्निभिः सर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तस्त्वमिममस्मदीयं यज्ञमिदमस्मदीयं वचः स्तोत्रं च सेवमानश्चनोऽन्नं धाः । अस्मभ्यं धेहि ॥ विश्वेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । चनः ।

चायृ पूजानिशामनयोः। चायेरन्ने ह्रस्वश्चेत्यसुन्। तत्संनियोगेन नुडागमश्च। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। धाः। लुङि गातिस्थेति सिचो लुक्। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। सहसो यहो इति सुबामंत्रित इति परांगवद्भावादामंत्रितस्य चेति षष्ठ्यामंत्रितसमुदायो निहन्यते॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकविंशो वर्गः॥

अश्वं न त्वेति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं। पूर्ववदृष्यादयः। त्रयोदश्या नमो महद्भ्य इत्यस्यास्त्रिष्टुप् छंदः। विश्वे देवा देवता। तथा चानुक्रांतं। अश्वं सप्तोना गायत्रेऽंत्या दैवी त्रिष्टुबिति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुत्तमावर्जितस्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः। तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह॥

अश्वं न त्वा वारवंतं वंदध्या अग्निं नमोभिः।
सम्राजंतमध्वराणां॥ १॥

अश्वं। न। त्वा। वारऽवंतं। वंदध्यै। अग्निं। नमःऽभिः।
संऽराजंतं। अध्वराणां॥ १॥

अध्वराणां यज्ञानां सम्राजंतं सम्राट्स्वरूपं स्वामिनमग्निं त्वां नमोभिः स्तुतिभिर्वंदध्यै वंदितुं प्रवृत्ता इति शेषः। अत्र दृष्टांतः। वारवंतं वालयुक्तमश्वं न। अश्वमिव। अश्वो यथा वालैर्बाधकान्मशकमक्षिकादीन्परिहरति तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्मद्विरोधिनः परिहरसीत्यर्थः॥ वारवंतं। मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। घञो ञित्त्वादाद्युदात्तो वारशब्दः। कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वं व्यत्ययेन न प्रवर्तते। यद्वा वारयति दंशकानिति वारः। पचाद्यच्। कपिलादित्वाल्लत्वविकल्पः। वृषादिः। वंदध्यै। वदि अभिवादनस्तुत्योः। इदितो नुम् धातोरिति

नुम्। तुमर्थे सेसेनित्यध्येप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। सम्राजंतं। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव। अध्वराणां। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स घा नः सूनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः। मीढ्वाँ अस्माकं बभूयात् ॥ २ ॥

सः। घ। नः। सूनुः शवसा। पृथुऽप्रगामा। सुऽशेवः। मीढ्वान्। अस्माकं। बभूयात् ॥ २ ॥

स घ स एवाग्निर्नोऽस्माकं सुशेवः सुसुखो भवत्विति शेषः। कीदृशः। शवसा बलस्य सूनुः पुत्रः। पृथुप्रगामा। पृथुप्रगमनः। किंच। अस्माकं मीढ्वान् कामानां वर्षिता बभूयात्। भवतु ॥ घा नः। ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणां। पा० ६. ३. १३३.। इति दीर्घः। शवसा। सुपां सुपो भवंतीति ङसष्टादेशः। पृथुप्रगामा। प्रकर्षेण गमनं प्रगागः। हलश्चेति घञ्। पृथुः प्रगामा यस्यासौ पृथुप्रगामा। सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्ण आकारः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। सुशेवः। इण्शीङ्भ्यां वन्। उ० १. १५१.। इति शेवशब्दो वन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः। ततो बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। मीढ्वान्। मिह सेचन इत्यस्मात्क्वसुप्रत्ययांतो दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्चेति निपातितः। बभूयात्। भवतेश्छांदसस्य लिटस्तिङां तिङो भवंतीति लिङादेशः। यासुट्स्थानिवद्भावादार्द्धधातुकत्वाच्छबभावः। द्विर्वचने भवतेरः। पा० ७. ४. ७३.। इत्यत्वं। तिङ्ङतिङ

इति निघातः । यद्वा । एतस्मादेव लिङि छांदसः श्लुः । भुवतेर इति लिटि विहितमभ्यासस्य सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इत्यत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः । पाहि सदमिद्वि-
श्वायुः ॥ ३ ॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् ।
अघऽयोः । पाहि । सदं । इत् । विश्वऽआयुः ॥३॥

हे अग्ने विश्वायुर्व्याप्तगमनः स त्वं दूराच्च दूरेऽपि । आसाच्चासन्नदेशेऽपि । अघायोरघं पापमनिष्टं कर्तुमिच्छतो मर्त्यान्मनुष्याद्वैरिणो नोऽस्मान्सदमित् सर्वदैव निपाहि । नितरां पालय ॥ अघायोः । सुप आत्मनः क्यच् । अश्वाघस्यादित्यात्वं । पाहि पादादित्वादनिघातः । विश्वायुः । इण् गतावित्यस्माद्भावे एतेर्णिच्च । उ० २. ११४. । इत्यसिः । विश्वमयनं गमनं यस्येति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

इममू षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नव्यांसं । अग्ने
देवेषु प्र वोचः ॥ ४ ॥

इमं । ऊं इति । सु । त्वं । अस्माकं । सनिं । गायत्रं ।
नव्यांसं । अग्ने देवेषु । प्र । वोचः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वमस्माकमस्मत्संबंधिनमिममू षु पुरोदेशेऽनुष्ठीयमानमपि सनिं हविर्धानं नव्यांसं नवतरं गायत्रं स्तुतिरूपं वंचोऽपि देवेषु देवानामग्रे प्रवोचः । प्रब्रूहि ॥ ऊ षु । निपातस्य

चेति संहितायां दीर्घत्वं। सुञ इति षत्वं नव्यांसं। नवशब्दादीयसुनीकारलोपश्छंदसः। ईयसुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। वोचः। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे प्रार्थनायां लुङ्। अस्यतिवक्तीति च्लेरङादेशः। वच उम्॥

पंचमीमृचमाह॥

आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु। शिक्षा वस्वो
अंतमस्य॥ ५॥

आ। नः। भज। परमेषु। आ। वाजेषु। मध्यमेषु।
शिक्ष। वस्वः। अंतमस्य॥ ५॥

हे अग्ने परमेषूत्कृष्टेषु द्युलोकवर्तिषु वाजेष्वन्नेषु नोऽस्मानाभज। सर्वतः प्रापय। मध्यमेष्वंतरिक्षलोकवर्तिषु वाजेष्वाभज। अंतमस्यांतिकतमस्य भूलोकस्य संबंधीनि वस्वो वसूनि शिक्ष। देहि॥ शिक्ष विद्योपादाने। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः। अंतमस्य। अंतिकतमस्य तमे तादेश्चेति तिकशब्दलोपः॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह॥

विभक्तासि चित्रभानो सिंधोरूर्मा उपाक आ। सद्यो
दाशुषे क्षरसि॥ ६॥

विऽभक्ता। असि। चित्रभानो इति चित्रऽभानो। सिंधोः।
ऊर्मौ। उपाके। आ। सद्यः। दाशुषे। क्षरसि॥ ६॥

हे चित्रभानो विचित्ररश्मियुक्ताग्ने विभक्ता। विशिष्टस्य धनस्य प्रापयितासि। तत्र दृष्टांत उच्यते। आकार उपमार्थः। यथा सिंधोर्नद्या उपाके समीप ऊर्मावूर्मितरंगोपलक्षितं

कुल्यादिरूपं प्रवाहं विभजंति तद्वत्। दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय सद्यस्तदानीमेव चरसि। कर्मफलभूतां वृष्टिं करोषि॥ सिंधोः। स्यंदू प्रस्रवणे। स्यंदेः संप्रसारणं धश्च। उ० १. ११.। इत्युप्रत्ययः। निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं। ऊर्मिः। अर्तेरूच्च। उ० ४. ४५.। इति मिः। प्रत्ययस्वरः। दाशुषे। धृतव्रताय दाशुष इत्यत्रोक्तं॥

सप्तमीमृचमाह॥

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः। स यंता
शश्वतीरिषः॥ ७॥
यं अग्ने। पृत्ऽसु। मर्त्यं। अवाः। वाजेषु। यं जुनाः।
सः। यंता। शश्वतीः। इषः॥ ७॥

हे अग्ने पृत्सु संग्रामेषु यं मर्त्यं यजमानमवाः। अवसि। रक्षसि। यं पुरुषं वाजेषु संग्रामेषु जुनाः। प्रेरयसि। स नरो यजमानः शश्वतीरिषो नित्यान्यन्नानि यंता। नियंतुं समर्थो भवति॥ पृत्सु। पद्दादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानं। पा० ६. १. ६३. १.। इति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। अवाः। आवः। अकाराकारयोर्विपर्ययः। यद्वा लेट्याडागमः। इतश्चेति सिप इकारस्य लोपः। जुनाः। जू इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः। लङः सिप्। त्र्यादिभ्यः श्रा। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडागमाभावः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। यंता। तृनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। शश्वतीः। उगितश्चेति ङीप्॥

अष्टमीमृचमाह ॥

नकिरस्य सहंत्य पर्येता कयस्य चित् । वाजो अस्ति
अवाय्यः ॥ ८ ॥

नकिः । अस्य । सहंत्य । परिऽएता । कयस्य । चित् ।
वाजः । अस्ति । अवाय्यः ॥ ८ ॥

हे सहंत्य शत्रूणामभिभवनशीलाग्ने । अस्य त्वद्भक्तस्य यजमानस्य कयस्य चित्कस्यापि पर्येता नकिः । आक्रमिता नास्ति । किंचास्य यजमानस्य अवाय्यः अवणीयो वाजोऽस्ति । बलविशेषोऽस्ति ॥ कयस्य । यकारोपजनश्छांदसः । अवाय्यः । श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः । उ० ३. ९५. । इत्याय्यप्रत्ययः ॥

नवमीमृचमाह ॥

स वाजं विश्वचर्षणिरर्वद्भिरस्तु तरुता । विप्रेभिरस्तु
सनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजं । विश्वऽचर्षणिः । अर्वत्ऽभिः । अस्तु । तरुता ।
विप्रेभिः । अस्तु सनिता ॥ ९ ॥

विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः सोऽग्निरर्वद्भिरश्वैर्वाजं संग्रामं तरुता तारयितास्तु ॥ विश्वचर्षणिः । विश्वे चर्षणयो यस्य । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अर्वद्भिः । ऋ गतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । भिस्यर्वणस्तृमावनञः । पा० ६. ४. १२७. । इति नकारस्य तृ इत्ययमादेशः । तरुता । तृ प्लवनतरणयोः । अस्माद्ग्रसितस्कभितेत्यादौ तृनंतो निपातितः । निपातनादेवेकारस्योत्वं ॥

अग्नोर्यामे होतुरतिरिक्तोक्थे जराबोध तद्विविड्ढीति स्तोत्रियस्तृचः। यस्य पशवो नोपधरेरन्निति खंडे सूत्रितं। अतिरिक्तोक्थानि जराबोध तद्विविड्ढ। आ० ८. ११.। इति। तामेतां सूक्ते दशमीमृचमाह॥

जराबोध तद्विविड्ढि विशेविशे यज्ञियाय। स्तोमं रुद्राय दृशीकं॥ १०॥

जराऽबोध। तत्। विविड्ढि। विशेऽविशे। यज्ञियाय। स्तोमं। रुद्राय। दृशीकं॥ १०॥

हे जराबोध जरया स्तुत्या बोधमानाग्ने विशे विशे तत्तद्यजमानरूपप्रजानुग्रहार्थं यज्ञियाय यज्ञसंबंध्यनुष्ठानसिद्धर्थं तदेव यजनं विविड्ढि। प्रविश। यजमानोऽपि रुद्राय क्रूराय्ग्नये तुभ्यं दृशीकं दर्शनीयं समीचीनं स्तोमं स्तोत्रं करोतीति शेषः। अत्र यास्क एवं व्याख्यातवान्। जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणस्तां बोध तया बोधयितरिति वा तद्विविड्ढि तत्कुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यज्ञियाय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयं। नि० १०. ८.। इति॥ जराबोध। जॄष् वयोहानौ। अत्र तु स्तुत्यर्थः। षिद्भिदादिभ्योऽङ्। पा० ३. ३. १०४.। इत्यङ्प्रत्ययः। ततष्टाप्। जरया स्तुत्या बोधो यस्यासौ जराबोधः। यद्वा जरया बोध्यत इति जराबोधः। कर्मणि घञ्। आमंत्रिताद्युदात्तत्वं। विविड्ढि। विश प्रवेशने। लोटो हि। बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। अभ्यासहलादिशेषौ। हुझल्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः। षत्वष्टुत्वे। यद्वा विष्लृ व्याप्तावित्यस्माल्लोण्मध्यमैकवचनेऽभ्यासस्य गुणाभावः। विशे विशे। सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं। अनुदात्तं चेत्याम्रेडिता-

नुदात्तत्वं । यज्ञियाय । यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ । पा॰ ५. १. ७१. । इति घः । ईदृशीकं । अनिदृशिभ्यां च । उ॰ ४. १७. । इति कीकन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

स नो महाँ अनिमानो धूमकेतुः पुरुश्चंद्रः । धिये वाजाय हिन्वतु ॥ ११ ॥

सः । नः । महान् । अनिऽमानः । धूमऽकेतुः । पुरुऽचंद्रः । धिये । वाजाय । हिन्वतु ॥ ११ ॥

सोऽग्निर्नोऽस्मान्धिये कर्मणे वाजायान्नाय च हिन्वतु । प्रीणयतु । कीदृशः । महान् । गुणाधिकः । अनिमानः । निमानवर्जितः । अपरिच्छिन्न इत्यर्थः । धूमकेतुः धूमेन ज्ञाप्यमानः । पुरुश्चंद्रः । बहुदीप्तिः ॥ महाँ अनीत्यत्र संहितायां नकारस्य रुत्वानुनासिकावृत्तौ । अनिमानः । न विद्यते निमानोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । धूमकेतुः । इषियुधींधिदसिश्याधूसूभ्यो मक् । उ॰ १. १४३. । चायः किः । उ॰ १. ७३. । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरुश्चंद्रः । चदि आह्लादने दीप्तौ च । अस्मात्स्फायितंचीत्यादिना कर्तरि रक् । पुरुश्चासौ चंद्रश्चेति समासांतोदात्तत्वं । ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंत्रे । पा॰ ६. १. १५१. । इति सुट् । तस्य श्चुत्वेन शकारः । धिये । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । हिन्वतु । हिवि प्रीणनार्थः । उदितो नुम् धातोरिति नुम् ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

स रे॒वाँ इ॑व वि॒श्पति॒र्दैव्यः॑ के॒तुः शृ॑णोतु नः।
उ॒क्थैर॒ग्निर्बृ॒हद्भा॑नुः ॥ १२ ॥

सः। रे॒वान्ऽइ॑व। वि॒श्पतिः॑। दैव्यः॑। के॒तुः। शृ॒णो॒तु॒। नः॒।
उ॒क्थैः। अ॒ग्निः। बृ॒हत्ऽभा॑नुः ॥ १२ ॥

सोऽग्निरुक्थैः स्तोत्रैर्युक्तान् नोऽस्मान् शृणोतु। तत्र दृष्टांतः। रेवानिव। यथा लोके धनवान् राजा वंदिनां स्तोत्रं शृणोति तद्वत्। कीदृशः। विश्पतिः। प्रजापालकः। दैव्य देवानां संबंधी। अग्निर्वै देवानां होतेति श्रुत्यंतरात्। केतुः। दूतवज्ज्ञापकः। अग्निर्वै देवाणां दूत आसीदिति श्रुतेः। बृहद्भानुः। प्रौढरश्मिः॥ स रेवान्। एतत्तदोः। पा० ६. १. १३२.। इति सोर्लोपः। रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं। परपूर्वत्वं। आद्गुणः। छंदसीर इति मतुपो वत्वं। आरेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यं। पा० ६. १. १७६. १.। इति मतुप उदात्तत्वं। विश्पतिः। परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। बृहद्भानुः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दर्शपूर्णमासयोः स्रुगादापनात्पूर्वभाविनि जपे नमो महद्भ्य इत्येषा। ब्राह्मौदने प्राशिष्यमाण इति खंडे सूर्यो नो दिवस्पातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः। आ० १. ४.। इति सूत्रितं। तामेतां त्रयोदशीमृचमाह ॥

नमो॑ म॒हद्भ्यो॒ नमो॑ अर्भ॒केभ्यो॒ नमो॒ युव॑भ्यो॒
नम॑ आशि॒नेभ्यः॑।

यजाम देवान्यदि शक्नवाम मा ज्यायसः शंसमा
वृक्षि देवाः ॥ १३ ॥

नमः । महत्ऽभ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः । युवऽभ्यः ।
नमः । आशिनेभ्यः ।
यजाम । देवान् । यदि । शक्नवाम । मा । ज्यायसः ।
शंसं । आ । वृक्षि । देवाः ॥ १३ ॥

अग्निना प्रेरितः शुनःशेपो विश्वान्देवाननया तुष्टाव । तथा चाम्नायते । तमग्निरुवाच विश्वान्नु देवान् स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्यामोति स विश्वान्देवांस्तुष्टाव नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चेति ॥ महांतो गुणैरधिकाः । अर्भका गुणैर्न्यूनाः । युवानस्तरुणाः । आशिना वयसा व्याप्ता वृद्धाः । यथोक्तचतुर्विधदेहयुक्तेभ्यो देवेभ्यो नमोऽस्तु । यदि शक्नवाम । कथंचिद्धनादिसंपत्त्या शक्ताश्चेत्तदानीं देवान्यजामहे । देवा ज्यायसो ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य आ सर्वतः प्रस्तुतं शंसं स्तोत्रं मा वृक्षि । अहं विच्छिन्नं मा कार्षं ॥ आशिनेभ्यः । अशू व्याप्तौ । बहुलमन्यत्रापोत्यौणादिक इनच्प्रत्ययः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । यजाम । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । शक्नवाम । शक्ल शक्तौ । आडुत्तमस्य पिच्चेति तिङ पिद्वद्भावादनुदात्तत्वे सति विकरणस्वरः । निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः । ज्यायसः । प्रशस्यशब्दादीयसुनि ज्य च । पा० ५. ३. ६१. । इति ज्यादेशः । ज्यादादीयसः । पा० ६. ४. १६०. । इतीयसुन ईकारस्यात्वं । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । शंसं । हलश्चेति घञ् । वृक्षि । ओव्रश्चू छेदने । व्यत्ययेनात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनमिट् । च्ले सिच् ।

खरतिसूतीत्यादिना इडभावः। स्कोः संयोगाद्योरित्युपधासकारलोपः। व्रश्चादिना षत्वं। षढोः कः सीति कत्वं। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं। न माङ्योग इत्यडभावः॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः॥

यत्र ग्रावेति पंचमं सूक्तं नवर्चं। आदितः षडनुष्टुभः। आयजी इत्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः। आदितश्चतसृणामिंद्रो देवता। ततो द्वे उलूखलदैवत्ये। तदनंतरभाविन्यावुलूखलमुसलदेवताके। अंत्याया उच्छिष्टमित्यस्या हरिश्चंद्राधिषवणचर्मसोमानामन्यतमो देवता। तथा च बृहद्देवतायामुक्तं॥ चर्माधिषवणीयं वा सोमं वांत्या प्रशंसतीति। तदुक्तमनुक्रमण्यां। यत्र ग्रावा नव षलनुष्टुबादि यच्चिद्धयौलूखल्यौ परे मौसल्यौ च प्रजापतेर्हरिश्चंद्रस्यांत्या चर्मप्रशंसा वेति॥ आद्याश्चतस्रोऽजःसवे होमे विनियुक्ताः। पंचम्याद्याश्चतस्रोऽभिषवे। अंत्या द्रोणकलशे सोमावनयने। तथा च ब्राह्मणं। अथ हैनं शुनःशेपोऽजःसवं ददर्श तमेताभिश्चतसृभिरभिसुषाव यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह इत्यथैनं द्रोणकलशमभ्यवनिनायोच्छिष्टं चम्वोर्भरेत्येतयर्चाथ हास्मिन्नन्वारब्धे पूर्वाभिश्चतसृभिः सस्वाहाकाराभिर्जुहवां चकारेति। तत्र प्रथमामृचमाह॥

यत्र ग्रावा पृथुबुध्न ऊर्ध्वो भवति सोतवे
उलूखलसुतानामवेद्विंद्र जल्गुलः॥ १॥

यत्र। ग्रावा। पृथुऽबुध्नः। ऊर्ध्वः। भवति। सोतवे।
उलूखलऽसुतानां। अव। इत्। ऊं इति। इंद्र।
जल्गुलः॥१॥

हे इंद्र यत्र यस्मिन्नं जःसवकर्मणि सोतवेऽभिषवार्थं ग्रावा पाषाणः पृथुबुध्नः स्थूलमूल ऊर्ध्व उन्नतो भवति तस्मिन्कर्मण्युलूखलसुतानामुलूखलेनाभिषुतानां रसमवेत् स्वकीयत्वेनावगत्यैव जल्गुलः । भक्षय ॥ पृथुबुध्नः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भवति । तिपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः । सोतवे । षुञ् अभिषवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । उलूखलसुतानां । उलूखलेन सुतानां । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जल्गुलः । गल अदने । अस्मद्यङो लुकि लेण्मध्यमैकवचने लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । उपधाया उत्वं च हलादिशेषाभावश्च पृषोदरादित्वात् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यत्र द्वाविव जघनाधिषवण्या कृता ।
उलूखलसुतानामवेद्विंद्र जल्गुलः ॥ २ ॥
यत्र । द्वौऽइव । जघना । अधिऽसवन्या । कृता ।
उलूखलऽसुतानां । अव । इत् । ऊं इति । इंद्र ।
जल्गुलः ॥ २ ॥

यस्मिन्कर्मण्यधिषवण्या उभे अधिषवणफलके द्वाविव जघना । द्वौ जघनप्रदेशाविव । जघनं जघन्यतेरिति यास्कः । नि० ९. २०. । कृता । विस्तीर्णे कृते संपादिते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ जघना । हंतेः शरीरावयवे द्वे च । उ० ५. ३२. । इति हन्धातोरच् । द्वित्वं । कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः । सुपां सुलुगित्याकारः । अधिषवण्या । षुञ् अभिषवे । ल्युट् । भवे छंदसीति यत् । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । तिरस्वरित इति

स्वरितः । स च यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । तत्र हि निष्ठा च द्व्यजनात् । पा॰ ६. १. २०५. । इत्यस्यानुवृत्तेद्व्यच्कस्यैव तदिति । कृता । पूर्ववदाकारः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिक्षते ।
उलूखलसुतानामवेद्विंद्र जल्गुलः ॥ ३ ॥
यत्र । नारी । अपऽच्यवं । उपऽच्यवं । च । शिक्षते ।
उलूखलऽसुतानां । अव । इत् । ऊं इति । इंद्र ।
जल्गुलः ॥ ३ ॥

यत्र यस्मिन्कर्मणि नारी पत्न्यपच्यवं शालाया निर्गमनमुपच्यवं च शालाप्राप्तिं च शिक्षते । अभ्यासं करोति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अपच्यवं । च्युङ् गतौ । ऋदोरबित्यप् । गुणावादेशौ । थाथादिना । पा॰ ६. २. १४४. । उत्तरपदांतोदात्तत्वं । शिक्षते । शिक्ष विद्योपादाने । अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यत्र मंथां विबध्नते रश्मीन्यमितवा इव ।
उलुखलसुतानामवेद्विंद्र जल्गुलः ॥ ४ ॥
यत्र । मंथां । विऽबध्नते । रश्मीन् । यमितवैऽइव ।
उलुखलऽसुतानां । अव । इत् । ऊं इति । इंद्र ।
जल्गुलः ॥ ४ ॥

यत्र यस्मिन्कर्मणि मंथामाग्निमथनहेतुं मंथानं विबध्नंति । तत्र दृष्टांतः । रश्मीनश्वबंधनार्थान्प्रग्रहान्यमितवा इव ।

नियंतुमिव । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मंथां । पथिमथ्यृभुक्षामात् । पा० ७. १. ८५. । इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेनात्वं । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वे पथिमथोः सर्वनामस्थाने । पा० ६. १. १९९. । इत्याद्युदात्तत्वं । यद्वा मथ्यतेऽनयेति मंथा । मथि विलोडन इत्यस्माद्धलश्चेति करणे घञ् । ततष्टाप् । ञित्वादाद्युदात्तत्वं । विबध्नते । बंध बंधने । क्र्यादिभ्यः श्ना । अनिदितामिति नलोपे श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । यमितवै । यम उपरमे । तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः । इडागमश्छांदसः । यद्वा ण्यंतात्तवैप्रत्ययस्येडागमे सति णिलोपश्छांदसः । अंतश्च तवै युगपत् । पा० ६. १. २००. । इत्याद्यंतयोरुदात्तत्वं ॥

अभिषवे विनियुक्तासु चतसृषु मध्ये प्रथमा सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे ।
इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुंदुभिः ॥ ५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वं । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे ।
इह । द्युमत्ऽतमं । वद । जयतांऽइव । दुंदुभिः ॥ ५ ॥

हे उलूखलक यच्चिद्धि यद्यपि त्वमवघातार्थं गृहे गृहे युज्यसे तथापीह वैदिके कर्मणि तीव्रमुसलप्रहारेण द्युमत्तममतिशयेन दीप्तं प्रभूतध्वनियुक्तं शब्दं वद । तत्र दृष्टांतः । जयतामिव दुंदुभिः । यथा युद्धे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां दुंदुभिर्महांतं ध्वनिं करोति तद्वत् ॥ उलूखलशब्दं यास्क एवं व्याख्यातवान् । उलूखलमुरुकरं वोर्करं वोर्ध्वखं वोरु मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं वै तदुलूखलमित्याचक्षते

परोक्षेणेति च ब्राह्मणं । नि० ९. २०. । इति ॥ उलूखलक । अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । युज्यसे । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक्स्वरः शिष्यते । न च तिङ्ङतिङ इति निघातः । निपातैर्यद्यदिहंतेति प्रतिषेधात् । द्युमत्तमं । दीव्यतेर्दीप्त्यर्थस्य संपदादिलक्षणः क्विप् । दिव उत् । पा० ६. १. १३१. । इत्युत्वं । यणादेशे ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । ननु दिव उदित्यत्र प्रातिपदिकं गृह्यते न धातुरित्युक्तत्वात् । च्छ्वोरित्यादाविवात्राप्यूठा भवितव्यं । पा० ६. ४. १९. । एवं तर्हि दीप्तिमत्स्वर्गवाचकेन दिव्प्रातिपदिकेन दीप्तिर्लक्ष्यत इत्युत्वं भविष्यति ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

उत स्म ते वनस्पते वातो वि वात्यग्रमित् ।
अथो इंद्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ॥ ६ ॥

उत । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अग्रं । इत् ।
अथो इति । इंद्राय । पातवे । सुनु । सोमं । उलूखल ॥ ६ ॥

उत अपि च हे वनस्पते उलूखलरूप वृक्ष तेऽग्रमित्तव पुरत एव वातो विवाति स्म । त्वरोपितमुसलप्रहारैर्वायुर्विशेषेण प्रसरति खलु । अथोऽनंतरं हे उलूखल इंद्रायेंद्रोपकारार्थं पातवे पातुं सोमं सुनु । सोमाभिषवं कुरु ॥ वनस्पते । पारस्करादित्वात्सुट् । कार्ये कारणशब्दः । पातवे । पा पाने । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं ।

सुनु। उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेर्लुक्। विकरणस्वरेणांतोदात्तत्वं। पादादित्वादनिघातः। उलूखल। उर्ध्वं खमस्येत्युलूखलः। पृषोदरादिः॥

सप्तमीमृचमाह॥

आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजर्भृतः। हरी
इवांधांसि बप्सता॥ ७॥

आयजी इत्याऽयजी। वाजऽसातमा। ता। हि
उच्चा। विऽजर्भृतः। हरी इवेति हरीऽइव।
अंधांसि। बप्सता॥ ७॥

हे उलूखलमुसले आयाजौ सर्वतो यज्ञसाधने वाजसातमा अतिशयेनान्नप्रदे ता हि ते खलूच्चा प्रौढध्वनिर्यथा भवति तथा विजर्भृतः। विशेषेण पुनः पुनर्विहारं कुरुतः। तत्र दृष्टांतः। अंधांस्यन्नानि चणकादीनि खाद्यानि बप्सतौ भक्षयंतौ हरी इव। इंद्रस्याश्वाविव॥ अत्र यास्क एवं व्याचख्यौ। आयाजी आयष्टव्ये अन्नानां संभक्तृतमे ते ह्युच्चैर्विह्रियेते हरी इवान्नानि भक्षयंतौ। नि० ९. ३६.। इति॥ आयजी। यजेरौणादिकः करण इप्रत्ययः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। वाजसातमा। वाजं सनोतीति वाजसाः। षणु दाने। जनसनेत्यादिना विट्प्रत्ययः। विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। आतिशायनिकस्तमप्। सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः। विजर्भृतः। हृञ् हरणे। अस्माद्यङ्लुक्यभ्यासहलादिशेषोरत्जश्त्वेषे कृतेषु रुग्रिकौ च लुकि। पा० ७. ४. ९१.। इति रुगागमः। ततः प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां

लिटि द्विर्वचनं तम्। अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक्। गुणे प्राप्ते क्ङिति चेति प्रतिषेधः। हृग्रहोर्भश्छंदसीति भत्वं। प्रत्ययस्वरः। हि चेति निघातप्रतिषेधः। बप्सता। भस भक्षण-दीप्त्योः। लटः शतृ। जुहोत्यादिभ्य श्लुः। घसिभसोर्हलि च। पा° ६. ४. १००.। इत्युपधालोपः। नाभ्यस्ताच्छतुः। पा° ७. १. ७८.। इति नुम्प्रतिषेधः। अभ्यस्तानामादि-रित्याद्युदात्तत्वं॥

अष्टमीमृचमाह॥

ता नो अद्य वनस्पती ऋष्वावृष्वेभिः सोतृभिः।
इंद्राय मधुमत्सुतं॥ ८॥

ता। नः। अद्य। वनस्पती इति। ऋष्वौ। ऋष्वेभिः।
सोतृऽभिः। इंद्राय। मधुऽमत्। सुतं॥ ८॥

अद्यास्मिन्कर्मणि हे वनस्पती उलूखलमुसलरूपौ तौ युवामृष्वेभिर्दर्शनीयैः सोतृभिरभिषवहेतुभिः सह ऋष्वौ तौ दर्शनीयौ भूत्वेंद्रायेंद्रार्थं मधुमत् माधुर्योपेतं सोमद्रव्यं नोऽस्म-दीयं सुतं। अभिषुणुतं॥ ता। सुपां सुलुगित्याकारः। नो अद्य। प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावः। वनस्पती उभयपद-प्रकृतिस्वरे प्राप्ते आमंत्रितस्येति सर्वानुदात्तत्वं। प्लुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः। सुतं। षुञ् अभिषवे। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। निघातः॥

सोमावनयने विनियुक्तां सूक्ते नवमीमृचमाह॥

उच्छिष्टं चम्वोर्भर सोमं पवित्र आ सृज। नि धेहि
गोरधि त्वचि॥ ९॥

उत्। शिष्टं। चम्वोः। भर। सोमं। पवित्रे। आ। सृज।
नि। धेहि। गोः। अधि। त्वचि॥९॥

हे ऋत्विग्विशेष हरिश्चंद्रदेवतापक्षे हरिश्चंद्रेति वा। चम्वोः सोमस्य भक्षत्वसंपादकयोरधिषवणफलकयोः शिष्टमभिषवराहित्येनावशिष्टं सोममुद्भर। शकटस्योपरि हर। सोममभिषुतं सोमं पवित्रे दशापवित्र आसृज। आनीय प्रक्षिप। प्रक्षेपे सत्यवशिष्टं सोमं गोस्त्वच्यानडुहे चर्मण्यधि निधेहि। अध्यारोप्य स्थापय॥ चम्वोः। चमु अदने। चम्यते भक्ष्यतेऽत्रेति चमूः। कृषिचमीत्यादिना। उ० १. ८१.। औणादिक ऊप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। सप्तमीद्विवचनस्योदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरित इति स्वरितत्वमुदात्तयणो हल्पूर्वादिति व्यत्ययेन। भवति। भर। हृग्रहोर्भः। धेहि। घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्येत्वाभ्यासलोपौ। निघातः। त्वचि। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षड्विंशो वर्गः॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति षष्ठं सूक्तं सप्तर्चं शुनःशेपस्यार्षं पांक्तमैंद्रं। अनुक्रमणिका च यच्चिद्धि सप्त पांक्तमिति। पृष्ठ्यषडहस्य पंचमेऽहनि माध्यंदिने सवने होत्रका यच्चिद्धीति सप्तर्चं सूक्तं। तांस्तु चान्कृत्वा स्वस्वशस्त्र एकैकं तृचमावपेरन्। चतुर्थेऽहनीति खंडे यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येकैकमेवमेव। आ० ७. ११.। इति सूत्रितं॥ तत्र प्रथमामृचमाह॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि।
आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ॥१॥

यत्। चित्। हि। सत्य। सोमऽपाः। अनाशस्ताःऽइव।
अस्मसि।
आ। तु। नः। इंद्र। शंसय। गोषु। अश्वेषु। शुभ्रिषु।
सहस्रेषु। तुविऽमघ॥ १॥

विश्वैर्देवैः प्रेरितः शुनःशेप एतदादिकाद्विभिर्द्वाविंशति-संख्याकाभिर्ऋग्भिरिंद्रं तुष्टाव। तथा च ब्राह्मणं। तं विश्वे देवा ऊचुरिंद्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति स इंद्रं तुष्टाव यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येतेन सूक्तेनोत्तरस्य च पंचदश-भिरिति॥ हे सोमपाः सोमस्य पातः सत्य सत्यवादिन्निंद्र यच्चिद्धि यद्यपि वयमनाशस्ता इव स्मसि। अप्रशस्ता इव भवामः। तथापि हे तुवीमघ बहुधनेंद्र त्वं गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु शोभनेषु सहस्रेषु सहस्रसंख्याकेषु च निमित्तभूतेषु नोऽस्माना-शंसय। सर्वतः प्रशस्तान्कुरु। अस्मद्दोषमनपेक्ष्य गवादीन्प्रय-च्छेत्यर्थः॥ सोमपाः। विजंतः। आमंत्रितनिघातः। अना-शस्ता इव। शंस स्तुतौ। निष्ठेति भावे क्तः। यस्य विभाषे-तीट्प्रतिषेधः। नञो बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदां-तोदात्तत्वं। स्मसि। इदंतो मसिः। तू नः। ऋचि तुनुघे-त्यादिना दीर्घः। गोषु। सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्त-त्वस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः। अश्वेषु। अशू व्याप्तावित्यस्मात् अशू व्याप्तावश्नुतेऽध्वा-नमित्यश्वः। अशिप्रुषीत्यादिना क्वन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्यु-दात्तत्वं। शुभ्रिषु। शुभ दीप्तौ। अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्निति क्रिन्प्रत्ययः। व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं॥

द्वितीयामृचमाह ॥

शिप्रिन्वाजानां पते शचीवस्तव दंसना।
आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥२॥

शिप्रिन्। वाजानां। पते। शचीऽवः। तव। दंसना।
आ। तु। नः। इंद्र। शंसय। गोषु। अश्वेषु। शुभ्रिषु।
सहस्रेषु। तुविऽमघ ॥ २ ॥

हे शचीवः शक्तिमन् शिप्रिन् शोभनहनूयुक्त वाजानां पते। अन्नानां पालक। तव दंसना कर्मविशेषोऽनुग्रहरूपः सर्वदा वर्त्तते। अन्यत्पूर्ववत् ॥ शिप्रिन्। शिप्रे हनू नासिके वेति यास्कः। अत इनिठनाविति मत्वर्थीय इनिः। आमंत्रिताद्युदात्तत्वं। वाजानां पते। सुबामंत्रित इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंत्रितसमुदायनिघातः। न चामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति शिप्रिन्नित्यस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्पादादित्वाच्च न निघातः। नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात्। शचीवः। छंदसीर इति मतुपो वत्वं। मतुवसो रुरिति रुत्वे खरवसानयोर्विसर्जनीयः। पा० ८. ३. १५.। पादादित्वादामंत्रितनिघाताभावः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

निष्वापया मिथूदृशा सस्तामबुध्यमाने।
आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥३॥

नि। स्वापय। मिथुऽदृशा। सस्तां। अबुध्यमाने इति।
आ। तु। नः। इंद्र। शंसय। गोषु। अश्वेषु। शुभ्रिषु।
सहस्रेषु। तुविऽमघ ॥ ३ ॥

मिथूदृशा परस्परं संगतत्वेन दृश्यमाने यमदूत्यौ निष्वापय। नितरां सुप्ते कुरु। ते चास्मान्मारयितुमबुध्यमाने सत्यौ सस्तां। निद्रां प्राप्नुतां। अन्यत्पूर्ववत्॥ निष्वापय। सुषामादित्वात् षत्वं। अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः। मिथुनतया युगलरूपेण पश्यत इति मिथूदृशा। क्विप् चेति दृशेः कर्तरि क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। पूर्ववत्पूर्वपदस्य दीर्घः। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। सस्तां। षस स्वप्ने। लोटि तसस्ताम्। अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक्। प्रत्ययस्वरः। पादादित्वान्निघाताभावः। अबुध्यमाने। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

ससंतु त्या अरातयो बोधंतु शूर रातयः।
आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु
तुवीमघ॥ ४॥

ससंतु। त्याः। अरातयः। बोधंतु। शूर। रातयः।
आ। तु। नः। इंद्र। शंसय। गोषु। अश्वेषु। शुभ्रिषु।
सहस्रेषु। तुविऽमघ॥ ४॥

त्या अस्माभिरदृश्यमानाः परोक्षास्ता अरातयोऽदानशीलाः शत्रवः ससंतु। निद्रां कुर्वंतु। हे शूर शौर्ययुक्तेंद्र रातयो दानशीला बंधवो बोधंतु। अस्मान्बुध्यंतां। अन्यत्पूर्ववत्॥ ससंतु। प्रत्ययस्वरः। अरातयः। रा दाने। मंत्रे वृषेत्यादिना भावे क्तिन्। न विद्यते रातिरेष्विति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। नञ्सुभ्यामिति तु सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति न भवति। यद्वा क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति

कर्तरि क्तिच् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधंतु ।
पादादित्वात्तिङ्ङतिङ इति निघाताभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

समिंद्र गर्दभं मृण नुवंतं पापयामुया ।
आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु
तुवीमघ ॥ ५ ॥

सं । इंद्र । गर्दभं । मृण । नुवंतं । पापया । अमुया ।
आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु ।
सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ५ ॥

हे इंद्र अमुयानयास्माभिः श्रूयमाणया पापया निंदारूपया वाचा नुवंतं स्तुवंतं । अपकीर्तिं प्रकटयंतमित्यर्थः । तादृशं गर्दभं गर्दभसमानवैरिणं संमृण । सम्यक् मारय । यथा गर्दभः श्रोतुमशक्यं परुषं शब्दं करोति तथा शत्रुरपि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ गर्दभं । तर्द गर्द शब्दे । कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् । उ० ३. १२१. । चित इत्यंतोदात्तत्वं । मृण । मृण हिंसायां । तौदादिकः । शस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः । नुवंतं । णु स्तुतौ । शतर्यदिप्रभृतित्वाच्छपो लुक् । शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभाव उवङादेशः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

पताति कुंडृणाच्या दूरं वातो वनादधि ।
आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥६॥

पताति । कुंडृणाच्या । दूरं । वातः । वनात् । अधि ।
आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु ।
सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ६ ॥

वातोऽस्मत्प्रतिकूलो वायुः कुंड्रणाच्या कुटिलगत्या स त्वस्मान्परित्यज्य वनादध्यारण्यादप्यधिकं दूरं देशं पताति । पततु । अन्यत्पूर्ववत् ॥ पताति । लेठ्याडागमः । कुंडृणाच्या । कुडि दाहे । अस्मात् ल्युडंते कुंडनशब्दे डकारात्परस्याकारस्यऋकारश्छांदसः । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति णत्वं । तदंचतीति कुंड्णाची । ऋत्विगित्यादिना क्विन् । अनिदितामिति नलोपेऽचतेश्चेति वक्तव्यं । पा० ४. १. ६. २. । इति ङीप् । अच इत्यकारलोपः । चाविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । अंचतेश्च चौ । पा० ६. १. २२२. । इत्याकारस्योदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

सर्वं परिक्रोशं जहि जंभया कृकदाश्वं ।
आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥८॥

सर्वं । परिऽक्रोशं । जहि । जंभय । कृकदाश्वं ।
आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु ।
सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ७ ॥

परिक्रोशमस्मद्विषये सर्वत आक्रोशकर्तारं सर्वं पुरुषं जहि । मारय । कृकदाश्वमस्मद्विषये हिंसाप्रदं शत्रुं जंभय । मारय । अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिक्रोशं । क्रुश आह्वाने । परितः क्रोशयतीति परिक्रोशः । पचाद्यच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जहि । हन हिंसागत्योः । हंतेर्जः । पा० ६. ४. ३६. । इति जादेशः । तस्यासिद्धवदत्रा भादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुक् न भवति । जंभय । जभि नाशने । चुरादित्वात्स्वार्थिको णिच् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । कृकदाश्वं । कृञ् हिंसायां । कृदाधाराचिंकलिभ्यः कन् ।

उ० ३. ४०.। इति कन्प्रत्ययः। क्रिदित्यनुवृत्तेर्गुणाभावः। तथा च क्रको हिंसा। तां दाशति प्रयच्छतीति क्रकदाशुः। बहुलग्रहणाद्दशतेरपि क्रक उपपदे क्रके वचः कश्च। उ० १. ६.। इत्युण्। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। द्वितीयायाममि पूर्वत्वे प्राप्ते वा छंदसीति तस्य बाधितत्वाद्यणादेशः। उदात्तस्वरित-योर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तविंशो वर्गः ॥

आ व इंद्रमिति द्वाविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं शुनःशेपस्यार्षं गायत्रं। अस्माकमित्येषा पादनिचृद्गायत्री। त्रयः सप्तकाः पादनिचृदित्युक्तत्वात्। शश्वदिंद्र इत्येषा त्रिष्टुप्। आदितः षोडशर्च ऐंद्राः। आश्विनावश्वावत्येत्याद्यास्तिस्र आश्विन्यः। कस्त उष इत्याद्यास्तिस्र उषोदेवताकाः। तथा चानुक्रमणिका। आ वो द्व्यधिकास्माकं पादनिचृत् शश्वत्त्रिष्टुप् परो तृचावाश्विनोषस्याविति ॥ प्रथमामृचमाह ॥

आ व इंद्रं क्रिविं यथा वाजयंतः शतक्रतुं। मंहिष्ठं सिंच इंदुभिः ॥ १ ॥

आ। वः। इंद्रं। क्रिविं यथा। वाजऽयंतः। शतऽक्रतुं। मंहिष्ठं। सिंचे। इंदुऽभिः ॥ १ ॥

वाजयंतोऽन्नमिच्छंतो वयं शुनःशेपाः। हे ऋत्विग्यजमाना वो युष्माकं संबंधिनमिममिंद्रमिंदुभिः सोमैरासिंचे। सर्वतः सिंचामहे। तर्पयामः। कीदृशं। शतक्रतुं। शतसंख्याककर्मोपेतं। मंहिष्ठं। अतिशयेन प्रवृद्धं। सेचने दृष्टांतः। यथा येन प्रकारेण क्रिविमवटं जलेन पूरयंति तद्वत्।

क्रिविशब्दो वज्रः खाट इत्यादिषु चतुर्दशसु कूपनामसु क्रिविः कूपः सूद इति पठितं ॥ क्रिविं। कृती छेदने। कृत्यत इति क्रिविः। क्रिविर्घृष्विच्छविस्थवीत्यादौ। उ° ४. ५७.। क्विन्प्रत्ययांतो निपातितः। अत एव तशब्दलोपः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। वस्तुतस्तु डुकृञ् करणे क्रि विडागमश्च निपात्यत इति निघंटुभाष्यं। यथा। यथेति पादांत इति सर्वानुदात्तत्वं। वाजयंतः। वाजमात्मन इच्छंतः। सुप आत्मनः क्यच्। न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घत्वयोर्निषेधः। अश्वाघस्यादिति पुनर्दीर्घविधानज्ञापनात्। मंहिष्ठं। मंहि वृद्धौ। अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः। तुश्छंदसि। पा° ५. ३. ५९.। इति तृजंतादिष्ठन्प्रत्ययः। तुरिष्ठेमेयःसु। पा° ६. ४. १५४.। इति तृलोपः। इष्ठनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। सिंचे। षिचिर् क्षरणे। व्यत्ययेनैकवचनं। शे मुचादीनामिति नुमागमः॥

द्वितीयामृचमाह॥

शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समाशिरां। एदु
निम्नं न रीयते॥ २॥

शतं। वा। यः। शुचीनां। सहस्रं। वा। संऽआशिरां।
आ। इत्। ऊं इति। निम्नं। न। रीयते॥ २॥

य इंद्रः शुचीनां शुद्धानां सोमानां शतं वा शतसंख्याकं समूहं वा। समाशिरां समीचीनेनाशीराख्येन अपणद्रव्येणोपेतानां सोमानां सहस्रं वा सहस्रसंख्याकं समूहं वा एदु रीयते। आगच्छत्येव। सोऽस्माननुगृह्णात्विति शेषः। सोमप्राप्तौ दृष्टांतः। निम्नं न। यथा निम्नप्रदेशमाप आप्नुवंति तद्वत्॥ समाशिरां। श्रीञ् पाक इत्यस्य समाङ्पूर्वस्य

किंप्रपस्त्रेयामित्यादावाशोरादेशो निपातितः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। रोयते। रोङ् श्रवणे। दिवादिभ्य श्यन्॥

तृतीयामृचमाह॥

सं यन्मदाय शुष्मिण एना ह्यस्योदरे। समुद्रो न
व्यचो दधे॥ ३॥

सं। यत्। मदाय। शुष्मिणे। एना। हि। अस्य। उदरे।
समुद्रः। न। व्यचः। दधे॥ ३॥

यत्पूर्वोक्तं शतं सहस्रं वा शुष्मिणे बलवत इंद्रस्य मदाय मदार्थं संगतं भवति। एना ह्यनेनैव शतेन सहस्रेण चास्येंद्रस्योदरे व्यचो व्याप्तिर्दधे। धृताभवति। तत्र दृष्टांतः। समुद्रो न। समुद्र इव। यथा समुद्रमध्ये जलं व्याप्तं तद्वत्॥ एना। सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः। व्यचः। व्यचेः कुटादित्वमनसि। पा० १. २. १. १.। इति ङिद्भावस्य प्रतिषिद्धत्वाद्ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं न भवति। असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। दधे। दधातेः कर्मण्यभ्यासकृत्स्नजश्लेषु कृते श्वातो लोप इटि चेत्याकारलोपः। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। ।हृ चेति प्रतिषेधान्निघाताभावः॥

चतुर्थीमृचमाह॥

अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिं। वचस्तच्चिन्न
ओहसे॥ ४॥

अयं। ऊं इति। ते। सं। अतसि। कपोतःऽइव। गर्भऽधिं।
वचः। तत्। चित्। नः। ओहसे॥ ४॥

हे इंद्र अयमु। अयमपि दृश्यमानः सोमस्ते त्वदर्थं संपादितः। यं सोमं समतसि। सम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि। तत्र दृष्टांतः। कपोत इव। यथा कपोताख्यः पक्षी गर्भधिं गर्भधारिणीं कपोतीं प्राप्नोति तद्वत्। तच्चित्तस्मादेव कारणान्नोऽस्मदीयं वच ओहसे। प्राप्नोषि॥ अतसि। अत सातत्यगमने। कपोत इव। कवेरोतच् पश्च। उ० १. ६२.। इत्योतच्। व्यत्ययेन मध्योदात्तः गर्भधिं। गर्भोऽस्यां धीयत इति गर्भधिः। कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। ओहसे। तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्दने। व्यत्ययेनात्मनेपदं॥

पंचमीमृचमाह॥

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते। विभूतिरस्तु
सूनृता॥ ५॥

स्तोत्रं। राधानां। पते। गिर्वाहः। वीर। यस्य। ते।
विऽभूतिः। अस्तु। सूनृता॥ ५॥

हे इंद्र राधानां पते धनानां पालक गिर्वाहो गीर्भिरुह्यमान वीर शौर्योपेत। यस्य ते तव स्तोत्रमीदृशं भवति तस्य तव विभूतिलक्ष्मीः सूनृता प्रियसत्यरूपास्तु॥ स्तोत्रं। दाम्नीशसेति ष्ट्रन्। पा० ३. २. १८२.। पश्चादर्शआद्यच्। अथवा स्तोतुरिदमित्यर्थेऽण्। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न। राधानां पते। राध्नुवंत्येभिरिति राधानि धनानि। सुबामंत्रित इति परांगवद्भावात्षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्य निघातः। गिर्वाहः। वह प्रापणे। वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसीति कारकपूर्वस्यापि वहतेरसुन्प्रत्ययः। गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृति-

स्वरत्वं चेत्युक्तत्वात्। णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः। पूर्वपदस्यर्वौ-रुपधाया इति दीर्घस्याभावश्छांदसः। षाष्ठिकमामंत्रिताद्यु-दात्तत्वं। विभूतिः। तादौ च निती॑ति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं॥

इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टाविंशो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन्वाजे शतक्रतो। समन्येषु ब्रवावहै॥ ६॥

ऊर्ध्वः। तिष्ठ। नः। ऊतये। अस्मिन्। वाजे। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। सं। अन्येषु। ब्रवावहै॥ ६॥

हे शतक्रतो शतसंख्याककर्मोपेत। अस्मिन्प्रसक्ते वाजे संग्रामे नोऽस्माकमूतये रक्षणायोर्ध्व उन्नत उत्सुकस्तिष्ठ। भव। त्वं चाहं च मिलित्वान्येषु कार्यांतरेषु संब्रवावहै। सम्यक् विचारयावः॥ तिष्ठा। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः। ऊतये। ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं। अस्मिन्। ऊडिदमित्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं॥

सप्तमीमृचमाह॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे। सखाय इंद्रमूतये॥ ७॥

योगेऽयोगे। तवःऽतरं। वाजेऽवाजे। हवामहे। सखायः। इंद्र। ऊतये॥ ७॥

योगे योगे प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे वाजे वाजे कर्म-विघातिनि तस्मिंस्तस्मिन्संग्रामे तवस्तरमतिशयेन बलिन-मिंद्रमूतये रक्षार्थं सखायः सखिवत्प्रिया वयं हवामहे। आह्वयामः॥ योगे योगे। युजिर् योगे। हलश्चेति घञ्।

चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं। घञो ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं। नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावे सत्याम्रेडितानुदात्तत्वं। तवस्तरं। तवसः शब्दादस्मायामेधेति। पा० ५. २. १२१. मत्वर्थीयो विनिः। तस्य छांदसो लोपः॥

अष्टमीमृचमाह॥

आ घा गमद्यदि श्रवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः।
वाजेभिरुप नो हवं॥ ८॥

आ। घ। गमत्। यदि। श्रवत्। सहस्रिणीभिः।
ऊतिऽभिः। वाजेभिः। उप। नः। हवं॥८॥

यद्ययमिंद्रो नोऽस्मदीयं हवमाह्वानं शृणुयात्। तदानीं स्वयमेव सहस्रिणीभिरूतिभिर्बहुभिः पालनैर्वाजेभिरन्नैश्च सहोप समीप आ घ। अवश्यमागमत्। आगच्छेत्॥ घ। ऋचि तुनुघेत्यादिना संहितायां दीर्घः। गमत्। लिङर्थे लेट्। लेटोऽडाटावित्यडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपः। यद्वा छांदसे लुङि पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेष्विति च्लेरङादेशः। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। श्रवत्। श्रु श्रवणे। पूर्ववल्लेट्यडागमः। वाजेभिः। बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः। हवं। भावेऽनुपसर्गस्येति ह्वयतेरप् संप्रसारणं च। अपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं॥

नवमीमृचमाह॥

अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे तुविप्रतिं नरं। यं ते पूर्वं पिता
हुवे॥ ९॥

अनु। प्रत्नस्य। ओकसः। हुवे। तुविऽप्रतिं। नरं। यं।
ते। पूर्वं। पिता। हुवे॥ ९॥

प्रत्नस्य पुरातनस्यौकसः स्थानस्य स्वर्गरूपस्य सकाशात्तु-विप्रतिं बहून्यजमानान्प्रतिगंतारं नरं पुरुषमिंद्रमनु हुवे। अनुक्रमेण कर्मस्वाह्वयामि। यं ते त्वामिंद्रं पितास्मदीयो जनकः पूर्वं पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले हुवे। आहूतवान्। तमाह्वयामीति पूर्वत्रान्वयः॥ ओकसः। नब्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वं। हुवे। ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च। इटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं। गुणे प्राप्ते क्ङिति चेति प्रतिषेधः। उवङादेशः। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। पादादित्वादनिघातः। तुविप्रतिं। तुवीनां बहूनां प्रतिगंतारं। अत्र प्रतिशब्दो भीमसेनो भीम इतिवत् प्रतिगंतृशब्दं लक्षयित्वा तद्द्वारा तदर्थं लक्षयति। अतः प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः। पा॰ १. ४. ९१.। इतिवत्सत्त्ववचनत्वेनानिपातत्वादनव्ययत्वे पूरणगुणेत्यादिना। पा॰ २. २. ११.। न षष्ठीसमासनिषेधः। हुवे। ह्वेञो लिटि बहुलं छंदसीति पूर्ववत्संप्रसारणपरपूर्वत्वे। द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यं। पा॰ ६. १. ८. ३.। इति द्विर्वचनाभावः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

दशमीमृचमाह॥

तं त्वा वयं विश्ववारा शास्महे पुरुहूत। सखे वसो
जरितृभ्यः॥ १०॥

तं। त्वा। वयं। विश्वऽवार। आ। शास्महे। पुरुऽहूत।
सखे। वसो इति। जरितृऽभ्यः॥ १०॥

हे विश्ववार सर्वैर्वरणीय पुरुहूत बहुभिः स्वस्वकर्मण्याहूत सखे सखिवत्प्रिय वसो निवासहेतो इंद्र तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वां जरितृभ्यः स्तोतृणामनुग्रहार्थमाशास्महे। प्रार्थयामहे॥

आशास्महे । आङ्शासु इच्छायां । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । वसो । नामंत्रिते समानाधिकरण इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात्परांगवद्भावेऽपि सति शेषनिघातेन वामंत्रितस्य चेति सर्वानुदात्तत्वं । जरितृभ्यः । जरति स्तुतिकर्मा । तृचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपाव्नां । सखे
वज्रिन्त्सखीनां ॥ ११ ॥

अस्माकं । शिप्रिणीनां । सोमऽपाः । सोमऽपाव्नां । सखे ।
वज्रिन् । सखीनां ॥ ११ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातः सखे सखिवत्प्रिय वज्रिन्वज्रयुक्तेंद्र सखीनां सखिवत्प्रियाणां सोमपाव्नां सोमस्य पातॄणामस्माकं शिप्रिणीनां दीर्घाभ्यां हनूभ्यां नासिकाभ्यां वा युक्तानां गवां समूहस्त्वत्प्रसादादस्त्विति शेषः ॥ शिप्रिणीनां । ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरः शिष्यते । सोमपाः । आमंत्रितस्य सति शिष्टत्वादामंत्रिताद्युदात्तत्वं । सोमपाव्नां । आतो मनिन्नित्यादिना वनिप् । अल्लोपोऽनः । पा° ६. ४. १३४. । इत्यनोऽकारस्य लोपः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु । यथा त
उश्मसीष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमऽपाः । सखे । वज्रिन् । तथा ।
कृणु । यथा । ते उश्मसि । इष्टये ॥ १२ ॥

हे सोमपाः सखे वज्रिन् इष्टयेऽभिलषितार्थं ते तवानुग्रहं यथा येन प्रकारेणोश्मसि। वयं कामयामहे। त्वं तथा कुरु। त्वत्प्रसादात्तदभीष्टं तथास्तु॥ कृणु। कृवि हिंसाकरणयोश्च। इदित्त्वान्नुम्। धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः। तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः। अतो लोप इति तस्य लोपः। तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः। उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेर्लुक्। उश्मसि। वश कांतौ। इदंतो मसिः। अदादित्वाच्छपो लुक्। ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं। प्रत्ययस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। इष्टये। इषु इच्छायां। क्तिनि तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः। यद्वा यजतेः क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं। व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वं। पूर्वस्मिन्पक्षे मंत्रे वृषेति क्तिन उदात्तत्वं। द्वितीये तु व्यत्ययेन॥

त्रयोदशीमृचमाह॥

रेवतीर्नः सधमाद इंद्रे संतु तुविवाजाः। क्षुमंतो
याभिर्मदेम॥ १३॥

रेवतीः। नः। सधऽमादे। इंद्रे। संतु। तुविऽवाजाः।
क्षुऽमंतः। याभिः। मदेम॥ १३॥

क्षुमंतोऽन्नवंतो वयं याभिर्गोभिः सह मदेम। हृष्येम। इंद्रे सधमादेऽस्माभिः सह हर्षयुक्ते सति नोऽस्माकं ता गावो रेवतीः क्षीराज्यादिधनवत्यः तुविवाजाः प्रभूतबलाश्च संतु॥ रेवतीः। रयिशब्दान्मतुपि रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं। छंदसीर इति मतुपो वत्वं। वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः। आरेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति रेशब्दादुत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तं। सधमादे। मद

त्समियोगे। चौरादिकः। सधमादे। सह मादयतीति सधमादः। पचाद्यच्। सध मादस्थयोश्छंदसि। पा° ६. ३. ९६.। इति सहशब्दस्य सधादेशः। थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। तुविवाजाः। तु इति सौत्रो धातुर्वृद्ध्यर्थः। अच इरिति इः। संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणो न भवति। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। द्युमंतः। द्यु शब्दे। अस्मात्क्विपि तुगभावश्छांदसः। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं। मदेम। मदी हर्षे। व्यत्ययेन शप्। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। ततो धातुस्वरः शिष्यते॥

चतुर्दशीमृचमाह॥

आ घ त्वावान्त्मनाप्तः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः।

ऋणोरक्षं न चक्र्योः॥ १४॥

आ। घ। त्वाऽवान्। त्मना। आप्तः। स्तोतृऽभ्यः।

धृष्णो इति। इयानः। ऋणोः। अक्षं। न।

चक्र्योः॥ १४॥

हे धृष्णो धार्ष्ट्ययुक्तेंद्र त्वावान् त्वत्सदृशो देवताविशेषस्त्मनाप्तस्त्वदनुग्रहवशात्स्वयमेवाप्तः सन् इयानोऽस्माभिर्याच्यमानः स्तोतृभ्यः स्तोतॄणामनुग्रहाय तदभीष्टमर्थं घ अवश्यमा ऋणोः। आनीय प्रक्षिपतु। तत्र दृष्टांतः। चक्र्योः रथस्य चक्रयोरक्षं न। यथाक्षं प्रक्षिपंति तद्वत्॥ त्वावान् वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप्। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः। आ सर्वनाम्नः। पा° ६. ३. ९१.। इति दकारस्यात्वं। वतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे

प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते । त्मना । मंत्रेष्वाड्यादेरात्मनः । पा° ६. ४. १४१. । इत्याकारलोपः । धृष्णो । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः । पा° ३. २. १४०. । आमंत्रितानुदात्तत्वं । इयानः । ईङ् गतौ । छंदसि लिट् । पा° ३. २. १०५. । तस्य लिटः कानज्वेति कानजादेशः । अचि श्नुधात्वित्यादिना । पा° ६. ४. ७७. । इयङादेशः । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनादभ्यासो न क्रियते । चित इत्यंतोदात्तत्वं । ऋणोः । ऋण गतौ । लङि व्यत्ययेन तिपः सिपौतस्तेलोकारलोपः । तनादिकृञ्भ्य उः । पा° ३. १. ७९. । सार्वधातुकगुणः । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडागमाभावः । विकरणस्वरेणोदात्तत्वं । अक्षं । अक्षस्यादेवनस्य । फि° २. १२. । इत्याद्युदात्तत्वं । चक्र्योः । चक्रियोः । अकारश्छेकारश्छांदसः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

आ यद्दुवः शतक्रतवा कामं जरितॄणां । ऋणोरक्षं
न शचीभिः ॥ १५ ॥

आ । यत् । दुवः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । आ । कामं ।
जरितॄणां । ऋणोः । अक्षं । न । शचीभिः ॥ १५ ॥

हे शतक्रतो इंद्र यद्दुवो धनं कामितार्थरूपमा स्तोतृभिराप्तव्यमस्ति तं कामं जरितॄणां स्तोतॄणामनुग्रहाय आ ऋणोः । आनीय प्रक्षिपसि । तत्र दृष्टांतः । शचीभिः कर्मभिः शकटोचितव्यापारविशेषैरक्षं न । यथाक्षं प्रक्षिपंति तद्वत् ॥ शचीभिः । शचीशब्दः शार्ङ्गरवादिङीनंत आद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रिंशो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

शश्वदिंद्रः पोप्रुथद्भिर्जिगाय नानदद्भिः शाश्वसद्भिर्धनानि।
स नो हिरण्यरथं दंसनावान्त्स नः सनिता सनये स
नोऽदात् ॥ १६ ॥

शश्वत्। इंद्रः। पोप्रुथत्ऽभिः। जिगाय। नानदत्ऽभिः।
शाश्वसत्ऽभिः। धनानि।

सः। नः। हिरण्यऽरथं। दंसनाऽवान्। सः। नः। सनिता।
सनये। सः। नः। अदात् ॥ १६ ॥

तुष्टेनेंद्रेण दत्तं हिरण्यरथमनया प्रतिजग्राह। तथा च ब्राह्मणं। तस्मा इंद्रः स्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददौ। तमेतयर्चा प्रतीयाय शश्वदिंद्र इतीति ॥ इंद्र शश्वत्सर्वदा धनानि वैरिसंबंधीनि जिगाय। जितवान्। अश्वैरिति शेषः। कीदृशैः। पोप्रुथद्भिः। घासभक्षणानंतरभाविनमोष्ठशब्दं कुर्वद्भिः। नानदद्भिः। नादमात्मगतं हेषाशब्दं कुर्वद्भिः। शाश्वसद्भिः। पुनः पुनर्भृशं वा श्वसद्भिः। दंसनावान् कर्मवान् सनिता दाता स इंद्रो नोऽस्माकं सनये संभजनार्थं हिरण्यरथं सुवर्णेन निर्मितं रथमदात्। दत्तवान्। स नः स न इति द्विरुक्तिरादरार्था ॥ पोप्रुथद्भिः। प्रोथृ पर्याप्तौ। अस्माद्यङ्लुकभ्यासहलादिशेषौ। ऋस्व इति ऋस्वत्वे कृते गुणो यङ्लुकोः। पा० ७. ४. ८२.। इति गुणः। धातोरुपधाया उत्वं छांदसं। अस्माद्यङ्लुगंताच्छतर्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। जिगाय। जि जये। लिटि णलि वृद्धिर्द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाज्जि इत्यस्य द्विर्वचनं। सन्लिटोर्जेः। पा० ७. ३. ५७.। इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं। नानदद्भिः। णद अव्यक्ते शब्दे। पूर्ववद्यङ्लुकि

दीर्घोऽकित इत्यभ्यासस्य दीर्घः। पूर्ववदाद्युदात्तत्वं। शाश्व-सद्भिः। श्वस प्राणने। अन्यत्सर्वं पूर्ववत्। हिरण्यरथं। समास-स्यांतोदात्तत्वं। अदात्। गातिस्थेति सिचो लुक्। दंसना-वान्। दंसशब्द अप्नो दंसो वेष इति कर्मनामसु पठितः। दंस एव दंसना। तदस्यास्तीति मतुप्। दस्यतेऽनेनेति दंसना॥

प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ गायत्रे छंदस्याश्विनावश्वाव-त्येति तृचः। अथाश्विन इति खंडेऽश्विना यज्वरीरिष आश्विनावश्वावत्या। आ० ४. १५.। इति सूत्रितं। तृचे प्रथमां सूक्ते सप्तदशीमृचमाह॥

आश्विनावश्वावत्येषा यातं शवीरया। गोमद्दस्रा
हिरण्यवत्॥ १७॥

आ। अश्विनौ। अश्वऽवत्या। इषा। यातं। शवीरया।
गोऽमत्। दस्रा। हिरण्यऽवत्॥ १७॥

इंद्रेण प्रेरितः शुनःशेपोऽश्विनौ तुष्टाव। तथा च ब्राह्मणं। तमिंद्र उवाचाश्विनौ नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्यामीति सोऽश्विनौ तुष्टावात उत्तरेण तृचेनेति। हे अश्विनौ। अश्वावत्या बहु-भिरश्वैर्युक्तया शवीरया प्रेर्यमाणयेषान्नेन सह आयातं। अस्मिन्कर्मण्यागच्छतं। हे दस्रा। अश्विनौ युवयोः प्रसादा-द्गोमद्बहुभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवद्बहुना हिरण्येन युक्तमस्मदीयं गृहमस्त्विति शेषः। अश्वावत्या। मंत्रे सोमाश्वेंद्रियविश्व-देवस्य मतौ। पा० ६. ३. १३१.। इति दीर्घत्वं। इषा। सावेकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं। यातं। या प्रापणे। लोटि तसस्तं। अदादित्वाच्छपो लुक्। शवीरया। शु गतौ।

कॄगॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्। उ० ४. ३०.। इतीरन्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥

अष्टादशीमृचमाह॥

समानयोजनो हि वां रथो दस्रावमर्त्यः। समुद्रे अश्विनेयते॥ १८॥

समानऽयोजनः। हि। वां। रथः। दस्रौ। अमर्त्यः। समुद्रे। अश्विना। ईयते॥ १८॥

हे दस्रावश्विनौ वां युवयोः संबंधी रथः समानयोजनस्तुल्ययोजनः। युवयोर्द्वयोरेकरथारूढत्वादुभयार्थं सकृदेव युज्यते। पुनः स रथोऽमर्त्यो विनाशरहितः। अप्रतिहतगतिरित्यर्थः। अत एवाश्विनौ हि यस्मात्समुद्रेऽंतरिक्ष ईयते। गच्छति। समुद्र इत्यंतरिक्षनामसु पठितं। समुद्रशब्दं यास्क एवं व्याचख्यौ। समुद्रः कस्मात्समुद्द्रवंत्यस्मादापः समभिद्रवंत्येनमापः संमोदंतेऽस्मिन्भूतानि समुदको भवति समुनत्तीति वा। नि० २. १०.। इति। समानयोजनः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अमर्त्यः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। ईयते। ईङ् गतौ। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। हि चेति निघातप्रतिषेधः॥

एकोनविंशीमृचमाह॥

न्यऽघ्न्यस्य मूर्द्धनि चक्रं रथस्य येमथुः। परि द्यामन्यदीयते॥ १९॥

नि। अघ्न्यस्य। मूर्द्धनि। चक्रं। रथस्य। येमथुः। परि। द्यां। अन्यत्। ईयते॥ १९॥

हे अश्विनौ युवामघ्न्यस्य हंतुं विनाशयितुमशक्यस्य दृढस्य पर्वतस्य मूर्धन्युपरि चक्रं भवदीयरथसंबंध्येकं चक्रं नियेमथुः। नियमितवंतौ। अन्यच्चक्रं परि द्यां द्युलोकस्य परित ईयते। गच्छति ॥ अघ्न्यस्य। अहननमघ्नः। घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थं। पा° ३. ३. ५८. ४.। इति हंतेः कप्रत्ययः। अघ्नमर्हत्यघ्न्यः। छंदसि च। पा° ५. १. ६७.। इति यप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। येमथुः। यम उपरमे। क्रिति लिट्यत एकहल्मध्य इत्येत्वाभ्यासलोपौ ॥

प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्र उषस्ये क्रतौ गायत्रे छंदसि कस्त उष इति तृचः। अथोषस्य इति खंडे कस्त उष इति तिस्रः। आ° ४. १४.। इति सूत्रितं। अस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते विंशीमृचमाह ॥

कस्त उषः कधप्रिये भुजे मर्तो अमर्त्ये। कं नक्षसे विभावरि ॥ २० ॥

कः। ते। उषः। कधऽप्रिये। भुजे। मर्तः। अमर्त्ये। कं। नक्षसे। विभाऽवरि ॥ २० ॥

अश्विभ्यां प्रेरितः शुनःशेप उषसं तुष्टाव। तथा च ब्राह्मणं। तमश्विनावूचतुरुषसं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याव इति स उषसं तुष्टावात उत्तरेण तृचेन तस्य ह स्मर्च्यृच्युक्तायां वि पाशो मुमुचे कनीय ऐक्ष्वाकस्योदरं भवत्युत्तमस्यामेवर्च्युक्तायां वि पाशो मुमुचेऽगद ऐक्ष्वाक आसेति। हे कधप्रिये स्तुतिप्रिये। अमर्त्ये मरणरहित उष एतच्छब्दाभिधेय उषःकालाभिमानिनि देवते। भुजे तव भोगाय मर्तो मनुष्यः को विद्यते। हे विभावरि विशेषप्रभावयुक्त उषो देवि कं पुरुषं नक्षसे।

प्राप्नोषि। तवोचितं भोगं दातुं न कोऽपि मनुष्यः समर्थः। अत एव त्वं कमपि पुरुषं भोगापेक्षया न प्राप्नोषि। ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः॥ ते। तेमयावेकवचनस्य। पा॰ ८. १. २२.। इति युष्मच्छब्दस्य ते आदेशः सर्वानुदात्तः। कथप्रिये। कथ वाक्यप्रबंधे। चुरादिरदंतः। णावतो लोपस्य स्थानिवद्भावादुपधाह्रस्वाभावः। चिंतिपूजिकथिकुंबिचर्चश्च। पा॰ ३. ३. १०५.। इत्यङ् प्रत्ययः। णेरनिटीति णिलोपः। ततष्टाप्। षष्ठीसमासे ङ्यापोः संज्ञाच्छंदसोर्बहुलं। पा॰ ६. ३. ६३.। इति ह्रस्वत्वं। थकारस्य धकारश्छांदसः। आमंत्रितानुदात्तत्वं। भुजे। भुज पालनाभ्यवहारयोः। संपदादिलक्षणः क्विप्। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। मर्तः। असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः। नक्षसे। णक्ष ष्टक्ष णक्ष गतौ। विभावरि। भा दीप्तौ। विपूर्वादस्मादातो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति वनिप्। वनो र च। पा॰ ४. १. ७.। इति ङीप्। तत्संनियोगेन नकारस्य रैफादेशः। अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः। पा॰ ७. ३. १०७.। इति ह्रस्वत्वं॥

एकविंशीमृचमाह॥

वयं हि ते अमन्मह्यांतादा पराकात्। अश्वे न चित्रे अरुषि॥ २१॥

वयं। हि। ते। अमन्महि। आ। अंतात्। आ। पराकात्। अश्वे। न। चित्रे। अरुषि॥ २७॥

अश्वे व्यापनशीले। चित्रे चायनीये। अरुषि आरोचमान उषःकालाभिमानिनि देवते तव स्वरूपमांतात्समीपपर्यंतमापराकाद्दूरपर्यंतं वयं मनुष्यानामन्महि। न बोद्धुं

समर्थाः । हिशब्दः प्रसिद्धौ । देवतामहिम्नः पारावारयोर-विज्ञानमस्मासु प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ अमन्महि । मन ज्ञाने । बहुलं छंदसीति बहुलवचनात् श्नो लुक् । लुङ्लङ्लृङ्-क्ष्वडुदात्तः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । अश्वे । अशू व्याप्तौ । अश्निप्रुषोत्यादिना क्नप्रत्ययः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं ॥

द्वाविंशीमृचमाह ॥

त्वं त्येभिरा गहि वाजेभिर्दुहितर्दिवः । अस्मे रयिं
नि धारय ॥ २२ ॥

त्वं त्येभिः । आ । गहि । वाजेभिः । दुहितः । दिवः ।
अस्मे इति । रयिं नि । धारय ॥ २२ ॥

हे दिवो दुहितर्द्युदेवतायाः पुत्रि । उषो देवि त्येभिर्वाजेभिस्तै रत्नैः सह त्वमागहि । अत्रागच्छ । अस्मे अस्मासु रयिं धनं निधारय । नितरां स्थापय ॥ त्येभिः । बहुलं छंदसीति त्यद्शब्दाद्भिस ऐसादेशाभावः । गहि । असकृदुक्तं । दुहितर्दिवः । परस्यापि दिव इत्यस्य दिवो दुहितरित्यन्वये सति पूर्ववत्त्वात्सुबामंत्रित इति परांगवद्भावेन षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्य सर्वानुदात्तत्वं । यद्वा कायकालं हि संज्ञापरिभाषमिति न्यायेन सुबामंत्रित इत्यस्यामंत्रितस्य चेत्याष्टमिकेन योगेनैकवाक्यत्वे सति परत्वात् परांगवद्भावे सति सर्वानुदात्तत्वं । कृतस्वरयोः षष्ठ्यामंत्रितयोः पश्चाद्व्यत्ययो बहुलमिति व्यत्यस्तप्रयोगः । अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये एकत्रिंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथममंडले षष्ठोऽनुवाकः ॥

सप्तमेऽनुवाके पंच सूक्तानि। तत्र त्वमग्ने प्रथम इति प्रथमं सूक्तमष्टादशर्चं। आंगिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः। अष्टमीषोडश्यष्टादश्यस्त्रिष्टुभः। शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः। अग्निर्देवता। तथा चानुक्रमणिका। त्वमग्ने द्यूना हिरण्यस्तूप आग्नेयं त्रिष्टुबंत्याष्टमीषोलश्यौ चेति॥ प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतावाश्विनशस्त्रे च त्वमग्ने प्रथम इति सूक्तं। अथैतस्या रात्रेरिति खंडे त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा ऋषिर्नू चित्सहोजा अमृतो नितुंदत। आ० ४. १३.। इति सूत्रितं॥ अभिप्लवषडहस्य तृतीयेऽहन्याग्निमारुते शस्त्र इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानीयं। तथा च तृतीयस्य त्र्ययंमिति खंडे सूत्रितं। त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा इत्याग्निमारुतं। आ० ७. ७.। इति॥ वाजपेय आग्निमारुत एतत्सूक्तं जातवेदस्यं निविद्धानीयं तृतीयेनाभिप्लविकेनोक्तं तृतीयसवनमित्यतिदिष्टत्वात्॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह॥

त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः
शिवः सखा।
तव व्रते कवयो विद्मनापसोऽजायंत मरुतो
भ्राजदृष्टयः॥ १॥

त्वं। अग्ने। प्रथमः। अंगिराः। ऋषिः। देवः देवानां। अभवः। शिवः। सखा।
तव। व्रते। कवयः। विद्मनाऽअपसः। अजायंत। मरुतः। भ्राजत्ऽऋष्टयः॥ १॥

हे अग्ने त्वं प्रथम आद्य आंगिरसानामृषीणां सर्वेषां जनकत्वात्। तादृशोऽङ्गिरोनामक ऋषिरभवः। तथा च

आह्वयं। येऽंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन्निति। तथा स्वयं देवो भूत्वा देवानामन्येषां शिवः शोभनः सखाभवः। तव व्रते त्वदीये कर्मणि कवयो मेधाविनो विद्मनापसो ज्ञानेन व्याप्नुवाना ज्ञातकर्माणो वा भ्राजदृष्टयो दीप्यमानायुधा मरुतो मरुत्संज्ञका देवा अजायंत॥ विद्मनापसः। विद ज्ञाने। विद्मा वेदनं। बहुलग्रहणादौणादिको मक्प्रत्ययः। तदस्यास्तीति पामादिलक्षणो नः। पा॰ ५. २. १००.। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। विद्मनान्यपांसि येषां ते विद्मनापसः। पूर्वपदस्यान्येषामपि दृश्यत इति दृशिग्रहणादवग्रहसमयेऽपि दीर्घत्वं। अजायंत। जनी प्रादुर्भावे तस्य श्यनि ज्ञाजनोर्जा। पा॰ ७. ३. ७९.। इति आदेशः। भ्राजदृष्टयः। भ्राज दीप्तौ। व्यत्ययेन शतृ। तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। ऋषी गतावित्यस्मात् क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिजंत ऋष्टिशब्दः। ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

द्वितीयामृचमाह॥

त्वमग्ने प्रथमो अंगिरस्तमः कविर्देवानां परि भूषसि व्रतं।
विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमाता शयुः कतिधा
चिदायवे॥ २॥

त्वं। अग्ने। प्रथमः। अंगिरःऽतमः। कविः। देवानां।
परि। भूषसि। व्रतं।
विऽभुः। विश्वस्मै। भुवनाय। मेधिरः। द्विऽमाता। शयुः।
कतिधा। चित्। आयवे॥ २॥

हे अग्ने त्वं प्रथम आद्य अंगिरस्तमोऽतिशयेनांगिरा भूत्वा

कविर्मेधावी सन् देवानामन्येषां व्रतं कर्म परिभूषसि। परितोऽलंकरोषि। कीदृशस्त्वं। विश्वस्मै भुवनाय समस्तलोकानुग्रहार्थं विभुः। बहुविधः। आहवनीयाद्यनेकरूपधारीत्यर्थः। मेधिरो मेधावान्। द्विमाता। द्वयोररण्योरुत्पन्नः। यद्वा द्वयोर्लोकयोर्निर्माता। आयवे मनुष्यार्थं कतिधा चित् कतिभिः प्रकारैः सर्वत्र शयुः शयानः। तत्तन्मनुष्यगृहेऽवस्थितस्य तव प्रकारा इयंत इति न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः॥ भूषसि। भूष अलंकारे। औणादिकः। विभुः। विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायां। पा० ३. २. १८०.। इति विपूर्वाद्भवतेर्डुप्रत्ययः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। भुवनाय। भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छंदसि। उ० २. ७८.। इति क्युन्। योरनादेशे नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं। मेधिरः। मेधृ संगमे च। अस्मादाहुलक इरन्प्रत्ययः। नित्स्वरः। द्विमाता। द्वौ मातारौ यस्यासौ द्विमाता। नद्यृतश्च। पा० ५. ४. १५३.। इति कप्प्रत्ययो न भवति मातृमातृकयोर्भेदेनोपादानान्नद्यृतश्चेति कबपि विभाष्यत इति तस्य मातृशब्दविषये पाक्षिकत्वोक्तेः। त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं। यद्वा द्वयोर्माता द्विमाता। समासस्येत्यंतोदात्तत्वं। शयुः। शीङ् स्वप्ने। भृमृशीत्यादिना उप्रत्ययः। कतिधा। डत्यंतस्य किम्शब्दस्य बहुगणवतुडति संख्या। पा० १. १. २३.। इति संख्यासंज्ञायां संख्याया विधार्थे धा। पा० ५. ३. ४२.। इति धाप्रत्ययः। आयवे। छंदसीण इत्येतेरुणप्रत्ययः॥

तृतीयामृचमाह॥

त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वन आविर्भव सुक्रतूया विवस्वते।
अरेजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसघ्नोर्भारमयजो महो वसो॥३॥

त्वं। अग्ने। प्रथमः। मातरिश्वने। आविः। भव।
सुक्रतुऽया। विवस्वते।
अरेजेतां। रोदसी इति। होतृऽवूर्ये। असघ्नोः। भारं।
अयजः। महः। वसो इति॥ ३॥

हे अग्ने त्वं मातरिश्वने प्रथमो मुख्यो भूत्वा वर्तसे। अग्निर्वायुरादित्य इति वायूपेक्षया सर्वत्र मुख्यत्वावगमात्। तादृशस्त्वं सुक्रतूया शोभनकर्मेच्छया विवस्वते परिचरते यजमानायाविर्भव। प्रकटो भव। तव सामर्थ्यं दृष्ट्वा रोदसी द्यावापृथिव्यावरेजेतां। अकंपेतां। भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोः। नि॰ ३. २१.। इति यास्कः। होतृवूर्ये होतृवरणयुक्ते कर्मणि भारं भरणमसघ्नोः। ऊढवानसि। हे वसो निवासहेतो यक्षे महः पूज्यान्देवानयजः। इष्टवानसि॥ मातरिश्वने। निर्माणहेतुत्वान्मातांतरिक्षं। तत्र श्वसिति प्राणितीति मातरिश्वा वायुः। श्वन्नुक्षन्नित्यादौ। उ॰ १. १५८.। मातरिश्वन्शब्दः कन्प्रत्ययांतो निपातितः। सुक्रतूया। सुक्रतुमात्मन इच्छति। सुप आत्मनः क्यच्। अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः। पा॰ ७. ४. २५.। क्यजंतस्य धातुसञ्ज्ञायाम् अ प्रत्ययात्। पा॰ ३. ३. १०२.। इति भावेऽकारप्रत्ययः। ततष्टाप्। सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य डादेशः। टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं। संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः। विवस्वते। विवासतिः परिचरणकर्मा। अस्मात्संपदादिलक्षणः क्विप्। व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं। तदस्यास्तीति मतुप्। मादुपधाया इति मतोर्वत्वं। तसौ मत्वर्थ इति भत्वेन पदत्वाभावाद्रुत्वाभावः। मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वं।

धातुस्वरः शिष्यते। रोदसी। वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। होत्वूर्ये। होत्रा व्रियत इति होत्वूर्यो यज्ञः। वृञ् वरणे। बहुलग्रहणादौणादिकः क्यप्। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं। हलि चेति दीर्घः। यद्वा वृञ् वरण इत्यस्मादेतिस्तुशास्वित्यादिना। पा॰ ३. १. १०९.। क्यप्। अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः। अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वे पूर्ववदुत्वदीर्घौ। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते। असघ्नाः। षघ हिंसायामत्र तु वहनार्थः। स्वादिभ्यः श्नुः। पादादित्वादनिघातः। अयजः। भारमित्यस्य पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः। पा॰ ८. १. १८. १.। इति वचनात्। महः। मह पूजायां। क्विप् चेति क्विप्। सुपां सुपो भवंतीति शसो ङसादेशः। सावेकाच इति तस्योदात्तत्वं। यद्वा शसि महच्छब्दस्याच्छब्दलोपश्छांदसः। बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति शस उदात्तत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरूरवसे सुकृते सुकृत्तरः।
श्वात्रेण यत्पित्रोर्मुच्यसे पर्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः॥४॥

त्वं। अग्ने। मनवे। द्यां। अवाशयः। पुरूरवसे।
सुऽकृते। सुकृत्ऽतरः।
श्वात्रेण। यत्। पित्रोः। मुच्यसे। परि। आ। त्वा पूर्वं।
अनयन्। आ। अपरं। पुनरिति॥ ४॥

हे अग्ने त्वं मनवे मनोरनुग्रहार्थं द्यां द्युलोकमवाशयः। शब्दितवानसि। पुण्यकर्मभिः साध्यो द्युलोक इति प्रकटित-

वानसि। सुकृते तव परिचरणं कुर्वते पुरूरवसे एतन्नामकस्य राज्ञोऽनुग्रहार्थं सुकृत्तरः। अतिशयेन शोभनफलकार्यभूः। यद्यदा पित्रोररण्योः श्वात्रेण क्षिप्रमथनेन परिमुच्यसे। परितो मुक्तो भवसि। उत्पद्यस इत्यर्थः। तदानीं त्वा अरण्योरुत्पन्नं त्वां पूर्वं वेदेः पूर्वदेशमानयन्। आहवनीयत्वेन स्थापितवंतः। पुनः पश्चादपरं पश्चिमदेशमानयन्। गार्हपत्यरूपेण। प्रापितवंतः आहवनीयकर्मानुष्ठानादूर्ध्वं गार्हपत्यरूपेण धारितवंत इत्यर्थः॥ अवाशयः। वाशृ शब्दे। पुरूरवसे। पुरु रौतीति पुरूरवाः। रु शब्दे। अस्मादौणादिकेऽसुनि पुरसि च पुरूरवाः। उ० ४. २३१.। इति पूर्वपदस्य दीर्घो निपात्यते। सुकृते। सुकर्मपापमंत्रपुण्येषु कृञः। पा० ३. २. ८९.। इति क्विप्। ततस्तुक्। पित्रोः। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं। मुच्यसे। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं। यद्यपि सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनाद्विकरणस्वरः सति शिष्टोऽपि लसार्वधातुकस्वरस्य बाधको न भवति। तथापि धातुस्वरं बाधत एव धातुस्वरं आस्वर इत्युक्तत्वात्। अतो यक एव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतस्रुचे भवसि श्रवाय्यः।
य आहुतिं परि वेदा वषट्कृतिमेकायुरग्रे विश आविवासति॥ ५ ॥

त्वं। अग्ने। वृषभः। पुष्टिऽवर्धनः। उद्यतऽस्रुचे। भवसि। श्रवाय्यः।

यः । आऽहुतिं । परि । वेद । वषट्ऽकृतिं । एकऽआयुः ।
अग्रे । विशः । आऽविवासति ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं वृषभः कामानां वर्षिता पुष्टिवर्धनो यजमानस्य धनादिपोषाभिवृद्धिहेतुः । उद्यतस्रुच उद्गृतया स्रुचा युक्ताय यजमानाय तदनुग्रहार्थं श्रवाय्यो मंत्रैः श्रवणीयो भवसि । यो यजमानो वषट्कृतिं वषट्कारयुक्तामाहुतिं परिवेद । परितो जानाति । समर्पयतीत्यर्थः । एकायुर्मुख्यान्नस्त्वमग्ने प्रथमं तं यजमानं विशस्तदनुकूलाः प्रजा आविवासति । सर्वत्र प्रकाशयसि ॥ पुष्टिवर्द्धनः । वृधु वृद्धौ । अस्माण्णिजंतान्नंदादित्वात् ल्युः । लित्स्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । उद्यतस्रुचे । यम उपरमे । यस्मादुत्पूर्वान्निष्ठेति क्तप्रत्यय अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उद्यता स्रुक् येनेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वेद । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वात्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वमग्ने वृजिनवर्तनिं नरं सक्मन्पिपर्षि विदथे
विचर्षणे ।
यः शूरसाता परितक्म्ये धने दभ्रेभिश्चित्समृता हंसि
भूयसः ॥ ६ ॥
त्वं अग्ने । वृजिनऽवर्तनिं । नरं । सक्मन् । पिपर्षि ।
विदथे । विऽचर्षणे ।

यः । शूरऽसाता । परिऽतक्म्ये । धने । दभ्रेभिः । चित् ।
संऽऋता । हंसि । भूयसः ॥ ६ ॥

हे विचर्षणे विशिष्टज्ञानयुक्ताग्ने त्वं वृजिनवर्तनिं विप्लुतमार्गं सदाचाररहितं नरं पुरुषं सक्मन् सचनीये समवेतं योग्ये विदथे कर्मणि पिपर्षि । पालयसि पूरयसि वा । सत्कर्मानुष्ठानयुक्तं करोषीत्यर्थः । यस्त्वं परितक्म्ये परितो गंतव्ये धने धनवच्छूराणां प्रियतमे शूरसाता शूरैः संभजनीये युद्धे दभ्रेभिश्चिदल्पैरपि शौर्यरहितैः पुरुषैः । दभ्रमर्भकमित्यल्पस्य । नि० ३. २०. । इति यास्कः । समृता सम्यक् योद्धुं प्राप्ते सति तदनुग्रहार्थं भूयसः प्रौढान्प्रतिपक्षिणः शत्रून् हंसि । मारयसि । ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ॥ वृजिनवर्तनिं । वृजिना वर्तनिर्यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सक्मन् । षच समवाये । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । नेड्वशि कृतीतीट्प्रतिषेधः । न्यंक्वादित्वात् । पा० ७. ३. ५३. । कुत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । पिपर्षि । पॄ पालनपूरणयोः । सिपि श्लौ द्विर्भावकृत्वोरदत्वहलादिशेषाः । अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । शूरसाता । शु गतौ । शुषिचिमीनां दीर्घश्चेति शूरशब्दो रक्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । वन षण संभक्ताविल्यस्मात् क्तिनंतः सातिशब्दः । जनसनखनां सञ्झलोरित्यात्वं । शूराणां सातिः संभजनमत्रेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । परितक्म्ये । तक हसने । अस्मादौणादिको भावे मक् । तदर्हतीति छंदसि च । पा० ५. १. ६९. । इति यः । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दभ्रेभिः । दंभु दंभे । स्फायितं-

षीत्यादिना रक्। बहुलं छंदसीति मिस ऐसादेशाभावः। समृता। गतिरनंतर इति मतेः प्रकृतिस्वरत्वं। पूर्ववदाकारः। हंसि। हंतेः सिपि नश्चापदांतस्य झलि। पा॰ ८. ३. २४.। इत्यनुस्वारः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। भूयशः। बह्वलोपो भू च बह्वोरिति बहुशब्दादुत्तरस्ययसुन ईकारलोपो बह्वोर्भू-भावश्च। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥

सप्तमीमृचमाह॥

त्वं तमग्ने अमृतत्व उत्तमे मर्तं दधासि श्रवसे दिवेदिवे।
यस्तातृषाण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय आ च
सूरये॥ ७॥

त्वं। तं। अग्ने। अमृतऽत्वे। उत्ऽतमे। मर्तं। दधासि।
श्रवसे। दिवेऽदिवे।
यः ततृषाणः। उभयाय। जन्मने। मयः। कृणोषि।
प्रयः। आ। च। सूरये॥ ७॥

हे अग्ने त्वं तं मर्तं तथाविधं त्वत्सेविनं मनुष्यं दिवे दिवे प्रतिदिनं श्रवसेऽन्नार्थमुत्तमेऽमृतत्व उत्कृष्टे मरणरहिते पदे दधासि। धारयसि। यो यजमान उभयाय जन्मने द्विव-धजन्मार्थं। द्विपदां चतुष्पदां लाभायेत्यर्थः। तातृषाणोऽति-शयेन तृष्णायुक्तो भवति तस्मै सूरयेऽभिज्ञाय यजमानाय मयः सुखं। यद्वै सुखं तन्मय इति श्रुत्यंतरात्। प्रयश्चान्नमप्या-कृणोषि। सर्वतः करोषि॥ तातृषाणः। ञितृषा पिपासायां। लिटः कानच्। चित्त्वादंतोदात्तत्वं। संहितायां दीर्घश्छांदसः। कृणोषि। कृवि हिंसाकरणयोश्च। धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः। चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वं नो अग्ने सनये धनानां यशसं कारुं कृणुहि स्तवानः ।
ऋध्याम कर्मापसा नवेन देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥८॥

त्वं । नः । अग्ने । सनये । धनानां । यशसं । कारुं । कृणुहि । स्तवानः ।
ऋध्याम । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः । द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतं । नः ॥ ८ ॥

हे अग्ने स्तवानः स्तूयमानस्त्वं नोऽस्माकं धनानां सनये दानार्थं यशसं यशोयुक्तं कारुं कर्मणां कर्तारं पुत्रं कृणुहि । कुरु । नवेन नूतनेनापसा प्राप्तेन तद्दत्तेन पुत्रेण कर्म यागदानादिरूपमृध्याम । वर्धयाम । हे द्यावापृथिवी उभे देवते देवैरन्यैः सह नोऽस्मान्प्रावतं । प्रकर्षेण रक्षतं ॥ यशसं । अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वा सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वक्तव्यः । पा० ३. १. ११. ४. । इति यशस्शब्दात् क्विप् । तस्य प्रत्ययांतस्य सनाद्यंतत्वाद्धातुसंज्ञायां क्विप् चेति क्विप्प्रत्ययांतधातोः सति शिष्टत्वाद्धातोरित्यंतोदात्तत्वं । कृणुहि । उतश्च प्रत्ययाच्छंदो वावचनमिति हेर्लुगभावः । स्तवानः । सम्यानच् स्तुवः । उ० २. ८६. । इति बहुलवचनात्केवलस्यापि स्तौतेरानच्प्रत्ययः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । ऋध्याम । ऋधु वृद्धौ । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । यासुट उदात्तत्वं । द्यावापृथिवी । दिवो द्यावा । पा० ६. ३. २९. । इति द्यावादेशः । आमंत्रितानुदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वं नो अग्ने पित्रोरुपस्थ आ देवो देवेष्वनवद्य जागृविः।
तनूकृद्बोधि प्रमतिश्च कारवे त्वं कल्याण वसु
विश्वमोपिषे ॥ ९ ॥।

त्वं। नः। अग्ने। पित्रोः। उपऽस्थे। आ। देवः। देवेषु।
अनवद्य। जागृविः।
तनूऽकृत्। बोधि। प्रऽमतिः। च। कारवे। त्वं। कल्याण।
वसु। विश्वं। आ। ऊपिषे ॥ ९ ॥

हे अनवद्य दोषरहिताग्ने देवेषु सर्वेषु मध्ये जागृविर्जागरूकस्त्वं पित्रोर्मातापितृरूपयोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थे समीपस्थाने वर्तमानः सन् नोऽस्माकं तनूकृत् पुत्ररूपशरीरकारी भूत्वा बोधि। बुध्यस्व। अनुगृहाणेत्यर्थः। तथा कारवे कर्मकर्त्रे यजमानाय प्रमतिश्चानुग्रहरूपप्रकृष्टमतियुक्तश्च भवेति शेषः। हे कल्याण मंगलरूपाग्ने त्वं विश्वं वसु सर्वमपि धनमोपिषे। यजमानार्थमावपसि ॥ उपस्थे। सुपि स्थः। पा॰ ३. २. ४.। इति तिष्ठतेः कः प्रत्ययः। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। मरुद्वृधादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं। जागृविः। जागृ निद्राक्षये। जॄशॄस्तृजागृभ्यः क्विन्। उ॰ ४. ५५.। इति क्विन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। बोधि। बुध अवगमने। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। वा छंदसीति हेरपित्त्वस्य विकल्पितत्वेन पित्त्वादङित्त्वे सत्यङितश्च। पा॰ ६. ४. १०३.। इति हेर्धिरादेशः। लघूपधगुणः। धातोरंत्यलोपश्छांदसः। प्रमतिः। मन ज्ञाने। क्तिन्यनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। प्रकृष्टा मतिर्यस्येति बहुव्रीहौ पूर्व-

षट्प्रकृतिस्वरत्वं । ओपिषे । टुवप् वीजसंताने । छांदसे लिटि थासः से । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणपरपूर्वत्वे । द्विर्भावहलादिशेषौ । क्रादिनियमादिट् ॥

दशमीमृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत्तव
जामयो वयं ।
सं त्वा रायः शतिनः सं सहस्रिणः सुवीरं यंति
व्रतपामदाभ्य ॥ १० ॥
त्वं । अग्ने । प्रऽमतिः । त्वं । पिता । असि । नः । त्वं ।
वयःऽकृत् । तव । जामयः । वयं ।
सं । त्वा । रायः । शतिनः । सं । सहस्रिणः । सुऽवीरं ।
यंति । व्रतऽपां । अदाभ्य ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं प्रमतिरस्मदनुग्रहरूपप्रकृष्टमतियुक्तोऽसि । तथा त्वं नोऽस्माकं पिता पालकोऽसि । तथा त्वं वयस्कृत् । आयुष्प्रदोऽसि । वयमनुष्ठातारस्तव जामयो बंधवः । हे अदाभ्य केनाप्यहिंसनीयाग्ने सुवीरं शोभनपुरुषयुक्तं व्रतपां कर्मणः पालकं त्वां शतिनः शतसंख्यायुक्ता रायो धनानि संयंति । सम्यक् प्राप्नुवंति । तथा सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रायः संयंति ॥ सुवीरं । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते वीरवीर्यौ च । पा० ६. २. १२०. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अदाभ्य । दभिः प्रकृत्यंतरमस्तीति केचिदाहुः । दभेश्चेति वक्तव्यं । पा० ३. १. १२४. ३. । इति ण्यत् ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

त्वामग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन्नहुषस्य विश्पतिं।
इळामकृण्वन्मनुषस्य शासनीं पितुर्यत्पुत्रो ममकस्य
जायते ॥ ११ ॥

त्वां। अग्ने। प्रथमं। आयुं। आयवे। देवाः। अकृण्वन्।
नहुषस्य। विश्पतिं।

इळां। अकृण्वन्। मनुषस्य। शासनीं। पितुः। यत्। पुत्रः।
ममकस्य। जायते ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वां प्रथमं पुरा देवा आयव आयोर्मनुष्यरूपस्य नहुषस्यैतन्नामकराजविशेषस्यायुं मनुष्यरूपं विश्पतिं सेनापतिमकृण्वन्। कृतवंतः। तथा मनुषस्य मनोरिळामेतन्नामधेयां पुत्रीं शासनीं धर्मोपदेशकर्त्रीमकृण्वन्। कृतवंतः। तथा च तैत्तिरीयैराम्नायते। इड़ा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीदिति। वाजसनेयिनोऽप्येवमामनंति। प्रयाजानुयाजानां मध्ये मामवकल्पय मया सर्वानवाप्स्यसि कामानिति सा मनुमन्वशादिति यत् शादिति। यद्यदा ममकस्य मदीयस्य हिरण्यस्तूपसंबंधिनो यः पितांगिरास्तस्य पितुः पुत्रो जायते। तदानीं हे अग्ने त्वमेव पुत्ररूप आसीरिति शेषः॥ आयवे। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी। नहुषस्य। णह बंधने। नहिकलिभ्यर्तिलसिभ्य उषच्। उ० ४. ७६.। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। विश्पतिं। परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। मनुषस्य। मनेर्निदित्युषच्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। बहुलकाद्वृद्ध्यभावः। शासनीं। शिष्यतेऽनयेति शासनी। करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट्। टिड्ढाणञित्यादिना। पा० ४. १.

१५.। ङीप्। लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं। ममकस्य। ममेद-मित्यर्थे तस्येदमित्यणि तवकममकावेकवचने। पा० ४. ३. ३.। इत्यस्माच्छब्दस्य ममकादेशः। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध्यभावः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

त्वं नो अग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वंद्य।
त्राता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेषं रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १२ ॥

त्वं। नः। अग्ने। तव। देव। पायुऽभिः। मघोनः। रक्ष। तन्वः। च। वंद्य।
त्राता। तोकस्य। तनये। गवां। असि। अनिऽमेषं। रक्षमाणः। तव व्रते ॥ १२ ॥

हे वंद्य वंदनीयाग्ने देव त्वं तव पायुभिस्त्वदीयैः पालनैर्मघोनो धनयुक्तानस्मान् रक्ष। तथा तन्वश्च तनूः पुत्रदेहानपि रक्ष। तोकस्यास्मदीयस्य पुत्रस्य यस्तनयोऽस्मत्पौत्रादिस्तव व्रते त्वदीये कर्मण्यनिमेषं निरंतरं रक्षमाणः सावधानो वर्तते तस्मिन्या गावः संति तासां गवां त्राता रक्षकोऽसि। ईदृशस्य तवास्मद्रक्षणे किमु वक्तव्यमित्यर्थः॥ मघोनः। शसि श्वयुवमघोनामतद्धिते। पा० ६. ४. १३३.। इति संप्रसारणं। तन्वः। सुपां सुपो भवंतीति शसो जसादेशः। पूर्वसवर्णदीर्घस्य दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधः। उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं। शसि ह्युदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं स्यात् ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

त्वमग्ने यज्यवे पायुरंतरोऽनिषंगाय चतुरक्ष इध्यसे।
यो रातहव्योऽवृकाय धायसे कीरेश्चिन्मंत्रं मनसा
वनोषि तं ॥ १३ ॥

त्वं। अग्ने। यज्यवे। पायुः। अंतरः। अनिषंगाय।
चतुःऽअक्षः। इध्यसे।
यः। रातऽहव्य। अवृकाय। धायसे। कीरेः। चित्।
मंत्रं। मनसा। वनोषि। तं ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वं यज्यवे यज्योर्यजमानस्य पायुः पालकः। अंतरः समीपवर्ती सन् अनिषंगाय रक्षोभिरसंबद्धाय यज्ञाय चतुरक्षो दिक्चतुष्टयेऽपींद्रियस्थानीयज्वालायुक्त इध्यसे। दीप्यसे। अवृकायाहिंसकाय धायसे पोषकाय तुभ्यं रातहव्यो दत्तहविष्को यो यजमानोऽस्ति। कीरेश्चित्स्तोतुरेव मतस्तस्य संबंधिनं मंत्रं त्वदीयस्तोत्ररूपं मनसा त्वदीयेन चित्तेन वनोषि। याचसि॥ यज्यवे। यजिमनिशुंधीत्यादिना। उ० ३. २०.। यजतेर्युप्रत्ययः। पायुः। कृवापाजीत्यादिना उण्। आतो युक् चिण्कृतोः। पा० ७. ३. ३३.। इति युगागमः। अनिषंगाय। षंज संगे। न विद्यते निषंगोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। चतुरक्षः। चत्वार्यक्षीणि ज्वालारूपाणि यस्यासौ चतुरक्षः। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः। पा० ५. ४. ११३.। इति समासांतः षच्प्रत्ययः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। धायसे। वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसीत्यसुन्। णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युगागमः। कीरेः। कॄत संशब्दने। अस्माण्ण्यंतादच इरितीप्रत्यये णिलोपे धातोरंत्य-

लोपश्छांदसः। मंत्रं। मत्रि गुप्तभाषणे। पचाद्यचि वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं। वनोषि। वनु याचने। तनादिभ्यश्च उः। प्रत्ययस्वरः॥

चतुर्दशीमृचमाह॥

त्वमग्न उरुशंसाय वाघते स्पार्हं यद्रेक्णः परमं
वनोषि तत्।
आध्रस्य चित्प्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकं शास्सि प्र
दिशो विदुष्टरः॥ १४॥

त्वं। अग्ने। उरुऽशंसाय। वाघते। स्पार्हं। यत्।
रेक्णः। परमं। वनोषि। तत्।
आध्रस्य। चित्। प्रऽमतिः। उच्यसे। पिता। प्र। पाकं।
शास्सि। प्र। दिशः। विदुःऽतरः॥ १४॥

हे अग्ने त्वमुरुशंसाय बहुभिः स्तोतव्याय वाघते ऋत्विजे तदुपकारार्थं स्पार्हं स्पृहणीयं परममुत्तमं यद्रेक्णो धनमस्ति तद्धनं वनोषि। अनुष्ठाता लभतामिति कामयसे। तथा त्वमाध्रस्य चित् सर्वतो धारणीयस्य पोषणीयस्य दुर्बलस्य यजमानस्यापि प्रमतिः प्रकृष्टबुद्धियुक्तः पिता पालक इत्यभिज्ञैरुच्यसे। तथा विदुष्टरोऽतिशयेनाभिज्ञस्त्वं पाकं शिशुं। पोतः पाकोऽर्भको डिंभ इत्यभिधानात्। यास्कोऽप्येवमाह। पाकः पक्तव्यो भवति। नि॰ ३. १२.। तथाविधं यजमानं प्रशास्सि। प्रकर्षेणानुशिष्टं करोषि। तथा दिशः प्राच्यादिकाः प्रशास्सि। त्वदीयशासनाभावेऽनुष्ठातॄणां विभ्रमः स्यात्। तथा च श्रूयते। देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्निति। स भ्रमो दक्षिणादिग्गतोऽग्निना निवर्तते। स्वदपि

तत्रैवाम्नातं। पथ्यां स्वस्तिमयजन् प्राचीमेव तथा दिशं प्राजानन्नग्निना दक्षिणेति। ऐतरेयिणापि तथैवाम्नातं। अथो एनं वरमवृणीत मयैव प्राचीं दिशं प्रजानाथाग्निना दक्षिणामिति॥ उरुशंसाय। शंसु स्तुतौ। शस्यत इति शंसः। कर्मणि घञ्। ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं। बहुव्रीहौ उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते। स्वाहं स्वाहासंबंधि। तस्येदमित्यण्। रेक्णः। रिचिर् विरेचने। रिचेर्धने घिच्च। उ० ४. २००.। इत्यसुन्। चकारान्नुडागमः। चजोः कु घिण्ण्यतोः। पा० ७. ३. ५२.। इति कुत्वं। आध्रस्य। धे ट्पाने। आदेच उपदेशेऽशितीत्यात्वं। आतश्चोपसर्गे। पा० ३. १. १३६.। इति कप्रत्ययः। शास्सि। शासु अनुशिष्टौ। अदादित्वाच्छपो लुक्। सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। पाकं च प्रशास्सि दिशश्च प्रशास्सीत्यत्र चार्थो गम्यते। अतश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते। विदुष्टरः। विद्वच्छब्दात्तरप्यसर्वनामस्थाने भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं। शासिवसीति षत्वं। तरपः पित्त्वादनुदात्तत्वे वसोः स्वरेणोकार उदात्तः॥

पंचदशीमृचमाह॥

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परि पासि विश्वतः।
स्वादुक्षद्मा यो वसतौ स्योनकृज्जीवयाजं यजते
सोपमा दिवः॥ १५॥

त्वं। अग्ने। प्रयतऽदक्षिणं। नरं। वर्मऽइव।
स्यूतं। परि। पासि। विश्वतः।

स्वादुऽक्षद्मा। यः। वसतौ। स्योनऽकृत्। जीवऽयाजं।
यजते। सः। उपऽमा। दिवः॥ १५॥

हे अग्ने त्वं प्रयतदक्षिणं येन यजमानेन ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दत्ता तादृशं नरं पुरुषं यजमानं विश्वतः सर्वतः परिपासि। सम्यक् पालयसि। तत्र दृष्टांतः। स्यूतं निश्छिद्रत्वेन सूचिभिः सम्यक् निष्पादितं वर्मेव यथा कवचं युद्धे पालयति तद्वत्। स्वादुक्षद्मा स्वाद्वन्ना वसतौ निवासभूते स्वगृहे स्योनकृत् अतिथीनां सुखकारी यो यजमानो जीवयाजं जीवयजनसहितं यज्ञं यद्वा जीवनिष्पाद्यं यजते। अनुतिष्ठति। स यजमानो दिवः स्वर्गस्योपमा दृष्टांतो भवति। यथा स्वर्गोऽनुष्ठातॄन्सुखयति तथा त्वमप्यृत्विगादीनित्यर्थः॥ स्यूतं। षिवु तंतुसंताने। निष्ठेति क्तः। यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। च्छ्वोः शूडनुनासिके च। पा॰ ६. ४. १९.। इति वकारस्योडादेशः। स्वादून्क्षदतीति स्वादुक्षद्मा। क्षदतिरत्तिकर्मा। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहौ तु व्यत्ययेन। जीवयाजं। जीवा ऋत्विज इज्यंते दक्षिणाभिः पूज्यंतेऽत्रेत्यधिकरणे घञ्। कुत्वाभावश्छांदसः। यद्वा जीवैः पशुभिर्याजनं जीवयाजः। याजयतेर्घञ्। णेरनिटीति णिलोपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाच्चजोः कु घिण्ण्यतोरिति कुत्वाभावः। थाथादिस्वरेणोत्तरपदांतोदात्तत्वं। सोपमा। सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति संहितायां सोर्लोपः। दिवः। ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुस्त्रिंशो वर्गः॥

इमामग्न इत्यनयानाहिताग्निरार्त्विज्यं कृत्वा स्वाग्नावाहुतिं जुहुयात्। ऋत्विजो वृणीतेति खंड एवमनाहिताग्निर्गृह्य इमामग्ने शरणिं मीमृषो नः। ऋ० सू० १. २३.। इति सूत्रितं। तामितां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात्।
आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भृमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानां ॥१६॥

इमां। अग्ने। शरणिं। मीमृषः। नः। इमं। अध्वानं। यं।
अगाम। दूरात्।
आपिः। पिता। प्रऽमतिः। सोम्यानां। भृमिः। असि।
ऋषिऽकृत्। मर्त्यानां ॥ १६ ॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्मत्संबंधिनीमिमामिदानीं संपादितां शरणिं हिंसां व्रतलोपरूपां मीमृषः। क्षमस्व। तथा त्वदीयसेवामग्निहोत्रादिरूपां परित्यज्य दूराद्दूरदेशं यमिममध्वानमगाम। वयं गतवंतः। तमपि क्षमस्वेति शेषः। सोम्यानां सोमार्हाणामनुष्ठातॄणां मर्त्यानां त्वमाप्यादिगुणयुक्तोऽसि। आपिः। प्रापणीयः। पिता। पालकः प्रमतिः। प्रकृष्टमननयुक्तः। भृमिः। भ्रामकः कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः। ऋषिकृत्। दर्शनकारी। अनुजिघृक्षया प्रत्यक्षो भवसीत्यर्थः॥ शरणिं। शॄ हिंसायामित्यस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः। मीमृषः। मृष तितिक्षायां। अस्माल्लौ चङि गुणे प्राप्ते नित्यं छंदसीत्युपधा ऋकारस्य ऋकारादेशः। णिलोपद्विर्भावहलादिशेषोरदत्वसन्वद्भावेत्वदीर्घत्वानि। तिङ्ङतिङ इति निघातः। अगाम। इण् गतौ। इणो गा लुङि। पा० २. ४. ४५.। इति गादेशः। गातिस्थेति सिचो लुक्। अडागम उदात्तः। भृमिः। भ्रमु अन-

वस्थाने। भ्रमेः संप्रसारणं च। उ० ४. १२२. । इतीन्प्रत्ययः। संप्रसारणे परपूर्वत्वं। इगुपधात्किदित्यनुवृत्तेः कित्वाद्गुणप्रतिषेधः। नित्वादाद्युदात्तत्वं॥

सप्तदशीमृचमाह॥

मनुष्वदग्ने अंगिरस्वदंगिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे।
अच्छ याह्या वहा दैव्यं जनमा सादय बर्हिषि यक्षि च
प्रियं॥ १७॥

मनुष्वत्। अग्ने। अंगिरस्वत्। अंगिरः। ययातिऽवत्।
सदने। पूर्वऽवत्। शुचे।
अच्छ। याहि। आ। वह। दैव्यं। जनं। आ। सादय।
बर्हिषि। यक्षि। च। प्रियं॥ १७॥

हे शुचे शुद्धियुक्तांगिरः। अंगनशील। हविरादानाय तत्र तत्र गमनशीलाग्ने। अच्छाभिमुख्येन सदने देवयजनदेशे याहि। गच्छ। तत्र चत्वारो दृष्टांताः। मनुष्वत्। यथा मनुरनुष्ठानदेशे गच्छति। अंगिरस्वत्। यथा चांगिरा गच्छति। ययातिवत्। यथा ययातिर्नाम राजा गच्छति। पूर्ववत्। अन्ये च पूर्वपुरुषा यथा गच्छंति। यथा मन्वादी यज्ञे गच्छंति तद्वत्। अथवा मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छसि तद्वत्। गत्वा च दैव्यं देवतासमूहरूपं जनमावह। अस्मिन्कर्मण्यानय। आनीय बर्हिष्यास्तीर्णे दर्भ आसादय। तान्देवानुपवेशय। उपवेश्य च प्रियमभीष्टं हविर्यक्षि च। देहि॥ मनुष्वत्। तेन तुल्यमिति प्रथमार्थे वा तत्र तस्येवेति षष्ठ्यर्थे वा वतिः। पा० ५. १. ११५. ११६.। अयस्मयादित्वेन भत्वाद्रुत्वाद्यभावः। प्रत्ययस्वरः। एवमंगिरस्वदित्यादिषु। वह। द्व्यचो-

ऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः। यन्धि। लोटि बहुलं छंद-सीति शपो लुक्। सेर्ह्यपिच्चेति हेरभावश्छांदसः। षत्वकल्ले॥

साग्निचयने कृतावुषासंभरणीयायामिष्टावग्नेर्ब्रह्मण्वतः पुरोनुवाक्यैतेनाग्न इत्येषा। दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेति खंड एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्च। आ० ४. १.। इति सूत्रितं। तामेतां सूक्तेऽष्टादशीमृचमाह॥

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व शक्ती वा यत्ते चकृम
विदा वा।
उत प्र णेष्यभि वस्यो अस्मान्सं नः सृज सुमत्या
वाजवत्या॥ १८॥

एतेन। अग्ने। ब्रह्मणा। ववृधस्व। शक्ती। वा। यत्। ते।
चकृम। विदा वा।
उत। प्र। नेषि। अभि। वस्यः। अस्मान्। सं। नः। सृज।
सुऽमत्या। वाजऽवत्या॥ १८॥

हे अग्ने। एतेनास्मत्प्रयुक्तेन ब्रह्मणा मंत्रेण वावृधस्व। अभिवृद्धो भव। शक्ती वा विदा वा। अस्मदीयशक्त्या चास्मदीयज्ञानेन च। ते तव यत्स्तोत्रं चकृम। वयं कृतवंतः। एतेन ब्रह्मणेति पूर्वत्रान्वयः। उत अपि चास्माननुष्ठातॄन् वस्यो वसुमत्तरत्वलक्षणं श्रेयः प्रणेषि। प्रकर्षेण प्रापय। नोऽस्मान्वाजवत्या प्रभूतान्नयुक्तया सुमत्यानुष्ठानविषयया शोभनबुद्ध्या संसृज। संयोजय॥ वावृधस्व। वृधु वृद्धौ। लेट्यडागमः। बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। द्विर्भावहलादि-शेषोरदत्वानि। अभ्यासस्य संहितायां दीर्घश्छांदसः। शक्ती। सुपां सुलुगित्यादिना तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। क्तिनो

नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । विदा । सावेकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । नेषि । णीञ् प्रापणे । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । उपसर्गादसमास इति णत्वं । सुमत्या । मन्क्तिनित्या-दिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं प्रथमाध्याये प्रपंचितं । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचविंशो वर्गः ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणीति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं । आंगिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । इंद्रो देवता । इंद्रस्य पंचोनेत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टोमे माध्यंदिने सवने निष्के-वल्यशस्त्र इंद्रस्य नु वीर्याणीति निविद्धानीयं सूक्तं । निष्के-वल्यस्येति खंड इंद्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैंद्रीं निविदं दध्यात् । आ० ५. १५. । इति ॥ विषुवत्यपि तस्मिन् शस्त्र एतद्विनियुक्तं । विषुवान्दिवा कीर्त्यं इति खंडे सूत्रितं । इंद्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैंद्रीं निविदं शस्त्वा । आ० ८. ६. । इति ॥ महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतदेव विनियुक्तं । राथंतरो दक्षिणः पक्ष इति खंडे चतस्रः सती षड् बृहतीः करोतींद्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमिति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री ।
अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानां ॥ १ ॥

इंद्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचं यानि । चकार ।
प्रथमानि । वज्री ।
अहन् । अहिं । अनु । अपः । ततर्द । प्र । वक्षणाः ।
अभिनत् । पर्वतानां ॥ १ ॥

वज्री वज्रयुक्त इंद्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि वीर्याणि पराक्रमयुक्तानि कर्माणि चकार। तस्येंद्रस्य तानि वीर्याणि नु क्षिप्रं प्रब्रवीमि। कानि वीर्याणीति तदुच्यते। अहिं मेघमहन्। हतवान्। तदेतदेकं वीर्यं। अनु पश्चादपो जलानि ततर्द। हिंसितवान्। भूमौ निपातितवानित्यर्थः। इदं द्वितीयं वीर्यं। पर्वतानां संबंधिनीर्वक्षणाः प्रवहणशीला नदीः प्राभिनत्। भिन्नवान्। कूलद्वयकर्षणेन प्रवाहितवानित्यर्थः। इदं तृतीयं वीर्यं। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं॥ वीर्याणि। शूर वीर विक्रांतौ। ण्यंतादचो यदिति यत्। णेरनिटीति णिलोपः। तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न भवति। आद्युदात्तत्वे हि सुशब्देन बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्वच्छंदसीत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वाद्वीरवीर्यौ चेति पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात्। अतोऽवगम्यते यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं वीरशब्दे न प्रवर्तत इति। अतः परिशेषात्तित्स्वरितमिति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव। वोचं। अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति च्लेः सङादेशः। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। चकार। णलि लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगादनिघातः। अहन्। लङीत-श्चेतीकारलोपे हल्ङ्याब्भ्य इति तकारलोपः। अहिं। आङ्पूर्वाद्धंतेराङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च। उ॰ ४. १३८.। इतीण्प्रत्ययः। आङो ह्रस्वत्वं च। चशब्देन वेञो डित् समाने ख्यश्चोदात्त इति डित्त्वं पूर्वपदोदात्तत्वं चानुकृष्यते। ततष्टिलोपे पूर्वपदस्योदात्तत्वं। ततर्द। उतृदिर् हिंसानादरयोः। तिङ्ङतिङ इति निघातः। वक्षणाः। वक्ष रोषे। कृधृमंडार्थे-

भ्यश्च। पा० ३. २. १५१.। इति युच्। चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः॥

द्वितीयामृचमाह॥

अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्यं ततक्ष।
वाश्रा इव धेनवः स्यंदमाना अंजः समुद्रमव जग्मुरापः॥२॥

अहन्। अहिं पर्वते। शिश्रियाणं। त्वष्टा। अस्मै।
वज्रं स्वर्यं। ततक्ष।
वाश्राःऽइव। धेनवः। स्यंदमानाः। अंजः। समुद्रं।
अव। जग्मुः। आपः॥ २॥

पर्वते शिश्रियाणमाश्रितमहिं मेघमहन्। हतवान्। अस्मा इंद्राय स्वर्यं सुष्ठु प्रेरणीयं यद्वा शब्दनीयं स्तुत्यं त्वष्टा विश्वकर्मा वज्रं ततक्ष। तनूकृतवान्। तेन वज्रेण मेघे भिन्ने सति स्यंदमानाः प्रस्रवणयुक्ता आपः समुद्रमंजः सम्यगवजग्मुः। प्राप्ताः। तत्र दृष्टांतः। वाश्रा वत्सान्प्रति हंभारवोपेता धेनव इव। यथा धेनवः सहसा वत्सगृहे गच्छंति तद्वत्॥ शिश्रियाणं। श्रिञ् सेवायां। लिटः कानच्। द्विर्भावहलादिशेषियङादेशाः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। स्वर्यं। ऋ गतौ। अस्मात्सुपूर्वादृहलोर्ण्यदिति ण्यत्। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध्यभावः। यद्वा स्वृ शब्दोपतापयोरित्यस्मात् ण्यति पूर्ववद्वृद्ध्यभावः। तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं। वाश्यंत इति वाश्राः। वाशृ शब्दे। स्फायितंचीत्यादिना रक्। जग्मुः। गमहनेत्युपधालोपः॥

तृतीयामृचमाह ॥

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य ।
आ सायकं मघवादत्त वज्रमहन्नेनं प्रथमजामहीनां ॥३॥

वृषऽयमाणः । अवृणीत । सोमं । त्रिऽकद्रुकेषु । अपिबत् ।
सुतस्य ।
आ । सायकं । मघऽवा । अदत्त । वज्रं । अहन् । एनं ।
प्रथमऽजां । अहीनां ॥ ३ ॥

वृषायमाणो वृष इवाचरन्निंद्रः सोममवृणीत । वृतवान् । त्रिकद्रुकेषु । ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकास्त्रयो यागास्त्रिकद्रुका उच्यंते । तेषु सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबत् । पीतवान् । मघवा धनवानिंद्रः सायकं बंधकं वज्रमादत्त । स्वीकृतवान् । तेन च वज्रेणाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहन् । हतवान् ॥ वृषायमाणः । वृष इवाचरन् । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । पा० ३. १. ११. । इति क्यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । अदुपदेशाद्धातोरंतोदात्तत्वे क्यङंताद्धातोरंतोदात्तत्वं । सायकं । षिञ् बंधने । सिनोतीति सायकः । ण्वुल् । लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । प्रथमजां । प्रथमं जायत इति प्रथमजाः । जनसनखनक्रमगमो विट् । विड्वनोरित्यात्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यदिंद्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः ।
आत्सूर्यं जनयन्द्यामुषासं तादीत्ना शत्रुं न किला
विवित्से ॥ ४ ॥

यत् । इंद्र । अहन् । प्रथमऽजां । अहीनां । आत् । मायिनां ।
अमिनाः । प्र । उत । मायाः ।

आत्। सूर्यं। जनयन्। द्यां। उषसं। तादीत्ना। शत्रुं।
न। किल। विवित्से ॥ ४ ॥

उत अपि च हे इंद्र यद्यदाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहन्। हतवानसि। आत् तदनंतरं मायिनां मायोपेतानामसुराणां संबंधिनीर्मायाः प्रामिनाः। प्रकर्षेण नाशितवानसि। अनंतरं सूर्यमुषासमुषःकालं द्यामाकाशं च जनयन् उत्पादयन्नावरकमेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तसे। तादीत्ना तदानीमावरकांधकाराभावाच्छत्रुं घातकं वैरिणं न विवित्से किल। त्वं न लब्धवानसि खलु॥ अहन्। हंतेर्लङि हल्ड्याब्भ्य इति सिलोपः। अडागम उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। मायिनां। मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठाद्व्रीह्यादिभ्यश्च। पा० ५. २. ११६.। इति मत्वर्थीय इनिः। अमिनाः। मीञ् हिंसायां। क्र्यादिकः। मीनातेर्निगमे। पा० ७. ३. १७.। इति ह्रस्वत्वं। तादीत्ना। तदानीमित्यस्य पृषोदरादित्वाद्वर्णविपर्ययः। किल। निपातस्येति दीर्घत्वं। विवित्से। विद् लाभे। क्रादिनियमात्प्राप्त इट् व्यत्ययेन न भवति॥

पंचमीमृचमाह॥

अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिंद्रो वज्रेण महता वधेन।
स्कंधांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत
उपपृक्पृथिव्याः॥ ५॥

अहन्। वृत्रं। वृत्रऽतरं। विऽअंसं। इंद्रः। वज्रेण।
महता। वधेन।

स्कंधांसिऽइव। कुलिशेन। विऽवृक्णा। अहिः।
शयते। उपऽपृक्। पृथिव्याः॥ ५

अयमिंद्रो वज्रेण संपादितो यो महान्वधस्तेन वज्रेण वृत्रतरमतिशयेन लोकानामावरकमंधकाररूपं। यद्वा वृत्तैरावरणैः सर्वाञ्छत्रूंस्तरति तं वृत्रमेतन्नामकमसुरं व्यंसं विगतांसं छिन्नबाहुर्यथा भवति तथाहन्। हतवान्। अंसच्छेदने दृष्टांतः। कुलिशेन कुठारेण विवृक्णा विशेषतश्छिन्नानि स्कंधांसीव। यथा वृक्षस्कंधाश्छिन्ना भवंति तद्वत्। तथा सत्यहिर्वृत्रः पृथिव्या उपर्युपपृक् सामीप्येन संपृक्तः शयते। शयनं करोति। छिन्नकाष्ठवद्भूमौ पततीत्यर्थः॥ वृत्रतरं। वृतु वर्तने। स्फायितंचीत्यादिना भावे रक्प्रत्ययांतो वृत्रशब्दः। वृत्रेणावरणेन सर्वं तरतीति वृत्रतरः। तरतेः पचाद्यच्। परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। तरपि तु व्यत्ययेन। व्यंसं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं। वधेन। हनश्च वध इति भावेऽप्। तत्संनियोगेन धातोर्वधादेशः। स चांतोदात्तः। अंत्यस्याकारस्यातो लोप इति लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं। विवृक्णा। ओव्रश्चू छेदने। कर्मणि निष्ठा। यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। आदितश्च। पा० ८. २. ४५.। इति परत्वान्निष्ठानत्वं। ततो व्रश्चभ्रस्जेति षत्वे प्राप्ते निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः। पा० ८. २. ६. ६.। इति नत्वस्य सिद्धत्वेन झल्परत्वाभावात् षत्वं न भवति। कुत्वे तु कर्तव्ये तदसिद्धमेव। पा० ८. २. १.। इति चोः कुरिति कुत्वं। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। शयते।

बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । पृथिव्याः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ।

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षट्त्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषं ।
नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिष इंद्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अयोद्धाऽइव । दुःऽमदः । आः । हि । जुह्वे । महाऽवीरं । तुविऽबाधं । ऋजीषं ।
न । अतारीत् । अस्य । संऽऋतिं । वधानां । सं । रुजानाः । पिपिषे । इंद्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥

दुर्मदो दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृत्रोऽयोद्धेव योद्धृरहित इवेंद्रं जुह्वे हि । आहूतवान्खलु । कीदृशमिंद्रं । महावीरं । गुणैर्महान्भूत्वा शौर्योपेतं । तुविबाधं । बहूनां बाधकं । ऋजीषं । शत्रूणामपार्जकं अस्येदृशस्येंद्रस्य संबंधिनो ये शत्रुवधाः संति तेषां वधानां समृतिं संगमं नातारीत् । पूर्वोक्तो दुर्मदस्तरीतुं नाशक्नोत् । इंद्रशत्रुः । इंद्रः शत्रुर्घातको यस्य वृत्रस्य तादृशो वृत्र इंद्रेण हतो नदीषु पतितः सन् रुजाना नदीः संपिपिषे । सम्यक् पिष्टवान् । सर्वान् लोकानावृण्वतो वृत्रदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यपाषाणादिकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ अयोद्धा इव । न विद्यते योद्धास्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । समासांतविधेरनित्यत्वान्नयतश्च । पा० ५. ४. १५३. । इति कब्भावः ।

लुह्वे। ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च। अभ्यस्तस्य च। पा० ६. १. ३३.। इति संप्रसारणं। उवङादेशाभावश्छांदसः। यद्वा छंदस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां हुश्नुवोः सार्वधातुके। पा० ६. ४. ८७.। इति यणादेशः। अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा लक्ष्यानुरोधान्नाश्रीयते। इतरथा ह्याजुह्वान इत्यादिषु यणादेशो न स्यात्। न चैवं सति सातये हुवे वामित्यादावपि तथा स्यादिति। वाच्यं। अनेकाच्त्वाभावात्। अनेकाच इति हि तत्रानुवर्तते। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। हि चेति निघातप्रतिषेधः। महावीरं। महांश्चासौ वीरश्च महावीरः। आन्महतः। पा० ६. ३. ४६.। इत्यात्वं। तुविबाधं। बाधृ विलोडने। तुवीन्प्रभूतान्बाधत इति तुविबाधः। पचाद्यच्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। समृतिं। तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। रुजानाः। रुजो भंगे। रुजंति कूलानीति रुजाना नद्यः। रुजाना नद्यो भवंति रुजंति कूलानि। नि० ६. ४.। इति यास्कः। व्यत्ययेन शानच्। तुदादिभ्यः शः। नुमभावश्छांदसः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः। पिपिषे। पिष्लृ संचूर्णने। व्यत्ययेन लिट्। इंद्रशत्रुः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

सप्तमीमृचमाह॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिंद्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान।
वृष्णो वध्रिः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुत्रा वृत्रो अशयद्व्यस्तः॥७॥

अपात्। अहस्तः। अपृतन्यत्। इंद्रं। आ। अस्य।
वज्रं। अधि। सानौ। जघान।

वृष्णः। वध्रिः। प्रतिऽमानं। बुभूषन्। पुरुऽत्रा। वृत्रः। अशयत्। विऽअस्तः॥ ७॥

अपादङ्गेन छिन्नत्वात्पादरहितः। अहस्तो हस्तरहितो वृत्र इंद्रमुद्दिश्यापृतन्यत्। पृतनां युद्धमैच्छत्। दर्पाधिक्येन बहुधा विद्धोऽपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः। अस्य हस्तपादहीनस्य वृत्रस्य सानौ पर्वतसानौ पर्वतसानुसदृशे प्रौढ़स्कंधेऽध्युपरि वज्रमाजघान। इंद्र आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान्। अशक्तस्यापि युद्धेच्छायां दृष्टांतः। वध्रिश्छिन्नमुष्कः पुरुषो वृष्णो रेतःसेचनसमर्थस्य पुरुषांतरस्य प्रतिमानं सादृश्यं बुभूषन्। प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति शेषः। स वृत्रः पुरुत्रा बहुष्ववयवेषु व्यस्तो विविधं क्षिप्तस्ताडितः सन् अशयत्। भूमौ पतितवान्॥ अपात्। बहुव्रीहौ पादशब्दस्यांत्यलोपश्छांदसः। अहस्तः। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। अपृतन्यत्। सुप आत्मनः क्यच्। कव्यध्वरपृतनस्येत्यंत्यलोपः। बुभूषन्। सनि ग्रहगुहोश्च। पा० ७. २. १२.। इतीट्प्रतिषेधः। पुरुत्रा। देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलं। पा० ५. ४. ५६.। इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः। अशयत्। व्यत्ययेन परस्मैपदं। बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः। व्यस्तः। असु क्षेपण इत्यस्मात्कर्मणि क्तः। यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं॥

अष्टमीमृचमाह ॥

नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यंत्यापः ।
याश्चिद्वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव ॥८॥

नदं । न । भिन्नं । अमुया । शयानं । मनः । रुहाणाः ।
अति । यंति । आपः ।
याः । चित् । वृत्रः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासां ।
अहिः । पत्सुतःऽशीः । बभूव ॥ ८ ॥

अमुयामुष्यां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृत्रमापो जलान्यतियंति । अतिक्रम्य गच्छंति । तत्र दृष्टांतः । भिन्नं बहुधाभिन्नकूलं नदं न । सिंधुमिव । तथा वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्त्वातिक्रम्य गच्छंति तद्वत् । कीदृश्य आपः । मनो रुहाणाः । नृणां चित्तमारोहंत्यः । पुरा वृत्रे जीवति सति तेन निरुद्धा मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवंति । तदानीं नृणां मनः खिद्यते । मृते तु वृत्रे निरोधरहिता आपो हतशरीरमुल्लंघ्य प्रवहंति । तदा वृष्टिलाभेन तु मनुष्यास्तुष्टचित्ता इत्यर्थः । तदेतदुत्तरार्द्धेन स्पष्टीक्रियते । वृत्रो जीवनदशायां महिना स्वकीयेन महिम्ना याश्चिद्या एव मेघगता आपः पर्यतिष्ठत् । परिवृत्य स्थितवान् । अहिर्वृत्रो मेघस्तासामपां पत्सुतःशीः प्रादस्याधःशयानो बभूव । यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यद्भिर्वृत्रस्याभिलंघितत्वात्पादस्याधःशयनमुपपद्यते ॥ भिन्नं । रदाभ्यां निष्ठातो नः । पा० ८. २. ४२. । इति नत्वं । अमुया । सुपां सुलुगिति सप्तम्या याजादेशः । शयानं । शीङः सार्वधातुके गुणः । पा० ७. ४. २१. । धातोर्ङित्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः । रुह

बीजजन्मनि प्रादुर्भावे। व्यत्ययेन शानच्। कर्तरि शपि प्राप्ते व्यत्ययेन श्नः। अनित्यमागमशासनमिति वचनान्मुगभावः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः। महिना। मह पूजायां। इगुपधात्कित् इतीन्प्रत्ययः। व्यत्ययेन विभक्त्युदात्तत्वं। यद्वा महिना महिम्ना। महच्छब्दस्य पृथ्वादिषु पाठात्तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेतीमनिच्प्रत्ययः। टेरिति टिलोपः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। तृतीयैकवचनेऽल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं। मकारलोपश्छांदसः। पत्सुतःशी। पादस्याधः शेत इति पत्सुतःशीः। क्विप् चेति क्विप्। तसि पद्दन्नित्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः। शस्प्रभृतिष्विति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचन इति शसादौषणीत्यत्रापि दोषनादेशो भवति। पा० ६. १. ६३.। इत्युक्तत्वात्। मध्ये सु इति शब्दोपजनश्छांदसः। यद्वा पादशब्दस्य सप्तमीबहुवचने पदादेशे कृते इतराभ्योऽपि दृश्यंते। पा० ५. ३. १४.। इति सप्तम्यर्थे तसिल्। लुगभावश्छांदस॥

नवमीमृचमाह॥

नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रेंद्रो अस्या अव वधर्जभार।
उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीद्दानुः शये सहवत्सा न धेनुः॥९॥

नीचाऽवयाः। अभवत्। वृत्रऽपुत्रा। इंद्रः। अस्याः। अव। वधः। जभार।
उत्ऽतरा। सूः। अधरः। पुत्रः। आसीत्। दानुः। शये। सहऽवत्सा। न। धेनुः॥ ९॥

वृत्रपुत्रा वृत्रः पुत्रो यस्या मातुः सेयं माता वृत्रपुत्रा नीचावया न्यग्भावं प्राप्ता इताभवत्। पुत्रं प्रहाराद्रक्षितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरश्चो पतितवतीत्यर्थः। तदानीमयमिंद्रोऽस्या मातुरवाधोभागे वृत्रस्योपरि वधो हननसाधनमायुधं जभार। प्रहृतवान्। तदानीं सूर्मातोत्तरोपरिस्थितासीत्। पुत्रस्त्वधोभागस्थित आसीत्। सा च दानुर्दानवी वृत्रमाता शये। मृता शयनं कृतवतीति तत्र दृष्टांतः। धेनुर्लोकप्रसिद्धा गौः सहवत्सा न। यथा वत्ससहिता शयनं करोति तद्वत्॥ नीचावयाः। वेति खादतीति वयो बाहुः। औणादिकोऽसिप्रत्ययः। न्यंचौ वयसौ यस्याः सा नीचावयाः। न्यंच्शब्दादुत्तरस्या विभक्तेः सुपां सुपो भवंतीति तृतीयैकवचनादेशः। अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं। अंचेश्छंदस्यसर्वनामस्थानमिति तस्योदात्तत्वं। समासे लुगभावश्छांदसः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा नीचौ निकृष्टौ वयसौ यस्याः सा। पूर्वपदस्य दीर्घश्छांदसः। वधः। हन्यतेऽनेनेति वधः। असुनि हतेर्वधादेशः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। जभार। हृग्रहोर्भ इति भत्वं। सूः। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने। सूते गर्भं विमुंचतीति सूर्माता। क्विप् चेति क्विप। दानुः। दो अवखंडने। दाभाभ्यां नुः। उ॰ ३. ३२.। शये। लटि लोपस्त आत्मनेपदेषु। पा॰ ७. १. ४१.। इति तलोपः। शीङः सार्वधातुक इति गुणोऽयादेशः॥

दशमीमृचमाह॥

अतिष्ठंतीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं।
वृत्रस्य निण्यं वि चरंत्यापो दीर्घं तम आशयदिंद्रशत्रुः॥१०॥

अतिष्ठंतीनां । अनिऽवेशनानां । काष्ठानां । मध्ये ।
निऽहितं । शरीरं ।
वृत्रस्य । निण्यं । वि । चरंति । आपः । दीर्घं । तमः ।
आ । अशयत् । इंद्रऽशत्रुः ॥ १० ॥

वृत्रस्य शरीरमापो विचरंति । विशेषेणोपर्याक्रम्य प्रवहंति । कीदृशं शरीरं । निण्यं । निर्नामधेयं । अप्सु मग्नत्वेन गूढ़त्वात्तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते । एतदेव स्पष्टीक्रियते । काष्ठानामपां मध्ये निहितं निक्षिप्तं । कीदृशानां काष्ठानां । अतिष्ठंतीनां । स्थितिरहितानां । अनिवेशनानां । उपवेशनरहितानां । प्रवहणस्वभावत्वादेतासां मनुष्यवन्न क्वापि स्थितिः संभवति । इंद्रशत्रुर्वृत्रो जलमध्ये शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घं तमो दीर्घं निद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथाशयत् । सर्वतः पतितवान् ॥ अतिष्ठंतीनां । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनिवेशनानां । निविशंत्यस्मिन्निति निवेशनं स्थानं । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् । तद्रहितानां । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । क्रांत्वा स्थिताः काष्ठाः । पृषोदरादि । निहितं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अत्र यास्कः । अतिष्ठंतीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः । शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा । वृत्रस्य निण्यं निर्णामं विचरंति विजानंत्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिंद्रशत्रुरिंद्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिंद्रशत्रुः । तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्तास्त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिका । नि० २. १६. । इति ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तत्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।
अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार ॥ ११ ॥

दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निऽरुद्धाः ।
आपः । पणिनाऽइव । गावः ।
अपां । बिलं । अपिऽहितं । यत् । आसीत् । वृत्रं ।
जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । दासो विश्वोपक्षपणहेतुर्वृत्रः पतिः स्वामी यासामपां ता दासपत्नीः । अत एवाहिगोपाः । अहिर्वृत्रो गोपा रक्षको यासां ताः । गोपनं नाम स्वच्छंदेन यथा न प्रवहंति तथा निरोधनं । एतदेव स्पष्टीक्रियते । आपो निरुद्धा अतिष्ठन्निति । तत्र दृष्टांतः । पणिनेव गावः । पणिनामकोऽसुरो गा अपहृत्य बिले स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धवांस्तथेत्यर्थः । अपां यद्बिलं प्रवहणद्वारमपिहितं वृत्रेण निरुद्धमासीत् । तद्बिलं प्रवहणद्वारं वृत्रं जघन्वान्हतवानिंद्रोऽपववार । अपवृतमकरोत् । वृत्रकृतमपां निरोधं परिहृतवान् । अत्र यास्कः । दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ताः । अहिरयनादेत्यंतरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव निर्ह्रसितोपसर्ग आहंतीति । निरुद्धा आपः पणिनेव गावः । पणिर्वणिग्भवति पणिः पणनाद्वणिक् पण्यं नेनेक्ति । अपां बिलमपिहितं यदासीत् । बिलं भरं भवति बिभर्तेर्वृत्रं जघ्निवानपववार तद्वृत्रो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा यदवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्धत तद्वृत्रस्य

द्वत्वमिति विज्ञायते। नि° २. १७.। इति॥ दासपत्नीः। दसु उपक्षये। दासयतीति दासो वृत्रः। पचाद्यच्। चित इत्यंतोदात्तत्वं। दासः पतिर्यासां विभाषा सपूर्वस्य। पा° ४. १. ३४.। इति ङीप्। तत्संनियोगेनैकारस्य नकारः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा दासस्य पालयितारः। पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अहिगोपाः। गुपू रक्षणे। गोपायतीति गोपाः। आयादय आर्द्धधातुके वा। पा° ३. १. ३१.। इत्यायप्रत्ययः। ततः क्विप्। अतो लोपः। वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयानिति पूर्वं यकारलोपः। न धाचः परस्मिन्नित्यतो लोपस्य स्थानिवत्त्वं। न पदांतद्विर्वचनेति प्रतिषेधात्। अहिर्गोपा यासां। पूर्ववत्स्वरः। निरुद्धाः। रुधिर् आवरणे। झषस्तथोर्धोऽधः। पा° ८. २. ४०.। इति निष्ठातकारस्य धकारः। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। जघन्वान्। हंतेर्लिटः क्वसुः। अभ्यासाच्च। पा° ७. ३. ५५.। इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य कुत्वं। क्रादिनियमप्राप्तस्येटो विभाषा गमहनेत्यादिना। पा° ७. २. ६८.। विकल्पविधानादभावः। संहितायां नकारस्य रुत्वानुनासिकावुक्तौ॥

द्वादशीमृचमाह॥

अश्व्यो वारो अभवस्तदिंद्र सृके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः।
अजयो गा अजयः शूर सोममवासृजः सर्तवे सप्त सिंधून्॥ १२॥

अश्व्यः। वारः। अभवः। तत्। इंद्र। सृके। यत्। त्वा।
प्रतिऽअहन्। देवः। एकः।
अजयः। गाः। अजयः। शूर। सोमं। अव। असृजः।
सर्तवे। सप्त। सिंधून्॥ १२॥

सृके वज्रे। सृको वृक इति वज्रनामसु पठितत्वात्। देवो दीप्यमानः सर्वायुधकुशल एकोऽद्वितीयो वृत्रो यद्यदा त्वा त्वां प्रत्यहन्। प्रतिकूलत्वेन प्रहृतवान्। तत्तदानीं त्वमश्व्यो वारोऽश्वसंबंधी वालोऽभवः। यथाश्वस्य वालोऽनायासेन मक्षिकादीन्निवारयति तद्वद्वृत्रमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः। किंच गाः पणिनापहृतास्त्वमजयः। जितवान्। हे शूर शौर्ययुक्तेंद्र सोममजयः। जितवान्। तथा च तैत्तिरीयाः। त्वष्टा हतपुत्र इत्यस्मिन्नुपाख्याने समामनंति। स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबदिति। सप्त सिंधून्। इमं मे गंग इत्यस्यामृच्याम्नाता गंगाद्याः सप्तसंख्याका नदीः सर्तवे सर्तुं प्रवाहरूपेण गंतुमवासृजः। त्यक्तवान्। वृत्रकृतं प्रवाहनिरोधं निराकृतवानित्यर्थः॥ अश्व्यः। अश्वे भवः। भवे छंदसीति यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। वारयति दंशमशकानिति वारः। पचाद्यच्। कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। प्रत्यहन्। यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः। तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं। अजयः। गा इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात्। सर्तवे। तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥

त्रयोदशीमृचमाह॥

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्ध्रादुनिं च।
इंद्रश्च यद्युयुधाते अहिश्चोतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये॥१३॥

न अस्मै । विऽद्युत् । न । तन्यतुः । सिसेध । न । यां ।
मिहं । अकिरत् । ह्रादुनिं । च ।
इंद्रः । च । यत् । युयुधाते इति । अहिः । च । उत ।
अपरीभ्यः । मघऽवा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

इंद्र निषेद्धुं वृत्रो यान्विद्युदादीन्मायया निर्मितवान् ते सर्वेऽप्येनं निषेद्धुमशक्ताः । सोऽयमर्थोऽनेन मंत्रेणोच्यते । अस्मै इंद्रार्थं निर्मिता विद्युन्न सिषेध । इंद्रं न प्राप्नोत् । तथा तन्यतुर्गर्जनं यां मिहं सेचनं यां वृष्टिमकिरत् । वृत्रो विक्षिप्तवान् । सापि वृष्टिर्न सिषेध । ह्रादुनिं चाशनिमपि यां वृत्तः प्रयुक्तवान् सापि न सिषेध । इंद्रश्चाहिश्चेंद्रवृत्रावुभावपि यद्यदा युयुधाते । युद्धं कृतवंतौ । तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति पूर्वत्रान्वयः । उत अपि च मघवा धनवानिंद्रोऽपरीभ्योऽपराभ्योऽन्यासामपि वृत्रनिर्मितानां मायानां सकाशाद्विजिग्ये । विशेषेण जितवान् ॥ सिषेध । षिधु गत्यां । मिहं । मिह सेचने । मेहति सिंचतीति मिट् वृष्टिः । क्विप् चेति क्विप् । अकिरत् । कृ विक्षेपे । तुदादिभ्यः शः । ऋत इद्धातोरितीत्वं । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । युयुधाते । युध संप्रहारे । लिटि प्रत्ययस्वरः । जिग्ये । सन्लिटोर्जेः । पा० ७. ३. ५७. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

अहेर्यातारं कमपश्य इंद्र हृदि यत्ते जघ्नुषो भीरगच्छत् ।
नव च यन्नवतिं च स्रवंतीः श्येनो न भीतो अतरो
रजांसि ॥ १४ ॥

अहेः। यातारं। कं। अपश्यः। इंद्र। हृदि। यत्।
ते। जघ्नुषः। भीः। अगच्छत्।
नव। च। यत्। नवतिं। च। स्रवंतीः। श्येनः। न।
भीतः। अतरः। रजांसि॥ १४॥

हे इंद्र जघ्नुषो वृत्रं हतवतस्तव हृति चित्ते यद्यदि भीरगच्छत्। न हतवानस्मीति बुद्ध्या भयं प्राप्नुयात्। तर्ह्यहेर्वृत्रस्य यातारं हंतारं कमपश्यः। त्वत्तोऽन्यं कं पुरुषं दृष्टवानसि। तादृशस्य पुरुषांतरस्याभावान्मा भूत्तव भयमित्यर्थः। यद्यस्मात्कारणात्त्वं नव च नवतिं च स्रवंतीरेकोनशतसंख्याकाः प्रवहंतीर्नदीः प्राप्य रजांसि तत्रत्यान्युदकान्यतरः। तीर्णवानसि। तत्र दृष्टांतः। श्येनो न। श्येननामको बलवान्पक्षीव दूरगमनात्तव भयमासीदिति गम्यते। तद्भयं मा भूदित्यभिप्रायः। तच्च दूरगमनं ब्राह्मणे समाम्नातं। इंद्रो वै वृत्रं हत्वा नास्तृषीति मन्यमानः पराः परावतोऽगच्छति। तैत्तिरीयास्त्वामनंति। इंद्रो वृत्रं हत्वा परां परावतमवगच्छदपराधमिति स मन्यमान इति॥ हृदि। पद्दन्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। जघ्नुषः। हंतेर्लिटः क्वसुः। षष्ठ्येकवचने वसो संप्रसारणमिति संप्रसारणपरपूर्वत्वे। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं। न च षत्वतुकोरसिद्धः। पा॰ ६. १. ८६.। इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यं संप्रसारणङीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यः। पा॰ ६. १. ८६. ६.। इत्यसिद्धवद्भावस्य प्रतिषिद्धत्वात्। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। न चासिद्धवदत्राभादिति संप्रसारणस्यासिद्धवद्भावः। भिन्नाश्रयत्वात्। संप्रसारणं हि

षष्ठ्येकवचने। उपधालोपस्तु वसाविति भिन्नाश्रयत्वं। स्रवंतोः। स्रु गतौ। शप्श्यनोर्नित्यं। पा॰ ७. १. ८१.। इति नुमागमः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वं। श्रतरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

पंचदशीमृचमाह॥

इंद्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च शृंगिणो वज्रबाहुः।
सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परि
ता बभूव॥ १५॥

इंद्रः। यातः। अवऽसितस्य। राजा। शमस्य। च।
शृंगिणः। वज्रऽबाहुः।
सः। इत्। ऊं इति। राजा। क्षयति। चर्षणीनां। अरान्।
न। नेमिः। परि। ता। बभूव॥ १५॥

वज्रबाहुरिंद्रः शत्रौ हते सति निःसपत्नो भूत्वा यातो गच्छतो जंगमस्यावसितस्यैकत्रैव स्थितस्य स्थावरस्य शमस्य शांतस्य शृंगराहित्येन प्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेः शृंगिणः शृंगोपेतस्योग्रस्य महिषबलीवर्दादेश्च राजाभूत्। सेदु स एवेंद्रश्चर्षणीनां मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति। निवसति। ता तानि पूर्वोक्तानि जंगमादीनि सर्वाणि परिबभूव। व्याप्तवान्। तत्र दृष्टांतः। अरान्न नेमिः। यथा रथचक्रस्य परितो वर्तमाना नेमिररान्नाभौ कीलितान्काष्ठविशेषान्व्याप्नोति तद्वत्॥ यातः। या प्रापणे। याति गच्छतीति यात्। लटः शतृ। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। सः। सोऽचि लोपे चेदिति संहितायां सोर्लोपः। ता। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। बभूव। भवतेर्लिटो णलि

भवतेर:। पा० ७. ४. ७३.। इत्यभ्यासस्यात्वं। कृताकृतप्रसंगितया वुगागमस्य नित्यत्वाद्‌वृद्धेः पूर्वं वुगागमः। यद्वा। इंधिभवतिभ्यां च। पा० १. २. ६.। इति लिटः कित्त्वाद्‌वृद्ध्यभावः। न चासिद्धवदत्रा भादिति तस्यासिद्धत्वादुवङादेशः शंकनीयः। वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ भवतः। पा० ६. ४. ८८. १.। इति तस्य सिद्धत्वात्। तिङ्ङतिङ इति निघातः॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टात्रिंशो वर्गः॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमार्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरवुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः॥

॥ श्रीगणेशाय नमः॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते। त्वमग्ने प्रथम इति सप्तमानुवाके पंच सूक्तानि। तत्र त्वाग्नाथामेति तृतीयं सूक्तं पंचदशर्चं। ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयांगिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः। अनुक्तत्वादिंद्रो देवता। त्रिष्टुप् छंदः॥ एतेत्यनुक्रमणिका। गोसववीवधयोर्निष्केवल्य एतायामेति सूक्तं विनियुक्तं।

तथा च सूत्रितं । अतिमूतिना यक्ष्यमाण इति खंडे गोसववीवधौ पशुकाम इंद्र सोममेतायामेति मध्यंदिने । आ० ९. ८. । इति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

एतायामोप॑गव्यंत इंद्रमस्माकं सु प्रमतिं वावृधाति ।
अनामृणः कुविदादस्य रायो गवां केतं परमावर्जते नः ॥१॥

आ । इत । अयाम । उप । गव्यंतः । इंद्रं । अस्माकं । सु ।
प्रऽमतिं । ववृधाति ।
अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्य । रायः । गवां । केतं ।
परं । आऽवर्जते । नः ॥ १ ॥

देवाः परस्परमेवं कथयंति । हे देवा गव्यंतः पणिनामकेनासुरेणापहृता अस्मदीया गाः प्राप्तुमिच्छंतो यूयमेत । आगच्छत । युष्माभिः सहिता वयमिंद्रं गवानयनक्षमसुपायाम । प्राप्नुवाम । स चेंद्रोऽनामृणो हिंसकरहितः सन्नस्माकं देवनां प्रमतिं गोलाभेन हर्षयित्वा प्रकृष्टां बुद्धिं सु वावृधाति । सुष्ठु वर्धयति । आत् अनंतरं स इंद्रोऽस्य रायो धनस्य गवां गोरूपस्य संबंधि परं केतमुत्कृष्टं ज्ञानं नोऽस्माकं कुविदावर्जते । अधिकं प्रापयति ॥ इत । इण् गतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । अयाम । एतेर्लोडुत्तमबहुवचन आडुत्तमस्य पिच्चेत्याडागमः । पिद्वद्भावात्सार्वधातुकलक्षणे गुणेऽयादेशः । न चेणो यण् । पा० ६. ४. ८१. । इति यणादेशः । मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधंत इति वचनात्तस्येयङादेशापवादत्वात् । अतः परत्वाद्गुणेन यणादेशो बाध्यते । पिद्वद्भावात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । गव्यंतः । गा आत्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्यजिति गोशब्दात्कर्मणः क्यच् ।

वांतो यि प्रत्यय इत्यवादेशः। प्रत्ययांताद्धातोर्लट्। अट्। तस्य पुरुषव्यत्ययः। सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। प्रमतिं। मन्यतेः क्तिन्यनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। वावृधाति। वृधु वृद्धौ। लेट्याडागमः। बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। संहितायामभ्यासस्य दीर्घश्छांदसः। अनामृणः। मृण हिंसायां। मृणंति हिंसंतीति मृणाः। इगुपधलक्षणः कः। न संत्यामृणा अस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। अस्य रायः। ऊडिदमित्युभयत्र विभक्तेरुदात्तत्वं। गवां। सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः। केतं। कित ज्ञाने। घञंत आद्युदात्तः। आवर्जति। वृजी वर्जने। अदादित्वाच्छपो लुकि प्राप्ते बहुलं छंदसीति तदभावः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुकत्वेन धातुस्वरः। तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं। कुविद्योगान्निपातैर्यद्यदिहंतेत्यादिना निघातप्रतिषेधः॥

द्वितीयामृचमाह॥

उपेदहं धनदामप्रतीतं जुष्टां न श्येनो वसतिं पतामि।
इंद्रं नमस्यन्नुपमेभिरर्कैर्यः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति
यामन्॥ २॥

उप। इत्। अहं। धनऽदां। अप्रतिऽइतं। जुष्टां। न। श्येनः। वसतिं। पतामि।
इंद्रं। नमस्यन्। उपऽमेभिः। अर्कैः। यः। स्तोतृऽभ्यः। हव्यः। अस्ति। यामन्॥ २॥

य इंद्रः स्तोतृभ्यः स्तोतणामनुष्ठातॄणामनुग्रहार्थं यामन्

तदीयशत्रुभिः सह प्रवृत्ते युद्धे हव्योऽस्ति। तैराह्वातव्यो भवति। तमिंद्रमहमनुष्ठातोपेत्यपतामि। उपाप्नोम्येव। किं कुर्वन्। उपमेभिरुपमानस्थानीयैरुत्तमैरर्कैः स्तोत्रैः सह नमस्यन्। पूजयन्। कीदृशमिंद्रं। धनदां। धनप्रदं। अप्रतीतं। अप्रतिगतं। बलिभिरतिरस्कृतमित्यर्थः। इंद्रप्राप्तौ दृष्टांतः। जुष्टां पूर्वैः सेवितां वसतिं स्वकीयनीडरूपां निवासभूमिं श्येनो न। यथा श्येननामको वेगवान्पक्षी स्वकीयस्थानं प्रत्यादरेण धावति तद्वदहमिंद्रं त्वरया प्राप्नोमि॥ धनदां। धनं ददातीति धनदाः। आतो मनिन्नित्यादिना विच्। अप्रतीतं। शत्रुभिर्न प्रतिगतं। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। जुष्टां। जुषी प्रीतिसेवनयोः। श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः। नित्यं मंत्र इत्याद्युदात्तत्वं। पतामि। लेट्याडागमः। नमस्यन्। नमस्शब्दात्पूजार्थे नमोवरिवः। पा० ३. १. १९। इति क्यच्। प्रत्ययस्वरः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तस्यैकदेशस्वरेणोदात्तत्वं उपमीयंत एभिरित्युपमा। माङ् माने। घञर्थे कविधानमिति कः। बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। हव्यः। ह्वेञो बहुलं छंदसीति संप्रसारणं। अचो यदिति यत्। गुणो धातोस्तन्निमित्तस्यैव। पा० ६. १. ८०.। इत्यवादेशः। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। यामन्। या प्रापणे। मनिनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्॥

तृतीयामृचमाह॥

नि सर्वसेन इषुधीँरसक्त समर्यो गा अजति यस्य वष्टि।
चोष्कूयमाण इंद्र भूरि वामं मा पणिर्भूरस्मदधि प्रवृद्ध॥३॥

नि। सर्वऽसेनः। इषुऽधीन्। असक्त। सं। अर्यः।
गाः। अजति। यस्य। वष्टि।
चोष्कूयमाणः। इंद्र। भूरि। वामं। मा। पणिः। भूः।
अस्मत्। अधि। प्रऽवृद्ध॥ ३॥

सर्वसेनः कृत्स्नसेनायुक्त इषुधीन्बाणानामाधारभूतान्निषंगान्यसक्त। नितरां पृष्ठभागे संयोजितवान्। अर्यः स्वामिरूप इंद्रो यस्य देवस्य वष्टि। असुरेणापहृता गाः प्रदातुं कामयते तस्य देवस्य गृहे ता गाः समजति। सम्यक् प्रापयति। हे प्रवृद्ध प्रकृष्टवृद्धियुक्त इंद्र भूरि वामं प्रभूतं गोरूपं धनं चोष्कूयमाणोऽस्मभ्यं प्रयच्छन् अस्मदध्यस्मासु पणिर्मा भूः। व्यवहारो मा भूयाः। गवां मूल्यं मा याचस्वेत्यर्थः॥ सर्वसेनः। इनेन सह वर्तत इति सेना। वोपसर्जनस्येति सभावः। सर्वा सरणशीला सेना यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते। पा॰ ६. १. १९१.। इति वचनात्प्रत्ययलक्षणेन सर्वस्य सुपीति सर्वशब्द आद्युदात्तः। इषुधीन्। इषव एषु धीयंत इतीषुधयः। कर्मण्यधिकरणे च। पा॰ ३. ३. ९३.। इति किप्रत्ययः। संहितायां दीर्घादटीत्यादिना नकारस्य रुत्वं। अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति पूर्वस्वरोऽनुनासिकः। असक्त। षच समवाये। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। अर्यः। अर्यः स्वामिवैश्ययोः। पा॰ ३. १. १०३.। इति यत्प्रत्ययांतो निपातितः। अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत्। फि॰ १. १८.। इत्यंतोदात्तत्वं। अजति। अज गतिक्षेपणयोः। वष्टि। वश कांतौ। अदादित्वाच्छपो लुक्। व्रश्चादिषत्वे ष्टुत्वं। चोष्कूयमाणः। स्कुञ् आप्रवणे। धातोरेकाच इति यङ्।

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । द्विर्वचने शर्पूर्वाः खयः । पा० ७. ४. ६१. । इति ककारः शिष्यते । सकारो लुप्यते । कुहो-श्चुरिति चुत्वे गुणो यङ्लुकोरिति गुणः । सुषामादित्वात् षत्वं । यङंताल्लटः शानच् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । भूः । गातिस्थेति सिचो लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वधीर्हि दस्युं धनिनं घनेनँ एकश्चरन्नुपशाकेभिरिंद्र ।
धनोरधि विषुणक्ते व्यायन्नयज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥४॥

वधीः । हि । दस्युं । धनिनं । घनेन । एकः । चरन् ।
उपऽशाकेभि । इन्द्र ।
धनोः । अधि । विषुणक् । ते । वि । आयन् । अयज्वानः ।
सनकाः । प्रऽइतिं । ईयुः ॥ ४ ॥

हे इंद्र धनिनं बहुधनोपेतं दस्युं चोरं वृत्रं घनेन कठिनेन वज्रेण वधीर्हि । हतवान्खलु । धनित्वं वाजसनेयिनोऽपि स्पष्टमामनंति । वृत्रस्यांतः सर्वे देवाः सर्वाश्च विद्याः सर्वाणि हवींषि चासन्निति । उपशाकेभिः समीपवर्तिभिः शक्तियुक्तैर्मरुद्भिः सहितो भूत्वैकश्चरन् । प्रहर्तुं स्वयमेक एव गच्छन् । यद्यपि मरुतः समीपे वर्तंते तथापि ते प्रोत्साहयंत्येव न तु वृत्रं प्रहरंति । प्रहर्ता तु स्वयमेक एव । तथा च ब्राह्मणे समाम्नातं । मरुतो हैनं नाजहुः प्रहर भगवो वीरयस्वेत्येवैनमेतां वाचं वदंत उपातिष्ठंतेति । धनोरधि । इंद्रसंबंधिनो धनुष उपरि विषुणक् विविधं नाशमुद्दिश्य । यद्वा विष्वक् सर्वतस्ते वृत्रानुचरा व्यायन् । विविधमागच्छन् । आगत्य चायज्वानो यज्ञविरोधिनः संतः सनका एतन्नामका वृत्रानु-

चराः प्रतिमीयुः। मरणं प्राप्ताः॥ वधीः। हन हिंसागत्योः। लुङि च। पा॰ २. ४. ४३.। इति वधादेशः। स चादंतः। तस्यातो लोप इति लोपे सति स्थानिवद्भावादतो हलादेः। पा॰ ७. २. ७.। इति वृद्ध्यभावः। इट ईटि। पा॰ ८. २. २८.। इति सिचो लोपः। आगमानुदात्तत्वे धात्वकारस्योदात्तत्वं। चनेनं एकः। ईषा अक्षादिषु छंदसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यं। पा॰ ६. १. १२७. २.। इति संहितायां प्रकृतिभावः। अनुनासिकश्छांदसः। उपशाकेभिः। उपशक्तिं कुर्वंतीत्युपशाकाः। शक्ल शक्तौ। अस्माद्धेतुमण्यंतात्पचाद्यच्। थाथादिस्वरेणोत्तरपदांतोदात्तत्वं। विषुणक्। विषुपूर्वान्नशेः संपदादिलक्षणः क्विप्। नशेर्वा। पा॰ ८. २. ६३.। इति कुत्वं। यद्वा विषुपूर्वस्यांचतेर्नुडागमः। सनका इत्यसुराणां नाम। षणु दाने। सन्वंति ददतीति सना दातारः। पचाद्यच्। सनान्कायंति शब्दयंतीति सनकाः। आतोऽनुपसर्गे कः। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। प्रेतिं। तादौ च निती तीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। ईयुः। एतेरुसिपरत्वादिणो यणिति यणादेशे द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावादिकारस्य द्विर्वचनं। दीर्घ इणः कितीत्यभ्यासदीर्घत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

परा चिच्छीर्षा ववृजुस्त इंद्रायज्वानो यज्वभिः
स्पर्धमानाः।
प्र यद्दिवो हरिवः स्थातरुग्र निरव्रताँ अधमो
रोदस्योः॥ ५॥

परा। चित्। शीर्षा। ववृजुः। ते। इंद्र। अयज्वानः।
यज्वऽभिः। स्पर्धमानाः।
प्र। यत्। दिवः। हरिऽवः। स्थातः। उग्र। निः।
अव्रतान्। अधमः। रोदस्योः ॥ ५ ॥

हे इंद्र ते वृत्रानुचराः शीर्षा स्वकीयानि शिरांसि परा चित् पराङ्मुखान्येव कृत्वा ववृजुः। गतवंतः। कीदृशास्ते। अयज्वानः। स्वयं यागरहिताः प्रत्युत यज्वभिर्यागानुष्ठातृभिः सह स्पर्धमानाः। हे हरिवः। हरिनामकाश्वयुक्त। स्थातः। स्थितियुक्त। युद्धे पलायनरहित। उग्र। शौर्ययुक्तेंद्र। यद्यदा दिवोऽतरिक्षाद्रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः सकाशाच्चाव्रतान्व्रतरहितान्वृत्रानुचरान्निष्प्राधमः। निःशेषेण धमनं कृतवानसि। तदानीं त्वदीयमुखवायुना नुन्नाः संतो ववृजुरिति पूर्वत्रान्वयः॥ शीर्षा। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। ववृजुः। वृजी वर्जने। असंयोगाल्लिट् कित्। पा° १. २. ५.। इति कित्त्वाद्गुणाभावः। अयज्वानः। अजतेः सुयजोर्ङ्वनिप्। पा° ३. २. १०३.। इति भूते ङ्वनिप्प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। दिवः। ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। हरिवः। हरी अस्य स्त इति हरिवान् छंदसीर इति मतुपो वत्वं। संबुद्धौ मतुवसोरिति रुत्वं। अव्रतान्। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। दीर्घादटीति संहितायां नकारस्य रुत्वं। आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः। अधमः। ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः। लङि सिपि शपि पाघ्रेत्यादिना धमादेशः॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये प्रथमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अयुयुत्सन्ननवद्यस्य सेनामयातयंत क्षितयो नवग्वाः ।
वृषायुधो न वध्रयो निरष्टाः प्रवद्भिरिंद्राच्चितयंत आयन् ॥६॥

अयुयुत्सन् । अनवद्यस्य । सेनां । अयातयंत । क्षितयः ।
नवऽग्वाः ।
वृषऽयुधः । न । वध्रयः । निःऽअष्टाः । प्रवत्ऽभिः ।
इंद्रात् । चितयंतः । आयन् ॥ ६ ॥

अनवद्यस्य गर्हणीयदोषरहितस्येंद्रस्य सेनां प्रत्ययुयुत्सन् । वृत्रस्यानुचरा योद्धुमैच्छन् । तदानीं नवग्वाः । नवनीयगतयः स्तोतव्यचरित्राः । यद्वा । अंगिरसां सत्रमासीनानां मध्ये ये नवभिर्मासैरवाप्तफला उत्थितास्तेषां नवग्वा इति संज्ञा । नवग्वासः सुतसोमास इंद्रमित्यादिषु तथाभिहितत्वात् । क्षितयो मनुष्या अंगिरःप्रभृतयः । क्षितयः कृष्टय इति तन्नामसु पाठात् । अयातयंत । युद्धार्थमिंद्रं नानाविधैर्मंत्रैः प्रोत्साहितवंतः । इंद्रे योद्धुं गते सति निरष्टाः । तेनेंद्रेण निराकृता वृत्रानुचराश्चितयंतः स्वकीयामशक्तिं ज्ञापयंत इंद्रादिंद्रस्य सकाशात्प्रवद्भिः प्रवणैः पालयितुं सुशकैर्मार्गैरायन् । दूरे गतवतः । तत्र दृष्टांतः । वृषायुधो वृषेण सेचनसमर्थेन पुंस्त्वयुक्तेन शूरेण सह युद्धं कुर्वंतो वध्रयो नपुंसका इव । निसर्गपंडो वध्रिस्त्वेत्यादिस्मृतिषु प्रयोगात् । ते तथा प्रबलेन दूरे निराकृता भवंति तद्वत् ॥ अयुयुत्सन् । युध संप्रहारे । सनि हलंताच्च । पा° १. २. १०. । इति सनः कित्त्वाद्गुणाभावः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । पा° ७. २. १०. । इतीट्प्रतिषेधः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । सेनां । इनेन सह वर्तत इति

सेना। वोपसर्जनस्येति सहशब्दस्य सभावः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अयातयंत। यती प्रयत्ने । हेतुमति चेति णिच्। चितयः। चि निवासगत्योः। चियंति गच्छंतीति चितयो मनुष्याः। क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच्। नवग्वाः। नवभिर्मासैर्गच्छंतीति नवग्वाः। गमेरौणादिको ड्वप्रत्ययः। यद्वा क्विप्। गमः क्वौ। पा० ६. ४. ४०.। इत्यनुनासिकलोप ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यं। पा० ६. ४. ४०. २.। इत्यकारस्य ऊकारः। ओः सुपि। पा० ६. ४. ८३.। इति यणादेशः। दीर्घश्छांदसः। वृषायुधः। क्विप् चेति क्विप्। क्विप् चेत्यत्र सोपपदेभ्यो निरुपपदेभ्य इत्युक्तत्वादत्र सोपपदेभ्यः क्विप्। अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य संहितायां दीर्घः। निरष्टाः। अशू व्याप्तौ। भावे निष्ठा। यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वं। निसा च बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा निरस्ता इत्यत्र सकारस्य षत्वं छांदसं। तदानीमस्ता इत्येतत्कर्मणि निष्ठेति गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। प्रवद्भिः। वन षण संभक्तौ। अस्मात्प्रपूर्वात् क्विप्। गमादीनामिति वक्तव्यं। पा० ६. ४. ४०. १.। इत्यनुनासिकलोपः। ततस्तुक्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। चितयंतः। चिती संज्ञाने। अस्माण्ण्यंताल्लटः शतृ। शप्। अनित्यमागमशासनमिति वचनाल्लघूपधगुणाभावः॥

सप्तमीमृचमाह॥

त्वमेतान्रुदतो जक्षतश्चायोधयो रजस इंद्र पारे।
अवादहो दिव आ दस्युमुच्चा प्र सुन्वतः स्तुवतः
शंसमावः॥ ७॥

त्वं । एतान् । रुदतः । जक्षतः । च । अयोधयः ।
रजसः । इंद्र । पारे ।
अव । अदहः । दिवः । आ । दस्युं । उच्चा । प्र । सुन्वतः ।
स्तुवतः । शंसं । आवः ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वं रुदतो रोदनं कुर्वतो जक्षतो भक्षणं हसनं वा कुर्वतश्चैतान् द्विविधानपि वृत्रानुचरान्रजसः पारेऽंतरिक्षस्य परभागे। रजःशब्दोऽंतरिक्षवाची लोका रजांस्युच्यंत इत्युक्तत्वात्। अयोधयः। युद्धमकरोः। युद्धेन मारितवानित्यर्थः। दस्युमुपक्षपयितारं वृत्रं दिव आ द्युलोकादानीयोच्चोत्कर्षेणावादहः। दग्धवानसि। वृत्रं सपरिवारं विनश्य तत ऊर्ध्वं सुन्वतः सोमाभिषव कुर्वतः स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो यजमानस्य शंसं स्तुतिं प्रावः। प्रकर्षेण रक्षितवानसि॥ रुदतः। रुदिर् अश्रुविमोचने। लटः शतृ। अदादित्वाच्छपो लुक्। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। शतुरनुम इति शस उदात्तत्वं। जक्षतः। जक्ष भक्षहसनयोः। पूर्ववच्छपो लुक्। जक्षित्यादयः षट्। पा० ६. १. ६.। इत्यभ्यस्तसंज्ञा। अतोऽभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। सुन्वतः। सुनोतेः शतरि स्वादिभ्यः श्नुः। हुश्नुवोरित्यादिना यणादेशः। शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं। स्तुवतः। ष्टुञ् स्तुतौ। अदादित्वाच्छपो लुक्। उवङादेशः। पूर्ववत्स्वरः॥

अष्टमीमृचमाह॥

चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुंभमानाः।
न हिन्वानासस्तितिरुस्त इंद्रं परि स्पशो अदधात्सूर्येण ॥८॥

चक्राणासः । परिऽनहं । पृथिव्याः । हिरण्येन ।
मणिना । शुंभमानाः ।
न । हिन्वानासः । तितिरुः । ते । इंद्रं । परि । स्पशः ।
अदधात् । सूर्येण ॥

ते वृत्रानुचराः पृथिव्या भूमेः परीणहमाच्छादनं सर्वतो व्याप्तिं चक्राणासः कुर्वाणा हिरण्येन हिरण्ययुक्तेन मणिना कंठबाह्वादिगतेन मण्याद्याभरणेन शुंभमानाः शोभमाना हिन्वानासो वर्धमानाः संतो वर्तंते । ते तथाविधा वृत्रानुचरा इंद्रं युद्धायोद्यंतं न तितिरुः । जेतुं न समर्था आसन् । तदानीं स इंद्रः स्पशो बाधकान्वृत्रानुचरान् सूर्येणादित्येन पर्यदधात् । परिहितान् व्यवहितानकरोत् । तथा च ब्राह्मणं । आदित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहंतीति ॥ चक्राणासः । करोतेश्छंदसि लिडिति वर्तमाने लिट् । कानच् । ततोऽसुक् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । परीणहं । परिणहनं । परीणट् । परिपूर्वान्नह्यतेर्भावे क्विपि नहिवृतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. । पूर्वपदस्य दीर्घः । पृथिव्याः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । हिन्वानासः । हि गतौ वृद्धौ च । ताच्छीलिकश्चानश् । तितिरुः । तिरतिर्गत्यर्थः ॥

नवमीमृचमाह ॥

परि यदिंद्र रोदसी उभे अबुभोजीर्महिना विश्वतः सीं ।
अमन्यमानाँ अभि मन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिरधमो दस्युमिंद्र ॥८॥
परि । यत् । इंद्र । रोदसी इति । उभे इति । अबुभोजीः ।
महिना । विश्वतः । सीं ।

अमन्यमानान्। अभि। मन्यमानैः। नि। ब्रह्मऽभिः।
अधमः। दस्युं। इंद्र॥ ९॥

हे इंद्र यद्यदा रोदसी उभे द्युलोकभूलोकावुभौ महिना त्वदीयेन महिम्ना विश्वतः सीं सर्वतः परिगृह्य पर्यबुभोजीः। परितो भुक्तवानसि। तदानीं त्वममन्यमानान् मंत्रार्थमनुध्यातुमशक्तानपि केवलपाठकान्यजमानानभि मन्यमानैरस्मदीया एते यजमाना रक्षणीया इत्यभिमानं कुर्वद्भिर्ब्रह्मभिर्मंत्रैर्दस्युं चोरं वृत्रादिरूपमसुरं निरधमः। निःसारितवानसि। धमतिर्गतिकर्मेति यास्कः। अबुभोजीः। भुज पालनाभ्यवहारयोः। लङि सिपि बहुलं छंदसीति विकरणविशिष्टस्य श्लुः। छंदसि बहुलमितीडागमः। अनुदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। महिना। महिम्ना। महच्छब्दात्पृथ्वादिलक्षणो भावे इमनिच्। टेरिति टिलोपः। तृतीयैकवचनेऽल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वं। मलोपश्छांदसः। अमन्यमानान्। मन्यंते जानंतीति मन्यमानाः। मन ज्ञाने। दिवादिभ्य श्यन्। श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। संहितायां रुत्वानुनासिकावुक्तौ॥

दशमीमृचमाह॥

न ये दिवः पृथिव्या अंतमापुर्न मायाभिर्धनदां
पर्यभूवन्।
युजं वज्रं वृषभश्चक्र इंद्रो निर्ज्योतिषा तमसो गा
अदुक्षत्॥ १०॥

न। ये। दिवः। पृथिव्याः। अंतं। आपुः। न। मायाभिः।
धनऽदां। परिऽअभूवन्।

युजं । वज्रं । वृषभः । चक्रे । इंद्रः । निः । ज्योतिषा । तमसः । गाः । अधुक्षत् ॥ १० ॥

ये जलविशेषा दिवो द्युलोकात्पृथिव्या अंतं भूमेः स्थानं नापुः । न प्राप्ताः । मेघरूपमापन्नेन वृत्रेण निरुद्धत्वात् । अत एव भूमिप्राप्त्यभावाद्धनदां धनप्रदां भूमिं मायाभिः सस्योपकारादिभिः कर्मभिर्न पर्यभूवन् । परितो न व्याप्ताः । जलपातसस्याभिवृद्ध्याद्युपकारं न चक्रुरित्यर्थः । तदानीमयमिंद्रो मेघभेदनाय वज्रं युजं स्वहस्तयुक्तं चक्रे । ततो ज्योतिषा द्योतमानेन वज्रेण तमस अंधकाररूपान्मेघाद्गा गमनशीलान्युदकानि निरधुक्षत् । निःशेषेण दुग्धवान् । मेघं भित्त्वा जलं वृष्टवानित्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमिति पंचम्या उदात्तत्वं । आपुः । आप्लृ व्याप्तौ । लिट्युसि रूपं ॥ यद्वृत्तयोगादनिघातः । पर्यभूवन् । अत्रापि यच्छब्दस्यानुषंगान्निघाताभावः । युजं । युजिर् योगे । ऋत्विगित्यादिना क्विन् । अनित्यमागमशासनमिति वचनान्नुमभावः । अधुक्षत् । दुह प्रपूरणे । लुङि शल इगुपधादनिटः क्सः । पा० ३. १. ४५. । इति च्लेः क्सादेशः । दादेर्धातोर्घः । पा० ८. २. ३२. । इति घत्वं । एकाचो बश इत्यादिना । पा० ८. २. ३७. । भष्भावः । संहितायां भष्भावाभावश्छांदसः ॥

इति प्रथमस्य तृतीये द्वितीयो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अनु स्वधामक्षरन्नापो अस्यावर्धत मध्य आ नाव्यानां ।
सध्रीचीनेन मनसा तमिंद्र ओजिष्ठेन हन्मनाहन्नभि द्यून् ॥ ११ ॥

अनु। स्वधां। अचरन्। आपः। अस्य। अवर्धत।
मध्ये। आ। नाव्यानां।
सध्रीचीनेन। मनसा। तं। इंद्रः। ओजिष्ठेन। हन्मना।
अहन्। अभि। द्यून्॥ ११॥

आपो जलान्यस्येंद्रस्य स्वधामन्नं व्रीह्यादिरूपमनुलक्ष्याचरन्। मेघाद्दृष्टा अभवन्। तदानीमयं वृत्रो नाव्यानां नावा तरणयोग्यानां बह्वीनामपां मध्ये आ समंतादवर्धत। वृद्धिं प्राप्तः। प्रभूतजले वर्तमानोऽपि न ममार किंत्वभिवृद्ध एव। तदानीमिंद्र सध्रीचीनेन सहगच्छता मनसा युक्तं तं वृत्रमोजिष्ठेनातिबलयुक्तेन हन्मना हननसाधनेन वज्रेणाभि द्यून् कतिचिद्दिवसानभिलक्ष्याहन। तेषु दिवसेषु हतवान्। जलमध्ये पतितस्यापि वृत्रस्य मनो यत्रेंद्रस्तिष्ठति तत्रैव सह गच्छति तादृशमभिज्ञाय स हतवानित्यर्थः॥ अचरन्। चर संचलने। नाव्यानां। नावा तार्याणां। नौवयोधर्मेत्यादिना। पा° ४. ४. ९१.। यत्। वांतो यि प्रत्यये। पा° ६. १. ७९.। इत्यावादेशः। अनाव इति पर्युदासात्। पा° ६. १. २१३.। तित्स्वरितमिति प्रत्ययस्वरितत्वं। सध्रीचीनेन। सहांचतीति सध्र्यङ्। सहस्य सध्रिः। पा° ६. ३. ९४.। इति सध्र्यादेशः। विभाषांचेरदिक्स्त्रियां। पा° ५. ४. ८.। इति स्वार्थे खप्रत्ययः। तस्यायन्नित्यादिना ईनादेशः। अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं। खादेशस्योपदेशिवद्वचनादीकार उदात्तः। ओजिष्ठेन। ओजोऽस्यास्तीत्योजस्वी। अस्मायामेधेति विनिः। तत आतिशायनिक इष्ठन्। विन्मतोर्लुगिति विनो लुक्। टेरिति टिलोपः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। हन्मना। हन्यतेऽनेनेति

त्वन्न । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृशिग्रहणात्करणेऽपि मनिन् । निस्त्वादाद्युदात्तत्वं । तृतीयैकवचनेऽल्लोपे प्राप्ते न संयोगाद्वमंतात् । पा॰ ६. ४. १३७. । इति प्रतिषेधः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

न्याविध्यदिलीबिशस्य दृळ्हा वि शृंगिणमभिनच्छुष्णमिंद्रः ।
यावत्तरो मघवन्यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्युं ॥ १२ ॥

नि । अविध्यत् । इलीविशस्य । दृळ्हा । वि । शृंगिणं । अभिनत् । शुष्णं । इंद्रः ।
यावत् । तरः । मघऽवन् । यावत् । ओजः । वज्रेण । शत्रुं । अवधीः । पृतन्युं ॥ १२ ॥

इलीबिशस्य । इलाया भूमेर्बिले शयानस्य वृत्रस्य संबंधीनि । इलाबिलशयस्येति यास्कः । नि॰ ६. १९. । दृळ्हा दृंहितान्यसुरेण निरुद्धानि प्रभूतान्युदकानींद्रो न्यविध्यत् । नितरां विद्धवान् । यद्वा दृळ्हानि प्रबलानि सैन्यानि नितरां विद्धवान् । तत ऊर्ध्वं शृंगिणं गोमहिषादिशृंगसमानैरायुधैरुपेतं शुष्णं जगतः शोषकं वृत्रं व्यभिनत् । विविधं ताडितवान् । हे मघवन् धनयुक्तेंद्र तव यावत्तरो यावान्वेगोऽस्ति यावदोजो यावद्बलमस्ति तेन सर्वेण युक्तस्त्वं पृतन्युं पृतनां युद्धमिच्छंतं शत्रुं वृत्रं वज्रेणावधीः । हतवानसि ॥ अविध्यत् । व्यध ताडने । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । तिङ्ङतिङ इति निघात उदात्तस्वरितयोर्यण इति संहितायामाडागमस्य स्वरितत्वं । इलीबिशस्य । पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वर-

सिद्धिः । दृह्ळहा । दृंहेर्निष्ठायां दृढ़ः स्थूलबलयोः । पा° ७. २. २० । इति निपात्यते । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । अभिनत् । भिदिर् विदारणे । लङि रुधादिभ्यः श्नम् । इतश्चेतीकारलोपे हल्ङ्याब्भ्य इति तिलोपः । शुष्णं । शुष शोषणे । शोषयतीति शुष्णः तृषिशुषिरसिभ्यः कित्चेति न प्रत्ययः नित्दित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । अवधीः । लुङि चेति हंतेर्वधादेशः । पृतन्युं । पृतनाशब्दात्क्यचि कव्यध्वरपृतनस्येत्यंत्यलोपः । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून्वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् ।

सं वज्रेणासृजद्वृत्रमिंद्रः प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः ॥१३॥

अभि । सिध्मः । अजिगात् । अस्य । शत्रून् । वि । तिग्मेन । वृषभेण । पुरः । अभेत् ।

सं । वज्रेण । असृजत् । वृत्रं । इंद्रः । प्र । स्वां । मतिं । अतिरत् । शाशदानः ॥ १३ ॥

अस्येंद्रस्य सिध्मः साधको वज्रः शत्रूनभि । इंद्रवैरिणोऽभिलक्ष्याजिगात् । गतवान् । जिगातिर्गतिकर्मा । गाति जिगातीति गतिकर्मसु पाठात् । स चेंद्रस्तिग्मेन तीक्ष्णेन वृषभेण श्रेष्ठेनायुधेन वज्रेण पुरो वृत्रस्य पुराणि व्यभेत् । विविधं भिन्नवान् । ततः स इंद्रो वज्रेण स्वकीयेन वज्रेण वृत्रं समसृजत् । संयोजितवान् । संयोज्य च शाशदानो वृत्रं हिंसन् स्वां मतिं स्वकीयां हर्षोपेतां बुद्धिं प्रातिरत् । प्रकर्षेण वर्द्धितवान् ॥ सिध्मः । षिधु संराद्धौ । अस्मादौणादिको

मक्। कित्त्वादगुणः। प्रत्ययस्वरः। अजिगात्। गा स्तुतौ। अत्र तु गत्यर्थः। जुहोत्यादित्वात् श्लुः। द्विर्भावे बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं। तिग्मेन। युजिरुचितिजां कुश्च। उ० १. १४४.। इति मक्। कुत्वं। वृषभेण। ऋषिवृषिभ्यां किदित्यनेनाभच्। अभेत्। भिदिर्विदारणे। शमि प्राप्ते व्यत्ययेन शप्। तस्य बहुलं छंदसीति लुक्। लघूपधगुणे हल्ङ्याब्भ्य इति लोपः। यद्वा लुङि चेर्लुक्। अतिरत्। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः। यद्वा तरतेर्व्यत्ययेन शः। ऋत इद्धातो-रितीत्वं। शाशदानः। शद्लृ शातने। अस्माद्यङंताच्छानच्। तस्य छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादल्लोपयलोपौ। सार्वधातुक-त्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं॥

चतुर्दशीमृचमाह॥

आवः कुत्समिंद्र यस्मिञ्चाकन्प्रावो युध्यंतं वृषभं दशद्युं।
शफच्युतो रेणुर्नक्षत द्यामुच्छ्वैत्रेयो नृषाह्याय तस्थौ॥१४॥

आवः। कुत्सं। इंद्र। यस्मिन्। चाकन्। प्र। आवः।
युध्यंतं। वृषभं। दशऽद्युं।
शफऽच्युतः। रेणुः। नक्षत। द्यां। उत्। श्वैत्रेयः।
नृऽसह्याय। तस्थौ॥ १४॥

हे इंद्र कुत्समेतन्नामकं गोत्रप्रवर्तकमृषिमावः। रक्षित-वानसि। यस्मिन्कुत्से चाकन्। स्तुतिं कामयमानो वर्तसे तं कुत्समिति पूर्वत्रान्वयः। तथा दशद्युमेतन्नामकं दशसु दिक्षु दीप्यमानमृषिं प्राव। प्रकर्षेण रक्षितवानसि। कीदृशं। युध्यंतं। स्वदीयैः शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वंतं। वृषभं। गुणैः श्रेष्ठं।

शफच्युतस्त्वदीयाश्वस्य शफात्पतितो रेणुर्धूलिर्द्यां द्युलोकं। नक्षत। प्राप्नोति। श्वैत्रेयः श्वित्राख्याया योषितः पुत्रः पुरा शत्रुभयाज्जले मग्नः सन् त्वदनुग्रहान्नृषह्याय नृभिः पुरुषैः सोढव्यायोत्तस्थौ। जलादुत्थितवान्॥ चाकन्। चक कृप्तौ। यङ्लुगंताच्छन्द। छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाच्छिलोपः अब्भावश्च। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। यद्वा। कमु कांतावित्यस्मा- द्यङ्लुगंताल्लङि सिप्यभ्यासस्य नुमभावश्छांदसः। दीर्घोऽकित इति दीर्घत्वं। सिलोपे मो नो धातोः। पा° ८. २. ६४.। इति मकारस्य नकारः। धातुस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। युध्यंतं। व्यत्ययेन परस्मैपदं। दशद्यु। दीव्यतेः प्रकाशार्थात्सं- पदादिलक्षणः क्विप्। द्योः शूडित्यूट्। दशसु दिक्षु द्युर्यस्यासौ दशद्युः। छांदसं ह्रस्वत्वं। यद्वा द्युशब्दोऽहर्नामसु पठितः। तेन प्रवृत्तिनिमित्तभूतः प्रकाशो लक्ष्यते। बहुव्रीहौ पूर्वपद- प्रकृतिस्वरत्वं। शफच्युतः। शफेन च्युतः। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। नक्षत। नक्ष गतौ। व्यत्ययेनात्मनेपदं। श्वैत्रेयः। श्वित्राया अपत्यं। स्त्रीभ्यो ढक्। पा° ४. १. १२०.। नृषह्याय। शकिसहोश्च। पा° ३. १. ९९.। इति कर्मणि यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। समासे कृदुत्तर- पदप्रकृतिस्वरत्वं। पूर्वपदादिति षत्वं। संहितायां दीर्घ- श्छांदसः॥

पंचदशीमृचमाह॥

आवः शमं वृषभं तुग्र्यासु क्षेत्रजेषे मघवञ्छ्वित्र्यं गां।
ज्योक् चिदत्र तस्थिवांसो अक्रञ्छत्रूयतामधरा
वेदनाकः॥ १५॥

पावः। शमं। वृषभं। तुग्र्यासु। क्षेत्रऽजेषे।
मघऽवन्। श्वित्र्यं। गां।
ज्योक्। चित्। अत्र। तस्थिऽवांसः। अक्रन्। शत्रुऽ-
यतां। अधरा। वेदना। अकरित्यकः॥ १५॥

हे मघवन् धनवन्निंद्र श्वित्र्यं श्वित्रायाः पुत्रं पूर्वोक्तं पुरुषमावः। रक्षितवानसि। किमर्थं। क्षेत्रजेषे। शत्रुभिः सह युद्धवेलायां क्षेत्रप्राप्त्यर्थं। कीदृशं। शमं। त्वदीयपरिपालनेन चित्तव्याकुलतां परित्यज्य शांतं। वृषभं। गुणैः श्रेष्ठं। तुग्र्यासु गां। जलेषु गतं निमग्नमित्यर्थः। तुग्र्या बुर्बुरमित्युदकनामसु पठितत्वात्। अत्रास्माभिः सह युद्धे ज्योक् चित् चिरकालमपि तस्थिवांसोऽवस्थिताः संतोऽक्रन्। ये वैरिणः शत्रुत्वमकुर्वन्। शत्रूयतां शत्रूनात्मन इच्छतां तेषामधरा वेदना निकृष्टानि दुःखानि त्वमकः। कुरु॥ तुग्रशब्दोंऽतरिक्षवचनः। तत्र भवास्तुग्रियाः। तुग्राद्घन्। पा० ४. ४. ११५.। इति घन्। तस्येयादेशः। इकारलोपश्छांदसः। नित्वादाद्युदात्तत्वं। क्षेत्रजेषे। जेषृ णेषृ एषृ प्रेषृ गतौ। अस्मात्संपदादिलक्षणः क्विप्। क्षेत्रस्य जेट् क्षेत्रजेट्। समासांतोदात्तत्वं। अंतोदात्तादुत्तरपदादित्यादिना। पा० ६. १. १६९.। विभक्तेरुदात्तत्वं। श्वित्र्यं। श्वित्रायां भवः। भवे छंदसीति यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। तस्थिवांसः। तिष्ठतेः क्वसुः। वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः। अक्रन्। करोतेर्लुङि मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्। शत्रूयतां। शत्रूनात्मन इच्छंतीति शत्रूयंतः। सुप आत्मन क्यजिति क्यच्। तदंताच्छतृ। तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्व एकादेशस्वरेणो-

दात्तत्वं। तस्य च पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यते। पा० ८. २. ६. १.। इत्युक्तत्वाच्छत्रंतमंतोदात्तत्वमिति शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तिरुदात्तत्वं। अधरा वेदनेत्युभयत्र शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। अकः। करोतेर्लुङि मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्। गुणः॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये तृतीयो वर्गः॥

त्रिश्चिन्नो अद्येति चतुर्थं सूक्तं द्वादशर्चं। ऋषिश्चान्यस्मादृषेरिति परिभाषयांगिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः। अश्विनौ देवता। क्व त्री चक्रेति नवमी आ नो अश्विनेति द्वादशी च त्रिष्टुभौ। शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः। त्रिश्चिद्द्वादशाश्विनं नवम्यंते त्रिष्टुभावित्यनुक्रमणिका। प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ जागते छंदसीदं सूक्तं। अथाश्विन इति खंडे सूत्रितं। त्रिश्चिन्नो अद्येले द्यावापृथिवी इति जागतं। आ० ४. १५.। इति॥ आश्विने शस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात्॥ तत्र प्रथमामृचमाह॥

त्रिश्चिन्नो अद्या भवतं नवेदसा विभुर्वां याम उत
रातिरश्विना।
युवोर्हि यंत्रं हिम्येव वाससोऽभ्यायंसेन्या भवतं
मनीषिभिः॥ १॥

त्रिः। चित्। नः। अद्य। भवतं। नवेदसा। विऽभुः।
वां। यामः। उत। रातिः। अश्विना।
युवोः। हि। यंत्रं। हिम्याऽइव। वाससः। अभिऽआयं-
सेन्या। भवतं। मनीषिऽभिः॥ १॥

द्वे नवेदसा। ख्रिना। मेधाविनावश्विदेवौ। नवेदा इति मेधाविनाम। नवेदाः कविः मनीषीति तन्नामसु पठितत्वात्। तादृशौ युवां त्रिश्चित् त्रिवारमप्यद्यास्मिन्कर्मणि नोऽस्मदर्थं भवतं। आगतौ भवतं। अत्र त्रिरिति वचनं सवनत्रयापेक्षं। आदरातिशयद्योतनार्थं वा। त्रिपथा हि देवा इति श्रुत्यंतरात्। वां युवयोर्यामो गमनसाधनभूतो रथो विभुर्व्याप्तः। उत अपि च रातिर्दानं विभुरिति शेषः। युवोर्युवयोरुभयोर्यंत्रं हि परस्परनियमरूपः संबंधविशेषोऽस्ति खलु। तत्र दृष्टांतः। वासमः सूर्यरश्म्याच्छादनयुक्तस्य वासरस्य हिम्येव। हिमयुक्तया रात्र्येव। यथा रात्र्या सह दिवसस्य संबंधः कदाचिदपि नापैति तद्वत्। युवामुभौ मनीषिभिर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः। मनीषीति मेधाविनाम मनीषी मंधातेति तन्नामसु पठितत्वात्। अभ्यायंसेन्याभितो नियंतव्यौ। अनुग्रहवशात्तदधीनौ भवतं॥ अद्या। निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः। नवेदसा। विपरीतं न वित्त इति नवेदसौ। विद ज्ञान इत्यस्मादौणादिकोऽसुन्। नञ्समासे नभ्राण्नपादित्यादिना नकारस्य प्रकृतिभावः। सुपां सुलुगित्याकारः। आमंत्रितनिघातः। यामः। यायते गम्यतेऽनेनेति यामो रथः। अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। यद्वा यम उपरम इत्यस्मात्कर्मणि घञ्। वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं। रातिः। रा दान इत्यस्माद्भावे क्तिन्। मंत्रे वृषेत्यादिना तस्योदात्तत्वं। युवोः। सुपां सुपो भवंतीति षष्ठीद्विवचनस्य षष्ठीद्विवचनादेशः। अत आदेशविषयत्वाद्योऽचि। पा० ७. २. ८९.। इति यत्वं न भवति। शेषे लोप इति टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण

विभक्तेरुदात्तत्वं । अंत्यलोपपक्षे त्वेकादेशस्वरेण । हिम्या इव । हिमेति रात्रिनाम । ऊधः पयो हिमेति तन्नामसु पठितत्वात् । हनेर्हिं च । उ० १. १४५. । इति मक् । हंति पद्मानीति हिमं । अर्शआद्यच् । हिमा रात्रिः । तत उत्तरस्य तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति ड्यादेशः । ततष्टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । वाससः । वस आच्छादने । वासयति प्रकाशेनाच्छादयतीत्यहर्वासः । अभ्यायंसेन्या । अभ्याङित्युपसर्गद्वयोपसृष्टाद्यम उपरम इत्यस्मादौणादिकः सेन्यप्रत्ययः । सुपां सुलुगित्याकारः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

त्रयः पवयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इद्विदुः ।
त्रयः स्कंभासः स्कभितास आरभे त्रिर्नक्तं याथस्त्रिर्वश्विना दिवा ॥ २ ॥

त्रयः । पवयः । मधुऽवाहने । रथे । सोमस्य । वेनां ।
अनु । विश्वे । इत् । विदुः ।
त्रयः । स्कंभासः । स्कभितासः । आऽरभे । त्रिः । नक्तं ।
याथः । त्रिः । ऊं इति । अश्विना । दिवा ॥ २ ॥

मधुवाहने मधुवाहनद्रव्याणां नानाविधखाद्यादीनां वहनेन युक्तेऽश्विनोः संबंधिनि रथे पवयो वज्रसमाना दृढाश्चक्रविशेषास्त्रयस्त्रिसंख्याकाः संति । इत् इत्थं चक्रत्रयसद्भावप्रकारं विश्वे सर्वे देवाः सोमस्य चंद्रस्य वेनां कमनीयां भार्यामभिलक्ष्य यात्रायां विदुः । जानंति । यदा सोमस्य वेनया सह विवाहस्तदानीं नानाविधखाद्ययुक्तं चक्रत्रयोपेतं प्रौढं रथमारुह्याश्विनौ गच्छत इति सर्वे देवा जानंतीत्यर्थः । तस्य

रथस्योपरि स्कंभासः स्तंभविशेषास्त्रयस्त्रिसंख्याकाः स्कभितासः । स्थापिताः । किमर्थं । आरभे । आरब्धुं । अवलंबितुं । यदा रथस्त्वरया याति तदानीं पतनभीतिनिवृत्त्यर्थं हस्तालंबनभूताः स्तंभा इत्यर्थः । हे अश्विनौ युवां तादृशेन रथेन नक्तं रात्रौ त्रियाथः । त्रिवारं गच्छथः । तथा दिवा दिवसेऽपि त्रियाथः । रात्रावहनि च रथमारुह्य पुनः पुनः क्रीडथ इत्यर्थः ॥ मधुवाहने । मधु वाह्यतेऽनेनेति मधुवाहनः । करणे ल्युट् । विदुः । वेत्तेर्लटि विदो लटो वेति झेरुसादेशः । स्कंभासः । ष्टभि स्कभि गतिप्रतिबंधे । स्कंभंते प्रतिबद्धा भवंतीति स्कंभाः । पचाद्यच् । स्कभितासः स्कंभुः सौत्रो धातुः । अस्मान्निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधे प्राप्ते ग्रसितस्कभितेत्यादिनेडागमो निपातितः । आरभे । रभ राभस्ये । अस्मादाङ्पूर्वात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

समाने अहन्त्रिरवद्यगोहना त्रिरद्य यज्ञं मधुना मिमिक्षतं ।
त्रिर्वाजवतीरिषो अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुषसश्च
पिन्वतं ॥ ३ ॥

समाने । अहन् । त्रिः । अवद्यऽगोहना । त्रिः । अद्य ।
यज्ञं । मधुना । मिमिक्षतं ।
त्रिः । वाजऽवतीः । इषः । अश्विना । युवं । दोषाः ।
अस्मभ्यं । उषसः । च । पिन्वतं ॥ ३ ॥

हे अश्विना अश्विनौ देवौ युवं युवामुभौ समानेऽहन्नेकस्मिन्ननुष्ठानदिने त्रिरवद्यगोहना त्रिवारमनुष्ठानगतानां

दोषाणां संवरणकारिणौ भवतं । अद्यास्मिन्दिने यज्ञं यज्ञगतं हविर्मधुना मधुररसेन त्रिर्मिमिक्षतं । त्रिवारं सिंचतं । किंच दोषा उषसश्च । रात्रीर्दिवसांश्च । रात्रिषु दिवसेषु नैरंतर्येण वाजवतीर्बलकारिणीरिषोऽन्नान्यस्मभ्यं पिन्वतं । सिंचतं । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ अहन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक । अवद्यगोहना । गुहू संवरणे । अवद्यस्य गुहयितारौ । नंद्यादित्वाल्ल्युः । ऊदुपधाया गोहः । पा० ६. ४. ८९. । इति प्राप्तस्य ऊत्वस्याभावश्छांदसः । मिमिक्षतं । मिह सेचने । सन्येकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः । हलंताच्चेति सनः किस्वाल्लघूपधगुणाभावः । द्विर्भावहलादिशेषौ । ढत्वकत्वषत्वानि । वाजवतीः । उगितश्चेति ङीप् । पिन्वतं । पिवि मिवि णिवि सेचने । इदित्त्वान्नुम् । कर्तरि शप् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्रिर्वर्तिर्यातं त्रिरनुव्रते जने त्रिः सुप्राव्ये त्रेधेव शिक्षतं ।
त्रिर्नांद्यं वहतमश्विना युवं त्रिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव
पिन्वतं ॥ ४ ॥

त्रिः । वर्तिः । यातं । त्रिः । अनुऽव्रते । जने । त्रिः ।
सुप्रऽअव्ये । त्रेधाऽइव । शिक्षतं ।
त्रिः । नांद्यं । वहतं । अश्विना । युवं । त्रिः । पृक्षः । अस्मे
इति । अक्षराऽइव । पिन्वतं ॥ ४ ॥

हे अश्विना युवं त्रिर्वर्तिर्यातं । अस्मदीयवर्तनसाधनं गृहं त्रिर्यातं । त्रिवारं प्राप्नुतं । तथानुव्रतेऽस्मदनुकूलव्यापारयुक्ते जने त्रिर्यातं । त्रिवारं तदनुग्रहाय गच्छतं । त्रिः सुप्राव्ये त्रिवारं सुष्ठु प्रकर्षेण भवद्भ्यां रक्षणीये प्रवर्तमानान-

स्मान् त्रेधैव त्रिभिरेव प्रकारैः शिक्षतं। पुनः पुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यमित्यर्थः। तथा नांद्यं नंदनीयं संतोषकरं फलं त्रिर्वहतं। प्रापयतं। अस्मेऽस्मासु पृक्षोऽन्नं त्रिः पिन्वतं। त्रिवारं प्रयच्छतं। तत्र दृष्टांतः। अप्सरेव। अप्सराण्युदकानि। अप्सरं स्रोतस्तृप्तिरिति तन्नामसु पाठात्। तानि पर्जन्यो यथा प्रयच्छति तद्वत्॥ वर्तिः। वर्ततेऽत्रेति वर्तिर्गृहं। हृपिषिरुहिवृतीत्यादिना इप्रत्ययः। सुपां सुलुगिति द्वितीयैकवचनस्य सु आदेशः। सुप्राव्ये। उपसर्गद्वयोपसृष्टादवतेः कर्मणि ण्यत्। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध्यभावः। तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं। शिक्षतं। शिक्ष विद्योपादाने। नांद्यं। ण्यदंतः। पृक्षः। पृची संपर्के। असुनि सुडागमः। अस्मे। सुपां सुलुगिति शे आदेशः। अप्सरा इव। अप्सु वते व्याप्नुवंतीत्यप्सराण्युदकानि। औणादिकः क्सरप्रत्ययः। शेर्लोपः॥

पंचमीमृचमाह॥

त्रिर्नो रयिं वहतमश्विना युवं त्रिर्देवताता त्रिरुतावतं
धियः।
त्रिः सौभगत्वं त्रिरुत श्रवांसि नस्त्रिष्ठं वां सूरे दुहिता-
रुहद्रथं॥ ५॥

त्रिः। नः। रयिं। वहतं। अश्विना। युवं। त्रिः।
देवऽताता। त्रिः। उत। अवतं। धियः।
त्रिः। सौभगऽत्वं। त्रिः। उत। श्रवांसि। नः।
नः। त्रिऽस्थं। वां। सूरे। दुहिता। आ।
रुहत्। रथं॥ ५॥

हे अश्विना युवं नोऽस्मान्रयिं धनं त्रिर्वहतं। त्रिवारं प्रापयतं। देवताता देवतातौ देवैर्युक्ते कर्मणि त्रिस्त्रिवारमागच्छतमिति शेषः। उत अपि च धियोऽस्मद्बुद्धीस्त्रिवारं रक्षतं। सौभगत्वं सौभाग्यं त्रिर्वहतमिति शेषः। उत अपि च श्रवांस्यन्नानि नोऽस्मभ्यं त्रिर्वहतं। वां युवयोः संबंधिनं त्रिष्ठं चक्रत्रयेऽवस्थितं रथं सूरे सूर्यस्य दुहिता पुत्री। दुहिता दुर्हिता दूरे हिता। नि॰ ३. ४.। इति यास्कः। सारुढवती॥ देवताता। सर्वदेवात्तातिल्। पा॰ ४. ४. १४२.। इति स्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः। तेन देवतातिशब्देन देवसंबद्धो यज्ञो लक्ष्यते। देवताता मख इति तन्नामसु पठितत्वात्। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः। त्रिष्ठं। त्रिषु चक्रेषु तिष्ठतीति त्रिष्ठः। सुपि स्थः। पा॰ ३. २. ४.। इति कः। अंबांबेत्यादिना। पा॰ ८. ३. ९७.। सकारस्य षत्वं। सूरे। षू प्रेरणे। सुसूधाग्रधिभ्यः क्रन्। उ॰ ४. २५.। इति क्रन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। विभक्तिव्यत्ययः। आरुहत्। कृमृदृरुहिभ्यश्छंदसीति च्लेरङादेशः॥

षष्ठीमृचमाह॥

त्रिर्नो अश्विना दिव्यानि भेषजा त्रिः पार्थिवानि त्रिरु
दत्तमद्भ्यः।
श्रोमानं शंयोर्ममकाय सूनवे त्रिधातु शर्म वहतं
शुभस्पती॥ ६॥

त्रिः। नः। अश्विना। दिव्यानि। भेषजा। त्रिः।
पार्थिवानि। त्रिः। ऊं इति। दत्तं। अत्ऽभ्यः।

शोमानं । शंऽयोः । ममकाय । सूनवे । त्रिऽधातु । शर्म । वहतं । शुभः । पती इति ॥ ६ ॥

हे अश्विना अस्मभ्यं दिव्यानि द्युलोकवर्तीनि भेषजा औषधानि त्रिर्दत्तं । तथा पार्थिवानि । पृथिव्यामुत्पन्नान्यौषधानि त्रिर्दत्तं । अद्भ्य उ । अंतरिक्षसकाशादप्यौषधानि त्रिर्दत्तं । आप इत्यंतरिक्षनाम । आपः पृथिवी भूरिति तन्नामसु पाठात् । शंयोरेतन्नामकस्य बृहस्पतिपुत्रस्य । ते शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन्निति ब्राह्मणांतरात् । तस्य संबंधिनमोमानं सुखविशेषं ममकाय सूनवे मदीयाय पुत्राय दत्तं । हे शुभस्पती । शोभनस्यौषधजातस्य पालकौ युवां त्रिधातु वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमनविषयं सुखं वहतं । प्रापयतं ॥ दिव्यानि । दंडादित्वाद्यप्रत्ययः । पा० ५. १. ६६. । भेषजा । भिषज् चिकित्सायां । पुंसि संज्ञायामिति घः । शंयोः । शमु उपशमे । क्विप् । शम् । यु अमिश्रणे । अस्माड्डिच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । त्रिधातु । सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् । उ० १. ६९. । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । ओमानं । अवतेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । ज्वरत्वरेत्यादिनाकारवकारयोरूठ् । सार्वधातुकार्धधातुकलक्षणो गुणः । यदि ज्वरत्वरेत्यत्रानुनासिके च । पा० ६ ४. १९. । इति नानुवर्तते तर्हि पूर्वेणैव सूत्रेण वकारस्य ऊडादेशो भविष्यति । शुभस्पती । शुभस्पतो । शुभ दीप्तौ । संपदादिलक्षणः क्विप् । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वं । सुबामंत्रित इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्थो वर्गः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

त्रिर्नो अश्विना यजता दिवेदिवे परि त्रिधातु
पृथिवीमशायतं ।
तिस्रो नासत्या रथ्या परावत आत्मेव वातः स्वसराणि
गच्छतं ॥ ७ ॥

त्रिः। नः। अश्विना। यजता। दिवेऽदिवे। परि।
त्रिऽधातु। पृथिवीं। अशायतं।
तिस्रः। नासत्या। रथ्या। पराऽवतः। आत्माऽइव।
वातः। स्वसराणि। गच्छतं ॥ ७ ॥

हे अश्विना दिवे दिवे प्रतिदिनं। दिवे दिवे द्यवि द्यवीत्यहर्नामसु पठितत्वात्। यजता। यष्टव्यौ। युवां नोऽस्मदीयां पृथिवीं वेदिरूपां भूमिं परि सर्वतः प्राप्य त्रिधातु कक्षात्रययुक्त आस्तीर्णे बर्हिष्याशायतं। शयनं कुरुतं। हे रथ्या रथस्वामिनौ तिस्रस्त्रिसंख्याका ऐष्टिकपाशुकसौमिकरूपा वेदीर्गच्छतं। तत्र दृष्टांतः। स्वसराणि शरीराण्यात्मेव वातः। यथा प्राणिनामात्मभूतः प्राणवायुस्तदीयानि शरीराणि गच्छति तद्वत्॥ यजता। यजतेर्भृमृदृशीत्यादिना। उ ३. १०९। अतच्। चित इत्यंतोदात्तत्वं। त्रिधातु। त्रेधा धीयते निधीयत इति त्रिधातु। सितनिगमीत्यादिना धाञस्तुन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। अशायतं। अदादित्वाच्छपो लुक्। अशयातामित्यस्य कृदीर्घयोर्व्यत्यासः। नासत्या। सत्सु साधु सत्यौ। न सत्यावसत्यौ। न असत्यौ नासत्यौ। सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभ इति यास्कः। नि॰ ६. १३। नेभ्राणन-

पादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः। रथ्या। रथशब्दौ स्वामिना-वित्यर्थः। छंदसि च। पा० ५. १. ६७। इति यप्रत्ययः। स्वसराणि। सरंति गच्छंतीति सरा इंद्रियाणि। स्वकीयाः सरा येषां शरीराणां। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

अष्टमीमृचमाह॥

त्रिरश्विना सिंधुभिः सप्तमातृभिस्त्रय आहावास्त्रेधा
हविष्कृतं।
तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवो नाकं रक्षेथे
द्युभिरक्तुभिर्हितं॥ ८॥

त्रिः। अश्विना। सिंधुऽभिः। सप्तमातृऽभिः। त्रयः।
आऽहावाः। त्रेधा। हविः। कृतं।
तिस्रः। पृथिवीः। उपरि। प्रवा। दिवः। नाकं। रक्षेथे
इति। द्युऽभिः। अक्तुऽभिः। हितं॥ ८॥

हे अश्विना सप्तमातृभिः। इमं मे गंग इत्यादिमंत्रोक्ताः सप्तसंख्याका गंगाद्या नद्यो मातर उत्पादिका येषां जलविशेषाणां ते सप्तमातरः। तैः सिंधुभिः स्यंदनस्वभावैर्जलैर्वसतीवरीनामभिस्त्रिः सोमाभिषवः कृत इति शेषः। तथा चान्यत्र ब्राह्मणे समाम्नातं। अष्टौ कृत्वोऽभिषुणोति एकादश कृत्वो द्वितीयं द्वादश कृत्वस्तृतीयमिति। आहावा यथोक्तजलयुक्तस्य सोमस्याधारभूताः कूपसदृशास्त्रयस्त्रिसंख्याका द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदाख्या निष्पन्ना इति शेषः। तेषु त्रिषु पात्रविशेषेषु त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः सवनत्रयगतैर्हविष्कृतं। सोमाख्यं हविः संपादितं द्रव्यं वर्तत इति शेषः। तिस्रः पृथिवीरुपरि। त्रिभ्यः पृथिव्यादिलोकेभ्य ऊर्ध्वं प्रवा प्रवंतौ गच्छंतौ युवां दिवो

नाकं द्युलोकसंबंधिनमादित्यं रचेथे। कीदृशं नाकं। द्युभिरहोभिरक्तुभी रात्रिभिश्च हितं स्थापितं। अहनि सूर्य उदेति रात्रावस्तं गच्छतीत्येवमहोरात्राभ्यां सूर्यो व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः॥ सप्तमाहभिः। बहुव्रीहिस्वरः। आहावा। निपानमाहावः। पा० ३. ३. ७४.। इत्याङ्पूर्वाद्ध्वयतेरप्प्रत्ययः संप्रसारणं वृद्धिश्च निपातनात्। थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं। प्रवा। प्रुङ् प्लुङ् गतौ। प्रवेते गच्छत इति प्रवौ। पचाद्यच्। सुपां सुलुगित्याकारः। नाकं नास्मिन्नकमस्तीति नाकः। नभ्राण्नपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः। द्युभिः। ऊडिदमित्यादिना प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य दिवो झल्। पा० ६. १. १८३.। इति प्रतिषेधः॥

नवमीमृचमाह॥

क्व१ त्री चक्रा त्रिवृतो रथस्य क्व१ त्रयो वंधुरो ये सनीलाः।
कदा योगो वाजिनो रासभस्य येन यज्ञं नासत्योपयाथः॥७॥

क्व। त्री। चक्रा। त्रिऽवृतः। रथस्य। क्व। त्रयः।
वंधुरः। ये। सऽनीलाः।
कदा। योगः वाजिनः। रासभस्य। येन। यज्ञं।
नासत्या। उपऽयाथः॥ ९॥

हे नासत्यावश्विनौ त्रिवृतस्त्रिसंख्याकैरश्रिभिरुपेतस्य भवदीयस्य रथस्य। ईषाद्वयं पूर्वभागे संयुज्यते। सेयमेकाश्रिः। पृष्ठभागे वियुज्यते। तत्र कोणद्वयं संपद्यते। ईदृशस्य रथस्य संबंधीनि त्रीणि चक्राणि क्व। कुत्र स्थितानीत्यस्माभिर्न दृश्यते। ये काष्ठविशेषाः सनीलाः। नीलं गृहसदृशं रथस्योपर्युपवेशस्थानं तेन सह वर्तंत इति सनीलास्ते काष्ठविशेषा

वंधुरो नीडबंधनाधारभूतास्त्रयः। अनेन सहिते द्वे ईषे इत्येवं त्रिसंख्याकाः क्व। कुत्र स्थिता इत्यस्माभिर्न ज्ञायते। वाजिनो बलवतो रासभस्य भवदीयाश्वस्थानीयस्य गर्दभस्य योगो रथे योजनं कदा। कस्मिन्काले निष्पन्नमित्यस्माभिर्न दृश्यते। येन चक्रत्रयनीडकाष्ठत्रयरासभयोजनसहितेन रथेन यज्ञम स्मदीयं यागस्थानमुपयाथः। युवां प्रापुथस्ताद्दृशस्य रथस्येति पूर्वत्रान्वयः॥ त्री चक्रा। उभयत्रापि शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। वंधुरः। बंधेरौणादिक उरन्प्रत्ययः। वत्वं छांदसं। सनीलाः। वोपसर्जनस्येति सभावः॥

दशमीमृचमाह॥

आ नासत्या गच्छतं हूयते हविर्मध्वः पिबतं
मधुपेभिरासभिः।
युवोर्हि पूर्वं सवितोषसो रथमृताय चित्रं घृतवंत-
मिष्यति॥ १०॥

आ। नासत्या। गच्छतं हूयते। हविः। मध्वः। पिबतं।
मधुऽपेभिः। आसऽभिः।
युवोः। हि। पूर्वं। सविता। उषसः। रथं। ऋताय।
चित्रं। घृतऽवंतं। इष्यति॥ १०॥

हे नासत्यावश्विनाविह कर्मण्यागच्छतं। अत्रास्माभिर्हविर्हूयते। युवां च मधुपेभिर्मधुरद्रव्यपानयुक्तैरासभिर्भवदीयैरास्यैर्मध्वो मधुरद्रव्याणि हवींषि पिबतं। सविता सूर्य उषसः पूर्वमुषःकालात्पुरा युवयोरश्विनोः संबंधिनं रथमृतायास्मद्यज्ञार्थमिष्यति हि। प्रेरयति खलु। कीदृशं। चित्रं। पूर्वोक्तैश्चक्रत्रयादिभिर्विचित्रं। घृतवंतं। अभ्यंजनसाधनेन घृतेनोपेतं॥

गच्छतं । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्त्वादनु-
दात्तत्वं । धातुस्वरः । अत्र गच्छतं पिवतं चेति चार्थप्रतीते-
श्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः ।
हूयते । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यकः स्वरः । मध्वः । लिंग-
व्यत्ययः शसि यणादेशश्छांदसः । मधुपेभिः । मधु पिबंतीति
मधुपानि । आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । आसभिः ।
पद्दन्नित्यादिनास्यशब्दस्यासनादेशः । युवोः । युवोर्हि यंत्रमित्य-
त्रोक्तं । इष्यति । इष गतौ । श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । हि
चेति निघातप्रतिषेधः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेय-
मश्विना ।
प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं
सचाभुवा ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । त्रिऽभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः ।
यातं । मधुऽपेयं अश्विना ।
प्र । आयुः । तारिष्टं । निः । रपांसि । मृक्षतं । सेधतं ।
द्वेषः । भवतं । सचाऽभुवा ॥ ११ ॥

हे नासत्या । असत्येनानृतेन रहिताविश्विना । अश्विदेवौ ।
युवां त्रिभिरेकादशैः । ये देवासो दिव्येकादश स्थेत्यादिमंत्रप्र-
तिपादितैस्त्रिसंख्याकैरेकादशात्मकवर्गत्रयगतैर्देवैः सह मधुपेयं
सोमात्मकं मधुरद्रव्यपानमभिलक्ष्येहास्मिन्देवयजनदेश आयातं
आगच्छतं । आयुरस्मदीयमायुष्यं प्रतारिष्टं । प्रवर्द्धयतं ।
रपांस्यस्मदीयानि पापानि निर्मृक्षतं । निःशेषेण शोधयतं ।

द्वेषो द्वेषकृतृन् सेधत । प्रतिषेधत । सचाभुवा । अस्माभिः सहावस्थितौ भवत ॥ त्रिभिः । षट्त्रिचतुर्भ्य इति विभक्तेरुदात्तत्वं । एकादशैः । एकादशानां पूरणैः । तस्य पूरणे । पा० ५. २. ४८. । इति डट् । मधुपेयं । पा पाने । अचो यदिति कर्मणि यत् । ईद्यति । पा० ६. ४. ६५. । इत्याकारस्य ईकारादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥ मधु च तत्पेयमिति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । तारिष्टं । तॄ प्लवनतरणयोः । छांदसे प्रार्थनायां लुङि च्लेः सिच् । इडागमः । वृतो वा । पा० ७. २. ३८. । इति प्राप्तस्येटो दीर्घस्य सिचि च परस्मैपदेषु । पा० ७. २. ४०. । इति प्रतिषेधः । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । अत्र तारिष्टं मृक्षत चेति चशब्दार्थप्रतीतेस्तस्य चाप्रयोगाच्चादिलोपे विभषेति निघातप्रतिषेधः । आदिः सिचोऽन्यतरस्यां । पा० ६. १. १८७. । इत्याद्युदात्तत्वं । मृक्षत । मृश आमर्शने । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे लुङ् । शल इगुपधादनिटः क्स इति क्सादेशः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः । षत्वकुत्वे । पूर्ववदडभावः । सेधत । षिधु गत्यां । अत्र केवलोऽपि षिधिः प्रतिपूर्वस्यार्थे वर्त्तते । प्रार्थनायां लोट् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । पादादित्वात्तिङः परत्वाद्वा निघाताभावः । द्वेषः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्त्तरि विच् । भवत । द्वेष इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये च निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । सचाभुवा । सचेत्ययं निपातः सहशब्दसमानार्थः । तथा च यास्कः । सचा सहेत्यर्थं

इति । सचा भवत इति सचाभुवौ । क्विप् । ओः सुपीति यणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधः । सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

आ नो अश्विना त्रिवृता रथेनार्वांचं रयिं वहतं सुवीरं ।
शृण्वंता वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं
वाजसातौ ॥ १२ ॥

आ । नः । अश्विना । त्रिऽवृता । रथेन । अर्वांचं । रयिं ।
वहतं । सुऽवीरं ।
शृण्वंता । वां । अवसे । जोहवीमि । वृधे । च । नः ।
भवतं । वाजऽसातौ ॥ १२ ॥

हे अश्विना त्रिवृता रथेन । अप्रतिहतगतित्वात् त्रिषु लोकेषु वर्त्तमानेन रथेन सह नोऽस्माकमर्वांचमभिमुखं सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतं रयिं धनमावहतं । आनीय प्रापयतं । शृण्वंतास्मदीयस्तुतिं शृण्वंतौ वां युवामवसेऽस्मद्रक्षणार्थं जोहवीमि । आह्वयामि । नोऽस्माकं वाजसातौ संग्रामे । वाजसातौ महाधन इति संग्रामनामसु पाठात् । वृधे वर्धनाय च भवतं ॥ सुवीरं । शोभना वीरा यस्येति बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । शृण्वंता । श्रु श्रवणे । श्रुवः शृ चेति श्रुवः शृभावश्च । हुश्नुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः । सुपां सुलुगित्याकारः । जोहवीमि । ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च । यङ्लुकभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. । इति कृतसंप्रसारणादस्मादुत्तमैकवचने यङो वा । पा० ७. ३. ९४. । इतीडागमः ।

वृधे। वृधु वृद्धावित्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। वाजसातौ। षणु दाने। क्तिनि तितुत्रेत्यादिना इट्प्रतिषेधः। जनसनेत्यादिना आत्वं। वाजानां सातिर्यस्मिन्निति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचमो वर्गः॥

ह्वयाम्यग्निमित्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं। हिरण्यस्तूप ऋषिः। आद्या नवमी च जगतीछंदस्के। शिष्टास्त्रिष्टुभः। कृत्स्नस्य सूक्तस्य सविता देवता। आद्याया ह्वयाम्यग्निमित्यस्या अग्निमित्रावरुणरात्रिसवित्राख्या लिंगोक्तदेवताः। तथा चानुक्रांतं। ह्वयाम्येकादश सावित्रं नवमी जगत्याद्या च। लिंगोक्तदेवताः पादास्त्रय इति। अभिप्लवषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं सावित्रं निविद्धानं। तृतीयस्य त्र्यर्यमेति खंडे सूत्रितं। ह्वयाम्यग्निमस्य मे द्यावापृथिवी इति तिस्रः। आ० ७. ७.। इति॥ तत्र प्रथमामृचमाह॥

ह्वयाम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये ह्वयामि मित्रावरुणाविहावसे।
ह्वयामि रात्रीं जगतो निवेशनीं ह्वयामि देवं
सवितारमूतये॥ १॥

ह्वयामि। अग्निं। प्रथमं। स्वस्तये। ह्वयामि।
मित्रावरुणौ। इह। अवसे।
ह्वयामि। रात्रीं। जगतः। निऽवेशनीं। ह्वयामि।
देवं। सवितारं। ऊतये॥ १॥

स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय। स्वस्तीत्यविनाशनामेति यास्कः। प्रथममादावग्निं ह्वयामि। इहास्मिन्कर्मण्यवसेऽस्मद्रक्षणाय

मित्रावरुणौ ह्वयामि। जगतो जंगमस्यप्राणिजातस्य निवेश- नीमुपवेशनहेतुभूतां रात्रीं रात्रिदेवतां ह्वयामि। जंगमाः सर्वे प्राणिनो दिवसे स्वस्वव्यापारान्कृत्वा स्वस्वगृहे रात्रावु- पविशंतीति प्रसिद्धं। ऊतयेऽस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवं ह्वयामि॥ मित्रावरुणौ। देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्यानङादेशः। देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। रात्रीं। रात्रेश्चाजसौ। पा० ४. १. ३१.। इति ङीप्। निवेशनीं। निविशंत्यस्यामिति निवे- शनी। करणाधिकरणयोश्चेति। ल्युट्। टिड्ढाणञित्यादिना। पा० ४. १. १५.। ङीप्। ऊतये। अवतेः क्तिनि ज्वरत्वरे- त्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट्। ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं॥

द्वितीयामृचमाह॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च।
हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि
पश्यन्॥ २॥

आ। कृष्णेन। रजसा। वर्तमानः। निऽवेशयन्।
अमृतं। मर्त्यं। च।
हिरण्ययेन। सविता। रथेन। आ। देवः। याति।
भुवनानि। पश्यन्॥ २॥

सविता सूर्यः कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन। कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्ण इति यास्कः। लोका रजांस्युच्यंत इति च। अंतरिक्षलोको हि सूर्यागमनात्पुरा कृष्णवर्णो भवति। तेनांतरिक्षमार्गेणावर्तमानः पुनः पुनरागच्छन् अमृतं देवं मर्त्यं मनुष्यं च निवेशन् स्वस्वस्थानेऽवस्थापयन्। यद्वा।

अमृतं मरणरहितं प्राणं मर्त्यं मरणसहितं शरीरं च निवेशयन् । तथा चारण्यकांडे । अमर्त्यो मर्त्येन सयोनिरित्येतस्य । मंत्रभागस्य व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे यथोक्तोऽर्थोऽवगम्यते । मर्त्यानि हीमानि शरीराणि । अमृतैषा देवतेति । यथोक्तगुणोपेतः सविता देवो भुवनानि सर्वान् लोकान्पश्यन् अवेक्षमाणः । प्रकाशयन्नित्यर्थः । हिरण्ययेन सुवर्णनिर्मितेन रथेनायाति अस्मत्समीपमागच्छति ॥ अमृतं । मृतं मरणं नास्त्यस्येति बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मर्त्यं । मर्ते भवं । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । हिरण्ययेन । ऋत्व्यवास्त्व्येत्यादिना मयटो मकारलोपो निपातितः । यस्येति लोपे प्रत्ययस्वरः । भुवनानि । भू सत्तायां । भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छंदसीति क्युन्प्रत्ययः । योरनादेश उवङादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

याति देवः प्रवता यात्युद्वता याति शुभ्राभ्यां यजतो
हरिभ्यां ।
आ देवो याति सविता परावतोऽप विश्वा दुरिता
बाधमानः ॥ ३ ॥

याति । देवः । प्रऽवता । याति । उत्ऽवता । याति ।
शुभ्राभ्यां । यजतः । हरिऽभ्यां ।
आ । देवः । याति । सविता । पराऽवतः । अप । विश्वा ।
दुःऽइता । बाधमानः ॥ ३ ॥

देवो दीप्यमानः सविता प्रवता प्रवणवता मार्गेण याति । गच्छति । तथोद्वतोत्कृष्टेनोर्ध्वदेशयुक्तेन मार्गेण याति । उद-

थानंतरं आ मध्याह्नमूर्द्ध्वो मार्गं। तत उपरि आ सायं प्रवणो मार्ग इति विवेकः। तथा यजतो यष्टव्यः स देवः शुभ्राभ्यां श्वेताभ्यां हरिभ्यामश्वाभ्यां याति। देवयजनदेशे गच्छति। सविता देवो विश्वा दुरिता सर्वाणि पापान्यापबाधमानो विनाशयन् परावतो दूरदेशात्। परावत इति दूरनामसु पठितत्वात्। तादृशाद्द्युलोकादायाति। यागदेश आगच्छति॥ प्रवता। वन षण संभक्तौ। अस्मात्प्रपूर्वात्क्विप्। गमादीनामिति वक्तव्यमित्यनुनासिकलोपः। ततस्तुक्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। उद्वता। उत्पूर्वाद्धनतेः पूर्ववत्प्रक्रिया। यजतः। भृमृदृशीत्यादिना यजतेः कर्मण्यतच्प्रत्ययः। विश्वा दुरिता। उभयत्र शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः॥

चतुर्थीमृचमाह॥

अभीवृतं कृशनैर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो बृहंतं।
आस्थाद्रथं सविता चित्रभानुः कृष्णा रजांसि तविषीं
दधानः॥ ४॥

अभिऽवृतं। कृशनैः। विश्वऽरूपं। हिरण्यऽशम्यं। यजतः।
बृहंतं।
आ। अस्थात्। रथं। सविता। चित्रऽभानुः। कृष्णा।
रजांसि। तविषीं। दधानः॥ ४॥

सविता रथमास्थात्। आस्थितवान्। आरूढवानित्यर्थः। कीदृशं। अभीवृतं अभितो वर्तमानं। तथा कृशनैर्विश्वरूपं। सुवर्णेन नानारूपं। कृशनं लोहमिति सुवर्णनामसु पाठात्। क्वचित्सुवर्णनिर्मितगजपंक्तिः क्वचिदश्वपंक्तिः क्वचिन्मनुष्यपंक्तिरित्येवं बहुरूपत्वं। हिरण्यशम्यं। अश्वानां स्कंधेषु रथयोजन-

वेलायांनियतं प्रक्षेप्यमाणाः शंकवः शम्याः। ताः सुवर्णमय्यो रथे वर्तंते। बृहंतं। प्रौढं। कीदृशः सविता। यजतः। यष्टव्यः। चित्रभानुः। विविधरश्मियुक्तः। कृष्णा रजांस्यंधकारयुक्ततया कृष्णवर्णान् लोकानुद्दिश्य तमोनिवारणार्थं तविषीं बलं स्वकीयं प्रकाशरूपं दधानः॥ अभीवृतं। अभितो वर्तत इत्यभीवृत्। वृतु वर्तने। क्विपि नहिवृतीत्यादिना। पा० ६. ३. ११६.। पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। विश्वरूपं। विश्वानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञाया-मपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं। हिरण्यशम्यं। हर्य गतिकांत्योः। हर्यतेः कन्यन् हिर च। उ० ५. ४४.। इति कन्यन्प्रत्ययो धातोर्हिरादेशश्च। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं। आस्थात्। तिष्ठतेर्लुङि गातिस्थेति सिचो लुक्। कृष्णा। कृषेर्वर्णे। उ० ३. ४.। इति नक्प्रत्ययः। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। तविषीं। तवतिः सौत्रो धातुः। तवेर्णिद्वा। उ० १. ४८.। इति टिषच्। टित्त्वाट्टिड्ढा-णञित्यादिना ङीप्। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वंद्रष्टव्यं। दधानः। शानच्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

वि जनाञ्छ्यावाः शितिपादो अख्यन्रथं हिरण्यप्रउगं वहंतः।
शश्वद्विशः सवितुर्दैव्यस्योपस्थे विश्वा भुवनानि तस्थुः॥ ५॥

वि। जनान्। श्यावाः। शितिऽपादः। अख्यन्। रथं।
हिरण्यऽप्रउगं। वहंतः।
शश्वत्। विशः। सवितुः। दैव्यस्य। उपऽस्थे। विश्वा।
भुवनानि। तस्थुः॥

श्यावा एतन्नामकाः सूर्यस्याश्वाः । श्यावाः सवितुरिति निघंटावुक्तत्वात् । ते च शितिपादः । श्वेतैः पादैरुपेताः । हिरण्यप्रउगं । रथस्य मुखमीषयोरग्रं युगबंधनस्थानं प्रउगमित्युच्यते । तच्चात्र सुवर्णमयं । तद्युक्तं रथं वहंतो जनान्प्राणिनो व्यख्यन् । विशेषेण प्रकाशितवंत इत्यर्थः । शश्वत् सर्वदा विशः प्रजा दैव्यस्येतरदेवसंबंधिनः सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्योपस्थे समीपस्थाने तस्थुः । स्थितवत्यः । न केवलं प्रजाः किं तर्हि विश्वा भुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशाय सूर्यसमीपे तस्थुः ॥ शितिपादः । श्वेतवर्णाः पादा येषां ते शितिपादः । सुपां सुलुगिति जसः सु आदेशः । यद्वा शिति श्वेतवर्णः स्फाटिकादिः । स एव पादो येषां ते । पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः । पा° ५. ४. १३८. । इति समासांतपादशब्दस्यांत्यलोपः । उपमानादिति हि तत्रानुवर्त्तते । पादशब्दस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । तस्य बहुव्रीहौ समासे शितेर्नित्याबह्वच् बहुव्रीहावभसत् । पा° ६. २. १३८. । इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अख्यन् । ख्यातेर्लुङ्यस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङादेशः । हिरण्यप्रउगं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वहंतः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । दैव्यस्य । तस्येदमित्यर्थे देवाद्यञञौ । पा° ४. १. ८५. ३. । इति देवशब्दात्प्राग्दीव्यतीयो यञ् । तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धिः । ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । उपस्थे । आतश्चोपसर्गे इति कः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्थाँ एका यमस्य भुवने विराषाट् ।
आणिं न रथ्यममृताधि तस्थुरिह ब्रवीतु य उ तच्चिकेतत् ॥ ६ ॥

तिस्रः । द्यावः । सवितुः । द्वौ । उपऽस्था । एका । यमस्य । भुवने । विराषाट् ।
आणिं । न । रथ्यं । अमृता । अधि । तस्थुः । इह । ब्रवीतु । यः । ऊं इति । तत् । चिकेतत् ॥ ६ ॥

द्यावः स्वर्गोपलक्षिताः प्रकाशमाना लोकास्तिस्रस्त्रिसंख्याकाः संति । तत्र द्वौ लोकौ सवितुः सूर्यस्योपस्था समीपस्थाने वर्तेते । द्युलोकभूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात् । एका मध्यमा भूमिरंतरिक्षलोको यमस्य भुवने पितृपतेर्गृहे विराषाट् । विरान् गंतॄन्सहते । प्रेताः पुरुषा अंतरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छंतीत्यर्थः । अमृतामृतानि चंद्रनक्षत्रादीनि ज्योतींषि जलानि वाधितस्थुः । सवितारमधिगम्य स्थितानि । तत्र दृष्टांतः । रथ्यमाणिं न । रथाद्बहिरक्षच्छिद्रे प्रक्षिप्तः कीलविशेष आणिरित्युच्यते । रथसंबंधिनमाणिमधिगम्य यथा रथस्तिष्ठति तद्वत् । यस्तु मानवस्तत्सवितृरूपं चिकेतत् । जानाति । स मानव इहास्मिन्विषये ब्रवीतु । कथयतु । केनापि वक्तुमशक्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ तिस्रः । तिसृभ्यो जस इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ द्वौ । संहितायामावादेशे लोपः शाकल्यस्येति वकारलोपः । उपस्था । आङ्याजयारां चोपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९, ४. । इति सप्तम्या आङादेशः ।

आङोऽनुनासिकश्छंदसि। पा० ६. १. १२६.। इति प्रकृतिभावः। विराषाट्। वृञ् करणे। घञर्थे कविधानमिति कर्मणि कः। बहुलं छंदसि। पा० ७. १. १०३.। इतीत्वं। तथा सति वृयंत इति विरा इत्युक्तं भवति। तान्सहत इति विराषाट्। छंदसि सहः। पा० ३. २. ६३.। इति सहेर्ण्विः। सहेः साडः सः। पा० ८. ३. ५६.। इति षत्वं। अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः। रथ्यं। रथस्येदं रथ्यं। रथाद्यत्। पा० ४. ३. १२१.। इति यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। अमृता। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। चिकेतत्। कित ज्ञाने। लेट्यडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपः। जुहोत्यादित्वात् श्लुः। लघूपधगुणः। अनुदात्ते च। पा० ६. १. १९०.। इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षष्ठो वर्गः॥

सप्तमीमृचमाह॥

वि सुपर्णो अंतरिक्षाण्यख्यद्गभीरवेपा असुरः सुनीथः।
क्वेदानीं सूर्यः कश्चिकेत कतमां द्यां रश्मिरस्या ततान॥७॥

वि। सुऽपर्णः। अंतरिक्षाणि। अख्यत्। गभीरऽवेपाः।
असुरः। सुऽनीथः।
क्व। इदानीं। सूर्यः। कः। चिकेत। कतमां। द्यां।
रश्मिः। अस्य। आ। ततान॥ ७॥

सुपर्णः शोभनपतनः सूर्यस्य रश्मिः। सुपर्णा इति पंचदश रश्मिनामानीति तन्नामसु पठितत्वात्। अंतरिक्षाण्यंतरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि व्यख्यत्। विशेषेण ख्यापितवान्

प्रकाशितवान्। कीदृशो रश्मिः। गभीरवेपाः। गंभीरकंपनः। रश्मेः प्रकंपनं चलनं केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः। असुरः। सर्वेषां प्राणदः। तथा चान्यत्राम्नायते। सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेतीति। सुनीथः। सुनयनः। शोभनप्रापणः। मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदेशं प्रापयतीत्यर्थः। तादृशरश्मियुक्तः सूर्य इदानीं रात्रौ क्व कुत्र वर्तते। तदेतद्रहस्यं कश्चिकेत। को जानाति। न कोऽपीत्यर्थः। अस्य सूर्यस्य रश्मिः कतमां द्यामाततान। कं द्युलोकं रात्रौ व्याप्तवानेतदपि को जानाति॥ सुपर्णः। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। गभीरवेपाः। टुवेपृ कंपने। असुन्। गभीरं वेपो यस्य। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। असुरः। असु क्षेपणे। अस्यति शत्रूनित्यसुरः। असेरुरन्। उ० १. ४२.। नित्स्वादाद्युदात्तत्वं। यद्वा। असून्प्राणान्राति ददातीत्यसुरः। आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः। सुनीथः। णीञ् प्रापणे। हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्निति क्थन्। प्रादिसमासे थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं। इदानीं। इदम्शब्दात्सप्तम्यर्थे दानीं च। पा० ५. ३. १८.। इति दानीम्प्रत्ययः। इदम इशितीदम्शब्दस्येशादेशः। प्रत्ययाद्युदात्तत्वं। सूर्यः। षू प्रेरणे। सुवतीति सूर्यः। राजसूयसूर्येत्यादिना रुडागमसहितः क्यप्प्रत्ययांतो निपातितः। प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं। चिकेत। कित ज्ञाने। लिट्। कतमां। किंजातीयां। वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्। पा० ५. ३. ९३.। इति किंशब्दात् डतमच्। डित्वाट्टिलोपः। चित इत्यंतोदात्तत्वं॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अष्टौ व्यख्यत्ककुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिंधून्।
हिरण्याक्षः सविता देव आगाद्दधद्रत्ना दाशुषे वार्याणि ॥८॥

अष्टौ । वि । अख्यत् । ककुभः । पृथिव्याः । त्री । धन्व ।
योजना । सप्त । सिंधून् ।
हिरण्यऽअक्षः । सविता । देवः । आ । अगात् । दधत् ।
रत्ना । दाशुषे । वार्याणि ॥ ८ ॥

पृथिव्याः संबंधिनीरष्टौ ककुभः प्राच्याद्याश्चतस्रो दिश आग्नेय्याद्याश्चतस्रो विदिश इत्येवमष्टौ दिशो व्यख्यत्। सविता प्रकाशितवान्। तथा योजना प्राणिनः स्वस्वभोगेन योजयितॄन्धन्व अंतरिक्षोपलक्षितान् त्री त्रिसंख्याकान्पृथिव्यादिलोकान्। सप्त सिंधून् गंगादिनदीः समुद्रान्वा सविता व्यख्यत्। हिरण्याक्षः। हितरमणीयचक्षुर्युक्तो हिरण्यमयाक्षो वा सविता देव आगात्। इहागच्छतु। किं कुर्वन्। दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्नानि दधत्। प्रयच्छन्॥ अख्यत्। ख्यातेर्लुङ्यस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङादेशः। त्री। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। धन्व। रिवि रवि धवि गत्यर्थाः। इदितो नुम् धातोरिति नुम्। अस्मात्कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन्। सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक्। नलोपः। प्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। योजना। योजयंति प्राणिन उपभोगेनेति योजनानि। नंद्यादिलक्षणो ल्युः। णेरनिटीति णिलोपः। पूर्ववच्छेर्लोपः। हिरण्याक्षः। हिरण्मयान्यक्षीणि यस्यासौ हिरण्याक्षः। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः। पा॰ ५. ४. ११३.। इति समासांतः

यच्प्रत्ययः । अगात् । एतेर्लुङीणो गा लुङि । पा० २. ४. ४५. । इति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् । दधत् । शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । दाशुषे । दाश्वान्साह्वानित्यादिना क्वसुप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । वार्याणि । वृङ् संभक्तौ । ऋहलोर्ण्यत् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवी
अंतरीयते ।
अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा
द्यामृणोति ॥ ९ ॥
हिरण्यऽपाणिः । सविता । विऽचर्षणिः । उभे इति ।
द्यावापृथिवी इति । अंतः । ईयते ।
अप । अमीवां । बाधते । वेति । सूर्यं । अभि । कृष्णेन ।
रजसा । द्यां । ऋणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः । यद्वा यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यं हस्ते धृतवान् । विचर्षणिः । विविधदर्शनयुक्तः । विचर्षणिः पश्यदित्यर्थः । विचर्षणिर्विश्वचर्षणिरिति तन्नामसु पाठात् । सविता देव उभे द्यावापृथिवी अंतः । उभयोर्लोकयोर्मध्य ईयते । गच्छति । अमीवां रोगादिबाधामपबाधते । सम्यक् निराकरोति । तथा सूर्यं वेति । गच्छति । यद्यपि सवितृसूर्ययोरेकदेवतात्वं तथापि मूर्तिभेदेन गंतृगंतव्यभावः ।

क्षणेन तमसः कर्षकेण निवर्तकेन रजसा तेजसा द्यामाकाश-मभ्यृणोति। सर्वतो व्याप्नोति॥ द्यावापृथिवी। दिवसश्च पृथिव्यां। पा॰ ६. ३. ३०.। इति चशब्दाद्दिवशब्दस्य द्यावादेशः। देवताद्वंद्वे चत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। नोत्तर-पदेऽनुदात्तादौ। पा॰ ६. २. १४२.। इति न निषेधः। अपृथिवीरुद्रपूषमंथिष्विति पर्युदस्तत्वात्। ईयते। ईङ् गतौ। तिङ्ङतिङ इति निघातः। बाधते वेति चेति समुच्चयार्थ-प्रतीतेश्चशब्दस्याप्रयोगाच्चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः। वेति। वी गतिप्रजननकांत्यशनखादनेषु। अदादित्वाच्छपो लुक्। तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। यद्यप्येषा द्वितीया तथापि तिङः परत्वान्निघाताभावः। ऋणोति। ऋण गतौ। तनादित्वादुः। तनादिषु करोतेरेव गणो नान्येषामित्यापि-शलिमतेन गुणाभावः॥

दशमीमृचमाह॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृळीकः स्ववाँ यात्वर्वाङ्।
अपसेधन्रक्षसो यातुधानानस्थाद्देवः प्रतिदोषं गृणानः॥१०॥

हिरण्यऽहस्तः। असुरः। सुऽनीथः। सुऽमृळीकः।
स्वऽवान्। यातु। अर्वाङ्।
अपऽसेधन्। रक्षसः। यातुऽधानान्। अस्थात्। देवः।
प्रतिऽदोषं। गृणानः॥ १०॥

हिरण्यहस्तोऽसुरः प्राणदाता सुनीथः सुष्ठु नेता प्रशस्य इत्यर्थः। सुनीथः पाक इति प्रशस्यनामसु पाठात्। सुमृळीकः। सुष्ठु सुखयिता। स्ववान् धनवान्। अर्वाङ् अभिमुखः कर्मदेशे गच्छतु। किंचायं देवः प्रतिदोषं प्रतिरात्रि गृणानः

स्तूयमानोऽस्थात्। स्थितवान्। किं कुर्वन्। रक्षसो बाधकत्वेन रक्षणनिमित्तभूतान्। रक्षो रक्षितव्यमस्मादिति यास्कः। नि० ४. १८.। यातुधानानसुरानपसेधन् निराकुर्वन्॥ हिरण्यहस्तादयो गताः। सुमृळीकः।' सुष्ठु मृळीकं सुखं यस्यासौ तथाक्तः। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। स्ववान्। स्वमस्यास्तीति स्ववान्। मादुपधाया इति वत्वं। संहितायां नकारस्य दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं। आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिक आकारः। रोर्यत्वं। यलोपश्च। अपसेधन्। षिधु गत्यां। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। रक्षसः। रक्ष पालन इत्यस्मादपादान औणादिकोऽसिप्रत्ययः। यद्वा रक्षंत्यनेनेति रक्षो बलं। करणेऽसुन्। तदेषामस्तीति रक्षस्विनः। मत्वर्थप्रत्ययलोपश्छांदसः। प्रत्ययस्वरः। यातुधानान्। यत निकारोपसंस्कारयोः। तस्माण्यंतादौणादिको भाव उप्रत्ययः। यातवो यातना एषु धीयंत इति यातुधानाः। अधिकरणे ल्युट्। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। अस्थात्। गातिस्थेति सिचो लुक्। प्रतिदोषं। दोषां दोषां। प्रति वीप्सालक्षणे यथार्थे। अव्ययीभावः। गृणानः। गॄ शब्दे। कर्मणि लटः शानच्। व्यत्ययेन श्ना। प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं। चित इत्यंतोदात्तत्वं॥

एकादशीमृचमाह॥

ये ते पंथाः सवितः पूर्व्यासोऽरेणवः सुकृता अंतरिक्षे।
तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अधि च
ब्रूहि देव॥ ११

ये । ते । पंथाः । सवितरिति । पूर्व्यासः । अरेणवः ।
सुऽकृताः । अंतरिक्षे ।
तेभिः । नः । अद्य । पथिऽभिः । सुऽगेभिः । रक्ष । च ।
नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ॥ ११ ॥

हे सवितः ते तव पंथा मार्गाः पूर्व्यासः पूर्वसिद्धाः । अरेणवो धूलिरहिताः । अंतरिक्षे सुकृताः सुष्ठु संपादिताः । सुगेभिः सुष्ठु गंतुं शक्यैस्तेभिः पथिभिस्तैर्मार्गैरागत्याद्यास्मिन्दिने नोऽस्मान्रक्ष च । पालनमपि कुरु । तथा हे देव नोऽस्माननुष्ठातॄनधि ब्रूहि च । देवानामग्रेऽधिकत्वेन कथय च ॥ पंथाः । सुपां सुलुगिति जसः सुः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । पूर्व्यासः । पूर्वैः कृताः पूर्व्याः । पूर्वैः कृतमिनियौ च । पा० ४. ४. १३३. । इति यः । प्रत्ययस्वरः । असुगागमः । अरेणवः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुकृताः । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुगेभिः । सुष्ठु गच्छंत्येष्विति सुगाः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्डप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षा । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले सप्तमोऽनुवाकः ॥
